

КУСЬМА

ЧОРНЫ

АКАДЭМІЯ НАВУК БССР

ІНСТЫТУТ ЛІТАРАТУРЫ ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ

КУЗЬМА ЧОРНЫ

ЗБОР ТВОРАЎ У ВАСЬМІ ТАМАХ

Рэдакцыйная калегія:

В. В. БАРЫСЕНКА,

М. Ц. ЛЫНЬКОЎ,

А. М. АДАМОВІЧ,

Ю. С. ПШЫРКОЎ

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МІНСК 1974

Бел 2
Ч 75

Рэдактар тома
Ю. С. ПШЫРКОЎ

Падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі
У. М. ЛАРЧАНКІ
і А. Ф. ХАРКЕВІЧ

Ч $\frac{0733-153}{М 302(05)-74}$ 102-74

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1974 г.

✓✓

71 21167
1005 1

ПОШУКІ БУДУЧЬНІ

(РАМАН-У-ДЗВІОХ_ЧАСТКАХ)

01. УКРАДЗЕНАЕ МАЛЕНСТВА

Пладзецся і размножвайцся,
і напаўняйце зямлю...

(Біблія—«Кніга быцця».)

I

4/52 Той дзень быў ціхі, хмурны, сухі і цёплы. Стаяў верасень/месяц. І даўно гэта было. Час быў такі, што нашы бацькі былі на вайне. Ішла вайна з немцамі 1914—1918 гадоў. Усе мы былі або малыя, або самыя зялёныя падросці.

Асенні дзень ужо хіліўся да вечара свайго. Мы былі ў полі. Тыя гады прымусілі нас змалку дзён прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да гэбля і долата, да молата і кавадла. Гэтае начынне і прыладдзе, па якім яшчэ нядаўна хадзілі бацькавы рукі, было яшчэ і цяжкае і вялікае кожнаму з нас, але ў той меры, у якой ішоў час, усё больш звыкласць, як светлы ратунак, прыходзіла да нас, і, тыдзень за тыднем, месяц за месяцам, сталася так, што дзесяцігоднія дзяўчаткі жалі жыта, дванаццацігоднія хлапчукі аралі як мае быць, а пятнаццацігоднія самі вялі гаспадарку, кармілі сем'і працай сваіх рук, ведалі, дзе, што і як сеяць, умелі зрабіць новы панарад і драбіны і давалі слушныя заўвагі кавалю, калі той не так як трэба нацягваў шыну на кола. Шаснаццацігоднія хлопцы хадзілі па пілоўцы, а семнаццацігоднія пачыналі пераймаць цяслярства.

Пакуль змеркне, кожны з нас стараўся ўправіцца з работаю. Уп' на самым крайнім палетку ходзіць за плугам чатырнаццацігодняя Волечка Нявадавых. Сам Нявада больш як паўгода не шле пісем з вайны. Волеччын голас, калі яна паганяла каня, чуўся па полі круглы дзень. Сама яна даволі рослая, і ранняя праца выраўняла яе, твар яе абветрыўся, рукі папрутчэлі і паходка стала цвёрдай. Асмугласць ляжала на яе шчоках, і босыя ногі не баяліся зоржэўя. Подых восені ціхай задумёнасцю клаўся на поле, і ўдалечыні сіпя істужка лясоў здавалася разасланай дэраз усю зямлю. Каржакаватая хвоя, якая расла на фене

лесу і далёка ад яго, здавалася рухавай: яна як бы ішла ў наш бок.

Дзень бадай-што ўжо канчаўся. Наша мястэчка стаяла ў лагчыне і ўжо ледзь відно было ў засцілах першых прыцемкаў. Сярод поля бялелася роўная істужка дарогі — гэта быў вялікі стары шлях паміж усходам і захадам. Нам дзіўна было бачыць, што ён цяпер пусты. Яшчэ некалькі дзён назад тут дзень і ноч грузацелі выгнанскія фурманкі. Тут праехалі польскія сяляне, нашы гародненцы, беластачане, віленцы і вілейчане. Паабапал гэтай дарогі навывро-стала многа магіл і крыжоў. Усе дні далёкая артылерый-ская кананада па той бок Баранавіч глуха аддавалася ў нашых прасторах і абуджвала ў нашых душах трывогу і няясныя чаканні самага горшага.

Ужо Волечка Нявадавых кончыла работу і збіралася дадому. Сонца вісела над яснай далечынёй за нашым мястэчкам. Усе бачылі, як Волечка стаяла тварам па захад і, прыклаўшы руку да лба, углядалася ўдалечыню. Што яна там бачыць? Усе заўважылі нейкі невялікі рух пад тою адзінокаю хвойй. Тры чалавечыя постаці, воз з канём. Добра відно было, што двое навалі ідуць полем да трэцяга, які стаяў на шашы ля воза і трымаў капя. Ад шашы да хвоі зусім недалёка. Неўзабаве мы бачылі, як двое селі на воз і нешта вельмі высока сядзелі на ім. Нешта было пад імі на возе. Трэці ішоў ззаду, а воз наблі-жаўся да нас.

— Чаго глядзець, — сказала Волечка і рухава сабра-лася рушыць дадому. Я вельмі добра аж дагэтуль памя-таю тыя яе словы: хіба яна магла тады падумаць, што гэта едзе па старой растрэсенай фурманцы яе лёс?..

Фурманка спынілася на дарозе ў мястэчка, непадалёку ад Волечкі, якая ўжо выводзіла на тую ж дарогу свайго каня. Усё гэта было даволі дзіўнае. На старым, пазвяз-ваным дротам і вяроўкамі возе стаяла зачыненая труна, на ёй, у задку воза, спіною к каню, сядзеў нейкі чалавек. Гэта была істота, на якую мы глядзелі з непаразуменнем: вочы чырвоныя і прыпухлыя, позірк вялы, твар спушчаны і да грудзей, чалавек увесь сціснуты, скамечаны. Чым больш мы прыглядаліся, тым больш здагадваліся: гэта палонны немец. Ззаду за возам прыйшоў і канвойны рускі салдат. Цяпер ён стаяў з вінтоўкай пры кані і сказаў да Волечкі:

— Што гэта за мястэчка унь відно ў лагчыне?

— Сумлічы, — адказала Волечка.

— А ці знойдзецца там, каб у каго пакласці напач гэтага немца?

— Дык дзіва што знойдзецца, — адказалі мы ўсе хорам, зацікаўленыя тым, што ў пашым мястэчку будзе начаваць палонны немец.

— Ён хворы, — растлумачыў нам салдат. — Трэба даць яму паляжаць, а то ён не дойдзе да месца. І так дарогаю колькі разоў лажыўся каля дарогі. Унь пад той хваінай у полі пешта гадзіш дзве ляжаў. Гэта добра, што гэты хлопец з возам якраз патрапіўся на дарозе. А то мне было хоць скачы каля яго. Не ўстае, ды і годзе. А яшчэ далёка асталася мне яго канваіраваць.

— Але, добры інтэрас! — з пратэстам у голасе і тоне абазваўся трэці з гэтых людзей. Гэта быў хлапчук год шаснаццаці. З усяго відно было, што ён гаспадар каця і воза. Ён сядзеў на другім канцы труны, у перадку воза, тварам к каця і спіною да немца, і трымаў у руках лейцы. — Табе трэба яго канваіраваць ці каб ён вылежваўся, а мне — вазіся з ім і вазі ў труне непахаванага бацьку. Табе добра, у цябе немец, чорт яго бяры, яны з гармат смалілі па нашай вёсцы і нас у свет выгналі, а ў мяне хворы бацька ўчора памёр на дарозе, хворы і з дому выехаў, і маці памерла па тым тыдні, пры дарозе пахована, і сястра памерла.

— Ну дык таго што было не вернеш. Давай падвясём яго ў мястэчка.

— Не павязу я яго! Пакуль не пахаваю бацькі — нікога слухаць не буду! Я яго хацеў хаваць пад той хваінай, а ты казаў, што паможаш мне дзе-небудзь тут пахаваць. Забыўся? Ну дык памагай.

— Дзе ў вас тут могільнік? — сказаў салдат у наш бок. Мы оступам стаялі каля гэтага растрыбушанага воза з труною. Ужо сонца вісела на самым пункце свайго заходу: к вечару неба расчысцілася, і восень нарадзіла ясны хоць перад скананнем дня.

— Могілка унь, бярозы відны перад мястэчкам.

— Паедзем хаваць, — сказаў салдат.

Хлапчук закруціў над канём канцамі лейцаў, пачаў покаць і цмокаць. Конь раней угнуў галаву, рэбры пад яго скурай заходзілі ходарам, ён зрушыў з месца воз, салдат пайшоў ззаду, за салдатам Волечка павяла свайго каця, які цягнуў плуг на саначках, а следам мы — з коньмі, плу-

гамі, баронамі. Хлапчук сядзеў у перадку па канцы труны, а немец на другім канцы труны, угнуты, скурчаны, безуважны да ўсяго. Так праз хвілін дзесяць гэтая дзіўная працэсія спынілася каля местачковых могілак, за якімі пачыналіся ўжо местачковыя хаты. Хлапчук саскочыў з воза і скамандаваў:

— Прынясіце рыдлёвак.

Выгляд у яго быў такі, як быццам бы ён быў вялікі спецыяліст хаваць такім парадкам нябожчыкаў.

Добра было слухаць чужую каманду, але як яе адразу паслухаць? Мы ж былі гаспадары! Нашы ж бацькі былі на вайне! Быццам на тое ішлося, каб Волечка першая памагла невядомаму ў мястэчку госцю хаваць бацьку: салдат вырваў з яе рук повад і перадаў мне яе каня: — Пастаў нанач яе каня, а яна прынясе рыдлёўкі. — Тут жа ўсе разышліся, але, як змеркла, ужо ўсе зноў былі тут. Перашкаджаючы адзін аднаму, мы капалі вялікім гуртам магілу невядомаму нам чалавеку. Пасля мы патурбавалі немца. Салдат памог яму злезці на зямлю, і ён лёг на траве. Цяжка было нам апусціць труну ў яму, але нас быў вялікі гурт. Калі ўжо была насыпана магіла, мы зноў усадзілі немца на воз, і ён на возе лёг, крэкчучы і стогнучы. Волечка пазбірала рыдлёўкі. Працэсія, але ўжо без труны, зноў рушыла. Мы ішлі за возам. Хлапчук сказаў да Волечкі:

— На, падвядзі каня, а я хоць душу пражыўлю крыху: не было часу за цалюткі дзень нават закурыць.

Волечка ўзяла лейцы і пайшла побач каня, недарослы гаспадар якога скруціў у паперы нейкае пацёртае лісце і так зацягнуўся дымам, што здавалася, гэта ён ратуецца ад вялікае павалы.

— Куды ж ехаць? — сказала Волечка.

— Ну вядзі ў сваю хату, — сказаў салдат.

Волечка ўвяла каня з возам у свой двор. Сама яна адразу пайшла ў хату: у яе была гаспадарка. Трэба было падаіць карову, а на дварэ ўжо зусім сціямцела. Следам за Волечкай увайшоў у хату і малады выгнанец, які толькі што пахаваў бацьку. Ён быў босы і ў салдацкай шапцы з пераломаным казырком. Хоць было яшчэ і цёпла, на ім цяжка сядзела шырокая, не на яго рост, жакетка з самаробнага сукна, вядома ў дарозе. Каўнер абгамтаўся навокал шыі, і, напэўна, ён як адзеўся ў жакетку колькі дзён да гэтага, дык усё ўтрапенне апошніх дзён так і перабыў, не раздзеючыся. Светлага воласу, з абветра-

ним тварам і з рэдкімі вяснушкамі на перапоссі, ён здаваўся ціхманым і не вельмі рухавым. Ляга было падумаць, на яго гледзячы, што ён так будзе стаяць доўга ў парозе і чакаць, як і куды пойдучь далейшыя справы. А тым часам Волечка даставала з паліцы збанок і накрывала яго цадзілкай.

— Пойдзеш карову даіць? — сказаў ён з няпэўнай інтанацыяй няпрошанага госця.

— Пайду. Гэта ж ужо так позна, з усім гэтым заваждаліся.

— Няхай яно ўсё прападзе, як нядобра, гадка і цяжка.

З аднаго толькі яго хрыпатага голасу можна было чуць, як сапраўды яму цяжка прыйшлося. Ён далей сказаў:

— Я хіба тут у вас з канём на двары пераначую, бо пемаведама куды падацца: цёмна, позна, чужая старана. А заўтра буду брацца далей куды. А дзе ж усе, што ты адна дома?

— Маці я свае не памятаю, яна даўно памерла, і маладзейшая сястра мая памерла, як малая была, а бацька на вайне і нічога не піша мне.

Яна пайшла, і ён за ёю. Ідучы за ёю, ён запытаў:

— Дзе гэта дастаць чаго, каб каня пакарміць?

Яна нічога не адказала, а ён больш не пытаў: яны ўбачылі, як салдат ссаджваў з воза хворага немца: трымаючы яго пад плячо, салдат бадай-што пёс немца да сенечных дзвярэй, і той вяла перабіраў нагамі, гнучыся ў крук. Волечка і яе нечаканы госць пачалі памагаць салдату. Гуртам увялі яны немца ў хату і паклалі на лаву. Салдат сеў каля яго курыць. Волечка даіла карову. Малады выгнанец стаяў каля яе і ўсё парываўся пешта сказаць. Нарэшце вось што ён сказаў:

— Мы з-пад Вілейкі. (Волечка маўчала, як самая сталая з усіх жанчын свету.) Слухай, я там за равамі бачыў стагі. Паеду прывязу сена, дык і твайму каню будзе.

— А калі хто ўбачыць?

— Я не баюся, я выгнанец.

— Але ж гэта чужое.

— Але ж мяне не пыталі, калі з хворым бацькам з хаты выганялі.

І зноў вялікая сталасць агарнула Волечку.

— Дык я паседу, а ты брамы не зачыпай.

Тут яна адарвалася ад свае работы і наважна сказала:

— А тут яшчэ гэты немец хворы ў хаце.

— Небыт. І я папаездзіў з ім.

Так яны быццам згаварыліся ў нейкай ім толькі адным вядомай справе. Разумеючы адзін аднаго да канца, яны, як змоўшчыкі, зірнулі адно аднаму ў вочы. Яна зноў пачала даіць карову, а ён ціха выехаў на пустым возе з двара.

Прайшло гадзін паўтары, калі ён вярнуўся. Каля аднаго акна ў Вольчынай хаце гарэў агонь. Ён увайшоў. Волечка спала на тапчане ля печы. Салдат паіў ляжачага немца малаком з лыжкі. Волечка ўсхапілася, як бы электрычны ток працяў яе сонную, калі толькі яе госць увайшоў у хату. Абое разам яны выйшлі ў сенцы.

— Прывёз,— сказаў ён.— Я дам і твайму кацю.

— Стаў і свайго да майго ў хлеў.

— А ты ідзі спаць.

Сонная, яна хістанулася на нагах і шпарка пайшла ў хату. А ён ціха і спакойна зачыніў за сабою сенежныя дзверы. Вераснёвая ноч стаяла над зямлёй. Уся яго істота напоўнілася патхнёным адчуваннем гэтай зорнай і ціхай ночы. Ён доўга стаяў пасярод незнаёмага яму двара, на цовым сваім месцы, аб існаванні якога раней і не здагадаўся. Свайго і Вольчынага капя ён паставіў да сена і сам лёг на воз, тварам у зоры. Чорныя сілуэты вялікіх дрэў вырысоўваліся перад ім, дзесьці за гэтай цеснай сялібай, за ціхай вуліцай, за пахучымі паплавамі, дзе ён нядаўна браў сена. І такая стаяла цішыня, што здавалася — восень сочыць, ці не парушае што яе спакою. Чутно было, як грукалі коні, перажоўваючы сена. Сонная птушка спалохалася, крыкнула і сціхла, і залапатаў крыллямі певень. Яблыка адарвалася ад галіны і стукнулася аб зямлю. І зноў надоўга ўстанавілася цішыня. Ён спаў на сваім возе доўга і раптам усхапіўся і сеў. Зорнае неба ўсё таксама распасціралася ў шырокай вышыні. І смутак лажыўся на яго душу. «Скора дзень. Трэба зноў ехаць. Куды? Чаго? Павошта? Чаго шукаць у шырокім свеце? Не знойдзецца тое, што прайшло, мінулася і загінула ў гарматыным агні і попел ад чаго развейваецца вятрамі далёка адсюль. Адзін клапатны, з утрапеннем і небытам дзень адышоў у вечнасць, а гэты новы ідзе на яго месца».

Ён звесіў ногі з воза, угнуў плечы і заняў так у маўклівасці ночы і свае душы. Ён нават не заўважыў, што ў адным акенцы хаты гарыць святло. Пачынала цадзіцца

V
V

павольнае світанне. Зоры радзейшыя сталі. Як бы хто высыпаў неба на ўсходзе белым попелам. І рантам стукнулі сенечныя дзверы. На ганку стаяла босая Волечка.

— Што?— сказаў ён, быццам меў тут права на такі гаспадарскі тон.

Вострая радасць агарнула Волечку: яна не адна, тут ёсць асоба, з якою яны ўчора сталі ўдваіх як бы вялікімі на ўвесь свет змоўшчыкамі, разам яны як бы хацелі адгарадзіцца ад усяго свету, які для іх абаіх быў такім бязлітасным. Яна падбегла да яго і паклала руку на яго калена і зашаптала:

— У хаце немец, мусіць, умірае. Нешта лапоча і нечага хоча, але ні я, ні салдат здагадацца не можам.

Ён саскочыў з воза, і пакуль яна застыла ў нерухомай паставе чакання: што ён будзе рабіць у такой нязвычайнай справе. І якраз ён тут павінен даць рады, а не яна. Вельмі можа быць, што тут, і ўпершыню, у яе з'явіліся пачаткі спадзявання жанчыны мець дапамогу ад мужчыны і ісці за ім. Ён жа стаяў і адчуваў цяжар ускладзенага жыццём на яго клопату. Ён мае дачыненне да ўсёй гэтай нечаканай, цяжкай справы, і выйсці з яе пельга. Рантам ён нейк устрапянуўся і шпарка рушыў у хату. Волька падбегам кінулася за ім. Немец ляжаў на лаве і шпарка нешта стараўся сказаць. Твар яго яшчэ больш умарнеў, але ўчарашняй вяласці ў вачах не было. У вачах свяціўся бляск і, можа, гэта з гарачкі, ніхто тут нічога не ведаў, і што ён сказаць хацеў — невядома. Салдат сказаў хлопцу:

— Немец можа памерці, трэба доктара.

— А хіба я ведаю, дзе той доктар?— развёў хлопец рукамі, і ў яго голасе было многа пратэсту: «Што вы маеце да мяне? І так мяне ўчора валтузілі, не давалі бацьку пахаваць!» Волечка стаяла за ім нейкая малая, ціхая.

— Пакажы мне, дзе ў вас доктар,— сказаў да яе салдат,— хадзем.

— У нашым мястэчку цяпер няма доктара,— адказала яна ўзбуджана,— ён на вайне.

— А дзе ж вы лечыцеся, калі хто захварэе?

— Калі хто захварэе, дык наляжыць і сам ачуняе.

— Дык дзе ж дастаць доктара?

— Дык можа ён і так напавіцца?

— Можна і напавіцца. Але доктар усё роўна патрэбен, напісаць акт або аб смерці, або аб тым, што ён хварэў і правіўся, і таму я так павольна яго вёў.

6/11 V V

— Доктар ёсць у другім мястэчку за дзесяць вёрст.

— Запражы каня, — сказаў салдат да хлопца, — і пры-
вязем доктара.

— Добра, — узбуджана адказаў хлопец. Магло здавацца, што ён печаму ўзрадаваўся.

— А калі ехаць? — сказаў ён ахвотна.

— Трэба хутка.

— Дай яму чаго паесці, — сказаў салдат да Волькі.

Хлопец і Волька выйшлі ў сенцы і сталі раіцца. Яна сказала:

— Я звару чыгунок бульбы, ёсць накопаная, і салдата накормім, а немцу малака дам. — Выходзіла так, што і хлопец тут як бы гаспадар і з ім трэба раіцца.

— Добра, — адказаў ён, — пакуль ты ўправішся, дык я воз абладжу.

— Мне яшчэ трэба карову падаіць.

З якой ахвотай ён узяўся за работу! Як гэта ўсё добра! Ён прымацован да нейкай справы, і надалей адышла неабходнасць выбірацца ў невядомую дарогу шукаць немаведама чаго ў беспрытульным свеце. Ён абгледзеў воз: стары ён быў, раз'езджаны, паламаны. Пакуль у дарогу — трэба яшчэ пазмацоўваць яго. Ён за гэта і ўзяўся. Пасля пайшоў да коней. Коні паелі сена і абнюхваліся. З выглядам знаўцы гэтай справы ён падняў Вольчынаму каню верхнюю губу і агледзеў зубы. Вымасціў сенам воз, напайў коні і запрог у воз свайго каня. Снедаючы разам з салдатам і Волькаю, ён сказаў да яе:

— Твой конь вельмі стары, я яму ў зубы глядзеў. Дзіва што ён такі худы, у яго жаваць няма чым.

— І твой худы, — адказала яна.

— Але ён малады, яму ўсяго пяць год. Ён здарожаны. Калі яму даць харч і спакой, то я б яго на ляльку вырабіў бы.

Волька паказала яму, куды ехаць, і ён выехаў з салдатам у дарогу. Салдату рупела хутчэй адчапіцца ад усёй гэтай валаводзіны, і ён падварушваў свайго фурманшчыка, а той выконваў свае абавязкі з заўзятасцю чалавека, які з гэтага хлеб есць. Так што яны шпарка даскочылі да мястэчка, але доктара і там не засталі: ён пасхаў у нейкае сяло да хворых, але затое там яны здабылі фельчара, казённага, з амбулаторыі, і салдату ўдалося вельмі хутка выехаць назад з фельчарам. Гэты фельчар быў чалавек

У мясцовы. Служачы пры доктару, ён за доўгія гады набыў вялікую практыку і ведаў практыку жыцця і на хваробах знаўся. Усю дарогу ён распытваў — а адкуль, а як, а што, салдату было весялей, таму і ехалі павальней. І вось праз усю дарогу назад, не спяшаючыся ехаць, малады фурманшчык разглядаў наваколле наабапал дарогі. Дзень гэты быў сонечны. На бярозах трапяталася жоўтае лісце. У чыстым полі адзіпакі лісток на дарозе імкнуўся з ветрам удалячынь. Лясы паўз дарогу перухома вартавалі спакой восені. На пустым іржышчы і на пакошах хадзіла жывёла. Ясны сум восені, здавалася, плыве з ветрам, і ўсё вісіць, як доўгачаканая ласкавасць. Шыпшына кустамі стаяла без лісця і з чырвонымі пладамі. Патузваючы лейцы, малады фурманшчык перажываў дзіцячае жаданне спыніць каня, адысціся да шыпшынніку і парваць, немаведама дзеля чаго, поўную шапку ягад. Душа яго ўціхалі мірвалася дарогай, павольнай яздой, восенню і цішынёй. Яму здавалася, што ўжо з гэтых мясцін яму нікуды не трэба ад'язджаць, нікуды і ніколі, што не трэба ўжо шукаць у свеце прыстанку і што тут усё вельмі падобна на той родны кут, з якога ён з блізкімі сваімі і роднымі выехаў. З такім станам свае душы ён уехаў у Сумлічы і пад'ехаў да добра ўжо яму вядомай Волеччынай хаты. Салдат шпарка саскочыў з воза і пабег у хату, а следам і фельчар. Калі ж малады фурманшчык увайшоў у хату, ён убачыў, што немец ляжыць усё на тым жа месцы, а Волечка поіць яго з лыжкі малаком. Салдат сядзіць у одуме, а фельчар пільна прыглядаецца да помца. Калі ж Волечка з пустой міскай ад малака адышлася к печы, фельчар пачаў абслухваць і абмацваць хворага немца. Паваждаўшыся так з ім некалькі хвілін, ён зірнуў немцу ў пачырванелыя вочы і жвава сказаў:

— Э, пане-браце, немец! Дык жа мяне дарма з табой напалохалі. Ты ж зараз сто вёрст без аддыхі пешкам зробіш. Ну што ж, праўся ды разумней. Такі і не шкодзіла б, каб вы ўсе напруцінелі, а то гэтулькі песнакою праз вас. Аж да Баранавіч даперлі. Чаго? Павошта?

— Дык ён напавіцца? — нясмела і з надзеяй сказала Волечка.

— А хіба табе не ўсё роўна?

— Гэта ж мая хата. Лепш жа, калі ён сам адсюль выйдзе, чым мёртвы заваліць мне хату. Што я тады з ім рабіць буду.

01 — Чуеш? — сказаў фельчар да немца. — Праўся, а то хату гэтай малой заваліш.

02 — Напішам акт, што ён хворы і што я не мог у тэрмін яго сканваіраваць, — сказаў салдат.

03 — Давайце паперы.

04 З паперай была цяжкая справа. Яе не было ў гэтай хаце. Фельчар стаў церабіць свае кішэні і сваю фельчарскую пакоўню. Немец тым часам больш ачомаўся. Ён стаў рухавейшы, ажывіўся, пачаў паднімаць галаву і пільна прыглядацца да людзей і да ўсяго, што было ў хаце. Нейкі неспакой з'явіўся ў яго вачах. Было відно, што трывога агарнула яго і што яна ўсё пабольшваецца.

05 І чым больш ён трывожыўся, тым здаравеўшы рабіўся колер і выраз яго твару. І раптам, як вада з прабітага лёду, рванулася і лягла на яго твар пячаць недавер'я да ўсяго навакольнага і да людзей, якія былі каля яго. І пасля гэтага страх праступіў на рысах яго твару. І гэта ўсе заўважылі. Фельчар нейк крыва ўсміхнуўся і сказаў немцу:

06 — Чаго ты баішся? Дурань ты. Нямецкая галава. Машыну якую ці гармату новую ты ўмееш выдумаць, а бачыць, што чалавек мае душу і сэрца — на гэта ў цябе няма нічога... На, выпі гэты парашок, можа ўбачыш, што мы цябе лечым, а не бязвечым. — Немец выпіў парашок, і новы неспакой з'явіўся ў яго вачах. Ён пешта пачаў гаварыць і наказваць рукамі.

07 — Гэта ж ён думае, што я яму даў атруты! — моцна сказаў фельчар. — Цьфу! Каб ты навек запаветраў!.. Што ты лапочаш? Павальней кажы, можа я разбяру што, цераз дзесятае ў пятае.

08 Фельчар нарэшце абмацаў у сваёй кішэні вучнёўскі сшытак. Немец убачыў паперу і пацягнуўся да яе абедзвюма рукамі.

09 Практычны ў жыцці фельчар адразу здагадаўся і адарваў ад сшытка ліст. Як сасмаглы ваду, так хапіў немец паперу і аловак. Не ведаю, ці прыйшла немцу ў галаву думка, што калі ён так жвава ўзяўся за паперу, а не ляжыць з наблеклым позіркам на лаве, то ён перамог ужо сваю хваробу. Але такая думка павінна была б быць у яго. Пры лаве стаяў стол, немец прынірся да яго бокам і пачаў выводзіць на паперы алоўкам слова за словам. Фельчар бачыў, што яму так нядобра пісаць, сеў сам на лаву і наднір немца сваёю спіною. Немец спісаў абодва бакі паперы і ўжо распісаўся, як раптам як бы што

01 ўспомніў, пакінуў пісаць, і на твар яго лягла пячаць
просьбы. Ён штосьці пачаў гаварыць фэльчару, які ў гэты
23 час якраз даў яму зноў парашок. Фэльчар пачаў прыслу-
хоўвацца і нарэшце штосьці двума ці трыма словамі, к
25 здзіўленню ўсіх, па-нямецку запытаў у немца. Праўда,
яго гаворка па-нямецку была нясмелая, ён лавіў словы,
27 як глухі прыглядасцца на вусны таго, з кім гаворыць.
Але ён зразумеў немца: той прасіў назваць яму адрас
33 таго кутка, дзе ён цяпер хварэе. Фэльчар прадыхтаваў яму
адрас па мястэчка Сумлічы так, каб сюды льга было
11 трапіць адкуль сабе хочаш, хоць з усяго свету. Пасля
гэтага фэльчар напісаў акт аб хваробе немца. Праверылі
13 па паперы ў салдата і запыталі ў самога немца, і ўсім
стала вядома, што немец завецца Густаў Шрэдэр. Сал-
15 дат тады сказаў распісацца ў акце за сведак Вольцы і яе
маладому госцю. Волечка напісала: «Вольга Нявада», а
17 той напісаў: «Кастусь Лукашэвіч, выгнанец з-пад Ві-
лейкі». Вельмі можа быць, што апошнія словы яго подпісу
19 ішлі з яго абязвечанай цяжкай зменай у яго жыцці псіха-
логіі. Ён страціў з-пад сваіх ног той грунт, на якім стаяў
21 па сваёй Вілейшчыне. Нездарма ён на світанні таго дня так
ныў душой перад тварам бадзяшя па свеце. Салдат схаваў
23 акт сабе ў кішэню, падзякаваў фэльчара і сказаў:
— Сёння ў дарогу позна, ды і немец яшчэ слабы.
25 А цераз ноч ён у мяне пойдзе як падмецены, так што мы
да Слуцка дакльбаем як з перуна. Эй ты, хворы немчык,
27 кладзіся і спі гэтыя паўсутак, каб заўтра ты ў мяне быў,
як шустры бычок.
29 Немец недаверліва паглядзеў па салдата, і з яго ўмо-
мант зляцела тая ажыўленасць, першыя адзнакі якой
31 ужо былі з'явіліся ў яго. Ён глыбей пасупуўся ў лаву, да-
стаў з петраў свае змятай і вываленай у зямлі адзежы
33 некалькі закручаных у хустачку канвертаў з раней напі-
саным на іх адрасам у Германію і ў адзін з гэтых кан-
35 вертаў паклаў толькі што напісанае пісьмо, заклеіў і сло-
вамі і знакамі растлумачыў фэльчару, што гэта пісьмо,
37 а не што іншае. Мусіць, фэльчару тут ён найбольш мог
даверыцца. Пасля гэтага ён паклаў пісьмо сабе пад га-
39 лаву і неўзабаве глыбока задрамаў. Дзень ішоў к вечару.
Сонца стала ніжэй і пачало біцца ў акно. У хаце стала
41 ясна, шырэй і прастарней. Немец спаў. Салдат курыў,
Волечка займалася дробнай хатняй таўкатнёй, як самая
43 руплівая з усіх жанчын па свеце. Малады яе госць стаяў

на двары пры возе і глядзеў, як коні ядуць сена. Фельчар моўчкі сядзеў і пасля разгаварыўся з Волечкай.

— Дык і табе, дзяўчо, прыйшлося горка, — казаў ён. — Ну, бацька твой, дарма што пісем не шле, а можа быць жыў і здароў і хутка вернецца дадому. Дык ты нічога кепскага не думай, а жыві сабе памалу. Ведай, што кожны пражыты дзень адкідае тое, што ёсць, і набліжае тое, што будзе. Горачы на свеце многа, але і ў самай большай на свеце пасудзіне ёсць дно, пяхай сабе яна хоць і да краёў наліта атрутай. А ты стаіш перад векам сваім, дык атрута і горач выветрацца і высахнуць, а ты жыць будзеш... Дык як жа мне, — сказаў ён парэшце да салдата, — трэба дадому брацца.

— Я пайду да старасты, каб даў фурманку вам, — прагаварыў салдат. — А мы з пемцам у дарогу заўтра.

І гэтулькі было ў салдацкім голасе спакойнай ураўнаважанасці, гэтулькі было ў ім упэўненасці, што ўсё на свеце ідзе да таго, да чаго яно ідзе, што здавалася, ніякае хваляванне не пройме гэтага чалавека. Салдат выйшаў, і ўсе ў хаце чулі, як ён на двары гаварыў з маладым выгнанцам. Немец крыху прыўзняў галаву, навярнуўся тварам угару і ляжаў так, гледзячы ў столь. Фельчар даў яму яшчэ парашок, і той, мусіць, ужо як мае быць убачыўшы, што яго не страляюць і не рвуць на кавалкі, а лечаць, вышій лякарства і зноў спакойна ляжаў. Тым часам хлопец увайшоў у хату і, ні на кога не гледзячы, як бы сам сабе, моцна сказаў:

— Дык можна ж было і ўчора пайсці да старасты, каб даў фурманку, а то мяне ганяў у мястэчка. Знайшоў сабе вазюра! Добры інтэрас! Што ён да мяне мае! Прычапіўся!

— Намнога ты за яе старэйшы? — сказаў фельчар хлопцу і паказваючы на Вольку.

— Адкуль жа я магу ведаць? — паціснуў плячыма хлопец.

— Як гэта? Хіба яна не сястра твая?

— Я на выгнанства ад вайны еду.

— Тут асталяваўся жыць?

— Не, я тут бацьку хаваў.

— Куды думаеш ехаць?

— І сам не ведаю.

— Кожная дарога куды-небудзь вядзе, але ты выбірай тую, якая не вядзе ў прорву.

- ✓ ✓
- 01 Прыйшоў салдат і сказаў, што фурманка пад'едзе пад хату.
- 03 Волечка тым часам пешта западта рухава пачала завіхацца ля печы.
- 05 — Прынясі мне лому, — сказала яна да Кастуся без якой бы там ні было выразнай інтанацыі ў голасе, і ён ахвотна прынёс лом.
- 07 — Увалхні ў печ і запалі, бо я вельмі спяшаюся.
- 09 Сонца спускалася ўсё ніжэй, праменне яго з кожнай хвілінай зменьвала свой колер, і нарэшце ў яго роўным чырванаватым бляску ажыла задумёнасць ціхага змяркання. І тут пачалася наэзія спакойнага адвяхорка ў хаце. Усе ціха сядзелі, кожны на сваім месцы і са сваімі думкамі. У рухавым клопаце была толькі адна Волечка, малая гаспадыня гэтай хаты, дзе так нечакана сабраліся так не падобныя адзін на другога людзі, далёкія адзін ад аднаго і месцам на зямлі, і прывычкамі, і звычаямі, і жаданнямі, і натурай. У печы зырка гарэў агонь і пры ім кіпеў вялікі гаршчок. Волечка то выходзіла ў сенцы, то зноў уваходзіла ў хату і кожны раз прыносіла то цыбулю, то моркву, то бульбіну, то нейкае карэнне, то лісце і падкідала ў гаршчок.
- 23 — Што гэта ты варыш такое? — запытаў фельчар, сочачы за рухавай Волечкай.
- 25 — Вару яду.
- А як жа гэтая патрава завецца?
- 27 — Нейк завецца, — злёгка прыбянтэжылася Волечка.
- А чым жа ты яе закрашваць будзеш?
- 29 Волечка як аслупянела. Нерухомая яна стаяла, і твар яе загарэўся чырвоным колерам.
- 31 — Малаком, — нарэшце адказала яна так, быццам кожнае слова важыла сто пудоў і цяжка было яго спусціць з языка.
- 33 — Як жа ты будзеш гэтую патраву малаком закрашваць, калі ты ў яе цыбулю кідала?
- 35 Волечка выбегла ў сенцы, і вочы яе напоўпіліся слязьмі. Стары фельчар адчыніў дзверы ў сенцы і сеў на парозе.
- 37 — А чаго ў цябе, дзяўчо, твар так зачырванеўся? (Ён не пытаў: «чаго ў цябе слёзы?»)
- 41 — Бо я ля печы стаяла.
- У цябе няма сала?
- 43 — Няма, — як з-пад зямлі сказала яна.

V
V

— А каму ты так многа варыш?

— Усім... нам... Ужо другі дзень у мяне ў хаце чужыя людзі, а я ім нічога нават перакусіць не дала.

— А пемца ты малаком паіла?

— Дык ён жа хворы.

— А малая ты мая, а галубка ты мая!

— Нічога, я пастаўлю новы гаршчок, без цыбулі...

Гэта я забылася...

Кастусь у момант вока праскочыў праз сенцы на двор, развярнуў на возе сена і з бадай-што пустой зашмальцованай торбы дастаў усё, што ў ёй было. Гэта быў раздушаны крышан сала. Аж босыя пяты яго мігцелі, як манганка, калі ён ускочыў назад у сенцы з моцным шпаркім шэптам. На твары яго ляжаў таемны выраз вялікага змоўшчыка:

— Волька, выйдзі к возу на момант.

І сам скінуў з сябе дзіцячую трапятлівасць і сталай хадой падаўся з сянец. Так жа паволі і стала Волька пайшла за ім. Абое сталі яны ля воза, дзе двое коней бесперапынна жавалі сена.

— На табе сала, на гаршчок будзе. І нікому не кажы, што гэта я табе даў. Няхай думаюць, што гэта ў цябе было, але ты не хацела спавядацца перад усімі і сказала, што няма.

Трэба было бачыць у гэты момант Волечку. Як заваёўніца свету, яна з ганарлівай павольнасцю ўвайшла ў хату і зноў пачала хадзіць ля печы. Салдат дастаў з свайго ранца бляшанку кансерваў, паставіў на стол і сказаў:

— Можка гэтым добра закрасіць гаршчок?

— Я ўжо закрасіла салам.

— А ты ж казалася...

— Мала што я казалася...

Немец сядзеў на лаве і прыглядаўся да ўсяго, што рабілася ў гэтай чужой яму хаце. Ужо быў прыцемак. Ужо агонь у печы згасаў. Ужо вераснёвы вечар апаноўваў цішынёй свет. Хвіліна за хвілінай, і ўсе гэтыя людзі паселі навокал стала. Волечка частавала іх патравай, якую, можа быць, і сама прыдумала з прычыны свае неспрактыванасці ў гаспадарскіх справах. Еў салдат, еў фельчар, еў Кастусь, еў і немец. І ўсім падабалася яда. Фельчар рантам наварушыў сваю медыцынскую дарожную напоўню і паставіў на стол пляскатую пляшку.

— А гэтую мікстурку я ўзяў з сабою, бо думаў, што прыйдзеца ёю лячыць немца. Аж яно і добра, што ўзяў.

Гэтую чыстую, як сляза, мікстуру адным заходам выпілі ўтрох: фельчар, салдат і немец. Пасля гэтага неўзабаве шумна стала ў гэтай хаце. Салдат, заглядаючы ўсім у вочы, даводзіў, што няма на свеце лепшых дзяцей, як яго, недзе там далёка адсюль. Фельчар крычаў салдату ў твар цераз стол, што ён верыць, што ў яго слаўныя дзеці. А цяпер ён скажа пра капусту, якую ён сам садзіў, а расаду прывозіў аж з-за Слуцка. «Такое капусты свет не бачыў». Тут фельчар апомніўся, збянтэжыўся і павярнуўся да Кастуся:

— А нашто табе шукаць якой-небудзь дарогі ў свет на бадзяшніне? Жыві ў гэтай хаце і памагай гэтай малой жыць на свеце. Вам жа цяпер абаім важна, каб абы дзень перабыць. У яе вернецца бацька, і жыццё пачнецца, а ты — скончыцца вайна, і вернешся на сваю Вілейшчыну.

І раптам пасля гэтых слоў штосьці сталася з Кастусём. Незаўважна выйшаў ён з хаты і ўзлёт грудзмі на біла ў возе. Цяжкі, як стопудовы камень, смутак наваліўся на яго. Родныя мясціны на Вілейшчыне, куды яму прарочыў вярнуцца стары фельчар, звязваліся ў яго ўяўленнях з бацькам. Як жа ён вернецца туды, калі ўжо бацькі няма? А калі і вернецца, то цяпер гэта ўжо не тое будзе. Коні пацерліся мысамі аб яго плечы. Ён устрапянуўся і падклаў ім сена. Як увайшоў у хату, убачыў, што Волечка спіць не раздзеўшыся на тапчане пры печы і без нічога пад галавою. Спяць дзе хто — немец, фельчар і салдат. Ён выйшаў зноў і лёг на воз. І зноў, як і тая ноч — з зорамі і цішынёй. Яна яму здалася доўгай. І вядома: вераснёвыя почвы доўгія. На світанні ён моцна заснуў. Сонца пабудзіла яго. Яно біла яму ў твар, але гэта было восеннае сонца, мяккае і лагоднае, як шчокі люблага дзіцяці. З вуліцы чуліся гукі напоўненай працай раніцы. З коміна Волеччынай хаты ішоў дым. Ён спалохаўся, што праспаў нешта важнае, усхапіўся і застаў у хаце дзіўную сцэну: у залітай сонцам хаце цесна было каля той лавы, на якой раней ляжаў хворы немец. У печы палаў агонь. Ружовенькі і свежы тварам немец адной рукой гладзіў па галаве Волечку, а ў другой трымаў сваё ўчарашняе пісьмо і соваў яго ў фельчаравы рукі і штосьці ўсё гаварыў, гаварыў, да чаго фельчар прыслухоўваўся.

— Ага, — зразумеў парэшце фельчар, — ты рад, ты

V U

шчаслівы, што ачуняў і ўжо здаровы? А ты думаў, што памрэш, адзін сярод чужых людзей? Аж ты ўбачыў, што гэтыя людзі цябе ратавалі і паставілі на ногі? Ты кажаш, што ў цябе ёсць дома сын, якому цяпер ужо дзесяць год? Ён таксама, як і ты, завецца Густаў Шрэдэр? Тое, што ён ёсць на свеце і што ты ачуняў, радуе цябе? Ага, ты хочаш чым-небудзь аддзякаваць нас усіх і найбольш гэтую малую? Ну дык яна завецца Волька.

Вядома, немец нічога не ведаў, што кажа фельчар. Але ён, і не чуючы і нічога не слухаючы, гледзячы сам у сваю душу, раптам прыгарнуў да сваіх грудзей Волеччыну галаву, і твар яго перасмыкнуўся момантным рухам шчасця. У наступны момант ён пачаў шнырыць па патайных кішэнях і пад падшэўкай свае адзежы. Ён дастаў адтуль два ці, можа, і тры залатыя гадзіннікі, некалькі залатых пярсцёнкаў, звязаных ніткай, і залаты пацельны крыжык праваслаўнай царквы — васьміканцовы з мініяцюрным абразком на адваротным баку рускага барадатага святога. Усё гэта ён загарнуў у прыгаршчы і сунуў у рукі Волечцы. Яна збянтэжылася і апусціла рукі. Немец сілаю даваў ёй гэты дарагі падарунак. Было вельмі падобна, што гэтыя рэчы душаць яго і ён стараецца выратавацца ад іх.

— Гэта табе, — гаварыў ён, — каб ты была шчаслівая за маю радасць. Мой Густаў цяпер мае свайго бацьку.

Твар яго свяціўся радасцю. Пячаць вялікай праўды ляжала на яго вачах: ён уладар свету, бо ўжо зноў ходзіць па зямлі і трохдзённае змрочнае ўтрапенне яго мінула на век. А ўсё золата, якое толькі ёсць на свеце, — нікчэмная драбязя і непатрэбшчына перад самім жыццём. Здавалася, праменне ідзе ад яго ўсмішкі. Усміхаўся шчасцем і салдат, і фельчар, і нават Кастусь, толькі Волечка стаяла чамусьці маўклівая. Гэта была сцэна як бы бурнай чалавечай радасці.

Салдат раптам сказаў:

— Ну што ж, бог дасць, скончыцца вайна, і жыць будзем у сваю волю.

Немец усё гаварыў раз-поразу:

— Густаў, Густаў...

Фельчар як бы раіўся сам з сабою і сам сабе ўсміхаючыся:

— Прыехаўшы дадому — адразу забегчы ў сад... — І тут жа растлумачыў, усё не спускаючы з губ усмішкі.

91 — Густаў... Густаў... — выварочваў немец перад гэтымі людзьмі сваю душу.

92 Здавалася, што няма на свеце ні вайны, ні выгнанства, а толькі радасць чалавека жыць сваёю воляй.

93 Раптам салдат спахмурнеў, устаў і сказаў:
— Ну, немец, у дарогу.

94 Немец здагадаўся і таксама спахмурнеў.

95 Значыцца, і вайна была, і трэба было мець непрыемны абавязак гнаць палоннага чужынца, якога сюды загнала ліха, і трэба было ісці пад канвоем.

96 Немец памахаў рукой Волечцы, і апошні промень усмешкі патух на яго твары. Салдат апанураў адразу і выйшаў следам за немцам адразу выконваць свой прыкры абавязак. Фельчар устаў, паглядзеў на залатыя рэчы, якія ляжалі на сталі, і панура прамармытаў: — Гэта рускія афіцэрскія рэчы. Эйш, сукін сын, паздзіраў з мёртвых або раненых. — Тут ён убачыў, што на сталі ляжыць тое нямецкае пісьмо. Ён стаў яго разбіраць, і многа прайшло часу, пакуль ён сказаў:

97 — Гэта жах, што ён піша! Ён навек развітваецца са сваім Густавам. Дзіва што ён так узрадаваўся, калі ўбачыў, што жыў астаўся. Ці гэта ён мне гэтае пісьмо даваў, каб я прачытаў яго? Ці яно яму ўжо не трэба? А ліха яго бяры, здам на пошту, няхай ідзе туды, да таго Густава.

98 Тут пад'ехала фурманка, і хата апусцела. Так гэтыя людзі, якія не ведалі адзін аднаго і перажылі разам момант радасці, сабраўшыся на гэты момант у пезнаёмай хаце, разышліся хто куды, кожны ў свой бок. Залатыя гадзіннікі, пярсцёнкі і крыжык ляжалі на сталі, і двое маладых людзей, якія стаялі яшчэ перад вёсам сваім і толькі што выходзілі яшчэ з свайго маленства, не ведалі, што рабіць з гэтым золатам. Можна сказаць, што яны не ведалі і цаны яму. Волечка з непаразуменнем падтуліла плечы і адышлася ад стала, трэба сказаць — задаволеная, што, нарэшце, хата была пустая ад чужых людзей і ніхто ёй не перашкаджае цяпер даць і карміць карову, прыбіраць у хаце, пазіраць у вокны, ці не сышлі з двара дзве куры, што былі ў яе гаспадарцы. Гэта не гаворачы ўжо аб тым, што адзін за адным ішлі вераснёвыя дні, а ў яе яшчэ не было пасеяна жыта. Пра непасеянае жыта яна і ўспомніла цяпер. Парыў смутлівай заклапочанасці рвануўся ў яе душы. Яна, як сталая, заламала рукі:

99 — А божа мой, жыта не пасеяна. А восень ідзе.

— Дык я табе пасею,— сказаў, устращаючыся, Кастусь.

— А хіба ты ўмееш?

— Я раз авёс сеяў, як бацька мой хварэў.

— А калі ж ты думаеш?

— Калі хочаш. Толькі, каб не марудзіць, мне ж трэба яшчэ і ў сваю дарогу выбрацца.

— Хоць заўтра.

— А насенне ёсць?

— Не намалочана. Снапы я звезла, сама і пажала.

А сеяў яшчэ бацька.

— Дык я табе і намалачу.

У хвіліны гэтай гаворкі ў яго білася ў жыццё вострае жаданне хоць якім заняткам, хоць якой работай адцягнуць як надалей страшную неабходнасць ехаць немаведама куды. Цяпер ён выразна падумаў: пакуль намалоціцца і пасеецца, то пройдзе некалькі дзён. Якое шчасце яшчэ некалькі дзён спакою!

Вялікі доктар усялякай хворасці ў чалавечай душы — час — мае вечнага свайго дапаможніка — працу. Можна сказаць з упэўненасцю, што праз гадзіну якую пасля гэтай гаворкі Кастусь Лукашэвіч не меў у душы ні смутку, ні трывогі. Перш за ўсё яны агледзелі з Волечкай пуню з снапамі. У пуні ж быў і ток. Пасля ён праверыў Нявадаўскія цапы. Відаць, добры гаспадар быў Нявада! Бічы ў цапах былі важкія і зручныя. Гужы шчыльныя, і завязкі з добрага сурамцу. Цапільны ж ужо мусіць за цэлыя гады добра абгладзіліся аб малацьбітовы рукі. Кастусь выбраў цэп самы размашны, расклаў на такую снапы і пачаў.

— Давай у два цапы,— сказала Волечка.

— Куды ты, малая! Нашто табе таміцца! Колькі тут той работы! Глядзі лепш хаты.

Браткі мае, што гэта быў за тон! Можна было падумаць, што ён век яе ведаў і быў блізак ёй. І як гэты тон быў надобен на тон самога Нявады, бацькі, калі, бывала, ён з ласкай загадваў ёй што-небудзь! Апанованая одумам, Волечка і сапраўды пайшла ў хату. Да самага адвечорка яна чула ў хаце, як роўна стукаў на такую цэп. Гэты гук нагадаў ёй яе нядаўняе маленства і восень. Бывала (тады не было вайны і маці была жыва) асеннімі днямі бацька ўставаў прыцемкам малаціць, і маці старалася, каб як найменш накармаць бацьку. Ва ўспамінах і інстынктыўным адчуванні гэтага стук цэпа еднаўся з тым, бывалішнім.

Дзеці часта гуляюць у дарослых. Тут жа не было гульні, была самая бязлітасная неабходнасць, але Волеччыні твар быў цяпер так падобен да твару зусім малой дзяўчынкі, якая пераймае ўчынкі свае маці! Пакуль Кастусь збіў два пасады, яна не адыходзіла ад печы. Многа разоў яна ў клопаце хадзіла ў агарод, у клець, у склеп, у прыгрэбку і ўсё думала, і ўсё шукала, і глядзела, чаго б яшчэ пакласці ў гаршчок, і колькі (каб было ў меру) малака ўліць, і колькі каб кіпела. Але тут яна ўжо мела практыку. Куды горш было з хлебам. Яна яшчэ не ўмела пячы хлеба. Хлеб кожны раз быў то адпечаны, то ацеслівы. Цяпер хлеб быў ацеслівы. Праўда, ён ужо быў трэці тыдзень, і чорствасць зменшыла ацеслівасць, але ўсё роўна сорам добрай гаспадыні даваць такі хлеб чужым людзям. А што ж інакш рабіць? Што ж, няхай ён выбачае. І вось, нарэшце, настала хвіліна есці. Як добра ён адчуваў сябе пасля работы! А як была рада яна, калі ён весела сеў за стол. Яны елі з адной міскі, і абое не заўважалі, што хлеб ацеслівы. Ён усё гаварыў, гаварыў і найўнымі, бадай-што дзіцячымі жартамі рассмешваў яе, найўную, малую, рухавую. Кудысьці далёка, у невядомую туманную далечыню адплыў прыкры клопат думаць, куды б ехаць далей, у тую браздзючую беспрытульнасць.

— Але ж ты і гаспадыня! У цябе ж мышэй больш, як таго жыта. Я калі варухнуў снапы, дык мышэй цэлых дзве плоймы і яшчэ маленькая плоймачка бяжыць ззаду.

Яна зарагатала і выліла з лыжкі на стол. Тады зарагатаў і ён.

— Бо ката пяма, дык і мышы,— тонам апраўдання сказала яна.

— А што ў цябе ёсць! Няма пі ката, ні сабакі, ні пеўня. Нават павука добрага няма. У пупі адзіп вісіць на павуцінні, дык такі худы і дробны, што аж рэбры з-пад скуры відны. Я тыя рэбры мацаў. Восем абмацаў, а дзевятага дык і зусім пяма. А ён пішчыць, брыкаецца...

Каб хто чуў, як пасля гэтага рагатала Волечка! Яна ўжо зусім не магла есці. Рагатаў і ён. Можна, з гэтай часіны пачало ў гэтай хаце віць сабе гняздо шчасце. Усю друтую палавіну дня і да самых прыцемкаў зноў стукаў цэл на Волеччыным таку. Ужо бралася на змяркане, калі яна раптам штосьці ўспомніла і як бы нават з трывогаю нейкаю малезла на гару. А там вяртлявым рухам апынулася на вышках і доўга штосьці выглядала ў сябе над галавою.

V V

5/ Нарэшце твар яе стаў такі, як бы яна прыгатавалася ска-
заць: «дзякуй табе, божа!» У самым высокім месцы пад
03 страхою вісеў як бы забыты кавалачак сухой каўбасы.
Сукаватым прутам яна яго адарвала ад вешала і неўзабаве
05 прымчалася з ім у пуно.

— Слухай, годзе ўжо ляскаць цэпам. Ужо змяркаецца.
07 Ведаеш што? Бачыш? Гэта ж я зусім была забыла, што ка-
валак каўбасы астаўся. На з'еш.

09 — А ты сама?

— Ты намалаціўся.

11 — Не буду есці.

— Ну дык я табе па вячэру схаваю.

13 І пайшла. А яму — хоць ты плач. Яму так захаце-
лася гэтай каўбасы! Ён жа так даўно не еў нічога та-
15 кога! Ён аж выглянуў з пуні на двор: а можа, яна гэта
паджартавала і стаіць дзе за вуглом з каўбасою! Але дзе
17 там жартаваць! Ёй было не да гэтага. Яна ўжо выходзіла
з двара на вуліцу, каб спаткаць і вылучыць з чарады сваю
19 карову. Ён увайшоў у хату. Плечы і рукі яго такі здорава
нылі ад цэпа. Ён сеў на лаву і ўбачыў, што на сталі ля-
21 жыць тая каўбаса. Зірнуўшы ў акно, ці не відно дзе поблі-
зу яе, ён пакруціў каўбасу ў руках, адарваў драбок і па-
23 клаў у рот. Што ж гэта ён робіць? Яна заўважыць, і брыдка
будзе перад ёю. Збянтэжана азіраючыся, ён раптам убачыў
25 на сталі тое нямецкае золата. «Каб ён быў згарэў! Наму-
чыўся я з гэтым немцам! І бацьку якраз хаваў...»

27 Цяжкі боль здушыў яму грудзі. Ён выйшаў на двор.
Пачынаўся дробны дождж, мусіць, на ўсю поч. Ён пайшоў
29 класці нанач коням апошняе сена. Волечка ўвагнала ў двор
карову і пайшла ў хату па дайніцу. Каўбаса ляжала на
31 сталі. Волечка адламала драбок ад каўбасы і паклала ў
рот. Якая асалода жаваць каўбасу! Як даўно яна не ела
33 смачнай яды! А што, калі ён заўважыць, што яна ела
каўбасу? Гэта ж яму абяцанае. Да таго ж — ён увесь дзень
35 малаціў, а яна так сабе круцілася каля хаты. Як злоўлены
злодзей, яна шпарка паклала каўбасу і пайшла даць каро-
37 ву. Ён стаў збоку і глядзеў, як яна працуе.

— А хто ж табе на жыта ўзараў?

39 — Я сама.

41 Ён і не падумаў пра гэта. Якая яна маладзец! Ворыва ж
у яго ўяўленні заўсёды звязвалася з вобразам здоровага
43 мужчыны. Калі яны прыйшлі ў хату і зацалілі агонь, ніх-
45 то з іх не хацеў есці каўбасы.

— Ты малаціў цэлы дзень!

— А ты арала можа цэлы месяц!

Каўбаса так і асталася на стале, і толькі назаўтра зранку яны з'елі яе ўдваіх, кусаючы, як згаварыўшыся, многа хлеба і мала каўбасы, каб падалей расцягнуць прыемнасць. Тры дні ліў дождж. Кастусь толькі і займаўся тым, што зранку малаціў, а адвячоркамі ўкошваў травы коням нанач. На чацвёрты дзень падзьмуў вецер, і шэрыя засцілы восеннага неба падняліся ўгару. Уночы зырка ўзышлі зоры, і пачаліся дні з ціхім сонцам і жаўталісцем на дрэвах і пад дрэвамі. «Можа я рассеяў жыта і не вельмі мерна, але затое добра забарацаваў. Зерне ў зямлі, то яно ўзыдзе». Так думаў ён. І на душы ў яго было лёгка: ён жа скончыў такую важную работу! «А цяпер ужо хутка можа прыйдзеца і ехаць куды-небудзь». І ён узяўся адпасваць у дарогу свайго каня. Ён важдзе з параю коней і днямі і начамі. То карміў іх, то пасвіў. Нарэшце зноў прыйшла шчаслівая часіна: Волечка сказала яму: — Можа, ты мне паможаш на зіму дроў навазіць?

Трэба думаць, што яна адчувала яго смутак перад невядомасцю будучыні. Часамі яе агортаў адум. Яна думала пра яго і шкадавала яго. Можа гэта ўжо фармавалася жаночая душа, у якой многа месца для чужой бяды. Ёй было вялікай радасцю бачыць, як ён шчасліва ажывіўся і ўхапіўся за прычыну яшчэ тут астацца. Яна ўжо разумела яго павылёт. І гэта пачалося куды раней, чым ён пачаў угадваць яе думкі і патрэбы. Кожны дзень яны пачалі ездзіць у лес. І так засталі іх ужо добрыя прымаразкі. Рэчка з берагоў пачала прымярзаць, вада ў ёй стала чыстая, і на сонцы дно прасвечвала ў ёй усюды. Гэта былі дні апошняга смутку Кастуся Лукашэвіча. Раней смутак з'яўляўся ў яго парывамі. Цяпер ужо час прайшоў, востры боль душы прытупіўся. Час лячыў душу. Смутак аб бацьку, аб родным кутку, аб усім тым, што страцілася і што ўжо вярнуць было цяжка, і на гэта надзей не было — смутак аб гэтым ападаў і зменшваўся, і аставаўся без выбухаў і болю. Ужо з'яўляліся ў душы першыя адзнакі таго, што ўжо тут, на гэтым месцы, душа знойдзе радасць быць у сваёй радасці. Ясныя былі дні, і марозлівыя, і, як заўсёды ў тую восень, ціхія. Цішыня і спрыяла ўраўнаважанню яго душы. Гэта была мясцовасць, дзе як бы сышлося ўсё, да чаго ён прывыкаў пекалі ў маленстве. На даляглядах сінелі лясы. Вялікія дрэвы раслі пры дарогах, і чым вышэй

VV

яны ішлі ў неба, тым неба здавалася вышэйшым. Мерзла і пікла трава, але над вадою яна стаяла зялёная і тырчэла з прыбярэжнага лёду. З дзікіх ігруш на межах і выганах ляцела ў вецер счарнелае лісце. Камень пры дарозе абрастаў імхом, уночы абзываўся воўк у пушчы, на вялікую разлегласць грукацелі колы па мерзлай зямлі, кожны дзень на ўсходзе і захадзе неба доўга палала ясным харакством, і не было той ночы, каб зырка не сьвяцілі зоры. Гэтымі ночамі Кастусь не спаў моцна і глыбока, як гэта бывала з ім рапеей. Не нуда і не смутак ужо, а руплівая ўзбуджаецца надкрадалася да яго ў гэтыя ночы. Ён паднімаў галаву і прыпадаў тварам да шыбы. Яшчэ далёка было да світаньня.

Увосень ночы доўгія. Так па некалькі разоў па ноч ён выходзіў слухаць, ці ядуць копі. Але найбольш еў адзін конь, яго. Волеччын жа быў зусім стары. З'едзенымі зубамі ён склычваў сена ў мокрыя камякі і, утаміўшыся, стаяў над ім. Кастусь падкладаў яму свежага сена і ішоў дасыпаць ночы, каб аднак жа яшчэ ўстаць некалькі разоў. Душа яго чула і вочы бачылі, што стаіць харакство зорнай ночы і восень позняя пагодная, але аднак жа цяпер ужо сталасць заклапочанага чалавека панавала над усім у яго душы, і гэта было яго шчасце, бо ён не аддаваўся голым пачуццям, а паўнаце жыцця, якое яно ёсць. І гэта ратавала яго ад хваравітых парываў, якія навек могуць сапсаваць маладую натуру. Шчаслівасць укрывала ад гэтага і Волечку. Цэлымі ночамі яна ціха і глыбока спала і ўставала тады, калі пачынала падзіцца світанне. Пры лучыне абое яны рыхтаваліся, як толькі развідне, выехаць у лес. Дровы вазілі на Кастусёвым кані. Волеччын піяк не правіўся, а яшчэ больш худнеў. Волечка раз была сказала:

— Яшчэ тата казаў, што трэба перамяніць каня.

— Я табе яго перамяню, — адказаў ён ёй на гэта, і яна не прыняла яго адказу за пустыя словы. Незаўважна ні для кога з іх яна пачынала адчуваць у ім пекі для сябе аўтарытэт. Дзень за днём, і куткі Волеччынага двара былі ўжо завалены галлём і тонкім сухастоем. Ужо па зіму даволі будзе апалу. Але што гэта за дровы! Калі везлі з лесу апошні воз, Кастусь паглядзеў у гушчырні, у баку ад дарогі, добрую хваёвую сухастойну.

— Я яе ўночы снітую і за дзве ночы перавязу. Вось гэта дык будуць дровы! На самыя маразы, і хлеб пячы. А з самага камяля настаўлю шулы ў браму, а то двор не зачыняецца.

01 — Як жа яе спілаваць? А ляснік звод пачуе.

— Не пачуе. Трэба вышэй пілы камель шчыльна аб-
03 круціць кажухом і цесна перавязаць, а тады пілаваць.
І ніякага зводу не будзе. Толькі кажуха пяма.

05 — А вод жа! — ускінула яна ўгару плячыма: яна была
ў старым, на яе велікаватым кажуху.— Толькі хіба можа
07 ён малы будзе.

— Якраз добра.

09 Яна ацапіла яго руплівасць. У гэтыя часы свайго жыц-
ця, калі яна многа думала пра бацьку, яна была абыякавая
11 да шулаў і да продажу старога каня, але ёй было шчасце
мець каля сябе такога блізкага ўжо і аўтарытэтнага Кас-
13 туся Лукашэвіча. Усё, што ён скажа — усё добра. З якой
ахвотай яна будзе пілаваць з ім уночы гэтае сухое дрэва!
15 Гэтая гаворка зноў зрабіла іх як бы нейкімі змоўшчыкамі.
Яна сядзела на версе воза, а ён ішоў збоку і павярнуў каня
17 на кругавую дарогу:

— Зробім круг, але паглядзімо, як узышло жыта, — ска-
19 заў ён.

Ён хітрыў перад ёю. Ужо разоў некалькі ён хадзіў гля-
21 дзець жыта, а цяпер таму і навёз сюды Волечку, што яно
ўзышло добра. Як сьвец ён вытрымаў экзамен як найлепш.
23 Волечка саскочыла з воза і стала над сваім палеткам. Гу-
ста і роўна стаяла над прымерзлай зямлёй рунь. Кастусь аж
25 падкінуў каню сена, каб Волечка не спяшалася і як трэба
ўгледзелася ў яго работу. У яго быў такі выгляд, як бы гэ-
27 та ён сам выдумаў на свеце, што раней сеюць, а пасля па-
сеянае ўзыходзіць. Волечка змерзла стоячы. Раней у іх бы-
29 лі думкі задаволення аб тым, што двор завален дрывамі,
пасля некалькі дзён думалася аб добра пасеяным жыце.
А пасля надыйшла чарга той сухой хвоі. Так і праходзілі ў
іх дні. Ноч, калі трэба было ехаць спілоўваць хвою, выбра-
33 ла яна. Ён сумысля маўчаў. Ён такі пабойваўся гэтай, вы-
думанай ім самім, справы. Хаця каб не здарылася якой-
35 небудзь злой прыгоды! Якой радасцю ўстрапянулася яго
сэрца, калі з самага вечара яна сказала яму: — Узляўся
37 вецер, у лесе будзе шумець і трашчаць. Пілу цяжэй чуць
будзе. Ці не паехаць сёння?

39 Не кажучы больш адзін аднаму ні слова, яны, адзетыя,
паяздзелі ўпоцемку, паслухалі, як гудзе на дварэ вецер,
41 паглядзелі, як стаіць сярпак месяца, і выехалі з двара.
У вышні лесе гуло і трашчала, быццам над лесам нягло-
43 ся што гулкае і неспакойнае. Ён адразу знайшоў патрэб-

V V

1 нае дрэва. Яшчэ тады, удзень, ён вымеркаваў, у які бок
яно павінна ўнасці. І цяпер ён вобмацкам прыставіў пілу.
2 «Няхай сабе звініць, — думаў ён, — абы хутчэй». Але яна не
3 вытрымала. Яна скінула з сябе кажушок, і ён зразумеў яе
4 трывогу. І ў яго душа пыла. Скінуў ён і з сябе світу. Калі
5 кажушком і світай, згамтанымі разам, ён абкруціў дрэва
6 вышэй пілы і перацягнуў сваёю папружкай, звон і сапраў-
7 ды стаў глушэйшы. Як пі стараліся яны цягаць пілу, прай-
8 шло даволі многа часу, пакуль дрэва лягло.

9 — Пачалі — дык трэба капчаць, — сказала яна, і ён з-за
10 ветру ледзьве пачуў яе. Пакуль яны распілавалі хвоею на
кавалкі, з абаіх ішоў пот, і вецер працінаў іх.

11 — Садзіся хутчэй на воз і накідайся паверх кажуха
12 маёю світай, — цвёрда скамандаваў ён. — А я хуценька за-
13 вязу цябе дадому, бо захалодзішся.

14 — Тут жа недалёка, я шпарка пайду.

15 — Садзіся! — крыкнуў ён, і яна паслушна села. Дома
ён загадаў ёй класціся спаць, а сам зноў пагнаў каня ў лес.
16 Калі ён вярнуўся дадому, ужо спявалі пеўні. Разгрузіў-
17 шы воз і паставіўшы каня, ён увайшоў у хату ціхенька,
18 каб не пабудзіць яе, і ўбачыў, што яна не спіць, а стаіць
19 ціха, прыпаўшы да аконнай шыбы. Узбуджана яна сказа-
20 ла, што з трывогай чакала яго і баялася якой-небудзь злой
прыгоды.

21 — Не стой, а кладзіся і каб ты мне да раніцы выспа-
22 лася! А я пайду ставіць каня і прыхаваю ў пуньку бяр-
23 венні.

24 З хаты ён выйшаў не раней як тады, калі яна лягла і
25 сцішылася. Ён доўга важдзеўся па двары і ў пупі. Ужо ца-
26 дзіцца пачыпала кастрычніцкае рассвітанне; пеўні гала-
27 сілі, здавалася, па ўсім свеце. «Ці спіць яна, такая кланат-
28 лівая?» Увайшоў у хату і прыслухаўся. Яна цяжка, не так,
29 як заўсёды, дыхала. А ў яго балелі плечы, нылі ногі, ця-
30 жэла галава, і хіліла на кашаль. З вялікай сілай яго цяг-
31 нула ў пасцель. Шпарка ён запаліў лучыну і падышоў да
32 Волечкі. Ён здзівіўся — такі чырвоны і неспакойны быў
33 яе твар. Ён стаяў пад ёю. Яна раскрыла вочы, і абыяка-
34 васць да ўсяго была відна ў іх. Гэта была небывалая ніколі
35 раней рыса ў яе, і ён жахнуўся:

36 — Волечка, што з табою. Табе што-небудзь баліць?

37 — Нічога, толькі ў грудзях.

38 — А больш?

39 — Больш не, толькі галава.

- 11 — А больш нічога не баліць?
- 12 — Нічога, толькі ў горле.
- 13 — Ну а яшчэ дзе баліць?
- 14 — Ані нідзе.
- 25 — Дык всьдаеш што? Ты ляжы сабе, а я цябе зараз гарачым напаю і памчуся па таго самага фэльчара. Ён практык. Той немец вась які хворы быў, а ён яго, як бачыш, падняў. А ты не бойся, хутка ўстанеш.
- 29 — А я не баюся. — Бледная ўсмешка прайшла па яе губах. Ён лепш акрыў яе і пайшоў у рух. Перш за ўсё ён надпаліў у печы і зрабіў гарачае ёй выпіць. Пасля, падаваўшы ёй сотню наказаў — ляжаць і не ўставаць, грэцца і чакаць яго з фэльчарам, ён зазірнуў ёй у твар і жахнуўся. Няўжо яна так адразу заснула?! Абыякавая да ўсяго, яна зноў цяжка дыхала, твар яе яшчэ больш гарэў, і вочы заплюшчыліся.
- 17 — Я буду ляжаць і чакаць, — ледзьве вымавіла яна, і ён, увесь уздрыгануўшыся, выскачыў на двор, дрыжачымі рукамі ледзьве патрапляў перавязваць і перакрыжоўваць вяроўкі, вымошчваючы сядзенне ў возе, запрог свайго каня, свіснуў пугаю і рынуўся ў дарогу. Цяпер конь яго ўжо не быў той здарожакай, хоць і маладой, худзізнай. Гэта быў ужо выгладжаны бягун, і імчаўся ён на злом шыі, аднак жа яшчэ ўсё чуючы пад вушыма свіст пугі. Кастусь даімчаўся так да мастка над неглыбокаю рэчкай і раптам убачыў, што вада, пасля былых дажджоў, яшчэ ўсё стаяла даволі высока і сарваны ёю масток толькі палавінай сваёй трымаецца пад той бераг, а бліжэйшая палавіна расплылася бярэвеннямі. Ён павярнуў каня берагам паўз рэчку, выглядаючы броду. Паплаўны бераг замакрэў — пачыналася адліга. Колы клалі след на вялістай траве. Конь замакрэў, а ён усё гнаў яго. «Божа мой, спазнюся!» І вась ён убачыў пратву. Плыткая вада дробна білася ў пячаны бераг. Ён нацягнуў лямчыну і ўвагнаў каня ў ваду. Усё больш падаючыся ў рэчку, ён ужо стаў на ногі, пасля стаяў на сядзенні, каб вышэй быць над вадою. А вада ўсё паднімалася.
- 27 Вада ўжо ў яго ў халявах і вышэй кален. Сэрца яго разрывала грудзі. Але як выбрацца з рэчкі? Той бераг вельмі круты. А божа, як жа ён павязе так цераз ваду фэльчара? Ён пачаў заварочваць каня назад і ледзь выехаў назад на плыткі бераг. Вада з яго лілася цурком, а на лбе стаялі кроплі поту. Тузаючы лейцы і круцячы пугай, ён доўга гнаў каня берагам, выглядаючы новага броду. І такі ўба-

чыў: нават след чужых калёс вёў у ваду. Адным махам ён пераскочыў рэчку і аж да самага мястэчка не даў капю перадыхнуць. Ён жа і так колькі часу праваждаўся ў гэтай вадзе! Тады ў вадзе яму было горача ў галаву, цяпер ён дрыжэў з холаду. Здавалася, мокрая адзежа яго лубянее на ветры. Да фельчаравага дома ён даскочыў тады, калі ўжо на небе цяжка валакліся хмары і збіваліся ў адзіп на ўсё неба засціл. Імгла зацярусілася густа. Фельчар, з раскудлычаным сівым кліночкам барады, выскачыў на двор пасустрач мокрай фурманцы. Вельмі можа быць, што ён не ведаў, за што ўзяцца ў такі пудны дзень, і таму быў такі рухавы, калі ўбачыў праз акно, што нехта пад'ехаў. У яго пасярод двара стаяла карова і ела з кучы капуснік. Певень хацеў умасціцца на мокрую жэрдку і з крыкам саскочыў на зямлю. Божа, як непрытульна і пудна! Але ўсё гэта глуштва, бо ёсць самае важнае: «а можа, там Волечцы яшчэ горш стала? Хутчэй трэба, хутчэй!» Мокры хлапец сам сябе падганяў. Як падстрэлены кінуўся ён да фельчара:

— Дзянь добры вам, я так імчаўся па вас, што траха не астаўся ў рэчцы з капём...

— Праўда, масток сарвала, — разважліва сказаў прывыклы да ўсяго фельчар і пагнаў у хлеў карову і, ідучы, запытаў:

— Сам адкуль? А што здарылася?

— З Волечкай вельмі дрэнна!

— З якой гэта Волечкай?

— Ну а з той, што вы прыезджалі да яе ў хату па лошнага немца лячыць.

— А-а, дык ты з Сумліч? Той самы выгнапскі сын? Ну, бачыш, як добра, што я параіў табе астацца там жыць.

Хто б цяпер аб хвораі Волечцы падбаў бы? Ну, ідзі ў хату сушыся. А то з цябе, пане-браце, вада, як з рукава, джгас.

— Няма калі сушыцца, трэба назад імчацца, яна там ледзьве жыве.

— А што з ёю?

— Ляжыць без памяці.

— Можа аб'елася чаго?

— Не, у яе баліць галава, горла і грудзі.

— Пастаў капя ў хлеў, а пасля паедзем, калі на небе расчысціць.

— Не, родненькі мой, паедзем цяпер.

— Чаго ты гэтак спалохаўся? Відаць, што ніколі хворых не бачыў.

— Як гэта не бачыў! У мяне бацька на дарозе памёр! Фельчар нічога не адказаў і моўчкі стаў корнацца ў шафе. Кастусь так жа моўчкі чакаў. Нецярплівасці яго не было меры. Аднак жа ён вытрымаў і аж уздрыгануўся, калі фельчар сказаў, што можна ехаць. Ён сам сваім вушам не верыў, ён баяўся, што фельчар не захоча ехаць. А тым часам на небе і сапраўды расчышчалася. Фельчар сказаў:

— Па паўдні зусім распагодзіцца.

Кастусь пагнаў змучанага каня з усіх сіл. Дождж усё пабольшваўся. Цераз брод праскочылі ў момант. Фельчар сам пачаў пакрыкваць на каня. Кастусь бесперастанку тузаў лейцы. Як уехалі ў двор, фельчар не даў Кастусю апомніцца, сагнаў яго з веза адразу і ўвапхнуў у хату.

— Ты ўвесь ссінеў і калоцішся, як святы на споведзі. Каб ты не смеў мне да самага вечара з печы злазіць! А то Волечцы прыйдзецца ехаць па мяне і ў бродзе плаваць. Ну а ты, малая, дзе ты там? Як машся? А, вось ты якая. Ну, нічога, пакажы шыю. Каб ты мне цэлы тыдзень вылежала, а тады ўставай сабе і рабі што табе трэба. Ляжы, Волечка, ляжы. Пакажы язык. А ты там на печы? Яшчэ ўсё дрыжыш? Не глядзі, што ты на печы, а на табе гэтую адзежку, акрыўся і дыхай сабе ў живот. Але ж і кажушок злубяцелы! Чый гэта? Твой?

— Не, гэта Волеччыні.

— Грэйся! З цябе павінна выйсці сем патоў, толькі тады маш права з печы злезці! Ты мне глядзі! Шэсць патоў сыдзе, а ты не злазь. Чакай сёмага.

— А як жа іх лічыць тыя паты? — ледзьве адцягнуў голас Кастусь.

— Выцірай лоб і чакай, пакуль зноў замакрэе. І так да сёмага разу.

— Добра, толькі я раней пайду каня настаўлю.

— Не смей! Нічога каню не зробіцца, калі і настаіць на свежым паветры. Каня кожны вецерынар можа вылечыць. А няхай паспрабуе цябе вылечыць! Толькі я цябе магу лячыць! А дзеля гэтага Волечцы прыйдзецца ў бродзе кунацца. Чуеш?

— Чую, — прахрыпеў Кастусь, снішваючыся за халодным комінам.

— А цяпер і я навінен аптэчнага ўзяць, бо і я прамок і дрыжу, як нячысты пад крыжам. — Ён дастаў з кішэні пляскатую бутэльку і наналам разліў усё, што ў ёй было.

V V

— Гэта мне, а гэта табе, хлопча. Пі, не бойся. Бачыш, я не атруціўся. Гэта самы чысцейшы на свеце аптэчны спірытус! А табе, малая, гэтыя пілюлі, глытай па тры на дзень. На! Глыні першую. Так ляжыце і мяне чакайце. А я пайду. Тут у мяне інтэрас ёсць на мястэчку. У Дарахвеса Трыбуховіча парсюка пайду старгую. Ты не бойся, у брод больш не палезеш. Мяне сам Трыбуховіч заімчыць назад. Разам з парсюком. Хэ-хэ! А, і ты, малая, усміхаешся! Ну, дык я на тваім вяселлі буду гуляць.

І фельчар выйшаў з хаты. Кастусь высадзіў галаву з-пад кажуха. Ад спірытусу галава яго ўжо кружылася. Ён глянуў на Волечку. Гэта ж ён, гэты фельчар, выдумаў, што Волечка смялася. Гэта быў адзін з яго метадаў хутчэй паднімаць хворых на ногі — найцудоўнейшае лякарства, якое, на вялікі жаль, не ў пашане ў нашых вучоных медыкаў, лякарства, без якога мала памагаюць усялякія уратрапіны і дзіурацін з папаверыні, нават і тады, калі іх змяшаць разам, абліць магнэзіумам-сульфурыкумам і прысыпаць зверху лакрычным парашком.

Волечка ляжала сцішыўшыся. Відзён быў яе твар, ружовы і спацелы. «Няўжо ў яе і раней быў такі востры нос?» — думаў ён, гледзячы на яе. Сам жа ён, колькі ні чакаў, ніводнага поту не прычакаў. Але яму стала горача, і пакрысе ён пачаў вылазіць з-пад кажуха. А Волечка нават і не варушылася. Можа яна спала? Тым часам фельчар, вясёлы, рухавы і схільны да гаварлівасці, увайшоў у хату і паведаміў, што ўжо як мае быць выбілася на пагоду і што ён старгаваў у Трыбуховіча япрука. Ён усё гаварыў і гаварыў:

— Хутка пад'едзе Трыбуховіч, і я паседу. Добра, што ясна робіцца. Вы ж тут праўцесься і сцеражэцесься... А, дай божа памяць! Ці схавалі ж вы хаця добра тыя гадзіннікі і шырсецкі, што той немец вам пакінуў? Бо гэта, бачыце, чаму я пытаю? Ведайце, бо можа вы і не ведаеце, што ён вам пакінуў, гэты немец. Гэта чыстае золата. Вы за гэтае золата можаце фальварак купіць! Вось што, калі хочаце ведаць! Вы цяпер багатыя! Чуеце? Вы багатыя! На ўсе Сумлічы няма нікога такога багатага, як вы цяпер! А дзе вы схавалі гэтае сваё багацце?

— У шуфлядзе ў сталае.

Фельчар аж зірнуў на печ, дзе абзываўся і слухаў яго Кастусь Лукашэвіч, малады чалавек, які не ведаў і апошнія часы не думаў, куды ідзе яго дарога і ў які бок горнец-

21 да яго жыццё. Кожнае фэльчарава слова ён глытаў, як вы-
смаглы воду.

22 — Як, у шуфлядзе? (Фэльчар выцягнуў шуфляду ў
стале.) Тут, побач іржавага відэльца, пагнутых нажніц,
23 згрызенага мышамі клубка нітак, сярод паленых цвікоў,
нейкіх старасвецкіх нажоў і ануч з паўтыканымі голкамі,
24 сярод усёй гэтай непатрэбшчыны, вы хаваеце свой спосаб
каб жыць? О, залаты ланцужок ад гадзінніка ўблытаўся ў
25 іржавы відэлец! (Фэльчар быў занадта гаварлівы, відаць,
і ў Трыбуховіча ён лячыўся ад холаду.) Дык слухайце!
Гэта не толькі простае багацце. Тут яшчэ, каля гэтых пяр-
сцёнкаў і гадзіннікаў, чалавечая душа такі таец справіла,
3 што аж след ад гэтага на чужую душу кладзецца. Слухай-
це! Я ведаю што-нішто пра гэтыя пярсцёнкі і крыжык. Гэты
немец, пакуль не трапіў у палон, на фронце, паміж ба-
4 ямі і пасля іх, выходзіў на здабыткі: брадзіў на полі і вы-
сочваў, дзе ляжыць забіты або ранены рускі афіцэр, і зні-
маў з яго дарагія рэчы, якія той меў. Такім парадкам у яго
назбіралася вось гэтае золата. Ну добра. Але вось ён за-
5 хварэў і хворы трапіў у палон. Або трапіў у палон і пасля
захварэў. Ён і сапраўды такі быў моцна хворы. І калі мя-
6 не да яго прывезлі, ён хваробу перамог ужо, але яшчэ быў
слабы і дрэпна яму было. А тое, што яго вядуць у палон,
чужыя людзі і зямля наганялі на яго чорны сум. Ён аніяк
не спадзяваўся, што выжыве і што ўбачыць калі-небудзь
7 свайго Густава, якога вельмі любіў і ныў па ім. Ён так і
думаў ужо, што Густаў астанецца сіратой без бацькі навек.
І вось ён, як з-пад зямлі ўжо, пасылаў вечнае развітанне
свайму Густаву і ўсім, каго меў там, у Германіі. Вось тое
8 лісьмо. Цэлымі вечарамі я калупаўся над ім. Узяў слоўні-
чак і нямецкую граматыку і пералажыў яго слова за сло-
9 вам на нашу мову: «Густаў, сыноч мой, і Анна, і Берта, і
ўсе, каго я люблю і сохну па кім у апошнюю сваю часіну!
10 Нам суджана больш ніколі не ўбачыцца. Я ўміраю ў чу-
жых людзей у палоне. Ведайце навек, што я толькі і думаў,
што пра вас і асабліва пра цябе, мой любы Густаў. Дзеля
11 твае, Густаў, будучыні я ваяваў. Я прынёс бы табе спосаб
на цудоўнае жыццё да самай твае старасці. З арандатарай
чужой зямлі мы сталі б уласнікамі хоць і не аграмаднага,
12 але маёнтка. Ты быў бы памешчыкам, а не арандатарам.
Я ўжо ўсё быў зрабіў дзеля гэтага, але смерць, якая стаіць
13 каля мяне, ужо вырывае з мяне душу і тваю будучыню.
Божа, злітуйся! Але надзеі ўжо няма. Побач са смерцю

V

01 стаяць каля мяне чужыя людзі. Бываіце навек. Вось мес-
ца, дзе я ўміраю. Ведаіце і яго, усё ў жыцці можа быць,
03 можа, калі каго з вас лёс зацясе сюды, дзе будуць мае ко-
сці. Я ўміраю ў палоне... Грудзі мне муляе тое, што я зда-
05 быў табе, Густаў, на вайне і што не суджана ўзяць табе ў
рукі. Канец мой падышоў».

07 — Ну, чулі? Гэта яму золата муляла. Гэта за яго Гу-
стаў стаў бы намешчыкам. Я і сам дзіўлюся — няўжо за
09 яго цэлы маёнтак льга купіць? А можа, у Нямеччыне
цана на зямлю такая малая? Э, ого, ого! Дык жа ў адным
11 пярсцёнку дарагое каменне! А божа! А на гадзінніку што
выцісана! Граф Паліводскі! Ну няўжо і граф на вайне
13 бывае забіты або рацены? Як той казаў — вайна не толькі
лье кроў, але і кожную брудную душу выверне на наказ
15 свету. А ты, Паліводскі, быў граф, а пасля нейкі Густаў
панаваў бы за тое, чым ты зіхацеў. А я — дык лепш капу-
17 сту буду садзіць і карову карміць. Якая цяпер карысць
таму Паліводскаму, што ён быў графам! Я большы за яго
19 граф, бо калі я каго ад крываўкі вылечу, то мяне добрым
словам успамінаюць і пры спатканні дзякуюць. Чуеш, ты
21 там, за комінам! Не лезь у графы, а будзь чалавекам!..
Нешта ж Трыбуховіч з парасюком не пад'язджае. А ўжо
23 і дзень праходзіць. Ну як вы абое? Каму што баліць? Я ка-
заў, што на паўдні распагодзіцца. Бач ты, ужо і сонца вы-
25 бліснула. Дзе ж гэты Трыбуховіч дзеўся? Хіба яго чэрці
на мерку схапілі? Ах, чортава пара!.. Ну, на дварэ весялей
27 рбіцца, сонца бляша як мае быць... А тым часам салдат,
як бачыш, скапваіраваў гэтага немца куды трэба і назад
29 варочаўся адзін, таксама куды яму трэба. Дык вось гэты
салдат то нешкам ішоў, то ехаў, як траплялася. У нашым
31 мястэчку ён нейкага сабе спадарожнага грузавіка чакаў і,
успомніўшы, да мяне пачаваць прыйшоў. Вечарам мы з
33 ім сабе слова за слова, а ён мне распавядае пра таго немца.
Божа мой, кажа ён, не пазнаць стала немца. Як толькі,
35 кажа, выйшлі за Сумлічы, дык той немец адразу пачаў
высвістваць, выспеўваць, ганяць пры дарозе птушак, ві-
37 тацца з кожным, хто на дарозе праяджае, гэтакі ў яго
пачаслівы час настаў. Вы чуеце? У яго радасць жыцця
39 стагнала над ногі смутак смерці. І вось на першай напас-
цы, выпрасіўшы ў салдата колькі лісткаў паперы з заніс-
41 кой кніжачкі і алавічок, дробна і густа нешта ўсё пісаў
і пісаў, а пасля занячатаў у конверт і даў салдату, каб
43 той на першай пошце, ці дзе іх здаюць такія пісьмы, ад-

01/ правіў. Эй, ты там, за комінам, ты думаеш, я вытрымаў,
02/ каб не прачытаць і гэтае пісьмо, якое яшчэ ляжала ў сал-
03/ дата ў кішэні? Пакуль салдат снаў да раніцы, я і гэтае пе-
04/ рагнаў на нашу мову. Слухайце: «Густаў, сыноч мой, Анна,
05/ Берта! Шчасце і радасць, я жывы! Я іду дарогаю, і пада-
мною свеціць сонца. Усе людзі на зямлі добрыя і мілыя.
07/ Каб вы толькі ведалі, як аба мне дбалі і пра мяне клапа-
ціліся тыя чужыя людзі, у хаце якіх я ляжаў! З'явіўся
09/ нейкі стары доктар і лячыў мяне, дай божа яму здароўя.
10/ А нейкая дзяўчынка! Сама малая, а глядзела мяне, як род-
11/ ная. Яна аднойвала мяне малаком, а назаўтра нешта та-
кое смачнае зварыла, чаго мне ніколі дагэтуль есці не даво-
13/ дзілася. Гэта ўжо не чужыя мне людзі, яны выратавалі
14/ мяне, і, калі я ўстаў на ногі і ўбачыў, што жыву і ўжо зда-
15/ ровы, я мог бы на казенях паўзці перад імі ўсімі і на раз-
вітанне я не вытрымаў і... Густаў, маё сэрца баліць аб
17/ табе, што ты астанешся арандатарам... Я аддаў той дзяў-
чынцы тое, што было тваё. Бог дасць, я вярнуся дадому і
19/ буду доўга-доўга расказваць табе пра гэта. Але ўсё яшчэ
можа быць, можа я здолею зноў здабыць тут табе тваё,
21/ любы мой Густаў. Выбачай мяне, але я не хачу гэтымі
цяжкімі думкамі душыць сваю светлую радасць аб тым,
23/ што мне добра цяпер і што чужыя людзі мяне вярнулі да
жыцця. Калі ты падраснеш, ты можа і асудзіш мяне, што
25/ ты не маеш маёнтка, але само жыццё і ўсё, што будзе з
намі далей, згладзіць усё і перада мною можа зноў наста-
27/ віць магчымасць здабыць табе тое, чаго ты варт, мой сын.
Што ж, гэта адзіны раз у жыцці ў мяне так ірванулася
29/ душа і павяла мяне на гэты ўчыпак...»

— Вы чуеце, як яго ўжо точыць чарвяк, што ён так
31/ ірвануўся душой? От бо нямецкая душа! Ніякіх там нары-
ваў, а ўсё павінна быць вылічана: колькі аршыў радасці,
33/ колькі ўдзячпасці, колькі сяброўства і колькі добра дру-
гому, каб не перадаць лішне. А можа ён яшчэ і з жывога
35/ гэтага Паліводскага здымаў, якое там к чорту знімаў!
Здзіраў тое золата! Дык тады пісара пры ім не трэба было,
37/ каб запісваць, колькі немец скур з чалавека здзярэ. А вось
калі душа яго на момант зварухнулася на справядлівую
39/ ўдзячнасць, дык ён адумаўся, што не наставіў пры душы
таго пісара, які б падлічыў і запісаў, ці не залішне ён
41/ перадаў да чалавека ўдзячнасці, не гаворачы ўжо аб про-
стым, бескарысным пачуцці. О, я немцаў ведаю. Яшчэ
43/ калі быў малады, служыў пры вялікім доктары, і ён мя-

01 не браў з сабою ў Германію, калі ездзіў паказваць свой
02 спосаб, як рак вырэзваць... Ну, ты там, за комінам! Калі
03 толькі адагрэешся добра, то злезеш і дасі ёй пасці, і па-
04 больш каб яна піла, цёплага і гарачага. Бывайце і праў-
05 цеся, галубчыкі мае, унь Трыбуховіч над'ехаў, дзякуй бо-
гу, што на пагоду выбілася!

07 І ён пайшоў з хаты. Праз колькі хвілін ён зпадворку
прыклаў твар да шыбы і гукнуў:

09 — А калі ёй праз дзён два-тры не будзе рабіцца леш, дык падскоч зноў да мяне, я прыеду банькі паставіць.

11 І пасля гэтага колы загрузацелі па вуліцы. У хаце ста-
ла зусім ціха. Кастусь быў рад, што гаваруна ўжо не
13 было ў хаце, аднак жа штосьці нядобрае, ці як бы трывож-
нае павісла над ім. Яму рупела, што і конь на двары склее
15 на холадзе, і што золата, знятае немцам з графа Палівод-
скага, ляжыць недзе тут у шуфлядзе, і што яму трэба
17 яшчэ чакаць нейкага поту, і што яму не можна адразу ж
устаць і пачаць гаспадарыць. Але самае большае — тыя
19 гадзішнікі і пярсцёнкі як бы душылі яго. Чамусьці яны
пасля фельчаравай гаворкі сталі яму страшнымі і агідны-
21 мі, што да іх дакранацца нядобра было. Так ён ляжаў,
ляжаў, чакаў поту, але яму не было ўжо холадна. Ён не
23 вытрымаў, збрыкнуў з сябе нагамі кажух і паволі сышоў
з печы. У галаве злёгка кружылася, але ці мала што калі
25 здараецца — ён праішоў па хаце, пераабуўся, абмацаў на
сабе рубашку — ужо яна была зусім сухая. «Дзякуй табе,
27 божа, абышлося і без патоў». З радасным пачуццём ён
рушыў у свой даўно прыспелы занятак. Перш за ўсё ён
29 напхаў у печ дроў і падпаліў. Праз дзесяць хвілін ужо бы-
ла падоена карова, хвіліна спатрэбілася на тое, каб
31 вывесці з аглабель вымучапага каня і ўвагнаць у хлеў.
Яшчэ праз хвілін дзесяць ён нясмела глядзеў у Волеччы
33 твар і ўсё ўгаворваў яе падняцца і напіцца гарачага мала-
ка. Ён прыўзняў яе, падтрымаў за плечы і напайў, і яна
35 сказала:

— Трэба, каб у хаце было зусім-зусім ціха, дык я за-
37 сну.— Тады ён адзеўся ў тую сваю, што яшчэ з дому, су-
кошную жакетку і ціхом выйшаў. Тым часам і дзень блізка
39 быў да вечара. Падвор'е зусім расчысцілася, і свяціла сон-
ца. На душы ў яго стала лягчэй. Ён выцер саломую каня,
41 акінуў вокам двор і ціха ўвайшоў у хату. Хоць і ціха, але
Волечка прагнулася. Шарка і яшчэ цішэй ён выйшаў з
43 хаты і зірнуў у акно. Відна была Волечка на пасцелі. «Ну,

цянер яна спіць. Доўга не пайду ў хату, няхай спіць, не буду будзіць». Ужо захад згарэў чырвоным полымем і па-з тух, і ўжо зоры загусціліся ў небе, ужо і шырокі серп ме-сяца ўзышоў, а ён усё баяўся ісці ў хату. Пахаваў у пуню над салому ўсе тыя хваёвыя бярвеньчукі, разоў некалькі падкладаў коням сена, перачакаў ужо і позні вечар, змерз, многа разоў зазіраў у акно і Волечкі не мог убачыць, а ў хату не ішоў. «Няхай спіць». Стаяў гадзінамі, тросся з холаду, а не ішоў. І яму было добра берагчы яе сон. Нарэшце пайшоў. Так адчыняў дзверы, быццам гэта ён пёс на галаве паўноткую шклянку вады, не вады, а дарагой вадкасці, або яду, кропля якога прапаліць навывлёт яму га-лаву. Якая ж была яго радасць, калі ён нарэшце апынуўся ў хаце і ўбачыў, што Волечка спіць. Але яна не спала, а убачыла, як ён увайшоў і стаў каля яе.

— Дзе ты быў дагэтуль? Ужо табе нікуды больш не трэба ісці? Неік адной нядобра, сумна...

Адчуванне вялікага шчасця апанавала ім. Ён будзе тут! Каля яе! Усю ноч ён не будзе спаць! А вартаваць будзе яе сон і спакой!

— Не, не пайду, толькі трэба дзе гэтае золата схавачь, няхай яно агнём пойдзе.

— Вазьмі ў шуфлядзе медны ключык, адамкні ў клеці куфар і ўкінь туды, хай яно прападзе, няхай бы лепш не-мец яго панёс з сабою, а то...

— Праўда, праўда.

Калі ён адомкнуў куфар і паклаў у прыскрытак зола-та, быццам з душы яго спала што цяжкае. У хаце ён пачуў ад Волечкі:

— Добра, што ўжо няма ў хаце, гэты фельчар, як па-чытаў тыя пісьмы... Божачка, што той немец перажыў, як ён мучыўся! Не ідзі ўжо нікуды, а будзь тут і спі, ужо поч...

— Добра, а за клопат вазьмуся можа нават і заўтра.

— А за які клопат?

— Ну, каня табе змяніць, рэштку бярвеньчукоў пера-везці з лесу, падабраўшы поч, шулы паставіць, браму зра-біць, жыта ў млын, змалоць...

І пайшла тая ноч, месячная, добрая, ціхая, а к раіцы зноў схмурнела неба і пачаў падаць мокры снег. Тады пад раіцу яны, кожны па-свойму, саснілі нейкага высокага чалавека ў чорнай адзежы і з заплюшчанымі вачыма. Ён не снаў, а быў нежывы — гэта ў яе, а ў яго — рагатаў і тап-

цаваў, але вымагаў, каб яму аддалі боты і кашулю. Гэта быў граф Паліводскі. Кастусь прагнуўся і думаў, ці сапраўды гэтакі мог быць той невядомы Паліводскі, а Волечка прахапілася з енкам і крыкам: «ой, ой, божачка!»

— Што, што? — абазваўся ён.

— Ой, ой, Паліводскі!.. А хто гэта тут у хаце?

— Гэта я, — крыкнуў Кастусь.

— Хто?

Яна яшчэ не адвыкла ад свае адзіпаты і не прывыкла да яго. Ён падбег да яе і ўбачыў, што яна дрыжыць.

Колькі раз, жывучы ўжо адна, без бацькі, яна так працьшчалася рапіцамі ад непрыемных ці страшных сноў!

І прывыкала ў адзіпоце сваімі сіламі гнаць ад сябе цяжкае ўражанне ад кашмараў. Цяпер жа яна надумала, што педзе каля яе ёсць ён. Як лёгка і адразу згінуў сон, і яна ўсміхнулася, яшчэ з заплюшчанымі вачыма.

— О так, а то крычыш немаведама чаго. Гэта ж сон. І па яе твары ён здагадаўся, што яна ачуньвае.

— Уночы я выходзіў глядзець коней, ужо па дзень ішло. Мокры снег гразі даў. А конь твай ужо ані нічога не з'еў — нават і не зачпіў сена. Ты нічога не думай. Мой копь зусім малады. Ведай, што гэта твой. Ты толькі папраўляйся.

— Я ж папраўляюся. Хіба ты не бачыш?

— А на дварэ ўжо і апошняе лісце з ігрушы асыпалася за ўчарашні дзень. Чорнае, як сажа, ляжыць мокрае.

Праз два дні ён пачаў карміць худога каня паранкаю, не адыходзіў ад яго, рабіў яму нейкае адмысловае поіла, а праз два тыдні сказаў Вольцы, што конь крыху абгладзіўся і ўжо льга яго збываць. Адпойчы ўдосвецця ён накрыў каня мяшком і сеў зверху. Копна выехаў ён з двара. Торба з акрайцам хлеба была ў яго руках. На копным рынку ў дробным гарадку, вёрст за сорок ад Сумліч, ён, як спрактыкаваны конскі перакупнічык, расхвальваў старога і худога каня, бажыўся і падпускаў часам заядлую лаянку. «Без гэтага каня не прадасі», — думаў ён і запрашаў усіх паглядзець каню ў зубы. «Галоўнае — смела казаць, каб глядзелі ў зубы, дык ніхто і не гляне, і павераць, што конь малады». Стары і высокі цыган, які тут жа побач прадаваў яшчэ мусіць старэйшага каня, сказаў:

— Ты, чалавеча, прасі, каб глядзелі твайму каню не ў зубы, а ў хвост, тады хутчэй усіх анукаеш.

Навокал зарагаталі, і Кастусь, праклінаючы гэты дзень,

адвёў свайго каця ўбок, але і адтуль два перакупшчыкі прагналі яго. Скопчылася так, што ён вярнуўся на ранейшае месца. За гэты кароткі час цыган паспеў прадаць ужо таго каця, купіць другога і ўжо гэтага расхваліць. Кастусь прадаў свайго каця перад самым вечарам, вельмі затапна, але ён быў рад, што развязаў рукі. «Волечка не будзе ўкрыўдзе, я ж ёй аддаю свайго каця». Якое было яму шчасце цэлую асеннюю ноч ісці дадому. Ён адчуваў сябе так, быццам вырваўся на волю. Яшчэ на выхадзе з горада ён убачыў вясковую бабу, якая трымала пад пахаю пеўня.

— А ці добра спявае? — некалькі разоў пытаўся ён у бабы.

— Галубчык мой, — адказвала кожны раз баба, — гэта не певень, а музы́ка. Пад яго песню можна цэлы вечар тацаваць.

Ён купіў пеўня і падумаў: «Прыйдзецца ж зімаваць. Пяхай спявае сабе. А калі Вольцы не спадабаецца — я ёй грошы вярну». Яшчэ не пачынала світаць, калі ён быў дома. Пеўня ён укінуў у пуню і ўсё прыслухоўваўся, ці скоро той заспявае. І толькі цяпер ён падумаў аб сваёй віне перад Волькай: «Я ж задарма аддаў каця». Пакуль развіднела, ён, не заходзячы ў хату, выкаціў з пуні два бярвеньчукі з той сухой хвоі і стаў часаць. «Пакуль зіма не ўмарозіла зямлю, я яшчэ пастаўлю шулы на браму». І душа яго ачысцілася ад прыкрасці. Раптам у пуні заспяваў певень. І гэта як бы хто сказаў яму радасную навіну. Ён пакінуў часаць бярвяно і стаў пад ім. Цадзіўся дзень позняй восені. У хатніх вокнах засвяціўся агонь. «Волечка ўстае. А можа пайсці ў хату?» Волька выйшла на ганак і убачыла яго пад бярвяном. І загаласіла:

— А братачка, чаму ж ты надумаўся ўночы бярвенце часаць? Ну як жа табе ўчора там паводзілася?

— Ну, каця прадаў, пеўня купіў... спявае, ліха яму, як на скрыпцы грае... А над лесам, учора падвечар, вельмі хмара сцінела. Мусіць, неўзабаве ляжа сапраўдны снег.

Снег, вецер, галасы певень, пах сена з пуні, крык зімовай птушкі, счарпелы ад прымаразкаў лісток з саду на ветры, ясны захад сонца, пах свежага хлеба ў хаце, вымалачаны колас, узняты ветрам на бязлісты куст бэзу, зорнасць марознай ночы, бесперапынная плынь часу — дзень за днём, дзень за днём, — і пайшло яно, з вялікай радасцю аб тым малым, што толькі і патрэбна чалавеку. Ні зайздрасць і ні сквапнасць, ні злос нездаваленне, ні прыкрая

01 паныверка, што ўсё мала і трэба больш, ні горач, што не-
03 хта вышэйшы за цябе ростам... Тут не бытавала пустое ім-
хваёвага бервельчука гаварыў душы больш за тое золата
05 ў куфарным прыскрышку, страчанае невядомым і таемным
07 графам Паліводскім і пабытае, і таксама страчанае Густа-
вам Шрэдэрам.

Дзень за днём і месяц за месяцам. Зіма за восенню.
09 Нарэшце буіная кропля вады ўпала марозлівым і сонеч-
ным днём са страхі. Неба было такое ж сіняе, як і высокае.
11 Але пад ім яшчэ на ўсе палявыя прасторы ляжалі вышэй-
шыя за рост чалавека пласты перамерзлага снегу. І да вяс-
13 ны і да лета яшчэ далёка было. А яшчэ далей да зорнага
мігцення на вераснёвым небе. Тады будзе год, як ён, гэты
15 ціхмань Кастусь Лукашэвіч, асталяваўся тут, у Сумлічах.
Але сонца ішло ўжо высока, і здавалася, што вось неўзаба-
17 ве над бліскучай разлегласцю снягоў цвыркне першы жаў-
ранак. Начамаі свяціў месяц, поўны і даўгавечны. У такія
19 ночы, кажуць, ведзьма, патапчаваўшыся з вечара да поту,
ратуецца ад гарачыні тым, што кладзецца спаць на голым
21 таку, а пад дзень мерзне і накрываецца барагой. Колькі
разоў Кастусь гаварыў на досвітку Вольцы, каб яна ішла
23 на ток грэцца пад барану, ведзьме пад бок! І колькі разоў
яна называла яго за гэта ведзьмаком! Гэта не былі жарты
25 сталых людзей, бо вельмі многа тут было дзіцячай наўна-
сці. Але і дзіцячага тут было мала. Мала было і сталага.
27 Для іх яшчэ не прыйшоў час знайсці сваю сталасць у іхняй
блізасці адзін да аднаго. У той меры, у якой ішоў час, ён
29 рабіўся больш маўклівы, чым гаваркі. Яна ж любіла, калі
ён жартаваў, і рагатала яшчэ загадзя. Можна было паду-
31 маць, што гэта фармуецца натура вясёлая і пават легкадум-
ная. Аднак жа ён бачыў, што нешта як бы ляжыць у яе на
33 душы і што ў вачах яе вялікая задума. Раз яна сказала:
— А ўжо вельмі доўга вайна цягнецца, а ад бацькі ні

35 разу пісьма не было. Я ўжо ведаю, што яго няма жывога.

Адкуль жа яна можа ведаць? Вось ён дык ведае, што
37 яго бацькі ўжо няма!

Як голяца рапы зямлі! Ззяе ямінамі разварочаная рыд-
39 лёўкамі зямля. Або ляжыць перад чалавечымі вачыма
земляное калецтва, калі пройдзе па ёй, як гэта сёння, у на-
41 ны ганебныя для чалавецтва дні, ганьба чалавечага генія,
танк — стварэнне чалавека дзеля смерці чалавека. Або
43 крываваыя раны зямлі, прабітыя бомбамі. Чорная зямля на

21 краях і дзеля напамінку чалавеку, што ён горш за звера і
жывёлу, — травіна, прыліпшая да земляной рапы. Сонца
23 сушыць скалечанае месца, палашчуць дажджы, абвываюць
вятры. Ідзе час. І няма калецтва: ужо ўсё зарасло травой,
25 ужо і дрэўца пасеялася і ўзышло. Расце ўсё вышэй і ўжо
здалёк відно. І на месцы, дзе ззяла рапа, красуе хараство,
і, здаецца, ніякае ўтрапненне не крапе тут жыцця прыроды
і чалавека. Вялікі доктар — час — спакойна і безупынна
ідзе па свеце і лечыць, і гоіць.

Скруха і смутак тупелі і ўсыхалі. Яны ішлі да свайго
11 поўнага знікнення. Кастусь і сам стараўся гнаць ад сябе
думкі аб нядаўнім мінулым. Праца ўраўнаважвала яго ду-
13 шу. Цяпер ён рыхтаваў немудрашчую Волеччыну гаспа-
дарку да вясны. Льга думаць, што ён, у гэты час свае ма-
15 ладосці, вельмі мала закідаў думкі далёка наперад. Вельмі
можа быць, што тут і пачыналася яго шчасце: прынамсі
17 цяжкая паняверка не гняла яго душы і не сеяла ў ёй смут-
ку. Чалавек меў радасць ад усяго таго, што рабіў кожны
19 дзень. Так гартавалася і яго дужасць. Ён браў у пуні на
плечы цэлы мех збожжа і сумысля праносіў перад вокнамі
21 хаты, каб Волечка бачыла, што ён за чалавек. Тая ж! Во-
лечка быццам бы старалася патрапляць яму ў тон: ён не
23 любіў, калі яна бывала пудная:

— Ты зноў раскоглілася? Баба дурная! Бацька пісем
25 не шле, а возьме і сам калі-небудзь з'явіцца ў хаце. Лепш
бы пайшла паглядзець карову, можа яна цяліцца скора
27 будзе.

— А хіба я магу пазнаць, калі яна там будзе цяліцца?!

29 — Дык навучыся пазнаваць, калі хочаш быць добрай
гаспадыняй!

31 А хіба яна хацела ці не хацела быць гаспадыняй? Яна
жыла так як жылося. Так жа было і з ім. Яны абое нале-
33 жалі да таго пакалення, якое не ведала сапраўднага ма-
ленства. Але затое перад імі стаяла ўжо іхняя маладосць.
35 А каб хто ім сказаў, што другое пасля іх пакаленне (іх
дзеці) ужо і маладосці мець не будуць, што іх маладосць
37 з'есць чужы прышэлец? Хіба была б у іх вера ў гэта? Яны
ж так моцна якраз цяпер пачыналі адчуваць блізасць усе-
39 магутнай маладосці!

Прыйшла і прайшла вясна. Кастусь узараў усё і па-
41 сеяў. Грошы за таго Вольчынага каця ляжалі ў прыскрып-
ку, разам з тым золатам. Прыйшло лета. Удваіх з Волькаю
43 яны жалі дзень пры дні. Ужо аднекуль з лесу ці з саду

01 па ржышча пад свежы сноп заляцеў жоўты лісток. Пер-
 шая яна заўважыла яго:
 03 — Глядзі, глядзі, восень! — І ўздыхнула.
 Ён адагнуўся ад жніва і сказаў:
 05 — Калі я сюды прыехаў — восень была пазнейшая.
 Каб хто бачыў, як яны паглядзелі адно аднаму ў вочы!
 07 «Добра, што прыйшла восень. А яшчэ лепш, што ўсё мае
 свой час». Пасля жніва ён начаў угаворваць яе не шкада-
 09 ваць тых грошай за капя і набраць крампіны на плацце.
 Доўга ішлі гэтыя ўгаворы, а нарэшце, ужо-такі ў сапраўд-
 11 ную восень, ён убачыў яе ў новай сукенцы. Гэта праўда,
 што чалавек упрыгожвае рэчы і свет. Але і яны не так сабе
 13 існуюць навакол чалавека. Трэба было паглядзець збоку,
 як ён акідаў яе вачыма! Цяпер нават ён як бы і пабойваў-
 15 ся яе. Яна, сваім жаночым пачуццём, угадала гэта і стара-
 ля стала ўгаворваць яго набраць і сабе новай крампіны —
 17 грошы яшчэ былі. Як гэта, ён сам не здолее прыадзецца?
 19 Гэта не быў пусты гошар. Гэта ён ужо адчуў у сабе муж-
 чыню. Якія яны аднак жа сталі за гэты нядоўгі яшчэ час!
 21 Усю восень ён наймаўся на чужую работу з канём, а ран-
 няй зімой выфранціўся сам, купіў ёй блучкóвую хустку і
 23 чаравікі і пачаў саромецца глянуць ёй у вочы. І злоў было
 нядобра. Яна адчувала, што яна першая павінна пента
 25 такое сказаць ці зрабіць, каб усё зноў стала на сваё месца.
 Але як і што? Гэта была пакута. Надыходзіла новая пара
 27 ў іхнім жыцці. Яны не спяшаліся ёй насустрач. Яно само
 ўсё ішлося, а яны мелі радасць ад свае кожнадзённасці.
 29 Зноў вясна, зноў ён араў і сеяў. Пасля вясны будзе лета...
 Так і новыя падзеі прыйшлі. Канчалася вайна, а з-над
 31 Сумліч згінулі паны. Кастусь вазіў з панскага лесу дрэва
 не таму, што падумаўся на месцы старой Нявадаўскай ха-
 33 ты або дзе інакш будаваць новую, а таму, што ўсе вазімі
 дрэва. Ён складаў яго на вуліцы, і к лету перад вокнамі
 35 Нявадаўскай хаты навалена было бярвення да самых гэтых
 вокан. Так ён накінуў быць выгнанцам і бяздомнікам і
 37 стаў тубыльцам тут. Ужо яму здавалася, што ніколі
 і не было такога часу, што ён жыў дзе-небудзь інакш.
 39 Поле добра радзіла. Нават ужо і клянок, насаджаны
 ім дзеля забаўкі на Нявадавым двары ў першы год
 41 прыезду сюды, рос і ўкараняўся. Прыйшло юнацтва
 і сталасць натуры. Волечка была ўжо мажняя і на-
 43 вальнейшая ў рухах. І калі ён называў яе не «Воль-

01ка», а «Волечка», яна чырванела і бяптэжылася. Тым жа
летам гэтая саромлівасць паміж імі дайшла да найвышэй-
03 нага свайго пункта. Ці не сам лёс прывёў яго сюды, каб ён
дзеся яе і клён каля бацькаўскай хаты пасадзіў, і поле ра-
суставаў ад дзікай травы, і надтрымаў яе ў тым яе адзінокім і
сіроцтве, і сам пачаў тут станавіцца на погі? Нашто ж бы-
07 ло ім дзе-небудзь інакш шукаць тае невядомасці замест
ужо зноўдзенага шчасця? Капчалася лета. І хоць далёка
09 яшчэ было да верасня месяца, але зорная ноч была падоб-
па на тую, калі ён тады прыехаў сюды. Абое яны стаялі
11 моўчкі каля свае хаты і як бы слухалі цішыню. Калі яго
рука злавіла яе плячо, яна хістанулася да яго, як бы цвёр-
13 да ведаючы, што вызначанага не пераступіш і што ёй не
можна быць далёка ад яго. І абодвум ім жыццё стала вялі-
15 кім шчасцем.

II

Зіма ў тысяча дзевяцьсот дваццатым годзе пачыналася
17 вельмі рапа. Ужо ў пачатку лістапада станавіўся сухі хо-
лад, а пад сярэдзіну таго ж месяца нападаў змёрзлы і сцёр-
19 ты ветрам на муку снег. Сухія вятры дзьмулі да канца лі-
стапада. Скрозь у полі снег пазганяла ў лагчыны і прыда-
21 рожыя рыштокі. Поле асталася голае, толькі дзе-нідзе
прыснежанае, скрозь тырчэла пачарпелае ржышча і мес-
23 цамі нават з крохкім зялёпівам не з'едзенай жывёлай і вы-
сушанай марозам травы. Дзіўная пачыналася зіма ў гэтых
25 месцах. Бярозавы гасцінец, што ішоў цераз Сумлічы з усхо-
ду на захад, ляжаў пад снегам, але на два крокі ў бок ад
27 яго былі голыя палявыя прасторы з іржэўем і раллёй і
жоўтыя з зеленаватым адценнем паплавы. Рэчкі цяклі пад
29 чыстым лёдам, і праз яго свіцілася жвірыстае дно і бага-
вінне з вечным сваім павольным рухам. Сонца свіціла цэ-
31 лымі днямі, і водбліск яго на голым полі будзіў успаміны
аб былым зіхаценні летніх дзён. Ад Сумліч на захад гас-
33 цінец праходзіў праз дробны горад Нясвіж. Паміж Сумлі-
чамі і Нясвіжам на гасцінцы ёсць яшчэ некалькі мястэчак,
35 і апошняе з іх к Нясвіжу — Цімкавічы. На сярэдзіне ж
дарогі паміж гэтым мястэчкам і Нясвіжам стаяла тады
37 старая карчма, як і належыць ёй, з стадолай і прасторнай
хатай на падлозе і з бакоўкамі. Карчма стаяла пры самым
39 гасцінцы на ўездзе ў сяло Кукавічы і называлася «Кука-
віцкая карчма». У першыя месяцы пасля міру з Польшчай

(зімою 1920 і 1921 гг.), пакуль не вызначана была і не адзначана цвёрдая лінія граніцы з Польшчай, гэтая карчма была тым пунктам, на які арыентаваўся кожны, хто хацеў цвёрда дазнацца, дзе Савецкая зямля, а дзе ўладанні Польскай дзяржавы. Калі па гасцінцы ты ступіш ад карчмы крок на захад, дык апынішся ў Польскай дзяржаве, а крок на ўсход — будзеш на Савецкай зямлі. Тады не было яшчэ ні пагранічкаў, ні пагранічных заставаў і можа нават і цвёрда вызначанай дзяржаўнымі планами засылкі шпіёнаў. Хто ведае з нас, простых людзей. Можа тады аб гэтым толькі пачыналі думаць у міністэрскіх кабінетах. А ўрэшце — за факты не паручуся, чаго не ведаю, таго не скажу. Такія словы як «шпіён», «дыверсант», «кантрабандыст» тады яшчэ ў гэтай мясцовасці не ўбіліся ў вушы народа. Што ж наогул да еўрапейскіх народаў, то гарадскія малатабойцы і сталявары, механікі і слесары, шаўцы і пекары, і сельскія земляробы ў той час або з радасцю варочаліся дадому, або яшчэ марылі аб гэтым. У нашы дні спрабавала забытаваць пропаведзь, што кожны народ любіць вайну. Горкая практыка паказала, што ваяўнічае героіства народа нараджаецца і выпрацоўваецца не ад замілаванасці да рэк крыві на полі вайны, а ад неабходнасці сцерці з твару зямлі такую погань, якая ў нашы дні ў вобразе Гітлера заявіла, што нармальны стац мужчыны вечна быць у вайне. Гэтая пропаведзь спазнілася на мільёны год. Што ж да скопішча тых валасатых нашых продкаў, якія яшчэ мелі пляскаты лоб і вечна ваявалі адзін з адным, каб адзін аднаго есці нават без перцу і солі, то нават далучыўшы да іх усё гітлераўскае войска, наўрад ці льга пазваць усё гэтае зборышча народам. Гэтая развага мела б у тыя часы да Кукавіцкай карчмы тое дачыненне, што ў ёй тады часта падначоўвалі людзі, ваяўнічы дух якіх абмяжоўваўся радасцю аб тым, што скончылася вялікая вайна, якая займала паўсвету, пакапчаліся меншыя войны, а ў гэтых вайнах з Польшчай, а на адной шостаі часціне зямлі прагучэла на ўвесь свет «Мір народам». Можа парэшце хоць спакойна дыхаць льга стане! Хтосьці, пачуючы ў Кукавіцкай карчме, папісаў у ёй на сцяне, як бы на ўспамін тутэйшым людзям, сваё прозвішча і слова радасці, што варочасца ў родны кут да блізкіх і родных. З гэтага прыкладу найшлі і больш тут пісаць на карчомных сценах. За шэсць год вайны і за дзве акупацыі на гэтай бітай да розе нераварнулася бездаць людзей. А кажуць жа, што

047

01 кожны чалавек — гэта цэлы свет. Як толькі маглі ўмясціць
на сабе гэтулькі надпісаў сцены гэтай старої будыніны!

03 Апошнімі днямі лістапада месяца тысяча дзевяцьсот двац-
цатага года, калі сухі скавыш ламаў на гасцінцы бярозавае

05 голле, змятаў з поля апошні снег і скавытаў у коміне Ку-
кавіцкай карчмы, перад самым вечарам нейкі падарожны з

07 такім змучаным тварам, што на ім ужо страцілася пячаць
чалавечага вобліку, роўнай хадой ішоў гасцінцам з захаду

09 на ўсход. У тых хвіліны, калі сонца вісела над самым ле-
сам, ужо гатовае спусціцца за яго, чалавек падышоў да са-

11 май карчмы і абышоў яе навокал. Уваход у карчму і ўезд
у стадолу былі проста з гасцінца. За задняй карчомнай

13 сцяной было выгараджана жэрдкамі месца, падобнае і на
двор, і на агарод. Чалавек успёрся локцямі на гэтую ага-

15 роджу і так стаяў у задуме. Рыжая карова траслася з хо-
ладу і тыцкалася пысай у мерзлыя грады, дзе яшчэ астава-

17 ліся рэшткі скарэжанага на марозе капусніку і бурачніку.
Карова шукала яды. Чалавек доўга глядзеў на яе і ўсё

19 стаяў. Магло здавацца, што яму вельмі соладка стаяць на
халадзе. Яно і можа быць, бо кожны яго рух сведчыў, што

21 ён быў такі змучаны, што яму соладка было стаяць у перу-
хомасці. Можа чалавек крыху адпачыў стоячы, бо праз

23 нейкі час вочы яго як бы ажывіліся, і, як бы развясельва-
ючы сам сябе, ён сказаў:

25 — Усё на тым самым месцы, і карова тая самая. Дай
жа божа, каб і дома ўсё было ў шчасці і радасці. Ах, божа

27 мой, божа, колькі было бадзяння і пакуты. Жартачкі — цэ-
лыя гады! — Ён уздрыгануўся, адарваўся ад плота і рушыў

29 у карчму праз чорны, ці задні, ход з агарода. Здавалася,
што ў гэтым чалавеку няма і кроплі крыві. Твар худы і вы-

31 цягнуты нос. Здавалася, што скура на твары хутка стане
празрыстая, як шкло, і праз яе льга будзе ўбачыць чала-

33 века ў сярэдзіне. Кароткае шчацінне выстрыжанай барады
тырчэла ва ўсе бакі, а адзежа — адкуль толькі ён мог і па-

35 збіраць яе?! На вагах падшытыя кавалкамі скурата лапці.
Пагавіцы пямецкія, салдацкія і вылатапыя дзiesiąткамі роз-

37 пакаляровых кавалачкаў. Кароткая вопратка, можа пават
і на ваце, цывільная, з плеч простага чалавека, якога-не-

39 будзь рабочага або панскага парабка, міжпацыпальнага і
разам — няпэўнага выгляду, надпярапаная вяроўкай.

41 А шапка — рэшткі польскай канфедэраткі: без казырка, з
адарванымі рагамі і залатанымі дзірамі на месцы іх. Пад

43 гэтым падабенствам галаўнога ўбрашша на галаву была за-

61 кручапа і закрывала вушы ні то хустка, ні то ручнік, бруд-
ны і дзіравы. Усё гэта тырчэла гузамі і камякамі па чала-
63 вечай галаве.

Гэты чалавек увайшоў у карчомную кухоньку, дзе ў
65 адзіноце сядзеў за сталом, у адных сподніках і чорнай ка-
мізэльцы, стары карчмар, падобны да Майсея. Ён браў з
67 талеркі вывараныя косці і абсмоктаў іх. Чалавек згроб з
галавы канфедэратку з дзіравым ручніком, пацёр вушы і
69 прывітаўся з карчмаром:

— Здароў, Шымха! Жывеш? Можа і пазнаеш мяне.
11 Не пазнаеш? З Сумліч. Бывала, калі вязу што або каго ў
Нясвіж, дык заўсёды начаваў або папасваўся ў цябе.

13 Не пазнаў?

— Чаму не! Сумліцкі Нявада. Але ж вайна з цябе і
15 штуку вырабіла! Ні да кога і сам да сябе ты цяпер не па-
добеш. Адкуль жа ты і куды ідзеш?

17 — А ты як жыў?

— Як жыў! Усяго бывала. Тут жа і немцы былі, і па-
19 лякі былі... А кожны ж прышэлец ідзе на чужую зямлю не
на тое, каб што-небудзь прынесці ёй, а каб сабе з яе ўвар-
21 ваць. А цяпер жа не канец яшчэ. Я апынуўся ў шчыліне
паміж двума дзяржавамі. Стадола і хата стаяць на савец-
23 кай старане, а града з рэдзькаю пры хаце і прызба пад вок-
намі — гэта Польшча. Я яшчэ чакаю, што хлеў, дзе стаіць
25 карова, будзе абвешчан нямецкім, а унь тая бяроза на гас-
цінцы ангельскай. Я табе зайдрошчу. Адкуль бы ты ні
27 ішоў, то ты ідзеш у свае Сумлічы. А калі нават твая там
хата і згніла да рэшты, ты ўсё роўна ідзеш дадому. А мис
29 трэба адсюль выбірацца. Цяпер жа рэвалюцыя. Ты пабя-
рэш зямлі і паставіш хату. Ты адпакутаваў на вайне, але
31 тваё шчасце прыйшло да цябе. А я праз усё жыццё збіраў-
ся ехаць за мора ў Амерыку, а цяпер позна... Адкуль ты
33 ідзеш?

— Іду з нямецкага палону.

35 — Што ж ты так запазніўся? Унь адзін кукавіцкі даў-
но ўжо як дома.

37 — Мала што, той можа з прычыны мірнага дагавору, а
я з лагера ўцёк яшчэ да міру з немцамі. Да Польшчы да-
39 браўся, а з Польшчы ледзь выбраўся. У лагерах цяжка
было выжыць, але і палякі такія заядлыя, што разоў не-
41 калькі ў турму саджалі, калі лавілі на дарозе. Лічылі мяне
за нейкага такога, хто хоча згубіць іх уваскросную дзяр-
43 жаву. Так усё і дапытвалі мяне — а ці не маю я намераў

01 пусціць на паветра цэлую дзяржаву! А божа мой! Пашто
 мне Польская дзяржава?! Яна мне патрэбна не больш,
 03 як Англія разам з Францыяй, Амерыкай і Турэччынай у
 прыдачу. Бойцеся, кажу бога! Пазбірайце вы, кажу, зо-
 05 лата з усяго свету, зрабіце з яго трон, пасадзіце на яго мя-
 не кіраваць паўсветам, а каб увесь свет выхваляў мяне,
 07 дык я перад вамі буду прасіцца і маліцца: пусціце, казі
 ласка, дайце мне шчасце спаўзці з гэтага трона: я колькі
 09 год жыта не сеяў, кала нават не зачасаў, у кузні каця не
 каваў, у млыне мукі не малоў, раллі не шухаў, ботаў не
 11 мазаў, капусты не сёрбаў, не наслухаўся ўволю, як пеўні
 спяваюць, як людзі на-людску гавораць. (Вочы яго пачыр-
 13 ванелі.) А ў мяне ж у Сумлічах асталася адна як ёсць ма-
 лая Волечка. Што яе ўжо на свеце даўно няма — гэта ўжо
 15 няма чаго і казаць.

— Бог дасць, нейк выкідалася.

17 — Як!? Пакінуў адну ўжо колькі год таму! Дзіця
 горкае!

19 — Пройдзем далей адгэтуль. Прыйдучь дзеўкі — да-
 дуць табе гарачага есці, тады будзеш спаць да раніцы. Да-
 21 рога яшчэ табе вялікая.

Удвух яны ўвайшлі ў карчомную хату. Карчмар сеў на
 23 лаву, а Нявада прыпёрся плячыма да печы грэцца. Ён зма-
 гаўся з дрымотаю. Соннымі вачыма ён аглядаў здаўных
 25 знаёмыя яму сцены. Ён разбіраў там надпісы, некаторыя
 былі размашыста напісаны ці выразаны нажом. Каб хут-
 27 чэй перабыць чаканне, ён прачытваў іх моцным шэнтам.
 Адзін надпіс быў воль які: «Памажы мне, божа, знайсці
 29 дзверы ў маю будучыню. Граф Паліводскі». Нічога гэты
 надпіс Нявадавай душы не сказаў, і на твары яго нічога
 31 жывога не адлюстравалася. Трагедыя нейкага невядомага
 Паліводскага, які не мог знайсці дзвярэй у сваю будучыню,
 33 была вельмі далёкая ад розуму і сэрца гэтага чалавека,
 які праз каторы ўжо год сам таіў у сабе ўласную трагедыю
 35 і цяпер, варочаючыся да свае Волечкі, баяўся, што зной-
 дзе там можа нават сляды цяжкай драмы. Як бы там ні
 37 было, ён холадна прачытаў яшчэ некалькі надпісаў і на-
 глыбіўся зноў у маўклівае і дрымотнае чаканне. Тым ча-
 39 сам стары гаспадар карчмы ў задуме пачаў нагойдвацца на
 лаве ў бакі і замармытаў сабе над нос нейкую песеньку ці
 41 малітву і глянуў на Няваду:

— Цяпер, кажуць, Сумлічы разбудоўвацца пачалі на-
 43 скімі лясамі. О, колькі такіх, як гэты Паліводскі, за гэтыя

01 часы бралася гасцінцам па Іясвіж праз маю карчму, ра-
туючыся ад рэвалюцыі!

03 — А што гэта за Паліводскі такі?

05 — Я не вінават, што ты не чуў пра яго. Я табе скажу,
ты чалавек запечны, ты ціха жыў век у Сумлічах, пакуль

07 на вайну не пайшоў. Я хоць таксама жыў запечнікам, але
яшчэ мой дзед, пакуль не прыехаў сюды, расказваў, быва-

09 ла, мне малому пра паноў і князёў, і графоў. Яны пават да-
валі яму ў сховань грошы, ён быў павярошым у іх. Дык і

11 графа Паліводскага ўспамінаў. Той быў дзед гэтага, што
тут на сцяне пісаў. Той дзед дастаў сабе тытул графа, бо

13 мець гэтулькі маёнткаў і быць без тытула — гэта не рабо-
та. А маёнкі яго былі — і за Воршаі, у бок Дуброўны, і ў

15 Віцебскім краі, і па Смаленшчыне, і каля Міра, пад Карэ-
лічы, але гэты Мірскі маёнтак ужо гэты, што пісаў тут на

17 сцяне, унук таго дзеда, прагуляў у карты, спадзеючыся на
ўсе астатнія маёнкі, з якіх ён браў чысты прыбытак, а сам

19 ніколі там не быў. Сам ён вельмі малады, тонкі, высокі і
афіцэр яшчэ царскай арміі, а цяпер афіцэр польскай арміі.

Яму не павянавала. Рэвалюцыя пайшла яму на згубу і
21 вайна таксама. Бо некаторыя, такога калена як ён, на вай-

не нажыліся. З нажыткам у кішэні яны мінулі маю карч-
23 му, з усходу па захад і па той бок мае прызбы сталі сме-

25 лья ад рэвалюцыі. А гэты павінен, каб жыць, служыць па-
лякам, як той казаў, не для Езуса, а для хлеба куса. Які

ён там быў ваяка на пямецкай вайне — хто яго ведае, му-
27 сіць не сказаць, каб вельмі, бо на вайне трэба навучыцца

спаць у балоце, а ён вазіў з сабою пяць лёкаяў, пераадзе-
29 тых за дзеншчыкоў. А шосты дзяшчык быў казённы. Хто

ведае, дзе былі тыя шэсць дзеншчыкоў, калі на вайне ку-
31 ля ўрэзалася яму ў рэбры. Ён зваліўся з каня, свайго ўлас-

нага, за якога адзін з блізкіх да цара генералаў даваў яму
33 пяць наўсотпяў звыш дваццаці пяці тысяч... Хэ-хэ, да двац-

цаці пяці тысяч прыткнулі пяць паўсотняў і за іх таргава-
35 ліся, як мы за паўрубля. І граф, і царскі генерал, а з таго

ж цеста... Конь наімчаўся немаведама куды, а Паліводскі
37 сыходзіў крывёй, лежачы ў вадзе і гразі, скрыты ад люд-

скога вока асакой і аерам. Каля яго і рускія хадзілі, і пем-
39 цы хадзілі, і ніхто яго не ўбачыў. Тым часам ён ачомаўся

ўночы і сеў. Ён быў рад, што ўсюды ціха. Абсмактаў свае
41 мскрыя пальцы і памацнеў. Да дня ён вынаўз на палявую

дарогу і сеў, а пасля лёг чакаць збавення. К канцу дня
43 нейкі чалавек у ланцях і з мянком за плячыма ўзышоў з

01 поля на дарогу. Гэты абарванец з цвёрдымі, як косці, маза-
лямі на руках і даў яму збавенне. Што ж, граф Паліводскі,
03 які праз усё сваё жыццё ўмеў толькі крычаць на людзей,
пачаў сичыць і прасіць гэтага чалавека:

05 — Галубчык ты мой, вазьмі мяне да сябе, знайдзі док-
тара, памажы мне дайсці да здароўя, век будзеш пачаваць.

07 Я табе дам золата многа з дарагімі каменнямі і нават зніму
з шый залаты з каменнямі фамільны крыж і аддам табе,

09 і апішу адзін з сваіх маёнткаў, я — граф Паліводскі.

Чалавек паклаў на зямлю боты з нямецкіх, мусіць мёрт-
11 вых, ног. Боты разам з пустым мяшком былі ў яго за пля-
чыма. Ён сказаў:

13 — Які ты к чорту граф, калі ты ў крыві і няшчасны.

І князь, і цар, і міністар, кожны той, хто камандуе людзь-

15 мі, хто мае права ў руках, каб саджаць іх у турмы і там
рабіць з імі што сам захоча, кожны, хто стаіць над людзьмі,

17 толькі датуль граф, пакуль у яго з парэбрыш кроў не ідзе.

Ну, давай плечы, апірайся на мяне, хадзем. Тут недалёка.

19 Гэта я, каб ты ведаў, хадзіў туды пад рэчку. Босы хаджу,

а там немцы ў ботах ляжаць, зараз гніць пачнуць. На чор-

21 та, думаю сабе, мёртваму боты, калі жывы босы ходзіць...

Стой, адпачні, перадыхні. Унь пры ляску хата.

23 Босы абарванец давадок Паліводскага да свае трухля-

вай хаціны і паклаў на паправу. І лекара дастаў, не за

25 грошы, а за добрае сэрца. Яшчэ толькі лёгшы на пасцель,

Паліводскі пачаў абмацвацца і запыў душой: пакуль ён ля-

27 жаў ледзьве жывы ў балоце, нехта абчысціў яго пазухі і

кішэні так старанна, што ўжо не было чым аддзячыць аба-

29 рванаму збавіцелю. Тым часам пайшлі тыдні і месяцы.

Больш за год Паліводскі то лежачы, то седзячы, то спацы-

31 руючы па лесе пражыў у свайго збавіцеля, які дзяліў з ім

напалам усё, што сам меў. Паліводскі зноў стаў здаровы і

33 скрытны, як і быў раней. Страшная думка тачыла яго: ужо

ў яго не было больш золата з каменнямі. Хоць з рэбраў

35 кроў ужо і не ішла, але і графам ён ужо не быў. Бо ўжо

адбылася рэвалюцыя і маёнткі ўжо былі не яго. Ён стаў

37 зусім голы. Згалеў адразу. Яму ўжо не было дзе дзецца, і

ён сядзеў у свайго абарванца-збавіцеля. Праўда, абарванец

39 абуў ужо добрыя боты і вопратку, узяў панскай зямлі і з

панскага лесу паставіў сабе хату і стаў новен свайго шча-

41 сця. Паліводскі і рабіць нічога не ўмеў. Змалку і да гэтага

часу ён мог толькі гатовае праядаць. Аж душа яго рвалася

43 на кавалкі. Тым часам збавіцель раз і кажа яму:

01 — Таварыш, прывучайся да якой-небудзь работы. Бяры
дзе тут кавалак зямлі і жыві шчасліва. — Паліводскі як на-
03 чуў гэтакія слова, дык адразу падумаў пра тое, што на захад
ад той мясцовасці, дзе жыў той яго збавіцель, збіраецца
05 польскае войска: ён чуў пра гэта.

— Хам! — закрычаў ён на свайго збавіцеля. — Перад
07 кім ты стаіш! Шапку знімі!

— Я цябе выратаваў, я даў табе жыццё, — адказаў ча-
09 лавек. — Не за золата і маёнткі, якія ты мне абяцаў, а ад
таго, што я мог зрабіць табе дабро. Я думаў, што ты ў ду-
11 шы будзеш удзячан мне, ажно ж ты горнешся да таго, каб
мець толькі маёнткі, а не душу. Ты мяне называеш хамам?
13 За тое, што я зрабіў табе — я чалавек, а за тое, як ты са
мною абыхоўся — ты хам!

15 Што было далей, мне невядома, а вядома толькі, што
Паліводскі выхапіў рэвалвер, каб аддзячыць свайму зба-
17 віцелю за хамства, а той хапіў качаргу і аперазаў Палівод-
скага на спіне і выгнаў вон з хаты, ён яшчэ не ведаў, што
19 на захадзе тутэйшай зямлі рэвалюцыі прыйшоў капец, а
ўсё гэта было на захад ад мае карчмы. Там ужо рыхтава-
21 лася да свайго ўстапаўлення Польшча, і ўсе паны, каторыя
яшчэ ліпелі дзе на ўсходзе, рынуліся туды. Паліводскі пеў-
23 забаве стаў афіцэрам польскага войска і добра ваяваў з
бальшавікамі, а пасля міру, калі ўжо тут граніцу пачалі
25 вызначаць, стаў афіцэрам у пагранічным войску. Божа
мой, які бліскучы шык! Хоць у кішэні ні капейкі, але за-
27 тое зверху! Увесь блішчыць.

— Ну добра, адкуль жа ты ўсё гэта ведаеш?

29 — На тым тыдні ён ехаў уздоўж граніцы з сваімі жаў-
нерамі і цэлую ноч з другім афіцэрам праседзеў тут, чака-
31 ючы, пакуль аціхне вецер і пакіне засынаць вочы мёрзлым
снегам. Той другі афіцэр быў стары і ўсё енчыў на сваіх
33 маёнтках, якія таксама, як і ў Паліводскага, асталіся на
бальшавіцкай старане. Так яны цэлую ноч і праспавядалі-
35 ся адзін аднаму, а я з бакоўкі слухаў. Але Паліводскі не
пыў на сваіх маёнтках, а прагаварыўся таму старому плак-
37 суну, што ў яго галаве спеюць шырокія плацы, так што ён
нават і тое золата, якое цехта невядомы ўкраў у яго, у сто
39 столак верне. Што гэта за планы — ён, аднак, не сказаў.
Толькі ён сказаў, што мае надазрэньне, што яго абчысціў
41 той самы яго збавіцель, калі яшчэ ён ляжаў слабы на даро-
зе або калі яны ішлі, прыціснуўшыся адзін да аднаго.
43 Можна яно і праўда, з людзьмі не разбярэш. Ну, як толькі

✓✓

01 развідцела, яны з карчмы і пасхалі. Вось і ўсё, чалавеча.
Усё бедавалі аб тым, што прыйшлося службай зарабляць,
03 каб пражыць.

— А каторы можа з іх успамінаў пра што такое, чаго
05 ад душы не адарваць, ці ўсё толькі пра маёмасць гаварылі,
як гэты ж Паліводскі, які, добра кажа, ні разу тае зямлі і
07 не бачыў, з якое ён прыбыткі меў.

— Бойся бога, чалавеча, ты ўсё на свой капыл гнеш.
09 Ты з куста травы пражывеш, як верабей, дык табе і міл
той куст. А яны — паўсвету ў думках маюць. Дзе ў іх там
11 што мілае будзе! Хэ-хэ! — карчмар усміхнуўся пагардліва
да Нявады.

13 — Што табе за смех! Гэта праўда, што мне міл куст
травы. Мне ўжо сорак год зараз будзе. А як быў я малы,
15 разрастаўся тады збоку ад гасцінца пад Сумлічамі куст
шышыны. А калі я ішоў на вайну, куст быў ужо цэлым
17 зараснікам. Божа мой, я ж, пакутуючы душой у той пра-
клятай Нямецчыне, толькі і думаў што пра Волечку і пра
19 тую шышыну. Без Волечкі і без шышыны няма для мя-
не і роднай бацькаўшчыны. Для мяне будзе радасць, калі
21 я прайду паўз той зараснік, уваходзячы ў Сумлічы. Як жа
гэта так жыць, каб чалавеку на свеце не было за што ду-
23 шой зацапіцца. А гэты Паліводскі што? Ён і не шухаў род-
най зямлі, толькі жыў з яе. Хіба ён дзе на ёй хату паста-
25 віў, ці дом, ці дрэва пасадзіў? Як на мой розум — дык
толькі той чалавек, што калі яго вырвуць з роднага месца,
27 дык ён, пакуль жыў, будзе рвацца туды. А калі дарвецца
і ўбачыць, што там усё спустошана, дык ён другі раз жыць
29 пачне: дрэвы пасадзіць і дом паставіць. А будуць яго зноў
ірваць з месца, дык ён зямлю грызе, а не даецца або гала-
31 ву адарве таму, хто становіцца ў яго над душой. Бо няма
мне жыцця там, дзе не расце тая шышына, што ў маім
33 маленстве цешыла мне вочы. Лепш грызці зямлю ў родным
кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце.

35 — Ну, адзін любіць родную зямлю грызці, а другі на
чужой старае пірагі есці.

37 — Чужая старана пірагамі не накорміць, калі ёй свае
душы не аддасі. А я сваю душу магу аддаць толькі таму,
39 хто мяне на свет пусціў. Я гэта ведаю, бо даволі перахва-
рэў на ўсім тым, чаго ад сэрца не адарвеш... Калі я жыць
41 буду ў родным месцы, дык я не дапунчу, каб на ім было
гола і пуста... А божа мой...

43 Карчмар даўно ўжо драмаў седзячы, пасля выйшаў у

61 бакоўку, а Нявада ўсё яшчэ гаварыў пра родны кут, пра
Волечку, пра шышышу. Гаворка яго скончылася шэнтам
63 і дрымотай, пасля яго паклікалі есці, а пасля ён спаў на
ляжанцы і мусіць вельмі доўга, бо калі ён прахапіўся ад
65 вялікага смутку на малой Волечцы, было цёмна і ціха,
толькі роўна шумеў за вокнамі на гасцінцы вецер. Праз
67 вокны відны былі на небе рэдкія зоры.

— Божа мой... Волечка...— прагаварыў сам сабе гэты
69 змучаны і душой і цела чалавек, азіраючыся на карчом-
най хаце,— і зоры свецяць, і вецер на гасцінцы слявае...
// і мусіць сярпак месяца яшчэ ёсць... А каб не вецер — на
гасцінцы ціхата была б. Ну, у дарогу!

13 Ох, як даўно ўжо гэты чалавек не глядзеў на зоры над
сваёй роднай зямлёй! Сэрца яго білася моцна, калі ён ус-
15 цягваў на сябе сваю сабраную з усяго свету адзежу, пасля
хадзіў у кухню мыцца, пасля выціраўся тым, што было
17 ўчора павязана ў яго на галаве пад шапкай. Ён у ціхім па-
рыве рухава збіраўся ў дарогу. І сапраўды серп месяца
19 паднімаўся пад бярозай, за гасцінцам. У бакоўцы Нявада
сунуў руку пад коўдру сеннаму карчмару і пайшоў да
21 дзвярэй.

— Ацапеў ты, чалавеча,— абазваўся карчмар.— Куды
23 ты? Яшчэ поч на дварэ. Удзень ісці смялей. Тут каля гра-
ніцы кожны пытацца будзе, а куды, а адкуль, а чаго. Ды
25 яшчэ ўночы!

— Няхай пытае. Чаго мне баяцца. Я іду з чужыны да-
27 дому. На роднай зямлі іду.

— Ты думаеш, што родная зямля козыр на ўвесь свет...
29 Дык вазьмі хоць хлеба за пазуху са стала.

Нявада хістануўся да стала, адламаў хлеба і выйінаў
31 з карчмы на гасцінец. Якія вялікія прасторы былі перад
ім! Удзень усё было як бы сціснута то познім усходам сон-
33 ца, то раннім лістападаўскім змярканнем, то нежывым
бляскам халоднага сонца. Нявада ішоў абочынай гасцін-
35 ца, адкуль увесь снег змяло ў прыдарожныя лагчыны.
Вецер дзьмуў яму ў твар. Цёмныя істужкі лясоў заўва-
37 жалі яго вочы на даляглядах. Выйінаў ён з карчмы роў-
най і шпаркай ходою, але ўжо можа праз кіламетр хада
39 яго спавольнілася, і ён накінуў разглядаць далягяды.
Вочы глязелі на сцежку пад ногі, і зноў ён ужо ішоў
41 так, як і ўсе дні, пакуль не дайшоў да карчмы. Кожны
крок набліжаў яго да роднага кута, але — а ці не згубіўся
43 гэты кут у гэтым, няхай сабе хоць і родным, прасторы?

6 Можа яго стапталі чужынцы, якія так многа тут хадзілі?
7 А можа трэба будзе пачынаць жыць спачатку? А можа ма-
8 лое Волечкі жывое пяма? А можа ўжо тут няма нічога, за-
9 што так трымалася душа? Якое тады гора будзе чалавеку
10 зна ўсё жыццё! Запарэла неба, і сонца ўзышло. Дарога
11 паўзла вельмі марудна. Але крок зменьваўся крокам.
12 Прайшоў і скончыўся дзень, прайшла і яшчэ ноч у пры-
13 дарожнай хаце. І зноў ішоў дзень, і паўзла дарога. Другія
14 гэта былі ці трэція суткі пасля карчмы? Надвор'е змякчэ-
15 ла, схмурнела, і вецер ужо дзьмуў Няваду не ў твар, а ў
16 плечы. Раптам вецер сціх. Смутаў ужо даўно перарабіўся
17 ў роўнае забыццё. Ніводнай успышкі вострага пачуцця
18 ўжо не з'яўлялася на твары. Але ў адным месцы дарогі
19 чалавек стаў і пачаў углядацца ў прастору. Ледзь пратап-
20 таная сцежка вяла з дарогі ўбок. Чалавек узышоў на яе, і
21 твар яго адразу ажывіўся. Сцежка прывяла яго да палявой
22 дарогі, і ён пайшоў па ёй. Неўзабаве ён дайшоў да густога
23 зарасніку шыншыны і стаў перад ім. У моманты вялікіх
24 душэўных зрухаў або папружанай змены падзей ці жыц-
25 цёвых акалічнасцей людзі і старыя робяцца як дзеці. Гэ-
26 ты чалавек цяпер, з дзіцячым выразам на твары, убачыў,
27 што адзін-адзінюткі лісток, скручаны ад холаду, аставаўся
28 на шыншыніку. Ён не страціў яшчэ жоўтага колеру. Ча-
29 лавек сарваў лісток, прыклаў яго да губ, і твар яго адразу
30 пасуравеў, і ўвесь ён цвёрда выпрастаўся. Цвёрдай і роў-
31 най хадой ён пайшоў далей. Адчувалася першае змяркан-
32 не, калі перад ім вырысаваліся абрысы першых сумліцкіх
33 будынкаў. Хада яго зрабілася вельмі шпаркай. І пячаць
34 вялікай напружанасці думак лягла на твар. Углядаючыся
35 перад сабой, як быццам баючыся ўбачыць штосьці ўжо
36 вядомае яму і да жудасці страшнае, ён сцішанай хадой
37 падышоў да так вядомага яму ясеня на вуліцы. А крокаў
38 за дзесяць ад ясеня родная хата. Цяпер яна ўжо струхле-
39 ла яшчэ больш, як была. Не паспеў ён калісьці, ідучы па
40 вайну, і брамы паднавіць. Да рэшты згінула ўжо! Добра,
41 на хату ён гляне пасля. Ён спачатку толькі заўважыць
42 яе сілуэт і будзе глядзець на браму. А пасля — божа! А мо-
43 жа і суджана яму такое шчасце: можа і Волечка жыва
44 і здарова і, малая, адразу кінецца да яго. З маўклівым тва-
45 рам ён стаў, як аслупяцелы, перад брамаю. Яна была не
46 толькі не гнілая, але і не тая самая. На чэсаных слупох і з
47 габляваных брускоў. І новая. Ну можа год як настаўлена.
48 Трывога калынула яго: тут пахадзіла чужая рука. А можа

01 гэта чыя літасць да малое Волечкі, і па дабро ўсё гэта? Сі-
луэт хаты мільгануўся збоку, але толькі цяпер ён глянуў
03 на яе. Тая самая, і сапраўды больш патрухлела. Але як ён
дагэтуль не заўважыў: сцірта дошчак, часанас бярвенне —
05 усё складзена паўз сцены. Тут пехта чужы гаспадарыць!
Унь ля ганка і каменьчыкі тыя, якімі ён вылажыў — як
07 даўно ўжо! — сцэжку цераз двор, каб посуху хадзіць
у дажджы. Але ўздоўж сцяны і тратуарчык з аполкаў. Ён
09 стаяў і не смеў як бы рушыць далей. Ужо ён быў упэўнен,
што Волечкі няма жывое. Дзіця не перажыла ўсяго, што
11 адбывалася тут гэтымі гадамі. Ён стаяў і чакаў цуду. А мо-
жа яшчэ Волечка малая і выйдзе і кінецца да яго. І цуд
13 адбыўся. Ціха адчыпіліся сенечныя дзверы, і Волечка вый-
шла і стала на ганку, пільна ўглядаючыся на чалавека,
15 адзетага на здзіўленне ўсяму свету. Гэта Волечка! Тая са-
мая. Як дзве кроплі вады падобная да нябожчыцы маці.
17 Тыя самыя рысы на твары, з якім калісьці яна сядзела ў
яго на руках. Але чаму яна не бяжыць подскакам яму на-
19 сустрач, а стаіць, як анямелая, і не адрывае ад яго вачэй?!
Яна высокая ростам, з пышнымі бландзіністымі валаса-
21 мі, густа прычэсанымі пад хусцінку. І сукенка на ёй стра-
катая, лёгенькая, і яна мерзне ў ёй, так стоячы. І пазнае
23 і не пазнае яго. Твар яе так пільна напружаны, і лоб
моршчыцца. Карціны пражытага маленства ўстаюць пе-
25 рад ёю.

— Татачка! Галубчык мой!

27 Як гэта ён так адчуваў, што яна якраз скажа так: ста-
лая, паважная і павольная ў рухах. Дужымі сваімі рукамі
29 яна пацягнула яго да сябе:

«Я ўсё думала, думала... Ты жывы, родны мой!.. Не
31 стой так, хадзем, хадзем...» Вялікае, як навальніца, шчас-
це ахапіла яго, і востры боль разануў яму сэрца: гэта ўжо
33 не тая малая Волечка. Гэта моцны чалавек, апірышча яму
самому, а ён ужо не будзе трымаць на руках свае Волечкі,
35 яна вырасла без яго. Хтосьні злы адабраў ад яго яе мален-
ства. Ён задушныў у сабе боль і разам з ёю ўвайшоў
37 у хату.

— Бацька, бацька... прыйшоў!.. — крычала яна яшчэ
39 з сянец камусьці ў хату. І Нявада ўбачыў, як яму пасу-
страч няемела і сненна надняўся той, аб кім ён і сам ужо
41 здагадаўся, што ён ёсць, што ён існуе. З гэтага моманту
пачала ўціхамірвацца душа гэтага чалавека. Ён зноў па-
43 чаў ценныцца і з ясноты неба па захадзе сонца, і з таго, як

✓✓

01 вецер гнаў на двары саломіну. Змрокам таго дня ён пачаў
02 абыходзіць увесь той родны кут, па якім гэтулькі
03 бедаваў: і сумліцкія вуліцы, і ўсе куткі свае ся-
лібы. Ужо ўночы ён з горахчу ўспамін пайшоў глянуць
05 у куфар: там ляжаў матузок ад плацця, у якім ён, ужо
многа год таму, пахаваў сваю нябожчыцу. У тым жа
07 плацці яна ў сваёй маладосці франціла. Ён адчуваў сябе
так, быццам перахварэў цяжкую хваробу. Паставіў лампу
09 ў клеці на паліцу і падняў цяжкае куфарнае века. Адчы-
ніў прыскрынак і зазірнуў у яго. Спачатку ён стаяў з шы-
11 рока расплюшчанымі вачыма, зусім забыўшыся, чаго ён
уваішоў сюды. Пасля, як адважыўшыся на рашучы
13 ўчынак, ён згарнуў разам пярсцёнкі, гадзіннікі, крыж
і адхапіў назад руку, як ад агню. Не магло быць іншых
15 думак, гэта чыстае золата. Гэта цуд нейкі! А каменні па
крыжы і на пярсцёнках — ён нічога не разумеў у іх, каб
17 яшчэ аддаваць ім увагу. Ён пават і не заўважыў, што на
золаце яшчэ ёсць штосьці. Асмеліўшыся, ён узяў першы
19 гадзіннік і адчыніў у ім вечка. Пакручваючы ў руках гэ-
тую рэч, ён раптам заўважыў на ёй з сярэдзіны нейкі
21 надпіс. Прыгнуўшыся, ён прачытаў выгравіраваныя літа-
ры: «Граф Паліводскі». Містычны жах агарнуў яго. Ён
23 шпарка зачыніў куфар і яшчэ шпарчэй уваішоў у хату.
Як бы з рашучым допытам ён падышоў да Волечкі:
25 — Дзе вы ўзялі гадзіннікі і пярсцёнкі графа Палівод-
скага?!

27 — Гэта мне даў палонны немец Густаў Шрэдэр. Ён у
нас у хаце хварэў, і я яго карміла і даглядала. А калі
29 ён ачуняў, ён так быў рад, што абнімаў мяне і пацалаваў
у галаву і паклаў на стол тыя гадзіннікі. Мы з Кастусём
31 не ведалі, што з імі рабіць. Так яны і ляжаць печананыя.
Яму стала лягчэй на душы, і зусім свядома ён з гэтага
33 моманту стараўся забыцца на гэты дзіўны выпадак. Цяж-
ка было, але яму ўдалося гэта як мае быць. Перш за ўсё —
35 тут у яго не было прывычкі калі-небудзь думаць аб золаце
і чапляцца душой за якое б там ні было багацце. Пасля —
37 ужо з тых жа самых дзён, ён наглыбіўся ў шчасце жыць
тут, дзе жыў з малых і маладых год, і займацца тым, да
39 чаго праз усе апошнія цяжкія гады імкнулася яго душа.
Здавалася, што ён не заўважаў хады часу. Усё было ад-
41 далялася ў вечнасць і ўжо здавалася спом. За кароткі час
сышла з яго твару тая змучанасць, якую ён нес сюды
43 з свайго вандравання на чужой зямлі. І тыя чужацкія не-

01 даноскі — і пямецкія нагавіцы, і польская канфедэратка —
ужо з'ядаліся моллю ў глухім застрэшы. За кароткі час
03 ён ажыў. Выслухоўваючы ад Кастуся і Волькі сумнае апавяданне аб тым, як яны жылі тут, ён успрымаў яго як
05 прошласць, якая ўжо больш не існуе і існаваць не будзе.
І думкамі сваімі не быў у мінулым. Ён жыў тым, што было і ішлося. Так пезаўважна прыйшла пара, калі з Кастусём яны скончылі новы дом, а калісьці пасаджаны Кастусём клянок даваў улетку ўжо вялікі цень. І гэтак усё адно за адным, ціха і роўна. І толькі раз ён як бы страсянуўся
11 ад нечаканай думкі: як бязлітасна імчыцца час! І колькі ён ужо адкінуў назад усяго, што было і цяжкім, і страшным!
13 У тую хвіліну ён больш як калі ўглядаўся ў сваю Волечку: рослая, мажная, шчырая сяброўка Кастуся Лукашэвіча, мала падобнага ўжо да таго выгнанскага хлопца, што хаваў тут свайго бацьку і вазіў хворага немца, яна
15 стаяла раз пасярод двара ў задуме. Прыйшла пара і ёй аддаць жыццю самае вялікае і важнае: яна была цяжарная. Нявада пачаў наглядаць за ёю і ўсё чакаў.

Хоць і даўно ўжо жылі ў новым доме, але ён меў прывычку часамі начаваць у старой хаце, пакуль яна яшчэ стаяла. У гэты час свайго жыцця, калі ён, як ніколі раней,
23 не мучыўся вялікім клопатам і думкамі аб будучыні свае Волечкі, ён любіў адзін у той хаце, у якой прайшло яго
25 маленства, сустракаць дзень і праз акно бачыць, як папялеюць на небе зоры. У адну з такіх часін ён адчуў усеі
27 сваёй істотай, што адбылася вялікая падзея. Быццам нейкая сіла адабрала ад яго спакой. Была восень, бадай-што
29 такая самая пара, калі ён, тады, даўно ішоў на роднай зямлі, гасцінцам, з чужацкага палону. Ціхая стаяла раніца.
31 Ледзь толькі развіднелася. Першая драбнютка сняжынка ўпала яму на руку, калі ён падыходзіў да новага дома.
33 І ў трывожным, і ў нецярплівым чакаванні ён стаў на ганку і прыслухоўваўся да цішыні, што панавала павокал дома і ў ім. Пастаў момант, дзеля якога можа ён так сумаваў калісьці на сваёй Волечцы і аддаваў ёй сваю душу. Ён
37 вельмі выразна пачуў з ганка, як у доме закрычала дзіця. Ён уздрыгнуўся і стукаючы ботамі ўвайшоў у дом.

III

39 У тых гады, а можа і назаўважэй на які год ці наўтара, у мясцовасці, далёкай ад Сумліч, ад іх кіламетраў за сто,
41 кірункам паміж поўднем і ўсходам, з'явіўся нейкі невя-

01 домы нікому Сымон Ракуцька, чалавек не першай мала-
досьці і з выгляду вельмі здаровы. А ўрэшце, у яго быў
03 такі няпэўны выгляд, што цяжка было ўгадаць, колькі
яму год. Магло быць і дваццаць шэсьць, а можа і трыццаць
05 пяць, калі не ўсе трыццаць сем. Ёсць сярод людзей такія
твары. Хада яго была цвёрдая, і на кожным кроку ён па-
07 кіўваўся наперад, быццам на секунду ўгінаўся. Той куток,
куды ён явіўся, быў вельмі глухі. Ад чыгункі далёка,
09 хоць, праўда, кіламетраў за дваццаць убок праходзіла
старая Маскоўска-Варшаўская шаша. Але, як вядома, гэ-
11 тая, калісьці вельмі жывая дарога ў тых часы ўжо даўно
была ў глухім запяпадзе. Расказвалі, што гэты Сымон Ра-
13 куцька, пакуль выбраць сабе для аселасці месца, доўга вы-
глядаў, дзе каб цішэй і глушэй. Нарэшце ён асеў. Гэта бы-
15 ла мясцовасць, дзе павявала першымі адзнакамі Палесся.
Ніхто не сказаў бы, што тут было палескага, але яно такі
17 было — ці можа тое, што многа расло параскіданых усю-
ды дубоў, ці неба мела густыя, як над Палессем, колеры,
19 ці роўных пілін больш было, як крутых узгоркаў. Праз
колькі першых год Сымон Ракуцька жыў ужо ў сваёй ся-
21 лібе. Тут цякла невялікая рэчачка, поўная дробнай і сярэд-
няй рыбы. З таго боку за рэчкай было поле. Праз рэчку
23 бяровенчатая кладка, як праісці двум адразу. Проста з
кладкі праз вузкую палосу сухога тарфянага балота вілася
25 паміж куп'я сцежка, чорная і калючая. Яна выходзіла на
палявую дарогу паміж гэтым тарфянікам і зноў полем,
27 роўным і з рэдкім асінікам. Уласна кажучы, гэтая даро-
га, як праехаць з калясьмі, служыла вуліцай двум дзсят-
29 кам хат, пастаўленым у адзін рад, вокнамі па тарфянік
цераз дарогу. Зусім блізка, па той бок рэчкі і поля, быў
31 кіламетраў на дзесяць хвойны лес, і паўднёвы вецер гнаў
сюды пах смалы. Паветра было, як лагодныя лекі, а края-
33 від — увасабленне ціхага характа. Заход сонца быў тут
нейкі незвычайны. Можа таму, што былі і лясы, але яны
35 нейк не абмяжоўвалі даляглядаў, і «лясны прастор» увесь
зіхацеў сонцам. І цішыня. Самае важнае — глуш і цішы-
37 ня! Можна было падумаць, што гэты Ракуцька, явіўшыся
сюды аднекуль вельмі здалёку, шукаў не зямлі і не хлеба,
39 а толькі цішыні. Колькі разоў чулі ад яго, калі ён гаварыў
не тое, што каму, а сам сабе: «от жа ціхата, дзякуй богу».
41 Чалавек гэты быў дзіўны. Так, як ніхто, ён пільнаваўся
сваёму гнязду, якое стала, хоць і марудна, складаў, саломі-
43 на за саломінай. Падазравалі, што з ім нешта здарылася ў

01 жыцці непрыемнае і, можа, нават цяжкае. Можа на яго
02 ўпала была якая цяжкая павала, і ён ратаваўся, барапіўся,
03 як мог, і, папэўна, усімі спосабамі даводзіў, што ён спра-
04 вядлівы чалавек і што пакутаваць не навішен. Можа тут
05 у яго і рэфлексе пэўны выпрацаваўся, бо казалі, што, як
06 толькі ён прыйшоў сюды, адразу абышоў усё тутэйшыя і
07 меншыя і большыя ўстановы і ўсё мясцовае начальства,
08 пры гэтым не разбіраўся, хто з іх большы, а хто меншы,
09 а з усімі аднолькава гаварыў як самы вялікі просьбіт. Ві-
10 даць, павучан быў жыццём чалавек! А тым часам усяго
11 і было таго, што ён хацеў выказаць: я чалавек і хачу
12 жыць. Можа хто з яго і пасмяецца, можа хто і асудзіць.
13 Але паўрад ці гэты «суддзя» сам здолее так рабіць з кліё-
14 пак пасуду, настаўіць хату, часаць гошту, змайстраваць
15 колы, вырабіць зямлю, выгадаваць капя, угадаць за ты-
16 дзень паперад надвор'е, памагчы чалавеку ў бядзе і стры-
17 маць слова, як гэта ўмеў Сымон Ракуцька. Кожнаму на-
18 чальніку ці таму, каго ён лічыў за начальніка, і ў райвы-
19 канкоме, і ў сельсавеце, і нават раз у канторы сельскай
20 кааперацыі, Сымон Ракуцька перш за ўсё наказваў папер-
21 ку, у якой было сказана, што гэты чалавек быў затрыман
22 органамі ГПУ і вынунчан на волю і мае права жыць усю-
23 ды, дзе толькі захоча, на ўсім СССР, але толькі не ў пагра-
24 нічных з Польшчаю раёнах. Пасля гэтай свае паперкі ён
25 з вялікай адкрытасцю душы выказваў сваё жаданне ў фор-
26 ме просьбы: «Я хачу, каб дзе тут асесці жыць». «Падай
27 заяву ў сельсавет», — казалі яму.

— Дзіва што падам! Адразу! Мне здаецца, што леп-
28 шага месца і на свеце няма, як тут. От жа мясціна! А ці-
29 хата якая! Будзеш сабе жыць...

30 Колькі было таго клопату з той заявай! Можна ска-
31 заць з унэўнеснасцю, што ён у тысячу разоў лепш бы зга-
32 дзіўся адзін, сваімі рукамі, настаўіць вялікі дом, як нада-
33 ваць тую заяву. Ён раіўся з незнаёмымі людзьмі (знаёмых
34 тут у яго не было). Некалькі разоў тую заяву яму прачыт-
35 валі, а ён слухаў і меркаваў — а ці ўсё хаця ўнісана, што
36 трэба. І вось нарэшце яму казалі, каб ён сам сабе выбраў
37 месца, з якога каб узяць сабе кавалак зямлі. Тут таксама
38 без клопату не абышлося. Жартачкі? Гэта ж мо не пара-
39 сюка прадаць або купіць! Гэта ж зямля! На ёй жа калі
40 і не век векаваць, дык доўгімі гадамі жыць! Ён пайшоў
41 на людзях распытваць, дзе тут што і як расце. Дзе родзіць
42 жыта, а дзе ячмень, а дзе бульба. І так выбраў сабе месца.

01 Але тут гладкасці адразу не было. Зямлі падзялялі на ду-
шы. А сям'і ў яго і было, што ён сам, адзін. Ён бажыўся
03 і кляўся, што ў яго ёсць жонка і двое дзяцей — сын і дач-
ка, і нават казаў, што жонка завецца Ульяна, сын Тамаш,
05 а дачка Лізавета, але яму на гэта адказвалі:

— То дзе ж яны? Ты ж адзін.

07 — Мала што адзін! Яны сюды явяцца да мяне! Яны
мяне знойдуць!

09 Апошнімі словамі ён якраз і прагаварыўся. Выхо-
дзіла, што каб прыйшла да яго сям'я, то яшчэ трэба, каб
11 яна знайшла яго, значыцца, ні жонка, ні дзеці не ведаюць,
дзе ён. А гэта не так сабе. Нешта ў гэтага чалавека ёсць
13 такое, што ён адразу не выказвае.

— Дык як жа табе даваць зямлю на чатыры душы,
15 калі ты адзін і нават сказаць не хочаш, дзе твая сям'я і
чаму яна не з табою разам. Можна, хіба ты што дрэннае
17 зрабіў, ды казаць не хочаш?

Рад-няволя, а трэба было або сказаць праўду, або што
19 добрае выдумаць. Але выдумляць не хацелася, і цяжка
было, каб гладка ўсё ішлося. «А чаго ж мне праўды ба-
21 яцца, ды яшчэ і добрае». — Так думаў ён, і пакуль яму вы-
мяралі і рэзалі зямлю на чатыры душы, разоў з дзесяць
23 расказаў сваю гісторыю. І рантам ён стаў цікавым чала-
векам усім тутэйшым людзям. Вось гэтая гісторыя, як яе
25 чулі і як ведалі ўсе.

Сымон Ракуцька быў родам з Дзісеншчыны і астаўся
27 адзін без блізкіх і родных з той прычыны, што ў тысяча
дзевяцьсот пятнаццатым годзе, калі абозы і патоўпы вы-
29 ганцаў плылі з захаду на ўсход, той патоўп, у якім ён
ішоў з бацькам і з дзвюма сёстрамі, на самым выхадзе з
31 роднага сяла трапіў пад абстрэл дальнабойных пямецкіх
батарэй. Людзі бягом вярнуліся назад, пакінуўшы на да-
33 розе забітых. Дарога на ўсход была адрэзана. Цяпер ужо
кожны сам сабою, як мог, браўся на ўсход і кіраваўся
35 сам. Сымон Ракуцька пакінуў на дарозе забітага бацьку
і сястру, а сам, з другою сястрою, ледзьве паспеўшы па-
37 хаваць сваіх пябожчыкаў, вярнуўся да свае хаты. Але
што ён там убачыў? Хаты не было. Палавіна сяла выга-
39 рала, а зямля дрыжэла ад канаады. Ён і сястра адразу
рушылі як найдалей адсюль. Яшчэ раз яны паспрабавалі
41 выбіцца на дарогу, але там ужо акупваліся немцы. Яны
пайшлі куды вочы глядзяць, абы дзе цішэй і зацішней.

01 Цэлую ноч яны ішлі, і ім здавалася, што гэта ўсё на ўсход.
02 А ў першую раніцу яны апынуліся на краі нейкага ляска,
03 дзе трухлявая хаціна адна-адзіноўткая стаяла з забітымі
04 дошкамі вокнамі і дзвярыма. Усё было так спустошана,
05 што—хто не ўбачыў бы, што гаспадары рушылі на
06 выгнанне, тым больш, што паблізу валяліся салдацкія
07 рэчы. Тут ужо адбыўся вайсковы рух. Але тут цяпер так
08 было ціха і мірна, ніякае знадворнае ўтрапненне не му-
09 чыла чалавечай душы, а гром вайны чуўся, хоць ужо і
10 зводдалеку, але і на ўсходзе, і на поўдні, што страх было
11 нават падумаць не пабыць тут хоць дзень. Не закідаючы
12 думкамі далёка наперад, абое яны ўвайшлі ў хату і знай-
13 шлі там ціхі спачын. І дзень прайшоў, і ноч, пасля зноў
14 пачаўся дзень, а яны ўсё былі тут. Ужо і восень як мае
15 быць усталёўвацца пачынала. Ужо і вайна спынілася не-
16 дзе тут, ужо і рускія салдаты пачалі заходзіць сюды. Брат
17 і сястра знайшлі пры хаце пусты пограб і да самых ма-
18 разоў запасілі сабе на зіму бульбу з залеснага поля. Сы-
19 мону Ракуцьку было тады год можа восемнаццаць. Пер-
20 шы пух на барадзе і губе ўжо здрава высядаў у яго.
21 Баявыя сутычкі вялікіх і невялікіх груп адбывацца пачалі
22 ўжо часта. Але месца ўжо тут стала паседжаным. Ра-
23 куцька хадзіў босы, аж пакуль зямля не прыпякла яму
24 холадам ногі. Тады ён пачаў мудраваць, як бы гэта
25 абуцца. Ён дапаў да думкі пашукаць сабе ботаў там, дзе
26 яны нікому не патрэбны. З ботамі ён ішоў з месца нядаў-
27 няга бою і натрапіўся на дарозе на Паліводскага, які ў
28 яго і вярнуўся да жыцця і здароўя і пражыў на яго га-
29 летніцкім хлебе больш як год, спачатку лечачыся, а пасля
30 чакаючы — а ці не задушаць царскія генералы рэвалю-
31 цыю і ці не можна будзе тады зноў стаць графам і ўлас-
32 нікам маёнткаў. Яго гаспадар Сымон Ракуцька здрава-
33 такі яму апрацівеў сваёю хатняю гаворкаю заўсёды аб
34 хлебе і вопратцы. Графа брала на ваніты ад гэтага Ра-
35 куцькавага мужыцтва. Што ж да далейшага, то да пэў-
36 най верагоднасці тут дайсці цяжка. Як казаў сам Ра-
37 куцька, пасля таго, калі Паліводскі наставіў на яго піста-
38 лет, ён пачаў выганяць Паліводскага з хаты. Паліводскі
39 зноў наставіў пісталет і выстраліў, але прамахнуўся, бо
40 калаціўся ад злосці і гневу. І зноў пачаў цэліцца ў Ра-
41 куцьку. Тым часам Ракуцька, бачачы, што справа дрэнная,
42 хопіў замашны кій і нагнаўся за Паліводскім, які бег і

01 страляў не цэлячыся. Перапалоханы Ракуцька бег за ім і крычаў:

03 — Кінь зброю, а то кіем смальну!

Паліводскі зброі не кінуў, а ўскочыў на худую кабылу, што без патрэбы стаяла пад Ракуцькавымі вокнамі, і наімчаўся на ёй у дарогу. Гэтая кабыла была рапена на вайне ў пагу. Ракуцька вылучыў яе і ўжо асвойтваць пачынаў пры сваёй пемудрашчай рабоце.

09 — Куды кабылу пагнаў!? — крыкнуў ён паўздагон Паліводскаму, але таго ўжо і не відаць было. А тым часам стары карчмар Шымха, расказваючы Няваду аб гэтым здарэнні са слоў самога Паліводскага, ні пра якую кабылу не ўспамінаў. Вядома, тут, напэўна, было так, што афіцэр польскага пагранічнага войска граф Паліводскі сумысля не гаварыў нікому, што ён у нейкага Ракуцькі ўкраў худую кабылу. Як бы там ні было, Сымон Ракуцька ўзяў сабе панскай зямлі і з панскага лесу паставіў новую хату, побач з той старой. Ён ужо жыў у новай хаце, ужо абгарадзіўся, абсталяваўся, абараўся і абсеяўся, як раптам вярнулася з уцякацтва гаспадыня той старой хаты.

21 Яна была адна. Чалавека свайго і дваіх малых дзяцей яна страціла яшчэ ў першым годзе выгнанства. Муж не вярнуўся з вайны, а дзеці памерлі. Гора яе душы пачало залечвацца часам, і асабліва тады, калі яна пасля такога доўгага бяздомнага бадзяння данала да роднага кутка.

Ёй яшчэ не было і трыццаці год. Родны кут быў ужо крыху з'іначан: побач ужо стаяла невядомая новая хата, каля якое і ў якой усё было ў вялікім парадку. Нават чыста вымытая старызна была вельмі акуратна развешана на плоце. Відаць, тут шанавалі сваю дамоўку. Вядома, на

27 некалькі год маладзейшаму за яе Сымону Ракуцьку яна, можа, і не была парай. Але там была адзінота, к таму ж

33 маладыя гады, штодзённыя сустрэчы каля дома і праца разам, і жыццё па воку адзін у аднаго. Маладая і адзіно-

35 кая жанчына неўзабаве перайшла ў новую хату пазнапага раней маладога суседа, які, здавалася, бесперапынна піў вялікую асалоду даводзіць да дасканаласці сваю новую дамоўку. Ашчасліўленая такім паваротам свайго лёсу,

37 жанчына вельмі часта чула ад свайго мужа: «Цяпер рэвалюцыя, а не тое, што раней, калі дзе б ні глянуў, усюды

41 не чалавечую, а панскую зямлю бачыш». Вельмі хутка ён адбудаваў сваю сялібу. Цяпер ужо льга павальней. Год за 43 годам — і ўсё дойдзе да дасканаласці. Ён думаў: «Пой-

1/ дучь дзеці. Ім трэба прыгатаваць жыццё. Пяхай у іх бу-
 3 дзе людская аселасць, каб не бадзяліся па свеце, не ма-
 5 ючы прытулку. У іх будучыня будзе не такая, як у мяне і
 7 майго бацькі... Не можа быць, каб зноў войны і згіненне.
 9 Пагібелі больш не будзе». У гэтых сваіх думках ён яшчэ
 11 больш укараніўся, калі ў яго нарадзіўся сын. Сына ён
 13 назваў Тамашом і яшчэ больш начаў старацца. Дзіўна
 15 было, што ён, такі малады, больш думае аб будучыні дзя-
 17 цей, чым аб сваім жыцці. Празмерная сталасць нашых
 19 год! Скажу прасцей: ад год той, першай за нашу памяць
 21 вайны з немцамі і да дзён нашых, сённяшніх, калі ўжо
 23 вырысоўваецца як бы канец і Вялікай Айчыннай вайне, за
 25 ўсю гэтую жорсткую эпоху, па мільёнах дзіцячых ілбоў
 27 мы бачылі і бачым маршчыну старасці. Калі Ракуцькаў
 29 Тамаш пачынаў вучыцца хадзіць, у самым разгары была
 31 польская вайна. Яна ўжо капчалася, як у Ракуцькі пара-
 33 дзілася дачка. Толькі што яе ахрысцілі і назвалі Лізавет-
 35 тай, як па ўсіх, хто за гады рэвалюцыі ў тых месцовасцях
 37 забудоваўся на панскай зямлі і панскім лесам, прайшла
 39 трывога: тут ужо «больш няма рэвалюцыі, гэтая зямля
 41 падпала пад Польшчу, і паны варочаюцца назад». Ракуць-
 43 ка аціх. Калі трэба было дзе загнаць загваздку ці прыбіць
 дошку — так і аставалася. Гэтак ён лінеў як да часу, і ў
 яго жыцці вялікіх змен не адбывалася. Ужо грапіца па-
 між Польшчай і СССР цвёрда вызначылася, і паабаят
 яе ўжо стала варта дзвюх дзяржаў. Ужо і малы Тамаш
 пачаў бегаць, трымаючыся за матчыну спадніцу. А Ліза-
 вету пакінулі ўжо спавіваць. Пан жа не прыязджаў. Ужо
 думалася, што, можа, так і абыдзеца і ніхто не зачэпіць
 зной рукай таго, што Ракуцька нарыхтаваў на будучыню
 сваім дзецям. Тым часам жонка сказала яму, што будзе
 яшчэ і трэцяе дзіця. З горкай трывогай ён падумаў аб не-
 вядомасці той будучыні, якая раней ужо здавалася яму
 зусім яснай. У тыя якраз часы і з'явіўся перад Ракуцькам
 Паліводскі, але ўжо не так, як першы раз, з акрываўле-
 ным бокам і з пакутнай просьбай у няшчасных вачах.
 А ва ўсім бляску афіцэра польскага войска ўсходняй гра-
 ніцы. Ён явіўся не з ранейшым няшчасцем, а з цяпераш-
 няй сілай. Ракуцька адразу назнаў яго і ўныў душой.
 А той адразу і начаў тое, дзеля чаго і явіўся сюды.
 — Слухай, Ракуцька, — сказаў ён. — Ты паспеў ужо
 з чужога лесу і на чужой зямлі новую хату наставіць? Ну
 нічога, не ты адзі так, калі была рэвалюцыя. Але давай

так, каб мы з табою больш не спатыкаліся. Аддай тое, што ты ў мяне забраў, і ты мяне больш тут не ўбачыш.

03 — Што я ў вас, пане, такое забраў?

— Золата! Ты абчысціў мае кішэні, пакуль я ляжаў у хворы!

— Бойцеся бога! Я вам сваё аддаваў, што меў!

17 — З каменнямі крыжык, пярсцёнкі, імяны гадзішнікі і яшчэ два гадзішнікі, якія былі пры мне!

— Бойцеся бога! Бойцеся бога!

Разгневаны Паліводскі замахнуўся, каб даць у твар Ракуцьку. Не менш разгневаны Ракуцька стаў на ўвесь рост перад Паліводскім і прагаварыў, як абухам стукаў у бервяно:

— Я, пане, выратаваў вас і вярнуў вам жыццё, а вы замест падзякі стралялі ў мяне, а цяпер робіце мяне злодзеем. Гэта ж вы самі ў мяне худую кабылу ўкралі. Дык хто з нас злодзей?

Паліводскі адумаўся і сказаў:

19 — Я прашу ў цябе толькі маё золата.

— Я яго і ў вочы не бачыў!

1 — Лжэш! Лжэш!

Паліводскі выйшаў. Слуга падвёў яму каця, і ён махнуў ходу і знік. Аднак жа Ракуцька паспеў заўважыць, што, перад тым як прыняць ад слугі каця, Паліводскі нішто пастаяў у кароткай задуме, ні то нават можа і памаліўся. Ракуцька падумаў: «А можа я яго чым пакрыўдзіў». Калі ён выказаў гэтую думку жонцы, яна, даволі-такі энергічная жанчына, адказала яму, што гэтага Паліводскага варта было б кіем змясіць на калатушу, але найлепш быць ціхім, бо ён мае сілу, а паконт крыўды, дык яго ні крыўдаю, ні праўдаю, нават жалезным шворнам не проймеш. Такім парадкам Ракуцька стаў спакоен душой. Але пенадоўга. У тым жа самым годзе, пад сярэдзіну восені, ён атрымаў позову ў гміну. Ён так і ведаў чаго: ён жа жыў на чужой зямлі і з чужога дрэва хату паставіў! Ён жа не мог пайсці супроць дзяржаўнага закона і першымі замаразкамі выбраўся ў тую самую старую жончыну хату. А поваю яго сялібай заўладаў маёнтак. Жонка яго чакала трэцяга дзіцяці, ён жа стаў, як сугней, угнуў галаву і ўсё маўчаў, маўчаў. Колькі год працы загінула марна! А разам пайшлі ў нябыт і надзеі. Ні ў якую будучыню сваім дзецям ён ужо не верыў. Лягчэй памерці, чым застацца навек без надзеі і веры! Сымон Ракуцька пачаў

01 змагацца з бязвер'ем і безнадзейнасцю. Ён пачаў шукаць;
 каб па чым пэўным спыніцца думкаю. У гэты якраз час
 03 і нагадзілася яму злая прыгода. Жонцы прыйшоў час
 раджаць. Дзіця радзілася нежывым, і жанчына асталася
 05 на некалькі месяцаў ляжаць у хваробе. Ён высах каля яе
 і каля дзяцей. Пасля пайшоў па свеце шукаць спосабу,
 07 каб жыць. Ён абышоў, можа, з паўдзяржавы і нічога не
 знайшоў, але затое паслухаўся ад людзей усялякіх чутак
 09 аб жыцці па той бок граніцы. Больш як паўгода ён думаў
 і меркаваў у думках. І нічога іншага вымеркаваць не мог.
 11 Так ужо ім апанавала цвёрдая думка. «Гэта ж не жарты!
 Там зямлі бяры! Там жыві сабе!» І парэшце пастаў мо-
 13 мант. Перш за ўсё ён, як перад каменнай сцяной, стаў пе-
 рад неабходнасцю вырашыць вялікую задачу: ён жа не
 15 адзін! З гэтага часу і найшло на яго вялікае ўтрапненне.
 Раней ён быў спакойны і цягавіты. Цяпер, праўда, трапят-
 17 кім ён не стаў, але спакой свой, як рысу натуры, страціў.
 Ён выбраў цёмную ноч, ні зор, ні месяца. Ён пазаўсёды
 19 пакінуў тую гнілую хату, якая дала яму прытулак у цяж-
 кія часы яго маладосці. Апошні раз ён зірнуў на сваю по-
 21 вую сялібу, у якой думаў гадаваць дзяцей і якой цяпер
 заўладаў нехта чужы. Малы Тамаш ішоў падбегам, тры-
 23 маючыся за бацькаву руку. Яна, спадарожніца яго жыц-
 ця, несла на руках малую Лізавету. За дзве ночы яны
 25 дайшлі да граніцы. Больш тыдня яны чакалі ў лесе па-
 вальнічнай ночы. Перад самым змрокам, выбіраючы
 27 зручнейшае месца, каб з яго рушыць у гэтую страшную
 дарогу, усе яны ўбачылі чалавечыя ногі. Ракуцька пабя-
 29 леў і прыгледзеўся. Ужо тхнула адтуль трупным духам.
 Мярцвяк ляжаў увесь пад накідам моху. Самога яго не
 31 відно было. Малады ён ці стары? І хто ён? Можа шпіён,
 які ішоў туды і быў падстрэлен чужой ці сваёй куляй?
 А ці стаў ён шпіёнам ад гадаўскай прыроды свае, ці ня-
 шчасце яго павяло па гэтай дарозе, ці стопудовае зло,
 35 якому патрэбны граніцы і шпіёны, прыкавала яго на век
 да гэтага месца? Ці можа гэта проста няшчасны чалавек
 37 тутэйшай зямлі, каля ціхай хаты якога лягла тая граніца
 і, як някельная жудасць, заўсёды была перад яго бяззлюб-
 39 нымі вачыма? Ракуцька анямеў ад жаху, што такі лёс
 можа спасцігнуць і яго з усімі тымі, хто дораг і люб яго
 41 сэрцу. Аднак жа хутка і ноч настала. Такое ночы ён
 толькі і чакаў. Пярун ляскаў кожны момант. Ліло, як
 43 з бяздоннага мора. Змучаны Тамаш трымаўся за бацьку

і ішоў, як святы на накуту. Пасля двухгадзінных блукан-
няў яны пачулі, што недзе тут поблізу страляюць. І гэ-
таму канца няма. Душа яго апала. Яна шпаннула яму:

— Назад. У сваю гнілую хату! Лепш там памерці
з голаду, чым тут валяцца непахаванаму.

Пошапкам яны дайшлі да згоды. Яна з дзецьмі пойдзе
назад першая, а ён следам, каб было незаўважнай, бо ма-
ланка штохвіліну і натоўп вялікі. Ён стаў пад дрэвам
тварам ад таго боку, у які ішоў і сям'ю вёў. За кожнай
маланкай ён акідаў вачыма мясцовасць. Іх няма. Але на-
рэшце — радасць, радасць! На самай той дарозе, якою
проста дойдзеш да той старой хаты, стаялі яны. Яна, лю-
бая, родная, разважлівая, працавітая, верная яго сяброў-
ка, Тамаш, босы, малы, падкасапы. І маленькая Лізавета
ў яе на руках, маленькая, кірнаценькая, птушацё...

Гэта яны, якіх ён вёў у будучыню. Што яны стаялі
на патрэбнай дарозе, ён ведаў з таго, што пад імі
гойдала веццем знаёмае яму сагнутае дрэва. Яшчэ
адна маланка, і ён убачыў, як яны ішлі далей дарогай.
Яны ўжо далёка ад страшнага месца. Зараз і ён рушыць
за імі. Зноў маланка і крык пагранічніка ў зялёнай шап-
цы. Ён стаяў на другім баку. Падкасапыя худыя Тамашо-
вы ногі назаўсёды асталіся ўваччу яго. А першыя Лізаве-
ціны ўсмешкі! Смутак наваліўся на яго душу. Якая чакас-
ці іх і яго будучыня? Дзе ім суджана знайсці яе? Але трэ-
ба ісці, пагранічнік грозіць, што будзе страляць. На ка-
лені ў вадзе і ўвесь мокры, ён замаршыраваў перад па-
гранічнікам. Сцяпа, глухая і бязлітасная, як вечнасць,
замкнулася паміж імі. Бывай, верная сяброўка! Бывайце,
дзеці! А можа, адбудзецца цуд? Можа, міне вас лёс без
будучыні? Але лепш ні аб чым не думаць, бо навала смут-
ку забівае душу.

Сымоп Ракуцька быў пад арыштам доўга. Пакуль
у яго руках апынулася даведка, што ён мае права жыць
усюды, толькі не ў пагранічных з Польшчай раёнах, ён
больш за год усё даводзіў як мог, што ён не шпіён,
за проста чалавек з той зямлі, па якой праішла граніца.
А тым часам вялікі ўпарадкавальнік усялякіх хібаў і не-
парадкаў — час — абтрос і абгладзіў усё, што было не на
сваім месцы, і шмат што забылася, шмат прытупілася,
а сам чалавек знайшоў сабе месца, і лягчэй яму стала.
Але час не меў сілы перад тупым смуткам па малым
Тамашу, па першых Лізавеціных усмешках і па ёй, вер-

61 най сяброўцы. Гэты смутак, здавалася, апапаваў чалавека:
назаўсёды. Яму не было адхланья, і ад яго не было
03 ратунку.

Сымону Ракуцьку спачатку здавалася, што варта яму
05 толькі зноў звіць сабе гняздо, як ён скіне з душы цяжар
свой. Тым часам ужо і хата ў яго была новая, зноў новая,
07 вокнамі на дарогу, і ціха і спакойна ўсё тут было, і зямлі
было на чатыры душы, і не трэба стала з жахам загляд-
09 ваць у заўтрае, а спакой у душу не варочаўся. «А Тамаш,
а Лізавета!» Сымон Ракуцька наладзіў сваё жыццё так,
11 як жадала яго натура. Яго ціхманую працавітасць льга
было ставіць паўсвету ў прыклад, калі лічыць яе за добра-
13 чыпнасць. І дзіўна было. Ён адзін, а ўпраўляўся з полем
і з домам. І яшчэ кожны дзень меў часіну сядзець на ка-
15 лодзе і босы пасярод свайго двара. Ці то прывычка, ці то
апчаджанне абутку, але ён цяплом ніколі абуты не ха-
17 дзіў. Ён яшчэ людзям і колы рабіў, і драбіны з панарада-
мі майстраваў. Жыў сам-насам. У той меры, у якой ішоў
19 час, смутак яго ператвараўся ў вялікую мару. Гэтая ма-
ра заўладала ім, ён ёю жыў і служыў ёй. А пачалі на-
21 рэшце прыходзіць моманты, калі і вера, і надзея, хоць
здалёк, паказвалі яму свае ясныя твары. Гэты новы час
23 у яго жыцці пачаўся з таго, калі яму прыйшла ў галаву
такая думка: яна тады з дзецьмі вярнулася ў тую старую
25 хату. Хто ведае, можа, і цяпер яны жывуць там? А ка-
жуць жа людзі, што поштай можна з Польшчы сюды
27 пісаць, а адсюль у Польшчу. Як страсянула яго гэтая
думка! Ён не меў ні спу, ні спакою, пакуль не паслаў
29 пісьма на адрас той старой хаты. Ён дакладна выпісаў
і цяперашні свой адрас. Паведаміў аб той мясціне, у якой
31 цяпер жыў. Яно ж магло быць і так, што і адтуль сюды
прыйдзе пісьмо. Цяпер яго жыццё стала чакапнем перш
33 за ўсё пісьма, пасля — нейкага невядомага лёсу. «Адтуль
прыйдзе вестка. Яны жывыя і здаровыя, і можа нават не
25 галодныя. А хіба хто можа сказаць цвёрда, што на свеце
можа быць, а чаго можа не быць? Нават такое магло
37 здарыцца, што граф Паліводскі прасіў ласкі сярод дарогі
ў абарванага хлопца. А можа лёс прывядзе іх сюды. Але
39 што такое лёс? Ён сам дойдзе да думкі, што зрабіць. Ён
будзе думаць, ён будзе раіцца з людзьмі, ён будзе слухаць
41 на свеце. Слухаць на свеце!» Самае далёкае, дзе ён бы-
ваў — гэта яго поле. Але практыка з самага маленства
43 і інстынкт надказвалі яму, што яшчэ многае наперадзе,

VV

што яшчэ многа дзе прыйдзеца быць, многае панава ра-
біць, многае бачыць і чуць і за многае нечаканае брацца.
Мара, чаканне, надзея, упартасць думкі і фантазіі! Гэтым
ён цяпер і жыў. Колькі яму аднаму трэба было? Ён за-
давольваўся самай простаў ядой. Улетку ён палуднаваў
халодным квасам з зялёнай цыбуляй. Старацна вырабле-
нае поле радзіла ў яго лепш, як у каго тут. У яго пачалі
заходзіцца грошы. «Божа мой, вось быў бы спосаб Тама-
шу!» Нават не маючы намеру купляць што, ён пачаў ха-
дзіць у кааперацыю і прыглядацца да тавараў. Адноўчы
ён купіў з сіняга сукна ватоўку, хлопцу гадоў на пятнац-
цаць. «Калі ж небудзь Тамаш будзе такі, што яму якраз
прыйдзеца гэтая вопратка. А толькі певядома, у якія
годы з Тамашом суджана спаткацца бацьку. Такім парад-
кам за доўгі час у Тамаша стала многа ўсялякай адзежы
на ўсялякія ўзросты: і на дзесяць год, і на дванаццаць,
і на пятнаццаць, і на восемнаццаць, і на дваццаць. Усё
купляў бацька. Віселі на вешале ў клеці парамі боты, па-
гавіцы, вопраткі. Былі плацці для Лізаветы і хустачкі, ча-
равікі і панчохі... Часамі ж на яго находзіла прасвятлен-
не. Ён як бы адпіхаў ад сябе гэты пусты занятак і ўпадаў
у думку, што рабіць, сапраўднае, вялікае, выразнае і са-
праўды патрэбнае, каб убачыць дзяцей. Нарэшце прый-
шоў канец яго ціхай цярыплінасці. Нават сядня на калодзе
сярод двара пакінула яму быць прыемнай. Ён нейк па-
цягнуўся да людзей і як бы затрапятаўся. Яго ўжо бачы-
лі ў навакольных мястэчках на кірмашах, каля цэркваў
і касцёлаў на фэстах, у сельсавеце ён бываў часта і без
прычыны. Ён пытаўся і раіўся. У тую старую хату ён ця-
пер слаў пісьмы бадай-што цераз дзень.

Усім пачало здавацца, што ён рабіўся больш гаваркім,
і папурасць сыходзіла з яго. Аднак жа ніхто не ведаў,
што ён сябе пачуваў так, быццам кожны дзень піў атруту.
І дзіўная рэч. Хоць час ішоў, нават ужо год за годам,
з яго вачэй не сыходзілі босыя Тамашовы ногі, калі ён,
у тую навальнічную поч, асветлены малапкай, стаяў на
дарозе над сагнутым дрэвам. Яго ўяўленне рысавала яму
Тамаша толькі малога і Лізавету толькі ў маці на руках.
Па-сапраўднаму ён ніколі не задумаўся аб тым, што годы
ідуць. Сам ён пачаў стаць так шпарка, што часамі ўжо
льга было ў ім заўважыць першыя рысы далёкай яшчэ
старасці. Гэта была празмерная на яго гады сталасць.
Апошняя бачаная ім усмешка малой Лізаветы! Малапка,

V V

01 і свет уздрыгануўся ад гromу. Тамаш стаіць мокры, як
вада. Босыя ногі яго! Постаць худзенькага хлопчыка! Ён
03 жа вёў сваіго Тамаша ў будучыню! На добрае, на шчас-
лівае! Пехта злы і чорствы, пехта той, што і яму самому
05 праз увесь век не дае спакою, загарадзіў малому Тамашу
дарогу ў будучыню. Не тумашныя прывіды, а выразная
07 ява: гром і малапка, павальніца разрывае зямлю і, здаец-
ца, крышыць на ёй усё. І ўсё ахоплена страшным сваім
09 утраценнем. Пад громам і агнём, пасярод дарогі, постаць
худзенькага хлопчыка.

11 Адноўчы ён, як і часта цяпер, цёрся сярод людзей
у местачковай кааперацыі. Там прадаваліся люстэркі.
13 Адно вісела на сцяне. Сымон Ракуцька глянуў у люстэрка
і сумеўся: ён такі даўно не бачыў сябе і не ведаў, што
15 каля вушэй у яго спрэс сівыя валасы. «Божа мой, дык я ж
ужо не малады! Няўжо гэта прайшло гэтулькі год?!
17 А колькі? Мусіць, многа?! Як жа гэта я ніколі не лічыў
гадоў?» Увесь той дзень ён правёў у одуме і суме. Каму
19 расказаць? З чаго пачаць, каб не ішло далей жыццё так,
як яму не хацелася? Ён хацеў не толькі есці хлеб, але каб
21 разам з ім елі яго і Тамаш, і Лізавета. Каб не мучыць са-
мога сябе, ён больш ужо ніколі не глядзеўся ў люстэрка.

IV

23 У тысяча дзевяцьсот трыццаць дзевятым годзе Сымон
Ракуцька даехаў на чыгунцы да горада Слуцка і выйшаў
25 адтуль пешкам у дарогу на захад на старой Варшаўска-
Маскоўскай шаны. Была глыбокая восень. Толькі што мі-
27 нулася пара безупынных дажджоў. Паабапал шаны
стаяла вада на полі. Не кранутая яшчэ марозам трава бы-
29 ла зялёная, і, калі сонца высвечвала з-за высокіх хмар,
адзінокі падарожны, як здзіўленае дзіця, прыглядаўся да
31 яснай зеляніны, і твар яго свяціўся, як і шырокі свет
у той момант. Ён усё ішоў і ішоў шпарка. За адзін дзень
33 ён дайшоў да Піліпавіч, дзе тырчалі каля шаны яшчэ не-
каторыя адзнакі былой граніцы. Да гэтага месца ён ішоў
35 яшчэ, як бы раздумваючы і сам сабе не верачы. Тут жа
ён увесь змяніўся. Каб чалавек, які добра ведаў яго да-
37 гэтуль, бачыў яго ў гэты момант, калі ён, мінуўшы Пілі-
павічы, спыніўся на налявой дарозе, кожны заўважыў бы,
39 як адразу Сымон Ракуцька [скінуў] пячаць таго шматгод-
няга чакання, якое ўжо часамі ператваралася ў свядо-

масць як бы нейкай асуджанасці навек. Магло б здавацца, што ён зараз скажа: «Яно было. А вы хіба хочаце, каб ніколі ніякай прыкрасці не было? Затое цяпер!» Уся яго настава і выраз твару былі ў часе гэтага падарожжа рухавымі вельмі. На станцыі Гарадзеі ён сеў у поезд і праз паўдня выйшаў з вагона на нейкім западта ўжо ціхім наўстанку. Доўгі рад старых і высокіх дрэў — ліп, дубоў, бяроз, явараў і вязаў — ішоў ад наўстанка проста ў чыстае поле і там канчаўся. Лісце пад дрэвамі ляжала яшчэ жоўтае, і, здавалася, чалавечая нага яшчэ не ступала на яго. Сымон Ракуцька мінуў дрэвы і пасля нядоўгіх пошукаў знайшоў у полі вялікі камень. На абымшэлай яго пазверхні аставаліся сляды таго, што тут пачавалі птушкі. І гэта як бы ўзрадавала гэтага чалавека. З усмешкай ён абгледзеў камень і стаў кіравацца ад яго да вузкай і доўгай грады лесу. Добра ўтапаная сцяжыпка вілася паміж і навокал кустоў шыншыны і паўз удзірванелыя межы. Пасля яна выбілася ў той дубняк. Якая была восень! Ахоплены радасным узбуджэннем, чалавек як бы думаў, што другой такой восені ніколі не было і не будзе. Рудымі жалудамі была засыпана спрэс уся зямля. Крушынік густа стаяў над сваім уласным лісцём, ядловец быў повен чорных ягад, дзюбастая птушка кінулася ў куст, драбнюткае лісце, як жоўты дождж, сыпанулася з дрэва, чэзлая кветка на высокім сцябле звесіла жоўтую галаву — «божа, як яна так захавалася аж дагэтуль!?» А неба! Сонца ў той дзень не было, але на небе адлюстроўвалася яго блізасць. Педзе тут блізка ідзе ціхае асепняе сонца! Хіба на свеце няма дзеля чаго берагчы знойдзеную радасць і шукаць і дамагацца яе вечно!? Якое неба над пашай зямлёй бывае ўвосень!

Сымон Ракуцька ўжо даўно мінуў дубняк, а сцежка ўсё іншла і вяла яго далей, праз поле, праз некалькі хвойных лясоў і куп'істых паплавоў. Доўга, вельмі доўга ішоў Сымон Ракуцька, дзівячыся, як жа гэта праз гэтулькі год тая самая сцежка вядзе яго, як быццам бы тут усё застыла на вечную перухомасць. Ён прайшоў сцежкай да самага змяркання. Начаваў у людзей і вельмі многа разказваў пра сябе, так што, накуль у хаце патушылі агонь і паснулі, ужо ўсе ведалі яго гісторыю. Назаўтра ён сабраўся далей у дарогу яшчэ зацемна. Нават яшчэ зоры свяцілі. Тут ужо недалёка, толькі зоры сыдуць з неба, як ён будзе на месцы. Зноў тая самая сцежка! Тут яна най-

01 шла зялёнай азімінай. Свежая рунь дрыжала пад ветрам,
і ў пізінах стаяла чыстая, як сляза, вада. Сонца пачало
03 ўзыходзіць чыста, і вышыня неба набольшала. Усё зазья-
ла, і прасторы сталі неабдымнымі. Тут, у гэтай яснай шы-
05 рыні, ужо зусім блізка! Вельмі хутка ён дойдзе. Ужо не
было ў яго ні смутку, ні радасці. Хваляванне ўсёй яго іс-
07 тоты і нават нецярыпліваець. Цяпер, калі ўжо так блізка
перад ім была яго мэта, ён чамусьці як бы зноў апанураў
09 з постаці. Яго заўсёды такім рабіла шпаркая хада. Ён
улёг у хаду і ўжо не заўважаў гэтае адзінае на ўсе часы
11 восені. Але чаму сцежка такая доўгая? Тут ужо ёй канец
павінен быць. Яшчэ два дрэвы над палявым каменем,
13 і там тады пачыналася выезджаная сялянскімі калясьмі
дарога. І ўсё. Чубок лесу будзе з-пад каменя і дрэў перад
15 вачыма.

Вялікае шчасце раптам страсянула яго душу: там, дзе
17 канчалася сцежка і пачыналася дарога, ён убачыў тыя
самыя і такія самыя дрэвы. Адно што з карэння пайшлі
19 ў іх парасткі і самі ўжо стапавіліся дрэвамі. І камень той
самы і такі самы. І нават... Як бы лёс паслаў яму гэты ма-
21 люпак на тое, каб душа яго ў гэты ранучы момант пазнала
да канца ўвесь жах думкі, што мінулае не варочаецца
23 і ўвесь атрутны слодыч успамін. Божа літасцівы! На гэ-
тым жа камені, у ранні вечар, калі яшчэ толькі захад
25 змываў з сябе колеры, ён згаварыўся з ёю стаць яму вер-
най сяброўкай. Яна сядзела тады на камені, паклаўшы
27 на прыпол згорнутыя рукі, а ён стаяў перад ёю. Здаць!
Прывід! У такой самай паставе, і так жа паклаўшы на
29 прыпол згорнутыя рукі, на камені сядзела жанчына. Дзяў-
чына, яна п'ядаўна яшчэ выйшла з падросткаў. На пры-
31 поле ў яе ляжаў хлеб, і яна ела яго. Але чаму яна так
здаецца знаёмай яму? Як быццам бы ён яе ўжо бачыў
33 дзе, або ведаў даўно, або знаў, што яна якраз тут будзе
сядзець? І чаму яна так пагадвае яе, каго ён доўгія годы
35 не бачыў? Чаму — ён не мог бы сказаць, але вельмі ня-
смела ён глядзеў на яе і баяўся, што перарвуць гэтае яго
37 шчасце. Ён не вытрымаў і пачаў гаварыць з ёю:

— Вы падарожная, што клупак каля ваших ног
39 ляжыць?

— Падарожная.

41 — А здалёку?

— Здалёку. Цягнуком счала. А гэта іду. Мне тут трэба
43 дапільнаваць брата.

01 — А дзе ж твой брат?

03 — Мой брат у польскім войску быў, а што з ім цяпер — невядома. Калі ён, можа, у палоне на савецкай старане — то на гэта ўся надзея. Бо з гэтага палону радавых салдатаў пускаюць, і яны многія напрыезджалі і напрыходзілі ўжо. Вось і я яго сюды чакаць прыехала.

04 — Як жа гэта сюды чакаць?

06 — Тут стаіць наша хата, у якой мы выраслі. З гэтае хаты ён і ў войска пайшоў, яшчэ гады за два да вайны, а можа, і больш. Хата наша такая старая, што ў ёй ужо апошнім годам жыць пельга было. Аставалася толькі я з маткай. Мы пакінулі гэтую хату і пераехалі туды, далёка, адкуль я цяпер сюды прыехала. Там я і матка знайшлі працу ў панскім маёнтку. Мы напісалі брату, што ўжо не жывём тут. Пісьмо тое яшчэ, напэўна, не дайшло да яго, як пачалася вайна з немцамі. Цяпер ён можа сюды прыехаць і не ведацьме, дзе мы і дзе знайсці нас. Калі ж яго яшчэ няма дзе-небудзь тут, то я ў суседзяў пакіну яму наш адрас.

21 Яна змоўкла і паглядзела на яго, быццам думала, ці варта было гэтаму незнаёмаму даверыць сваю душу.

23 — А калі вам прыйдзецца тут начаваць, дык дзе, калі ваша хата такая дрэнная?

— У суседа. Мы з ім добра жылі.

25 Яна, гэтая адкрытая душа, шпарка пайшла, а ён назіркам, як баючыся, рушыў за ёю зводдалеку. Чуб хвойнага лесу быў перад імі. Уп'е дзве хаты. Адна ледзьве ліпідь яшчэ, і страх на ёй упала. Ужо без вокап яна. Побач яе здаровая, вялікая хата з смольнага кругляка. У яе адразу і пайшла дзяўчына. Ён жа, калоцячыся разам са сваім сэрцам, спыніўся перад старой хатай і зводдалеку бачыў, што ў ёй сцены патрухлелі і пагнілі, і стаяць мокрыя і цвілыя. Ён бачыў праз аконную дзіру нават тыя цвікі, якія калісьці ўбіваў у сцены. А гэтая, новая, здаровая, з кругляка хата, куды пайшла дзяўчына! Ён жа ведае хто гэта, толькі сам сабе баіцца прызнацца. Гэта яго хата! Гэта ён яе ставіў. І гэта з яе яго выгналі. А гэтая старая! Уп'е тое месца, дзе ляжаў Паліводскі. Там тады стаяў локжак. З гэтай хаты ён і сястру яшчэ замуж аддаваў. І адзін жыў у ёй. Ён стаяў і душыўся мінулым, якое адарвалася ад яго з часткаю душы і нават вялікі доктар — час — не загаіў гэтую рану ў душы. Ён ужо ведаў, як па-

V V

01 зваць тое, што лягло на яго жыццё. Але ён маўчаў і стаяў.
«Дык яны тут жылі аж пакуль ужо нельга было! Ці да-
03 ходзілі сюды яго пісьмы? Тады, калі ён жыў у новых пра-
сторных сценах, гэтая трухліна гатова была ўпасці на іх.
05 Можка ён вельмі мала стараўся, каб выратаваць іх адгэ-
туль! А ці не вінават ён перад худзешькім хлопчыкам Та-
07 машом і перад маткаю сваіх дзяцей, і перад Лізаветаю?!»
Голас пратэсту перад самім сабою ўзняў ён у сабе: «Не!
09 Я ішоў у гром і невядомасць!» «Але ж я жыў гэтулькі год
у мілай мне працы, і жыццё гэтае само на сабе льга на-
11 зваць шчасцем, каб не смутак мой. А ці хоць раз падумаў
я, каб ісці сюды да іх і ратаваць іх?» Раптам у яго паха-
12 ладзела ў вушах: «Чаму ж я не запытаў у гэтай дзяўчы-
ны — а ці хоць адно пісьмо прыйшло было да іх ад іх
15 бацькі?» «Але я яшчэ ўбачу яе, да вечара я дапільную яе
тут, а заўтра зранку пайду гаварыць з ёю». Адразу цяпер
17 ён не мог ісці ў сваю, новую, некалі пастаўленую ім хату,
ён баяўся свайго смутку. Да вечара ён прасядзеў пад
19 ігрушаю на лаўцы, у двары старой хаты, і пільнаваў яе.
Але яна з новай хаты не выходзіла. Як пачало змяркацца,
21 ён увайшоў у старую хату і лёг на голы тапчан. Парыў
ветру ўвагнаў у хату на яго праз аконную дзіру віхор жоў-
23 тага лісця з ігрушы. Ён пакрыў галаву торбаю ад хлеба,
стараючыся заснуць. Цішыні не было! Нешта шастала на
25 сценах і патрэсквала ў столі. А пасля яму здалося, што не-
шта шарганулася аб яго. Ён падняўся і стаў з шчаслівай
27 думкай: «Не канешне мучыць сябе ляжбой, можна стаяць
і сядзець». Свяціў месяц. Ноч была глыбокая. Праз дзіркі
29 і шчыліны ў сценах лілося ў гэтую гнілую пустэльнію
месячнае святло, а на сценах нешта невядомае ўсё шаста-
31 ла. «Каб хоць хутчэй дзень». З нейкай надзеяй ён выйшаў
на двор і зноў сеў на лаўку пад ігрушаю. За ноч з яе апа-
33 ла ўжо апошняе лісцё. Месяц быў якраз у яе чорным
голі. А да дня яшчэ было вельмі далёка. Ён цясней за-
35 шпіліўся ў сваёй суконнай жакетцы і лёг на лаўку. Холад
не даў яму спаць. З поля цягло роўным шумам. Узпяўся
37 вецер. Месяц стаяў нізка. Сымон Ракуцька спаць не ха-
цеў. Сядзячы на лаўцы, прычакаў ён дня і больш у старую
39 хату не заходзіў. Як адважыўшыся на вялікі подзвіг, ён
закінуў сваю торбу за плечы і пайшоў у суседнюю хату.
41 Там яна была адна, сядзела за сталом і пісала. Як прыга-
вораны да кары, ён стаў у парозе і сказаў: — Добры дзень
43 у хату. — Ён нават і не чуў, што яна адказала яму. Ён

- 01 не мог адарваць вачэй ад акешнай шуфляды, калі ён устаўляў яе, быў такі самы хмурны дзень позняй восені.
- 03 — Гэта я з вамі ўчора гаварыў на дарозе, калі вы сядзелі на камені.
- 05 — Я пазнала вас.
— Ну што, няма брата?
- 07 — Няма. Я пакіну яму тут гэтае пісьмо. Чакаць яго — мне няма як.
- 09 — Што вы яму пішаце?
— Вам хочацца ведаць?
- 11 Нават і без здзіўлення яна глядзела на яго, і вочы яе былі такія добрыя, і здавалася, яна абяцае праз іх шчырасць усяму свету.
- 13 — Пачытайце мне, што вы яму папісалі.
Яна нават не здзівілася: што гэта за дзіва такое з гэтым чалавекам.
- 15 — Калі вам хочацца, я прачытаю. Але я дапішу рапей. Ён сеў на лаву і чакаў, пакуль яна скончыць пісаць.
- 19 Сочачы за кожным яе рухам, ён час ад часу падаваў голас: — А ці ведаеце вы, што гэта ваш бацька ставіў гэтую хату?
- 21 Не адрываючыся ад пісьма, яна адказала: — Ведаю.
- 23 Маці мне казалася ўсё.
— Дык вы пра свайго бацьку ведаеце?
- 25 — А як жа! Але нашто вам усё гэта? Хто вы такі?
— Як нашто! Бо вашага бацьку я ведаў так, як ён сам сябе ведаў.
- 27 — Мой бацька быў слаўны чалавек, з душой і сэрцам.
У яго былі залатыя рукі і разумная галава. І добрае сэрца.
- 29 — А дзе ваш бацька цяпер?
— Мы заўсёды ведалі, дзе ён.
- 33 — Як жа вы ведалі?
— Ужо вельмі даўно ад яго прыйшло было пісьмо з яго адрасам.
- 35 Ён адчуваў, як сэрца распірае яму грудзі, але ён не мог так пайсці адразу. Ён хацеў усё высветліць.
- 37 — А пра графа Паліводскага вы што-небудзь чулі?
39 — Мой бацька выратаваў яго ад смерці... Я яго сама бачыла.
- 41 — Паліводскага? Як? Калі?
— Незадоўга да вайны. Ён сам быў у нас, калі жылі ў старой хаце.

— Ён вам якое-небудзь зло зрабіў?

— Гэты стары гад два дні і адну ноч не выходзіў ад нас і мучыў нас дамаганнямі, каб мы аддалі яму нейкае золата, якое нібыта наш бацька ўзяў у яго, калі падпімаў раненага на дарозе. Ён прасіў, пасля крычаў, пасля рамянём пасадзіў маме крываваы знак цераз твар. Пасля сунуў мне ў рукі свой адрас, калі мы адумаемся і захацям аддаць яму яго дабро. Ён служыў на нямецкай граціцы. Парэшце ён казаў, каб аддалі хоць палову, а палова нам... Але мне трэба пісьмо дапісаць.— Яна пісала, а ён стаў на ўвесь рост у парозе і душыўся смуткам, глядзячы на яе. Гэта яна. Нязнаны ім чалавек. Без яго яна вырасла. Ён ні разу не меў шчасця трымаць яе на руках і гаварыць з ёю малою і падоўгу глядзець на яе дзіцячую ўсмешку. Нехта злы і бязлітасны ўкраў у яго яе маленства.

— Вы казалі, каб я пачытала вам. Я ўжо напісала. «Дарагі братка Тамаш. Мы табе пісалі, што прымушаны былі выехаць з роднага кутка, але пачалася вайна, і пісьмо наша магло да цябе не дайсці. Дык шукай нас у мястэчку Сталецці на Навагрудчыне. А таксама напамінаю табе, калі ты згубіў адрас, што ў Гомельскай вобласці, за Бабруйскам, жыве наш бацька. Граціцы ўжо больш няма...» Ногі ў Сымона Ракуцькі падгіналіся. Ён сеў на лаву. Яна яшчэ ўгнулася над пісьмом, штосьці ў ім дапісваючы. Ён ціхонька падняўся і знік з хаты. Не прыпыняючыся нідзе, ён дайшоў да таго самага паўстанка і сеў у поезд. На другія суткі ён ужо ішоў пешкам цяперашнімі сваімі месцамі. Ён радаваўся, што з кожным крокам падыходзіць да гэтай, ужо трэцяй на яго веку хаты. Можна цяпер тут ён знайдзе спакой душы. Было вельмі рапа. І цёплае стаяла надвор'е. Было ясна. На хвіліну магло здацца, што гэта ўлетку пасля дажджу. Ён ішоў сцежкаю паўз дарогу, краем сухога тарфяніку, на той бок якога сугліністы ўзгорак трымаў на сабе край неба. Польныя кусты шыпыны, большыку і піжмы бачыў ён, і думка яго спынілася на тым, што ў карэнях піжмы, над тым кустом, жывуць мурашкі. Там яшчэ ўлетку чабор цвіў, і над ім гусцілася жоўтае зелле святога Яна. Кун'істы тарфянік быў увесь мокры, на шчыльна збітай у мяккі дыван нізкарослай траве на ім блішчалі над сонцам кроплі чыстай вады, як раса ўлетку. Вятрак махаў крыллямі дзесьці за балотам, над рачулкай стаялі голыя вербы, адна была рудога

01 колеру, другая жоўтага, трэцяя сіняватага, чацвёртая
 чырванаватага. І гэтая каляровасць дрэў дапаўняла вялі-
 03 кае багацце і мноства ўсяго, што было ў чалавека перад
 вачыма. Дрэвы стаялі скрозь, іх было многа. Многа лё-
 05 тала і сядзела ўсюды гатовых спаткаць зіму птушак, мно-
 га было колераў і фарбаў, многа было і прастору, і неба,
 07 і вады, і ласкавай цішыні. Брама яго дома была зачыне-
 на. Брамка збоку крыху прыадчынена. Ён увайшоў у двор.
 09 Усё было на месцы і ў парадку. Ён прайшоў праз увесь
 двор і агарод, і сад і пазад вярнуўся. Густая сям'я дрэў,
 11 ім пасаджаных, расла ў кутку агарода над загараддзю
 з жэрдак. Там былі бяроза, ліпа, клён, каштан, вяз і тапо-
 13 ля. Улетку і ў раннюю восень тут заўсёды шумеў вецер
 у лісці, і на ўдзірванелай пад дрэвамі зямлі густа і высока
 15 расла трава і красавала мятліца. Там была і лаўка, дзе
 ён, бывала, праз колькі год, аддаваўся сваім думкам. Ён
 17 зірнуў у гэтае месца, дзе якой-небудзь ураўнаважанай
 душы век льга было б мець шчасце ад ціхай адзіноты,
 19 і сумеўся. Ён аж уздрыгануўся: з яго, і, можа, ужо доўгі
 час, не сыходзіў чалавечы позірк. Там на лаўцы сядзела
 21 жанчына. Постаць яе была нерухомая, і вочы не сыхо-
 дзілі з яго. Хоць яна і не была ўжо такая, як калісьці,
 23 хоць гэта была ўжо старая жанчына, але ён з першага ж
 позірку пазнаў яе. І дыхаць яму стала цяжка. Гэта яна!
 25 Такая! Без яго такая стала! Як бы страціла яна ранейшы
 рух сваіх вачэй. І ён з'іначыўся без яе. Ужо і старасць не
 27 вельмі далёка стаіць за плячыма. І ў яе таксама. Нехта
 злы і бязлітасны ўкраў у яго яе маладосць, і яе самую
 29 ўкраў. І яго маладосць украў. А ўсё ж жыццё яго з ёю
 разам было б падобна на маладосць. Злы ён і жорсткі,
 31 гэты страшны злодзей. І ніякая кара пйдзе і ніколі не
 спасцігне яго. Гэта ён бесперапынна вісеў над яго ду-
 33 шую, як стопудовы камень! Пракляцце яму, гэтаму
 страшнаму злодзею! І прэч ад чалавека гэтую калоду па-
 35 сярод двара, і гэтую лаўку пад дрэвамі, якія шумам сваім
 так заўсёды ўціхамірвалі душу! Сказаць дзецям... (але
 37 дзе ж тыя дзеці, іх жа ўкраў вялікі злодзей), сказаць
 усім і самому сабе: ні моманту спакою! Усе на пошукі вя-
 39 лікага злодзея! Знайсці яго і выясніць дакладна, хто ж
 ён такі?! І зняць з яго галаву і паказаць усяму свету:
 41 глядзіце, і гапаровае месца мпе! Я абезгаловіў страшнага
 злодзея! Я больш не вечны выгнанец з свайго месца. Я на
 43 сваім месцы, і страшны злодзей больш не будзе мяне

01 абкрадаць! «Што ж перш за ўсё сказаць ёй такое, чым
узрадаваць яе? Ага, я пакажу ёй усё, што я запасіў дзе-
03 цям. Я чакаў іх, я думаў пра іх! Вісяць жа поўныя ве-
шалы ботаў і сукенак, вопратак простых і ўбёраў свя-
05 точных!»

У тую восень доўга трымалася мяккае падвор'е. Сё-
07 мага лістанда зраўку нападаў мокры снег, а к вечару
таго ж дня яго ўжо не было анізвання падзе. Вада сцякла
09 ў нізкія месцы і стаяла там, і ў ёй адлюстравалася
хмарыстае неба. Хмары віселі нізка, а на другі дзень па-
11 між іх высвечвала сонца, і на ўзлессі мокрая лаза здава-
лася гатовай распусціць першае лісцейка. Усё блішчэла,
13 і здавалася, што гэта свеціцца вада ў лагчынах.

Той дарогай, што ішла паміж тарфяніку і роўна па-
15 стаўленых у адну лінію хат, вельмі шнарка ішоў чалавек.

Гэта была хада таго, хто прывык да таго, каб доўгі час
17 бачыць перад сабою тое, з чым трэба хутчэй расквітацца,
каб пасля гэтага мець што лепшае. Чалавек гэты тры-
19 маў галаву высока і як бы нічога не заўважаў навокал
сябе, перад сабой жа бачыў як бы толькі тое, да чаго ха-
21 цеў хутчэй дайсці, але здавалася, што і гэты пункт больш
жыў у яго думках і свядомасці, чым стаяў выразна ў ва-
23 чых. Ён так ішоў, што здавалася, ён упэўнен у тым, што
нішто не стане на яго дарозе. Аднак жа, можа быць, тут
25 найбольш было ад знадворнага выгляду чалавека. У гэтым
выпадку можа і не да месца прымаўка, што твар ёсць
27 люстра душы. Бо часамі рашучая пастава і хада чалавека
на момант былі такія, што як быццам бы ён хацеў вяр-
29 нуцца. Аднак жа ён усё ішоў і нават паддаваў ходу.
Пачаліся хаты паўз дарогу. Ён паклікаў да сябе нейкага
31 малога, што патрапіўся яму на вочы:

— Дзе хата Сымона Ракуцькі?

33 — А унь, дзе тых дрэў многа.

Чалавек глянуў на тыя дрэвы і хацеў усміхнуцца, але
35 выйшла, што ён як бы здзівіўся. Верхняя губа яго з нізка
выстрыжанымі чарнявымі вусамі ўздрыганулася.

37 — І я пайду з вамі да Ракуцькі,— сказаў ахвотны да
ўсяго малы.

39 — Не, я адзін пайду.

Малы набег шукаць іншага занятку, а чалавек той жа
41 хадой, як і раней, падышоў да зялёнай брамкі і адчыніў
яе. Двор не быў пусты, і ён астаўся стаяць у брамцы.
43 Незнаёмы яму чалавек стаяў пасярод двара і ціха гаварыў

01 з жапчынай. У чалавека былі сівыя валасы над вушамі.
 Ён падняў твар і пачаў углядацца ў незнаёмага пры-
 03 шэльца, які не сыходзіў са свайго месца ля брамкі. На
 твары чалавека з сівымі валасамі над вушамі напісала-
 05 ся здагадка, чаканне і нарыхтаванасць цвёрда сустраць
 усялякую няўхільнасць. А той, што ўвайшоў у яго двор
 07 і стаяў цяпер ля брамкі, меў такі выгляд, як бы хацеў ска-
 заць: ну што ж, і я гатоў да ўсяго так як яно ёсць. Мы ні
 09 ў чым не вінаваты. Гэта быў чалавек вельмі яшчэ мала-
 ды, можа яму не было яшчэ і дваццаці пяці год. Але ён
 11 быў такі мажны і дужы, што, калі не глядзець на яго
 твар, ён мог здавацца мужчынам, які ўжо разбыўся за
 13 многія гады жыцця і працы. Верхняя губа яго была пізка
 выстрыжана, і гэта клала на яго твар пячаць як бы ней-
 15 кага здзіўлення. Ён быў у польскім салдацкім шыпялі
 і ў салдацкіх чаравіках з абмоткамі. З шапкі былі ўжо
 17 сарваны ўсе тыя бляшкі, якія раней паказвалі, да войска
 якой дзяржавы гэты салдат належаў. Ён здаваўся такі
 19 здаровы і энергічны, што дзіўна было, як ён так неру-
 хома ўсё стаіць на адным месцы. Тут яго ўбачыла і жап-
 чына.

22 — Тамаш прыйшоў! — закрычала яна і, як бы забыў-
 шыся на ўсё, кінулася яму насустрач.

24 Сымон Ракуцька аднак жа сышоў адразу з свае гатоў-
 насці сустраць усялякую няўхільнасць. Твар яго перасмы-
 26 кнуўся, і магло здавацца, што ён не ведае, дзе падзецца.
 Як бы раскрыўшы вялікую таямніцу, да якой яму раней
 28 не было доступу, ён застыў на паўкроку, калі быў ірвануў-
 ся сысці з месца. Хіба гэта Тамаш стаіць перад ім? То ж
 30 быў худзенькі хлопчык, якога трэба было шкадаваць, пс-
 ціць і гадаваць, і аддаваць яму бацькаўскую ласку. Усю
 32 душу і сэрца аддаваць яму. Няма хлопчыка Тамаша, ёсць
 салдат чужой арміі, і хіба вядома, якая ў яго душа? Баць-
 34 ка ж не мог сеяць добрае насенне ў гэтай душы. Тамашо-
 ва маленства ўкралі ад бацькі: жалезная нага таго стран-
 36 нага злодзея зноў душыла Сымона Ракуцьку. Абкрадзе-
 ны, ён стаяў перад салдатам чужога яму войска і сумаваў
 38 на худым хлопчыку Тамашу, маленства якога ўкраў
 39 страшны злодзей.

ДРУГАЯ ЧАСТКА

01. ВЯЛІКАЕ СКРЫЖАВАННЕ.

Прасторы шлях, калі ж, калі
Ты закрасуеш на зямлі
І злучыш нашы-ўсе дарогі?

(Якуб Колас. «Новая зямля».)

I

02 Вялікі шлях з усходу на захад праходзіць каля мястэч-
ка Сумліч, але не праз іх. Нават і не паўз самае мястэч-
ка, а крыху зводдалеку. Гэты шлях — старая Маскоў-
ска-Варшаўская шаша. На яе з Сумліч зроблен выезд:
вузкая, як размінуцца двум вазам, дарога, брукаваная
буйным каменнем. Брук гэты пакладзен год за дзесяць да
цяперашняй вялікай вайны. Гэтай брукаванай дарогі хо-
піць на добрыя пятнаццаць хвілін шпаркай язды на пай-
09 лепшым кані. Тое месца, дзе яна падыходзіць да шашы,
10 не дазваляе ёй адразу ўліцца ў шашу. Гэта шырокае мес-
11 ца сярод жыта, ярыны і сенажацей, як бы вялікі круглы
12 пляц, плошча, у якую ўліваецца адусюль некалькі вялікіх
13 і малых дарог. Сама вялікая шаша рэжа гэтае месца на-
14 палам. Некалькі палявых дарог, крывых і вузкіх, крыжу-
15 юцца тут. Тут крыжуецца з шашою вялікі грунтавы шлях
16 з Палесся. На поўдзень ад шашы ён ідзе на Вызну, Мо-
17 рач, Страхінь і Орлік і ўваходзіць у самыя Агаркаўскія
18 балоты. На поўнач жа ад шашы, пасля свайго перакрыжа-
19 вання з ёю, шлях ідзе на Семежава, Лешню, Цімкавічы,
20 Капыль, Старыцу, Перавоз, Самахвалавічы і такім парад-
21 кам кіруецца на Мінск. Так што гэтая дарога злучае два
22 беларускія абшары, сваёй прыродай, характарам і выгля-
23 дам далёкія адзін ад аднаго. Крыжуецца тут з шашою
24 і яшчэ адна, не менш вялікая дарога. Яна ідзе педзе з мяс-
25 цовасці паміж Бабруйскам і Гомелем. Педзе адтуль, дзе
26 хвоя саступае месца ясеню і дубу і дзе менш цудоўнай
27 мяккай нахмуранасці і задумёнасці ў пейзажы, як у тых
28 уккрытых хвойй краявідах, куды яна ідзе цераз шашу. Гэ-
29 тая дарога, няроўная, выкручастая і больш ціхая, чым
30 людная, капчаецца педзе паміж Нясвіжам і Клецкам, пра-
31 ходзіць праз Цапру і Балвань і такім парадкам злучае

01 дзве разлегласці нашай Бацькаўшчыны, у кожнай з якіх
наша гісторыя запісана па-свойму і своеасабліва. Калі
03 адбылася Вялікая Рэвалюцыя і калі скончылася польская
акупацыя, туды, дзе кашчаецца гэтая дарога на захадзе,
05 пабеглі з сваіх маёнткаў зямельныя магнаты, а з фаль-
варкаў драбнейшая шляхта. І дзедзічы і пасэсары там на
07 захадзе зраўняліся і два дзесяткі год жылі аднымі думка-
мі аб устанаўленні палішчызны на ўсходзе, дзе яе няма
09 і ў прыродзе. Касцёл для фальваркоўца аставаўся вызна-
чэннем не веравызнання, а нацыянальнасці, а беларускую
11 мову ён ламаў аб польскую і думаў, што гэтым жаргонам
ён далучыўся да культуры, якая ўкладвалася ў яго ў сло-
13 вы — пан, маёнтак, фальварак. Дзеці іх, што радзіліся
ў эміграцыі або малымі выехалі туды, за два дзесяткі год
15 выраслі і знайшлі сабе свой спосаб да жыцця. Замест та-
го каб крычаць на парабкаў у сваім маёнтку ці фальвар-
17 ку, яны сталі службоўцамі ў дзяржаве, чыпоўнікамі
і ахавальнікамі старога, як свет, ідэі заваёўнага руху на
19 ўсход. Іх думкі не пакідалі іх аж да семнацатага верас-
ня трыццаці дзевятага года. Яшчэ з маленства яны не за-
21 быліся гэтых дарог тут і памяталі нават лясныя і паля-
выя сцежкі.

23 Тая круглая пляцоўка, дзе скрыжоўваюцца з шашою
вялікія і малыя дарогі, была ўся вытаптана нагамі і вы-
25 езджана калясьмі. Тут былі лапіны і дзірвану з чубамі
блёкату і шчаўлюку і голая, убітая зямля. Упартая піжма
27 купчасцілася побач дробнай лазы, і чабор цвіў разам
з святляпскім зеляем над густым дываном спарышу і дзя-
29 цельніку. Трыпутнік разрастаўся над каляінамі. Навокал
жа, пакуль да палеткаў і лясоў, ішлі роўныя паплавы.
31 Гэта былі самыя далёкія сумліцкія сенажаці. Да калекты-
візацыі яны былі падзелены сумлічанамі на вузенькія па-
33 лоскі, і кожны касіў сабе, як хацеў. Крайняя ад шашы па-
лоса сенажаці належала тады гаспадарцы Канстанціна
35 Лукашэвіча, і стары Нявада, косячы тут у адзіноце або
сушачы сена, знаходзіў тут сабе вялікую разрыўку ад тае
37 псіхалагічнай траўмы, што пачала развівацца ў яго пасля
першых пасляваенных год. Расказвалі пра яго, што ён ні
39 тое што каб сказаць астарэў вельмі. Больш таго, у добрым
жыцці дома ён выраўняўся і скінуў з сябе тую лушпавіну,
41 што парасла на ім за час бадзянняў па чужыне і па чу-
жых людзях. Ён здаваўся кожнаму здаровым і зусім не
43 падобным на самога сябе тады, калі толькі яшчэ сцягваў

V

01 з плеч чужацкія транты. Некаторыя казалі, што ён аднак
 жа насіў у сабе нейкую хваравітасць, хоць нічым ніколі
 03 і не хварэў. Як бы там ні было, але можа і сапраўды ён
 насіў у сабе або хворасць, або можа толькі нейкія непа-
 05 трэбныя думкі, якія тачылі яго. Быў час, што ён нават
 з твару асунуўся, і гэтая хударлявасць дала яму некалькі
 07 новых рысаў старасці. Часамі нават ён пачынаў ні то га-
 варыць, ні то штосьці разважаць сам з сабою. Усе гэтыя
 09 моманты, новыя, раней не ўласцівыя яму, асабліва пачалі
 заўважацца ўсім з аднаго выпадку, які адбыўся не вельмі
 11 даўно, ужо ў часы, якія могуць належаць да нашых дзён.
 На тых сумліцкіх сенажацях, што былі пры дарожным
 13 скрыжаванні, сена было заўсёды змешана з мноствам
 скошаных аднагодніх дрэўцаў. Яны скошваліся з травой
 15 разам штогод і штогод зноў насяваліся і пасля зноў скош-
 валіся. Без канца і меры іх рассявала тут усюды старая
 17 таполя, памераў незвычайных. Дрэва расло на самым
 скрыжаванні дарог. Гэта быў волат на рост і таўшчыню.
 19 Сумлічане казалі, што на ўсю вялікую акругу тут не зной-
 дзеш другога такога вялікага дрэва. Адно на ўсю разлег-
 21 ласць, яно ўзнімалася над дарожным скрыжаваннем
 і відно было здалёку, дзе б хто ні ехаў. Кара яго пабілася
 23 на гузы, з якіх ад карэння да вяршаліны раслі парасткі,
 і так гэты волат на ўвесь свой рост стаяў спрэс зялёны.
 25 Хоць дрэва і было падобна на магутную скалу, але дзіва-
 брала: як гэта яно магло даваць гэтулькі насення. На се-
 27 нажацях штогод густа вылазілі з зямлі скрозь маладыя
 дрэўцы і гінулі пад касою. На павакольным полі плугі
 29 выварочвалі іх сотнямі. На абочынах дарог іх тапталі пе-
 шаходы. Разам з травой іх усюды з'ядала жывёла. Іх ла-
 31 малі дзеці дзея забаўкі. А праз год іх зноў было густа,
 і зноў усё ішло намарна. Але крокаў за дзвесце ад самога
 33 дрэва быў куток, дзе не ездзілі з калясьмі, і куды не дабі-
 валася жывёла, і дзе не хадзіла каса. Год за дзесяць да
 35 Айчынай вайны, да гэтых дзён, калі завяршыліся і дай-
 шлі да новых сваіх ператварэнняў справы, крыўды, пры-
 37 красці і радасці тых людзей, пра якіх я тут раскажыў,
 з Сумліч да нашы забрукавалі выезд і ў адным месцы клалі
 39 мост цераз лог, дэволі-такі вялікі. Падымалі насыпам да-
 рогу і зямлю на гэта бралі з таго месца, што крокаў за
 41 дзвесце ад вялікага дрэва. Там стварылася вялікая яма
 і два дугаватыя равы — як дзе каналі. З самай вясны тут
 43 стаяла вада, і ўвосень таксама. Берагі да вады былі крутыя,

V

01 к таму ж асталася тут скрозь бітае каменне, кучамі і рас-
сыпанае, і ў гэтым месцы патомства вялікага дрэва за дзе-
03 сяць год густа ўзялося. Мацнейшае дрэва глушыла сла-
бейшае і само ішло ўгару, а пад ім слабейшае гнулася ў
05 каржак, пускала рост у бакі і глушыла суседа, які таксама
выбіраўся голлем у разлегласць. Такім парадкам за дзе-
07 сяць год тут стварыўся куток з густым зараснікам. Зарас-
нік аблямоўваў яму і спускаўся на самае дно яе і хаваў
09 над сабою два равы. Пад гэтай непераходнай расліннасцю
ўзнімалася колькі даволі ўжо высокіх таполяў, ужо са-
11 праўдных вялікіх дрэў, а наводдалек, як асілак і аглядаль-
нік на цэлую навакольнасць, узвышалася вялікае дрэва,
13 усёй вышыняй зялёнае і ўпартасцю бесперапынным змага-
ні з навакольным светам за сваё патомства. Толькі адна-
15 адзіносецькая галіна на ім, пад сярэдзіну яго вышыні, бы-
ла сухая і вытыркала з густой зеляніны. Гэта было вельмі
17 высока. Чалавек павінен быў крута закідаць галаву і
трымаць шапку, каб глянуць на гэтую сухую галіну. На
19 ёй нагледзелі сабе месца адпачываць удзень ад клапатлі-
вай стомы палявыя каршачкі і заблудныя здалёку птушкі.
21 Гэты куток на скрыжаванні дарог быў як бы месцам ра-
тунку ад цяжару доўгага падарожжа на вялікіх дарогах і
23 ад цяжкіх думак аб невядомасці канца дарогі. Больш як
за дзесяць кіламетраў ад гэтага месца падарожжныя ўгад-
25 валі, ці скоро ўзыдзе сонца. Яшчэ змрок ночы вісеў над
зямлёю, а вяршаліна дрэва ўжо была ў сонцы. На ёй ужо
27 ляжала сонечнае праменне, хоць сонца было яшчэ дзесьці
глыбока і далёка.

29 Косячы тут раз на гэтых сенажацях, Нявада падлічыў,
колькі ён адным махам касы зрэзвае маладых дрэўцаў.
31 Выйшла нешта больш дзесятка. Ён тады перасадзіў з се-
нажаці некалькі самых большых дрэўцаў бліжэй к вялі-
33 каму дрэву. Калі ён назаўтра паглядзеў на іх, убачыў,
што печыя ногі паспелі ўжо стаптаць іх. Ён зноў пера-
35 садзіў некалькі дрэўцаў, але ўжо ў іншае месца. Праз два
дні ён выразна убачыў: і гэтыя былі стаптаны печымі бо-
37 тамі з шырокімі абцасамі. З таго часу ён паглядаў і ба-
чыў: кожнае перасаджанае дрэўца тапталася. Сляды
39 паказвалі, што дрэўцы тапталіся і ботамі, і лапцямі, і
босымі нагамі, і жаночымі абцасікамі. Гэтыя таптункі ха-
41 дзілі тут кожны дзень. Кудысьці яны ішлі ўсё гэтымі
дарогамі. За працаю ў полі і на сенажаці Нявада пачаў
43 кідаць вачыма на дарогі і глядзець на гэтых людзей. Гэта

ўсё быў той невядомы і шматлікі, хто таптаў яго дрэўцы. Абочынай шашы ён ішоў і ў лапцях, і ў ботах. Адзін з торбай за плячыма, другі з чамаданчыкам у руках і ў капелюшы. Часамі таптун з'яўляўся ў вобразе падарожнай жанчыны, часам у выглядзе маладога франта, часам гэта быў прысутлены абарванец. Вельмі часта ён садзіўся ці ляжыўся пад вялікім дрэвам на скрыжаванні і спачываў там. Нявада нават забыўся на доўгі час перасаджваць дрэвы. Ён пакідаў у памяці на доўгі час кожнага падарожнага. Ён бачыў, як шафёры спынялі машыны і іншы пад дрэва піць і закусваць, фурманчыкі папасвалі сенам і аўсом тут коні. Можна і многа ўжо часу праішло, як Нявада сачыў за падарожнымі. Можна ўжо не сотні, а тысячы перавярнулася іх перад яго вачыма. Раз, у дзень сухой хмурнасці і ветру, Нявада ўбачыў, як на скрыжаванні слынілася грузавая машына. Малады шафёр з зайздроснай усмешкай высадзіў галаву з кабіны і сачыў, як з самога грузавіка злезла зусім маладая дзяўчына. Яна скланілася яму, быццам дзякавала ці развітвалася, а ён нехаця схваўся ў кабіну і паехаў далей проста шашою на ўсход, а ехаў ён з захаду. Дзяўчына асталася адна. Яна была такая з постаці, што здавалася маладзейшая за свае гады. Як толькі машына знікла, яна вельмі шпарка пайшла назад шашою, пасля рушыла ў палескую дарогу, пасля вярнулася і беспарадна азірнулася. Позірк яе даўжэй за ўсё затрымаўся на вялікім дрэве, яна як бы дзівілася, што бачыць перад сабою такога волата. Неспакойныя вочы яе ўбачылі Няваду. Ён глядзеў на яе і думаў: цяўжо яна, такая дасціпная, лёгкая, спрытная, зараз-стопча дрэўца, якое ён у гэты ж самы дзень, зранку, перасадзіў. Не больш як паўгадзіны таму ён глядзеў: дрэўца расло як мае быць. Дзяўчына была ў цёмным гарнітуры і густавалася. Нейкая малая яна здалася Няваду, хоць адзежа яе была дарослай жанчыны. Быццам адумаўшыся, яна раптам зменшыла сваю рухавасць і моцна, каб чутно было здалёк, сказала да Нявады: — Да бліжэйшай станцыі па чыгунцы? Як ісці? Далёка?

— Унь туды. На Цімкавічы... Не. Недалёка.

Яна падзякавала яму і яшчэ акінула вачыма скрыжаванне дарог. Густы зараснік пад ямай і равамі ўзяў на сябе яе ўвагу. Яна падышла туды. Нявада з непакоем глядзеў, ці зараз стопча яна яго дрэўца. Яна не дайшла да яго, а адразу села на траву пад першым веццем. Яна ся-

дзела на ўдзірванелым капцы, над якім і навокал якога
дробна траслося на ветры таполевае лісце, абаперлася лок-
цем на траву і адразу задрамала. «Ага, яна стамілася за
вялікую дарогу»,— думаў Нявада і пачаў шукаць вачыма
свайго таго дрэўца. Яно не было блізка ад соннай дзяў-
чыны. Паўгадзіны таму яно было на сваім месцы і ў доб-
рым сваім стане. Але ці гэта яму здалося, ці сапраўды?
Унь ён бачыць яго, утаптанае ў зямлю. Яно ляжыць бо-
кам і тырчыць угару адной галінкай. Незразумелая тры-
вога разанула яго. Калі ж ён паспеў быць тут, той невя-
домы падарожны? Нявада падышоў да дрэўца. Яно ўсё
было ўвагнана ў зямлю ботам з здаравенным абцасам.
След ад абцаса быў глыбокі і шырокі. Незразумелая тры-
вога павялічылася і ўжо межавалася са страхам перад
тым неведомым. Калі ён паспеў прайсці тут і куды знік-
нуць?

Дзяўчына сапраўды-такі спала, прыпаўшы галавой на
руку. І яго душа страсянулася. Як быццам ён сумысля
шукаў болю на сваю рапу, якую не мог да канца заля-
чыць час. І таму ж — трывога і неспакой, што тут хадзіў
цейкі неведомы. Ужо адразу яго ўяўленне і думкі нары-
савалі карціну: такая яна маладая і нейкая адзінокая на
гэтых вялікіх дарогах. Куды яна спяшае, да чаго так ня-
стрымна імкнецца? І тут ужо адразу з гэтай карціны наў-
стала другая, як злая паканавапасць, як смутак яго ду-
шы. Ён жа не бачыў і не ведаў калісьці, як Волечка, так
як цяпер гэтая неведомая, можа, так жа адна спяшалася
дарогамі і ў стоме падала на прыдарожную траву. Волеч-
ка, не цяперашняя жанчына, а тая дзяўчынка наўставала
перад ім. Яна, тая Волечка, жыла ў яго душы, як вечны
застылы вобраз, ці то ў мінуўшчыне, ці то ў сучаснасці,
ці то ў будучыні. «Што было, тое прайшло»,— мог бы
прыдумаць ён сабе ўцеху. Але ж не. Дзе ўжо там да
Волечкі! Ужо не Волечка, а другая, вельмі цяпер на тую
Волечку падобная, стаяла перад ім. Яна, як кропля вады
на кроплю, удалася ў сваю маці і, як жывое ўвасабленне
той Волечкі, была перад вачыма. Заўсёды ён думаў: гэтай
не трэба будзе шукаць сабе шчасця для будучыні. Яна
будзе жыць так, як будзе жыцца, а жыцца будзе добра.
Ён гэта бачыў на сваёй Волечцы і на маленстве гэтай.
І яго мучыла крыўда за Волечку, якая ўведала гора, а гэ-
тая радзілася адразу на шчасце. «Тая варта большага
замілавання, чым гэтая, што будзе думаць аб жыцці, як

01 аб вясёлым свяце». З цяжарам на душы, з трывожным адчуваннем, што нешта жудаснае неўзабаве адбудзецца, ён аж прыгнуўся над увагнавым у зямлю дрэўцам, дзе вельмі выразна вызначаўся глыбокі след ад абцаса. Ён не мог больш быць у адзіноце і парыхтаваўся ісці ў Сумлічы. Калі ён зрабіў першы крок, пачуў, што сонная дзяўчына глыбока кашлянула. Ён бачыў: яна прагнулася і прыўзнялася з локця. «Кашляе, захаладзілася на вільготнай зямлі, дзе ж, у нейкім клопаце, на дарозе, можа, за светам ад свайго месца». Ён быў схілен бачыць усюды самае горшае. «Мусіць у мяне выгляд дзіўны, што яна на мяне так глядзіць». У высокіх ботах, у выцэртым плашчы і чорнай кепцы з гузікам на версе, ён рашуча зрабіў колькі крокаў да дзяўчыны, быццам бы маючы да яе самую найшліфнейшую справу. Пячаць асцярогі лягла на дзяўчынін твар. «Яна мусіць хацела адпачыць адна — і далей у сваю дарогу». Але было позна ўжо моўчкі прайсці наўз яе.

19 — А вы далёка куды едзеце?

— А я і сама не ведаю, ці гэта далёка адсюль, ці блізка.

— Дзе гэта?

22 — Туды, за Бабруйскам, у бок Гомеля. («Не, яна вельмі ахвотна і ветліва гаворыць»). Ужо з учарашняй раніцы ў дарозе.

— Вы дадому едзеце ці з дому?

23 Ён бачыў: яна як бы нават сумелася. Перш за ўсё яна сапраўды ўпала ў задуму. Яна думала над тым, што зараз скажа. Гэта было не зусім звычайна. Пасярод дарогі, упершыню, на адну можа хвіліну, яна ўбачыла пезнамага ёй Няваду. Тут бы абы-што адказаць, таксама як і ён абы-што пытае. А яна думала. «Чыстая, справядлівая душа, яна цэніць сваё слова». Нявада аж ступіў яшчэ крок бліжэй.

25 — Я-то еду дадому, але таксама і з дому... Я еду з дому да бацькі.

27 — А дзе ж ваш бацька жыве?

— Дома.

29 — А вы едзеце да яго з дому?

— З дому.

31 — Гм... значыцца...

33 Слова за словам, маўчанне пасля слова і перад ім, і яна расказала яму гісторыю, і хто яго ведае, больш тут

VV

1 было суму ці радасці? Калісьці даўно, калі яе яшчэ па
свеце не было, бацька яе паставіў сабе новую хату на
Знанскай зямлі і з панскага лесу. Скончылася там права
рэвалюцыі, і ён сюды пайшоў і жыў на гэты бок граціцы,
25 а хатаю заўладаў пан. Калі скончылася і гэтая граціца,
пан раптам убачыў, што, каб мець шчасце, даволі мець
задзіп дом, а тым больш панскія пакоі, і не канешне ўла-
даць у дадатак яшчэ сотняю хат, пастаўленых калісьці
3 простымі людзьмі.

— Гэта пан сам да гэтага дадумаўся ці гэтак навучылі
яго, як цаніць чалавечае шчасце? — папура запытаў Ня-
вада. «Як яна гаворыць, як бы з жорсткай насменкай».

3 — Гэтай праўдзе папа навучылі.

Адным словам, бацька яе мае цяпер і тую хату, што
5 ставіў у маладосці, і тую, у якой тут жыў. А яна ж з пер-
шага года свайго жыцця два дзесяткі год пражыла без
7 бацькі.

— Значыцца, і ў твайго бацькі ўкралі тваё маленства?

9 — А чыйго бацьку яшчэ так абакралі?

— Бацьку мае дачкі.

21 — Значыцца — вас?

Яна ўстала і з сумнай усмешкай глядзела на яго.

23 — З тае хаты едзеш у гэтую?

— У гэтую.

25 — Бацьку бачыла ўжо?

— Ужо мы пазнаёмліся.

27 — То чаго ж вам на чыгунку? Па шапы ў той бок
машыні многа. Махнуць рукою, і шафёр падвязе аж да
29 месца.

— Я ўчора, пакуль машыну злавіла, выстаяла на ша-
шы цэлае ранне.

— То чаго ж вы ўсталі? Чаму не спачываеце? Дарога
3 вам яшчэ вялікая.

Яна паслушна зноў села на ранейшае месца, і вочы яе
5 сталі такімі даверлівымі.

— Я вырасла без бацькі. А бацька пастарэў без мяне.

7 Нам нікада таго, што мы адзіп без аднаго былі. Гэта баць-
ка мне маю душу на гэта пастроіў, і добра ён зрабіў. Цяпер
9 я ведаю, што не можна так жыць, абы жыць. Трэба шу-
каць таго, каго трэба з замілаванасцю ведаць і каго трэба
11 ненавідзець.

— Ненавідзець? Вы такая маладая і гаворыце аб ня-
13 навісці?

- 01 — Аб чым жа мне гаварыць, калі жыццё майму бацьку скалечылі, і маё маленства...
- 02 Яна педагаварыла і як бы засаромелася свае ўспышкі перад незнаёмым чалавекам тут, на дарозе.
- 05 Гэта было ўвасабленне найўнасці, папасрэднасці, парыў маладой натуры, калі ўсё, што ляжыць на душы, просіцца ў свет. У маладосці душа і думкі не абцяжараны развагаю аб мэтазгоднасці. Стоячы цяпер перад маўклівым Нявадам, гэтая маладая дзяўчына не ведала, што яна ўзварушыла ў душы гэтага старога перад ёю незнаёмца.
- 11 «Яна хоча ведаць, каго ёй ненавідзець за ўкрадзенае маленства? А каго я павінен ненавідзець за гэта ж самае?»
- 13 І зноў вобраз малой Волечкі вырысаваўся перад ім. І вобраз гэты раздвоіўся. Побач з Волечкай стаяла тая, цяперашняя, так падобная на сваю маці.
- 15 — А чаму ж вы жылі цяпер не з бацькам?
- 17 — Я вучылася і на лета еду.
- 18 — А як жа вы завецеся?
- 19 — Лізавета.
- 21 — Што ж гэта так усё сыходзіцца! У мае дачкі таксама дачка Ліза. Год ёй ужо будзе ці не чатырнаццаць.
- 22 — Ой! — крыкнула раптам Лізавета і шатнулася, як сядзела, назад. Нявада са здзіўленнем сачыў за ёю, а яна паказала пальцам уніз перад сабою, і Нявада глянуў туды.
- 25 Там быў адзін з тых двух равоў. Увесь ён быў скрыты ў густым таполевым зарасніку. На дне яго расла густая і высокая трава і цвілі кветкі. Яны, блакітныя і жоўтыя, відны былі праз трапяткое лісце зараснікаў, якія шчыльнай сцяной купчасціліся паабанал рова. Лісце шумела і траслося на ветры. Нявада ўгнуў твар над ровам і, прыглядаючыся, пачаў заўважаць на дне яго, у траве і пад пахіленым пізка веццем маладых парасткаў, чалавечыя ногі, абутыя ў боты з вялікімі абцасамі. Абцас аднаго бота быў у жвірыстай зямлі. Гэты абцас і стаптаў тое дрэўца!
- 31 Нявада шатпуўся ад рова і беспарадна глянуў на дзяўчыну, якая як бы чакала першых захадаў ад Нявады. Але ён стараўся перамагчы ў сабе трывожную прыкрасць і разважыў думкамі сам сябе: «Падарожныя пейкі спіць. А чаго ж ён залез у самы роў? У вільгаць? Калі тут трава сухая? Мала што,— душыў у сабе трывогу Нявада.— Усялякая прыгода з чалавекам можа здарыцца».
- 34 — А чаго ж вы самі так устрывожыліся?
- 35 — Хіба? Ты, цябога, нешта выдумляеш.

- 8.5. V V
- 01 — То я пайду. На станцыю. Ніякай машыны пидзе
пяма.
- 03 Нявада ўбачыў, што яна і сапраўды зараз пойдзе. Яна
прыгнулася і перагнуравала свой чаравік і паправіла на
05 галаве хусцінку. Сэрца ў Нявады запыла. Што такое зда-
рылася? Хто яна такая, што яму так не хочацца больш
07 ніколі не бачыць яе? Ён і сам не мог разабрацца ў той
праўдзе, што яна якраз напала сваім расказам аб сабе
09 яна боль у яго душы. Можна нават толькі на тое, каб яшчэ
затрымаць яе каля сябе, ён сказаў:
- 11 — Можна ўжо больш не будзе такога няшчасця з людзь-
мі, каб аддзялялі бацькоў ад дзяцей.
- 13 — Можна і не будзе. А можна будзе.
- Будзе. Цяпер я ўжо ведаю, што будзе, — раптам
15 устрапянуўся ён. — Бо і так сказаць, чым жа свет і людзі
з'іначыліся? У мяне ўкралі маленства мае дачкі.
- 17 — А ў мяне на дваццаць год укралі бацьку.
Вялікая трывога раптам ахапіла яго. Ён сам не мог
19 саўладаць са сваім парывам. Зрабіў рух да самага рова
і ўставіўся вачыма ў абцас, які (ён у гэтым быў упэўнен)
21 растаптаў яго дрэўца. — Чалавеча, скажы ты мне, чаго ты
лёг тут?
- 23 Бот зварухнуўся, і чалавечая постаць з'явілася з-пад
трапяткога вецця. Гэта быў чалавек малады і нерашучы,
25 нават вялы рухам сваім. Ён хваляваўся і дзіка пазіраў
на Няваду і Лізавету. Ён вылез з рова і сеў на краі яго.
- 27 Некалькі кропак рабаціння было на яго твары, і валасы
на галаве мелі пахіл да кучаравасці. Або ён выглядаў на
29 многа маладзейшы сваіх год, або і сапраўды быў толькі ў
першым сваім юнацтве. Адзежа на ім не мела пашапоўлі
31 і догляду, у ёй заўсёды валяліся на мокрай траве і на
пяску, яе рвалі аб сукі ў лясным гушчары, падсцілалі пад
33 сябе напач або, яшчэ лепш, спалі ў ёй. Яна была простая,
як і ва ўсіх людзей на дарозе, але больш мятая і ўбруджа-
35 ная. Ці было ўсё гэта непрыемна чалавечу? Ніякіх адзна-
каў гэтага не было, хоць і льга было заўважыць, што на
37 плячы ў пінжаку брудную лапіну не вельмі даўно так ста-
ранна церлі, што аж сукно выцерлі. Пакуль ён так сядзеў
39 над ровам, Лізавета і Нявада глядзелі на яго, а ён маўчаў,
пазяхаў і як бы чакаў. Пасля скрытна скруціў з махоркі
41 папяросу, дастаўшы канцамі пальцаў махорку проста з
кішэні. Закурыўшы, ён, надзьмуты і злы, паглядзеў на
43 Няваду і абазваўся:

61 — Ну, чаго мяне пабудзілі? Дарогі пытацца ці што?
Нявада збянтэжыўся, адчуў, што немаведама на што
63 пабудзіў чалавека.

— Дарогі пытацца? Не, я тутэйшы... Бачу — ляжыць
65 чалавек у рове, у вільгаці, у мурашках, у яме. Як бы па-
версе не знайшлося ўжо чыстай травы.

07 Чалавек, ці, можа, лепш называць яго «хлопец», па-
цягнуўся ўсімі сваімі суставамі і стаў, выплюнуўшы з ро-
69 та педакурак. Пасля зірнуў на шашу і, як бы сам сабе,
сказаў: — Як на тое ліха, ніводнай машыны.

11 — А вам куды? — устрапянулася дзяўчына. Так і
відно было, што яна была б рада знайсці спадарожніка
13 дзеля свае дарогі, на якой трэба чакаць і пільнаваць вы-
падковых машынах, пытацца, у які бок кіравацца, адпачы-
15 ваць на прыдарожнай траве, сустракацца з незнаёмымі
людзьмі...

17 — А вам куды? — адказаў запытаннем хлопец.

— Мне за Бабруйск.

19 — Э, мне зусім у іншы бок. Мне пад Пяцеўшчыну, пад
Самахвалавічы... На Мінск.

21 — А-а,— працягнула з расчараваннем дзяўчына.

— То калі вам на Мінск, дык чаго ж вы паглядаеце
23 на шашу,— абазваўся Нявада.— Вам трэба пільнаваць ма-
шыну на гэтай вась дарозе. На Капыль, на Кучанку, на
25 Перавоз, на Пырашава... Хоць, праўда, вы можаце на
Слуцк, калі па шашы, а там на Мінскі тракт...

27 — Ведаю,— сказаў зноў злы і надзьмуты хлопец. Зда-
валася, ён непавідзіць гэтых людзей, што выпаралі яго з
29 рова. Дзяўчына заўважыла ў ім гэтую рысу і адразу ады-
шла ўбок. Нявада адчуў тут сябе лішнім. Тым часам з
31 захаду на ўсход ішлі дзве машыны. Адна па шашы, другая
па дарозе на Мінск. Дзяўчына заварушылася, выбегла на
33 шашу і падняла руку ўгару. Хлопец жа, здавалася, і не
заўважаў, што якраз яго ідзе машына.

35 — Унь жа машына ў ваш бок! — не вытрымаў Нявада.

Хлопец паволі рушыў на сваю дарогу, яшчэ больш
37 злы і нахмураны. Было падобна, што гэта ён збіраецца
змясіць кулакамі і пагамі Няваду. Хлопец нехаця падняў
39 руку, але невысока і на самы кароткі момант. Тым часам
дзве машыны, не зважаючы ні на што, прайшлі далей,
41 кожная ў сваю дарогу, і неўзабаве скрыліся з вачэй. Зада-
волены хлопец урачыста зірнуў на Няваду: «ну што, стары
43 дурань, трэсься тут, лезені не ў сваё. Я сам ведаю, што

V V

01) мне рабіць». Вядома, Няваду сапраўды варта было б ісці
ў свае Сумлічы. Што яму тут з гэтымі людзьмі? Але незра-
03 зумелы смутак прыгнятаў яго душу. «Як гэты хлопец
мог так незаўважна стаптаць дрэўца, і чаго ён хаваўся ў
05 рове, і чаму ашуквае людзей, што яму трэба на Мінск,
калі ён нават як належыць не спрабаваў спыніць машыну?
07 А відно, што ён здалёк, што ён у вялікай дарозе. Можна і
дзяўчына гэтая хлусіць пра сябе і свайго бацьку. Можна
09 ўвесь свет такі дзікі, што чалавеку не можна гаварыць
праўду і баяцца другога чалавека. І можна ўжо скоро пач-
11 нецца тая зноў навала? Можна ўжо зноў тут блізка ходзіць
той вялікі злодзей, што ўкраў у яго Волеччына маленства?!
13 Душачыся нейкім страшным пачуццём, Нявада не зводзіў
вачэй з хлопца, і той раптам уздрыгануўся: — Чаго ты так
15 разглядаеш мяне? Я табе падазроны які ці што? Я цябе
не баюся!

17 — А хіба я хачу, каб ты мяне баяўся? Каб ты, сынку,
ведаў, што мяне за душу трымае...

19 — Ведаю! У цябе ўкралі маленства твае дачкі. А ў мя-
не ўкралі самога мяне. Так што ідзі сабе ў свой бок, а я
21 ў свой.

Нявада пачырванеў і адварнуўся. У наступны момант
22 ён угнуў плечы і выйшаў на брукаваную дарогу з гэтага
месца да Сумліч. Ідучы ён гаварыў нешта сам з сабою.
05 Праз чвэртку кіламетра ён азірнуўся і ўбачыў таго хлоп-
ца: глучыся паўз жыта, ён ішоў у глыб поля, дзе сіняві-
07 лася далёкая істужка лесу. Што ж да дзяўчыны, то Нява-
да бачыў, як яна запыніла на дарозе машыну і пасхала ў
09 сваю дарогу. Але ён не бачыў, як машына праз паўкіла-
метра стала і шафёр падлез пад яе і, лежачы на спіне,
11 заваждаўся з рамонтам. Ужо і дзень схіліўся к вечару, а
машына не была гатова. Нарэшце шафёр сказаў, што да-
13 лей язды не будзе і трэба чакаць выпадку, каб узяцца ў
каго на буксір. Дзяўчына паціснула плячыма ад прыкрасці
15 і шнарка пайшла назад на скрыжаванне. Яна ўсё ўгляда-
лася ў дарогу: іншае рады ёй не было, як спадзявацца на
17 шчасце з новай машынай. Змяркалася, а яна, можа, і не
адважылася б напроці ночы ісці адна да станцыі. Яна села
19 пад вялікім дрэвам, прытулілася да яго і не зводзіла вачэй
з дарогі. Два разы яна выбягала на дарогу і паднімала
1| руку ўгару, але машыны прайшлі, і яна зноў апынулася
на рапэйным месцы пад дрэвам. Бадай-што ўжо зусім
3 змеркла. Дзяўчына пачала беспарадна кідаць вачыма на

V V

61 дарогі і навокал сябе. У далечыні льга было заўважыць
цёмныя абрысы мястэчка Сумлічы. Дзяўчына ўжо была
63 намкнулася ісці туды, як раптам, непадалёку ад сябе, у гу-
шчырні таполевых зараснікаў над ровам, выразна заўва-
65 жыла чалавечую постаць. Нехта сядзеў і, як бы паўзучы,
знік у кустах. Ёй здалося, што яна нават пачула трэск
82 сухога ламачча. Ветру ўжо не было і ўсталёўвалася цішы-
ня. Дзяўчына ўздрыганулася і рашуча пайшла па сумліц-
85 кую дарогу. Адразу яна азірнулася і ўбачыла, што ён ста-
іць пад кустамі.— Хто там? — крыкнула дзяўчына, апапа-
11 ваная страхам. Ён так шпарка сеў, што ёй здалося, быц-
цам гэта ён упаў. Душа яе заныла ад жаху. Яна дала
13 шпаркую хаду ў сумліцкую дарогу, але ў гэты момант па
шашы выплылі з-за далечыні фары, і машына шпарка
15 пайшла сюды. Дзяўчына выбегла па шашу, каб падняць
рукі. Ужо тут машына прыцішыла хаду і ўз'ехала на мін-
17 скі кірунак. Дзяўчына апусціла рукі. Па завароце машы-
ны святло з фар асвятліла зараснік над ровам, і дзяўчына
19 зноў убачыла і пазнала яго. Гэта быў той самы хлопец,
якога ўдзень Нявада выпараў з рова. Цяпер ён кідаў вачы-
21 ма то на дзяўчыну, то ўслед машыне. Дзяўчына гэта вы-
разна заўважыла і, не азіраючыся больш, а толькі прыслу-
23 хоўваючыся, як мага шпарчэй пайшла па Сумлічы. Ён жа
пільна сачыў за ёю, аж пакуль яе льга было заўважаць у
25 вячорнай цемені. Ён доўга прыглядаўся і прыслухоўваўся.
Нідзе нікога і нічога не заўважалася. Стаяла цішыня. Ён
27 пачаў асцярожна станавіцца на ногі. Бадай-што бегам ён
даскочыў да вялікага дрэва і як бы ўліп у яго. Зноў піль-
29 ныя абгледзіны ўсяго навокал і прыслухоўванне. Пасля
ён узвёў вочы ў неба. У вышынні мільгацелі дзе-нідзе зоры.
31 Зноў як бы ўзнямаўся вецер і халадала. Яшчэ раз прыслу-
хаўшыся, ён раптам перахрысціўся па-каталіцку. Губы яго
33 пачалі шаптаць. «Божа, няхай жа хутчэй прыйдзе да мяне
мая тая будучыня, і няхай яна будзе такая, як думаю я.
35 Каб хутчэй скончылася бадзянне маё і каб хутчэй на гэтай
зямлі настаў капец таму, што на ёй цяпер ёсць. Няхай
37 хутчэй прыйдзе час, і каб я адразу знайшоў сваю буду-
чыню». Пасля гэтай складнай малітвы, якая, відаць, гавя-
39 рылася не ўпершыню, ён зноў прыглядаўся і прыслухоў-
ваўся. Пасля сціснуўся ў жмут і сеў над кустамі драмаць.
41 Паціскаючыся з холаду, ён праханіўся, калі ўжо святліла
сонца. Яно яшчэ невысока стаяла над непаспелым жытам,
43 і ён устрывожана пабраўся з-пад дрэва ў кусты над ровам.

Тым часам яго ўвагу ўзяла на сябе грузаваая машына, што імчалася па шашы з захаду на ўсход. Многа людзей сядзелі ў ёй, найбольш жанчыны і дзеці, і сярод іх здалёк відна была сівая барада старога чалавека. На самым скрыжаванні машына крута спынілася, і шафёр, узбуджаны і ўстрывожаны, выскачыў з кабіны. Жанчына ў машыне моцна заплакала: «Не трэба спыняцца, хутчэй далей, далей ехаць». Другая каля яе залямантавала: «А божачка мой, а хлопчык жа мой маленькі, а нават і костачак тваіх я не пазбірала...»

Усё гэта было вельмі падазрона і пязвыкла. На твары маладога чалавека напісалася падзея і радасць чакання. Ён не вытрымаў і выйшаў на шашу. Шафёр адразу падскочыў да яго:

— Тут машына з дзецьмі не праязджала? Вы тут даўно?

— Я тут нядаўна, але машына праехала.

— Даўно?

— Кажу, што нядаўна. А што вы так устрывожыліся?

— Ён нічога не ведае, шчаслівы! — залямантавала ўсё тая ж жанчына. — Няшчасце! Бяда! Вялікае гора! Пагібель! Час той страшны настаў! Немец напаў! Б'е з неба і з зямлі, паліць, губіць... А хлопчык мой маленькі!..

Яна закрыла твар рукамі і зарыдала дзікім лямантам.

— Дык адкуль вы едзеце? — з раптоўным вясёлым патхненнем сказаў малады чалавек да шафёра.

— З Брэста. Ледзьве вырваліся. А машына з дзецьмі даўно?

— Нядаўна! — хлусіў малады чалавек і з радасцю ўбачыў, што шафёр ускочыў у сваю кабіну. Машына рванулася ў далейшую дарогу на ўсход, а ён, лёгкай хадой, з пячаццю шчасця на твары, угнуўся ў зямлю над стаптым маладым дрэўцам, выцягнуў дрэўца і выграб па тым месцы з зямлі звязак нейкіх паперак. Дзве паперкі выцягнуў са звязку, а рэшту зноў загроб і пасадзіў наверх абыяк тое самае абязвечанае дрэўца. Дзве паперкі выпрастаў у пальцах, дастаў з кішэні восем цвічкоў з вялікімі плешкамі, прыбіў дзве паперкі да дрэва, наабанал ствала, шпарка дайшоў да жыта, паляжаў у ім, бачыў адтуль і чуў, як па шашы яшчэ праімчаліся з захаду на ўсход машыны з людзьмі, і пайшоў полем да лесу. Там ён доўга шукаў падкрыўчыстай асіны і пад ёю выграб з зямлі новы звязак паперак, адну прыбіў да дрэва, а астатнія вынес па дарогу

51 і там раскідаў. А сам зайшоў па той бок лесу, сеў у гушчырні на пені і пеніта думаў. Можжа ён так сядзеў вельмі доўга, ён не заўважаў. Душа яго поўнілася шчасцем. Ён адчуваў сябе так, як выкінуты хваляйі з мора па бераг. 55 «Цяпер чакаць толькі далейшай радасці». Каб хто бачыў яго ў гэтыя моманты, заўважыў бы, як свяціліся яго вочы 57 і пячаць усеменкі час ад часу перасмыквала яго твар. Здавалася, ён зараз увойдзе ў нейкі незвычайны рух, і гэта 63 будзе выяўленне яго душэўнага захаплення. Губы яго пачалі пешта шаптаць. Можна было б злавіць словы: «дзякуй 11 табе, божа». Калі ўспомніць тую яго малітву пад дрэвам, то льга было б падумаць, што бог пачуў яго і ўжо да яго 13 прыйшла тая яго будучыня, аб якой ён так прасіў бога. Або як бы ён адчуў блізасць шчаслівай будучыні, як толькі 15 кі пачуў на дарозе дзікі лямант жанчыны аб сваім хлопчыку. Ён пакрысе аднак жа адумаўся, стаў пахмурны і за 17 думёны і скрыўся ў лясной гушчырні.

Там ён распароў нейкае шво ў піпжачнай падшэўцы, 19 выцягнуў адтуль некалькі пасведчанняў з пячаткамі і штампамі, выбраў адно і схаваў у кішэню. А рэшту парваў 21 і загроб пад купіну моху. Неўзабаве ён паказаўся на ўзлесці і, нічога не баючыся, пайшоў цераз поле сцежкаю да 23 скрыжавання. Мусіць пэўнае мэты ён на гэты час ужо не меў, а цягло яго да шашы, можа дзеля таго, што тут маглі 25 быць хутчэй павіны з захаду. Ён здалёк паглядаў, як тая ўчарашняя дзяўчына вельмі шпарка ішла з сумліцкай да 27 рогі да шашы. Ён добра бачыў, што яна, як толькі выйшла на шашу, стала тварам на захад і падняла руку. Проста 29 на яе імчалася некалькі машын, поўных людзьмі. Але ўсе яны прайшлі далей, і яна зноў асталася адна на дарозе. 31 Яшчэ раз угледзеўшыся ўдалячынь і нічога там не заўважыўшы, яна наглядзела на вялікае дрэва, шпарка падышла да яго і пачала чытаць паперку на ім. Твар яе змяпіўся адразу. Скончыўшы чытаць, яна нейкі час стаяла ў 33 аслупянелай задуме і рантам прытулілася лбом да дрэва і заплакала. У наступную хвіліну яна адкінулася ад дрэва 35 і ўбачыла перад сабою яго, таго самага. Заплаканая, збянтэжаная, яна ўздрыганулася і сказала з балючай прыкрасцю: — Што, вы прыкуты да гэтага месца?

— Але ж тое самае я магу сказаць і вам. Вы яшчэ 41 ўсё тут?

— Тут. Я ніяк не магу на машыну сесці, — адсекла яна.

43 — Ну, і я тое самае. (Ён гаварыў не так, як яна, раз-

дражнена, а нават з адценнем ветласці на твары і ў голасе.) Што вы такая змрочная, сама не свая?

Яна, замест адказу, ткнула пальцам у паперу на дрэве. — Э, нічога. Трэба трымаць сябе ў руках. Гэта не нам адным, а ўсім. Будзе тое, што будзе.

— Мала што будзе, што будзе! Гэта кенская ўцеха. Бо ўсё пайшло намарна, што я ўжо зрабіла дзеля мае ж будучыні. У мяне не было бацькі, і раптам я стала мець роднага бацьку. Мы былі выгнаны з роднай хаты, і зноў хата стала нашай. Я дбала аб тым, кім я жыцьму праз усё сваё жыццё. Гэты год я ўжо вучылася ў Беластоку. І раптам канец маім студэнцкім марам аб будучыні.

Усё гэта яна сказала прыгнечаным голасам і глядзела яму ў вочы, а на твары яго напісалася абьякавасць і паглыбленне ва ўласныя думкі. Як толькі з'явілася на дарозе машына, дзяўчына падняла руку, машына прайшла далей. Пасля пайшлі машыны адна за другой — з дзецьмі, з жанчынамі. Дзяўчына нават і не спыняла машыны, а на адну з іх узлезла на ходзе. Цэлая калона машыны прайшла праз скрыжаванне з захаду на ўсход. І шаша стала пустая. Не было ўжо тут і дзяўчыны. Малады чалавек таксама знік. Ён зноў рушыў полем у лес. Цяпер ён ужо ўпэўніўся, што чаканы момант сапраўды настаў. Сонца паднімалася высока, а ён ужо тут на скрыжаванні зусім не з'яўляўся. Было яшчэ не позна, да паўдня яшчэ не дайшло. Машыны па шашы пачалі ісці ўсё часцей. З вышыпі ледзь пачуўся гул самалётаў. Ён ірваўся і тузаўся ў падхмар'і і ўсё зніжаўся. Машыны па шашы спынялі рух і з'язджалі ў бакі, і зноў ірваліся наперад. Самалёты з'явіліся над самай шашою. Яны плылі над ёю, нізка і павольна. Ужо яны праплылі над скрыжаваннем, і неўзабаве з усходняй стараны ад гэтага месца, блізка, уздрыганулася зямля і паветра пекалькі разоў засаб. Над вялікім дрэвам узвіўся слуджапы каршачок, над жытам узляцела многа птушак, вецер пацягнуў дым і пылу, самалёты зрабілі над шашою круг. На шашы, у розных месцах, спыніліся ўсе машыны. Дзельга было, яны з'язджалі на поле. Пакуль самалёты зусім зніклі, прайшло, можа, з паўгадзіны. Сонца ўзнімалася ўсё вышэй. Ужо яно моцна пякло. Тым часам над шашою і ў наваколлі зусім ціха стала. Машына за машынай, і зноў пачынаўся на шашы рух. Але зноў праляцеў самалёт. І гэты над шашою ляцеў нізка. Так што на яго хвасце відна была знізу чорная свастыка. З шашы ён крута пай-

шою на Сумлічы. І лґга было заўважыць, як ён доўга кружыўся над мястэчкам. А пасля і там уздрыганулася паветра і зямля, і над Сумлічамі падняўся слун агню і дыму. Тым часам з Сумліч пачалі ісці і бегчы людзі. І ў лес ішлі праз жытні палетак, і ў жыце аставаліся, і назад варочаліся, і паўз шашу ішлі далей на ўсход. З сумліцкай дарогі на перакрываванне ўз'ехала фурманка. Малады канюк бег вельмі шпарка. У драбішках сядзеў Нявада, і поплич яго малая дзяўчына гадоў пятнаццаці. Проста шашою Нявада пагнаў каня на ўсход. Ужо скрываваанне асталася за імі, і дарога раптам стала перад імі загароджана. Гэта была страшная барыкада, якую мала калі бачыць свет. Педаломкі грузавых машын ляжалі бясформеннай кучай на ўсю шырыню шашы. Каля гэтага пагнутага і парванага калецтва, і пад ім, ляжалі чалавечыя ногі, рукі, тулавы без рук і галоў, і галовы без тулаваў. Чырвоная ад нявысахлай яшчэ крыві чалавечая постаць захавала ў раскінутых руках і нагах імкліваець бегу. Галава без цела захавала ў адным пезаплюшчааным воку цьмяную застыласць пакуты. Стогны і енкі чуліся з-пад гэтага жахлівага нагромаджэння. Нявада крута спыніў каня, саскочыў з воза, і следам за ім саскочыла дзяўчына. Нявада пачаў заварочваць каня назад. Пачуўся енк: — Злітуйся, завязі да людзей ці куды з дарогі.— Нявада аслупянеў. У наступны момант ён прыгнуўся пад жывым яшчэ дзіцем і паклаў яго на воз. Ён стаў шукаць тут жывых дзяцей і забіраць іх.

— Бяжы дадому,— сказаў ён да свае дзяўчыны,— скажы, што тут яшчэ менш спакою, чым каля дому. А я павязу дзяцей. Трымайцеся там разам утраіх. Калі зноў бяда прыйдзе, ратуйцеся, як прыйдзецца. Бяжы, Ліза, бяжы, Лізаветка!

Ліза падбегам пайшла ў бок Сумліч, і ён не мог адарваць ад яе свайго позірку. «Гэта тая, пра якую я думаў, што яна будзе шчаслівая! Вось і прыйшла ёй будучыня! Божа мой, божа мой». Здаецца, ён набраў усіх яшчэ жывых дзяцей. Жапчыны пакінулі стагнаць і сичыць над абломкамі, калі ён гаварыў:

— Дзеткі мае, малыя мае, перацярпіце да канца, я павязу вас на ваш ратунак. Ціха, няхайшыя вочы засвецяць скоро шчасцем.

Ні адна жапчына больш не застагнала. Жаночас сэрца робіцца вялікае, як свет, калі яно чуе боль знявечанага дзіцяці. Нявада ўжо ўзяўся за лейцы, як раптам убачыў.

Кузьма Черны, 1941 г.

Пошуки будучини

Лўтарскі малюнак да рамана «Пошукі будучыні».

2) перад сабою таго самага маладога чалавека. Ён як з-пад
3) зямлі раптам вырас тут і сказаў да Нявады: — Немцы ўжо
4) запялі Мінск і Бабруйск. Слуцк гарыць, а Баранавічы і
5) Вільня ўжо спалены. Чырвоная Армія ўжо за сёпняшнюю
6) ноч разбіта і разбягаецца. Сталін і Молатаў пэвядома дзе
7) дзеліся з Масквы.

8) — Што ты гаворыш, дзе ты чуў! — крыкнуў Нявада,
9) бялеючы як палатно і халадзеючы сэрцам.

10) — А вось я прачытаў тут, — адказаў той, даючы Нява-
11) ду такую ж паперку, якую рапем прыбіў да вялікага дрэва.

12) — Ты рад гэтаму? Што ты тут мне гаворыш! — крык-
13) нуў Нявада, гатовы цяпер накінуцца на ўвесь свет.

14) — Ужо няма ні Чырвонай Арміі, ні Сталіна, ні ўлады,
15) і ўжо немцы ідуць і ідуць наперад. Яшчэ колькі дзён — і
16) немцы зоймуць усё. Трэба гэта ўсім казаць, каб усе за-
17) гадзя ведалі і падрыхтаваліся спаткаць немцаў, як сваіх,
18) і каб лавілі і аддавалі немцам кожнага, хто бальшавік.
19) Немцаў ніякая сіла не возьме. Перад імі ўжо ляжыць
20) увесь свет.

21) Нявада, як стаяў, хапіў у сябе з-пад ног нейкія гнуты
22) прэнт з раструшчанага грузавіка і з першага размаху
23) апусціў яго на галаву маладога чалавека, які так добра
24) ўсё ведаў і так складна гаварыў. У наступны момант Ня-
25) вада тузануў лейцы і пайшоў побач воза. Страшнае месца
26) ён пакінуў за сабою і не бачыў, як той, каму ён апусціў
27) на галаву жалеза, пахістаўся з момант на месцы і ўпаў на
28) шашу як скошаны. Сонца пякло моцна, і парывамі ўзні-
29) маўся вецер і гнаў па шашы пыл. Малады чалавек ляжаў
30) як непрытомны. Калі дзьмуў вецер, яму было як бы лепш,
31) ён ляжаў спакойна. Калі вецер сцішваўся і мацней пякло
32) сонца, ён неспакойна абмацваў каля сябе зямлю, а пасля
33) пачаў скуголіць тонкім перарывістым голасам. Але яго
34) голас тануў у епках і стогнах цяшчасных людзей з-пад
35) абломкаў машын. Некалькі разоў ён чуў, як гулі ўгары
36) самалёты, як дзесьці поблізу праходзілі машыны, як у
37) стараце гаварылі людзі, як далей бухалі ўзрывы. Але ён
38) не паднімаў галавы. Як бы сто пудоў жалеза было нава-
39) лена на яго, так ён быў прыкован да таго месца, на якім
40) ляжаў. Ён быў як бы на мяжы свайго выхаду з наваколь-
41) нага свету. Там, дзе пачынаецца абыякавасць, там педа-
42) лёка гібель. Так праходзіў дзень, а ён усё ляжаў з заплю-
43) шчанымі вачыма. Што-нішто адбывалася тут каля яго, але
44) да яго гэта не даходзіла. Калі сонца зрушыла з паўдня

M V-

01 і пайшло піжэй, вецер перамяніўся, і як бы прыхамадала.
02 Тады з-пад самага споду абломкаў, трупаў і жывых зняве-
03 чаных пачала выпоўзваць тая самая дзяўчына, Лізавета,
што так многа чакала на скрыжаванні машыны. Яна
05 ледзьве перасоўвала рукі і ногі, і страшна было б глядзець,
як ёй цяжка вызваляцца з-пад таго цяжару, які прыдушыў
07 яе да зямлі. Вельмі доўга яна траціла апошнія сілы на
свой ратунак. Сонца ўжо вісела зусім нізка, а ногі яе яшчэ
09 ўсё аставаліся пад цяжарам. Яна вызвалілася толькі тады,
калі наветра зусім ахаладала і вецер сціх. Сонца блізка
11 было да захаду. Яна доўга ляжала пасярод шашы, і на-
рэшце да яе свядомасці пачаў даходзіць вялы голас: час
13 ад часу падаваў сик мужчына. Яна паспрабавала свае сілы
сесці і ўбачыла, што сонца зайшло. Светлая палоса ішла
15 цераз увесь захад і ападала кудысьці за далягляд проста
над шапою. Толькі цяпер, седзячы тут, на дарозе, яна
17 ўбачыла, што было блізка пры ёй. Тут, у гэтым страшным
паграмаджэнні, яшчэ жылі людзі. Смутак здушыў ёй
19 сэрца. Ёй было горна думаць аб мінулым, а наперадзе
21 стаяла сцяна страшнай невядомасці, праз якую не пачуць
і не пабачыць. Нават найбліжэйшая будучыня губілася
ў гэтай страшнай невядомасці.

23 — Хто тут? — ледзьве магла яна адцягнуць голас.
І ніякага адказу ёй не было. Гэтае маўчанне было тым
25 страшнейшым, што ў вышыні бесперапынна рваўся гул са-
малёта. Яна пачала спрабаваць падняцца і ўбачыла, як
27 постаць мужчыны ўстала поблізу яе і, хістаючыся ў бакі,
знікла пры шашы ў полі. Больш ужо не чуло было муж-
29 чынскага стогну. Настала поч, з цішынёй і зорамі. Дзяў-
чына ўстала і пайшла абочынай дарогі ў той бок, у які
31 стаяла тварам. Ледзьве трымаючыся на пагах, яна дайшла
да скрыжавання дарог і села пад вялікім дрэвам. Росная
33 трава была пад ёю. Рух па шашы і па іншых дарогах
павялічваўся. Машыны раз-пораду праходзілі скрыжаван-
35 нем паўз вялікае дрэва. Часам некаторыя спыняліся на
хвіліны, шафёр выходзіў з кабіны, штосьці напраўляў
37 і зноў гнаў машыну. Снакою тут не было. Раптам зноў гул
пямецкіх самалётаў і страляніна зверху. Вогненныя істуж-
39 кі падалі з неба. Яна пайшла назад на шашу і села на яе
абочыне. Зноў усё стала ціха, і зноў пайшлі машыны да-
41 рогаю. Але яны ішлі з патушанымі фарами, і ніхто не ба-
чыў, што вельмі доўга перад кожнай машынай дзяўчына
43 паднімала руку. Абясіленая, яна адышлася ў бок ад

01) шаны і села на мокрую траву ў жудаснай дрымоце. Чэр-
веньская ноч была кароткая. Неўзабаве пачало світаць.
03) Цяпер яе могуць убачыць. Яна зноў выйшла на шашу пад-
німаць рукі. Толькі цяпер яна ўбачыла, што рабілася на
05) шашы і каля яе. Машыны і людзі, жанчыны і дзеці, мала-
дыя і старыя, параненыя і здаровыя. Ішлі і ехалі і ўсе
07) глядзелі ўгору. На самым скрыжаванні спынілася ма-
шына. З яе выйшаў Сымон Ракуцька.

09) — Дык бывайце здаровы і дзякуй, што надвезлі,—
сказаў ён да шафёра.

11) — А дакументы вашы прыйдзецца паглядзець,— ска-
заў лейтэнант з перавязанай рукой, які сядзеў попlech
13) шафёра. Ракуцька паказаў дакумент.

15) — Дык вы дадому? — сказаў лейтэнант, разглядаючы
дакумент.

— Дадому.

17) — А што вы там рабілі, адкуль едзецце?

— Адкуль я еду — я там радзіўся і вырас. Я там завёў
19) сям'ю. У мяне там радзіліся дзеці. У рэвалюцыю я там
паставіў сабе новую хату. Калі скончылася там права
21) рэвалюцыі і зноў нахлынула туды панства, мяне выгналі
з хаты, хату прысвоілі сабе, і я падумаў: што ж чакае
23) маіх дзяцей у будучыні? Я перабраўся на гэты бок граніцы
і завёў сабе тут такую дамоўку, што толькі бедаваў, што
25) дзеці мае не бачаць яе. Цяпер зноў там стала права рэва-
люцыі. Я забраў пазад сваю хату і зацверджваў гэты даку-
27) ментамі, а дачка мая пазаўчора выехала адтуль сюды.
Меўся і я сёння выехаць. А тым часам учора нямецкі
29) пярун спаліў маю хату. Цяпер я да сябе ў дамоўку, дачка
Лізавета ўжо там. Каб як бог даў мне дабрацца. Далёка,
31) туды немец не павінен дакаціцца. Там і жоўка, і сын
Тамаш...

33) Лейтэнант ледзь даслухаў і сказаў шафёру ехаць.

— Таварыш дарагі,— сказаў яшчэ Ракуцька,— яшчэ
35) дзякую вам і за шклянку гарэлкі, калі я ў страшэнным
утрапенні сядзеў на дарозе. Спішыце з майго дакумента
37) сабе мой адрас. Калі што якое — да мяне, як к сабе да-
дому.

39) Машына неўзабаве пайшла шашою на ўсход. Ракуць-
ка ж звярнуў з скрыжавання на грунтавы шлях і падаўся
41) ў роўную, але шпаркую хаду. Лізавета з шашы бачыла яго
прысутную постаць, але яна так мала з ім разам яшчэ
43) жыла, што не здагадалася адразу, што гэты ён там най-

шоў у гэты ранні час і на гэтай далёкай і незнаёмай дарозе. Сумуючы і ў пэпакоі аб яго лёсе, яна наважыла, як бы там ні сталася, спыніць машыну. Яна стаяла на шашы, падняўшы руку, і чакала. Раптам гул і жалезны скогат. І жах агарпуў яе. На апусцелай і прыціхлай шашы, проста на яе, ішлі чатыры нямецкія танкеткі. Яна не заўважыла дзе, але выразна бачыла перад сабой чорную свастыку. З шашы яна спаўзла высокім адкосам і прыпала да яго ўсім целам. Яна чула, як танкеткі прайшлі над ёю і пасля ўсё сціхла. Калі яна глянула на шашу, убачыла, што ўжо не было таго страшнага награмаджэння знявечаных людзей і машын. Усё адразу расплылося, раструнчылася і ўвагналася ў зямлю скогатным ходам танкетак. Боль яе сэрца і смутак душы перавысіў вялікую слабасць яе цела. Агорнутая бядою і горам, яна пакінула гэтае сумнае месца. Ісці ёй было цяжка. Яна хісталася ў бакі, і так постаць яе злілася з прасторам поля і дарогі. Пачало ўзыходзіць сонца. Успамінаючы пасля гэтыя часы, яна казалася, што ў моманты адыходу ад страшнага месца на шашы яна больш за ўсё мучылася думкамі пра бацьку. Цяпер яна была ўпэўнена, што гэта яго прысутленая постаць прагойдалася па грунтовай шырокай дарозе, скрыжованай з шашою. Гэтая сям'я сабралася зноў і пажыла разам каля паўтара год, і Лізавета ведала з бацькавых расказаў, як ён мучыўся тут адзін на іх усіх і асабліва на Тамашу. З гэтага і Тамаш цяпер здаваўся ёй больш родным, а бацька здольным на пакуту за яе, Тамаша і маці. Яна скіравалася на тую ж дарогу і ішла ўсё, ішла, пытаючыся ў падарожных людзей, але без падзеі дагнаць бацьку. І гэта боль за ўсё мучыла яе. Сіл у яе ледзьве хапіла, каб не зваліцца з ног да захаду сонца. Запад сонца гэтага дня ўжо не быў падобен да ўчарашняга. Хоць яна ўжо і была даволі далёка ад шашы, аднак жа бачыла, як толькі пачало цямнець і сцімнела, што на шашы, і, мусіць, на ўсю ноч, пачалося пекла. З неба ліўся агонь істужкамі з вузламі. Зямля ўзнімалася ўгару, і неба спускалася нізка. Тонка свістала і гулка выла і суха грымела і ўздрыгвала на ўвесь свет. Людзі дабягалі сюды з шашы і яшчэ аднекуль з поля, з цемні почы, стагналі, гаварылі, пагражалі і ішлі. Уздоўж шашы ішоў бой. А яна ўсё не спыняла сваю хаду. Першае ўзбуджанне гнала ранейшую слабасць. На ўсходзе запалавела неба, а грымучае пекла не мела ўнімку. Калі паднялося сонца, вялікая цішыня запанавала на зямлі. І гэта

V Q

Надбадзёрыла дзяўчыну. Яна скранулася з месца і рушыла зноў у дарогу. Яна ўбачыла ў траве мёртвага чырвонаармейца. У старане чуўся гул тапкаў. Уночы чырвонаармейская часць боем ссадзіла немцаў з шашы, і яны цяпер ірваліся стараной. Не спаткаўшыся з імі, дзяўчына ішла далей паўз дарогу, увесь час трымаючыся кустоў, жыта і дрэваў. Сонца пякло моцна, і ў траве блішчэла раса. І яна неўзабаве выйшла з той зоны, у якой уночы адбыўся бой. Немцы вялікім кругам абыходзілі гэтае месца. На поўдзень ад скрыжавання, за жытнім прасторам, быў рэдкі хваёвы лес, невысокі і без падлеска. Паўз гэты лес, палявою дарогаю, і браліся цяпер на ўсход немцы. Спачатку там прайшлі тапкі, пасля пайшлі грузавыя машыны з салдатамі, а пасля — дарога то пусцела, то пройдуць грузавікі, то легкавая машыца, то зноў грузавікі, то зноў пуста рабілася. Пад каржакаватаю хваінай, непадалёку ад дарогі, увесь у сухім моху і хвойных голках, ляжаў той самы малады чалавек. Выгляд яго быў страшны. Бледны твар з крывавымі падцёкамі, парваная адзежа. Відно было, што ён перажыў страшную ноч. Ці то ён бягой ратаваўся з зоны бою, ці, можа, якая іншая з ім здарылася прыгода, але ён цяпер ляскаў зубамі, і вочы яго бегалі ад дрэва да дрэва. А можа ён яшчэ не адышоў ад таго, што Нявада даў па ім гнутым жалезам. Тым часам падышла легкавая машына і спынілася. З яе выйшлі два нямецкія салдаты і афіцэр з біноклем і картай. Салдаты стаялі, як па варце, а афіцэр глядзеў у поле праз бінокль. Малады чалавек узвалокся на ногі і пайшоў проста на афіцэра. Салдат наставіў на яго аўтамат. Ён падняў рукі ўгару і па-нямецку прывітаў афіцэра і яшчэ дадаў нейкае слова, ад якога афіцэр пільна на яго паглядзеў. Яны пачалі гаварыць нямецкай мовай.

— Ці няма тут бальшавіцкіх салдат? — запытаў афіцэр.

— Няма. А ці даўно заняты немцамі Баранавічы? І ці ўстанаўляецца ўжо ў занятых немцамі месцах цывільная нямецкая ўлада?

— Устанаўляецца.

— Ці пастаўлены ўжо высокія начальнікі акругаў, абласцей. І, можа, сярод іх або сярод іх памочнікаў ці вялікіх службоўцаў чуцён дзе граф Паліводскі?

Афіцэр падазрона і з непаразуменнем паглядзеў на абшарпанага маладога чалавека, і той зноў сказаў нейкае тое слова. Афіцэр паціснуў плячыма і сеў у машыну.

21 Малады чалавек папрасіў есці. Афіцэр кінуў у перацёрты
на пыл дарожны пясок пачак галетаў, і машына зрушыла
з месца. Малады абшарнапец падняў галеты і жуючы іх,
падаўся глыбей у гэты непрытульны лес без ценю і травы
і лёг на хвойныя голкі, апанаваны прыступам слабасці.
Тым часам на ўсёй гэтай мясцовасці не спыняліся то дроб-
ныя баявыя сутычкі, то рух машын, то разрывы авіябомб
у розных месцах, то людзі ішлі, і так, і патоўпамі з дзець-
мі, і чырвопаармейцы ішлі на ўсход, туляючыся дзе якое
ўкрыццё было — лесам ці полем. За тыя дні немцы далёка
ўвайшлі на ўсход ад дарожнага скрыжавання. Таксама
і на поўдзень ад усходу. У Сумлічах гаварылі, што немцы
13 ўжо мінулі Бабруйск. Сумлічы асталіся цэлыя. Пажар ад
авіябомбы ў той першы страшны дзень сумлічане пату-
15 шылі. Агонь з'еў усяго паўвуліцы. Першыя нямецкія ка-
лоны ў мястэчку нават не заходзілі: Сумлічы ад шашы
17 былі ўбаку. Артылерыйская кананада і авіяцыйныя палёты
аддаляліся, і, дзень за днём, настала часіна, калі ў вуліч-
19 ных закутках было чутно, як дзе-небудзь, дзе на сонцы
спёка і бляск, загудзе муха. І птушыны шчэбет чуцён
21 усюды. Ужо многа становілася цішыні, і чалавечая душа
магла ўтапіць у ёй сваё ўтрапенне.

23 Тры новыя вуліцы пашырылі мястэчка Сумлічы на
поўдзень яшчэ ў першыя гады пасля рэвалюцыі. За ўсе ж
25 апошнія гады гэтае месца яшчэ разбудавалася, і тут ства-
рылася як бы новае мястэчка пры старым, усё ў маладых,
27 яшчэ певысокіх дрэвах, тады калі над старым мястэчкам
узнімаліся ў неба купчастыя вяршаліны магутных стагод-
29 ніх дрэў. Хаты старога мястэчка саступілі месца дамам
і дамкам новага мястэчка, дзе маляваныя вокны і дзверы
31 прасвечваліся праз зялёнава кустоў, скрозь панасаджваных
ад вуліцы і ў дварах. Тут быў адзін дом, сцены якога,
33 з смольнага кругляка, ужо ад часу пацямцелі, але не так
яшчэ, каб скрыць свае годы. Яшчэ ўсюды відно было, што
35 дом гэты новы. Дрэвы навокал яго яшчэ толькі ўбіраліся
ў сілу. Яшчэ і смала на бяровенні не выветрылася і нават
37 не высахла, а блішчала сваёй празрыстасцю, так як высту-
піла з дрэва год, можа, якіх пятнаццаць таму назад. Дом
39 гэты ўвесь скрываўся ў маладых дрэвах. Вузенькая брамка
вяла з вуліцы ў сад за задняй сцяной дома. Брамка ўціс-
41 пута была ў таўнчэзныя шулы, вымаляваныя зялёнаю
фарбаю. Здавалася, што гаспадар меў перад сабою мэту
43 наставіць будынак і абгарадзіць яго навек. З гэтага боку

01 мястэчка пачыналіся паплавы, найбольш груд, а месцам
 прыбалочаныя. Даўжэзная, можа на кіламетры, сцэжка
 03 ішла з далёкага поля праз гэтыя паплавы да самага мяс-
 тэчка. Сцэжка капчалася паміж выгараджаных дубовым
 05 коллем завулкаў, вулачак, двароў і закуткаў. Доўгая ву-
 лачка паміж платамі была працягам гэтай сцэжкі і прахо-
 07 дзіла паўз сад пры тым бярэвечатым доме. Сад быў абга-
 роджан стаячым плотам з кароткіх аполкаў, на якіх зверху
 09 цягнуліся, адна над другой, дзве калючыя драціны, дзе-
 нідзе з шкуматамі з адзежы тых малых смелякоў, што мелі
 11 ахвоту бываць без патрэбы гаспадару ў гэтым садзе, у якім
 не было аніводнага старога дрэва. Усё маладыя яблышкі
 13 і ігрушы. Вішняк ужо аж плот, здасца, глушыў, так ён
 разрастаўся тут кустамі на ўсю даўжыню саду, і куры па-
 15 выгрэбалі пад ім да самага пяску гнёзды на дрымоту га-
 рачым поўднем. У гэтым скрытым вішняком плоце адзіп
 17 аполак быў сарваны з цвікоў і так стаяў на сваім месцы,
 прыстаўлены да жэрдак. Да гэтага месца раз перад веча-
 19 рам з паплаўной той сцэжкі падышоў Нявада. Ён быў
 такі ж самы, як і тады, калі павёз на шашы параненых
 21 дзяцей: у высокіх ботах, у выцёртым і злінялым плашчы,
 з сукаватаю палкаю. На палку ён апіраўся і злёгка па-
 23 кульгваў. Спачатку ён хацеў увайсці ў брамку з вуліцы,
 але яна была ўзята на засаўку з сярэдзіны. Нявада пасту-
 25 каў і, не прычакаўшы адказу, пайшоў да адарванага аполка.
 Прыгнуўшыся, ён улез праз дзірку ў вішняк і хістануўся
 27 назад ад нечаканасці: проста перад ім, на перагрэбенай
 курамі зямлі, пад запыленным вішняком, ляжаў незнаёмы
 29 яму чалавек, і як бы нават нежывы. Нявада адумаўся не
 адразу. Можа хвілін пяць ён стаяў, сагнуўшыся ў дзірцы,
 31 і глядзеў на чалавека. Барада яго была задрана ўгару,
 і левая рука адкінута. Дробная птушка спусцілася на гнут-
 33 кай галінцы да самага яго твару і паляцела. Нявада па-
 смялеў і прайшоў у двор паўз чалавека. Яго ўразіла жу-
 35 дасная цішыня ўсюды. Свіропак быў адчынены, і на парозе
 яго спакойна сядзеў пацук і шморгаў пярэдняй лапаю сабе
 37 на носе. Хвост яго звісаў з парога на самы ганак. Верабей
 напамілы бог крычаў перад ганкам і дабіваўся таго, каб
 39 пацук ачысціў яму дарогу ў свірап. Гэты малюпак кальнуў
 Нявадаву душу мацней, як выгляд нежывога чалавека,
 41 пад вішняком. Тут ужо было не чалавечае ўладанне, тут
 ужо няма чаго рабіць чалавеку. Апанаваны бадай-што
 42 містычным жахам, Нявада ўбег у хату. Дзеля гэтага ён

V U

адарваў замок ад прабоа. Замок быў зусім немудрашчы і пагнуты. А сапраўдным замком, добрым, была замкнута брамка з сярэдзіны, з двара. Брама ж была забіта цвікамі. Усё было зроблена сталым парадкам і па-гаспадарску, і гэта ўвяло Няваду ў раўнавагу: значыцца, яны пакінулі дом у добрым одуме, могучы агледзецца. У гэтым ён цяпер быў упэўнен. А ці дабегла тады малая дадому? Напэўна, бо унь сярод двара валяецца жоўты чаравік з той пары, у якой яна тады ехала з ім. А як усё адбылося і ці разам усе яны? А чаму ж ім не быць разам? Дзіўная рэч, але // ў часе гэтых сваіх меркаванняў ён нават і не падумаў, што 13 гэтыя дні, пакуль вёз дзяцей і назад дадому дабіраўся, нагледзеўся ўсяго і ўтупеў на ўражанні як мае быць, 15 а можа, натуру меў такую, але цяпер ён разважаў сам з сабою і азіраў усе куткі, як бы развітваўся з імі. «О, яны 17 сапраўды добра выйшлі адсюль: шафы пустыя і вешала пустое. Адзежу ўсю пабралі. Вось і куфар стаіць, пусценькі, як ёсць. Нават адчынены. І мае новыя боты забралі. 19 Маладцы. Але ж куды яны выбраліся? Што ж, я ў гэтых 21 старых чаравіках буду? Яшчэ калі я іх і дзе знайду?»

Ён быў упэўнен, што ў адчыненым куфры і прыскры- 23 нак пусты, але, пакідаючы, і (хто ведае), можа, назаўсёды, свой дом, ён адкінуў у прыскрынку вечка ўгару. Цэлы 25 жмут панчох, як і заўсёды. Зялёныя рукавічкі. Ён адгроб з месца гэтую драбязу і бадай-што не крыкнуў: «Дык 27 яны ж у неспакоі пакідалі дом! Бо не пакінулі б яны тут усяго гэтага». Вялікае ўтрапенне ахапіла яго. Ён выграб 29 з прыскрынка гадзіннікі, пярсцёнкі і крыж, з бразгатам спусціў усё гэта ў кішэні свайго пінжака пад плашчом 31 і пакінуў дом. Як бы яго хто гнаў адгэтуль. «Божа мой, іх можа ўжо і жывых не быць». Зноў ён прайшоў паўз нежы- 33 вога чалавека і выйшаў з сялібы праз дзірку. Нідзе не было ні душы. Сонца стаяла над захадам. Нявада абстукаў 35 хат дзесяць, і ўсюды панавала ціхая пустэча. «Няма і дазнацца ў каго, дзе яны». Ён ішоў пустымі вуліцамі і нідзе 37 не спаткаў ні душы. Роў мошак віўся перад яго тварам. Вялікая жудасць ад гэтай пустэчы ўладала ім. Няўжо ён 39 дажыўся да поўнай адзіноты на сваю старасць? Пустое паселішча страшней за ноч над пустыняй. Ён пачаў выхо- 41 дзіць з мястэчка і па самым выхадзе ўбачыў выклесаныя аб'явы. Адна была па вялікім лісце паперы, астатнія — на 43 меншых. Усе яны ліпелі на сцяпе самай крайняй хаты, ма-

1/лей і старой Было падобна, што той, хто выклеіваў аб'явы,
2/баяўся ўвайсці глыбей у мястэчка і, абы-як прыткнуўшы
3/да першай сцяпы паперу, даў ходу з вулічнай пустэльні.
4/Нявада пачаў чытаць аб'явы. Самая большая была аб тым,
5/як павінна трымаць сябе насельніцтва ў занятых нямецкім
6/войскам вобласцях, а значыцца, і ў тутэйшай акрузе, і дзе
7/на акрузе ўстанаўляюцца камандатуры, воласці і паліцэй-
8/скія цэнтры. Пасля там гаварылася аб абавязку кожнага,
9/хто не хоча быць расстраляным або павешаным, вывіжоў-
0/ваць армейскіх камандзіраў, камісараў і камуністаў. Аб'-
1/ява, ці, праўдзівей сказаць, загад быў выдрукаваны густы-
2/мі літарамі, а ўнізе чорнымі літарамі стаяла: «Акруговы
3/камісар цывільнай нямецкай улады Густаў Шрэдэр».
4/А ўпоперак цераз увесь загад сінім алавіком размахнулася
5/грэзалюцыя: «Пацалуў сабаку ў сківіцу». Побач гэтай была
6/другая, меншая аб'ява. Валасны бургомістр загадваў усім
7/сумлічанам вярнуцца ў мястэчка і ўзяцца кожнаму за
8/сваю работу, а калі гэтага не будзе, то...

9/ Нявада не паспеў дачытаць да канца. Страшны смутак
0/здушыў яму душу. Тады страшны злодзей украў у яго
1/Волеччына малепства. І вось цяпер прыйшоў час развітац-
2/ца з усім тым, што, як трава на руінах, вырасла на ўтай-
3/маваным болю. Нічога ўжо няма больш у яго. Ён адзіп.
4/Адарваўшыся ад нямецкай паперыны, ён паклыбаў назад
5/у вуліцу і завярнуў у двор чацвёртай хаты. Гэта была яго
6/старая хата. Ужо многа год яна пуставала з забітымі дош-
7/камі вокнамі, але не дзвярыма: тут стаялі кросны, і час ад
8/часу Волька прыходзіла сюды ткаць зрэб'е на мяшкі і руч-
9/нікі. Ключа ад дзвярэй у яго не было. Гэта быў вялікі
0/ключ. Праз дзірку, пракручаную ў вушаку, ён пасоўваў
1/засаўку з сярэдзіны. Ён ададраў дошкі ад куткавога акна
2/ў двары, улез праз акно ў хату і адчыніў сенцы. Паліцы
3/на сценах, жорны ў кутку, старасвецкая засаўка пры вуша-
4/ку, лескі на гару, вешала ўздоўж сцяны, шчылістыя дзверы
5/ў клець і акенца без шкла, праціловапас ў адным бервя-
6/не, — усё захавалася ў гэтых сенцах, як было дваццаць год
7/таму, і нават больш, тады, калі яго Волечка была малая і
8/адна жыла тут, калі ён быў на вайне. Больш таго. Усё
9/гэта было тут і тады, калі ён сам быў зусім малады. Ён
0/і сваё вяселле гуляў у гэтай хаце. Божа мой, як пражыло-
1/ся гэтулькі часу! І заўважыць цяжка. Успаміны апанавалі
2/яго. Ён зачыніў сенцы, увайшоў у хату і прылёг на голы
3/палок. Зусім вечарэла. Ён усё ляжаў і думаў. І ўяўлялася

яму, што гэта ён павінен зноў пачаць сваё жыццё спачатку. Але ж не! Тады гэтая хата была новая, а цяпер усь жэ трухліца сыплецца са сцяны! І Волечка ўжо старэць пачала, і малая Лізавета, Ліза, стаіць перад сваім юнацтвам, усё ж гэта ўжо заняло навекі сваё месца, і ёсць, і існуе, і знікнуць не можа. І калі ўсяго гэтага няма, дык, значыцца, страшны злодзей зноў з'явіўся і адрывае ад душы жывасілам усё, чым жыве яна. Зноў пустошаць душу! Забіваюць дых! Абкрадаюць! Жывяцца чужою душой і жыццём яе! Нявада прахніўся і прайшоўся па хаце. Стаяла ранняя ноч. Месяц свяціў праз адбітае акно. І ў палавіне хаты даволі відно было. Цішыню, якая стаяла на мястэчку, цяжка было вытрымаць чалавеку. Але горш за цішыню была адзінота. Гэта была магільная адзінота, але чалавек аставаўся жывы. Нявада рашуча пайшоў да парога, каб зусім пакінуць не толькі хату, але і Сумлічы. Як толькі ён спусціўся з трох каменяў, якія на месцы гапка ляжалі пад парогам, ён убачыў, што Волька ўвайшла з вуліцы ў двор і ўбачыла і пазнала яго. Яна пайшла проста да яго. І ў гэты момант скончылася яго адзінота. З якой радасцю ён цяпер падначаліўся Вольцы, такой, якую ён бадай-што і не ведаў. Бачачы гэтую жанчыну, ён адчуваў, як знікае з яго душы смутак па Волечцы і па яе дваініку — цяперашняй Лізе.

— Дзе ж ты так доўга быў? — шпарка шаптала яна.

— Пакуль я знайшоў, хто б гэтых дзяцей адправіў куды лячыць, — як апраўдваўся ён.

— А чаму ты кульгаеш?

— Падбіўся, назад ідучы.

— А чаго ты сядзіш адзін тут?

— А дзе ж я мог каго знайсці? Што гэта з нашым домам адбылося? Хто гэта ляжыць там мёртвы пад вільняком?

— У нашым доме было тое, што і ў іншых дамах. Мы ўжо ведалі, што немцы ўжо мінулі нас. А ўсе датуль спадзяваліся, што іх адголяць. Усе і Костусь пайшлі мабілізавацца і не знайшлі нікога підзе і вялікім патоўнам варочаліся назад. На шашы яны адабралі кулямёт у нейкага лейтэнанта, які імчаўся з фронту на грузавіку. Нашто ім быў той кулямёт? «Каб было смялей», — казалі ўсе. Тым часам ён і спатрэбіўся. Іх было чалавек сорак. Немцы зайшлі абходам і сядзелі паўз дарогу. І пачалі іх абстрэльваць. Мужчыны навалі на немцаў кулямёт. Немцы пры-

ціхлі, і мужчыны з кулямётам вярнуліся ў мястэчка. Наш дом, прызналі, стаіць у глушэйшым месцы, і кулямёт паставілі да нас, а самі разышліся па хатах. Прыціхлі ўсе і зацяліся кожны сваім. А было сярод мужчын чалавек пяць невядомых, што таксама не знайшлі дзе мабілізавацца і варочаліся назад. Адзін з іх пабег да немцаў і павёў іх на мястэчка і на наш дом. Немцы забралі кулямёт і палічылі, што Костусь, раз у яго кулямёт, камандзір нейкага атрада супроць немцаў, і ўжо былі забралі яго, але яму ўдалося выскачыць і ўцячы. Невядома, дзе ён цяпер. Немцы запісалі сабе яго і нас усіх. Яны абчысцілі наш дом як ёсць — і тое, у што адзявацца, і тое, што есці. На адыходзе яны ў нас на двары застрэлілі таго, што павёў іх на мястэчка і паказаў, што ў нас кулямёт, і згінулі некуды, пакінуўшы выклесеную на нашай браме паперку, пісаную рукою, што калі наш Костусь сам не явіцца да немцаў, то ўсё мястэчка будзе спалена, а местачкоўцы, кожны дзесяты, будуць расстраляны. Прайшло два дні. Як на тое ішлося, што Костусь увечары прыйшоў дадому. Аж якраз за нашым домам падглядалі і ўбачылі Костуса дома. Ноч прайшла спакойна. А ў познюю раіцу назаўтра пасхала поўнас мястэчка немцаў, але і не толькі немцаў. Былі ўжо і тутэйшыя, каторыя да немцаў у паліцыю паспелі падацца. Сагналі ўсіх, каго запарвалі, бургомістр загад прачытаў, што каб выказалі ўсіх сумліцкіх камуністаў, а некаторых, каторых ведалі, тут жа прозвішчы і прачыталі з спісаў. А пасля Костуса ўспомілі: ён нават кулямёт меў і арганізоўваў атрад. Дзе ён? Хто ведае? Мы ўсе стаялі ў патоўпе — я, Костусь і Ліза. Нас як захапілі дома, так і прыгналі разам з усімі. «А унь ён!» — паказаў на Костуса пальцам цераз галовы ўсіх адзін тутэйшы баязлівы дурань. А кругом патоўпу немцы стаяць з аўтаматамі, густа, як плот. Костусь як стаяў, так і найшоў праз патоўп скрыцца. Усе расступіліся, каб яму вальней было. Але за ім ужо беглі два паліцэйскія і чатыры немцы. Ён бег, па ім стралялі, ён кінуўся ў разору паміж буракамі, Ліза гэта бачыла. Па ўсіх агародах пачалі страляць. Тым часам усе людзі пачалі разбягацца. Мы з Лізай яшчэ забеглі дадому, замкнулі сенцы і забілі цвікамі браму. Каля таго мерцвяка пралезлі ў дзірку і з таго часу туляемся на полі і лесе. Некаторыя пачалі варочацца назад у мястэчка. А дзе Костусь — мы не ведаем. Можна і ён нас шукае, але патрапіць адно на другое не можам.

- V U
- 71 — А дзе Ліза?
- 73 — На вуліцы сочыць, каб не ішоў хто. Мы з ёю пасля
заходу сонца прыйшлі дадому — можа, Костусь, а можа,
і ты дома. Як аполак да дзіркі прыстаўлен — быў ты, ба-
75 чым, гэта твой спосаб аполак так прыстаўляць. А той не-
жывы ляжыць, смярдзіць ужо. Божа, увесь двор запага-
77 піць! Мы з Лізай выкапалі яму пасярод завулка, каб не ў
сваім двары, выцяглі гэтую падлу паскам за ногі і засыпалі
79 ў яму. Як бачыш управіліся.
- Ці глыбока хаця яму выкапалі? — гаспадарскім то-
11 нам абазваўся Нявада.
- Глыбока. Будзе з яго... Мы падумалі, што ты тут.
- 13 Дзе ж ты інакш будзеш.
- Гэта мая родная хата!
- 15 — Божачка! Чаго ты! І мне гэтыя сцены многа даюць
сціску ў грудзях... Але цяпер я пайду падмяню Лізу, пя-
17 хай прыйдзе паспіць хоць на голым тапчане, а ты таксама
ласпі, калі аж закульгавеў бродзячы.
- 19 Яна адразу знікла дзесьці на вуліцы, высокая ў цемені,
тонкая, у гаматной мужчынскай вопратцы. «Божа, хіба я
21 спаць буду», — падумаў ён і шпарка рушыў услед за ёю
на вуліцу. Ён ужо ледзь бачыў у змроку яе постаць, але
23 да яго ішла Ліза, яна здалася яму высокай. Было падобна,
што ён у момант вылучыўся ад свае балячкі, што так му-
25 чыла яго яшчэ здаўных: дарэмна балела яго душа аб ей,
як аб бездапаможнай і беспараднай пакутніцы, калі яна
27 цягла паскам у яму мерцвяка і нібыта-што. Божа, як ён
глядзеў цяпер на яе — яна ішла паволі і як бы не ведаю-
29 чы, што ён тут. Здаецца, яна зараз пройдзе далей. «У ка-
го ж яна ўдалася такая сталая?» Але ж ён не бачыў і не
31 ведаў, якая была Волечка, калі жыла калісьці адна і арала
зямлю.
- 33 — Ведаеш што, — сказала Ліза да Нявады, — не трэба
спаць, пехта ідзе 'агародамі, я глядзела, як ён то прыгнец-
35 ца, то выпрастаецца. У вуліцу ён не пайшоў. Маці стаіць
ля канцавой хаты.
- 37 — Дык пяхай сабе ідзе хто там дзе ходзіць!
- Дык мы ж бацькі чакаем! А можа ён гэта.
- 39 Гэта быў ён. І ўся сям'я яго апанавала. Здавалася, што
ён сам не чакаў такога шчасця. Вось што ён сказаў: —
41 Немцы злавлілі на дарозе нейкага чалавека. Ён ім здаўся
падазронным. Яго пыталі пра тутэйшых камуністаў. Бурго-
43 містр і пра мяно запытаў. А той, каб трапіць пальцам у

V V

1) пeбa, сказаў, што ён чуў пра мяне, як пра самага завада-
тара. Я гэта ведаю вoсь як: мы злавiлi аднаго палiцая, а ён
2) ад страху ўсё i расказаў нам. То калi мы рапей так сабе
хавалiся, дык цяпер, рад-няволя, а трэба здабываць зброю.
3) Мне жыцця ўжо не будзе, а праз мяне i вам. Камунiста
пiводнага яны цяпер у Сумлiчах не знойдуць, бо iх пяма ў
4) мястэчку.

Ён быў такi ўзбуджаны, што аж заiкаўся:

5) — Тут на мястэчку будуць чуцца людзi, дык вы не
бойцеся. Гэта нашы сумлiчане варочвацьмуцца дадому.
6) Вам лепш сядзець у старой хаце, нават ад вулiцы i дош-
чак з вокаш не зiмайце. Сюды менш дабiвацца будуць.
7) Прыбяжыш, Лiза, зранку да мяне на Драчы Лужок, ска-
жаш, як поч прайшла.

8) Ён перацалаваў усiх i пайшоў у капец вулiцы. Утраiх
яны вярнулiся ў старую хату i на голых дошках прычкалi
9) ранiцы. Трэба было жыць далей, а яно не жылося. З iх
траiх адна Лiза не заўважала, што гэтая старая хата стала
10) над жыццём, як помнiк над магілаю. Яна нiкoлi не жыла ў
гэтай хаце i не ведала, што ў ёй так было i дваццаць пяць
11) год таму назад i ў ёй пакутавала Волечка. А цяпер Во-
лечка ў новым вобразе зноў вярнулася ў гэтую хату. Але
12) Волечка ўжо гэтулькi пражыла на свеце i назад прыйшла,
але не з лёгкам сэрцам, а з пакутаю ў сто разоў цяжэй-
13) шаю, як тады. Лiза нiчога гэтага не ведала. Шчасце гэтай
маладой душы было ў тым, што яна жыла тым днём, якi
14) бачыла, i не мела карэнняў для думак у глыбiнi чалавечага
веку. Ранiцаю яна знайшла бацьку ў Драчым Лужку i
15) ўбачыла там усё сваiх сумлiчан. Яна зноў убачыла такi
самы кулямёт, якi тады быў у iх доме, i яшчэ такую зброю,
16) якой дагэтуль не ведала. Яна сказала яму, што ноч была
спакойная. I вoсь здарылася тое, што выходзiла за межы
17) звычайнага: бацька прытулiў яе да сябе i цалаваў яе ў га-
лаву, гаворачы:

18) — Дзяўчышка ты мая, дачушка.

19) Яна бачыла: прыйшла часiна такая, што нават такi
аўтарытэт, як родны бацька, перайначыўся, i рукi яго дры-
жэлі, калi ён трымаў яе плечы. Сама не свая, яна iшла
20) назад той сцежкаю праз наплавy i ўбачыла, што брама
таго дома, дзе яна радзiлася i вырасла, адчынена i ў два-
21) ры там поўна людзей, i пiводнага знаёмага твару. Сэрца
яе запыла: там, нерад вокнамі, на круглай градцы, раслi
22) два кусты ружовага кракосу, якiя яна садзiла i палiвала.

Ві / Больш яна ўжо не падыдзе да іх! Каб не гэты кракос, мо-
жа яна і не адчула б усяго, што сталася. Калі яна паспра-
С / бавала сказаць мацеры, што бачыла дома чужых людзей,
маці ёй сказала:

03 — На нас вялікая панасць: нашага тату лічаць не тым,
хто ён ёсць: ён жабы ніколі сумысля не забіў, а думаюць,
07 што ён набраў сабе войска і камандуе ім. Наш дом займае
пад пастою паліцыя. Цяпер тата дадому не паткнецца. Ідзі
09 зноў да яго і раскажы гэта яму.

— Я сам пайду! — быццам раззлаваны чым, абазваўся
11 Нявада.

Твар яго быў белы, і плечы калаціліся. Здавалася, што
13 яго ўразіла громам і ён праз цуд астаўся жывы. Нейкі
ўскудлачаны, з дробнаю падстрыжанаю бародкаю, у ня-
15 зменным сваім вылінялым і пазацыроўваным плашчы і вы-
сокіх ботах, ён, як вецер, рушыў з хаты. Ліза ледзь паспе-
17 ла гукнуць яму наўздагон:

— У Драчым Лужку! Спяшайся. Бо надвечар іх ужо
19 там не будзе!

На вуліцы было многа людзей: сумлічане варочаліся
21 дахаты. Гэта спадабалася Няваду і дало яму больш спакою.
Хоць і кульгаючы, але вельмі шпарка, даляцеў ён да Дра-
23 чага Лужка. Кастуся ён знайшоў у заклапочаным небеце.
Не зважаючы на гарачае надвор'е, ён стаяў у сукопнай жа-
25 кетцы і курыў, высокі, танклявы паводле росту, з рыжава-
тым шчаціннем з тыдзень няголенай барады.

27 — Ну што? — спаткаў ён пават як бы няветліва
Няваду.

29 Нявада расчырванеўся тварам і, як пачаў гаварыць, за-
кашляўся, і на адным воку ў яго бліснула сляза — ад хва-
31 лявання ці ад ветру.

— Костусь, я прыйшоў, каб параіцца з табою. Цяпер
33 стаіць справа так, што трэба дбаць як мага аб тым, што
каб жыццё захаваць дзеля таго, што прыйдзе пасля, дзеля
35 будучыні, не мае, не, я ўжо стары, а дзеля твае дачкі Лі-
заветы. Яна ж стаіць напроці свайго веку. Люты звер, што
37 сеў цяпер жалезным азадкам на галаву нашу, не вытрымае
век-вечны. Дык хто ж тады будзе жыць, калі жыццё змар-
39 нуецца? Чалавеку жыццё раз даецца.

— Дык жа жыць не даюць! Але да чаго гэта ты ўсё
41 гаворыш?!

— Я не гавару, я раюся. Як лепш зрабіць? Можна, каб
43 ты прыціх дзе, каб пра цябе і куры не пялі, і так доўгі,

01 доўгі час, аж пакуль забудуцца ўсе, што ты ёсць, ці быў
 на свеце, а тады ўсё мінецца на свеце, і зноў жыць! Жыц-
 03 ця не ўхаваеш — сам толькі на сябе ў апошнюю хвілю на-
 ракацьнеш. Ты ціхом можаш ад усіх жыць, і ўсе пра цябе
 25 забудуць. А ты будзеш чакаць прыходу спакою і радасці
 для твае Лізы. Ці памятаеш ты, як было Волечцы, калі ты
 27 застаў яе адну ў хаце? Бо калі патурыцца, то ты адзін ці
 вас хоць тысяча збярэцца, цяжка парадзіць што. Бо гэта
 29 жалезны звер! Я на дарозе бачыў, як толькі дзіцячыя
 косці трашчалі пад жалезным колам. Божа мой, божа мой,
 31 нявіннае дзіцячае вока глядзіць на жалезнае кола і ведае,
 што пад колам чалавечая галава. А галава кіруе кола на
 33 дзіця, і трэск дзіцячага чэрапа так страсяне чалавечую
 душу, што яна павек-вечны спакою мець не будзе, пакуль
 35 смерць не выветрыць яе з цела і яна стане пічым. У маіх
 вушах стаіць трэск дзіцячых касцей, хоць нада мною ціхае
 37 неба ў зорах і захад датлявае спакоем, і ціхая ноч стаіць
 як шчасце маё, што я сам з сабою...

39 — Не рві ты мае душы! — папура і злоспа абазваўся
 Костусь Лукашэвіч. — Каб ты не зачэпіў мне сэрца, можа б
 41 я і паслухаў цябе. Бо я пават лаяцца не мог, а ні тое каб...
 Ці гэта мая натура такая, што конча мне трэба бадзяцца
 43 тут... Здаецца б, зараз пацалаваў бы сваю малую Лізавету
 ў ногі і за гэтую пакуту маю нямецкімі галовамі выбрука-
 45 ваў бы дарогу, па якой яна ішла б у свой шчаслівы дом...
 Давёў ты мяне да слёз, стары. Я цябе не паслухаю. Я не
 47 паверу табе, што будзе ціхае чаканне...

— Што ціхае чаканне! А так да чаго ты дойдзеш?!
 49 У тваім доме ўжо асталеўваюцца паліцаі.

— Дык няхай не будзе ні дома, але ж не будзе і па-
 51 ліцайў! Многа іх?

— Я іх не бачыў.

— Я дрэвы садзіў, і яны раслі разам са мною! Каля
 53 твае старога хаты я быў клён пасадзіў. Дык як жа я пакіну
 55 іх, каб яны былі, а мяне не будзе! Мне ж жыць не даюць.
 Дык у мяне кіпіць усё ў душы. Мне хочацца рваць яго па
 57 кавалкі за тое, што ён прыйшоў да мяне і хэпіў мяне за
 горла!

Нявада выслухаў і прыгнуўся, быццам бы пераскочыць
 праз што хацеў.

— Дык хоць дзе ты будзеш, дзе шукаць цябе? І што
 61 рабіць Волечцы і Лізавете?

— Няхай пабудуць у старой хаце.

11 Пявада западта добра ведаў Лукашэвічаву натуру, каб не бачыць цяпер, што можа хіба толькі калі пасля льга
12 будзе ўцягнуць яго ў ціхае чаканне таго добрага, што прыйдзе.

13 — Я сам вам абзавуся,— сказаў сумна Кастусь Лукашэвіч, і Нявада пайшоў з прыгнечанай душой. Але ў Сумлічы ўвайсці яму не можна было. Усюды стаялі паліцэйскія вартавыя, мястэчка было абкружана, і па хатах хадзілі і шукалі зброю. Няваду запынілі на дарозе і грозна запыталі, ці не ведае ён, дзе тыя, што не варочаюцца ў мястэчка і збіраюць зброю. «Не ведаю, каб я так жыў»,— так схлусіў ён і таму, што хлусіў, закалаціўся, зануў, спалохаўся.

— А дзе ты быў? — запытаў паліцай.

15 — Я хадзіў глядзець ягад, можа, ёсць.

— Ягадак захацеў.

17 — Не, якія там мне ягады.

— Бач ты, ласунчык на ягадкі! Франт з падстрыжанаю бародкаю,— здэкаваўся з Нявады нейкі тутэйшы хамула ў форме нямецкага паліцэйскага. У Нявады ўсё сціснулася ўсярэдзіне. Быццам бы ён праглынуў жывую жабу і яна ў ім жыве і скача, халодная.

23 — Я пайду,— сказаў Нявада.

— Ідзі, ідзі,— дазволіў вялы хамула, дробна міргаючы вачыма на сонцы.— Калі табе так хочацца, дык ідзі, толькі не азірайся, хэ-хэ-хэ...

27 Пявада ўгнуў плечы ад гэтага рогату і рушыў у мястэчка. Яму вельмі хацелася азірнуцца, але ён баяўся. Ён ад утрапення і сам не ўсвядомліваў сабе, што паліцай пратрымаў яго на дарозе даволі-такі доўга. Яго здзівіла цішыня ў мястэчку, зноў як бы ўсе пакінулі сваё жытло. Калі ён дайшоў да свае старога хаты, заўважыў, што ў ёй і каля яе пануе страшнае маўчанне. Пячаць пустэльні ляжала тут вельмі выразна. З вушачнага лежка над сенежнымі дзвярыма на пітачцы павуціння вісеў драбшоткі павучок і то спускаўся да самага нізу дзвярэй, то зноў паднімаўся.

37 — Што ты дарогу загарадзіў! Паскудства! — буркнуў Нявада і парваў плячом павуцінне, уваходзячы ў сепцы.

39 Божа! Тут усё стаіць дагары нагамі, нават сіні куфар ляжыць бокам і века ў ім адламаца. У хаце тапчаю адсуплены ад сцяны, і на ім чамусьці жмуты кудзелі. Няваду больш узнепакоіла агульная сумліцкая пустыня, чым пустыня гэтай хаты. Падзе ні душы, як вымерла ўсё. Гадзін са дзве

01 ён чакаў, і ніхто не з'яўляўся. Тым часам і дзень хіліўся
з паўдня. Узнепакоены, Пявада пайшоў па хатах, ён не
03 хадзіў, а кідаўся з хаты ў хату — і пікога підзе. Так ён
прамучыўся да захаду сонца. А тады, як п'яны, паклыбаў
05 у свой дом. У гэтыя хвіліны ён быў як атупелы. Бяды на-
валілася на яго гэтулькі, што ён не бачыў ужо ні канца,
07 ні пачатку ў ёй. У двары свайго дома ён застаў паліцэй-
скіх. Яны сядзелі на лаўцы пад клёнам і моцна гаварылі.
09 Яшчэ калі ён толькі ўвайшоў у двор, ён пачуў, ці гэта яму
толькі здалося, што паліцыянт гавораць паміж сабою пра
11 Паліводскага. Нейкая трывога кальнула яго; уражаны, ён
пачаў прыслухоўвацца, сцішыўшы хаду да ганка.

13 — Ты чаго? Хто ты? — сказаў адзін паліцэйскі.

— Як хто? Я гаспадар гэтага дома.

15 — То чаго ты ходзіш тут, калі ты гаспадар. Тут цяпер
гаспадар герман!

17 І паліцыянт зарагатаў.

— Я іду ўзяць з хаты сваю старую вопратку, — прыду-
9 маў ён што сказаць і ўвайшоў у дом. Дзеля прыклёпу ён
там і сапраўды сцягнуў з печы нейкую адзежыну і вый-
1 шаў з ёю на ганак. Паліцыянт сапраўды-такі гаварылі
пра Паліводскага.

3 — Дурань ты! — крычаў адзін другому, — гэта не той
Паліводскі. Таго немцы не паставілі б за такога вялікага
5 начальніка, бо ён не немец. Той жа з нашай стараны.
Маёнтак таго быў якраз каля нашага сяла, дык я таго ве-
7 даю, я яго бачыў маладога яшчэ, калі ён толькі адзеўся ў
афіцэрскую форму.

9 — Дык гэта той самы і ёсць! Бо і я яго ведаў, як ён
толькі адзеўся ў афіцэрскую форму. Каля вас быў у яго
1 адзін маёнтак, а ў нашай старане два. Яго бацька жыў
якраз каля нас у маёнтку, а не каля вас. Цяпер я дома
22 быў, яшчэ ў паліцаі не падаваўся, па тым тыдні, дык ён
прыехаў тыя свае два маёнткі паглядзець. Дзве машыны.
25 У адной сам, а ў другой аўтаматчыкі. Доўга не быў. За-
круціўся, прабег свіным трухам каля саду і пазад шмарга-
3 нуў. Там ужо і знаку няма, што гэта быў маёнтак. Хаты
стаяць, капуста і садавіна, і дзеці гуляюць. А ён сам у
29 цывільнай адзежы, але жалезны крыж мае і значок пайкі
на рукаве.

31 — Дык якую ж ён пасаду займае?

— Якую — не ведаю, але вельмі вялікую. Бо пры ім
33 такая ахова вялікая...

- 01 — Не можа быць! Ён жа не немец!
- 03 — А можа ён для Нямеччыны больш зрабіў, як які-не-будзь немец! На, глядзі! Вось падрукована: «прысутнічаў грамадзянскі»... не... Ды хіба ты не ведаеш, што Паліводскі
- 05 начальнік вобласці, начальнік усёй грамадзянскай улады цэлай вобласці.
- 07 — Дурань ты, я гэта ведаю, але толькі не верыў, што гэта той самы Паліводскі.
- 09 Можа, яны і больш яшчэ спрачаліся, але Нявада далей не чуў. Вельмі ўражаны, ён прайшоў дваром да выхада на
- 11 вуліцу, і паліцай гукнуў яму наўздагон:
- Ну што, забраў адзежыну?
- 13 — Ага, забраў.
- Ну дык ідзі спаць.
- 15 — Пайду спаць,— шпарка адказаў Нявада, не могучы пазбавіцца свае трывогі.
- 17 — Такі і праўда пойдзеш спаць? Хіба ў цябе нікога не забралі? — абазваўся паліцыянт.
- 19 — Ат, я сабе так,— мармытнуў Нявада, нічога не разумеючы і жадаючы хутчэй адзіпоты. Быццам вылупцава-
- 21 ны дзеля чужой забаўкі перад усімі людзьмі, ён даўшоў, упурыўшыся, да свае старога хаты і ўбачыў там Вольку ў
- 23 смутку і адчаі. Толькі цяпер ён дазваўся, што было ў гэты дзень у мястэчку. У гэты дзень забралі ўсіх маладых дзяў-
- 25 чат і хлопцаў, якія трапляліся на вочы. На вочы трапілася і Ліза. І ўсіх павезлі на грузавіках кудысьці брукаваным
- 27 выездам да шашы. Волька выбегла следам за мястэчка і, пакуль не зніклі машыны, бачыла, як вецер ірве хусцінку
- 29 па Лізінай галаве. Машыны зніклі за ўзгоркам, Волька вярнулася ў старую хату і ўпала тварам на стол.
- 31 — Я буду думаць, што рабіць,— нясмелым голасам сказаў Нявада.
- 33 — Што ж ты прыдумаеш?! Машына з Лізаю ўжо за сотні вёрст.
- 35 — Я прыдумаю,— упарта яшчэ сказаў Нявада, адчуваючы сябе, як смертнік у камеры перад канцом сваім, і
- 37 чуючы дрыжканне сэрца і ўзбуджанне ад адной толькі думкі, якая фармавалася ў яго галаве. «Божа, памажы мне,
- 39 каб усё так і было добра, тады я зберагу яе, малую, дзеля таго, што пасля настане, дзеля таго, што добрае будзе, па-
- 41 мажы мне выратаваць яе»,— так была яго душа, губы ж былі жорстка сціснутыя, і твар нахмураны. Усю ноч ён не спаў і чуў, як уздыхала Волька. Для яго яна зноў стала

1/11
01 малої Волечкай, і зпоў вобраз яе зліўся з вобразам Лізы,
якая цяпер — хто ведае, дзе ўжо яна і што ўжо яны зра-
03 білі з ёю? Ён пайшоў шукаць Кастуся і пйдзе яго не знай-
шоў. Тыя некалькі дзён, што прайшлі пакуль немаведама
05 дзе дзелася Волька, варты былі яму многіх месяцаў. Вочы
яго сталі глыбокімі і цёмнымі, і голас пацішэў. Дзе дзела-
07 ся Волька? Людзі, што зпоў адзін за адным варочаліся ў
Сумлічы, казалі, што грузавікі з дзяўчатамі і хлопцамі
09 пайшлі да шашы, проста выехалі на скрыжаванне і адтуль
рушылі па дарозе той, што вядзе на Бабруйшчыну і далей.
11 У дарозе яны і зніклі, і як быццам бы назад не варочаліся.
Прынамсі, ні ў той дзень, ні назаўтра ніякіх машын праз
13 скрыжаванне не праходзіла. Так казалі ў Сумлічах. А хто
гэта дапільнаваў аж праз двое сутак, што на скрыжаванні
15 не было машын, пра гэта ніхто не ведаў. Тым часам упо-
чы многія заўважылі, што праз Нясвіжскую вуліцу прай-
17 шло многа нейкіх людзей і за імі ехала некалькі фурманак.
Ці мела гэта якое дачыненне да таго, што немцы павезлі
19 некуды сумліцкіх дзяўчат і хлопцаў, не ведалі, але нека-
торыя яшчэ больш унылі душою, а некаторыя ўзрадава-
21 ліся. Прайшло не больш як двое сутак, і Нявада дайшоў
выразнасці: парэшце-такі! Волька вярнулася! Нявада аж
23 пошанкам гаварыць стаў, так ён чакаў, што скажа Волька.
А што яна новае сказала? Ён жа загадзя ўсё гэта ведаў!
25 Ён жа казаў яму: жалезнага зверга голым пальцам не за-
душыш. А трэба перахавацца і перачакаць, пакуль зверга
27 даб'юць. На гэта ёсць войска. Армія ж педзе павішна даць
яму ў косці. А то — дзе гэта хто бачыў! Волька сказала,
29 што Костусь з усімі, з кім ён быў разам, выходзілі на ша-
шу, запынілі дзве нямецкія машыны, збілі з іх немцаў і на
31 гэтых машынах вялікім гуртам дагналі тыя чатыры ма-
шыны з сумліцкімі хлопцамі і дзяўчатамі. Дзве заднія
33 машыны яны збілі з дарогі, перабілі капвоіных, і ўсе, хто
быў пад канвоем, пайшлі з імі, набраўшы зброю ад мёрт-
35 вых немцаў. Але дзве пярэднія машыны вырваліся далей у
дарогу і зніклі туды, куды ехалі. «Ліза асталася там, божа
37 найвышшы!»

— А самога Костуся ты бачыла?

39 — Я была з ім разам.

— А сам ён прыйдзе дадому?

41 — Не, я да яго пайду.

— Ну то не чакайце мяне хутка. Я пайду ў дарогу.

43 Можна, гэтая мая дарога будзе не меншая, як тая, што я

01 некалі з пямецкага палону варочаўся, не пагамі я гэтую
дарогу мераць буду, а душою. (Вочы яго пачырвалі, і
03 ён дакрануўся да капца носа пацягнутым па кулак рука-
вом.)

05 — А куды ж ты гэта пойдзеш?

— Дык чаго ж ты так грозна пытаеш мяне? Ты і сама
07 была малая і звалася Волечка. Я толькі пра цябе такую
і думаю. Ці ты верыш, што чалавек не вытрымае, каб
09 вечна быць зверам? Вырві ты з чалавека сэрца і ўстаў на
яго месца звярынае, дык у чалавечых грудзях і звярынае
11 сэрца стане чалавечым.

— Звер лагаднейшы за чалавека, ён, калі не галод-
13 пы,— тады ён, як дробная птушка. А гэтаму двуногаму
чорту вечна ўнімку пяма.

15 — Каб адно пайшлося добра, я выратую Лізу і ўхаваю
яе да лепшай часіны. Бывай, Волечка.

17 Твар яго ўздрыгваў. Ён узяў тонкі кіёк і выйшаў з
хаты. Волька таксама выйшла з хаты, замкнула дзверы,
19 вальней распусціла на галаве хустку і праз некалькі хвілі-
ішла ўжо сцэжкаю ў полі.

II

21 Часамі днём позняга лета пачынае хмурнець дзень, і
гэта не збіраецца на дождж, а незаўважна падплылі па-
23 веы восені. Лёгкая плынь ветру зноў заціхне, і дзень зноў
зіхаціць сонцам, але ўжо астаецца пячаць летняга адцві-
25 тання. У поўнай сіле сваёй цвітуць летнія кветкі, і трава

адростае пасля касы, а сэрца чуе, што не так ужо гудзе

27 пчала над жоўтым малачайнікам, і вада ў рэчцы плыве,
здаецца, цішэй. Яшчэ ў пачатку ліпеня бывае зжаўце

29 адзін-адзінюткі лісток на бярозе, і так ён сярод пышнай
зеляніны трымаецца доўга. А ў гэты дзень ён адарвецца

31 і кружыцца ў паветры, пакуль ляжа ў траву. К' вечару
пакідае звінец неабдымная шырыня летняга дня, і кла-

33 дзецца цішыня на зямлю. Жоўты лісток з бярозы ляжыць
у траве і відзён здалёку, і без яго, здаецца, не пахнуў бы

35 так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б
такога вялікага шчасця ў душы бачыць траву і дрэвы,

37 сіратлівы куст шыпыны і вяршаліну высокай хвоі, на
якой ціха ляжыць праменне блізкага да заходу сонца.

39 К' вечару вецер сціх. І бязлюдная лясная дарога была
41 зусім ціхая. У нізкіх месцах на ёй стаяла вада. Велічэз-

1) ная бяроза ўзнімалася і над дарогай і, здавалася, над усім
 лесам. Жоўты лісток з бярозы заблытаўся ў траве і вісеў
 3) у ёй. Многа было верасу, выносістыя хвоі ішлі ўгару, сонца
 ляжала на іх вяршалінах. Блізка быў вечар. Пры самай
 5) дарозе, у густым зарасніку ядлоўцу і крушыны, на павале-
 леным навальніцаю і ўжо струхлелым дрэве сядзеў Сымон
 7) Ракуцька, еў хлеб і глядзеў на жоўты бярозавы лісток у
 траве. Ён быў пейкі нерухомы. Твар задумёны, маўклівы,
 9) жаваў ён павольна, як бы смакуючы або да чаго прыслу-
 хоўваючыся. Ці можа жоўты ліст абудзіў у ім журботны
 11) сум. Вечарэла. Час ад часу Ракуцька паднімаўся, выты-
 каўся на дарогу, акідаў яе позіркам у два бакі і зноў ады-
 13) ходзіўся ў гушчар сядзець, жаваць хлеб і глядзець на
 жоўты лісток. Калі пачало змяркацца, ён узнепакоіўся:
 15) стаў часцей выглядаць на дарогу, схаваў у торбу педа-
 едзены хлеб, скінуў боты, перакруціў на нагах анучы і
 17) зноў абуўся. Твар яго меў нахіл быць даўгаватым. Тыдняў
 два няголеная барада ўжо густа адростала. Ужо добра
 19) ўмеркла, ужо і лісток ледзь відзён стаў, а чалавек трымаў
 сябе на гэтым месцы ўсё так жа. Ён быў як прывязан тут.
 21) Некалькі разоў засаб ён уздыхнуў. «Божа мой, божа мой».
 Здавалася, што яму цяжка тут чакаць таго, чаго ён чакае.
 23) Нарэшце, калі ўжо зусім сцямнела, ён выйшаў на дарогу
 і стаў у нерухомасці, прыпершыся плечуком да вялікай
 25) бярозы. Ён не ўглядаўся, а толькі прыслухоўваўся. Над
 лесам засвяціліся зоры, а ён усё стаяў. І так, можа, не-
 27) калькі гадзін. Ужо і зоры ночы позняяга лета папялець
 сталі. Ён апошні раз уздыхнуў, успамянуўшы бога, знай-
 29) шоў папацёмку сваё ранейшае месца пры паваленым дрэ-
 ве, лёг на зямлю галавой на трухлявы ствол і адразу за-
 31) снуў, як самы стомлены чалавек. Ні разу ён не павару-
 шыўся, аж пакуль высокае сонца новага дня не засвяціла
 33) яму проста ў твар. Тады ён шпарка прахапіўся, затрапя-
 таўся, плюнуў і ўздыхнуў і зноў вызірнуў на дарогу.
 35) Непамыты пасля сну і змяты твар яго быў шэры, і смутак
 ляжаў на ім. Ён дастаў з торбы абкусаны ўчора хлеб і
 37) зноў стаў есці яго. Цягавіта, як добры гаспадар ходзіць за
 плугам, ён зноў стаў акідаць у два бакі вачыма дарогу і
 39) зноў час ад часу садзіўся на павалепае дрэва. Прыйшла
 хвіліна яму, парэшце, пачуць штосьці такое, чаго ён можа
 41) так доўга і чакаў тут. Гэта ішоў хтосьці поблізу. Тут вы-
 разна чулася чалавечая хада: ціхая ў самой сабе і лёгкая,
 43) але яна чутна была здалёку, вядома ў лесе, дзе над пагамі

0/ўсяго многа. Твар у Ракуцькі адразу ажыў, як толькі ён
 пачуў печую хаду. Здаецца, рукі яго задрыжэлi. Позірк
 03пацвярдзеў, і настава выпрасталася. Ён прыліп да вялікай
 бярозы пад дарогаю, сярод такіх жа вялікіх хвояў і пачаў
 05дуглядацца туды, адкуль чуўся чалавек. Дзень быў ужо ў
 самай сіле. А ўдзень, калі ціха, у лесе здалёку чуваць. Так
 07што гэтаму чалавеку прыйшлося доўга чакаць, пакуль на-
 блізіўся той, хто педзе тут ішоў. З-за свайго дрэва Ракуць-
 09ка ўбачыў незнаёмую яму постаць дзіўнага выгляду. Гэта
 быў малады чалавек з парыжэлымі ад сонца валасамі на
 11галаве і палупленай ад ветру скурай на твары. Ён быў такі
 бледны, што яго не брала загара, і такі худы, што адзе-
 13жына на ім матлялася як на калу. А ішоў ён так павольна
 і так яго вадзіла ў бакі, што льга было думаць, што ён
 15пекалькі тыдняў нічога ў рот не браў або яго месяц му-
 чылі і снаць не давалі. Ён вяла, як не свае, перастаўляў
 17ногі і прысутульваўся ідучы. На твары яго было напісана
 гэтулькі абьякавасці да ўсяго навакольнага і да ўсіх мэт,
 19калі яны былі ў яго, што было падобна, што ў яго павек
 патухлі ўсе жаданні і імкненні. Сымон Ракуцька бачыў
 21гэты холад на маладым твары невядомага падарожнага і
 пачаў траціць сваю рапейшую ажыўленасць. Ён хутчэй
 23дзівіўся, чым трывожыўся, або ўзбуджваўся. Ён стаяў і
 чакаў, пакуль невядомы падыдзе блізка, каб ціха гаварыць
 25з ім, а не крычаць яму здалёку. А той, пакуль прыкльбаў
 да вялікай бярозы, Ракуцька паспеў даесці хлеб і скруціць
 27у жмут пустую торбу.

— Стой, хто? — рашуча сказаў Сымон Ракуцька і толь-
 29кі цяпер заўважыў, што адзежа на маладым незнаёмцу ўся
 матляецца шматкамі, зіхаціць дзірамі і што голае цела
 31пабліскае праз дзіры. І піводная дзіра пiдзе не латалася,
 і ўсе гэтыя трапты вывалены ў зямлі і выфарбаваны ў ко-
 33леры зялёна і лясной цвілі.

Невядомы ўздрыгануўся, але адразу ж ізноў упурыўся
 35і спыніўся перад Ракуцькам.

— Куды ты ідзеш, і хто ты такі? — даволі-такі мякка
 37сказаў Ракуцька.

Невядомы маўчаў, як бы мову яму зацяло. Ракуцька
 39бачыў: пекалькі разоў ён праглынуў сліну і язык яго не
 варочаецца, каб сказаць што-небудзь. Ён быў падобен на
 41вельмі хворага чалавека. Сэрца ў Ракуцькі зашчымела. Ён
 дакрануўся да рукава незнаёмага абарванца і бадай-што
 43шэптам прагаварыў:

- 01 — Дык што ты? Захварэў ідучы?
- 03 Незнаёмец шпарка перавёў вочы з зямлі на Ракуцькаў
зтвар. Здавалася, што ён як бы ўстрапянуўся. І гэта, на-
пэўна, так і было. Не дзіва: калі ў пустэльні загучыць ча-
05 лавечы голас ад сэрца, то, здаецца, ён можа падняць на
погі мёртвага.
- 07 — Ці няма тут дзе поблізу, каб мясціны прымятае:
паляжаць.
- 09 — Унь! — ткнуў Ракуцька пальцам у гушчар. Невя-
домы з такім выглядам, як бы ён быў тут адзін, адразу
11 сунуўся туды і адразу лёг пры паваленым дрэве на ўмя-
тую ў зямлю траву. Гэта было тое месца, дзе ўночы снаў
13 Ракуцька. Малады абарванец заснуў адразу, як толькі
заплюшчыў вочы. Ракуцька паглядзеў на яго, уздыхнуў і
15 зноў выткнуўся на дарогу, каб наглядаць яе. Учарашняга
жоўтага лістка ўжо не было, а на яго месцы ляжалі два
17 свежыя, і трэці круціўся ў паветры.
- І восень падкралася, божа мой найвышшы, — уздых-
19 нуў Ракуцька і пільным вокам акінуў дарогу ў два бакі.
На дарозе было пуста, але ўзнімаўся вецер, і ў дрэвах
21 загуло і зашапталася. Ракуцька пачаў часцей вытыкацца
на дарогу. Надвечар надвор'е схмурцела і вецер аціх. Ма-
23 лады абарванец ужо сядзеў і вяла вадзіў навокал сябе
вачыма. Ракуцька, здавалася, забыўся пра яго: стаў пе-
25 спакойны і не сыходзіў з дарогі. Пават раз ён шаптаў сам
сабе: «дзесяты дзень, жартачкі! І няма». І вось зноў настаў
27 момант: нехта шпарка і шумна ішоў дарогаю. Ракуцька
застыў на месцы. Расчырвонены і спацелы падарожнік
29 неўзабаве быў тут. Ракуцька шпарка рушыў яму пасуст-
рач, і яны імкліва абцяліся. Гэта быў Тамаш. Ён быў у
31 ботах і пішкаку паверх рубашкі, і торба з хлебам вісела
на яго левай руцэ.
- 33 — Я дзесяць дзён усё стаю на гэтым месцы, — сказаў
Ракуцька. — А цябе доўга не было.
- 35 — Бо мне было нялёгка дабіцца пад Перабродскую
Злыбяду. Там густа нямецкія гарнізоны стаяць і на даро-
37 гах варты многа, дык я такога даваў кругу, што ўтройчы
дарога мая пабольшылася.
- 39 — Ну што, як там?
- Гэта праўда, што там лагер для забраных немцы
41 зрабілі. Кажуць, што ў лагеры пяць тысяч людзей, але
цяпер менш, бо нядаўна, можа, больш як палавіну пагналі
43 недзе на работу. А хіба льга дазнацца — асталася яна ў

61 лагеры ці па рабоце? Я падбіраўся пад самы лагер. Уночы я ляжаў у траве і глядзеў на калючую загарадзь. Калі ісці з поўдня, то льга праз куп'істы торф падысці ціхом, і піхто не заўважыць. Там бадзяюцца людзі: у таго жошка, а ў тае муж у лагеры. Ну добра. Я туды зноў вярнуся, мяне чакаюць. Я ім расхваліў удачу, калі толькі гэта праўда, што з гэтага боку варушацца людзі. Ты, мусіць, тут дзесяць дзён сядзеў і нічога не дазнаўся?

63 — Як гэта не! Я, праўда, сам не быў там, пад Сумлічамі, але гэта праўда, што там людзі варушыцца пачалі. // Праўда і тое, што на шашы, ці недзе там ля Вялікага скрыжавання, яны дзве машыны з арыштаванымі ад немцаў адбілі. Я нават больш дазнаўся. Гэта там сабраў іх усіх сумлічанін Кастусь Лукашэвіч, а ў гэтага Лукашэвіча дачка, малая яшчэ, у лагеры сядзіць. Цяпер там, пад Сумлічамі, немцы салдат больш паслалі і вынюхваюць усе норы, каб напасці на след. Дык яны, тыя сумлічане, сюды падбіраюцца, тут быццам вальней. Вось і раскідай розумам як хочаш. Яны далі мне так ведаць. Калі я захачу яшчэ з імі пагаварыць, то на Вялікім скрыжаванні трэба толькі знак ім падаць, а знак такі: трэба там пад вялікім дрэвам тры разы засаб зрабіць што-небудзь такое, чаго сталы чалавек ніколі не робіць, і чакаць, пакуль хто-небудзь ад іх абзавецца. Але мне казалі: пасябруюцца яны з памі толькі тады, калі ў нас кулакі здаровыя знойдуцца. А так, калі толькі каб пабедаваць — дык яны і гаварыць не будуць.

27 — Дык гэта і добра. Ідзі туды, зрабі там пад дрэвам, чаго добрыя людзі не робяць, і скажы, што я ведаю, з якога боку і калі падысці да лагера. Я павяду ўсіх. Няхай ідуць сюды, адгэтуль бліжэй і зручней. Я пайду і прывяду сюды людзей. І мы тут спаткаемся, каб разам ісці на Перабродскую Злыбяду.

33 — Добра.

— Я толькі падрамлю тут, і заўтра зранку разыдземся кожны ў свой бок.

— Ну, а Лізаветы нідзе так і не чуваць?

37 — Няма.

— Божа мой пайвыншы, як жа так брыдка павярнулася ўсё.

— Чакай, давай лепш паямо з мае торбы і падрэмлем.

41 Дзе тут каб зацішыней.

Таман страсянуў сваю торбу на руцэ і ступіў крокаў тры ў гушчар. І адразу спыніўся як аслупнянены. Там ся-

дзеў малады абарванец з вялым позіркам. Каб не празмерная хударлявасць яго твару і каб не смуглявая загарэласць Тамашовага твару, можна было б адразу сказаць, што яны адпагодкі.

— Што ты тут робіш, хто ты?! — абрывіста і моцна сказаў Тамаш.

Абарванец паволі крутнуў направа і налева галавой, і за яго адказаў Сымон Ракуцька:

— Божа мой, я забыўся, што ён тут сядзіць, а мы ўсё гаварылі!

— Хто ён такі?

— Каб жа я ведаў. Дарогэю ішоў. Паспаць напрасіўся.

— Гэта ж не хата, што каб пачаваць прасіліся! Хто гэта ў каго прозіцца спаць пад куст!? Э ты, ну абзывайся, не маўчы, кажы, хто ты такі?!

— Есці дайце, — сказаў певядомы.

— На табе хлеба і сала, — Тамаш падсунуў яму яду, — але кажы, хто, адкуль? Куды цягнешся, да каго? Каму служыш? Каму служыш, немцам ці людзям? Ну, чаго ж ты жуеш моўчкі?! (Тамаш падняў кулак.) Расказвай усё чыста! А то зараз больш не дажджэш па зямлі сядзець! Калі што ўтоіш — на месцы палажу! (Тамаш выцягнуў з кішэні пісталет.) Спавядайся!

Малады абарванец зварухнуўся. Па яго твары пайшла хваравітая гримаса. Ён наморшчыў лоб і пачаў:

— Я ўсё чуў, што вы паміж сябе гаварылі. Я ведаю, хто вы, і кажу вам: і я ненавіджу тое і таго, што і каго вы ненавідзіце. Але я скончу есці і тады пачакаю і раскажу ўсё пра сябе. Бо я так згаладаўся і аслабеў, што ледзьве сядзець магу, ні тое, каб доўга гаварыць.

— Так і кажы, што гаварыць не хочаш!

— Не, не, я сам хачу паспавядацца, тады з мае душы спадзе цяжар, які душыць мяне.

— Скажы коратка: па кім-небудзь у цябе душа баліць?

— Па самім сабе.

— І нікога ў цябе няма? — выйшаў з панурасці Сымон Ракуцька.

— Няма.

— Дзе ж ты ўсіх патраціў?

Той маўчаў. Тамаш стаяў пад ім і не спускаў з яго вачэй. Сымон Ракуцька пачуваўся так, быццам зараз лясне над ім гром. Малады абарванец так увайшоў у сябе і дум-

01 камі сваімі і пачуццямі, што, здавалася, ён і позірк вачэй
сваіх настаіў у сярэдзіну самога сябе. Вочы яго і сапраў-
03 ды ў гэты момант глядзелі самі ў сваю глыбіню. Пачалося
маўклівае чаканне. Невядомы раптам ірвануўся на ногі,
05 адзін момант пастаяў і сеў на паваленае дрэва. І як толькі
сеў, з першай жа секунды пачаў гаварыць:

07 — Я завуся Люцыян Акаловіч. Спавядаюся вам ад
сэрца, бо можа я ў свае дваццаць год ужо дажываю апош-
10 нія дні свайго жыцця. Я радзіўся там, дзе і вырас, гэта
дробны фальварак паміж Клецкам і Нясвіжам, бліжэй
11 да Клецка. Гэты фальварак мой бацька арапдаваў з дзе-
вяцьсот дваццаць першага года. А ў дваццатым годзе мой
12 бацька, разам з маёю, цяжарнаю мною, маткаю, выехалі
туды, пад Клецак, следам за польскім войскам, якое адыхо-
15 дзіла з усходняй Беларусі на захад. Мой бацька пакінуў
над Бабруйскам свой невялікі маёнтчак, дзесяцін на сто.
17 У гэтым маёнтку датуль і праходзіла яго жыццё. Мой
бацька меў многа польскіх грошай і каля Клецка адразу
19 заарандаваў фальварак, мог бы яго і купіць, але ён меў
думку, якая не дазваляла яму рабіць гэтага. Думка яго
21 была такая, што ён належаў да тых небагатых землеўлас-
нікаў, якія былі ў блізасці з вялікімі тутэйшымі зямель-
23 нымі магнатамі цераз польскую думку. Спачатку гэтая
думка была такая, што Польшча павінна быць ад мора і да
25 мора. А калі прыйшлося ўсім выехаць на выгнанне ад баль-
шавікоў, то думка гэтая стала такой: ад мора да мора
27 як сабе там хоча, а самае важнае, каб Польшча стала
шырэй — ад Нясвіжа да Бабруйска, каб хоць так, тады
29 можна будзе вярнуцца ў свае маёнткі. Тады пачалася
мара аб пашырэнні Польшчы на ўсход хоць на малую
31 разлегласць. Арандуючы фальварак пад Клецкам, мой
бацька толькі і думаў, што аб звароце ў свой маёнтчак.
33 А дзеля гэтага ідэя пашырэння Польшчы на ўсход стала
яго як бы мэтай у жыцці. І ўсё сваё жыццё ён гэтага
35 чакаў. Рапцей ён проста жыў, а з гэтага часу пачаў пе-
навідзець усё, што не польскае. Радзіўся і пачаў расці я.
37 Мне бацька і прышчапіў свае жаданні. Яго думкі
сталі маімі думкамі, калі я даростаў ужо да свайго
39 юнацтва. Я вырас з думкаю: калі-небудзь адбудзецца па-
ход на ўсход і Польшча асталюецца на ўсёй усходняй
41 Беларусі. А з слова «Беларусь» мы смяліся. Нія-
кай Беларусі няма, а ёсць Польшча! Гэта была і мая
42 вера. Я скончыў гімназію і праходзіў факультэт у Вілен-

скім універсітэце і мог стаць высокаасвечаным юрыстам, але шчасця не было ў душы маеі. Бо я вечна думаў пра тое, што педзе каля Бабруйска ёсць месца, якое чакае мяне і дачакацца не можа і што там гучыць мова такая, якая там ёсць, і гэта маё цяперашца, бо мне трэба, каб там нічога (нават і шум ветру) не чулася, а толькі каб з таго месца, а не з Варшавы каб гучэла толькі польская мова. Я любіў той фальварак пад Клецкам, але ён жа быў і маеі атрутай. Там ёсць нізкае і шырокае дрэва, клён, які ўрэзаўся ў маю душу змалку, але і ён мне здаецца пачым несапраўдным, хоць мне і цяжка ведаць, што можа ўжо я ніколі там не буду і гэтага дрэва не ўбачу. «Усё гэта так сабе, а сапраўднае там, на ўсходзе, дзе павінна стаць Польшча». Так мне здаваўся ўвесь свет, і я жыў як сярод прывідаў і здапяў. Тым часам у нас пачалося расчараванне, бо ніякага паходу на ўсход не было, а годы ішлі, і мой бацька стаў старым чалавекам. Мы пачалі думаць супроць нашага ўрада, бо ён яшчэ ўсё не скамандаваў войску рынуцца на ўсход. А тут з'явіўся стары афіцэр пагранічнай службы Паліводскі, які дзеля сваіх мэт перавёўся з усходняй граніцы на граніцу з Германіяй. Мэты яго былі такія: ён быў у змове з нямецкімі агентамі і стаў завярбоўваць нашу моладзь для ўдзелу ў тым паходзе на ўсход, які падрыхтоўваўся ў Германіі. Служачы на германскай граніцы, ён сам накіроўваў нас у Германію праз граніцу, а там нас аддавалі ў школы шпіёнаў, змоўшчыкаў, агітатараў і дэсантнікаў. Я пайшоў на гэта вельмі ахвотна, мой бацька благаславіў мяне ў дарогу і сказаў, што Паліводскі не які-небудзь адзінокі авантурыст і што яго добра ведае нават такая высокая асоба, як міністр Бэк. Адным словам, я пакінуў, як цяпер сам бачу, бацьку і матку, клён у фальварку і замілаванасць да навукі ў Віленскім універсітэце, сваю маладосць і жыццё будучае маё ў сталасці, сціснуў зубы і рынуўся, як мы ўсе думалі, насустрач нашай будучыні, якую мы спадзяваліся знайсці, трымаючыся за абцае нямецкага бота. Паліводскі быў нашым пэўфам. Ён паведваў нашы школы і казаў нам, што служыць Германіі цяпер — гэта значыцца, дбаць аб Польшчы. У тыя часы ён ужо зусім пакінуў службу ў польскім войску, а служыў і жыў педзе ў самой Германіі. А тым часам нас вучылі не толькі шпіёнству, а і ўлівалі ў нас па кроплі атруту спачатку абьякавасці, а пасля і непрыязні да Польшчы.

1 Ужо тады я пачыпаў задумвацца пад усім гэтым, але тры-
 маўся, зацяўшы душу, бо спадзяваўся на прыход будучы-
 3 ні, калі мы паможам Германіі пакласці пад польскія ногі
 ўсходнія землі. Восень дзевяцьсот трыццаць дзевятага
 5 года нас пратрымалі пад пільным наглядам, і, калі Польшчы ўжо не было, мы вытрымалі экзамен на гатоўнасць
 7 да вялікага паходу на ўсход. Нарэшце гэты паход пачаўся.
 Больш як за месяц да яго я перайшоў ля Брэста граніцу
 9 і пабраўся сюды, прайшоўшы праз той мой фальварак ка-
 ля Нясвіжа і Клецка. Бацька, маці і старая жапчына, мая
 11 былая пяшка, і цяпер благаславілі мяне. Бацька мне ска-
 заў: «Як толькі Германія знішчыць Савецкую дзяржаву
 13 на ўсходзе, то Польшча зноў устане». Я не задумаўся,
 адкуль бацька ведае гэтакую праўду, і рушыў далей на
 15 ўсход. Я бадзяўся па полі і лесе, адзічэў і чакаў. Калі
 Германія рынулася на ўсход, я калаціўся ад радасці. За
 17 гэтую радасць нейкі чалавек на дарозе даў мне жалезам
 па галаве. Я зваліўся і некалькі тыдняў качаўся каля
 19 дарог, баючыся кожнага чалавека і разам з сабакамі і свін-
 пямі едучы траву і ўсялякае паскудства ў ямах і капавах.
 21 Мяне апанавала крываўка. Я ляжаў тры тыдні пад кустамі
 і вылечыўся голадам. Але лежачы так, я захаладзіўся і,
 23 мусіць, перапёс запаленне лёгкіх. Дык я пачаў лячыцца
 сонцам. І вось ужо трэці дзень, як цягнуся пакрысе.
 25 Зайсці куды да людзей мне няма як. Мяне могуць за-
 біць, калі дазнаюцца, хто я такі. Але мне цяпер ужо ўсё
 27 роўна. Будучыня мая прыйшла, вось яна якая! Як вала-
 чашчы сабака, адзін і без нарады, без надзеі і веры. Пазаў-
 29 чора я яшчэ думаў дабрысці як-небудзь да таго фальварка,
 ужо ішоў у той бок і напаткаў на дарозе жапчыну адтуль,
 31 яна шукае сваіх дзяцей. Ад яе я дазнаўся, што маю матку
 немцы спалілі жывую ў доме, а бацьку павесілі перад до-
 33 мам з падазронасці, што яны пібыта кагосьці хавалі.
 Я спрабаваў прыстаць да немцаў, якім я ўжо зрабіў сваю
 35 справу. Але ж я і не немец, і не паляк, а тутэйшы, з-пад
 Клецка. У душы ў мяне так жа пуста, як і ў кішэнях. За
 37 плячыма ў мяне ганьба, а перад вачыма пустэча. Немцы
 мяне страляць хацелі, я ледзьве выратаваўся.
 39 — Бо ты,— абазваўся Сымон Ракуцька,— на-сабачы
 спадзяваўся на сваё нчасце. Пяхай бы ты зерне сеяў
 41 і хлеб жаў, а то ты бачыў сваю радасць у тым, што пехта
 пойдзе, як ты кажаш, на ўсход, чалавечыя косці тру-
 43 шчыць і кроў ліць. Як свет стаіць, то яшчэ не было вядо-

ма, каб па нянавісці вырасла шчасце, а радасць па чужой бядзе.

— Дык куды ты цяпер маеш ісці? — панура запытаўся Тамаш.— А ці ведаеш ты, што калі разабрацца, то я сам павінен быў бы табе адразу галаву зняць за тое, што я вырас без права чалавекам звацца па сваёй роднай зямлі!

Акаловіч змоўчаў, а пасля адказаў:

— Куды маю ісці? Мне цяпер трэба, каб хто павёў мяне за руку. Але ў мяне ажывае і ўжо гарыць прага расквітацца з Паліводскім. Ён згубіў мяне. І не толькі мяне аднаго ён пацягнуў на гэтую сцежку.

— А Паліводскі хіба чуцён дзе!? — ажывіўся Сымон Ракуцька.

— Паліводскі начальнік акругі. І цяпер бывае часта ў тым сваім маёнтку, які калісьці прагуляў у карты, калі мяне яшчэ на свеце не было. Я спатыкаў тут нашых, а яны ведаюць. Гэты маёнтак тут, па гэтай самай дарозе, мне казалі, там ідуць радзей хваёвыя лясы. Маёнтак захаваўся цалкам, і дом, і парк, і сады, і ўся будоўля. Але пакуль Паліводскі ўспомніў пра маёнтак, ваенны начальнік акругі абгледзеў яго і хоча сабе прысвоіць. Паліводскі жыве ў маёнтку і спрачаецца з ваенным немцам.

— Але куды ты ідзеш?! — крыкнуў Тамаш.

— Я іду ў той маёнтак. Можна мне там шанцуе расквітацца з Паліводскім!

— А тады што?

— А тады куды закіне вецер, або хоць канец.

— А дзе табе жалезам галаву растаўклі?

— У Вялікім скрыжаванні.

— Ты там доўга быў?

— Я там перабыў усе свае хваробы.

— Што там чуваць? Каго ты там баяўся?

— Немцаў баяўся, ім стараўся на вочы не трапляцца. Яны і слухаць не хацелі, што я ім служыў. Тамашніх людзей баяўся. Там нейкі Лукашэвіч чуцён. Якраз на Вялікім скрыжаванні, калі я яшчэ ў тым баку быў, ён панаў на цэлую калошу нямецкіх грузавых машын, і ўсе яны там на дарозе і асталіся. Я дрыжаў, каб і яны мяне не ўбачылі дзе. Вось я, як голы, тут перад вамі, я нічога не ўтаіў і нічога не выдумаў. Я даўно ўжо так не еў, як цяпер з вашых рук.

— У цябе зброя ёсць?

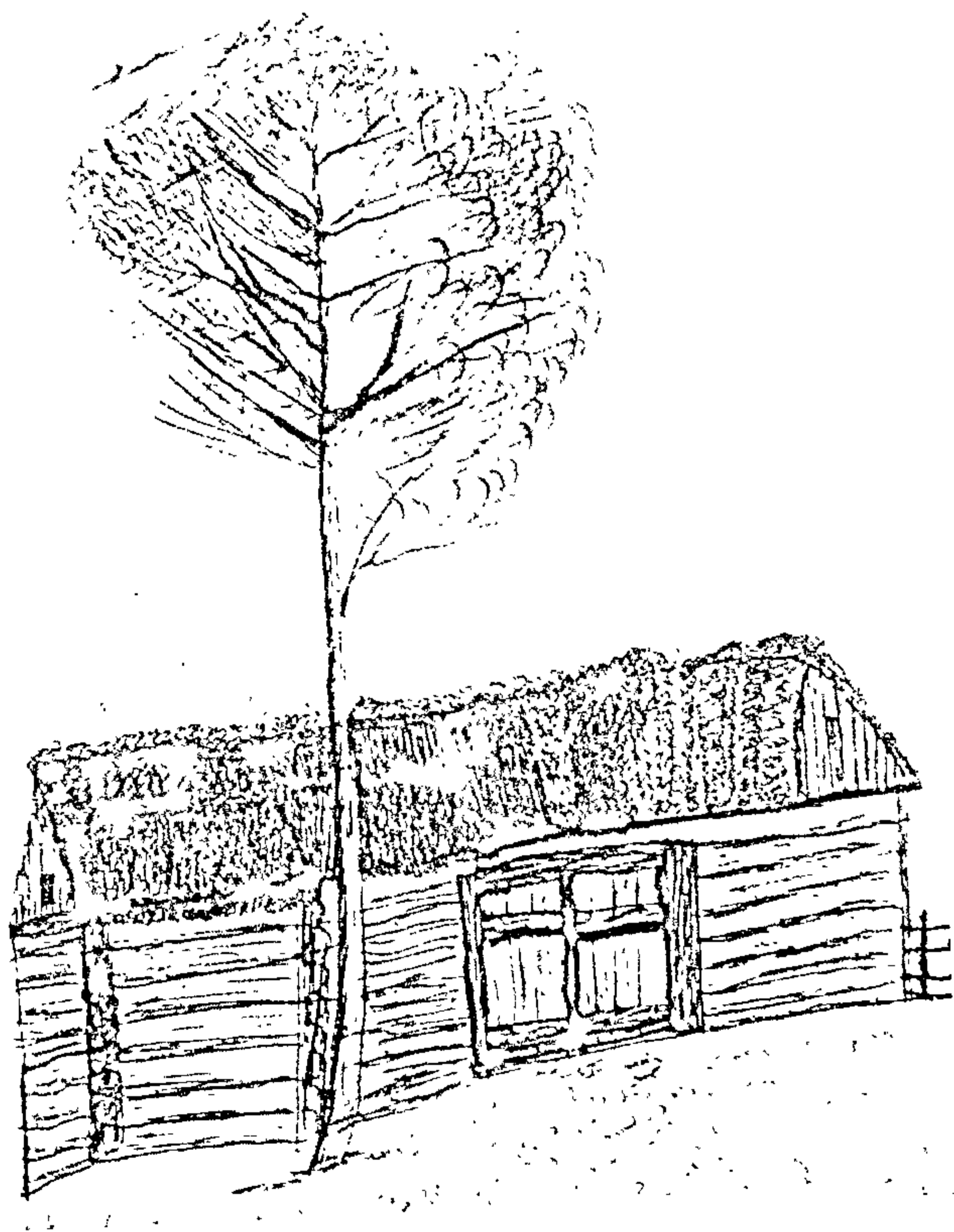
— Аніякае.

- 81 — А чым жа ты з Паліводскім квітацца будзеш?
 — Я там на месцы што-небудзь прыдумаю, а так мне
 83 смялей ісці.
 — Выверні кішэні і пакажы пазухі.
 85 — Добра... Добра...
 — Ну вось так. А цяпер скажы, як на споведзі: уночы
 87 пе ўцячэш, калі цябе не вартаваць?
 — А куды мне ад вас уцякаць?!
 89 — Ну дык кладзіся па траву і спі, бо ўжо вечар наха-
 піўся. Яшчэ пакуль сонца зойдзе, можаш выспацца.
 11 Акаловіч скруціўся ў жмут і стаў густа дыхаць у ствол
 паваленага дрэва. Бліжэй к дарозе лёг Тамаш. Сымон Ра-
 13 куцька прыпёрся плячыма да бярозы і задрамаў. Ноч
 прайшла, як адзін момант. Першы прахапіўся Сымон Ра-
 15 куцька і штурхануў Тамаша.
 — Пакідаю яго табе, — сказаў Тамаш да бацькі і па-
 17 казваючы на соннага Акаловіча. — Каб ён нам не нашке-
 дзіў. — Яны абняліся і пацалаваліся, і Тамаш адразу ру-
 19 шыў у дарогу. Ракуцька штурхануў Акаловіча. Той шпар-
 ка заварушыўся і ўстаў, нейкі занадта рухавы.
 21 — Мне трэба ісці зараз, — сказаў Ракуцька.
 — І я пайду, — узбуджаным тонам абазваўся Акаловіч.
 23 — Куды?
 24 — Я з'яўлюся да Паліводскага і вазьму яго за горла.
 25 — А чаго ты такі трапяткі сёння стаў? Учора ты быў
 26 вялы, як п'яўка.
 27 — Мне сёння лягчэй. І па душы лягчэй, калі я скінуў
 28 з яе камень гаворкаю з вамі. Мне можна ісці?
 29 — Пачакай, пачакай. Я цябе павінен тут рацей пры-
 30 кончыць, а ты сабе ідзі куды хочаш. Гэта ж і ты абкрадаў
 31 мяне, калі ад мяне ўкралі маіх дзяцей!
 32 Сымон Ракуцька дастаў з-над жакеткі рэвальвер. Ака-
 33 ловіч пабялеў і астаўся стаяць. Ракуцька прыгнуўся ў
 34 куст і развязаў торбу.
 35 — На і ты жуў, выварак чартоўскі!
 36 Сонца яшчэ не дайшло да паўдня, як Акаловіч напра-
 37 сіўся ў Ракуцькі, каб той дазволіў яму ляжаць. Ракуцька
 38 кінуў галавой. Акаловіч быў, мусіць, вельмі абьякавы
 39 да свайго стану, бо, як толькі лёг, адразу заснуў, зноў
 40 носам у ствол паваленага дрэва. Ракуцька паглядзеў на
 41 яго і сеў каля сваёй торбы. Чалавек, які доўга быў толькі
 42 сам з сабою, можа мець прывычку гаварыць сам сабе. Сы-
 43 мон Ракуцька мыляў губамі і шаптаў сабе пад нос: — Як

/ сонца віжэй сільве — пайду ў дарогу, каб ісці да позняй
 2 почы. А што з гэтым безгалоўным прайдзісветам рабіць,
 3 перуны яго ведаюць. Можна застрэліць надлу?.. — Ра-
 4 куцька абмацаў свой рэвальвер і ўбачыў, што Акаловіч
 5 спіць, як уліплы ў зямлю. Ракуцька паглыбіўся ў свае
 6 думкі і сцішыўся. Лёгкая дрымота агарнула яго, а пасля
 7 ён і прыслуў трохі. І можна нават больш як трохі, бо, пра-
 8 хапіўшыся, убачыў, што сонца ўжо куды ніжэй стаяла.
 9 Шпарка ўстаў ён і з раптоўнай трывогай убачыў, што
 10 тэрбы з хлебам каля яго не было. Машынальна кінуў ён
 11 вачыма да паваленага дрэва. Ніякага там Акаловіча так-
 12 сама не было, адно прымятая трава сведчыла, што на ёй
 13 ляжаў чалавек. Ракуцька ўтрупянеў. Азірнуўшыся па ўсе
 14 бакі, ён у момант сабраўся ў сваю дарогу. Месца гэтае
 15 асталася пустое і аставалася так, можна, больш за тыдзень.
 16 За гэтыя дні з бярозы пападала на дарогу многа жоўтых
 17 лісткаў. Кожны раз надвечар, калі яснае сонца перад заха-
 18 дам сваім прабівалася праз вяршаліны лесу і свяціла па
 19 дарогу, жоўтае лісце вельмі яскрава выбівалася з зялёнага
 20 колеру травы. Адноічы ў гэты час дня да гэтага месца
 21 надышоў Нявада. Ішоў ён роўнаю і размеранаю ходою,
 22 і адзежа на ім, той самы выцёрты плашч і ўсё іншае, аб-
 23 трапалася, абшморгалася аб зямлю і траву. У вялікай
 24 адзіноце ён стаяў пасярод дарогі над жоўтым лісцем і не-
 25 калькі разоў уздыхнуў: «Божа мой, божа, восень». Пасля
 26 той жа ранейшай паходкай рушыў далей і скрыўся ў пры-
 27 дарожных дрэвах. Яшчэ праз колькі дзён гэтай лясной да-
 28 рогай прайшлі два нямецкія танкі і густа абстралялі лес
 29 паабарал дарогі. А пасля гэтага назаўтра тут праехалі ча-
 30 тыры грузавікі, паўночкія нямецкімі аўтаматчыкамі. Сле-
 31 дам за грузавікамі ішла лёгкая машына. У ёй сядзеў ня-
 32 мецкі афіцэр, узросту сярэдняга і такой жа афіцэрскай
 33 годнасці. Аўтаматчыкі таксама абстралялі лес паабарал
 34 дарогі. Пасля гэтага яны праскочылі праз лес назад і па-
 35 імчаліся шляхам на захад. Даехаўшы да Вялікага скрыжа-
 36 вання, яны выкіраваліся на шашу і спыніліся на абочы-
 37 не. Афіцэр загамаандаваў чакаць. Салдаты паселі на адко-
 38 сах, гаварылі, смяяліся і курылі.

39 У той жа самы дзень ранішнім цягніком з захаду ў Ба-
 40 рапавічы прыехала пара пажылых немцаў, ён і яна. Яна
 41 яго называла Густавам, а ён яе Гертрудай. Кожнаму з іх
 42 было год над шэсцьдзсят. Паважна гэтая пара выйшла
 43 на пляц перад ганкам Барапавіцкага вакзала, і ён некаль-

01 кі разоў пільна азірнуўся, а да яго ўжо ішоў з роўнай
 03 выпраўкай плячысты і разам з тым тошкі ў стапе, з вясё-
 05 лым тварам, і, здаецца, вельмі жыццярадасны чалавек у
 07 вайсковай форме, але, можа, ён і не быў чыстым вайскоў-
 09 цам, бо некалькі чалавек цывільных чыноўнікаў абкруж-
 11 вала яго. Ішла за ім і вайсковая ахова — салдаты з аўта-
 13 матамі і з іншаю зброяй. Гэта быў пейкі наважны чып,
 15 з усяго было відаць. Ён падбегам падышоў да таго, каго
 17 Гертруда звала Густавам, і яны абняліся і пацалаваліся.
 19 Сама Гертруда з роўнай усмешкай на сціснутых губах
 21 абняла санавітага чалавека і назвала яго таксама Густа-
 23 вам. А той адказаў старой жанчыне доўгім пацалункам
 25 і пад руку падвёў яе да машыны, што стаялі з левага боку
 27 ад ганка. Ён пасадзіў Гертруду і Густава ў адну з машыны,
 29 і побач шафёра сеў аўтаматчык. Сам ён з двума аўтамат-
 31 чыкамі сеў у другую машыну. Гэтыя дзве машыны пай-
 33 шлі следам за трыма грузавікамі з салдатамі, а за імі пай-
 35 шлі яшчэ тры грузавікі з салдатамі. Так усе гэтыя па-
 37 язджане выехалі з Баранавіч на Сіняўку і далей проста
 39 імчаліся па Маскоўска-Варшаўскай шашы, на ўсход. Ехалі
 41 яны доўга без прыпынку і толькі спыніліся на Вялікім
 43 скрыжаванні. Пакуль шафёры правяралі машыны і надзі-
 45 малі шыны, Густаў старэйшы высунуўся з машыны і ўгля-
 47 даўся ў вялікае дрэва. На твары яго ляжала пячаць здзіў-
 49 лення, напружання думак і як бы смутку, але пасля твар
 51 яго запалаціла рыса ўпэўненасці, спакою і разам з тым
 53 цікаўнасці і халоднай разважлівасці. Было падобна, што
 55 на яго найшло многа жыццярадаснай самаўпэўненасці
 57 ад санавітага Густава маладзейшага, які ў гэты час пра-
 59 ходжваўся па шашы, а пасля падышоў да старэйшага Гу-
 61 става. Зноў, як на Баранавіцкім вакзале, пачулася паміж
 63 імі нямецкая мова. Маладзейшы Густаў гаварыў так, быц-
 65 кам захлёбваўся. Старэйшы гаварыў спакайней. Ён выка-
 67 заў думку, што яго агортвае неснакой душы і што яго
 69 мучыць трывожнае ўражанне, што ён ужо калісьці бачыў
 71 гэтае дрэва. Як страшны кашмар пануе ў ім пад усім вы-
 73 разнае ўяўленне гэтага велічэзнага дрэва. Больш таго. На-
 75 ват дома, у Германіі, праз добрыя два дзесяткі год, часта
 77 яго душылі начамі цяжкія сны, і ў кожным сне заўсёды,
 79 над усім хаатычным і кашмарным, узвышалася гэтае дрэ-
 81 ва і уць той нават сук з палявым карначком на ім. Божа,
 83 як усё выразна, дакладна і ясна! Уць жа на суку сапраўды
 85 сядзіць карначок! Стары Густаў аж уздрыгануўся. Гертру-

Лўтарекі маюнак да рамана «Пошукі будучыні».

да хапіла яго за руку і сама скалапулася. Густаў маладзейшы стаяў прыбянтэжаны.

— Нічога дзіўнага пяма,— сказаў ён, каб падбадзёрыць і падвесьляіць старога.— Бывае, што сны што-небудзь такое пакіпуць у галаве і пасля здаецца... Сны яшчэ не даследаваны навукай.

— Не,— адказаў Густаў старэйшы,— гэтае дрэва я сапраўды ўжо раз бачыў. На гэтым самым скрыжаванні дарог я тады ўпаў хворы, калі ў тую вайну мяне рускі салдат вёў у палон. Божа мой, зноў лёс прывёў мяне сюды!

Гертруда ўздрыганулася і прыліпла да пляча свайго Густава. Губы ў яе дрыжэлі і голас перарываўся:

— Я ведаю, чаму мы да канца дарогі не едзем цягніком, а перасядалі ў машыны. На цягнікі нападаюць певядомыя.

— Няма нічога дзіўнага,— строга сказаў стары Густаў.— Цяпер вайна, а мы ў заваяванай краіне. Ты ж бачыш, што на машыне нас ахоўваюць грузавікі з салдатамі.

— Ты баішся, што я зноў пачну нашу старую спрэчку? Дык ведай: больш я піводным словам не папікну цябе, але доўга тут не буду і назад у Германію паеду. Заваяваную краіну павінны асвойваць салдаты, а не жанчыны. Куды ты вязеш мяне?!

Яна ўжо гатова была плакаць. Густаў выйшаў з цярылівасці. Ён схмурнеў і шпарка прагаварыў:

— Ты пемка, ці ты не дачка вялікай Германіі?!

— А ты,— аж затрэслася яна,— хіба заўсёды быў немцам? Нават у лепшыя маладыя годы ты размякнуць мог, як гліна, і аддаваў чужаземцам і ворагам Германіі тое, што павінец быў бы прынесці ў Германію! А ты мяне папікаеш? Тады б мы не шукалі шчасця ў гэтай певядомасці, а мелі б шчасце дома.

Стары Густаў аж пазелянеў і сціснуў зубы. Маладзейшы Густаў сказаў да Гертруды:

— Мама, мы заваявалі гэтую краіну вялікай Германіі. Праз пяцьдзсят, праз сто, праз дзвесце год тут стане карэнная Германія. І не трэба ператвараць наша падарожжа ў даклярававую нам лёсам зямлю ў падарожжа вечных валаводнікаў, якія едуць з суда.

— Сын мой, але ж мне страшна, мы не можам ехаць без такой моцнай аховы.

— Гэта нічога. Яшчэ месяц, яшчэ два, і ўсё ўвойдзе

V V

01 ў порму. Тут жывуць не людзі, а казіолі з пявольніцкай
псіхалогіяй. Яны створаны, каб быць слугамі. Павесь над
03 іхпімі галовамі меч, дык яны адразу ўверуюць, што гэта
не меч над імі, які кожны момант можа загубіць іх, а што
05 гэта вісіць найвялікшая справядлівасць усеі светабудовы,
і начнуць з удзячнасцю лізаць боты ў таго, хто павесіў
07 над імі гэты меч. Вось хто насяляе гэтую зямлю. Так што
ты, бацька, сапраўды тады дарэмна быў перад імі паддаўся
09 парыву радасці і не захаваў да канца сваю нямецкую
вытрыманасць. Хіба хто калі будзе дзякаваць курыцу за
11 тое, што яна глынула муху, якая кусала цябе? Ад курыцы
бяруць яйкі і ні за што яе не дзякуюць. А ты да таго быў
13 страціў сваю нямецкасць, што аддаў ім здабытае на вай-
не. Чаму? А толькі з-за таго, што заварушылася душа.
15 Германію зробіш вялікай не душой, а жалезам.

Відаць было, што Густаў маладзейшы ніяк не мог за-
17 быцца на псічную памылку, зробленую калісьці Густавам
старэйшым. Як бы там ні было, але гэтым самым ён давёў
19 да спакою Гертруду. Яна больш не скардзілася і не сці-
скала губы, а з цікаўнасцю пачала паглядаць наабапал
21 дарогі. Машыны і грузавікі з салдатамі рушылі далей. Яны
пакінулі за сабой Вялікае скрыжаванне, з'ехаўшы на
23 шлях кірункам туды, куды раней пайшоў быў Сымон Ра-
куцька, калі следам за ім гналася вайна. Так што праз ма-
25 лы час машыны, едучы бесперапынна, нікуды нідзе не
зварочваючы з шляху, уехалі ў лес і неўзабаве апынуліся
27 ў тым месцы, дзе не вельмі даўно Акаловіч спавядаўся Сы-
мону і Тамашу Ракуцькам і дзе праходзіў кудысьці да
31 свае маты стары Нявада. І цяпер было ціхае гэтае месца,
толькі машыны парушылі яго спакой. Бяроза ўсё так жа
33 кідала на вецер жоўтыя свае лісты. Іх ужо было многа
на дарозе і ў траве. Сонца асвятляла іх, птушкі пырхалі
зкрыллем над гэтым месцам, і цягнула пахам прыгрэтай
сонцам травы і смалы. Стары Густаў і Гертруда высуну-
35 ліся з машыны тварамі і аглядалі дрэвы і зямлю.

— О колькі гною,— прыйшоў у захапленне Густаў.—
37 Колькі гектар зямлі можна ўгнаіць лісцем з сотні такіх
бяроз?

— Я думаю, што нямала гектар,— адказала Гертруда,
і паміж імі зноў усталявалася згода. Машыны неўзабаве
41 зніклі з гэтага месца, і зноў тут стала ціха. Змрокам таго
дня на гэтым месцы зноў з'явіўся Сымон Ракуцька, і не
43 адзін. З таго самага боку, адкуль шляхам праз лес прасха-

VV

лі нямецкія машыны, ён вёў за сабою многа людзей. Усіх было, можа, крыху менш як паўтары сотні. Яны ішлі ўсе адзіным гуртам, калі сабраліся на гэтай лясной дарозе. Збіраліся яны яшчэ з учарашняга дня на прылессі, і некаторыя з іх бачылі тут нямецкія і танкі, і машыны. Адзін за адным яны ішлі, расцягнуўшыся бадай-што на кіламетр. Самы перэдні ішоў Сымон Ракуцька. Далей вялікай бярозы на шляху праз лес ён не пайшоў. З сярэдзіны ланцуга выйшаў убок Кастусь Лукашэвіч у той жа самай рудой жакетцы і ботах, як тады апошні раз гаварыў з Нявадам. Усе людзі збочылі з дарогі ў лес, спускаючы з плеч свае аўтаматы і вінтоўкі. На дарозе пасталі вартавыя. Кастусь Лукашэвіч і Сымон Ракуцька селі на ствол таго самага паваленага дрэва і доўга так сядзелі моўчкі. Ужо і зоры высвецілі, а яны ўсё сядзелі і маўчалі.

— Дык ты ляж і спі, а я павартую цябе, — сказаў Ракуцька.

— Я не засну. Лепш ты спі.

— А калі Тамаш раптам гук падасць — толькі я адзін пазнаю яго.

Зноў яны, можа, з гадзіну маўчалі.

— Дык я сам не свой без перадыху явіўся дадому, — задудукаў раптам Сымон Ракуцька. — Толькі бачу — дзве машыны стаяць пасярод вуліцы. Лізавета ўжо, думаю, даўно дома. Уляцеў у двор — аж спатыкае мяне вачыма жонка. Стаіць, бедная, пасярод двара белая як палатно. Я ткнуўся ў сенцы і аслупянеў. Там у мяне поўнае вешала адзежы вісела. Гэта яшчэ я запасіў дзецям, калі яны гадаваліся без мяне на той бок тае граніцы, каб мой смак да яе сто год трымцеў у варшаўскім горле! Дык стаіць пад тым вешалам немец і абчышчае яго. Знімае боты, чаравікі, хусткі, сукенкі, пагавіцы, паясы, рубашкі і кашулі і ўсё тохціць у чамадан. Божа літасцівы! Тады ўкралі дзяцей! А гэта зноў явіўся зладзюга. Самую памяць аб дваццаці маіх гадах, калі я дзяцей чакаў, крадзе! Парадкуецца, гаспадарыць! Колькі ж на свеце гэтых зладзеяў на маю шыю! Ні ў маладосці, ні ў старасці няма ад іх ратунку! Я яшчэ нічога не ведаю, што ў мяне ў хаце робіцца. Як хаплю я немца ззаду за карак і як тузіну к сабе, дык ён, як тая падла, валіцца на мяне. Я яго штурхануў ад сябе, ён носам у падлогу і як зараве! Бог даў шчасце, што я паспеў падняць з жорнаў камень і накрыць ім нямецкую галаву, так што не разабраць стала, ці была ў немца гала-

V V

01 ва, ці так толькі гэтая крываваая каша. Паспеў я яшчэ
заўважыць, як дрыгнулі нямецкія ногі і апруцяпелі навек.
03 — Уцякай! — закрычала жонка. Я даў ходу на вуліцу,
аж бачу праз адчыненае акно, што ў мяне ў хаце поўнае
05 застолле немцаў і хапаюць з лавы зброю, а мой Тамаш
замкнуў з надворку сепечныя дзверы і да мяне бяжыць з
07 нямецкім аўтаматам. Мы з ім цераз вуліцу і ў сад і ад-
туль бачым, што яе, жонку, гоняць па вуліцы і страляюць
09 па ёй. Яна ўпала. Мы з Тамашом пабеглі да яе, дык і па
нас страляюць. Тамаш як сыпане з аўтамата! Немцы
11 змоўклі. Але іх набегла зноў як плоймы. У Тамаша не
было больш набояў у аўтамат, так ён і сеў макам. Адным
13 словам, жонку забралі, а па нас стралялі, аж пакуль мы
не адкаціліся за крайнюю хату. З палавіну нашага пасёл-
15 ка, і жонку маю, пагналі ў лагер, а мы з Тамашом разам
з усімі. Ну... Тамаш хлопец бывалы і камандаваць па вай-
17 не ўмсе.

— А пра Лізавету што?

19 — А бог жа яе ведае. Анічагуткі ніякага слыху. Ду-
май што хочаш. Больш я і не бачыў яе. І ў цябе ж, кажаш,
21 дачка малая Ліза. Адкуль ты ведаеш, што яна ў лагеры?

— Я напэўна не ведаю.

23 Зноў Сымон Ракуцька і Кастусь Лукашэвіч змоўклі
на доўгі час. Неба на ўсходзе пачынала шарэць, і зоры
25 цьмелі.

— А ці даўно я так глядзеў на зоры, калі шукаў яшчэ
27 сабе дарогі на ўсё жыццё! Усё прайшло як адзін дзень.
І зноў як прыйшлося. Лізачка, дачушка!

29 Кастусь Лукашэвіч шпарка ўстаў і закурыў. Ён і Ра-
куцька яшчэ цэлыя суткі так прагутарылі тут, пасля кож-
31 най гаворкі даючы па гадзіне маўчання. А яшчэ цераз
дзець тут з'явіўся Тамаш і з ім людзі. Усе аставаліся тут
33 яшчэ нешта з паўтыдня. Цяпер успамінаюць, што ў тыя
дні Сымон Ракуцька многа бываў на людзях і любіў слу-
35 хаць, калі хто што расказваў. Тамаш мала быў відзець.
Кастусь жа Лукашэвіч быў вельмі задумёны, бадай-што
37 сумны. У апошнюю ноч перад выхадам адсюль з'явілася
тут Волька. Яна нашмат змянілася з таго, калі пакінула
39 Сумлічы. Здавалася, што яна стала вышэйшая ростам,
рысы твару яе сталі вострымі. Яна была ў мужчынскай жы-
41 кетцы з саматканага сукна і рукі трымала ў кішэнях. Не-
калькі гадзін, да раніцы, яна праседзела з Кастусём на па-
43 валеным дрэве, і скарга прарывалася ў яе голасе. Яна доў-

га раскавала Кастусю, як тыдняў два хадзіла наводдалек
на лясках і полі там, пад лагерам, і як нарэшце выбрала
зручнасць падысці да лагернай агароджы так на вярсту.
Там было тарфяное балота, праз якое цякла павольна ржа-
вая рачулка. «Я ляжала ў чорным куп'і пекалькі дзён. Раз
на дзень да той рачулкі павольнікі з лагера з'яўляліся па
воду. Саматугам яны кацілі бочку на колах. Вартавы не-
мец не ішоў следам за імі, а садзіўся са сваім аўтаматам
на купіну і зводдалеку сачыў за людзьмі. Адзін раз я пад-
паўзла да самай рачулкі і, калі яны ўжо палілі ў бочку
вады і пхалі яе назад, я запытала ў іх, ці няма там у лаге-
ры Лізы прозвішча Лукашэвіч... Маладая жанчына з рас-
пушчанымі валасамі адагнулася ад бочкі і сказала, што
нейкая Ліза ёсць і ўжо даўно ляжыць каля слупа ад
агароджы хвора на крываўку. А колькі год можа быць
гэтай Лізе? — запытала я, але немец там крыкнуў, і
людзі наляглі на бочку. Можа, гэта і яна, даўно ля-
жыць...» Вельмі доўга яны маўчалі. Канчалася ноч. Воль-
ка раптам ткнулася тварам у Кастусёва плячо і зарыдала.

— Нашто цябе благі лёс прывёў тады да мяне, калі
я была малая... Божа, якая пакута!

Кастусь змрочна запытаў:

— Дык дзе ж бацька?

— Не ведаю, дзе бацька. Знік. Я яшчэ раз вярнулася
была ў хату. Пуста. Павукі адбітае ад дошчак акно за-
плятаюць.

Як прайшоў дзень і сцямнела, гэтак месца зноў стала
пустое. Ні голасу, ні шоргату. Стала поўная цішыня. І вет-
ру не было, але лісце з бярозы падала ўсю ноч, так што
зранку ўся зямля пад бярозай была выслана жаўталісцем.
Але не было каму цешыцца хараством гэтага малюнка.
Тут не было ні душы. Птушкі, што збіраліся зімаваць у
лесі, смела садзіліся на паваленае дрэва, і за цэлы дзень
ніхто ні разу не спудзіў іх.

III

І тут было скрыжаванне дарог, але малое і своеасаб-
лівае. Хто ведае, чым падтрымліваецца іспаванне некато-
рых глухіх дарог, па якіх мала хто калі ездзіць і якіх
ніколі ніхто не правіць і не глядзіць. Але вельмі можа
быць, што такая дарога больш бачыла на сабе чалавечага
ўтрапення, чым біты шлях. На тым шляху, калі ўпадзе ча-
лавец, яго неўзабаве падымуць. Тут жа ён можа заходзіцца

01 тыдзямі ў адзіноце. Малое скрыжаванне было на самым
 узлессі, кіламетраў за чатыры ад наваленага дрэва і вялі-
 03 кай бярозы. Вялікі шлях, што праходзіў праз гэты лес і
 далёка ад лесу на паўпочы захад, на Вялікім скрыжа-
 05 ванні скрыжоўваўся з Маскоўска-Варшаўскай шашою, тут,
 07 за лесам, перасякаў вельмі вузкую, на выгляд толькі па-
 07 лявую дарогу, з пяском, ператоўчаным конскімі капытамі
 на пыл. Перакрыжаванне тут было простым кутам. Калі
 09 вялікі грунтавы шлях ішоў з усходняга поўдня на заход-
 11 нюю поўнач, то скрыжаваная тут з ім дарога злучала за-
 ходні поўдзень з поўднем усходнім. Гэтым апошнім кірун-
 кам дарога прыводзіла да Маскоўска-Варшаўскай шашы
 13 даволі-такі далёка ад Вялікага скрыжавання. Ад лесу ці
 ад малога скрыжавання да самай шашы дарога ішла наўз
 15 певялікія лясы і скрозь узгорыстым полем і спрэс усюды
 паўз густыя населішчы. Так што зранку тут на гэтай даро-
 17 ге льга было часта пачуць пах дыму з хатніх комінаў. Пер-
 шы ж кірунак вёў дарогу пайбольш чыстым полем, з чы-
 19 стымі ж узгоркамі. Мясцовасць тут была вышэйшая, узго-
 рыстасць гусцейшая, і дарога не заўсёды ўздымалася ўга-
 21 ру, а давала кругу. Тут яна абвакольвала вядомую на ўсю
 ўсходнюю Случчыну Малібажкаву гару паміж Заняведам-
 23 скімі і Вераб'ёўскімі лясамі і рэзалася проста ў некалькі
 шырозных тарфяных балот. Кіламетраў за сорок з гэтага
 25 боку да малога скрыжавання пры гэтай дарозе ляжаў у по-
 лі вялікі, як гара, камень дзіўнай формы і не менш дзіў-
 27 нымі на ім слядамі мінуўшчыны. Камень меў трохкутную
 форму, як бы палавіну куба, разрэзанага напалам ад адна-
 29 го рога да другога і ўбітага ў зямлю адным рабром сваім.
 Так што было падобна, што гэта каменны зуб увязіўся ў
 31 зямлю, а здалёк здавалася, што гэта нешта нейкае стаіць
 на адной назе. Камень гэтакі высокі, што пад ім мог
 33 стаяць чалавек, крыху прыгнуўшыся, і мог такім парад-
 кам закрыцца зверху і ад бомбы і ад дажджу. Верх каме-
 35 ня быў пляскаты і бадай-што правільны чатырохкутнік,
 быццам дошка стала. Нага гэтага каменя абрасла імхом,
 37 верх жа аставаўся зусім чыстым. Узлезці на верх гэтага
 каменя было вельмі цяжка. Малыя пастушкі, найпервей-
 39 ншыя лазуны, стапавіліся пры камені адзін на аднаго і
 верхняга падсаджвалі, ды і то мала каторы мог адзержац-
 41 ца, вісучы на руках, і не ўпасці на зямлю. На сподняй
 старане каменя, над якой чалавек мог хавацца ад якой-не-
 43 будзь прыгоды, немаведама кім і калі, быў выразаны ры-

01 сунак тонкімі і неглыбокімі рысамі, але вельмі выразны.
 Рысунак не быў удалы і тым больш не быў нават блізка
 03 да мастацтва. Гэта была вельмі недакладная зарысоўка,
 і калі добра і доўга прыглядацца да яе, то тады рысунак
 05 праступаў выразней: з папятага добра лука страла прыцэ-
 лена ў галаву аднарогага быка. Ці гэты рысунак парадзіў-
 07 ся сваім замыслам у быце тае самае асобы, што пакінула
 яго тут, ці гэта была простая стылізацыя, цяжка сказаць.
 09 У кожным разе рысунак быў старадаўні, гэта відно было з
 таго, што некаторыя рысы яго даволі-такі прыцерліся.
 11 Гэты камень называўся ў гэтых мясцовасцях «сухі дзюб»,
 і не толькі ў гэтых мясцовасцях. Вельмі далёка адтуль,
 13 кіламетраў, напэўна, не менш як семдзесят, у Леньках пад
 самым Грэскам, я чуў, як жанчына сказала свайму малому,
 15 які нешта насваволіў: «Ідзі з разгону вытніся лбом аб сухі
 дзюб». Паўз гэты «сухі дзюб» дарога ідзе далей роўнай
 17 лініяй да свае завіліны, а там, раздвоеная на вілы, адным
 рогам ідзе на тую самую «Перабродскую Злыбяду», дзе,
 19 як казаў Сымону Ракуцьку Тамаш, немцы зрабілі канцэн-
 трацыйны лагер. А другім рогам дарога даходзіць да вялі-
 21 кай сялібы, якая займае шырокі абшар у чыстым полі. Ад
 усяго тут павявае старадаўнчынай. Да рэвалюцыі гэта быў
 23 маёнтак тутэйшага зямельнага магната. Двухпавярховы
 дом стаяў белым паўкругам, у якім расло больш як паўсот-
 25 ні старых дрэў усялякіх парод. Два сады яшчэ захаваліся
 паабапал дома. Яблыні і ігрушы ўжо дупляваліся, але яшчэ
 27 садавіна адцягвала ўніз іх голле. Незаўважна стары сад
 пераходзіў у зону маладых дрэўцаў. Гэты малады сад быў
 29 пасаджан год сем таму і займаў гектар не менш дваццаці.
 На зялёным паплаўцы за гэтым садам стаялі будынкі дроб-
 31 нага з выгляду заводзіка, віннага браварца, дзе вырабляла-
 ся яблычнае віно і гатавалася павідла. За поплавам былі
 33 дзве вуліцы новых хат і дамкоў з жоўтымі шуфлядамі і
 шалёўкай вокан, з кветнікамі ад вуліцы і вандлярнямі на
 35 агародах. З усяго было відно, што тут будоўля дайшла да
 свайго завяршэння апошнімі гадамі. У гэты час ранняй во-
 37 сні, калі непадалёку ад малога скрыжавання бяроза сыпа-
 ла на лясную дарогу жоўтае лісце, тут, на поплаве, каля
 39 віннага завода хадзіла на пашы чарада кароў, у кожнай з
 якіх вымя адвісала ніжэй каленных суставаў. У двухпавяр-
 41 ховым доме пахла фарбаю і мытаю падлогаю. Вокны былі
 адчынены, і пад імі ляжалі на двары зграможджаныя ра-
 43 зам абы-як школьныя парты і сталы, шафы і чорныя дош-

кі для пісання мелам. Усё гэта было перасыпана і пера-
 шпаклёвана клігамі, некалькі разоў перамыта дажджамі і
 бесперапынна прысыпалася пылам з навакольнага поля.
 Было яшчэ невялікае дапаўненне да агульнага малюнка:
 некаторыя хаты стаялі з павыбіванымі вокнамі і знятымі
 з крукоў сепечнымі дзвярыма, а паміж дрэў перад двухпа-
 вярховым домам пахаджваў нямецкі паліцай, відаць, нейкі
 тутэйшы хамула з падстрыжанымі вусамі. З другой стара-
 ны дома стаялі грузавікі і лёгкая машына, і два
 нямецкія салдаты мылі яе. Невядома, які гэта быў дзень
 пасля таго, як Гертруду і старога Густава малады Густаў
 спаткаў на Баранавіцкім вакзале, але гэта было праз ня-
 доўгі час пасля таго. У адным з пакояў двухпавярховага
 дома сядзела за сталом Гертруда і цераз стол насупроць яе
 той сярэдні афіцэр, што камандаваў салдатамі, калі яны
 ахоўвалі маладзейшага Густава ў Баранавічах і па дарозе
 і абстрэльвалі лес паабапал дарогі. Вельмі можа быць, што
 яны заседзеліся пасля абеду, бо на стале былі ласункі, а
 час хіліўся на вечар.

— Я стаў за гэты час вашым блізкім чалавекам. І мне
 яшчэ доўга прыйдзеца ахоўваць вас,— сказаў афіцэр.—
 Тут шчаслівая выпадковасць. Недалёка адгэтуль канцэн-
 трацыйны лагер, каля якога стаіць вялікая часць канвою
 і варты. Я са сваімі салдатамі належу да гэтай часці. Так
 што адначасна мы ахоўваем і вас і лагер. Вам тут смела
 можна жыць і працаваць.

— Гэта не выпадкова,— сказала Гертруда.— Наш Гу-
 стаў, калі выбіраў месца для лагера, сумысля падумаў аб
 блізасці да гэтага маёнтка. Тут жа яшчэ адно: маёнтак вя-
 лікі, а тутэйшых людзей асталосся мала, дзе яны падзеліся,
 невядома, хаты пустуюць...

— Яны парыходзіліся на лясках і пасталі бандытамі.

— Дык у першыя гады, пакуль вайна, маёнтак будзе
 трымацца на рабоце забраных у лагер.

— Тым больш я тут доўга буду.

— І я так думаю. Учора, калі мылі падлогу, адпа-
 дзеўка так на мяне паглядзела, што я пакінула верыць
 майму сыну, які кажа, што над тутэйшым народам трэба
 павесіць меч, і ён уверуе, што гэта тая праўда, да якой
 ён сам павінен імкнуцца. Божа мой, я не думала, што мне
 ў мае гады прыйдзеца быць так далёка ад Германіі і пера-
 жываць такую трывогу. Усё жыццё мы марылі мець маён-
 так у самой Германіі. Дзіўна сказаць, але мой Густаў па

01 тую яшчэ, першую, вайну пайшоў ахвотна. Ён быў радавы.
 Мы былі арадатарамі. На той вайне ён меў ужо каштоў-
 23 насцей на цэлы маёнтак. Але ён не вытрыманы чалавек.
 У хваробе ён даў дурную волю сваім пачуццям і аддаў чорт
 25 ведае каму вялікае багацце. Праз усё жыццё я казалася яму,
 што ён зрабіў злачынства перад Германіяй. Ён гэта і сам
 27 разумеў. Ён праклінаў той свой душэўны парыў. Калі з'я-
 вілася вучэньне фюрэра аб заваёве Германіяй свету, ён быў
 29 адным з тых першых, што ўбачылі тут адлюстраванне сва-
 іх асабістых думак. Гэта ўжо не быў парыў. Наш Густаў з
 31 маладых год пачаў рыхтавацца да змагання за ўвесь свет
 для Германіі. Усё прайшло, як сон. Божа, наш Густаў не
 33 будзе арадатарам! Але чаму я сама не свая! Наш маён-
 так не ў Германіі, а так далёка. Мы яшчэ не прычакаем,
 35 пакуль тут стане карэнная Германія.

Яна падышла да акна і стала глядзець у яго. Відно было
 37 поле, вялікі абшар з рэдкімі дрэвамі і на даляглядзе сінія
 істужкі лясоў. Відно было з другога паверха, як у адным
 39 месцы сыходзяцца ў вузел палявыя дарогі і непадалёку
 відно ў лагчыне мястэчка. Гертруда яшчэ не асвойталася
 41 тут. Яна не ведала ні назваў, ні імёнаў, не трымала ў па-
 мяці яшчэ аніводнага твару сярод тутэйшых людзей. Часа-
 43 мі смутак сціскаў ёй грудзі. Як вялікага свята, яна заўсё-
 ды чакала тых дзён, калі прыязджаў сюды Густаў, яе сын
 45 і ваенны пачальнік тутэйшай акругі. Ён заязджаў сюды
 даволі часта. Ён ведаў трывогі і сум свае маці, ён быў ёй
 47 добрым і ласкавым сынам. Гэта быў дзейны чалавек і прак-
 тычны работнік. У яго акрузе былі чатыры канцэнтрацый-
 49 нныя лагеры, і ён сам займаўся імі. Дзеля іх ён нават зрабіў
 змены ў агульным для лагера рэжыме. Туды, пад Вялікае
 51 скрыжаванне, былі напады на гарнізоны і транспарты, тут
 жа было чамусьці спакойна, і вышэйшае начальства лічы-
 53 ла гэта заслугай Густава Шрэдэра. І ён, ніколі нічым не
 выхваляючыся, чакаў таго часу, калі стане на паўкрока
 55 бліжэй да свайго фюрэра. Ён да таго любіў дакладнасць і
 завяршэнне ўсялякай справы, што два разы сам прыяз-
 57 джаў у лагер на «Перабродскай Злыбядзе» і на свае вочы
 бачыў, як на зямлі ляжаць людзі каля агароджы і павакал
 59 бочкі на колах. Што ж да яго маці, то яна нават і ўяўлення
 не мела, што гэта такое канцэнтрацыйны лагер. Яна толькі
 61 ведала тую праўдзівую сапраўднасць, што там многа лю-
 дзей, якія робяць усялякую работу, калі іх на гэта вы-
 63 гацяць.

01 Перабродскі канцэнтрацыйны лагер меў такі выгляд.
 02 Гэта было месца поблізу тарфянога балота з куп'ём і на-
 03 воддалек ад невялікага лесу. А з двух бакоў было поле.
 Вялікая прастора была абгароджана калючым дротам, на-
 05 вокал гэтай агароджы стаялі вартавыя салдаты. У адным
 месцы, ад поля, праз якое тут жа праходзіла дарога, на мет-
 07 раў дваццаць агароджы не было, і гэта было штосьці на-
 кштальт уезду і ўваходу ў лагер. Тут не было аніякага бу-
 09 дышка, і толькі на полі за агароджай стаяў барак з дошак,
 дзе жылі салдаты і адкуль проста з нарага ішла пратапта-
 11 ная сцежка ў дробнае мястэчка, схаванае тут жа ў лагчы-
 не. У сярэдзіне агароджы трава была вытаптана, а больш
 13 як на палавіне плошчы засыпана пяском невядома дзеля
 чаго. Гэта было распараджэнне самога начальніка акругі
 15 Густава Шрэдэра маладзейшага. Некалькі тыдняў забра-
 ныя ў лагер людзі насілі на сабе ў торбах, хустках і ў да-
 17 пасаванай да гэтага сваёй адзежы пясок з поля і засыпалі
 траву быццам бы для гігіенічнасці. Людзей тут было то
 19 менш, то больш. Быў момант, калі тут было забраных пад
 дзесяць тысяч. Іх усё адпраўлялі кудысьці на работу. Ця-
 21 пер тут было людзей пад дзве тысячы. У агароджы, насу-
 праць уезду ў лагер, стаяла пустая бочка на колах. Раз па
 23 дзень забраныя на чарзе прывозілі сюды ў бочцы ваду з
 рачулкамі і ставілі бочку на гэтае месца. Хто першы дабіваў-
 25 ся, каб хапіць сабе ў бляшанку з-пад кансерваў вады, той
 мог лічыць сябе шчаслівым. Месца навакол бочкі было,
 27 вядома, самым зручным, каб дастаць вады. Таму, хто ўжо
 раз заняў сабе тут месца, той і не сыходзіў з яго тыднямі,
 29 каб захаваць яго за сабою. Тут так было густа людзей, што
 ляжаць не было месца. Тут людзі толькі сядзелі. Тут былі
 31 толькі здаровыя, што мелі сілу, каб заўладаць тут месцам.
 Хворыя ляжалі на пяску глыбей у разлегласць, хворыя на
 33 крываўку асобна, бліжэй да агароджы. Аслабелыя, але не
 хворыя — на траве. Ночы цяпер стаялі зорныя і прыхала-
 35 далыя, і да самай раніцы чуліся тут: моцны шэпт, кашаль,
 стагнанне, божкапне, моцная малітва таго, хто ўжо не ве-
 37 рыў у бога, і моцная знявага бога з вуснаў таго, хто датуль
 нічыра верыў у яго. Раніцаю сонца высушвала слабую во-
 39 сенную расу, і пад хворымі яшчэ пачыналі раіцца мухі.
 Чуўся крык і камапда. Прыносілі тую вечную ва ўсіх тур-
 41 мах, катаргах і арыштных месцах страву, што пры ўсіх
 уладах і рэжымах завецца «баланда», незалежна ад таго,
 43 ці там на вядро вады прыходзіцца бурак ці бульбіна. Усе

✓✓

прывыклі ўжо, што той, каго забіралі адсюль на работу, больш сюды не варочаўся. А ці на благое гэта, ці на добрае, кожнаму нельга было нават і падумаць, а ні то што каб ведаць. Спачатку выгараджаная лагерная плошча была меншая, пасля яе пашырылі, і ад старое агароджы асталося некалькі слупоў без дроту. Прыткнуўшыся галавою да аднаго з гэтых слупоў, тут ужо трэці тыдзень ляжала Лукашэвічава Ліза, у сукенцы, якая была раней светлая, а цяпер стала чорная ад зямлі. Асеўніа мухі раіліся пад ёю, калі прыпякала сонца, а яна ўсё ляжала і ляжала бадай-што ў бяздум'і. Бяздум'е было яе ратункам, і ішло яно ад вялікай слабасці яе цела, боль і ныццё ў якім сталі ўжо яе звычайнасцю. Калі прыносілі баланду і ўсе кідаліся да яе з бляшанкамі ад кансерваў, яна нават не паднімала галавы і не бачыла таго страшнага малюнка, калі чалавек, загнаны ў п'яволу, у загарадзь і ў натоўп сабе падобных няшчасных, ад якіх адабрана права, самае першапачатковае, патрэбнае нават і некаторым жывёлінам — дзеля сваіх прыродных патрэб пабыць часам у адзіноце, — яна не паглядала, як чалавек тут ператвараўся ў жывёліну, а патоўп у чараду.

Каля вядра з баландой людзі збівалі адзін аднаго з ног, ратуючыся ад галоднай смерці і хваробы. Тыя ж, што былі цвярдзейшыя воляй, угаворвалі гэтых і словам і крыкам наладзіць сталасць. І пры баландзе і пры бочцы з вадоў заўсёды стаяў шум сотняў галасоў. Спакайнейшыя і вытрымацейшыя аставаліся дзе-небудзь убаку, але затое мала калі і баланду і ваду бралі ў рот. Сярод іх нараджаліся думкі і планы аб уцёках, аб змаганні з нямецкай салдатняй, аб арганізацыі ўсіх дзеля паўстання і масавым уцёку. Да гэтых належала адна высокая жанчына, да жудасці хударлявая з постаці і з твару. Яна была не маладая і не тое каб старая. Так ёй магло быць год мала-менш як пяцьдзесят. Рысы твару строга і, можа, нават халодныя. Позірк спакойны, мала рухавы, ён як бы быў выяўленнем чалавечай упэўненасці, што нічога новага на гэтым старым свеце не ўбачыш. Спачатку і яна кідалася ў натоўп на баланду і ваду, але пасля ўбачыла, што лепш быць галодным, чым з памятымі касцямі. Тады яна пачала ўгаворваць многіх устанавіць чаргу на баланду і ваду. Пачыпанне яе перадалося да іншых, і, калі чарга пачала ўстанаўляцца, яна раптам адчула сябе так, што як бы ўжо зачэпілася за нейкую справу ці мэту, і гэта вывела яе душу з стану бязвер'я і безнадзейнасці і дало ёй сілы лягчэй цягнуць сваё існаванне.

0/ Так прыйшоў момант, калі яна аднойчы, седзячы ў адзіно-
 це на стаптанай траве і выбіраючы адтуль нейкія, вядомыя
 03 ёй травіны, якія яна сла, загаласіла: «А добры мой, а леп-
 шы за ўсіх мой, а чаму ж ты па мяне не прыходзіш? Хіба
 05 ж ты забыўся, як ты пудзеў па мне дваццаць год і як дзеці
 не ведалі, які ты, а я зямлю арала і азіралася, а можа ты
 07 як-небудзь бачыш мяне? А ці памятаеш ты, як Тамашка
 наш упаў быў з дрэва і гаварыць не мог...» З таго часу яна
 09 пачала галасіць кожны дзень, перабіраючы ў сваім гало-
 шанні ўсё сваё жыццё ад дзён свае маладосці, ад той вай-
 11 ны з немцамі да гэтай, і такім парадкам праз яе галошанне
 ўсе дазналіся, як яна жыла і што было ў яе душы. Што гэ-
 13 та было за жыццё! Выкіданне з хаты, марнаванне маладо-
 сці, смутак у сталасці, вечнае выгнанне ў жыцці на родным
 15 месцы. Гэта была жонка Сымона Ракуцькі. Вельмі можа
 быць, што яе галошанне павяло многіх на расказ аб самім
 17 сабе. Адкуль толькі тут не было людзей! Але ў гэтыя дні
 для Лізы не існавала асоб і твараў: усіх і ўсё яна з свайго
 19 належанага пры слупе месца бачыла, як праз туман. Бліз-
 кія галасы і далёкія гукі да яе даходзілі аднолькава, як
 21 праз сцяну з адзежы і ваты. Бяздум'е ратавала яе ад смут-
 ку. Але, нарэшце, прыйшоў смутак, з'явіўся ўладны і бяз-
 23 літасны, як і заўсёды ў чалавека, ён быў страшнейшы і ця-
 жэйшы за боль цела, парванага жалезам. Пачаўся ён ад
 25 рання яснага дня. Можа яна пачала перасільваць хваробу,
 бо магла падняць галаву, калі ў загарадзі пачуўся злітны
 27 ў адзін гул гоман. Гэта чалавек пад тысячу людзей вы-
 стройваліся перад выхадам з загарадзі. Іх забіралі на тую
 29 невядомую работу. Калі гэты вялікі патоўп рушыў з мес-
 ца і пачаў скрывацца ў полі, нават праз яго маўчанне чуў-
 ся жах няволі. У гэты момант да Лізы падышла Ракуцька-
 ва жонка.

33 — Ну як,— сказала яна,— ты ўсё ляжала, а сёння ся-
 дзіш. Можа твая крываўка пакідае цябе?

35 — Мама! — моцна сказала Ліза, ведаючы, што гэта пэ-
 маці. І з гэтага моманту пачаў душыць яе смутак. Ракуць-
 37 чыха скаланулася і шпарка адышлася да свайго ранейшага
 месца. Быццам бы хто рваў з яе душу. Магічнае слова
 39 «мама» ў абедзвюх іх скаланула душу, у малое і ў старое.
 Ракуцьчыха ўпала тварам на пясок і зарыдала. Ліза аста-
 41 лася сядзець нерухома на ўвесь дзень і на ўсю ноч, так
 смутак скаваў яе ўсю і яе вочы; бадай-што суткі яны не
 42 сышлі з аднаго пункта дзесьці ў прасторы.

01 Я ў малепстве бачыў, як птушка далася аб тэлеграфны
 02 дрот і, скаваная рахамі ў нагах і крыллях, капчалася на
 03 зямлі пад дротам. У яе вачах маглі змясціцца смутак і
 04 скруха ўсяго свету. А які ж шлях трэба прайсці ад птушкі
 05 да чалавека! Лізіц позірк змяніўся толькі на рассвітанні
 06 пасля той ночы, якая стала апошняй ноччу яе жыцця ў
 07 лагеры.

08 Тым самым тыднем, а можа, на колькі дзён рапай, зду-
 09 шаны смуткам аб Лізе, скрухайі, небытам, кашлем, стары
 10 Нявада падышоў да мэты свайго доўгага падарожжа. Ён
 11 ужо даўно, з першых жа дзён, ішоў глухімі сцежкамі, уз-
 12 межкамі, цаліною — полем і паплавамі. Чым бліжэй ён па-
 13 дыходзіў да месца, да якога так доўга ішоў, тым мацней
 14 авалодвала ім пачуццё неспакою і трывогі. Ён гэтулькі пы-
 15 таўся ў людзей пра гэтае месца, і дзе яно і хто тут жыве,
 16 і хто ім уладае — што ўжо больш і не правяраў свае даро-
 17 гі, а ішоў ад пайкага свайго чуцця. Хада яго была ўжо
 18 цяжкая і павольная. Дарога яго скончылася змрокам ясна-
 19 га дня. Ён убачыў перад сабою бялявыя ад рэштак змытай
 20 дажджамі вапны камляватыя ствалы старога саду. Паўз
 21 увесь сад быў роў і зарослы травой вал над ім. Ад такой
 22 доўгай хады і трывогі ногі яго падгіналіся. Ён сеў на вал
 23 пад ровам і падумаў: «божа мой, як далёка да Сумліч».
 24 Сапраўды ён зайшоў вельмі далёка. Гэта была нават і не
 25 тая акруга, у якой былі Сумлічы. І не тая гэта была акру-
 26 га, начальнікам якой быў маладзейшы Густаў Шрэдэр і ў
 27 якой была цяпер у лагеры Ліза, дзеля якой ён прыйшоў
 28 сюды. Ён сядзеў над ровам і не ведаў, як жа пачаць сваю
 29 справу, і калі, і з кім, і дзе таго шукаць тут. Яшчэ не
 30 ўмеркла, і постаць яго вельмі выразна вырысоўвалася. Ся-
 31 рэдніх год жанчына ішла з кашом яблык паўз вал пад ро-
 32 вом, спалохалася незнаёмага чалавека і стала абыходзіць
 33 яго стараной. Ён яшчэ больш узнепакоіўся. Душа яго ныла
 34 і трывожылася, і, каб ён мог у гэты момант праверыць сам
 35 сябе, ён знайшоў бы ў сабе больш безнадзейнасці, чым ве-
 36 ры, і больш боязні, чым надзеі. Ён падняў вочы на жанчы-
 37 ну і запытаў:

— Ці тутэйшая ты, галубка?

39 — Ой, дзядзюхна, хто гэта!

І жанчына пайшла шпарка. Нявада заварушыўся:

41 — А скажы, ці Паліводскага гэты маёнтак?

01 -- Нашто табе? Хто ты? Унь немец павярнуў сюды галаву, стаіць з аўтаматам ля брамы.

03 Яна падбегам пайшла к дому, веранды і балконы якога здалёк вырысоўваліся зялёным сваім колерам на фоне белых сцен.

07 — Калі ты маеш доступ да Паліводскага, — крыкнуў жанчыне Нявада, — дык пакажы яму, што тут сядзіць чалавек, які прынёс яму тое, што ў яго адабралі на той вайне і чаго ён шукаў праз усё жыццё.

11 Жанчына выслухала ідучы і ўжо сапраўды-такі пабегла і знікла з вачэй. Нявада рашуча ўстаў і шпарка пайшоў к дому. Нямецкі салдат пераступіў з нагі на нагу і закрычаў нешта на Няваду так, што здавалася, гэта ён прагаўкаў, цвелячы сабак. Нявада падняў рукі ўгару і стаў на месцы. Мусіць-такі сапраўды тая жанчына мела нейкі доступ ці да самога Паліводскага, ці да якога-небудзь яго слугі, ці да кухароў, ці пакаёвак. Бо нешта вельмі адразу, як толькі Нявада стаў перад салдатам, з дома на ганак выйшлі двое ў паліцэйскай форме, і адзін штосьці сказаў салдату, а пасля рускай мовай запытаў у Нявады, трымаючы на губах штосьці надобнае да цікаўнасці і ўсмішкі:

— Гэта ты прынёс тое, чаго шукаюць праз усё жыццё?

23 — Гэта я, — абазваўся Нявада.

— Дык хадзі сюды.

25 Салдат адступіў ад Нявады, і Няваду павялі праз цёмныя і асветленыя свечкамі пакоі і карыдоры. Многа прайшлі дзвярэй і парэшце слыніліся ў вялікім пакоі, акно ў якім, высокае і шырокае, было адчынена. Было відно, як на небе патухалі апошнія праменні яснага захаду. Няваду паставілі ў кут каля дзвярэй і пачалі выварочваць яму кішэні, шукаць за пазухай і мацаць па ўсёй яго адзежы. У гэты момант адчыніліся дзверы тыя, праз якія Нявада яшчэ не праходзіў, і двое людзей выйшлі адтуль і, штосьці ўзбуджана гаворачы па-нямецку, пайшлі ноплеч. праз пакой да выхада. Тыя, што выварочвалі Нявадавы кішэні, павыцягваліся, як пруты. Адзін з тых двух быў высокі і ўжо стары і ў цывільнай адзежы, другі сярэдні і ростам і гадамі і ў форме нямецкага афіцэра. У дзвярах яны паціснулі адзін аднаму рукі, і вайсковец выйшаў, а высокі цывільны астаўся, і рантам адбылася дзіўная Няваду з'ява: яго вычупілі з рук і накінулі шукаць у яго чагосьці, а самі зніклі следам за вайсковым, і высокі цывільны вярнуўся ў свой пакой. Нявада астаўся адзін. Ён схілеў быў радавацца гэ-

0031 13 1742

01 таму. Адразу ён стаў увішны і рухавы. Прыгнуўся і мац-
02 жуў месца, дзе ў вопратцы падшэўка сшыта з верхам: Аж
03 у галаве яго закружылася: яны яшчэ не дайшлі былі да
гэтага месца, і тое, што ён пёс Паліводскаму, было пры
05 ім. Узбуджаны і з наплывам надзеі, ён зазірнуў у акно і
06 ўбачыў, як той вайсковец сеў у машыну і як той салдат,
07 што запыніў быў яго на двары, палез у грузавік, дзе ся-
дзелі больш салдаты. І машыны адразу паехалі. На двары
09 стала адразу пуста, і з-за дрэў чулася, як нехта вучыўся
граць на дудцы. Падобна было, што як толькі паехаў, а з ім
11 і салдаты з аўтаматамі, дык тут не асталася ніякай варты.
Праўда, два паліцаі падышлі аднекуль, узлеглі грудзьмі
13 на плот і сталі курьць, але Няваду яны здаваліся чымсьці
як бы не вельмі жорсткім. Яны хоць не гаўкаюць так па-
15 нямецку. Пустэча, цішыня і дудка з-за дрэў запоўнілі час
Нявадавага чакання. Так адзін ён стаяў, можа, з паўгадзі-
17 ны. Зноў трывога і ўтрапенне пачалі авалодваць ім. Раптам
адчыніліся дзверы, за якімі знік высокі цывільны, і палі-
19 цэйскі выйшаў адтуль і беларускаю моваю (відаць, быў ту-
тэйшы) сказаў да Нявады:

- 21 — Гэта ты той самы, што нешта прынёс?
— Я,— устрапянуўся Нявада.
- 23 — Дык увайдзі. Цябе, здаецца, глядзелі і абмацвалі?
— Абмацвалі.
- 25 — Дык ідзі, ідзі туды.— Ён паказаў на дзверы, з якіх
сам выйшаў, і сеў на цвёрдае крэсла ў паставе такой, у
27 якой ён тут маецца сядзець доўга, можа нават цэлую ноч.
Нявада ўвайшоў у наступны пакой і ўбачыў таго самага
29 высокага цывільнага. Ён стаяў пасярод пакоя, заклаўшы
за спіну рукі, і нервовы цік перасмыкваў яго губы.
- 31 — Стой, стой,— шпарка сказаў ён, як толькі Нявада
зграбіў крок ад дзвярэй.— Ты быў на той вайне?
- 33 — Быў.
— Ты аграбіў раненага афіцэра?
- 35 — Не я, а немец. А як той немец трапіў у палон і ля-
жаў хворы ў маёй хаце, дык за добры догляд пакінуў усё
37 тое маім дзецям. Усё захавалася як ёсць. Я прынёс пану
Паліводскаму.

39 — Гэта я Паліводскі,— нецярпліва сказаў высокі.
Няваду быццам праняло электрычным токам. Перад ім
41 стаяў стары чалавек, хударлявы, з тварам такім, што, зда-
валася, да яго прысохла вечнае чаканне. Нявада зрабіў
43 рух да акна, дзе святлей, і загарнуў сподам наверх крысо

01 свае вопраткі. Паліводскі не спускаў з яго вачэй, і губы
яго перасмыкваліся часцей, ужо дробна і бесперастанку.
03 Было маўчанне і цішыня. Угнуты Нявада пацягнуў за ка-
пец суровае ніткі, і пачуўся сухі трэск, і пасупраць акна
05 льга было ўбачыць, як з таго месца вопраткі, дзе рванула-
ся нітка, пайшоў пыл. Не адгінаючыся, Нявада ўсадзіў
07 пальцы пад адпораную падшэўку і абмацаваў там. Тут па-
чуўся яго голас. Ён гаварыў:

09 — Мой ласкавец, я праз дваццаць, а можа, і праз усе
трыццаць год хаваў, не пускаў куды, трымаў, а пёс і шу-
11 каў вас, і прапытваў у людзей больш як... не лічыў дзён,
але больш як месяц. Я ў балотных закутках і ў сабачых по-
13 рах хаваўся і туляўся, абыйкаў непапатаць каго і каб
цэлае данесці... Божа мой. Каб жа льга было верыць у ча-
15 лавечае сэрца і каб пранялі яго пакуты дзіцяці, яшчэ зусім
недарослая дзяўчынка... (Тут ён абмацаў і дастаў з-пад
17 падшэўкі гадзішнікі. Паліводскі ўцягнуў ніжнюю губу ў
рот і сціснуў яе так.) Яна там без ратунку і без... без... без
19 жыцця можа ўжо! (Ён павысіў голас і дастаў з-пад пад-
шэўкі звязаныя пярсцёнкі.) Вам жа гэта слова сказаць, і
21 пакіне яна мучыцца...

— Пра каго ты гаворыш! — крыкнуў нецярпліва Палі-
водскі, не маючы сіл адарваць вочы ад Нявадавых пальцаў.

— Ласкавенькі мой, любенькі мой, дарагі мой, душою
і цэлам прашу, дастаньце яе з лагера і аддайце мне, каб
я мог хоць пачуць, як пахне яе галава — ці пылам, ці мы-
27 лам, як калі бывала ў яе. Ратуйце яе і мяне цераз гэта...
Каб праз вашы вушы да сэрца дайшло... Чалавек жа, нават
29 і акамянелы, не бывае без сэрца. Я так прашу, што аж не
ведаю, ці глядзеў я калі на каго з сваім гонарам... Дзеля
просьбы мае я пёс сюды цэлы месяц, прапытваў, туляўся...

Тут ён дастаў з-пад падшэўкі крыж і застыў маўкліва.
33 Можна, ён успамінаў, ці не асталася яшчэ чаго, і не бачыў,
як Паліводскі раптам збялеў тварам і рукамі зрабіў рух ту-
35 ды да яго. Нявада выпрастаўся і паклаў усё на стол. Поў-
ны вялікага чакання, ён стаў перад Паліводскім і не зво-
дзіў вачэй з яго твару. Некалькі разоў твар Паліводскага
зменьваў свой колер: то чырванееў, то зелянееў, то бялееў, то
39 зноў чырванееў. Нарэшце ён як бы абмярцвеў, і вочы быц-
цам ашклянелі. Ён падсеў да стала і глядзеў на крыж, на
41 якім мільгацелі нават у сваёй нерухомасці каменні.

— Нявіннае дзіця... Можна там яна дрыжыць ад крыку
43 тоўстага салдата...

0 / Нявада прыдумляў словы, ён не ведаў, што Паліводскі
 2 пражыў жыццё адзіп, без сям'і і без дзяцей, і тое, што яму,
 3 Няваду, магло быць мэтаі, Паліводскаму было нічым. Па-
 4 рэшце і Нявада змоўк, і маўчанне гэтае, здаецца, павалі-
 5 лася нязносным цяжарам на ўвесь свет. Паліводскі раптам
 6 надпёр твар рукамі і прамыляў губамі так, што Нявада
 7 ледзь пачуў:

— Позна ўжо... няма... і не трэба! — апошняе слова ён
 9 выгукнуў мацней і зноў замыляў губамі. — Жыццё пражы-
 та чорт ведае як... І нічога не ўдалося...

Губы яго зноў пачалі перасмыквацца, і ён стаў у ра-
 1 нейшай паставе, з рукамі за спіной. Нявада з жахам уз-
 2 дрыгануўся, спазма здушыла яму горла, і ён прахрыпеў:

— Позна? Яе расстралялі? — І ён закалаціўся, як пры-
 5 гавораны к смерці.

Паліводскі закрычаў:

— Прынёс позна! Трэба было дваццаць год таму на-
 7 зад! — Паліцэйскі з'явіўся ў дзвярах, падазрона зірнуў на
 9 Няваду і ціха сказаў да Паліводскага:

— Яшчэ просіцца... там увесь час сядзіць. Гаворыць,
 1 што яго ўспомняць, каб сказаць, што ён сын Стафана Ака-
 ловіча.

Паліводскі разоў дзесяць засаб перасмыкнуў губамі і
 2 ўсім тварам і сказаў:

— Няхай увойдзе.

Твар яго як быццам праясніўся. Здавалася, што з ду-
 27 мак яго сышло ўжо ўсё, апроч таго, што папрасіўся сюды.
 Ён падышоў да дзвярэй, каб сустрэць сына Стафана Ака-
 29 ловіча. Нявада трымаўся, каб не застагнаць, так ціснула
 яму ў грудзі і горла. Ён аж хістапуўся ўбок ад жаху, уба-
 31 чыўшы, што ў дзвярах з'явіўся той самы малады і абарва-
 ны, якога ён тады, даўно ўжо, траха не забіў жалезам па
 33 галаве. Цяпер ён быў яшчэ больш абарваны і больш быў
 падобен да абцягненага скурай шкілета, як да чалавека.
 35 Паліводскі працягнуў яму руку, а той дзіка азіраўся каля
 сябе.

— Я сын таго Акаловіча, які меў знаёмства з вамі мно-
 37 га год і да якога, пад Клецак, вы заязджалі...

— Ваш бацька быў самым блізкім мне чалавекам з
 39 усіх...

— Майго бацьку пемцы павесілі, — сказаў з узпятасцю
 41 Акаловіч. — Я не маю дзе галаву прытуліць, за мною, як за
 43 воўкам, палююць, дзе б хто ні сустрэў мяне... Увесь свет

- 01 цесны мне. Дзе ж тая вялікая Польшча? І малое яе няма!
 Хто мяне адарваў ад таго месца, дзе мне прасторна было?..
- 03 Ён задыхаўся. Нявада прыліп плячыма да сцяны. Паліводскі сеў к сталу і ўнурыў твар. Акаловіч пачаў калаціцца, як пасаджацы на пакуту. Паліводскі крыкнуў Няваду (відаць было, што раптам успомніў):
- 04 — Выйдзі! — І ўставіўся сухімі вачыма ў Нявадаў твар.
- 09 Нявада, ірвануўшыся з месца, бачыў, як Акаловіч затрапятаў рукою пад за пазухай і двума крокамі апынуўся перад самым Паліводскім. Нявада застыў на месцы. Акаловіч ірвануў з нетраў дзіравае адзежы штосьці малое, цёмнае, чаго Нявада не мог разгледзець. Паліводскі сядзеў упураны. Акаловіч кінуў у яго бок сваю руку. Нявада не паспеў нічога ні падумаць, ні разгледзець. Траскучы гук і дым, і Паліводскі тузануўся ўніз і грунуўся аб падлогу, галавою пад стол. Акаловіч пераскочыў цераз яго і рынуўся ў акно, але адразу ўзаскочыць па падаконнік не мог, а паспеў яшчэ прыткнуць да сцяны крэсла і тады ўжо кінуцца на двор. Нявада не паспеў апамятавацца. Паліцай, утрапёны і перапалоханы, сыпануў у пакой кулямі, але ў самы пакой не ўбег і закрычаў. Нявада падбег да акна і толькі цяпер заўважыў, што рука ў Паліводскага адкінута з-пад стала на падлозе на праход паміж сталом і акном. Паліводскі быў мёртвы — толькі цяпер уцяміў Нявада. Ён шпарка апынуўся на акне і, трымаючыся за падаконнік, гупнуў пагамі на зямлю. Як у спёку смага, яго мучыла прага хутчэй аддаліцца ад гэтага месца, да якога ён ішоў цэлы месяц і якое стала яму цяпер страшным і агідным. Ён пабег куды вочы глядзелі і заўважыў, што пад нагамі ў яго мокрая трава. Задыхваючыся, ён бег у цемень ранняй почы, чуючы, як бяда завязвае яму свет і смутак, большы яшчэ, як калі раней, цісне яго ў зямлю. Ён не меў пачуцця таго, ці многа ён прабег. Сэрца распірала яму грудзі. Ён пайшоў павальней, і кожная нага здалася яму стонудовай. Колькі жыў ён на свеце, ён яшчэ не быў у такім жаху. Гэта была яго апошняя думка. Ззаду пачалі зноі страляць. Штосьці падобнае на кулямётную чаргу пачало абзывацца за ім раз-поразу. Ён упаў на зямлю, перачакаў, устаў і зноў пайшоў. На пятым кроку зноў трэснула і стукнула ззаду. Яго тузанула ў спіне. Ён упаў у той жа момант адразу. Ён быў мёртвы ўжо ў момант, калі дакрануўся грудзмі і тварам зямлі.

01 Акаловіч выйшаў на ўзлессе з палявой цаліны, калі
 яшчэ як мае быць не развіднела на наступны дзень. За ноч
 02 ён праішоў пямала дарогі. Перовае ўзбуджэнне зрабіла
 яму лёгкімі ногі. Але ніколі яшчэ ён не меў такога страш-
 05 нага выгляду. Вочы, як промні, здаецца яны палалі і кож-
 ную секунду пераменьвалі сваё месца на твары. Здавалася,
 07 што гэты чалавек зараз перагарыць і ператлее ад таго, што
 з'ядае яго з сярэдзіны. З адной нагі ў яго згубіўся чаравік,
 09 у другім валачылася падэшва. Вышэй кален ён быў мок-
 ры, без шапкі і з распаласаванай напалам калашыной па-
 11 гавіц да самай паясніцы. Ішоў ён няроўна. То ледзьве цяг-
 нуў ногі, то ўваходзіў у падбег. Дзіка азірнуўшыся на
 13 ўзлессі, ён стаў, пачаў глядзець угару і прыслухоўвацца.
 Але гэта было так сабе. Нічога падзе ён не заўважаў, бо
 15 неўзабаве ўжо быццам смела прысеў на мокры камень, але
 не падоўга. Праз паўгадзіны ён ужо ішоў нейкаю лясною
 17 сцежкаю, і папэўна сам не ведаючы куды. Раптам выбіла-
 ся з-за тумановага засцілу сонца, чырвонае, круглае і вя-
 19 лікае, у прасвеці паміж дрэў яно стаяла, як аглядальнік
 зямлі. «Усход! Там усход! А супроцьлеглы яму захад! А на
 21 захадзе, адгэтуль на захад, родны дым, і клён той, і можа
 хоць адзін які яшчэ знойдзецца там блізкі знаёмы твар.
 23 Можа там яшчэ гаварыць будзе з кім, доўга, штодзень,
 аб былым маленстве, аб колішніх надзеях...» Ён сціснуў
 25 зубы ад крыўды і п'янавісці. І дзіўна. Яго надзея не спраў-
 дзілася. Тое, што Паліводскага ўжо п'яма жывога, не дало
 27 яму палёгкі. Безнадзейнасць і чорны смутак душылі яго.
 Але ён павярнуўся плячыма да сонца, якое ўсё вышэй ус-
 29 пывала ў неба. «Ісці ад сонца — дык прыйсці на захад».
 Ён як бы працверазіўся. Ён стараўся ўжо разабрацца, ку-
 31 ды ж завялі яго за ноч ногі? Мясцовасць была незнаёмая.
 Лес, поле, вада ў лагчыпах, крыклівыя вароны, скрыжова-
 33 ныя сцежкі цераз поле, і чалавек нейкі.

Гэты чалавек стаяў у нізкіх зарасніках на мяжы поля і
 25 лесу і відзеў быў увесь ад пояса. Ён быў так блізка, што
 Акаловіч выразна заўважыў, што ён даўно не галіўся.
 27 Адзін на аднаго яны глядзелі, і той раптам гукнуў:

— Эй, хто ты, падыдзі сюды!

29 Акаловіч пехаця і з такім адчуваннем, быццам сэрца
 яго ў грудзях адарвалася ад свайго месца, падышоў да ча-
 31 лавека. Той адразу прыцэліўся ў яго з аўтаматычнай він-
 тоўкі, кашлянуў мокра і хрыпла і сказаў захалоджаным
 33 голасам:

- 01 — Хто ты?
 02 Акаловіч ушыў і варухнуў губамі.
 03 — Ну, кажы, хто ты? Дэзэртыр з Чырвонай Арміі?! Ну!
 А мо шпіён нямецкі, ходзіш тут, віжуеш!
 05 — Нашто ж тут немцам шпіёны, калі яны тут... — ста-
 раючыся гаварыць развязна і з нуднай усмешкай, адказаў
 07 Акаловіч.
 — Калі яны тут? Не яны тут, а мы тут! — крыкнуў
 09 чалавек, і Акаловіч бачыў, што праз паўсекунды чалавек
 11 стрэліць. Акаловіч са страшнай сілай адчуў перамож-
 13 ную прагу дацягнуцца туды, пад Клецак, і гэта ўжо рабі-
 лася яго адзінай мэтай у жыцці. Інстынктыўна, не дума-
 ючы, ён, само сабой, узяў у момант панібрацкі тон:
 — Што ты робіш! Спусці стрэльбу! Дурань!
 15 — А ты чаму не кажаш, хто ты! Кажы! Кажы, бо за-
 раз стрэлю!
 17 — Я іду з аперацыі.
 Чалавек спусціў уніз вінтоўку.
 19 — Ну дык прысядзем, закурым. «Божа! Чалавечае сло-
 ва! Упершыню за ўвесь гэты страшны час!»
 21 — Сядзець мне няма калі.
 — Далёка табе ісці трэба?
 23 — Пад Клецак.
 — А дзе гэта?
 25 — Ад Нясвіжа пятнаццаць кіламетраў.
 — Нясвіж чуў, а як жа. То пакажы дакумент.
 27 Акаловіч адгарнуў ад жывата транты свае адзежыны
 і пачаў абмацваць у кашулі вышэй жывата ліштву, па
 29 якой зашпільвалася кашуля. У адным месцы ліштва не
 была прышыта, а толькі зарублена. Удала дзе-нідзе пра-
 31 фастрыгованая, яна шчыльна прылягала да кашулі. Ака-
 ловіч засунуў пад яе палец і пачаў там ім шнарыць.
 33 Чалавек чакаў. Акаловіч дастаў адтуль скручаную ў валік
 паперку. Раскруціў, паглядзеў і падаў чалавеку. Той па-
 35 чаў пра сябе чытаць. Гэта было пасведчанне Нясвіжскага
 райсавета, што Люцыян Акаловіч ёсць селянін з Рымашоў-
 37 скіх хутароў, Нясвіжскага раёна, Барапавіцкай вобласці.
 І штамп, і пячатка, і подпісы — усё было па месцы, і вель-
 39 га было здагадацца, што паперка рабілася не ў Нясвіжы,
 а дзесьці ў Германіі. Прачытаўшы паперку, чалавек пада-
 41 зрона паглядзеў на Акаловіча і, не аддаючы яму яго па-
 сведчання, сказаў:
 43 — Дык ты туды і ідзеш?

- 01 — Туды.
— А дарогу ты ведаеш?
- 03 Акаловіч зразумеў недавер'е і пачаў гаварыць:
— Мне на Маскоўска-Варшаўскую пашу трэба выбіц-
ца, а там я ўжо ведаю.
- А там як?
- 07 — А там як?! Пасля Слуцка праз Селіцкія крыжы,
Лядыны, Гулевічы, Піліпавічы і кіламетраў сорок не да-
ходзячы да Сіняўкі...
- Дык табе ж гэта круг будзе, — дапытваў чалавек,
не спускаючы з Акаловіча пільных вачэй.
- Дык можна і інакш, — адразу схамянуўся Акало-
віч. — Мусіць-такі я пайду з-пад Гулевіч на Цімкавічы,
на Пузава...
- 15 — Чакай, а яшчэ?
- Шашою да Слуцка, а там з шашы сысці зусім, а
прысадамі да Нясвіжа, а там, не ўваходзячы ў горад,
а толькі прайшоўшы Новае Места і ля брамнага ўезду ў
горад, адразу налева да Мураванкі...
- Чакай, чакай, разгаварыўся! Зброя якая ў цябе
ёсць?
- Пісталет без набояў...
- 23 — Ну што ж, ідзі хіба...
- 27 Акаловіч ажыў, увесь смутак яго скончыўся. Свет
і сябе ў ім ён адчуў у гэты момант так: «Дайсці туды, ча-
каць, хавацца, служыць таму, хто б там ні быў і хто б там
навек ні астаўся. Адслужыць штодзень яму колькі яму
трэба, а рэшту дня сам з сабою, адзін, ці гной корпаць, ці
што там будзе...»
- Раптам чалавек заўважыў у Акаловіча па грудзях
штосьці падазронае для сябе. Штосьці вытыркала з-за
ліштвы, адкуль ён даставаў тое пасведчанне. Чалавек зноў
пачаў дапытвацца:
- 31 — А з якое ты аперацыі ідзеш?
- Ну з аперацыі.
- Адкуль?
- З Лядскага маёнтка.
- А што там рабіў?
- Як што рабіў?
- Дай сюды, — унь у цябе пешта тырчыць з кашулі.
Акаловіч хапіўся за ліштву, і ўтрапенне скалынула
яго. Чалавек зноў падняў вінтоўку.
- З якое аперацыі?!

- 01 — Я забіў Паліводскага.
 — Гэта ты?
- 03 — Я.
 — Хто табе даваў заданне? Чаму ты так здалёку ішоў
 05 на гэта, і так далёка назад?! Тут зусім іншая акруга!
 Тут чалавек, усё сочачы за Акаловічам, убачыў, што
 07 ён тое, што тырчэла ў яго з ліштвы, ужо скамячыў у паль-
 цах, змяў у жмуток, быццам бы выціраючы пальцамі нос,
 09 паклаў у рот і ўжо клычыць зубамі і языком. Зараз глыне.
 — Выплюнь! — закрычаў чалавек і зварухнуў паль-
 11 цамі на вінтоўцы. Акаловіч плюнуў. Чалавек хапіў мокры
 ад сліны жмуток і, расцягнуўшы яго ў пальцах, убачыў,
 13 што гэта кавалачак паркалю, на якім штосьці дробна на-
 друкавана па-нямецку.
- 15 — Я забіў Паліводскага, — голасам як з-пад зямлі
 абазваўся Акаловіч, падаючыся задам да першых зарасні-
 17 каў на самым узлесі.
 — Я ведаю і без цябе, што Паліводскага сёння ўночы
 19 забілі, — прахрыпеў чалавек і стрэліў. Акаловіч упаў і
 больш ужо не паварушыўся.
- 21 З таго дня і гэты куток, дзе сярод кустоў ляжаў пе-
 жывы Акаловіч, і той маёнтак, адкуль на трэці дзень пасля
 23 першых допытаў і доследаў вывезлі на бліжэйшы могіль-
 нік Паліводскага, і ўсе тутэйшыя дарогі пачалі часта
 25 агалашацца стукатам нямецкіх матацыклаў і грузавікоў
 і скогатым бразгатам танкаў і танкетак. Кожную легка-
 27 вую машыну ахоўвала танкетка, а калі ехаў які-небудзь
 санавіты немец, то за ім ішоў танк, або і два. Пачалі
 29 з'яўляцца і станавіцца тут часці вялікага карнага злучэн-
 ня. Аўтаматчыкі на грузавіках штодзень кудысьці ехалі
 31 дарогамі. Грунтавым жа шляхам, які ляжаў тут, час ад
 часу праходзілі танкі. Можна гэты захад быў не так дзеля
 33 аховы нямецкіх заваёваў, як дзеля таго, каб нагнаць страх
 на насельніцтва. Танкі, хоць па адным ці па два, пачалі
 35 часамі шпураваць па вялікіх дарогах і суседніх з гэтай
 акруг. Смерць Паліводскага перакінула трывогу і туды.
 37 Нямецкія пачальнікі толькі за вялікаю патрэбаю выязджа-
 лі са сваіх месц і стараліся трымаць каля сябе як найбольш
 39 салдат. Што ж да людзей, то ўсюды гаварылі пра пахаван-
 не Паліводскага: завезлі, засыпалі ў яму, і ніхто з людзей
 41 на пахаванні не быў, толькі паліцэйскія і два немцы. Ні-
 хто не ўздыхнуў і не дакрануўся хустачкай ці пальцамі да
 43 вачэй. З гэтай прычыны пайшла старая прымаўка на повя-

✓

8 1572

1/ лад: «служы немцу верна, дык ён ад цябе пас адверне». Так шырока! погаласка і трывога пайшла, што задалёку ад
 2/ месца смерці Паліводскага, у сваім неўладаваным яшчэ
 3/ маёнтку, Гертруда і яе стары Густаў былі/пяшчасныя ўсе
 5/ тыя дні, калі не быў з імі іх сын. А ён пачаў бываць тут
 7/ вельмі зрэдку. У яго быў ішны клопат: у яго было больш,
 9/ як у іншай якой акрузе, канцэнтрацыйных лагераў, і гэта
 11/ пачало вельмі непакоіць яго. Ён павялічыў і пашырыў раз-
 13/ ведку і «прачосванне» лясоў. Але салдат было ў яго мала,
 15/ бо з цэнтра закамандавалі некаторым гарнізонам перамяс-
 17/ ціцца адсюль у акругу, дзе быў забіты Паліводскі. У яго
 19/ такім парадкам узнікла думка зліць усе канцэнтрацыйныя
 21/ лагеры ў адзін, каб злучаныя/разам вартавыя вайсковыя
 23/ часці сталі моцнай сілай. Яго гэтую думку/прынялі. Але
 25/ пакуль што тут было яшчэ спакойна. Ад Перабродскага
 27/ лагера да маёнтка, куды ён пасадзіў на ўладанне свайго
 29/ бацьку, было кіламетраў дваццаць. Ад маёнтка да вялікага
 31/ грунтавога шляху, які ішоў ад Гомельшчыны цераз Баб-
 33/ руішчыну на Вялікае скрыжаванне з Маскоўскаю пашою
 35/ на Случчыне, было кіламетраў пад семдзсят. Па гэтым
 37/ шляху і пачалі шнураваць танкі час ад часу. Ні танкі, ні
 39/ салдаты ніводнай сутычкі ні з кім не мелі, і ўсё пачало як
 41/ быццам спакайпець.

Па людзях жа пайшла гамана, што на лясах збіраецца
 25/ вялікая сіла, мноства людзей і ўсё пры зброі, і многа там
 27/ чырвонаармейцаў і камандзіраў, і што нешта вялікае неў-
 29/ забаве можа адбыцца. Што ж да справаў на фронце, то
 31/ прайшла чутка, што падышлі вялікія папаўненні і Чырво-
 33/ ная Армія хутка пачне наступаць. Тым часам вельмі шы-
 35/ рока стала вядома, што каля Сумліч на Вялікім скрыжа-
 37/ ванні адбыўся напад на нямецкую аўтакалону: звыш як
 39/ семдзсят нежывых немцаў ляжаць на самым скрыжаванні
 41/ пад недаломкамі васьмі машын. А ў суседняй з Сумлічамі
 43/ воласці ўночы раптоўна невядомыя перастралялі ўсю палі-
 45/ цыю і схапілі і забралі жывога з сабою каменданта. Хоць
 47/ ніхто цяпер нікуды ад свайго дома далёка не ад'язджаў
 49/ і не адыходзіў, але ўсюды, на шырокую навакольнасць, ве-
 51/ далі, дзе ляжыць/вытрушчацы і выгнуты на кучу ламачча
 53/ нямецкі поезд. З-пад скалечанага паравоза і разбітых ваго-
 55/ наў тырчаць акрываўленыя нямецкія косці. Ведалі яшчэ і
 57/ таварылі пра тое, што на грунтавым шляху ў лесе непада-
 59/ лёку, нават зусім блізка ад малога скрыжавання, стаіць
 61/ адным бокам, з паднятым на наветра другім бокам і з па-

01 гпутым і парваным сподам пямецкі танк. Дакладна называлі месца: калі прайсці ад малога скрыжавання колькі
 03 кіламетраў шляху ў бок да таго месца, дзе ёп каля Сумліч
 крыжуецца з шашою, то, мінуўшы вялікую бярозу, будзе
 05 зараз жа і той танк. І па глухіх кутках, і па дарогах нават
 усё часцей льга стала напаткаць узброенага чалавека або
 07 некалькі іх. І ўсё гэта была праўда. Каму з якой-небудзь
 добраі ці злоі прыгоды здаралася трапіць у тыя месцы,
 09 той сапраўды бачыў і поезд пад адкосам, і падарваны танк
 на шляху ў лесе. Казалі, што ад споду быў вельмі заквэ-
 11 зан у гразь, а з яго люка вытыркала і матлялася на ветры
 сіняя кашуля з вышыўкамі на рукавах.

13 Танк гэты стаяў узняты левым бокам у паветра, аднак
 14 жа не так блізка ад вялікай бярозы, не бліжэй як за паў-
 15 кіламетра. Пад узнятым угару левым бокам была яма ад
 гранатнага ўзрыву. Абгарэлым і абкуродымленым задам ён
 17 сядзеў пізка ў зямлі. Што здарылася з гэтым танкам, ве-
 дала толькі адна Ракуцькава Лізавета. Самі ж танкісты
 19 ўжо нічога не маглі сказаць, бо яны былі мёртвыя. Кап-
 чаўся ўжо трэці тыдзень вайны, калі Лізавета падышла да
 21 бацькавай хаты. Выкіравалася яна сюды не ад шляху, а
 ўжо з супрацьлеглага боку. Яна дала вялікага кругу, каб
 23 не ісці шляхам. Яе ўразіла пустэча і цішыня ў пасёлку.
 Дзверы ў хатах усюды былі паадчынены, і хоць бы дзе
 25 жывая душа. З дрыжаннем сэрца яна ўвайшла ў бацькаў
 двор. Яе хустка, у краткі і зфрэнзлямі, валялася пасярод
 27 двара. Яна ўвайшла ў адчыненыя па ўвесь мах дзвярэй
 сенцы. Широка раскінуты дзвюма палавінамі чамадан з
 29 жоўтай скуры стаяў на лаве. У ім, напханая туга, былі
 чаравікі, кашулі, боты, нагавіцы, сукенкі. Гэта яе і Тама-
 31 шова, тое самае, што бацька збіраў праз доўгія гады. Ка-
 мень з жорнаў у засохлай крыві ляжаў пасярод сянец.
 33 З-пад яго вытыркаў пляскаты кавалак чарапной касці з
 скурай і пукам рыжых валасоў. Яна скалынулася і шпарка
 35 зазірнула ў хату. Валачапчая сука прыбілася сюды і па-
 спела ўжо тут ашчаніцца. Вялікая, худая, выцягнутая,
 37 доўгая і топкая, яна ляжала на падлозе, і шасцёра сляпых
 шчанят смакталі яе. Яна вышчарыла зубы і забурчала,
 39 начуўшы чалавека. Лізавета выбегла з хаты, абышла ўвесь
 пасёлак, не спаткала нідзе ні душы і пакінула гэтае сум-
 41 нас месца. Вось і ўсё. І няма ўжо больш ні там ні тут ні
 прытулку, ні прыпынку. І можа бацькі і маці ўжо няма.
 43 Вось і прыйшла самая спелая пара яе юнацтва! Яна пера-

1) пачавала ў блізкай вёсцы пры шляху і вярнулася назад.
 У яе з'явілася патрэба яшчэ раз зірнуць на бацькаву хату.
 2) Дзесьці ў глыбіні душы ажыла ў яе надзея, слабая і ня-
 3) пэўная: а можа праз які-небудзь цуд яна там нападзе на
 4) бацькаў след. Менш як праз гадзіну яна зноў зазірнула ў
 5) бацькавы сенцы. Адзежы і чамадана ўжо не было. У хаце
 6) не было ўжо і сукі, адны толькі шчаняты спалі ў цесным
 7) клубку на падлозе, у пуку сонечнага прамяня з акна.
 8) Раптам ускочыла ў хату сука і брэхам выгнала Лізавету
 9) на вуліцу. Лізавета пайшла ўнурыўшыся, а сука рвала
 10) яе ззаду за адзенне. Лізавета азірнулася. Сука адбеглася
 11) і зноў пачала нападаць. Лізавета падняла пошвырак. Сука
 12) ўскочыла ў двор, у сенцы, у хату, дзе раптам заляманта-
 13) валі шчаняты. Лізавета зашчапіла дзверы і зноў пайшла,
 14) чуючы ўвесь час брэх зачыненай у хаце сукі. Тут яна
 15) ўбачыла, як з'явілася на вуліцы фурманка і трое нейкіх
 16) невядомых мужчын, аброслых, у рубашках без падпяразкі,
 17) пачалі цягаць з хат усё, што толькі маглі і што было там.
 18) Воз напаяўся адзеннем, посудам, усялякім прыладдзем
 19) і рыштункам. Лізавета скрылася ў першы двор і агародамі
 20) і садамі выйшла на доўтую сцежку праз поплаў да тарфя-
 21) нога балота і ўзгорыстага поля. Яна ўжо мінула і тую
 22) вёску, у якой пачавала, і палявою дарогаю ішла туды, дзе
 23) праходзіў вялікі шлях. Дарога паднялася на крутое
 24) ўзвышша. Лізавета азірнулася з гэтага высокага месца і з
 25) вострай трывогай убачыла, як над пасёлкам, дзе стаяла
 26) бацькава хата, выбухнуў высока агонь з дымам і шпарка
 27) пачаў распоўзвацца ўшыркі. Лізавета пайшла далей і праз
 28) сотню крокаў азірнулася. Агонь бушаваў, як навальнічныя
 29) перуны. Тут, на дарозе, пахла ўжо дымам і гарэлым дрэ-
 30) вам і чуўся дзікі лямант. Проста на Лізавету з усіх сіл
 31) імчалася сука. Лізавета пазнала яе не з масці, а з усяго
 32) выгляду. Сука была ўжо без шэрці, уся абсмаленая і аб-
 33) сквараная. Яе адцягненыя шчанятамі цыцкі былі абвугле-
 34) ныя, і ўсё чэрава было падобна на абсмаленую дошку. Зад
 35) яе быў высквараны і ад бягі патрэскаўся і змочваўся кры-
 36) вёй. Ад яе тхнула гарэлым мясам. Дагнаўшы Лізавету,
 37) сука ўпала на зямлю, і, валакучы зад, дапаўзла да ног
 38) апанованай утрапеннем дзяўчыны і зноў заенчыла і заску-
 39) голіла. Вялікія вочы яна ўставіла ў Лізаветін твар, і зда-
 40) валася, скогат яе чуцён на ўсё шырокае наваколле. Лізаве-
 41) та пабегла. Адбегшыся, яна азірнулася і ўбачыла, што сука
 42) ляжыць і дзярэ лапамі зямлю, а агонь і дым удалечыні

01 пачалі ападаць. Подбегам Лізавета дайшла да вялікага
 02 шляху, спынілася апапаная одумам, паглядзела ў залі-
 03 тую сонцам прастору і зарыдала. Пайшла яна шляхам у
 04 той бок, з якога так доўга бралася сюды, да бацькавай
 05 хаты. Да самай ночы, і ўсю поч, і палову наступнага дня
 06 яна ішла і выйшла на большы шлях і ўсё ішла. І ўвесь
 07 час душу яе ціснула гора і смутак. Так дайшла яна да
 08 малога скрыжавання і ўвайшла ў лес. Яе дагнала і пачала
 09 мінаць невялікая калона нямецкіх танкаў. Танкі ішлі
 10 адзін за адным на вялікай разлегласці. Яна перастаяла іх
 11 усе, стуліўшыся за дрэвам. Ужо і гул іх знікаў. Яна ру-
 12 шыла далей, ужо выразна дайшоўшы да думкі вярнуцца
 13 туды, дзе прайшло яе малепства, і там шукаць бацькі.
 14 Пачаткі нейкай надзеі нараджаліся ў яе. Яна ішла, і ўсё
 15 недзе гуло. Яна думала, што гэта ад тых танкаў наперадзе.
 16 Раптам забразгала ззаду. Яна азірнулася. Танк стаяў
 17 пасярод дарогі. З яго выйшаў немец і махаў ёй рукой.
 18 У яе запыла сэрца. Немец пайшоў проста да яе. Усміхнуў-
 19 шыся, ён узяў яе за локаць і тузануў ісці з ім. Ён падвёў
 20 яе да самага танка і паказаў рукой, каб яна ўлазіла ў
 21 сярэдзіну. Яна стаяла моўчкі. Ён прыўзняў яе над пахі
 22 і ўсадзіў у танк. Там быў яшчэ адзін немец. І той рапей-
 23 шы ўлез следам за ёю. Танк рушыў у ход. Два немцы і
 24 яна цесна сядзелі адзін пры адным. Танк быў наакован
 25 жаночым адзеннем і абуткам. Раптам танк спыніўся. Нем-
 26 цы пачалі штосьці шпарка гаварыць паміж сабою. Было
 27 падобна, што яны спрачаюцца. Нарэшце адзін немец вылез
 28 з танка, а другі пасядзеў, намаўчаў, быццам да чагосьці
 29 прыслухоўваўся. І пацягнуў Лізавету да сябе. Яна хацела
 30 адшатнуцца, але немец трымаў яе моцна. Твар яго быў як
 31 пабрынялы, і кадык выпіраў з расшпіленага мундзірнага
 32 каўняра. Яна тузанулася і дакранулася зубамі да яго
 33 горла. Ён выцягнуў шыю. Яна рванулася да яго горла
 34 зубамі. Ёй здавалася, што рот увесь напоўніўся. Як мага,
 35 яна ціснула зубы, усё больш і больш. Не могучы апамя-
 36 тацца ад вялікай трывогі, яна змагалася яшчэ і з немца-
 37 вымі рукамі, якія адніхалі яе. Чуючы, што ўласнае сэрца
 38 гатова разарваць і задушыць яе, яна ўсё больш сціскала
 39 зубы, чула, як немец захроп і як ёй нырнула ў твар.
 40 — Э, э, Геррых! — пачаў абзывацца той другі дзесьці
 41 за танкам. Яна шатнулася ад немца і з нейкага інстынctu
 42 хапіла з-над яго надол светлай жаночай сукенкі і два разы
 43 шмарганула сябе па мокрых губах. Не трапляючы дрыжа-

чымі і аслабелымі рукамі куды трэба, яна, з яспай думкай, адарвала ад немца тры гранаты, якія добра бачыла ў бялявым святле, што падала сюды.

— Геррых! — моцна сказаў за танкам немец і нешта засвістаў. Свіст яго пачаў аддаляцца. Яна вылезла з танка, са страхам шукаючы вачыма немца. А ён стаяў за дарогай і ачышчаў рукаў ад засохлай гразі. Ён убачыў яе, штосьці сказаў і паказаў пальцамі сабе на грудзі. Тулячы пры боку гранаты так, каб не бачыў іх немец, яна пайшла ад танка ў лес. Немец закрычаў, шпарка падышоў да танка і зазірнуў у сярэдзіну. Яна збялела тварам, ледзьве перадыкнула, шпурнула гранату да немцавых ног. Калі яна апамяталася, абсыпаны зямлёй танк стаяў на месцы, каля яго была яма, і цераз дарогу, паміж двух дрэў, ляжала немцава рука разам з кавалкам пляча і мундзірным каўняром у крыві і зямлі. Яна шпурнула пад танк дзве гранаты зараз. Танк падняўся адным бокам угару, а другім асеў у зямлю. Зад яго палаў і пасля атух. Так ён і астаўся стаяць адным бокам. Лізавета падбегам пайшла, думаючы пра тое, што з кожным крокам яна аддаляецца ад гэтага месца. Так мінула яна вялікую бярозу з першымі жоўтымі лісткамі на ёй і ішла ўсё далей. Пасля гранатных узрываў пад танкам гэтае месца на доўгі час зноў аставалася ціхім і пустым. Толькі пасля таго як у суседняй акрузе Акаловіч забіў Паліводскага, гэтым месцам зноў пачалі праходзіць нямецкія танкі. Бяроза тады стаяла зусім ужо голая, і зямля пад ёю пачынала прымярзаць. У тыя часы на гэтым месцы з'явіўся старэйшы Густаў Шрэдэр у выглядзе такім жа дзіўным, як і страшным. Гэтае новае падарожжа яго пачалося і скончылася вольна.

Перабродскі лагер апусцеў бадай-што больш як на палавіну да тых дзён, калі Ракуцькава жонка пачала выгалошваць сваё гора і калі Лукашэвічава Ліза як бы адчула сябе лепш ад свае крываўкі і сядзела дзень і ноч на зямлі каля слупа з позіркамі, які мог скалынуць душу кожнага. Многа людзей з лагера пемцы адправілі на работу. Ночы былі ўжо доўгія і халодныя, але днём яшчэ грэла сонца, і пад ім вяў і запываўся трыпутнік і спарыш на сцежцы, на якой уваходзілі ў лагерную загародзь. Тая ноч, якую Ліза ўсю прасядзела з пакіраваным у прастору поўзіркамі, была нешта вельмі халодная. Перад самым рассвітаннем Ліза прыпала шчакоў да слупа. Можна гэта было самаашуканства, але ёй здалося, што так цяплей. Узбу-

джанне перваў у яе навялічвалася. Позірк стаў вастрэйшы і стаяў на мяжы з адчаем. Яна не заўважала, як зашарэла ноч і неба на ўсходзе набялела. Не вывелі яе з забыцця і частыя выстралы. Немцы для смеласці часта тут стралялі. Пасля пачаў гарэць знадворку ад агароджы, у полі, салдацкі барак. Агош выбухнуў так высока, што тут, на зямлі, стала відно, як у сонечны дзень. Ліза ўсё сядзела і раптам убачыла: сюды пабеглі людзі. Па той бок агароджы немец упаў. Яна ўсё глядзела туды і не магла здагадацца. Позірк яе аставаўся яшчэ ранейшы. Праз разгароджанае месца сюды ўбег Ракуцька з аўтаматам. Твар яго быў чырвоны, і вочы свяціліся белым полымем. Перад ім неяк дзіўна, то задам, то бокам бег немец з паднятымі рукамі і нешта лапатаў. Ракуцька не бег, а імчаўся, неяк калоцячыся, ірвучыся. І раптам яму дарогу загарадзіў Лізін позірк. Ён быццам даўся ў сцяну і на момант застыў аслупяпелы. Трэба думаць, што Лізін позірк уразіў яго з найвялікшай сілай. Можна, і гэта напэўна так, тут было закрута балючае месца яго душы. Можна няўяўны прывід Лізаветы паўстаў перад ім. Ён увесь як бы закалаціўся перад Лізіным позіркам. У наступны момант ён закрычаў немцу:

— Стой! Падай!

Немец угнуў галаву і рынуўся яму ў погі. Можна ён ухацеў збіць сабою Ракуцьку з ног. А можна ён шалеў ад страху. Ракуцька хапіў яго за плечы, і можна нават тады, калі апошні раз ён глядзеў на свайго малога Тамаша ўночы пад навальніцай, у яго не было такога вялікага ўтрапення. Душа яго калацілася, і думка ўзнімала пакутныя вобразы мінуўшчыны. Уся істота яго прагла расплаты. Немец ляжаў у яго пад нагамі. Руляю аўтамата ён раструшчыў яму твар і адчуў яшчэ большую прагу сеяць смерць. Можна, якраз у гэты момант у ім парадзіўся той чалавек, што бліжэй часам узвысіў сваё імя, пасля чаго Лізавета пачула пра яго і прыйшла да яго. Цяпер ён падбег да Лізы. Яе позірк з'явіўся ў гэты момант. Тонкая і хісткая, як травіна ў суш, яна разам з ім пайшла ў патуўп, дзе раптам загаласіла Ракуцькава жонка і закрычаў Тамаш:

— Хто можна біцца?! Хто хоча зброю?!

А пасля Тамаш сказаў усё невядомым Лізе людзям:

— Кіруйцеся вы на гэты маёнтак, дзе немец, забірайце ўсе коні і вазы і назад сюды! Тут многа хворых.

У гэты момант толькі яшчэ заружавела неба на ўсход-

/дзе. Калі ж узышло сонца і паднялося так, што цепь ад
 /хвоі быў толькі напалову даўжэйшы за яе, людзі ціха
 /пачалі выходзіць адусюль з поля і збірацца ў адным месцы
 /за старым паркам. Нямецкі салдат ляжаў там у дрэвах
 /з прабітымі штыхом грудзьмі. Густаў Шрэдэр старэйшы
 /чакаў у гэты дзень прыезду свайго сына. Ён хадзіў наво-
 /кал дома. Калі групуў першы залп з вінтовак і закрычаў
 /каманду сваім падначаленым старшы паліцай, Шрэдэр
 /выйшаў за глухую сцяну дома і ўбачыў многа людзей па-
 /між стайнямі і свірнам. Душа яго заныла, і ён пачаў бес-
 /парадна азірацца. Як і кожны дзень, у Гертруды быў
 /дрэнны настрой. У незашнураваных чаравіках яна хадзіла
 /па пакоі і падлічвала, праз колькі гадзін можа прыехаць
 /яе сын. Ёй здалося падазроным, што на малым дворыку
 /перад домам нешта занадта часта прабягаюць людзі. Залп
 /з вінтовак яе ўстрывожыў не больш як і заўсёды: салдаты
 /і паліцаі тут часта практыкаваліся ў стральбе. Яна зазір-
 /нула ў памежны пакой, дзе павінна была быць служанка,
 /тутэйшая жанчына, ціхая і працавітая, якая ўсё тужыла
 /аб сваім мужу, які мабілізаваўся ў армію ў першыя дні
 /ваіны. Яна збіралася прасваць і ладзіла ля акна праса-
 /вальную дошку. Гертруда сумна на яе глянула і, цераз
 /дзiesiąце ў пятае трапляючы на пакалечаныя рускія словы,
 /напрасіла жанчыну пайсці даведацца, чаго на двары хо-
 /дзяць людзі. Жанчына нічога не зразумела, але выйшла
 /сама, з свайго жадання. Гертруда асталася чакаць адна ў
 /пакоі. Раптам у дзвярах паказалася служанка. На злёжку
 /васпаватым твары яе было штосьці падобнае да ўсмішкі.
 /— Партызаны! — крыкнула жанчына, ідучы далей у
 /пакой.

/ Гертруда закруцілася па пакоі, не могучы нават па-
 /даць голасу. Жанчына хапіла прасавальную дошку і дала
 /зею Гертрудзе ў плечы. Гертруда пабегла ў дзверы, чуючы
 /за сабою рогат жанчыны. Збягаючы з ганка, яна пагубіла
 /з ног незашнураваныя чаравікі і босая, колючы з непры-
 /вычкі ногі і абдзіраючы іх, выбегла за дом і ўбачыла там
 /салдата на зямлі з доўгім і топкім нажом у жываце. Тро-
 /нак ад нажа высока тырчэў над мёртвым салдатам.

/ — Густаў! — закрычала Гертруда і адна пабегла ў
 /поле дарожкаю паўз сад. Многа галасоў чула яна за са-
 /дам. Там ужо людзі запрагалі ў вазы коні. Густаў дагнаў
 /Гертроду ў чыстым полі, у вельмі нізкай лагчыне, падоб-
 /най на яму. Высока па яе краях рос крушышнік, зрэдку

01 было яшчэ на ім жоўтае лісце. Гертруда плакала і малі-
 02 лася. Густаў моцна трымаў яе пад плячо. Ступені яе ног
 03 былі ўжо сфрэс у крыві. Доўга ўзыходзілі яны на край
 04 лагчыны, з кожным крокам усё аддаляючыся ад жудас-
 05 нага для іх месца на заваяванай зямлі. Так дайшлі яны
 06 да вузкай грады лазы і ядлоўцу. Да гэтага моманту ў іх
 07 ужо і заваду не было пачуцця страху. Іх толькі прыгпеч-
 08 вала адчуванне гібелі. Была прага, каб адбыўся цуд і каб
 09 перад імі з'явіўся іх сын, у якога яны верылі. Яны не ве-
 10 далі і не хацелі ведаць, што ў гэты дзень рабілася ў маёнт-
 11 ку, уладанне якім ператварылася так хутка ў горкі здзек
 12 над іх марай пакінуць быць арандатарамі. У гэты дзень
 13 людзі выгналі з маёнтка жывёлу і вывезлі запас хлеба і
 14 садавіны. Вялікі абоз на маёнткавых конях выехаў адтуль
 15 у той час, калі Гертруда і яе Густаў сядзелі ў лазе і ад-
 16 дыхваліся. Абоз даехаў да Перабродскага лагера і там
 17 доўга не затрымаўся. Пасля таго, калі на фурманкі па-
 18 клалі і пасадзілі хворых, абоз рушыў на вялікі шлях, і
 19 ўсе, хто быў тут, пайшлі следам. Нават хто і жыў паблізу
 20 Перабродскага лагера, пакідалі свае хаты і таксама най-
 21 шлі следам за тымі і разам з імі, хто прыйшоў сюды ра-
 22 таваць забраных у лагер. Увесь гэты людскі рух прайшоў
 23 скрозь па вялікім грунтавым шляху цераз малое скрыжа-
 24 ванне і далей паўз скалечаны тапк, дзе людзі закрывалі
 25 далонямі раты і насы: там патыхала трунным духам. Люд-
 26 скі рух мінуў вялікую бярозу і кіраваўся далей у бок
 27 Вялікага скрыжавання.

Гертруда і Густаў у той самай лазе дабылі да ночы, і,
 як сцямнела, імі апанаваў адчай. Якое было шчасце, што
 30 ў тую страшную раніцу Густаў спацыраваў са скручаным
 31 парасонам у руках! Парасон так і астаўся ў яго. Ён зняў
 32 з сябе ніжак і камізэльку і надзеў усё гэта на Гертруду.
 33 Ён быў вінават перад ёю. А яна ўзводзіла яго віну ў най-
 34 вышэйшы стап. Яна вечна сцвярджала, што ён вінават
 35 перад усёй Германіяй. Ён распусціў парасон, і, прытуліў-
 36 ныся адзіп да аднаго, яны ўсю ноч прастаялі пад парасо-
 37 нам, і гэта была ілюзія, што яны не зусім у чыстым полі.
 38 На мокрай і прымерзлай зямлі яны сядзець не маглі.
 39 Нервовае ўзбуджэнне было ў іх такое вялікае, што ні ў
 40 яго, і тым больш ні ў яе, за ўсю ноч нават не прыжмуры-
 41 ліся вочы. З першым дзённым святлом, калі яно яшчэ
 42 толькі пачало падзіцца, яны рушылі далей. Куды? Абы
 43 далей ад гэтага месца. Абы далей! А збавенне будзе. Бо

тут жа заваяваная зямля, тут жа нямецкае войска і ўлада, і іх сын! Раптам — ці гэта было сапраўды, ці можа толькі галоцынацыя, але адзінокі вінтовачны стрэл прагучаў вельмі выразна. Гертруда крыкнула: «Густаў!» Густаў шпарчэй пацягнуў яе. Узбуджанне іх расло больш. Ужо яны не заўважалі, ці гэта дзень, ці гэта ноч. Далей ад гэтага месца! Бліжэй да ратунку, які сам надбае пра іх. Не ногі, а первы вялі іх нейкаю палявою дарогаю. Не еўшы, не спаўшы, нават не сядзеўшы нідзе, яны сцішылі хаду толькі тады, калі прыйшоў час адчуць ім адзеравянеласць ног. Тады яны пайшлі быццам спацырам. І тут скончылася іх надзея на ратунак. Дзьмуў у полі вецер, поблізу гаманіў лес, Гертруда пакідала крывавае след ад сваіх ног. Шырокі свет з сонцам, з ветрам, з пахам, дажджоў і зіхаценнем дзён стаў цесным склепам. Не толькі гадзін, а нават і дзён яны ўжо не маглі лічыць. І невядома, ці гэта змяркалася, ці гэта світала, калі штосьці ў полі зачарнелася перад імі. Усё роўна што гэта, абый толькі што-небудзь каб было наперадзе! Не сыходзячы з дарогі, яны праз колькі гадзін дацягліся да чагосьці маўклівага і нерухомага. Гэта быў «сухі дзюб». Вялікі камень мог здавацца ўвасабленнем магільнага маўчання. У адным месцы над ім, дзе адна старана яго навісала як бы столню, зямля была сухая, чысты белы пясок і ні саломіны, ні травіны на ім. Раптоўная радасць цюкнула Густава, як бы гэты сухі пясок быў знойдзеным сэнсам светабудовы. Ён хацеў зняць з сябе якую-небудзь адзежыцу, каб разаслаць на пяску і пакласці Гертруду. Але ён быў толькі ў адной, упушчанай у нагавіцы, кашулі і з чорным гальштукам на шыі. Гертруда лягла на голы пясок і адразу заплюшчыла вочы. Побач яе над каменнай навіссю лёг і Густаў. Вецер шастаў незазямленым іржышчам і абвакольваў гулам камень. Раптам Гертруда расплюшчыла вочы. Яна штурхнула яго локцем, быццам бы правяраючы, ці тут ён. І тады ён пачуў яе голас, упершыню пасля выгнання з маёнтка. Раз-поразу аблізваючы сухія губы, ледзьве адцягваючы голас, яна гаварыла, і гэты слабы голас гучаў яму, як гнеў помстлівага лёсу:

— Ты раскрыў быў сваю душу перад чужаземцамі. У цябе перад імі нарадзіліся добрыя пачуцці, і ты не астаўся халодны, а пайшоў на сардэчнасць перад тымі, у каго нават далёкія продкі не мелі і заваду германства. Гэта лёс Германіі за цябе расплачваецца з намі! Гэта ты

2/10/04

згубіў мяне! — Яна ледзь не задушылася апошнімі словамі. Памаўчала і зноў пачала, але павальпей і цішэй: — Я ўміраю, а з таго, што ты аддаў быў немаведама каму, яны, тыя, шчасліва пражылі дзесяткі год... Божая рука ў пашай гібелі...

Апошнія яе словы ён ужо ледзьве разабраў і з жахам усхапіўся. Яна маўчала і адно бесперастанна варушыла губамі і з кожным момантам павальней. Акамяцелы, аслупяцелы, анямелы, ён стаяў над ёю, аж пакуль думка, што яна ўжо мёртвая, не з'явілася ў яго. Гэтая думка не страсянула яго, так многа ён перажыў ужо. Ён нагнуўся і дакрануўся яе твару. Гертруда ўжо сканала. Ён распусціў парасон і паставіў яго над яе тварам. Але тут ён падумаў, што парасон здалёку могуць заўважыць і згарнуў парасон. І зноў (сапраўды ці галюцынацыя?) вінтовачны стрэл здалёку. Ён падняў галаву. Пачыналася новая квадра яго пошукаў ратунку: без Гертруды. Ён пачаў азірацца, а пасля цвёрдая думка, што сляза мёртвага не падніме, выразна пачала авалодваць ім. Ён выцягнуў з-пад Гертруды свой пінжак, адзеўся ў яго, паглядзеў на Гертрудзіны ногі і пеўзабаве рушыў на той самай дарозе. Праз колькі кіламетраў ён азірнуўся і больш як хвіліну глядзеў, як чарнеецца ўдалечыні «сухі дзюб». Пінжак абагрэў яго, і звечара ён нават падрамаў у полі на пакіненым прырэбірку гнілой грэчкі. Але хутка ён пайшоў далей, ратуючыся ад холаду. Досвіткам ён дайшоў да поля, дзе стаялі мэндлікі пязвезенага жыта. Ён ушыўся ў снапы і пачаў церці счарпелыя пад дажджамі каласы. Ён паеўся гнілога зерня і зноў рушыў у дарогу. Пі надзеі, пі якіх бы там планаў у яго яшчэ не было, але ён ужо ачомаўся пасля першага дня выгнання і Гертрудзінай смерці. Так перайшоў ён малое скрыжаванне і ўвайшоў у лес. І сам ён не ведаў, колькі дзён ён ужо вандрое. Можна было ўжо больш за тыдзень, а можна паўмесяца — ён не мог бы сказаць. І так дайшоў ён да скалечанага Ракуцькавай Лізаветаў тапка. Голад з'ядаў яго. Чырвоныя вочы яго часта міргалі, і твар уздрыгваў. Ён так прывык ужо не заўважаць, на чым ён ляжыць, што есць і што нюхае, што адразу не ўзяў на ўвагу трупнага духу, які папаваў у гэтым кутку лесу. І самога тапка ён спачатку не заўважыў. Пінжак на ім быў ужо расшастаны на шматкі, і абутак злазіў з ног. Калі дзе траплялася, ён выграбаў рукамі з зямлі бульбу і еў яе сырую. Скура каля пазногцяў на яго пальцах

8/15/14

паздзіралася, пазакасвалася і крывавілася. Барада і вусы
 выраслі пукамі, і вочы пачалі западаць. Раптам яго ўвагу
 ўзяла на сябе чорная птушка. Гэта быў груган. Ён сядзеў
 на дрэве, на вытырклай сухой галіне і пільна ўглядаўся
 ўніз. Здавалася, што птушка гэта ёсць увасабленне самай
 найвялікшай на свеце ўвагі. Густаў інстынктыўна спусціў
 свой позірк з птушкі ўніз, куды яна ўглядалася і чаго,
 здаецца, пабойвалася. І сапраўды, мусіць зроду не бачыла
 яна такога мерцвяка. Гэта было нейкае страшыдла, нахіле-
 нае набок, але пахла яно па-сапраўднаму, па-мярцвяцкаму.
 Густаў падышоў да танка і адчуў на сабе раўнівы позірк
 агіднай птушкі. Ён падняў твар, і позірк іх спаткаліся.
 Густаў махнуў рукамі, але птушка нават і не зварухнула-
 ся. Тады Густаў, перамагаючы ў сабе страх, палез у танк
 і, нічога спачатку там не разабраўшы, пачаў абмацваць па
 кутках рукамі. Божа! Галеты! Цэлы нячэпаны пачак!
 І другі! І тут ён адчуў, што можа задыхнуцца ад трупнага
 духу. Ён прыціснуў галеты пад паху і пачаў вылазіць з
 танка, шмаргануўся каленам аб жалеза і ўпаў тварам на
 смярдзючыя грудзі мёртвага тапкіста. Ахоплены жахам, ён
 выскачыў з танка і на ўсе жылы даў ходу. Трупны дух
 ужо ішоў з яго ўласнай барады, носа і рук і мучыў яго.
 Ідучы, ён абціраўся то тыльным бокам рукі, то рукавом.
 А гадзіі праз дзве пачаў жаваць галеты. І ўсё яму здава-
 лася, што на ім ляжыць урачысты позірк гругана. На
 другі дзень усё яшчэ цягнуўся лес. А ён усё ішоў. Не-
 куды ж прывядзе гэтая дарога, тым больш што ішла яна
 як бы ў супроцьлеглы бок ад усходу. Ён заўважыў гэта
 адпойчы раніцаю. Перад самымых выхадам шляху з лесу, ён
 пачуў нейкі роўны скрып. Трывожна ён азірнуўся і ўба-
 чыў: галіна аднаго дрэва на самай дарозе адцягнулася
 ўніз, надламалася пры ствале, пагойдваецца і паскрыпвае.
 На дрэве вісеў чалавек, у ботах, у тутэйшай адзежы і з
 дошкаю на шыі, на якой было напісана: «Я партызан».
 Павешан ён быў крукам пад сківіцу, і шыя і плячо яго
 былі ў крыві, ужо закарэлай. У гэты момант у Густава і
 з'явілася думка, якая ажывіла яго і ратавала ў далейшым
 яго падарожжы. Ён аж затрапятаўся, так патхпіў яго ўба-
 чаны ім малюнак. Значыцца, тут жыве германская ўлада!
 Тут ратунак і тут смерць тым, што ператварылі ў здзек
 над ім яго ж мару. Тут, можа, і сын яго дзе. Але каб вы-
 трымаць, каб перахавацца, каб не трапіць ім у рукі! Ён
 нацягнуў, як толькі мог, павешанага чалавека за погі.

01 Галіна адламалася, і труп улаў па зямлю. Добрага паўдня
 02 праішло, пакуль Шрэдэр зняў з трупа боты і ўсю адзежу
 03 і пераадзеўся ў яе сам. Цяпер ён быў крыху падобен да
 04 якога-небудзь тутэйшага цяшчаснага, які вылузаўся з
 05 якой-небудзь бяды і цягнецца ў свой бок. Ён паддаў ходу
 06 як толькі маглі вытрымаць яго аслабелыя ногі. Ён ішоў
 07 дзень за днём, і дзіўная рэч, підзе ён не напаткаў ніводнай
 08 нямецкай машыны і ніводнага нямецкага салдата. Неспя-
 09 кой усё большы вырастаў у ім. І ніводнай підзе жывой
 10 душы. Кожны дзень ён сачыў за ўсходам і заходам сон-
 11 ца — ці не кіруецца хаця ён у супроцьлеглы ад захаду
 12 бок? Раз на дарозе ён спаткаўся з жапчынай і запытаўся,
 13 ці далёка да Баранавіч.

14 — А ты хто? — адказала яму запыташнем жанчына,
 15 чуючы яго ламаную мову. — Ты можа чэх?

16 — А тут ёсць чэхі? — хітра запытаў ён.

17 — Немцы везлі кудысьці чэхаў, дык яны ўзбунтавалі-
 18 ся, паўцякалі і бадзяюцца па дарогах, — сказала найўная
 19 старая.

20 — Я чэх, — адказаў Шрэдэр.

21 — Дык на Баранавічы ідзі проста шляхам да скрыжа-
 22 вання, а там па шашы.

23 Цяпер ён пачаў ісці пачамі, а днём сядзеў дзе-не-
 24 будзь у зацішку. Ужо зямля ўмерзла, і ночы сталі доўгімі
 25 вельмі. Бульба на полі была ўжо мерзлая. Але перыбра-
 26 нае збожжа добра высыпалася з каласоў і многа зерня
 27 было пацярэшана. Часам высвечвала сонца і яшчэ крыху
 28 грэла. Тады зямля пачынала раставаць і чарнецць. У ім
 29 сфарміраваўся свет вялікай адзіноты. І вось шлях дайшоў
 30 да такога месца, дзе Шрэдэр сныніўся і выразная думка
 31 аб блізкай гібелі стала ў яго цвёрдай і выразнай. У гэты
 32 дзень сеялася мокрая імгла, але к вечару выяснілася і за-
 33 ход сонца быў чысты. Ружовасць ляжала на небе, і вочы
 34 маглі цешыцца з адзінокай травіны, якая дзе-підзе праз
 35 цейкі цуд захавалася на ржышчы. Так дзень пачынаў
 36 згасаць, калі Шрэдэр убачыў проста на дарозе абломкі
 37 машыны і мноства трупаў нямецкіх салдат. Патрушчаныя
 38 галовы, паадрываныя ногі і рукі і ўсюды высахлая кроў.
 39 Шрэдэр мінуў гэты жах, і яшчэ не змеркла, калі ён убачыў
 40 перад сабою велічэзнае дрэва. Божа! Ён ужо два разы ба-
 41 чыў яго! Ці гэта сон, ці гэта страшная сапраўднасць?! Ка-
 42 лісьці ён улаў тут хворы, і канвойны рускі салдат узяў яго
 43 над руку і навёў далей, дзе пры дарозе стаяла ў полі адзі-

1/ покая хвоя. Мілы божа! Тады яго паклалі па воз і павезлі.
 2/ Ён сеў на край пейкай труны... Яму хацелася заплакаць.
 3/ Але ж ён тады, ад слабасці свае, не вытрымаў і адчыніў
 4/ сваю душу перад тымі, хто ратаваў яго і нахіляўся над
 5/ ім з ясным позіркам. І тое, што ён аддаўся патрэбе свайго
 6/ сэрца, згубіла Гертруду і цяпер губіць яго. Ці здолее ён
 7/ цяпер быць цвёрдым да канца і не сказаць сустрэчнамму:
 8/ «Хоць ты і не немец, але не буду я цябе ненавідзець. Па-
 9/ шкадуі мяне». У страшным утрапенні ён прайшоў яшчэ
 10/ крокаў дзвесце і ўбачыў: збоку пры самай дарозе пасыпана
 11/ зямля, на насыпе ўбіты ў зямлю кол і на ім дошка з над-
 12/ пісам: «Тут закапана сто семдзесят шэсць немцаў, якія
 13/ навалакліся сюды таптаць нашу зямлю і на гэтым самым
 14/ месцы падохлі ад партызанскіх куль. Гітлераўцам сабачая
 15/ смерць. Чытайце, немцы, і вучыцеся». Шрэдэр прачытаў
 16/ і зноў рушыў далей. Перад ім была брукаваная паваротка
 17/ і надпіс на слупе: «На Сумлічы. Шэсць кіламетраў». Нічо-
 18/ га гэты надпіс не сказаў яму. Але ногі яго захісталіся, і
 19/ ён сеў, а пасля лёг на зямлю. Усё цела яго ныла, галава
 20/ кружылася, і кашаль пачаў ірваць яму грудзі. На Вялікім
 21/ скрыжаванні ён ляжаў, і раптам страшная думка цюкнула
 22/ яму: «А ці не ступіў я ўжо на дарогу за сваёй Гертрудай?»
 23/ Ён падняў галаву. Надпіс на слупе ўжо ледзьве вырысоў-
 24/ ваўся ў змроку рапцяга вечара. Ён устаў без жадання і
 25/ волі. Прыпёрся плячыма да вялікага дрэва і звяў. І толькі
 26/ кашаль час ад часу вырываў яго з забыцця. Божа, якая
 27/ доўгая была ноч! Тая чвэрць веку, якую ён пражыў з таго,
 28/ калі ўпершыню ўбачыў гэтае дрэва, была карацейшая за
 29/ гэту ноч. Ён сядзеў з усходняй стараны дрэва і, калі ўзы-
 30/ шло сонца і паклала на яго страшны твар праменне, ён
 31/ паварушыўся і падняўся. Надпіс на дошцы зноў стаяў
 32/ перад яго вачыма: «На Сумлічы». Тут ён раптам уздры-
 33/ гаўся. Божа, які дзіўны лёс! Гэтае слова ён пісаў ка-
 34/ лісьці свайму малому Густаву, калі думаў, што памрэ
 35/ сярод чужых людзей. Там была дзяўчынка з яснымі ва-
 36/ чыма, тая, што паіла яго малаком. Ён не вытрымаў. Цяпер
 37/ ужо слова «Сумлічы» прапізвала яго вострым болем і
 38/ смуткам аб печым навек страчаным і апаганеным. Ахоп-
 39/ лены дзікай думкай, ён рушыў у брукаваную паваротку.
 40/ Каля Сумліч жапчына везла воз дроў. У першай сумліч-
 41/ кай вуліцы дзяўчынка несла вядро вады. Яна азірнулася
 42/ на прысутную дзіўную постаць, якая ледзьве грабла
 43/ пагамі. Стаялі дрэвы без лісця, і дым ішоў з аднаго ко-

710
6/ міва. Тут жылі людзі. Шрэдэр падышоў да дзяўчынкi.

02 Ламанай мовай ён сказаў:

03 — Гэта Сумлічы?

04 — Сумлічы.

05 — А немцаў не чуваць тут?

06 — А ты хто?

07 — Чэх.

08 — Немцаў пяма, тут нашы. Пасля таго як па шашы
09 пачалі душыць немцаў, дык яны сюды і поса не ткнуць.

10 Трасцы!

11 — Партызаны ўсюды?

12 — Немцы толькі па гарадах асталіся.

13 Зноў адчай і трывога выгналі з Шрэдэравай душы ня-
14 даўняе жадацце сказаць першаму сустрэчнаму чалавечае
15 слова. Тут падышла другая дзяўчынка, і новае пачуццё
16 ажыло ў Шрэдэра. Гэта быў страх. А страх пачаў змень-
17 вацца слабасцю волі і думкі. Аднак жа думка яго праца-
18 вала даволі цвёрда. Разам з тым зноў пачало варочацца да
19 яго імкненне да чалавечага слова кожнаму, хто натрапіць
20 да на яго дарозе. Настрой яго зменьваўся кожную секунду.
21 То хацелася яму крыкнуць: «Густаў, сын мой! Дзе ты?
22 Дзе твае салдаты і слава фюрэра?» То хацелася сказаць:
23 «Пракляцце табе, фюрэр, за тое, што ты павёў мяне туды,
24 куды я прыйшоў!» — і цалаваць гэтых дзяўчынак.

25 — Гэта чэх, — сказала дзяўчынка з вядром той, другой,
26 якая толькі што падышла.

27 — Дык чаго ж ты стаіш, — сказала Шрэдэру новая
28 дзяўчынка. — Калі ты чэх, дык ідзі напасіся ў людзей у
29 хату. Ты ж ледзьве стаіш.

30 Вось і чалавечае слова! Яго моцна ўразіла. Ён аж хіста-
31 нуўся на нагах. Раптам ён успомніў. Дастаў з кішэні за-
32 пісную кніжачку і хутка знайшоў запісанае яшчэ ў Герма-
33 нiі, калі збіраўся сюды. Запісана было рукою Гертруды,
34 перапісана з яго пісем. Яна пісала з нядобрым пачуццём
35 да яго і з пэўнай думкай. Гледзячы ў гэты запіс, ён сказаў:

36 — Дом Нявады.

37 — Мы завядзём, — казалі ў адзін голас дзяўчаткі.

38 — А ты праўда чэх, ці можа немец? — сказала адна.

39 — Чэх, — адказаў ён.

40 І яны павялі яго на край мястэчка, дзе радзей стаялі
41 хаты і відно было поле. У хату яны ўвайшлі разам з ім і
42 ў адзін голас казалі:

43 — Гэта чэх, хоча есці і спаць.

8. 251
І выйшлі з хаты. Ён пераступіў з пагі на пагу і ўбачыў: на лаве ляжаць вінтоўка і патроны, па табурэце сядзіць чалавек, пасярод хаты стаіць жанчына і ў пасцелі ляжыць дзяўчынка. Падлогі ў хаце пяма, а ўбітая зямля. Гэтая зямля і ўразіла яго перш за ўсё. Гэта ж зямля гэтая так была тады асветлена сонцам, калі ён тут скінуў з сябо хваробу і раскрыў перад людзьмі душу. І вось ён пачаў пазнаваць у гэтай хаце ўсё. А дзяўчынка! Яна ляжыць, і, мусіць, хворая. Бо такі худы і жоўты яе твар. Можна падумаць, што яна цэлыя годы праседзела ў турме. І зноў яму душу сціснула новае ўражанне. Вочы ў гэтай дзяўчынкі. Гэта ж тыя самыя вочы. Можна падумаць, што гэтая тая самая, што так даўно, калісьці, паіла яго малаком. Ён пачаў калаціцца.

— Ну дык садзіся, чэх,— сказаў чалавек,— зараз цябе накормім.

Шрэдэр сеў, і думкі яго зноў аслабелі. Яго хіліла да забыцця. І смутак, вялікі смутак аб усім свеце і аб сабе здушыў яго.

— Садзіся бліжэй да стала, налью табе есці,— сказала жанчына.

Ён сеў за стол і сказаў, хоць ломанай, але рускай мовай. Відаць, ён як мае быць рыхтаваўся ехаць сюды, каб тут пакінуць быць арандатарам.

— Я некалі падараваў быў вам золата. Гадзіннікі, пярсцёнкі, крыж. У тую вайну я быў хворы і палонны. Яно пайшло гэтаму дому на карысць?

Ён не памятаў, што казаў. У вачах яго цямнела, душа пыла.

— Божачка! — шпарка прагаварыла жанчына.— Адкуль ты ведаеш?.. А... Гэта быў ты? Я тады была яшчэ маладая.

— Дык ты немец? — Раптам заварушыўся чалавек.— І я тады быў малы. А яна цяпер маладая,— і чалавек ткнуў рукой туды, дзе ляжала хворая дзяўчынка.— Дык ты немец? Выйдзі з хаты! Чуеш? Ідзі! — Чалавек узяў з лавы вінтоўку і грукнуў прыкладам у зямлю. Шрэдэр саскочыў з лавы і пайшоў у дзверы.

— У сад ідзі! — закрычаў чалавек.— Унь туды!

Шрэдэр увайшоў у сад, дзе густа стаялі голыя дрэвы і зямля была зацярушана мерзлым лісцем.

— Стой!..— сказаў чалавек.

Шрэдэр стаў і штосьці шпярка пачаў гаварыць, пера-
мешваючы нямецкія словы з рускімі.

Чалавек не слухаў, прыцэліўся і стрэліў. Шрэдэр ушаў
і скапаў, лежачы, праз хвіліц паўтары.

Кастусь Лукашэвіч убачыў на дрэве падмерзлую бэру
сярод чорпага лісця. Падумаў, па яе гледзячы, зазірнуў у
пуньку, узяў з саломы два яблыкі і ўвайшоў у хату.

— На, Лізачка, еш антонаўкі, — сказаў ён, падыходзя-
чы да хвораі дзяўчыпкі.

~~1002~~

P 114 F

MS. A. 1. 1. 17

1673

01 МЛЕЧНЫ ШЛЯХ

03

02

~~РАМАН~~

8/69

01 Рыжы бык адбіўся ад вялікай чарады, якую нямецкія
02 салдаты гналі кудысьці на станцыю, і рынуўся з дарогі ў
03 поле. Па ім стралялі, але яму пашанцавала ўцячы і вы-
04 рабіцца з бяды. Гэта было вясною. Да добрай восні ён
05 бадзяўся па лесе і полі і стаў порсткі і ўскідзісты на рух.
06 Ён зусім адзічэў, але не схуднеў. Травы яму хапала. Яшчэ
07 і цяпер пад кустамі было зяленіва, хоць і пачарнелае ад
08 халадоў. Стаяла восень. Але яшчэ часам дзень зіхацеў
09 сонцам, і тады птушкі не зважалі на прымаразак. Іх было
10 многа. Яны пырхалі крыллем у вяршалінах дрэў і спявалі,
11 малыя і вёрткія. Часамі бык рыкаў, але ў гэтых мясцінах,
12 дзе ён бадзяўся, яго можа і не чуў ніхто. Тут льга было
13 прайсці вялікую прастору і не напаткаць чалавека і яго
аселішча. Вельмі многа тут чарнелася печышчаў і асма-
15 каў, і ў сухія дні вецер круціў і ўзнімаў сухі попел. Многа
лётала варання, і брахалі валачашчыя сабакі. Часамі было
17 падобна, што пройдзе струмень трушнага духу. Вельмі
магло быць, што дзе-небудзь гніў хто непахаваны. Спачат-
19 ку тут прайшлі былі нямецкія танкі, а пасля не раз пра-
ходзілі нямецкія карнікі. Жыццё ступілася ў лясы і ціхія
21 закуткі, далей ад язджалых дарог. Гэтакае спустошанне
цяглося кіламетраў можа на трыццаць. Якраз тут і знай-
23 шоў сабе бадзячую аселасць адзічэлы бык. У адным кутку
тут, дзе на месцы спалелага сяла печышчы паспелі ўжо
25 абрасці блёкатам і драсном, шэсць вялікіх вязаў узніма-
ліся ў неба пышнымі сваімі вярхамі. Дзе-підзе счарнелае
27 лісце на іх так і аставалася на зіму. Густы зараснік кру-
шыны і шышыніку стаяў пад імі. Гэта было крокаў за
29 тысячу ад вялікага пажарышча і не больш як за чвэртку
кіламетра ад лесу. Тут быў узгорак, і навокал далёка відно
31 было ў поле. Як начамаі пачала мерзнуць зямля, рыжы бык

01 пачаў худнець. Шэрець на ім падаўжэла і паднялася. Ад-
нойчы ён убіўся пад шэсць вязаў у зараснік, пюхаў кару
03 на дрэвах і кустах, укрузіў хвост у шыпыннік, стаў
ірвацца, яшчэ мацней ублытаўся, наабдзіраўся аб сукі і
05 калючкі і, не могучы адарвацца, астаўся так стаяць. Ён
аслабеў без яды і ад трывогі і пасля доўгай ночы і рапіцы
07 зарыкаў на высокім тоне. Блізкім лесам прайшло рэха.
08 А пасля і яшчэ. Многа разоў. Раз-поразу. Жывёліна пра-
09 сіла ратунку. Рэха ішло па лесе.

10 Лес той быў густы і стары. Хвоя выносілася стромка
11 ў неба. Дуб расціскаў голлем сабе прастору. Пракідаўся
12 граб. Пад навіссю дрэва каляністыя дарогі расплыліся пад
13 дажджамі і так асталіся. Па іх тут цяпер ніхто не ездзіў.
14 Крокаў за трыста ад гэткай дарогі, на струхлелым ствале
15 наваленай дупляватай асіны сядзеў малады чалавек. Льга
16 было здагадацца, што ён малады, каб хто бачыў яго ў гэтыя
17 моманты: западта пешта поретка і жвава ён ускінуў га-
18 лаву, як толькі пачуў бычынае рыканне. Здавалася, што
19 ён чуе гэта радасную вестку, у кожным разе роўную доў-
20 гачаканаму ратунку. Вочы яго ажылі, рысы твару набылі
21 рухавасць. Маладосць жыла на яго твары, нават і з-пад
22 неахайнага шчаціння. Ён даўно не галіўся і можа нават
23 не мыўся. Пячаць таго, што яму не было больш як трыц-
24 цаць год, ляжала на ім. Рухавасць і бляск вачэй, жывая
25 ўзбуджэнасць, як толькі пачуў ён рыканне жывёліны. Ён
устрапянуўся адразу, прыўзняўся з трухліны і застыў,
27 прыслухоўваючыся. Вочы яго ўсё так жа свяціліся надзеяй
і чаканнем.

29 Бровы ў яго сыходзіліся дугамі і тонкія губы сціскалі-
ся, калі ўвага яго да якога-небудзь шоргату лістка аб мерз-
31 лую кару даходзіла да поўнага напружання. Гледзячы на
гэты твар, можа хто-небудзь знайшоў бы тут упартасць
33 натуры. Можа і так. Але аднак жа сціснутыя губы ўздрыг-
валі. Магло гэта быць ад холаду, а можа ад прычыны, што
35 карапіліся ў душы гэтага чалавека? Як бы там ні было,
заўважалася ў ім яшчэ і шпаркае шуканне чагосьці вачы-
37 ма. Вочы, вялікія і шэрыя, не мелі спакою ўвесь час. Каля
вачэй збіраліся густа рысы ўважлівасці і да ўсяго нава-
39 кольнага, і да таго, што рабілася ў самім чалавеку. Неік
заўважалася, што пад брудам, шчаціннем і куродымам
41 твар белы і з рэдкімі вяснушкамі. І валасы навішны быць
у чалавека светлыя. Але ў якой неахайнасці і запушча-
43 насці быў ён увесь! Здавалася, што яго спасцігнуў такі

01 злы лёс, прага ратунку, ад якога забіла ўсё іншае, што
02 калісьці жыло ў чалавеку. Да самых воч на галаве пасуну-
03 та была нейкая дзіўная шапка, і здаецца, жаночая, звя-
04 заная з шэрай воўны. Вядома, што ён дзесьці выпадкова
05 дастаў яе. Або знайшоў на дарозе, або адабраў у каго.
06 Магло быць і гэтак. Быў холад. Хоць і не была мерзлая
07 зямля, але дзе ляжала вільготнае лісце, там белая на-
08 маразь толькі анаўдні, як пачало паднімацца сонца, за-
09 макрэла. А чалавек быў у летнім пінжаку, і пад ім адна
10 толькі кашуля, і то мусіць чужая, бо заацта шырокая ў
11 каўняры, які звісаў на пінжаку на самае плячо. Кашуля
12 была з самакранага палатна і зашпілена на шыі вялікім
13 чорным гузікам. Боты на ім былі пямецкія, салдацкія, з
14 пізкімі халявамі і цвікамі ў тоўстай надэшве. А пагаві-
15 цы — ватовыя, але з вырваным каленам у адной калошы-
16 не. Усё гэта вывалена ў зямлі і выквацапа ў некалькі
17 колераў, як быццам сюды сумысля збіралася ўсё, што
18 толькі дзе панаткаць льга было. Пі тое што адчай, а востры
19 смутак час ад часу клаў сваю пячаць на твар гэтага чала-
20 века і пасля сыходзіў. Рух адбываўся і не заціхаў у яго
21 душы.

Хмурнасць дня сплывала. З'явілася сонца. Бялявае
22 святло яго ціха лягло на дрэвы і лісцвяныя пакіды. На-
23 маразь замакрэла, з-пад яе выйшла ўзяленіва на зямлі.
24 Дробная птушка пырхнула ў гары і заспявала. Быццам су-
25 пакоены, чалавек зноў сеў на трухліну. Птушкі больш
26 пачалі абзывацца. І раптам зноў зарыкаў бык. Чалавек
27 усхапіўся з месца з раптоўнай рашучасцю. Быццам ён ха-
28 цеў крыкнуць: «Пара, час настаў!» Бычыпае [рыкае]
29 ішло лесам раз-поразу. Жывёліна забіралася ў самыя вы-
30 сокія ноты. Жывы голас клікаў на дапамогу. Чалавек азір-
31 нуўся наўкола, шукаючы кірунку, адкуль ішоў голас. Ён
32 шпарка рушыў з месца і пакінуў за сабою трухлявае бер-
33 вяно, на якое адразу насела многа дробных птушак. Дзель
34 яснеў, і ў наветры цяплела. Бык рыкаў бесперастанку.
35 Чалавек стараўся шпарка перабегчы полем ад лесу да ма-
36 гутных вязаў, з-пад якіх чулася жывёліна. Пакуль дабег-
37 чы да дрэваў, чалавек некалькі разоў азірнуўся. Ён сця-
38 рога чাগосьці. Можна яму ўвесь свет быў страшап. Бо як
39 толькі ён дабег да першага дрэва, адразу дапаў да яго
40 ўсей постацю сваю. Быка ён яшчэ не бачыў. Стаяў, пры-
41 ціснуўшыся да дрэва, а выглядаў з-за яго. Птушкі і тут
42 пырхалі ў голлі. Бык рыкаў пяспынна. Вось ён! Чалавек

убачыў яго. Жывёліца стаяла ў такой хмызнячай гушчарні, што толькі рыжая масць яе дзе-нідзе прасвечвалася праз крушышнік. Бык рыкаў, чмыхаў і рваўся. Чалавек выткнуўся з-за дрэва зусім, пават адышоўся ад яго на крок і застыў у одуме і з выглядам такім, што ён дапаў да свае чаканай прынаднасці. Была хвіліна як бы перашучасці: што ж далей рабіць? Ён пільна разглядаў жывёліну. Пастава яго ператварылася ў парыхтаванасць да таго, каб кінуцца на быка. Ён абышоў вакол крушышніку і ўбачыў. Задам бык упіраўся ў густы шышышнік, і хвост яго на самыя сцёгны ўцуркаваўся ў калючы зараснік. Чым больш ірваўся і тузаўся бык, тым мацней ублытваў хвост. Некалькі парасткаў ён раскальваў, а выцягнуць з зямлі і адарваць ад карэння не мог. На абадраных аб калючкі і сукі сцёгнах закарэла кроў. І хвост быў у сухой крыві. Бакі запалі ў ямы. Рэбры хадзілі пад скурай, пахвіны выцягнуліся, і ён стаў, як дошка. Убачыўшы чалавека, бык выцягнуў шыю і рыкнуў спакайней і цішэй. Чалавек заўважыў, як спакайнела жывёліца, і ўзрадаваўся. Ён стаў у позу, падняў крысо ў пінжаку і выцягнуў аднекуль з-пад свае адзежы нейкую зброю, падобную да вялікага фінскага пажа. Трымаючы зброю ў руцэ, ён яшчэ не зрабіў аніякага руху, як раптам твар яго перасмыкнуўся і вочы жахнуліся. Бадай-што ў такой самай паставе, як і ён, з другога боку ад жывёліны і з шырокім штыком ад вінтоўкі ў руках, стаяў тут другі ахвотнік да бычыны. Чалавека ў летнім пінжаку ўразіла да жудасці тое, што гэты, стоячы ў зусім гатовай паставе, глядзеў не на быка, а на яго.

Гэты другі меў такі выгляд, што не ўгадаць было б, колькі яму год. Можа ён быў стары, а можа зусім малады. Ён баяўся холаду, ён грэўся. Шыя яго была абкручана ручніком. Рускі салдацкі кажух да кален быў на ім. На нагах салдацкія чаравікі без абмотак. Сялянскія нагавіцы з рудога саматканага сукна, на яго вельмі вузкія і, дзіўна, нават кароткія. Бо сам ён быў даволі-такі малога росту, і паводле якога мог здавацца таўстуном. Твар быў круглы і зноў-такі няголены, шчацінаваты і кірпаты. Вочы застылыя, і нейкім дзіўным парадкам у іх нічога не адлюстроўвалася. Але ўвага і пасцярожанасць вельмі востра былі напісаны на яго твары. Цяжка было зразумець, ці гэта на быка, ці на чалавека ён парыхтаваўся кінуцца. Ён здаваўся здаровым і дужым, толькі празмеру змораным. Барада яго хавалася ў ручнік, вушы закрываліся біштам,

широкім і ў лапінах сухой крыві. Бінт абкручваў лоб, скі-
віцы з вушамі, хаваў пад сабою бровы і сядзеў гузамі на
патыліцы. Вусы стрыжаныя, пакіценыя двума пукамі пад
носам, былі ўжо нейкім чорным гузам, з якога тырчэў
дробны педакурак з папярсы; ці ён там умёрз, ці прыліп,
але ён астаўся там і папэўна не заўважаўся тым, хто яго
куруў.

Бык выцягнуў шыю і зарыкаў. Незалежна ад сваіх ду-
мак, гэтыя два зрабілі рух, момантны і больш інстынктыў-
ны як абдуманы. Каб хто сачыў за імі збоку, той падумаў
бы, што гэта яны толькі і чакалі таго моманту, калі за-
рыкае бык, каб тады кінуцца на яго і замест ратунку, аб-
якім ён так рыкаў, зрабіць яму смерць. Тым часам бык як
бы ў знямозе паставіў мысу ўніз, мусіць да наступнага
рыкання. Гэтыя два адразу як бы забыліся на жывёліну,
і вось пачала на іх твары лажыцца пячаць найпільнейшай
увагі аднаго да другога. Увага гэтая межавалася з за-
ядлым узбуджаннем і нянавісцю, хоць ніводзін з іх нават
і здагадацца не мог, каго ён бачыць перад сабою. Пачуццё
прыкрасці і смутку адлюстроўвалася на іх тварах. Ужо на
адзін самы найкарацейшы момант яны не спускалі адзін
аднаго з вока. Кожны з іх, здаецца, нават дыхнуць баяўся.
Бык некалькі разоў выцягваў шыю і рыкаў, а яны можа
нават і не заўважалі гэтага. У кожным разе ніводзін з іх
нават і вачыма не кінуў у той бок, дзе чатырохногі ба-
дзяга прасіў дапамогі. Праходзілі хвіліна за хвілінай, і па-
вялічвалася трывожная ўвага іх у аднаго да другога. Поў-
ная нянавісць ужо ўладала імі. Калі каторы з іх рабіў
хоць абы-які рух, другі ўскідаў руку са зброяй, каб хаця
той не зрабіў гэтага раней за яго. Як бы нейкімі ланцугамі
яны былі прыкуты да гэтага агіднага ім самім занятку. Іх
прыгнечвала гэтая злая неабходнасць. У кожным разе, як
бы там ні было, паміж усяго іншага, і рыса пакуты была
на іхніх тварах. Напружанне іх даходзіла да найвышэй-
шага пункта. І раптам чалавечыя галасы, ціхія і стрыма-
ныя, прыглушаныя імкненнем быць пачутым толькі тым,
да каго гаворыцца, пачуліся педзе зусім блізка, вось тут,
можа спаміж самых бліжэйшых кустоў. Бадай-што іх
там хтосьці казаў:

— Я табе кажу, што гэтая жывёліна рыкае педзе тут.

— А па-мойму, дык у лесе,— адказаў так жа ціха і
асцярожна другі пехта.

Хвіліп колькі цяглося маўчавне. Чутно было, як чырк-

пула запалка. Мусіць яны закурылі. Значыцца, зусім блізка яны былі. З гэтымі двума адбылася змена. Іх увага ўжо накіравалася туды. Хоць яны яшчэ і не паспелі пазнаёміцца адзін з адным, але як быццам бы ўжо былі добра знаёмыя. Ужо яны становіліся падобныя да змоўшчыкаў, якія разам, плячо з плячом, навішны бараніцца ад нейкіх невядомцаў, што выявіліся так блізка тут. Так спаткаліся іх позіркі на адзін момант у такім сваім пераломе і з'ячэнні, пасля чаго ўжо спакайней яны глядзелі адзін на аднаго. Кожны з іх ужо бачыў у другім свайго аднадумца, і рысы чалавечнасці і сяброўства зганялі з іх твараў рысы звярынага страху. А як жа! У іх жа цяпер ёсць адна справа, і можа слаўнае і такое жаданае сяброўства запануе паміж імі. Той, што ў кажуху, тоўсты і пізкі, нават зрабіў паўкрока да таго, што мерзнуў у летнім пінжаку. Бык зноў зарыкаў, і зноў на высокай поце, з адчаем і як бы з болем.

— А што? Тут! — пачуўся з кустоў радасны голас, ужо не такі стрыманы. І адразу яны ўдвух апынуліся тут.

Што гэта была за пара такая! Адзін з іх быў зусім малады. Калі таму, што мёрз у летнім пінжаку было год трыццаць, то гэтаму бадай-што не магло быць больш як дваццаць шэсць. Сляды перажытага ляжалі на яго твары. Ні тое што гэта маршчыны старасці ўразілі маладосць. Але такая цячаць бывае на твары толькі ў таго, хто вытрымаў нясперныя пакуты і пазнаў тую праўду, што ўсё звыклае чалавеку і нецікавае, нават апрыкралае, можа стаць яму раптам вялікім шчасцем і радасцю. Нейкая як бы паглыбленасць у самога сябе была ў ім. Яна не была закаранелая і застарэлая, і можа гэта былі толькі першыя адзнакі яе. Калі так, то яна магла і не пакінуць сваіх слядоў у чалавечай натуры. Была і яшчэ адна рыса ў гэтага чалавека. Гэта як бы лёгкая здзіўленасць. Здавалася, што яшчэ ўсё не можа апамятацца ад нейкага нечаканага шчасця і яшчэ ўсё перажывае радасць, якая з'явілася перад ім як дар чалавеку ад усяго свету. І такім парадкам свет паказаўся перад ім невядомымі яму раней граямі: свет не толькі бязлітасны і жорсткі. Ён яшчэ ласкавы і ясны. І сваю радасць чалавек можа знайсці ў кожнай травіне. Штосьці такое было ў чалавеку. Ён быў у чырвонаармейскім адзенні, у летнім. Без шыняля і на галаве зусім без шапкі. Пізка абстрыжаны. У гімнасцёрцы і пагавіцах з той крамліны, з якога робяцца планчы-палаткі. Пояса по

было. А на босых нагах, без апуч, лапці з лыка. Усё адзеп-
не на ім было такое старое, такое зношанае, такое ўжо
бескаляровае, што, здавалася, яно даўно ўжо сатлела і на
чалавеку ледзьве ліпіць, і павішна неўзабаве спрахнуць
шылам на пяма нішто. Твар у гэтага зусім маладога чала-
века быў як вытачаны, лоб высокі і вочы ціхія. Праўда,
вочы маглі быць такія не толькі ад прыроды патуры, але
і ад нейкага ўражання, успрынятага чалавекам.

Другі, што з'явіўся тут разам з ім, быў немалады. Гэты
нават быў не так сярэдніх, як пад старасць блізкіх год.
Выглядам сваім ён быў такі ж як і ўсе тыя, што былі тут.
І гэты быў печым уражаны і кінуты ў нязвыклы стан. Але
калі ўсе тыя мелі на сабе, у каго слабей, а ў каго мацней,
нячаць імкнення і прагі, то ў гэтага толькі адна рыса па-
навала над усім. Гэта — абьякавасць. Холадам павявала
ад яго вачэй і нерухомых губ і сабрапага ў нерухомыя
маршчыны лба. Але холад не пераходзіў у абсалютны спа-
кой і нават не межаваўся з ім. Абьякавасць, нерухомасць,
зморанасць, расчараванне. Аднак жа і ў яго тлела нейкае
адчуванне, нейкая пакута. Можна гэта голад, можна холад,
можна боль які ці прыдушаны смутак. І паняверка. Без
усялякай веры быў чалавек. І гэтае бязвер'е і было яго
тым жарам, што дзесьці яшчэ тлеў у яго душы. Пакута ад
таго, што няма веры. Можна яму яшчэ і суджана было
стаць на шлях да пошукаў веры. Калі так, то холад яго
твару мог быць толькі з'явай гэтай гадзіны ці гэтых дзён
і ніяк не вызначаў яго патуры. Ён раптам глянуў на таго
таўсматага і невысокага ростам, што быў у кажуху да ка-
лен, і момантны бляск, не тое што радасці, а як бы ажыў-
лепця, перасмыкнуў яго твар. Але толькі на момант. Так
ужо ўкаранілася ў ім безнадзейнасць, што адразу зноў
абьякавая ўнуранасць заўладала ім. А хто ведае, ці не
быў гэты ў кажуху які-небудзь яго блізкі друг, калі іскра
ўзбуджанасці на момант прабіла холад яго твару, як толькі
ён яго ўбачыў.

Панавала цішыня і напружанасць. Усе чакалі. Той ма-
лады ў лёгкім піпжаку тросся з холаду, сціскаючы ў ку-
лаку тронак вялікага фінскага нажа. Тоўсты ў кажуху да
кален кідаў вачыма па ўсіх, як бы стараючыся дасачыць,
хто першы памкнецца зрабіць яму зло. Самы ма-
ладзейшы, зусім малады хлопец у сатлелым чырвонаармей-
скім адзепці таксама абводзіў вачыма ўсіх, як бы шукаю-
чы таго, каму ён мог бы наверыць. Што ж да самага ста-

01 рэйшага, з холадам на твары, то гэты, здавалася, яшчэ
 02 больш апанаваўся пакорай да нейкага свайго лёсу. Стаяў
 03 сабе і трымаў позірк на абкарэлым ^укрывёй бычыным
 04 хвасце, скручаным у абарапак вакол шыпынавай папру-
 05 ціны і безнадзейна ўблытаным разбэрсапым пукам валос
 06 у гушчырню калючых зараснікаў.

07 — Дык што ж, — сказаў раптам шпаркім тэмпам таў-
 08 сматы, і вочы яго як бы міргнулі, — нашто так доўга
 09 стаяць, трэба рэзаць быка.

10 Хто яго ведае, чаго больш было ў тоне яго слоў — гас-
 11 падарлівай практычнасці ці нейкай затоенай за гэтымі
 12 словамі думкі.

13 Ацвярдзелым позіркам ён шпарка кінуў на ўсе бакі.
 14 Усе маўчалі і чакалі. Трэба думаць, што ён рабіў на ўсіх
 15 нейкае адно ўражанне, і ён сам мусіць разумеў гэта. Гава-
 16 рыў ён па-руску. Спрактыкаванае вуха магло б злавіць у
 17 яго ледзь заўважны нямецкі акцэнт. Такі слабы, што яго
 18 можна было і на ўвагу не браць. І мова яго пайшла б за
 19 чыстую рускую, не жывую, а літаратурную. Бадай-што
 20 адразу за першай фразай ён кінуў і другую:

— Мяса будзем пячы на агні... Я ўміраю з голаду.

— І я ўміраю з голаду, — з нотамі радаснай надзеі
 абазваўся малады ў летнім пінжаку. Ён калаціўся з хо-
 ладу.

— Памру, — прастагнаў самы старэйшы, у якога на
 твары была пячаць абыякавасці. — Я дзіўлюся сам, як я
 яшчэ жыву.

І ці то гэта ён меў на ўвазе толькі свой голад, ці яшчэ
 і іншыя прычыны, хто яго ведае. У яго такі жудасны быў
 нямецкі акцэнт і вымова, што ён як быццам бы хваліўся:
 «я немец». Проста-такі ён і зусім не ўмеў гаварыць па-
 руску і толькі трапляў абы-як, цераз дзесятае ў пятае.
 Хоць паасобныя словы ён выгаварваў добра.

— Я чацвёртыя суткі не ем, — ціха, як бы сам сабе,
 прагаварыў самы маладзейшы ў зпошаным чырвопаармей-
 скім адзепні.

І ён зрабіў нейкі раптоўны рух. Было падобна, што ён
 хацеў штосьці дастаць з-пад свае гімнасцёркі. І ён кала-
 ціўся з холаду. Рух яго застыў на месцы, ён быццам аду-
 маўся, што схаванае ў адзёжы няхай там і будзе. Шпарка
 снусяў ён руку ўніз і правёў вачыма на ўсіх.

Як быццам бы ўсе яны разумелі адзін аднаго як не
 трэба лени. Згода была паміж імі і яднаанне. На іх насядаў

голад. Ратунак! Вось гэта было іх сяброўствам. Тоўсты ў
 кажуху па-гаспадарску агледзеў быка і падышоў да яго.
 Малады ў летнім пінжаку парыхтаваў свой фінскі нож.
 Самы маладзейшы дастаў з-пад гімнасцёркі кінжальчык з
 медным тронкам і ў раменным чахле. Ён стаяў бліжэй за
 ўсіх да быка. Тоўсты працягнуў руку, каб узяць гэты кін-
 жальчык. Вельмі можа быць, а напэўна так і было, што ён
 сам хацеў гэтым кінжальчыкам закалоць быка. Малады
 чалавек з недавер'ем адмахнуў руку назад і адступіў на
 крок. І гэта было як бы сігналам да таго, каб усім ім па-
 ват і перад тварам адзінага свайго ратунку зачыніць па-
 глуха адзін перад адным свае душы. Усе стаялі ў маўклі-
 вай нерухомасці. Раптам малады ў летнім пінжаку не
 вытрымаў.

— Ага! — крыкнуў ён, і вочы яго пачырванелі, і твар
 уздрыгануўся. Ён кінуўся да быка і хапіў яго аберуч за
 рогі.

— Завярні яму галаву набок! — крыкнуў тоўсты і па-
 мог яму. Бык апошні раз зарыкаў. Ён такі дачакаўся свай-
 го ратунку. У кожным разе яго хоць могуць ужо адарваць
 ад калючай папрудзіны. Бык стаяў з паднятай угару мысай,
 падвернутай набок і нацягнёнай шыяй. Тоўсты ўзяў з рук
 маладога ў пінжаку фінскі нож і шпарка ўмеркаваў нож
 у тое месца на бычынай шыі, на якім трэба было даць.
 Самы старэйшы і самы маладзейшы апынуліся тут жа.

— Трымайце быка за пярэднія ногі! Звяжыце іх цес-
 на! — гукнуў тоўсты. — Хутчэй!

Здавалася, што самы старэйшы ў момант скінуў з сябе
 холад абьякавасці. Дзіўна было бачыць, як ён раптам
 устрапянуўся і сарваў з сябе вяроўку, якой былі падвяза-
 ны яго штаны. Шпарка працягнуў ён вяроўку маладому
 ў чырвонаармейскім адзенні. Той хапіў вяроўку і кінуўся
 з ёю да бычыхных ног. На паўсекунды раней, чым ён гэта
 зрабіў, бык раптам ірвануўся з усіх сваіх сіл, па ўсе жылы
 скочыў угару, чмыхнуў і збіў з ног усіх, хто толькі быў
 перад ім. Толькі куст шыпшышы хістапуўся ў самую зям-
 лю. Бык адарваўся ад яго і рынуўся ў бягу. На шыпшыш-
 ніку астаўся ўвесь як ёсць пук валасоў з яго хваста.
 Адразу ж усе ўчатырох апамятаваліся, ці можа, праўдзі-
 вей сказаць, да рэшты страцілі развагу. Разам усе кінуліся
 паўздагон за быком, які ўжо чмыхаў і тросся за кустамі
 ў полі. Грудаватая мерзлата стрымлівала яго бягу. Ён стаў
 і зарыкаў, і ўсе паддалі ходу. Ён набег, аслабелы і спуджа-

01 ны. Бяга яго была роўная, ён бег куды беглася. Чуючы,
02 што за ім гоняцца, ён паддаваў ходу. Але не толькі ён, а і
03 яны таміліся, і іх агульны рух павальнеў, але не спыняўся.

04 — Ахапіць яго з флангаў! — закрычаў тоўсты.

05 Бяга ішла доўга. Пакуль беглі, дзень яшчэ паяспеў і
06 схіліўся блізка да заходу сонца. Беглі роўна, усё ў адзін
07 кірунак. Мерзлае поле не мела на сабе ніякіх сцежак ні
08 дарог. Яны прабеглі некалькі разоў паўз дробныя ляскі,
09 міналі лагчышы і ўзгоркі. Нарэшце ўсе ўзрадаваліся: бык
10 пайшоў ціха. І ўсе пайшлі так, дыхнуўшы на поўныя гру-
11 дзі. Якое ім было шчасце не бегчы больш! Ногі ў іх чапля-
12 ліся адна за адну. Яны хісталіся ў бакі.

13 Той, што ў лёгкім пінжаку, раптам падняў у сябе з-пад
14 ног нейкі высаклы карань і стаў жаваць яго. Самы ста-
15 рэйшы рвануў з прымерзлай зямлі кусцік счарцелай тра-
16 вы і сціснуў яе зубамі.

17 — Копчуся зараз, — сказаў тоўсты.

18 — Што вы жуеце? — прахапіўся нейк раптам самы
19 маладзейшы, дапытліва сочачы за тымі двума. Ён не ба-
20 чыў, як адзін ірваў траву, а другі паднімаў з-пад ног
21 карань.

22 Бык стаў. Сталі і яны. Бык спусціў мысу ў зямлю, як
23 бы нюхаючы ў сябе каля капытоў. Усе ўчатырох селі на
24 зямлю.

25 — Цяпер мы яго дагналі б, — сказаў маладзейшы. —
26 Ой, як холадна. У мяне шыя спацела... Памру з голаду.

27 — Я ледзьве жыву, — абазваўся той, што ў летнім пін-
28 жаку.

29 — Бык лёг! — жвава сказаў самы старэйшы.

30 Дзіўна было: як адразу апанавала яго такое ўзбу-
31 джанне.

32 Бык сапраўды ляжаў.

33 — На быка! — гукнуў адразу тоўсты ў кажуху.

34 Усе ўчатырох усхапіліся і пабеглі. Бык устаў і пабег.
35 Учатырох зноў гналіся за ім, выбіваючыся з сіл. Сквозь
36 мерзлае поле, і пабапал зноў дробныя ляскі. Перад імі
37 зачарцелася пажарышча. Абкуродымленыя печышчы тыр-
38 чэлі з халодных асмалкаў. Больш як на кіламетр цягнуўся
39 гэты малюнак. Далей бык абмінуў пагнутую і збітую з
40 лафета гармату на краі ямы. І зноў пайшло поле. Сонца
41 ляжала на ім чырвоным бляскам. Дзень канчаўся. Беглі
42 яшчэ, пакуль не зачарцелася перад імі нейкае як бы ча-
43 ласечае жытло. Тырчэў журавель ад студні, і добра відна

была доўгая і нізкая хата па тры вокны ў падоўжнай сцяпе. Крытая гонтай і абгароджаная жэрдзяным плотам хата здавалася сумнаму воку беспрытульнага чалавека дасягнутым шчасцем. І гэта тым больш таму, што гэтыя ўчатырох, накуль гналіся за рыжым быком, шмат мінулі ў чыстым полі вялікіх і малых пажарышчаў, дзе асмалкі тырчэлі з попелу і попел быў як вечны колер сатлелага жыцця. Гэтае чалавечае жытло з'явілася перад імі ў пустэчы, як вялікі дар ласкавага лёсу. Сонца было ўжо над самым заходам, і чырвоныя водблескі яго люстраваліся ў шыбах гэтай хаты. Непадалёку ад агароджы расло некалькі хвой, выносістых і азалочаных сонцам. За імі быў невялікі лес. На фоне яловай зеляніны вельмі выразна рысавалася запозненая жаўцізна нейкага дрэва. Была ў агароджы і брама з нізкіх шчыкетаў стаяком. Брама была адчынена. На адной шчыкеціне ў ёй вісела звязаная з сіняй шэрсці жаночая кофточка. Усе заўважылі яе, як толькі ўбеглі ў браму. Рыжы бык адно мільгануўся сваім колерам паўз вокны ў двары, дапаў да сцяны рагамі ў яе і так застыў на месцы. Тоўсты ў кажуху падняў нож, а самы маладзейшы сказаў:

— А можа тут жыве гаспадар яго? — І пайшоў у сенцы, а ўсе за ім. Тоўсты зачыніў толькі браму і азірнуўся на быка, які нават і не паварушыўся. Дзверы не былі замкнёны. Клямка паднялася, і ўчатырох увайшлі ў сенцы. Яны былі вельмі прасторныя пры такой хаце і без столі. Адразу быў дах. Праз вакенца, выразае ў адным бервяне, падаў сноп сонечнага прамення. Святло лілося яшчэ і з дзірак па застрэшшу. Гэта было апошняе святло дня перад яго адыходам у вечнасць.

У сенцах быў чалавек, заняты нейкай пільнай работай. Вельмі можа быць, што ён крыху, а можа і як мае быць прыналохаўся ад нечакапага з'яўлення гэтых чатырох і схваўся за пільнасць работы. Пад нагамі ў яго было пілавінне. Ён збіваў з дошак трупу, памерам не на дарослага чалавека. Малатком ён загацяў у дошкі старыя адагнутыя цвікі, снадылба пазіраючы на, здаецца, нежаданых гасцей. Яны маўчалі. Маўчаў і ён. Можа тое, што ён збіваў трупу, стрымлівала ўсіх ад гаворкі. Нават «добры вечар» ніхто не сказаў.

Ён быў драбнатвары, чарнявы, увішны ў рабоце і жвавы рухам вачэй. Некалькі дзён да гэтага выгалены твар. Валасы на галаве нізка падстрыжаны. На выгляд год яму.

01 было трыццаць. Адзеты ён быў так, як тут, у гэтых месцах,
02 ужо гэтымі часамі не адзяваліся, і гэта адразу заўважыў
03 самы маладзейшы з чатырох, той, што быў у зпошанай
04 чырвонаармейскай адзежы. Чалавек, які рабіў у сенцах
05 труну, быў у шарачковых пагавіцах, зрэбнай кашулі пад
06 кароткай ватоўкай з афарбаванага ў руды колер палатна
07 і ў падшытых скуратом лапцях.

08 — Добры вечар, — адумаўшыся, сказаў маладзейшы з
09 чатырох.

10 Той моўчкі скланіўся і зноў пачаў загапяць цвікі ў
11 дошку.

12 — Вы гаспадар? — сказаў маладзейшы.

13 — Я гаспадар і там гаспадар, — паказаў ён рукой на
14 дзверы ў хату. Слова «гаспадар» ён выгаварыў пейк так:
15 «гспдр».

16 — Рыжы бык у вас ёсць? — запытаў маладзейшы.

17 Той або не пачуў, або не разабраў ці не разумеў. Ён
18 маўчаў. Маладзейшы стукнуў у хатнія дзверы, і адтуль
19 адразу ж выйшаў чалавек сярэдняга веку, у ботах, чорным
20 пінжаку і адкінутымі назад валасамі.

21 — Вы гаспадар?

22 — Я тут жыву.

23 — Рыжы бык у вас ёсць?

24 — Ніякага быка тут няма. У мяне няма.

25 У той жа момант усе шпарка выскачылі на двор і аб-
26 ступілі быка. Тоўсты злаўчыўся і даў вялікаю фіпкаю
27 быку ў горла. Бык упаў на сагнутыя ў каленях пярэднія
28 ногі, і кроў хлынула з яго на мерзлую зямлю. Кроў пахла
29 мокрым сіверам. Чалавек з адкінутымі назад валасамі
30 выйшаў на двор і разам з усімі бачыў, як кончыўся бык.
31 Малады ў летнім пінжаку сказаў адразу:

— Каб хоць раз укусіць чаго.

— Адзін раз можна, а два не хопіць. Чаго ж вам пра-
32 сіць есці, калі ў вас гэтулькі мяса. Бярыце чыгуны і ва-
33 рыце.

34 Падазропа ён акінуў вачыма невядомых прышэльцаў.
35 Адзежа яго была добрая, калісьці франтаватая, цяпер
36 змятая і дзе-нідзе заплямленая. Востры неспакой жыў у
37 яго вачах і на твары.

38 — Прыгатуй чыгуны, — сказаў тоўсты.

39 — Чыгуны гатовы. Стаяць у хаце. Толькі ўзяць.

40 У яго яшчэ была і прыкрасць, што гэтыя невядомцы
41 тут з'явіліся. Ні словам, ні намёкам ён не пацікавіўся,

3 787 3
хто яны. Што ж! Брыдкі час, не варты чалавека. Чалавек не верыць сабе падобнаму. Відаць было, што гэты, з адкінутымі валасамі, баяўся чапаць яму невядомых. Ціхом ён пайшоў у хату. Тым часам тоўсты ў кажуху вельмі спрытна ўвіхаўся. Ён ужо дзёр з быка скуру. Ён так увайшоў у гэты запятак, што, здаецца, забыўся на ўсё іншае. Апошняе сонечнае прамешне знікла з двара. Сонца зайшло. Папаўзла змяркане. Абыякавы стары паклыбаў да ганка. За ім і два, апроч тоўстага.

— Памагайце, — сказаў ён, і ўсе вярнуліся.

Быка абдзерлі нешта вельмі хутка, яшчэ завідна.

— Трэба ж чыгуны ўзяць, — сказаў старэйшы.

— Па чыгуны пойдзем разам, — абазваўся той, што мёрз у летнім піняку. І гэта было вострае выяўленне таго, што чалавек не верыць нікому з людзей. Не трэба спускаць другога з вока. Тоўсты ўскінуў наапашкі кажух, які ляжаў пры сцяне на зямлі, і ўсе пайшлі ў хату. Першы ішоў старэйшы. Ён пачынаў рабіцца вельмі дзейны. У сенцах той ужо канчаў труну. Яму свяціла самаробная свядільня: у чарапку плаваў у чымсьці чорным і гарэў кнот. Усе, і трупны майстар следам, увайшлі ў хату.

Перш за ўсё было штосьці падобнае да кухні ў сялянскім дамку. Цеснаваты пакой з гліняным токам замест падлогі, пабеленыя сцены, варыстая печ і свечка на лаве. Яна і асвятляла ўсё. Але самае першае, што кіпулася ў вочы ўсім чатыром, гэта вось што было. На засланым белым прасцірадлам тапчане ляжала мёртвая дзяўчыца. Гэта быў яшчэ падростак. Сіняя паркалёвая спадніца абгортвала яе ногі. Роўна ляжалі ступені яе ног у толькі што пашытых (швы з белых нітак былі свежыя) паптоніках з чорнага корту. Твар васковага колеру, худзенькі і дробны, лобік высокі. Завостраны нос і такія ж плечы ў рудой кофточцы, вельмі падобнай (каб толькі не колер іншы!) на тую, што вісела на двары. Самаробная, звязаная з нітак. Спусчаныя шчыльна вейкі цёмнага колеру, і было ўражанне, што з-пад іх глядзяць і сочаць за ўсім вочы. Зусім яшчэ дзіця была гэтая нябожчыца. Год пятнаццаці ці чатырнаццаці дзяўчыца сядзела каля гэтай нябожчыцы ў галавах і глядзела на чатырох, што ўвайшлі ў хату. Пазірк яе быў спакойны і ўраўнаважаны, ён як бы гаварыў: пяхай вас увойдзе сюды хоць сто чатыры, нічога на свеце ад гэтага не зменіцца. Валасы на яе галаве былі густыя

і цемнаватых, лоб высокі, выпраўка бадзёрая, і ў вачах
 ведаанне нейкага вялікага сэнсу. І гэтая была ў сінняй пар-
 калёвай спадніцы і ў самаробным кафтаніку з ваўняных
 нітак, толькі ўжо вішнёвага колеру. Твар у гэтай быў як
 вытачаны, з пэўнымі цвёрдымі рысамі, і ў сціспутых губах
 вызначалася адлюстраванне таго, што хутка ўжо тут уста-
 люецца патура. Адна рыса ішла цераз увесь твар і пе-
 ракрывала сабою ўсё: як бы ўсё гэтай дзяўчыцы здава-
 лася звыклым і нічога дзіўнага падзе. На свеце няма з чаго
 дзівіцца, бо ўсё такос, якое яшчэ ёсць.

З другога канца тапчана стаяў на каленях на зямлі
 той, з адкінутымі назад валасамі, і, схіліўшы галаву, тры-
 маў лоб на канцы тапчана, каля ног мёртвай дзяўчыцы.
 Тое, што ўвайшлі ў хату і стукалі пагамі, не надняло яго
 з калень. Ён і не зварухнуўся. Не зварухнулася і дзяўчы-
 ка, што сядзела ў галавах нябожчыцы. Той, што рабіў у
 сенцах труну, на пальчыках падышоў да ўкленчанага ча-
 лавека і далікатна паклаў яму руку на галаву. Ён як бы
 гладзіў яго па галаве. Ціха ён сказаў:

— Труна гатова.

Чалавек падняўся з калень і ўтрапёным позіркам азір-
 нуўся. Невядомыя прышэльцы стаялі ля парога і маўчалі.
 Тоўсты, у кажуху, першы абазваўся:

— Мы прыйшлі па чыгуны.

Чалавек перасмыкнуў сціспутымі губамі і сказаў да
 дзяўчыны:

— Ганна, дай людзям чыгуны.

Пакуль Ганна даставала з-пад печы два вялікія чы-
 гупы, ён паглядзеў у твар кожнаму і роўным тонам сказаў
 да ўсіх:

— Калі вы, або каторы з вас напроці пачы не пойдзе
 ў дарогу або яшчэ і заўтра будзе тут адначываць ці як
 там яму выйдзе, то можа хто з вас, браткі, памог бы мне
 пахаваць яе. Выкапаць яму трэба, занесці і зрабіць што
 трэба.

— Вы ж тут удвух,— абазваўся тоўсты.

Як толькі ён так сказаў, той, што рабіў труну, зірнуў
 на яго з маўклівым дакорам, і ён, з выглядам абвінавача-
 нага, спусціў доле вочы. Вельмі ж відно было ў гэты
 момант, якая гэта добрая, мяккая, лагодная патура. Вы-
 гляд у яго стаў адразу такі, што яму ўжо як бы і не на-
 трэбна стала чужая дапамога. Ён маўчаў і беспарадна як
 бы чагосьці шукаў вачыма ў пустых кутах.

121
Тады абазваўся ў чырвонаармейскай зношавай адзе-
жы. Ён сказаў:

— Я памагу, толькі раней каб мяса прычакаць і хоць
колькі разоў укусіць. Я не вытрымаю з голаду. Мае зубы
могуць цяпер раструшчыць камень.

Ледзьве ён паспеў сказаць палову гэтай фразы, як
шпарка выткнуўся наперад той самы старэйшы, у якога
халодная абьякавасць і безнадзейнасць, здавалася, навекі
асталяваліся на твары. Ён паволі перасмыкнуў губамі і
нейкай адной рысай у сябе паміж вачэй і з жудасным ак-
цэнтам сказаў шпарка, быццам баючыся, што яго не захо-
чуць слухаць:

— Я пайду памагаць.

І ў той жа момант плечы яго страсянуліся, і ён хапіўся
за твар рукамі. Ён плакаў. Што такое здарылася? Адкуль
гэта ў такі час, калі спаракхнелыя ў зямлі лаціняне ніколі
яшчэ не мелі такога бліскучага апраўдання сваёй прымаў-
цы: «чалавек чалавеку воўк». І ніхто гэтаму не здзівіўся
і як бы не заўважыў нават гэтага здарэння. Толькі таўсма-
ты незадаволена зірнуў на слабавольнага плаксуна, і пават
як бы пагрозай зварухнуліся яго вочы.

— І я памагу,— сказаў той, што быў у летнім пінжаку.

— Зварым мяса, паямо, бо ўміраем з голаду, і паможам
усе. У момант усё зробім,— сказаў таўсматы.— Дзе чы-
гуны?

І ўсе яны выйшлі з чыгунамі і сталі валтузіцца з мя-
сам. Вады набралі з студні і напоўнілі ёю і мясам чыгуны,
але мяса не мылі. Ніхто пра гэта і не падумаў. Прайшло
можа тры хвіліны, не больш, як два чыгуны стаялі на
каменнях і пад імі гарэў агонь. Раптам з хаты шпарка
выйшаў той, што рабіў труну. Ён здаваўся вельмі ўстры-
вожаны. Шпарка ён прагаварыў:

— Сцямнела. Агонь здалёку відаць.

Таўсматы, як бы раптам адумаўшыся, заліў вадою з
чыгуноў агні і сказаў:

— Варыць трэба ў печы.

І ўсе, з выглядам выратаваных з бяды, панеслі ў хату
чыгуны з мясам.

— Гапуся,— сказаў чалавек з адкінутымі назад вала-
самі,— запалі ў печы. Я яшчэ пазаўчора туды паклаў
дроў.

Гапуся сышла з свайго месца і ўзялася за работу. Рукі
яе былі малыя і рухавыя. Далікатнае хараство было ў яе

руках. Бадай-што папалову яна сама ўлезла ў печ і, лежачы на чаране, падпаліла дровы. Людзі самі прыставілі свае чыгуны да агню. Відно стала ўсім, якое дзіця яшчэ гэтая Гануся. Тоненькая, з рухавымі плечыкамі, але з вачыма спакойнымі. Качаргой яна пачала падгортаць агонь бліжэй да чыгуноў. Здавалася, што ёй вельмі патрэбна, каб хутчэй усё гэта скопчылася. Час пацягнуўся так марудна і так нядобра! Усе ўчатырох сядзелі поплич на лаве, апанаваныя прыкрым чаканнем. Гануся варыла мяса.

Чалавек з адкінутымі назад валасамі стаяў перухома пад нябожчыцай. Той, што рабіў труну, стаяў у самым парозе і таксама не варушыўся. Штосьці было ў яго паставе такое, што быццам гэта ён сумысля зацяў сваю пазіцыю ў самых дзвярах, каб быць бліжэй да выхаду з хаты. Самы ж маладзейшы з чатырох і таўсматы некалькі разоў, як згаварыўшыся, выходзілі на двор. Калі паднімецца ісці таўсматы, ідзе малады за ім, тонкі, як травіна, перад тым.

Вышмарганае чырвонаармейскае адзенне на ім сядзела вельмі шчыгульна. Калі ён паднімаўся ісці, за ім спяшаўся і таўсматы. Вельмі было падобна да таго, што яны не хочуць спусціць адзін другога з вока. Кожны раз, як толькі яны выходзілі на двор, абодва пільна прыглядаліся да цёмных абрысаў вечара навакол і прыслухоўваліся да той вялікай цішыні, што бытавала тут. Магло б здавацца, што паміж гэтымі двума жыве вялікая згода і аднадумнасць.

У хвіліны гэтага прыслухоўвання яны можа і сапраўды рабіліся роўнымі імкліўцамі да аднаго. Ім жа важна было на гэты хоць вечар усцерагчыся ад таго, хто б уздумаў натрапіць на іх след. З гэтага яны і пачалі рабіць першыя спробы пазнаць адзін аднаго. Кожнаму было ясна, што другі баіцца свету і хоча ўхавацца ад людскога вока. За час гэтых выхадаў з хаты яны не сказалі адзін аднаму ні слова, але гэта магло б быць лішнім. Яны ўжо, па гэты вечар, пачалі разумець, што аднаму важна тое, без чаго не можа абысціся другі. Настаў нарэнце момант, што калі тоўсты паварушыўся, каб ісці, малады сказаў вельмі ціха:

— Ізноў хіба выйдзем?

— Ну, як там, ціха? Нічога падазронага? — абазваўся той, што ў летнім пінжаку.

— Прыглядайцеся ў бок лесу, — заўважыў самы старэйшы.

І ўсё паміж імі як бы высветлілася. Чаго ж ім яшчэ крывіцца адзін на другога ці ўсім на аднаго, калі яны

разам павінны сцерагчыся нежадапага прыйсця таго, хто
можа ісці іхпімі слядамі? Такая атмасфера раптам навісла
ў гэтай хаце. Здаецца, яе адчуў нават і той, што зрабіў
труну. Ён паглядзеў на ўсіх чатырох і сам сабе ўздыхнуў:
«божа мой, божа». Як бы там ні было, ён сам выйшаў з
хаты і, калі вярнуўся, сказаў:

— Ціха і пуста. Нікога падзе. Месяц узыходзіць.

Пра месяц ён сказаў праўду, але гэта была ўжо лішняя
фраза, і ішла яна ад пошукаў хоць якой блізасці з людзь-
мі. Можна яно было і так. І гэтак усім здалося. Тым часам
самы маладзейшы зноў падняўся, каб выйсці. Падняўся і
тоўсты. Раптам малады не вытрымаў:

— Чаго ты не спускаеш мяне з вока?! Мы тут роў-
ныя ўсе!

— Я не дзеля цябе, а дзеля сябе. Я сам хачу бачыць
і слухаць. Але ж і ты за мною ходзіш.

— Няхай, калі так, хто іншы выйдзе, — сказаў малады.

— Я пайду і доўга буду стаяць на варце, — сказаў ста-
рэйшы.

Таўсматы з нейкім расчараваннем унурыўся і пе-
рабіў:

— Мясца павінна зварыцца ўжо.

Усе апынуліся ля самай печы. Гапуся выцягнула адзін
чыгун і ткнула ў яго ашчэпкам лучынкi.

— Гатова! — сказала яна.

Тоўсты паставіў на лаву ў кут чыгуны. Адзін і другі.

— Есці ў сенцах! — сказаў самы малады.

З якой удзячнасцю паглядзеў на яго той, што ўвесь
гэты час стаяў над нябожчыцай! Самы старэйшы зразумеў
гэты позірк. Ён хапіў чыгун і паімчаў у сенцы. Шпарка
ўсе пайшлі за ім. Той з размаху паставіў чыгун на зямлю,
выхапіў кавалак мяса і, абдзьмухваючы яго, пачаў ірваць
зубамі. Здавалася, што калі ён будзе чакаць, пакуль мяса
астыне, то гэта будзе каштаваць яму скапаня. Але і не
толькі ён. Ужо ўсе падкідалі на руках гарачыя кавалкі,
кусалі як толькі маглі і елі, елі. Пасля тоўсты прынёс другі
чыгун. Два чыгуны мяса яны з'елі не больш як за дзесяць
хвілін і адчулі, што не пад'елі як мае быць. Але нейкая
сіла, можа нават мацнейшая за голад, стрымала іх ад якіх
бы там ні было пошукаў спосабу задушыць да канца прагу
да яды. Усе, як згаварыўшыся, выйшлі на ганак і сталі
самі не свае. Вельмі можа быць, што цяпер ім усім лепш
бы было разысціся хто куды і век больш не сыходзіцца

01 разам. Як бы яно там ні было, але колькі момантаў усе
02 пастаялі моўчкі, і тоўсты раптам пачаў спускацца з ганка.
03 Можа ён нічога такога і не думаў, але ўсе гукнулі ў адзін
04 голас:

05 — Куды? Чаго? Як гэта?!

06 Ён падняўся зноў на ганак, і ўсім стала ясна: не ўста-
07 павілася паміж імі згода, і вялікае недавер'е жыло і не
08 зменшвалася. Самы старэйшы раптам уздыхнуў і штосьці
09 як бы прашантаў сам сабе.

10 — А памагчы таму хаваць,— сказаў ён мацней.

11 — Я копчуся з холаду ў гэтым пінжаку,— сказаў той,
12 лёгка адзеты.

13 Ён шпарка рушыў у хату. І ўсе за ім. Таўсматц, сеў
14 на лаву. Усе ж астатнія сціснуліся пры печы, у якой яшчэ
15 датляваў жар. У момант цяпло размарыла іх. Дрымота
16 агарнула іх усіх трох. Усе яны нейк адразу тут жа ляглі
17 на падлогу і сцішыліся. Яны спалі. Але ў неспакоі. Колькі
18 яны паспалі, хвілін можа дзесяць, не больш, а раз-поразу
19 то той, то другі ўсхватваўся, паднімаў галаву, акідаў цяж-
20 кімі вачыма хату і зноў кідаўся на падлогу і спаў. Тоўсты
21 таксама спаў, седзячы на лаве. Два тутэйшыя мужчыны
22 тым часам унеслі з сцянец труну, паклалі ў яе нябожчыцу
23 і паставілі трупу з нябожчыцай на той самы тапчан. Той,
24 што рабіў труну, выйшаў у сенцы і зноў з'явіўся ў дзвя-
25 рах з рыдлёўкаю ў руках. Ён быў пануры, але вочы яго,
26 здавалася, лілі святло на твар.

27 — Цяпер пайду капаць,— сказаў ён.

28 — Добра было б каб удвух,— адказаў другі.— Але як
29 я тут пакіну.

30 Раптам моцны кашаль перарваў не толькі гаворку, але
31 можа нават і думкі гэтых людзей. На падлозе пехта з тых
32 трох так кашляў, быццам бы грудзі яго разрываліся.
33 З хрыпам і свістам кашляў ён і адкашляўшыся ўстаў.
34 Гэта быў той самы старэйшы з чатырох. Абыякавасці і
35 холаду цяпер на яго твары не было. Была пакута і смутак.
36 Цяпер ён здаваўся гарбаты, быў ускудлычаны, чырвана-
37 твары і з прыгнутымі ў каленях нагамі. Так ён стаяў,
38 пагойдваючыся на нагах, у поўным маўчанні гэтай нейкай
39 нешчаслівай хаты і прахрыпеў, усё з тым жа сваім жудас-
40 ным акцэнтам і вымоваю:

41 — Пачакаем дня, каб капаць і хаваць. Цяпер поч. На-
42 што так снынацца?

Вельмі можа быць, што той, з адкінутымі назад вала-самі, узрадаваўся гэтаму нечаканаму голасу, хоць і хрыпатаму, хоць і страшнаму. Усё ж гэта быў чалавечы голас. З нейкай раптоўнай жвавасцю, як бы ўхапіўшыся за прычыну, каб перад кім паспавядацца, той, з адкінутымі вала-самі, сказаў:

— Галубок ты мой. Яна ўжо чацвёрты дзень ляжыць непахаваная. Пакуль мы дасталі дошак на труну, пакуль цвікі з іх без пачыння падаставалі, пакуль пілу знайшлі на пажарышчы за лесам.

— А хто гэта памерлая?

— Гэта мая дачка.

— А жывая?

— І жывая мая дачка.

— Ну добра. Хадзем капаць.

— І я пайду,— пачуўся тут голас, і з падлогі падняўся самы маладзейшы, што быў у чырвонаармейскай адзежы.

Бацька нябожчыцы яшчэ пажвавеў. Нейкія новыя рысы пачалі ажываць на яго твары.

— Што вы за людзі? — ужо новым тонам сказаў ён. Тыя маўчалі.

— Ну, ты немец, я чую з твае гаворкі,— ткнуў ён рукой у грудзі таго, што нядаўна кашляў.— А ты хто? Адкуль ты?

— Я можа пасля скажу.

— Ну добра,— адразу апанураў чалавек.— Я і забыўся, што чалавеку страшна паказваць сваю душу перад чалавекам.

У тоне гэтых яго слоў многа было горачы і кплівага запалу.

— Ну, хто пойдзе, дык хадзем. Рыдлёўкі якраз ёсць. У сенцах возьмем.

— І я пайду,— сказаў таўсматы і падняўся з лавы. Ён штурхаў таго ў лёгкім пінжаку. Ён спаў моцным сном. Штуршок яго пабудзіў, і ён сеў.

— Трэба ж каму тут астацца,— сказаў бацька нябожчыцы.— Ты астанься (гэта да таго, што рабіў труну). А я завяду людзей на месца.

— І я астануся тут,— сказаў той, што яшчэ сядзеў на падлозе.

— Добра, аставайся.

І той, як сядзеў, адразу зноў лёг, закінуўшы пад галаву рукі.

3, 333

01 І ўсе выйшлі, апроч яго і таго, што рабіў труну. Свечка
02 аплыла і знізілася, і цямней стала ў хаце. Гануся стала
03 на ранейшае месца бацькі і так моўчкі стаяла над нябож-
04 чыцай. Той, што рабіў труну, стаяў попlech яе. А той, што
05 ляжаў на падлозе, сеў, дастаў з кішэні кавалачак паперы,
06 навыцярушваў з другой кішэні пацёртага лісця, зрабіў
07 папяросу, устаў, прыкурыў з свечкі і зноў сеў на ранейшае
08 месца на падлозе. Відаць, што гэта ён курыў не тытунь.
09 Пах дыму быў не тытунёвы. Пайшлі хвіліны за хвілінай.
10 Ён дакурыў папяросу, устаў, падышоў да печы і ўкіпуў
11 у яе недакурак. Абуткам сваім ён моцна грукаў па зямлі.
12 Гануся азірнулася на яго, і вочы іх спаткаліся. Ён тады
13 сеў на лаву і зноў пачаў скручваць папяросу. Гануся ста-
14 яла на сваім месцы, але яшчэ раз на яго азірнулася. Ві-
15 даць, што яе паглыбленасць у самую сябе была парушана.
16 Падышоўшы зноў да свечкі, каб прыкурыць, ён зазірнуў
17 у твар спачатку Ганусі, пасля чалавеку і як бы ўкрадкам
18 запытаў:

19 — Што гэта тут за месца? Як пазываецца? Я тут не
20 быў раней.

21 Чалавек маўчаў, а Гануся павярнулася да яго. Змена
22 адбылася на яе твары. Гэта было вельмі падобна да таго,
23 як раптам бацька яе пажвавеў быў, калі ў яго знайшлася
24 прычына выказаць сваё чалавеку. Быццам Гануся на мо-
25 мент адарвалася ад забыцця.

26 — Тут Магілёўская вобласць, — сказала яна.

27 — Ведаю. А раён?

28 Яна сказала і раён.

29 — А гэты кут?

30 — Хата, дзе радзіўся мой бацька. А вёска за ляском.
31 Спалена. Адны асмалкі.

32 — А тут праходзіць шана, што паміж Масквой і Вар-
33 шавай?

34 — Недалёка.

35 — Ага. То вы можа чулі такі маёнтак Бранчычы?

36 — Не, я не чула.

37 — Ага. Ну, добра.

38 — А хіба тут былі маёнткі?

39 — Ну то саўгас можа быў. Проста назва Бранчычы.

40 Быццам бы на тое, каб хутчэй спыніць гэтую сваю ж
41 гаворку, ён вельмі шпарка перасеў з лавы на падлогу і
42 неўзабаве лёг і заплюнчыў вочы. Жвавасць сышла з Га-
43 нусінага твару, але яшчэ нейкі час уснышкі яе ажывалі.

І ў гэтыя моманты яна вельмі была падобна да свайго бацькі. Той жа, што стаяў поплич яе, за гэты час нават і не паварушыўся, быццам нічога не чуў, ці не цікавіўся нічым, або і не разумеў нічога. Ноч цягнулася далей. Святло ў хаце яшчэ больш змеркла. Відаць стала, што на небе ўзышлі зоры. Яны стаялі ў акне густа, і нават заўважалася, што цёмнае неба стаіць на мяжы з сінім колерам.

Раптам той шпарка падняўся з падлогі і падышоў да маўклівага чалавека, што так пільна стаяў над нябожчыцай.

— А вы не ведаеце Бранчыч? На самай шашы. Адсюль павінна быць недалёка. Дзе гэта, і ў які бок? А божа мой, божа. Калі ведаеце — выведзіце на дарогу.

Гэтыя словы, тонам просьбы і адчаю, ён сказаў як у пустыні. Той, да каго ён казаў, нават і не паварушыўся.

— Што вы маўчыце?! Вам цяжка слова сказаць?

Той раптам схіліў галаву і перахрысціўся па-каталіцку, пяцьма пальцамі.

— Ён моліцца, не чапайце яго, — сказала Гануся.

Гэты, у лёгкім пінжаку, таксама схіліў галаву і перахрысціўся па-каталіцку. Пры гэтым у яго была нейкая заўзятасць, як бы ён гэта сумысля, каб яго бачылі. Гануся паглядзела на яго, і на яе твары нічога не адлюстравалася.

— Тады ён ціха запытаў Ганусю:

— А вы як жагнаецеся? Трыма ці пяцьма пальцамі?

Можна было ўлавіць у яго голасе такія ноты, што як быццам бы ён надаваў гэтаму пытання нейкае адмысловае значэнне.

— Я і не жагнаюся і не хрышчуся, — адказала яна, і як бы з нотамі нездавальнення, што ёй не даюць стаяць і маўчаць. Колькі ў ёй было ў гэты момант сталасці! І адказ яе быў не так сабе. А можа гэта яна штосьці зразумела ў яго запытанні і трапіла адказала яму. Нездаволены, ён ціхым падаўся на ранейшае месца і лёг на гліняную падлогу гэтай хаты. Папавала вялікае маўчанне. Нябожчыца ляжала ў труне, і двое стаялі над ёю. Тым часам загрузкалі на ганку і сенечнымі дзвярыма. Вярнуліся да лакопы. Усе яны як ёсць увайшлі ў хату. І ў ва ўсіх іх адбылася нейкая змена. Нейкая адна, ужо агульная ім усім рыса з'явілася ў іх. Гэта была не тое што якая заклапочанасць ці ўзбуджанасць. Але можа і гэтага былі некаторыя адзнакі. Самае ж важнае, што было ў іх, гэта як бы

8/1903

ix' агульнае дачыненне да адной справы. Гэта яднала іх. Цяпер яны былі ўжо быццам нейкія змоўшчыкі. Не ведаючы адзін аднаго, яны ў невядомым ім месцы нядаўна выкапалі магілу невядомай ім асобе. Капалі разам, пад зорным небам, упочы, перамагаючы свае пакуты. Вельмі можа быць, што тут кожным з іх кіравала залежнасць аднаго ад усіх. Напэўна так было. Ніхто не хацеў, не мог і баяўся быць чым-небудзь непадобным да іншых у час гэтага, можа нават і страшнага, іх спаткання. Што было б, каб хто з іх заявіў, што ён не хоча рабіць таго, што робяць іншыя? Кампанія ж іх і так ледзьве трымалася гнілымі абручамі. Праўда, адзін з іх ляжаў цяпер на падлозе, але невядома яшчэ, што пра яго думалі. І хто ведае, можа яму што-небудзь ужо рыхтавалі. Але і не толькі гэта было ў іх усіх. Тут магло быць яшчэ і пачуццё хоць якой змецы іх стапу. Галоднае бадзянне на холадзе, і раптам — нейкі занятак, справа, а можа і апаражненне цёплай хаты ад мёртвага чалавека. Мёртваму нічога не трэба. Жывому патрэбен цёплы прытулак. Уцягненыя ў нейкую дзейнасць, тоячы кожны ў сабе сваё, усе ўвайшлі ў хату і сталі пасярод яе.

Бацька нябожчыцы парушыў цішыню моцным голасам.

— Гапуся, — сказаў ён, — развітайся з ёю.

Адразу ён падышоў да Гапусі і абняў яе адной рукою за плечы. Абое попlech, яны падышлі да труны і ўкленчылі перад ёю. Ён дакрануўся лбом да белай, як паркаль, рукі нябожчыцы і нацалаваў руку. Пасля нацалаваў у нябожчыцы пантоплі на цагах і лоб. Пасля стаяў і глядзеў, як Гапуся цалусе ў нябожчыцы твар і рукавы кофточкі. Пасля ён і той, што рабіў труну, ўзялі века і зачынілі труну. Раптам ён прыдчыніў века і зірнуў яшчэ раз на нябожчыцу. Зірнула і Гапуся. Зірнуў і той, што рабіў труну. А пасля гэтага зачынілі ўжо навек. І пачалі браць труну, каб несці. Нейк разам усе схлупіліся і перашкаджалі адзін аднаму. Труну ўзялі ўшасцёх. Першая пара ішла: немец, самы старэйшы, і з ім таўсматы ў казуху. Сярэдзіну труны ўзяла пара: самы маладзейшы і той, што рабіў труну. Труну пачалі паднімаць ужо, як раптам узварушыўся той, у летнім пінжаку, што ўсё спаў на падлозе. Нейк сагнуўшыся, як бы ў яго гарэла ўсё ўсярэдзіне, ён надбег да ўсіх, і сонны, і збянтэжаны, і паглыблены сам у сябе, чамусьці пачаў браць труну там, дзе ўжо трымаўся той, што і зрабіў яе. Ubачыўшы каля сябе соннага пама-

гатага, ён саступіў яму месца і сам разам з бацькам п'я-
божчыцы ўзяў труну ў галавах. Апроч Ганусі, больш тут
людзей ужо не было. Гануся і пайшла адна за труною. Ка-
лі сыходзілі з гапка, Гануся азірпулася была, каб зачыніць
сепцы, але не зачыніла. У сепцах, так як і ў хаце, было
пуста і гола. Ганак быў нізкі, па адну ступеню. Сышлі з
труною з яго лёгка. Ноч стаяла ў самым сваім разгары.
Яна была ясная. Поўны месяц стаяў высока, і ў гэтай
частцы неба не было зор. Мароз без ветру, і цішыня. Пры-
мерзлая зямля шарэлася далёка ў гэтым спакоі яснай
почы. Гольныя дрэвы здаваліся чорныя і вельмі высокія.
З труною прайшлі двор і штосьці падобнае да саду з рэдкіх
дрэваў. Прайшлі полем і апынуліся на ўзлессі. Лес быў
невысокі, або малады, або каржакаваты. З яго тхпула спа-
койным пахам смалы і кары. Адсюль відна была апусцелая
хата. Не так чорны яе сілуэт, як асветленае акно. Свечка
асталася гарэць у ёй. Акно ледзь свяцілася. Свечка ўжо
мусіць канала. Дол быў выкапан тут жа, па самым узлессі,
каля вялікіх трох дрэваў. На горб выкінутай зямлі і па-
ставілі труну. Месячная відпата была і ў лесе паміж дрэў.
І маўчанне было вялікае. Той, што рабіў труну, шпарка
адышоўся некуды ўбок, і відно было, што ён прыгнуўся
і шукае чагосьці на зямлі. Неўзабаве ён вярнуўся з скрут-
кам вяроўкі і распусціў яго. Можна сказаць, што з гэтага
моманту ён пачаў тут распараджацца. Ён сказаў, калі і як
прыўзняць труну, каб працягнуць пад яе дзве столкі вя-
роўкі. Ён сказаў, калі і як пачынаць спускаць труну ў яму.
Тут ляжала рыдлёўка недзе паміж дрэў. Той, што рабіў
труну, пашукаў яе і знайшоў. Таксама, як і шукаючы
вяроўку, ён прыгінаўся і ўглядаўся ў зямлю. Было падоб-
на, што можа гэта ён сам тут і пакінуў быў і вяроўку і
рыдлёўку. Ён і пачаў засыпаць магілу. Усе стаялі. І вось
тыя чатыры сталі гаварыць.

— Адной рыдлёўкай вельмі марудна. На што мы рыд-
лёўкі занеслі ў сепцы,— сказаў самы маладзейшы.

— А там мяса на двары ляжыць. Сабакі ці ваўкі яго
могуць з'есці. І так прыйдзе хто,— сказаў таўсматы ў ка-
жуху.

— Я зараз памру з голаду і холаду,— сказаў той, што
быў у летнім пінжаку.

І раптам сагнуўся ён яшчэ больш і падбегам рушыў ту-
ды, дзе крыху яшчэ свяцілася хатняе акно.

— Божа,— сказаў самы старэйшы.— Божа, божа!

6/ Яго смутак быццам напоўніў сабою ўвесь свет. Украд-
 7/ кам, пібыта баючыся, ён паклыбаў у бок хаты, прыгорбле-
 8/ ны і скрыпучы. І кашляў ён ужо скрыпам, і гаварыў, і на-
 9/ ват у абутку яго штосьці скрыпела. Не адышоўся ён яшчэ
 10/ і пятнаццаці крокаў, як таўсматы рушыў за ім следам.

11/ — Гаспадар, — сказаў самы маладзейшы да Ганусінага
 12/ бацькі, — я ледзьве стаю на пагах. Я баюся, што ўпаду.
 13/ Я пайду хоць лягу на падлозе.

14/ — Ідзі і кладзіся, але не на падлогу, а на печы пры-
 15/ масціся, калі яны яшчэ там не занялі месца. Спяшайся.
 16/ Або на лаву дзе. Там у хаце, паміж печы і кутом, дзе стая-
 17/ ла трупа, абмацаеш ці ўбачыш дзверы. Адчыні іх і ўвой-
 18/ дзеш у халодны пакой. Там ляжаць на сталі чыстыя лах-
 19/ маны, бяры іх сабе на пасцель.

20/ Малады шпарка пайшоў. Ясная ноч стаяла ў самай
 21/ сваёй глыбіні. Гануся, бацька і той, што рабіў трупу, па-
 22/ волі засыпалі магілу. Бацька стаў на калені, а за ім і
 23/ астатнія. Кожны дакрануўся лбом да свежай зямлі. Пасля,
 24/ ціха гаворачы, пайшлі.

25/ — Каб ведаць, што гэта за людзі, — сказаў той, што
 26/ рабіў трупу.

27/ Спакойным тонам знаўцы таго, што робіцца на свеце,
 28/ Гануся адказала:

29/ — Кожны з іх ратуе сябе.

30/ Бацька яе сказаў:

31/ — Два з іх пемцы, адзін беларус, а чацверты паляк.

32/ — Вы не памыляецеся? — сказаў той, што рабіў трупу.

33/ — Мой бацька ў такіх справах не можа памыліцца, —
 34/ сказала Гануся. — Ён з гаворкі пазнае, з якой пацыі хто.

35/ Ганусін голас не быў спакойны, хоць і было ў ім крыху
 36/ разважлівасці. Утрапеце не пакідала яе. Утраіх увайшлі
 37/ яны ў сенцы і ўбачылі, што бычынае мяса, вялікімі мерз-
 38/ лымі кавалкамі, ужо ляжала тут, на зямлі. Відаць, што
 39/ чатыры бадзякі ўжо асталёўваліся тут. У хаце ж яны ўжо
 40/ гаспадарылі. Ужо ў печы гарэў агонь, і зноў у чыгунах
 41/ варылася мяса. Водсвет з печы падаў на сцяну і асвечваў
 42/ хату. Свечкі ўжо не было. Усе ўчатырох стаялі пасярод
 43/ хаты ў пэйкім як бы ўзбуджэнні. Маладзейшы трымаў пад
 44/ пахаю нейкую старую вопратку, а той, што быў у летнім
 45/ цінжаку, дапытваў яго:

46/ — Хто табе сказаў, што там у пакоі ляжыць адзежа?
 47/ Ты ўжо з гаспадаром паснеў пасябраваць без нас? Давай!

48/ — На! — адказаў малады. — Бяры.

Той узяў старую вопратку, адразу палез з ёю на печ і адразу там умасціўся ляжаць. Самы старэйшы падышоў да печы і адразу задрамаў, стоячы пры агні. Таўсматы і малады селі на лаву і раз-поразу зазіралі ў печ. Чыгуны кіпелі. Агонь палаў. Ганусін бацька зняў з тапчана прасцірадла і пайшоў у той, як ён сам казаў, «халодны пакой». У яго вялі дзверы непадалёку ад печы, заўсёды дагэтуль зачыненыя. Неўзабаве ён вынес адтуль ахапак старої адзежы, сапраўды «лахманаў», і паслаў на тапчане пасць. Гануся адразу лягла і заснула. Бацька лёг каля яе, з самага краю і, тварам угару, ляжаў, не спаў і глядзеў у столь. Той, што рабіў труну, лёг на голую лаву пры сцяне, і хто яго ведае, ці спаў, ці так ляжаў сцішыўшыся. Тым часам з печы злез той і адразу сунуўся ў печ.

— Трэба даставаць мяса і есці,— сказаў пецярпліва ён.

— Сырое яшчэ,— прахапіўся ад свае дрымоты самы старэйшы.

Таўсматы высунуў нейкім ражном з печы чыгуны, а малады кінжальчыкам пачаў выкладаць мяса проста на лаву. Яно яшчэ было гарачае, а яго ўжо хапалі і пхалі сабе ў раты. Усе ўчатырох.

— Мне нядобра,— сказаў самы маладзейшы і лёг на лаву. Тыя ўтрох скончылі есці, па чарзе выпілі з чыгуноў юшку і палезлі на печ. Упекат яны там адразу заснулі ў цяпле. Ішла хвіліна за хвілінай. Агонь у печы згас, і жар датлеў. Ужо не было на сцяне водблескаў, і ў хаце сцямнела. На печы не ўсе спалі спакойна. Хтосьці там кідаўся ў сне, штосьці гаварыў. Чуцён быў і скрыпучы кашаль. Гануся падпяла галаву, і пачуўся яе моцны шэпт:

— Бацька, дзе ты?

— Тут,— абазваўся бацька. Ён стаяў пры акне і ўглядаўся ў яго.

— Хадзі сюды,— сказала Гануся.

Ён падышоў і сеў ля яе, а той, што рабіў труну, устаў і сеў там жа, на лаве.

— Бацька, я больш не магу спаць,— сказала Гануся.

— Трэба прычакаць дня,— пачуўся шэпт таго, што рабіў труну.

— Будзем чакаць дня, Гануська,— сказаў бацька.

Гэтая гаворка траіх была такая зладжаная, што льга было б заўважыць: яны блізкія адзін аднаму, усе ўтраіх. Нешта адно жыло ў іх душах. Маўклівае чаканне пацяглося далей. Відно было праз акно, як пачало цямцець неба.

Той, што рабіў труну, падняўся і зашпіліў на сабе вопратку. У ёй ён ляжаў і сядзеў.

— Здаецца, адлега пачынаецца на дварэ,— сказаў ён шэптам. І зноў лёг. На печы кашлялі, кідаліся, гаварылі са сну. Гануся цярпела поч. І вылежала так да канца ночы. Яна адчула, што ноч падышла да канца, хоць ніякіх адзнак таго яшчэ не было. Яна прыўзнялася і зашаптала бацьку ў вуха:

— Татуля... Бацька... Ужо поч прайшла... Так і ўсё гэтае злое мінецца. Самае важнае — нам перачакаць. Так дзень за днём.

Ён падняўся і сеў.

— Дзень пачынаецца,— сказаў ён такім тонам, як бы гэта штосьці вельмі важнае адбылося. І зноў змоўклі. І зноў пацягнуўся час. Раніца ішла паволі. Дзень пачынаўся хмурны. Раптам зніклі рэдкія зоры і святло з неба. Відны сталі сцены ў хаце і дзверы, адчыненыя ў той «халодны пакой». Чакалі дня, а як ён прыйшоў, не ведалі, як пачаць яго. Усе паглядалі на печ, што далей будуць рабіць няпрошаныя начлежнікі. А яны ўсе так жа неспакойна спалі. Ужо Гануся ўстала, увайшла ў «халодны пакой», расчыніла там нейкае цеста. Ужо той, што рабіў труну, наперасекаў многа жэрдак на дровы. Ужо Ганусіна бацька, схваўшыся ў «халодным пакой» ад сваіх нязвычайных начлежнікаў, дастаў ціхом з-пад пінжака пісталет, разабраў яго і зноў сабраў. А тыя ўсё ляжалі на печы і нават як бы спалі. Цяпер ужо відно было і як мае быць чутно: час ад часу рваўся скрыпучым кашлем самы старэйшы. Самы маладзейшы час ад часу епчыў слабым голасам. Таўсматы штосьці ўсё праз сон гаварыў, але не так, як учора ўдзень, а па-нямецку. Той, што ў лёгкім пінжаку, раптам прахапіўся і пракрычаў чыстай польскай мовай штосьці аб тым, што ён даў абяцанне перад вялікай усясветнай справядлівасцю ненавідзець фашыстаў, пакуль будзе жыць. Самы малады, быццам ускрылены гэтым польскім крыкам, крыху прыўзняў галаву і з потамі агню ў вялым ад хворасці ці слабасці голасам як бы растлумачыў таму паляку (бо пакуль гаварыў, глядзеў на яго), што ён толькі дзеся таго дзяцей будзе мець, каб яны маглі выхаваць у сваіх дзецях нянавісць да фашыстаў. Відаць, што гэтая думка, ці праўдзівей сказаць, фармуліроўка думкі, склалася ў яго не адразу і напластоўвалася з цягам часу. Самы старэйшы, той, што кашляў, падняў галаву і раптам,

як бы што ўспомніўшы ці адумаўшыся, кінуўся зноў і ляжаў, больш не варушачыся і стрымліваючыся, каб не кашляць і не абзывацца. Збоку гэта льга было заўважыць. Таўсматы ж пават і не паварушыўся. Але відаць, ён чуў усё, бо не спаў. Часамі ён расплюшчваў на момант вочы. Тым часам Гануся падняла ў печы, узяла з-пад прыпека скавароду, насыпала з наперы на яе цёртых каппель і расціснула паверх цеста. Неўзабаве яна спякла такім парадкам тры скавароднікі, пухлыя і тоўстыя. Яна, бацька і той, што рабіў труну, стоячы пры печы, адразу і з'елі іх.

— Як мне хочацца малака! — сказала Гануся, пасля чаго ўсталявалася маўчанне.

Дзень панаваў ужо на дварэ. Ён быў хмурны. Час усё ішоў, а тыя з печы не злезлі. Ужо напэўна за паўдня мінула, а яны ляжалі. Самы старэйшы зноў пачаў кашляць. Ганусін бацька падняў руку і штурхануў самага маладога ў пагу. Той адразу прыўзняў галаву, паглядзеў на чалавека і мігнуў уніз вачыма. Было ўсё падобна, што ён і спадзяваўся, што так усё будзе. Ён вычакаў момант, асцярожна споўз на край печы і ўкрадкам злез на зямлю. Моўчкі, як згаварыўшыся, выйшлі яны ўдвух з Ганусіным бацькам у сенцы.

— Перакусіць чаго трэба, — сказаў пошайкам Ганусін бацька так, як бы ведаў гэтага маладога чалавека, бадай-што хлапчука, здаўных.

— Мне не можна, — сказаў той. — Я захварэў. Я многа галадаў, а мяса было недаваранае, а я яго ўчора многа з'еў. Цяпер у мяне як быццам усё рвецца ўсярэдзіне. У мяне ў жываце пые і сцягваецца.

— А есці табе не хочацца?

— Не. Я зусім аслабеў.

— Кладзіся на тую насцель, дзе мы спалі.

— А яны ўжо і так заўважылі, што я з вамі добра.

— Ты іх баішся?

— Іх тры, а я адзін.

— Не бойся. І нас тры.

— На мне могуць быць вошы. Я не лягу на вашу насцель.

Ганусін бацька памаўчаў і кіўнуў галавой.

— Дык вылежвайся сёння на печы. Яшчэ адно. Ты з палону ўцёк?.. Ты не бойся. І я ад немцаў уцёкны.

— З палону. Як вы ўгадалі?

— У мяне ж галава на плячах.

01 Малады чалавек раптоўным рухам хапіў руку Ганусі-
02 нага бацькі і страсянуў яе. Пасля чаго пайшоў у хагу
03 і зноў уціснуўся на печы паміж тых. Нейк адразу пасля
04 гэтага той, што рабіў труну, Ганусін бацька і Гануся вый-
05 шлі з хаты, добра зачынілі сенцы і, даўшы добрага кругу,
06 на адным, а не разам, абышоўшы той лясок, на краі якога
07 з мінулай ночы з'явілася свежая магіла, сабраліся ў нейкай
08 вузкай і доўгай градзе старых дрэў. Тут расло некалькі
09 дубоў, вязаў, бяроз і многа алешыны. І пад імі гусціўся
10 крушыннік. У гэтым крушынніку яны абгледзелі ляжачую
11 старую бярозу, вывернутую навальніцай з карэннем. Яна
12 ўжо ўтрухлела і абрасла высокай мятліцай. Ганусін бацька
13 выцягнуў з-пад дрэва аўтаматычную нямецкую вінтоўку
14 і набоі да яе, напакаваныя ў вялікі шклянны слой і накры-
15 тыя вечкам з бляхі. Ён добра абгледзеў вінтоўку. Утраіх
16 селі на дрэва, і ён пачаў разбіраць зброю. І ён сам, і Гану-
17 ся, і трэці чысцілі часткі вінтоўкі. Падоўгу адціралі іх.
18 Прайшло можа гадзіп тры. Ганусін бацька дастаў з кішэні
19 бутэлечку з памазачным алеем і перамазаў ім вычышчаныя
20 часткі вінтоўкі. Пасля ён сабраў вінтоўку і зноў паклаў на
21 ранейшае месца. Вось і дзень пачаў канчацца. Такім жа
22 вялікім кругам, па адным, яны пайшлі пазад. На тварах іх
23 была напісана панурасць і скруха. Як бы пехаця ўвайшлі
24 яны ў хату. Тыя ўсё ляжалі на печы. Чатыры пары ног
25 тырчэлі з яе па хату. Старэйшы кашляў ужо бесперапынна.
26 Усе ўвайшлі ў «халодны пакой». Гэта была чыстая хата
27 пасля кухні. Адно акно было без шкла і пазастаўлена фа-
28 нерай. Тут і сапраўды было холадна. І апроч аднаго стала,
29 нічога больш не было. Гануся дастала з шуфляды гэтага ж
30 стала хлеб і сала, і, стоячы над адчыненай шуфлядай, усе
31 елі. Здавалася, што тут і спрадвеку была такая пустэча.
32 Бо і ў хаце гэтай, і ў сенцах, і на двары, усё было пуста
33 і гола. Пачынала змяркацца. Ганусін бацька стаў на стол,
34 дастаў рукою столь і выцягнуў з-за бэлькі скручаную
35 ў жмут газету. Ён яе разгарнуў і разаслаў на сталі. Гэта
36 была «Правда», з таго ж самага месяца. На газету ён па-
37 клаў кавалак хлеба і выйшаў з пакоя. Ён зноў штурхануў
38 у хагу самага маладога. Той паслухмяна злез з печы, пават
39 не стараючыся не трывожыць тых. Тым, відаць, гэта ўжо
40 не надакучала. Ганусін бацька ўвёў яго ў «халодны па-
41 кой» і наказаў на хлеб на газеце:

42 — Еш.

43 Той працягнуў руку да хлеба і нейк скальнуўся. Ясная

адзнака была, што ён яшчэ не ўміраў ад свае хваробы і слабасці. Ён добра змяніўся ў твары. Хоць на момант.

— З гэтага лістапада газета? З Масквы? Значыцца, яшчэ жыве Масква? І Саюз Савецкіх рэспублік жыве?..

Дзе вы ўзялі газету? Як дасталі?

— Знайшлі ў полі. Я думаю, што з савецкага самалёта.

— Даўно?

— За дзень да таго, як вы тут з'явіліся... А хто вы?

— Я студэнт педагагічнага інстытута ў Мінску.

— Вам ломіць калені?

— Ломіць.

— Вы не толькі атруціліся мясам. Больш за ўсё ў вас таго, што вы захаладзіліся. Зараз мы вас будзем карміць і адаграваць.

Дзіўная была раптоўная змена ў гэтым маладым чалавеку. Ён колькі разоў укусіў хлеба і пакінуў есці. Ён стаяў перухома.

Але здавалася, што ён зробіць зараз нешта вялікае і патрэбнае ўсім, і да гэтага ён доўга імкнуўся і толькі цяпер як мае быць дасягнуў гэтага. Твар яго як бы свяціўся.

— Жыве наша бацькаўшчына!.. Я з усіх сіл буду старацца, каб ачуяць!.. А хто вы такія? Што вы за людзі, што тут так жывеце?

— Ідзі ляжы. Я пасля табе раскажу,— сказаў Ганусін бацька.— Я нешта прыдумаю, каб пакласці цябе дзе інакш.

Не зганяючы з твару новых рыс надзеі і веры, малады чалавек зноў уціснуўся на печы паміж тых. Ужо зусім пачало змяркацца. І вось новая заклапочанасць і ажыўленне заўладала ўсімі, хто мучыўся сваёй душой, стоячы на пагах, а не лежачы. Утраіх шапталіся, збіралі ўсялякую адзежу і рэшткі яе. Паставілі тапчан пры печы. Гануся паслала пасцель на тапчане з усяго, што толькі льга было знайсці. Зноў Гануся падпаліла ў печы і грэла ваду ў чыгуне. Пакуль накармілі студэнта хлебам і цёплай вадой, быў ужо вечар у добрай пары. Ганусін бацька даў яму бялізну. Ён доўга выціраўся сваёй бруднай кашуляй і выкінуў яе пасля ў сенцы. А сам у чужой бялізне лёг. Яго акрылі нейкай вопраткай, і, можа быць, ілюзія поўнага шчасця ўсцешыла яго ў гэтыя хвіліны. Твар яго жыў навамі надзеі, веры і радасці. Ён ляжаў перухома і глядзеў праз акно ў зорную прастору. Зоры ў небе ўзышлі густа, і неба зіхацела над змрочнай зямлёй. Ён усё глядзеў угару. Ён думаў пра зоры, пра тое, што на дварэ, мусіць, бралася

на мароз, пра дрэва, вялікі і чорны сілуэт якога вырысоў-
ваўся ў вакне, і пра сваю нечаканую радасць. А як жа! Ён
знайшоў сваю радзіму. Ён дажыўся да вялікай радасці. Ён
не мог спаць ад шчасця. Ён баяўся паварушыцца. Яму
пачало здавацца, што перухомасць хутчэй падніме яго на
погі. І ён стараўся. Што робіць з чалавекам падзея і вера!
Можна сказаць з пэўнасцю, што яны, гэтыя дзве вялікія
сёстры, могуць заступіць месца дасягнутай мэты і ашчаслі-
віць чалавека. Быццам дух радаснай падзеі запанаваў тут.
Як бы настрой гэтага маладога чалавека ўзбудзіў да прагі
і імкнення душы ўсіх тут. І той, што рабіў труну, і Ганусін
бацька, і сама Гануся не маглі і не хацелі заснуць. Але тут
радасць падзеі не была чыстая. Яна была атручана тым,
што адбылося і пячаць чаго не знінеш ніколі. Вельмі можа
быць, што і Гануся адчувала гэта. Напэўна, і яе душы ў
смутак. Ёй, як і ўсім тут, трэба было спадзявацца на час.
Гэты верны доктар можа вылечыць уражаную душу
і зняць з яе пячаці перажытага.

Ганусін бацька і той, што рабіў труну, селі поплич на
лаве і маўчалі. Было падобна, што яны спяць седзячы.
Гануся паставіла табурэт пры самых дзвярах у сенцы і там
сядзела.

На печы таксама не спалі. Ці то там ужо за доўгі час
адаспаліся, ці то кожны пачаў даходзіць да цвёрдай свае
думкі, адзінай патрэбнай яму. Льга было заўважыць
у ясным змроку зорнай ночы, што адзін з тых трох, най-
больш, мусіць, апанаваны ўтрапешнем, сеў і звесіў з печы
ногі. Ён так сядзеў і калываўся ў бакі. Праз колькі часу
хтосьці на печы яшчэ пачаў паднімацца. І гэты сеў акрай
печы і звесіў ногі, побач таго.

— Дзе тут вада? — пачуўся яго моцны шэпт.

Гэта быў той, што больш за ўсіх перакалаціўся на хола-
дзе ў летнім піпжаку і ў жаночай шапцы, звязанай з нітак.
Гануся падпялася з табурэта, папацёмку разграбла ў печы
жар і раздзьмула агонь. Яна запаліла лучыну і пабрала
ў нейкую пагнутую бляшанку вады.

— Калі будзе ласка, сюды падайце, — зноў сказаў той.
Польскі акцэнт яго вымовы быў цяпер вельмі моцны.
Відаць, што ён ужо не дбаў аб дасканаласці свае вымовы
па-руску. Аслабеў, схварэўся, і не да гэтага яму было. Або
прытупілася пачуццё самаабароны. Відаць, што гэтае па-
чуццё было ў ім раней, бо чаго ж бы ён так стараўся, каб
не ўжыць польскага слова.

01 — І мне, калі ласка, вады, — сказаў студэнт.
 02 — І мне, прашу, — з жудасным нямецкім акцэнтам ска-
 03 заў той, што першы сеў на печы. Гэта быў самы старэйшы.
 04 І таўсматы высунуў галаву з-за коміна і працягнуў
 05 руку:

06 — Вады, прашу.
 07 З лучынай у руках, Гануся абышла ўсіх і напайла кож-
 08 нага. Тыя два асталіся сядзець на печы, а таўсматы так
 09 і ляжаў, выткнуўшыся на хату з-за коміна. Гануся ўва-
 10 ткнула лучыну дзесьці ў чалешніках печы і зноў села на
 11 табурэт. Часта Гануся ўставала зменьваць лучыну і зноў
 12 садзілася. У цьмяным святле ад лучыны постаць яе выры-
 13 соўвалася нявыразна, але не гэта было важна. З выгляду
 14 яна была яшчэ малая. Падростак з рухавымі плячыма, але
 15 з павольнай хадой. Тое, што яна тут, нейк усе адчувалі.
 16 Бо і студэнт колькі разоў паднімаў галаву і кідаў на яе
 17 вачыма. І таўсматы, і паляк раз-поразу паглядалі на яе.
 18 Самы ж старэйшы спыніў на ёй свой позірк і не адвёў яго
 19 нікуды. Пачалося доўгае маўчанне. Яно цяглося як пакуга
 20 ўсіх гэтых людзей, як іх смутак аб мінулым і аб будучыні,
 21 як прага іх. Раптам Гануся цвёрдым шэптам перарвала
 22 цішыню:

23 — Бацька! Што мне рабіць?
 24 — Пастарайся заснуць, — такім жа шэптам адказаў
 25 бацька.
 26 — Здаецца, што я сама ў магіле. Як бы мне дух спірае.
 27 — Ты ж сама казалася, што дзень за днём перачакаць
 28 трэба. У цябе змалку яшчэ была ясная галава. Вучыся
 29 мець развагу.

30 І зноў запанавала цішыня. Але, здаецца, Ганусіны сло-
 31 вы ўзбудзілі студэнта (а можа і ўсіх) да новага ўзбуджан-
 32 ня і ўвялі яго ў новы абсяг думак. Бо ён адразу паставіў
 33 руку на локаць і падпёр сю галаву. Так, не то лежачы, не
 34 то седзячы, ён моцна шагнуў у бок Ганусі:

35 — Тут далёка Варшаўска-Маскоўская шаша?
 36 — Не, недалёка, — як бы ўзрадавалася гаворцы Гануся.
 37 — А горад Слуцк далёка адгэтуль?
 38 — Далёка.
 39 — Але чулі вы такі горад?
 40 — Дык дзіва што чулі.
 41 — Гануся, цябе так, здаецца, называлі? Слухай, Га-
 42 нуся. Каб ты ведала толькі, як мне цяпер стала добра! Як
 43 я нанова на свет нарадзіўся.

Трэба думаць, што гэты студэнт быў вельмі бывалы і многа чаго бачыў на свеце. Але ён быў малады, і яму нялёгка было хаваць і таіць у сабе сваю радасць. Да таго ж і склад натуры мусіць быў такі. Адкрытая душа і даступная кожнаму. Шчаслівымі вачыма ён глядзеў на Ганусю і рыхтаваўся нешта сказаць. Некалькі разоў ён перадыхнуў глыбока. Сэрца яго білася часта.

— Ты ведаеш, Гануся, — пачаў шаптаць ён. — Я думаю, што ўжо мне суджана наvekі так ляжаць, як я цяпер ляжу. Я нікому не перашкаджаю, і мне ніхто. Якраз паўгода таму назад я быў хворы і сядзеў, прыпёршыся да спіна і бакоў маіх таварышаў. Бо нас было многа ў цесным бараку, і не было як легчы і выцягнуцца. А чатыры гады таму, я быў хворы і ляжаў у чыстай пасцелі, і мая маці паіла мяне чаем, і я думаю, што гэта быў самы шчаслівы час майго жыцця. Я ўжо думаю, што наvekі буду без роду і без радзімы, без волі і сваіх жаданняў. Я думаю, што ўсё яны ўдушшаць, абязвечаць і вырвуць з душы. Мяне душыла безнадзейнасць. Я думаю: так і жыццё можа прайсці: разам з сонцам уставаць, каб рабіць цэлы дзень і не мець сваіх жаданняў і патрэб. А ўвечары легчы спаць, каб зранку зноў устаць на работу. І родных у мяне не будзе, і дзяцей у мяне не будзе, хіба можа ім трэба было б з маіх дзяцей зрабіць сабе слуг. Гануся, у маёй галаве нават склалася горкае ўяўленне. На адну хвіліну мне загадалі адагнуцца ад работы і сказалі: трэба, каб у цябе была дачка, такая, як ты: такога ж цёмнага воласу і з такім звонкім голасам. Мне загадалі мець дачку, бо ім трэба было мець з цёмнымі валасамі і звонкім голасам служанку таму іхняму маладому чалавеку, які павінен будзе вырасці ў мужчыну, пакуль мая дачка народзіцца і вырасце ў дзяўчыну. Мая дачка вырастае пры мне, і я яе змалку каля сябе прывучваю да цяжкай работы. Ідзе год за годам, і яна ўжо як механізм: устае з сонцам, каб дзень рабіць і каб вечарам кінуцца набрацца ў сне сіл да раніцы. Першымі сваімі маладымі гадамі я ведаў іншае жыццё, волю і радасць быць самім сабою. І я хаваю ад свае дачкі, што ёсць ці было калісьці іншае жыццё. Бо калі яна будзе ведаць гэта, то жыццё яе стане горкай атрутай, пякельнай накутай. Калі яна паказвае мне ўдалечыню і кажа, што пад тымі далёкімі дрэвамі мусіць вельмі добра, што там многа прастору і сонца і што дарогі там ідуць у прывабную шырыню свету, я адгаворваю яе, малую, ад такіх думак. Я шкадую

яе і кажу ей, што ўсё тое, што яна бачыць на свеце, — не сапраўднае і фальшывае. Сапраўднае толькі ў тым механічным жыцці, у якім мы з ёю. Наша казарма сапраўднасць, і трэба прывязацца да яе. А ўвесь свет, далей за казарму, — гэта міраж. Так я яе выхоўваю для жыцця. Бо калі яна будзе ведаць сапраўдны свет, то хіба не будзе яе жыццё ў казарме пакутай на векі? Я ж люблю яе. Яе ж вобраз стаіць перада мною і не дае мне спакою. І я хаваю ад яе тое, што люблю яе. Я стараюся сухасцю і механічнасцю вытрусціць з яе душы прыродныя пачаткі замілавання і прывязанасці да блізкіх. Бо іх жа яна праз усё жыццё не будзе мець. Яе ж адарвуць ад мяне, як толькі яна ўзнімецца на ногі. Дык нашто ж ёй веданне таго, што не будзе ў абсягу яе існавання? Нашто ёй сумаваць аб тым, што ніколі не будзе даступна ёй? Пчала смоча кветку, дык адкуль жа яна будзе ведаць смак мяса? А каб у гэтым мудрым законе прыроды адбылося нейк раптам непаразуменне і пчала ўведала, што ўвесь свет месціцца не толькі ў кветцы. Што ён у незлічонасць разоў большы, але ж і недаступны ёй. Дык нашто ж ёй гэты лішні, пакутны сум? Дзе знайсці яму апраўданне? Жыццё маё стала пакутай яшчэ і ад гэтага ўяўлення майго. Гэта стала маім кашмарам. Я пакінуў спаць начамі і раніцамі, на ўсходзе сонца, мяне салдаты паднімалі ботамі ў грудзі. Вобраз дзяўчынкі не адыходзіў ад мяне. І я знайшоў апраўданне ўсяму вольнаму: я аднойчы ўбачыў, што немец, які стаяў на варце на выхадзе з нашага лагера, як бы задумаўся. Ён стаяў вачыма ад мяне. І было цемнавата. Якое шчасце! — Аж скалынуўся я ўвесь. Такого выпадку доўга чакаць прыйдзецца. Я падышоў бліжэй да немца. Я азірнуўся. Шчасце! Нікога няма. Я хапіў яго за горла. І пасля доўгіх месяцаў смутку ўвесь свет напоўніўся маёю радасцю, калі я адчуваў і бачыў, як немец канае, сціснуты за горла маімі рукамі. Я лёг і папоўз за агароджу. Праз кіламетраў два ўстаў і пайшоў. Я хістаўся ў бакі ад слабасці, і ў вачах маіх зямля як бы падала ў бяздонне. Але я ішоў. Звечара было цямней, а надпоўнач стала зорнае неба і вісеў месяц, хоць неўзабаве ён знік. Млечны Шлях ішоў праз усё неба. Я глядзеў на зоры і ўзяў кірунак на ўсход. Бо лагер ваеннапалонных быў далёка на захадзе. І ў гэтыя гадзіны пачатку свае вялікай дарогі я ўсё бачыў перад сабою вобраз той дзяўчынкі. Я думаў, што яна павінна радзіцца ў мяне на свет, каб уведаць, што свет вялікі, вольны, шчаслівы,

01 радасны, і ніякай казармы ў ім не будзе чалавеку, і што
 02 жыць на свеце — гэта значыцца, мець шчасце. І яшчэ дзе-
 03 ля чаго павінна нарадзіцца яна, гэта — каб перадаць сваім
 04 ужо дзецям маю нянавісць да фашыстаў, тупых, ілжывых,
 05 бессардэчных, бесчалавечных..., якія прысвойвалі сабе чу-
 06 жое і цяпер надумаліся абвясціць сябе лепшымі за ўвесь
 07 свет. Таўстаморды фашыст трымаў бы ў казарме маю
 08 дзяўчынку. А яна родзіцца на доўгі шчаслівы век. Я яе ад-
 09 чуваю. І мне здаецца, што гэта ты і ёсць, Гануся.

10 У палон я трапіў, калі немцы забралі былі Смаленск.
 11 Мяне завезлі далёка. Што ж! Гэта былі першыя месяцы
 12 вайны. Немцы лезлі наперад. Мы адступалі. Надзея пача-
 13 ла меркнуць. У лагеры мы чулі толькі тое, што ўжо няма
 14 нашай Радзімы. Я доўга ішоў на ўсход. І не ведаў нічога,
 15 што робіцца. Я туляўся глухімі закуткамі. Я абыходзіў
 16 гарады і мястэчкі. Усюды нямецкая варта вымагала даку-
 17 мантаў. Але і з дакумантамі такіх, як я, гналі ў Германію.
 18 Нарэшце я ўвайшоў у мясцовасць, дзе толькі пажарышчы.
 19 Я ведаў, што недзе тут павінна быць Маскоўска-Варшаў-
 20 ская шаша. Яна прывяла б мяне пад Слуцк, у тым баку
 21 жыве мая маці. Я далёка зайшоў на ўсход стараю і ця-
 22 пер на шашы крыху вярнуўся б. Я ўжо дайшоў да страты
 23 апошніх сіл. Іх я пачаў траціць яшчэ ў лагеры, дзе на мне
 24 вазілі ў бочцы ваду і я, упрэжаны ў аглоблі, з някучым
 25 болем у плячах, думаў аб той дзяўчынцы, якая не павінна
 26 была б ведаць аб яснай шырыні свету. Мая нянавісць да
 27 фашыстаў роўная майму замілаванню да мае маці, якая
 28 недзе, можа, і жыве, на Слуцчыне. Я ніколі не паміруся
 29 з тым, што можна забыцца і дараваць хаму, які прывалок-
 30 ся і наступіў ботам табе на горла. Фашыст і чалавек. Вось
 31 яны два, адзін аднаму напроці. Калі нам суджана пабіць
 32 фашыстаў і калі мы пашкадуем іх, збітых, і будзем гаварыць,
 33 што і яны людзі, то хто так можа гаварыць, калі
 34 я не дарую! Хіба можа яны ўсе, ... так як рабілі некалі
 35 вялікія злачынцы, каючыся, адзенуць на сябе адзежу з
 36 зрэбных мяхоў на цэлае стагоддзе і самі аддадуць усе сілы,
 37 каб узрасціць у шчасці тое накаленне ў чалавецтве, якое
 38 ў сваім маленстве зазнала на сабе фашысцкі бот...

39 Я аслабелы і галодны бадзяўся, нася чатырох ці пяці
 40 месяцаў гэтага жудаснага вандравання і спаткаў вась яго
 41 (ён наказаў на печ, дзе самы старэйшы з усіх калываўся,
 42 звесіўшы ногі). Ён быў яшчэ горшы за мяне. Калі я яшчэ
 43 сяк-так ішоў, то ён, здаецца, падаў. Можа ён яшчэ і мог

бы мацнейшы быць, але ж ведаў ён, што гіне, і гэта па-
большвала яго блізасць да гібелі. Я колькі бачыў чалаве-
чай гібелі, то яшчэ гэтакага страшнага чалавечага вобра-
за не бачыў. Здаецца, на яго сагнутых плячах сядзела
смерць і пагойдвалася ў тахту яго вялай хады. Я, калі ўба-
чыў яго, забыўся быў і на свае пакуты. Сэрца маё сцісну-
лася ад жалю. Ён пачаў гаварыць, і я пачуў, што гэта
немец. Я сціснуў зубы. Я ж нядаўна яшчэ выбраўся з аг-
лабель! Страшная мара аб няшчаснай дзяўчыцы ўладала
мною, тады вельмі моцна. Душа мая гнала вон усялякае
спачуванне. Гэта была новая мая пакута: бачыць чалавека
перад пагібеллю і ў няшчасці і не мець сілы выйсці з
чорствасці і халоднасці! Я ўзненавідзеў яго за тое, што ён
прывалокся на маю родную зямлю, адабраў у мяне ра-
дасць, загнаў мяне ў аглоблі і не дазволіў мне быць і да-
лей мяккім і добрым, літасцівым і лагодным перад чужой
пакутай. Мы пачулі, як педзе непадалёку зарыкаў бык,
і адчулі ў гэтым свой ратунак ад голаду. Гануся! Каб ты
толькі ведала, да якога шчасця я дажыўся, калі ўбачыў
газету. Да мяне вярнулася ўсё, што я страціў. Гэта ж зу-
сім можа быць, што маці мая жыве і я яшчэ ўбачу там, на
Случчыне, чатыры высозныя вязы цераз вуліцу ад нашага
дома, насупроць вокан. Гэтыя чатыры дрэвы былі маім
смуткам, калі я быў у тым маім вялікім няшчасці. Пад імі
і цеш у спёку лагаднейшы, і на іх лісце шуміць, як вечная
музыка. Здаецца, ні на якім іншым дрэве на свеце не пах-
не так кара, як на іх. Упершыню гэты пах я пачуў так,
што ён астаўся існаваць для мяне назаўсёды, гэта калі мне
было год можа тры ці чатыры. Быў час пасля дажджу, і бы-
ла восень. Ранняя восень. Бо ў мяне ў памяці два жоўтыя
лісткі на адным дрэве, а ўсё каля іх зелена. Усё мокрае,
і свеціць сонца. Сонца заходзіць. Захад як агнём гарыць,
і маці мяне вядзе за руку пад тымі дрэвамі. Пад тымі ж дрэ-
вамі насустрач ідзе чалавек. Хто гэта быў і які ён — не
асталося ў памяці. «Пісьмо», — сказаў ён, паказваючы
пісьмо.

— Ад яго? — з трывогай і надзеяй сказала маці.
«Ён» — гэта быў мой бацька, і быў ён тады на вайне. Ад
яго не было пісем ужо нешта з год. Гэта я пасля ўжо ўсе
гэтыя дакладнасці ўведаў.

— Не ад яго, а пра яго, — сказаў чалавек.

Гэты момант астаўся ў маёй памяці навек. Маці збя-
лела як палатно. «Забіты?» — прыглушаным голасам за-

0/пытала яна. Чалавек кіўнуў галавой і сказаў: «Памёр у
 1/шпіталі». «Сірата мая малая навек», — скалынулася маці
 2/і ўзяла мяне на рукі. Вялікая трывога напоўніла ўсю маю
 3/істоту. Гэта было дзіцячае адчуванне вялікага гора. І ад-
 4/но, што нападўняла сабою ўвесь свет, — гэта нах мокрай
 5/кары на тых дрэвах пасля дажджу. З таго часу на ўсё
 6/жыццё нах мокрай кары так жа важаў мне, як і ўсход сон-
 7/ца, як і лета пасля вясны, і вясна пасля зімы.

8/ Тады праходзілі першыя месяцы пасля канца вайны з
 9/палякамі, а бацька мой яшчэ ўміраў у шпіталі. Тымі га-
 10/дамі канчалася і маладосць мае маці. Калі не з таго часу,
 11/то з пазнейшых год, але я памятаю запозненыя водблескі
 12/маладосці свае маці. Яна была заўсёды жвавая і задумё-
 13/ная. Мне заўсёды здавалася, што яна спяшае скончыць
 14/нейкую справу, а як кончыць гэтую, дык спяшае пачаць
 15/новую. Яна часта гаварыла мне, што мой бацька быў вель-
 16/мі здаровы, дужы і здольны чалавек і вельмі любіў музы-
 17/ку. У яго былі светлыя вусы і густыя валасы. Але сам я не
 18/памятаю яго. Прайшлі месяцы, і пайшлі год за годам. Маці
 19/мая станавілася павальнейшая і скупейшая на слова. Яна
 20/ўвайшла ў вялікі клопат. Гэта быў час такі, што ўсе абнаў-
 21/лялі сваё жыццё. Калі я цяпер успамінаю той час, то мне
 22/думаецца, што тады ў поўнай меры спраўдзіліся словы
 23/вялікай песні. Тады хто быў нічым, той станавіўся ўсім.
 24/Кожны прыбіты жыццём і абязвечаны чалавек паднімаў
 25/галаву і глядзеў далёка наперад. Пачаў ён дбаць не толькі
 26/аб адным днём, а аб усёй сваёй шырокай будучыні. Людзі
 27/будаваліся і бралі зямлю; зменшыліся клопаты аб хлебе
 28/і вопратцы, і дбайнасць пайшла аб вялікім спосабе на ўсё
 29/жыццё дзецям і ўнукам на будучыню. У такі час я вырас.
 30/Маці плакала, што бацька не дажыў да той пары. Вялікі
 31/клопат быў яе такі, што яна, адзінокая, не хацела астацца
 32/ад усіх. Яна задумала будаваць дом, на месцы нашай ста-
 33/рой хаты, і стала натурай упартая і энергічная. Лесу тады
 34/было колькі хочаш, і пляц тады льга было ўзяць які і дзе
 35/хочаш, але яна прагла таго, каб дом стаяў на тым самым
 36/месцы, дзе і хата. Справа была такая, што мой бацька быў
 37/у яе ў прымах, а ў той хаце яна і радзілася, і вырасла. Да
 38/таго месца яна была прывязана душой змалку дзён. «Я ха-
 39/чу, — сказала яна раз мне, — каб з вокан нашага дома від-
 40/ны былі гэтыя шэсць вязаў, каб цень ад іх падала на наш
 41/дом, калі заходзіць сонца, і каб з вокан свайго дома мы
 42/з табой бачылі, як яны азалочаны сонцам зранку». Гаўся,

каб ты толькі ведала, як я адразу зразумеў сваю маці. У той дзень надвечар пайшоў дождж, і я цэлы вечар прастаяў пад вязамі: пах мокрай кары, здаецца, выварочваў маю душу. Я рабіўся падросткам і пачаў хадзіць ужо ў заробкі. Маці ўсё была ў клопаце. Яна почай не спала. Грошай напазычалася. Працавала з цямна да цямна, і на сваім, і на чужым. Блізка ўжо стаяла маё юнацтва. Дом быў накрыты і з вокнамі і дзвярыма, але без падлогі, і многа чаго яшчэ ў ім не хапала. Скопчыў дом я, калі быў ужо на парозе свайго першага юнацтва. З гэтай прычыны і вучыцца я крыху запазніўся. Раней я вучыўся ў педагогічным тэхнікуме і ўжо быў год настаўнікам. Тады я і да вёў да дасканаласці свой дом. Дом той малы, у ім усяго пяць вокан. Але ў ім частачка мае душы. Бывала, калі я прыязджаў улетку туды, то кожны раз, на заходзе сонца, сумысля глядзеў, як цені ад вязаў кладзецца на дом. Я стараўся на кожным усходзе сонца глянуць, як шэсць вязаў стаяць, як у золаце. У спёку і суш я сумаваў, што не чую паху мокрай кары. Я панасаджваў там многа дрэў. Дарогу я абсадзіў таполямі кіламетраў на чатыры. Я тлумачыў дзецям, што кожны чалавек трэба каб пасадзіў на сваім вяку хоць адно дрэва і паставіў калі не дом, дык хоць хату. Гэта ўсё перажыве яго і астанецца людзям. Калі-небудзь прыйдзе час, што чалавека такога не будзе па ўсім свеце, які не меў бы дзе прыхіліць галаву. Так мы павінны дбаць аб усім свеце. Няхай жыве ўсясветная дбайнасць аб кожным чалавеку, які толькі хоць дзе на зямлі радзіўся на свет. І чорнае пракляцце таму, хто паліць і разбурае! На другі дзень, як толькі пачалася вайна і я адыходзіў у армію, я пакінуў у тым родным доме сваю маці. Яна пастарэла, але яна жвавая і любіць быць вясёлай. Я, здаецца, яшчэ чую пах яе мілых рук, валасоў і цеплыню яе твару, калі яна цалавала мяне на развітанне. Апошні раз я азірнуўся на дом і ўбачыў дах і дрэвы. Усё зелянелася і купчасцілася. І ўсяго было многа: і дрэў, і неба, і зямлі, і прасторы. Я пакідаў родны дом і думаў, што немцы рвуцца сюды па нашай зямлі. Быццам бы хто мне наступіў ботам на горла. Калі вы мне паказалі на стол тады перад вечарам, я ўвераваў, што зноў убачу свой дом і шчаслівы лёс дасць мне яшчэ застаць там сваю маці. Чамусьці я цвёрда спадзяюся на гэта. Яна пажылая, але яшчэ не старая. А старасць яе я ўшаную. Гэта ж яна пачала ставіць той дом!.. Гануся, я табе снаць не даю.

01 Ён змоўк і перавёў вочы з Ганусі кудысьці ў прастору.
 02 Ноч маўчала. Гэта не была споведзь у хвіліцы пошукаў
 03 ратунку. Гэта было выяўленне пералому ў яго псіхіцы.
 04 Бесперапынная прыгнечанасць душы скалынулася і па-
 05 пляма на спад. Надзея прынесла веру, а вера — радасць
 06 і ўздам. Настала маўчанне. Ганусін бацька нейк раптам
 07 апынуўся каля студэнта і сеў блізка пры ім. Той, што ра-
 08 біў труну, таксама падышоў і сеў поблізу. Самы старэй-
 09 шы так угнуўся наперад, што здавалася, ён зараз грывець-
 10 ца вобземлю. Можна ён і сапраўды быў вельмі слабы. Але
 11 ён слухаў вельмі ўважліва. Распухлы твар яго быў неру-
 12 хомы, і вочы прыжмураны. Абвязаны на галаве, ён пры-
 13 туліўся левым вухам да сцяны і, здавалася, баяўся ада-
 14 рвацца ад яе. Таўсматы ляжаў і час ад часу пакашліваў.
 15 Яго пачынаў ананоўваць кашаль. Галава яго, пакладзе-
 16 ная на кулак, відна была з-за коміна. Можна ён слухаў, а
 17 можа і драмаў. Той жа, у летнім піжаку, як злез быў з
 18 пачы на пачатку студэнтавага расказа, так і праседзеў на
 19 зямлі, прытуліўшыся плячыма да печы. Час ад часу ён
 20 быціраў рукавом лоб. Ён пацеў. І зусім нейк яшчэ больш
 21 абвяў. І гэты або слухаў, або так увайшоў у сябе, што
 22 можа і не чуў нічога. Студэнт, гаворачы, наглядаў на іх
 23 на ўсіх, але без якой бы там ні было асцярогі і боязні.
 24 Яны ж разам клалі таго быка і разам злеглі хворыя! Пры-
 25 тым жа ён уведаў, што жыве Бацькаўшчына! Ён дома, ён
 26 на сваёй зямлі! Ён нікога не баіцца! Няхай яго баяцца
 27 каму трэба! Ёсць дзеля чаго яму быць у прыўзнятым на-
 28 строі. Ганусін бацька нагнуўся над ім. Твар яго быццам
 29 палаў. Нейкі рух быў у душы гэтага чалавека. Ён пачаў
 30 шаптаць яму:

31 — Ты не гавары так многа. Я хачу, каб ты праспаў
 32 ноч. Сон найленшае табе будзе лякарства.

33 Зноў студэнт ажывіўся. Штосьці вялікае і слаўнае ён
 34 хацеў сказаць гэтаму чалавеку, які так адразу разгадаў
 35 яго і раскрыў перад ім яго надзею. Ён знайшоў яму спосаб
 36 да ўцехі і сяброўскае слова, тады калі і сам ён быў у ней-
 37 кім маўклівым утраценні. Нейкія страшныя падзеі ўскла-
 38 лі на яго плечы вялікі цяжар і пячаць задумы пакінулі на
 39 твары. Студэнт яснымі вачыма глядзеў на яго. І ў гэты
 40 момант з пчырай душой ён сказаў, горача і заўзята:

41 — Я завуся Уладзімір Ярмаліцкі. А маці мая завецца
 42 Галена Ярмаліцкая.

43 Так ён выказаў частачку таго вялікага і добрага пачуц-

ця, што было ў яго да гэтага чалавека. Цяглося маўчаўне. Самы старэйшы ўсё сядзеў на печы, прыткнуўшыся вухам да сцяны, і не зводзіў вачэй з Ганусі. Часамі твар яго на колькі момантаў ажыўляўся, вочы загараліся і галава ўскідалася ўгару. А пасля зноў пастройі ападаў, галава спускалася і ўвесь ён як бы паглыбляўся ў нейкае бяздум'е. Відаць, што нейкі страшны рух адбываўся ў душы гэтага чалавека. Але яго не заўважалі. Увага ўсіх, так як і яго самога, кіравалася на Ганусю. Усе на яе глядзелі ўважліва, як бы гэта яна нейкім чынам зачাপіла боль ці радасць у душы кожнага з гэтых людзей. І таўсматы прыглядаўся на яе, і той, што рабіў труну. Студэнт глядзеў на яе з бурным захапленнем, а бацька са смуткам. Толькі той, што ў лёгкім пінжаку, глядзеў сабе ў калені і перажываў штосьці маўклівае, як бы сваё прыгнечанне. Аднак жа, чым далей, тым болей, губы яго пачыналі перасмыквацца, і безуважчасць яго зменшылася. І ў яго душа пачынала кінець. Можна ён памацнеў, выграўся і адлежаўся. Можна выбілася наверх прасвятленне думкі, і пачуццё рвалася ў буру. Колькі разоў ён глянуў на Ганусю, але цяжка было заўважыць, што ляжала тады на яго твары. Бадай-што найбольш было змрочнага незадоволення і можа злюбнасці. Таўсматы ж час ад часу абводзіў вачыма ўсіх і кожнага добра разглядаў. Ён як бы баяўся кожнага або верыў толькі ў злыя пачаткі яго. Гануся можа нават і зусім не заўважала, што многія з іх усіх глядзяць пільна на яе і, напэўна, штосьці ў душы сваёй да яе маюць. Яна сядзела сабе ціха, увайшоўшы сама ў сябе. Так як і бацька яе, яна была нечым уражана. Гэта льга было заўважыць па ёй і раней. Цяпер жа рысы гэтага востра павыразнелі. Трэба думаць, што студэнтава гаворка ўжо новымі гранямі дайшла да ўражлівасці яе душы. Той жа, што рабіў труну, так як і Ганусін бацька, выбраў за пункт свае вялікай увагі студэнта. Толькі Ганусін бацька ціха перажываў штосьці і быў у задуме. Гэты ж, здавалася, даходзіў да нейкіх новых бурных думак. Ён глядзеў на студэнта і раптам адводзіў вочы ўбок, і зноў кіраваўся позіркам да маладога чалавека. Пэўна тое, што і ён прагнуў штосьці сваё расказаць студэнту. І было надобна, што ён такі зараз і пачне гаварыць, бурна і заўзята.

— Хто вы такія тут у гэтай адзінокай хаце? — сказаў ношапкам студэнт, узнімаючы галаву бліжэй да Ганусінага бацькі.

Сямага

— І мяне вярнула да надзеі і радасці тая газета, — адказаў ён. — І я душой узвысіўся над тым ботам, які так моцна стаіць жалезным абцасам у мяне на горле. У той час, калі ты быў у сваім цяжкім падарожжы, я хаваў сваіх нябожчыкаў. Я быў, так як і цяпер, таксама ў сумным падарожжы. Разам з сваёй Ганусяй я іду ў наш заўтрашні дзень. Я апошнія свае сілы аддаю на тое, каб давесці сваю Ганусю да той вялікай мэты, якая і ёсць наш заўтрашні дзень. Як магу, я шліць яе душу, каб яна не абязвечылася і захавалася такая, якая і была змалку. Я сам і Гануся з Мінска. Я навуковы работнік Беларускай акадэміі навук. Завуся я Мікалаі Сямага. А маладосць мае маці скончылася яшчэ на пачатку імперыялістычнай вайны, а мусіць і раней. Мне тады было шаснаццаць ці семнаццаць год. І радзіўся я ў гэтай самай хаце.

Ён шаптаў паволі і ціха, слова за словам. Гэта было апавяданне чалавека, які хацеў бы ператварыць сваё апавяданне ў споведзь перад кім шчырым, магутным, вялікім і разумным. І ў гэтага ў сэрцы вялікае месца займала маці. Вельмі можа быць, што сталасць год і вялікая скруха павярнулі на момант яго душу позіркам у юнацтва і маленства, і там паўстаў яе вобраз, яго радасць і яго смутак. Маладосць яе скончылася перад той яшчэ вайной. Юнацтва яе прыпала на часы перад першай рэвалюцыяй. Яна была родам з мястэчка Смальян, дачка беззямельнага рамесніка. Тым часам беззямельны шукальнік спосабу жыць, нейкі Кастусь Сямага з мястэчка Абчугі, цяслярыў месяцаў са два ў Смальянах — пехта з смальянскіх балаголаў ставіў сабе хату. На трэцім месяцы свайго цяслярства ў Смальянах Кастусь Сямага ўзяў за муж вясёлую смальянку, дачку беззямельнага рамесніка. На другім жа месяцы пасля вяселля ён з маладой жонкай падаўся ў свет: маладажонская ўцеха ўцехаю, а клопат аб блізкай будучыні — таксама меў тут месца. Гэтая маладая пара занадта ўжо сталым парадкам, і адразу, задумалася аб тым, што пойдучь дзеці і як жа будзе ім жыць тады? Адзін год Кастусь Сямага быў лесніком недзе каля Талачына. На другі год ён астаўся за панскага парабка недзе каля Дуброўны, і пешта там не ўбыў доўга і адразу апынуўся каля Крычава. Здарылася так, што ў адным вялікім сяле, зусім ужо не блізка ад Крычава, але недзе ў тым баку, памёр сярадняй заможнасці чалавек і пакінуў гараваць на гэтым свеце жонку з дачкою. Зямля была, і хата была, але што ж! Бабскія і сіро-

01 чыя рукі! Дачка была яшчэ недарослая. Хата тая стаяла
 02 акрай сяла і на адлегласці ад яго. Кастусь Сямага ўгава-
 03 рыўся з удавою, што ён будзе рабіць ёй зямлю і весці гас-
 04 надарку, а сам брацьме за гэта палавіну ўраджаю і зоймо
 05 кут у хаце. Такім парадкам ён стаў і палавічнікам, і кут-
 06 нікам. Гэта і была тая самая хата, у якой цяпер і сабралі-
 07 ся ўсе гэтыя людзі, хворыя, аслабелыя, уражаныя бядою
 08 і пошукамі, можа нават не так радасці, як ратушку. Каля
 09 гэтай хаты быў вельмі блізка малады лес, без надлеска.
 10 А стары і вялікі лес быў далей, але таксама блізка. Акрай
 11 маладога лесу і з'явілася цяпер магіла маладой нябож-
 12 чыцы. Вось як усё адбывалася і дайшло да гэтых цяжкіх
 13 дзён. Кастусь Сямага год дзесяць быў палавічнікам у тае
 14 ўдавы. А тады ўдава памерла, а дачка вырасла і пашла
 15 замуж у тым жа сяле. Палавічніка ўжо не трэба было.
 16 Малады яе муж сам узяўся за зямлю. Але хата магла б
 17 запуставаць. Кастусь Сямага і адкупіў хату ў маладой
 18 кабеціны, былой свае гаспадыні. Узяў хату на выплату,
 19 штогод выплачваў наступную рату, і так выплата расцяг-
 20 нулася на многа год. Ён зноў узяўся за цяслярства, за ста-
 21 лярства, за грабарства. Яшчэ на першым годзе яго жыцця
 22 тут радзіўся ў яго сын Мікалай, а праз два гады дачка
 23 Вера. Больш дзяцей не было. Можа гэта і стала прычынай
 24 таго, што ён свайго Мікалая, адзінага сына, аніяк не пры-
 25 ціскаў да работы, а стараўся даць яму асвету. На другім
 26 годзе імперыялістычнай вайны ён павёз сына ў Рагачоў-
 27 скую настаўніцкую семінарыю, але нешта там не ўдалося
 28 яму астацца вучыцца. У тыя ж самыя дні ён апытаў і вы-
 29 слухаў, што за Мінскам у Нясвіжы ёсць настаўніцкая се-
 30 мінарыя. Адразу ж ён і паехаў туды з сынам. У Мінску
 31 яны перабраліся з аднаго вакзала на другі і выехалі далей
 32 на захад. З мяшкамі за плячыма, яны ішлі пехатою тры-
 33 наццаць вёрст ад станцыі Гарадзеі да Нясвіжа, і праз коль-
 34 кі дзён Кастусь Сямага ўзрадаваўся душой: сын яго Міка-
 35 лай астаўся вучыцца. З таго часу і на доўгія годы Мікалая
 36 Сямагу агарнула думка, што ён праз усё жыццё будзе на-
 37 стаўнікам і дзе-небудзь у глухім месцы, каб не адрывацца
 38 ад прыроды. Гэта выпрацоўвалася натура простая і непа-
 39 срдная. Праз год памёр яго бацька, а яшчэ праз год адбы-
 40 лася Вялікая рэвалюцыя. У васьмнаццатым годзе ў Няс-
 41 віжскай семінарыі склаўся «Гурток патрыётаў беларускай
 42 культуры», старшынёй якога быў семінарыст... з Мікала-
 43 еўшчыны. Мікалай Сямага паехаў у тым годзе на лета да-

01 дому пераконаным у тым, што «годзе ў полі, ў лясах ты,
02 старонка мая, сiратойi начавала забытаю». Ён год не быў
03 дома і знайшоў там вялікія змены. Вера! Як яна вырасла!
04 А маці вельмі пастарэла. За тое лета ён душой зблізіўся з
05 Верай і заўважыў на матчыным твары пячаць нейкага
06 патхнёнага ўздыму. Бывала, сонца яшчэ толькі ўзыходзіла,
07 а яна ўжо ідзе з сярпом або з граблямі роснай сцэжкай
08 і як бы штосьці гаворыць сама сабе.

09 — Аб чым ты думаеш? — запытаў ён раз яе.

10 — Я думаю — які лёс будзе ў жыцці табе і Веры, —
11 адказала яна, і ён уведаў праз гэтыя яе словы сілу матчы-
12 най душы і вялікасць яе сэрца. Зіму польскай акупацыі
13 дзевятнаццатага года ён пражыў дома. Той год Нясвіж-
14 ская семінарыя была закрыта акупацыйнаю ўладаю за тое,
15 што семінарысты памагалі гарадскому рэўкому і гарнізону
16 ранняй вясной васемнаццатага года задушыць шляхечас-
17 паўстанне ў Нясвіжы.

18 Тую зіму Мікалай Сямага наглядаў са смуткам у ду-
19 шы, як маці асунулася постацю сваёй. Вясёласць яе і ру-
20 хавасць зніклі, і валасы сталі зусім сівыя. У жніўні двац-
21 цатага года ён паехаў у Нясвіж канчаць семінарыю. Сэрца
22 яго было на ўздыме: хутка здзейсніцца яго мара: праз год
23 ён будзе паўнапраўны настаўнік. У тую ж восень яго дум-
24 кі заняла новая асоба, і раней яму вядомая. Яна была не-
25 свіжанка з Новага Места, Надзея Богуш. Абое яны былі
26 яшчэ занадта маладыя, каб як мае быць разабрацца — ці
27 гэта прыйшло іхняе шчасце ці няшчасце. Ён хадзіў сам не
28 свай. І абое яны як ап'янелі адно ад другога. Да таго ж,
29 узвышанасць думак у аднаго аб другім. Гэта былі месяцы
30 вялікай іх радасці, якая бывае раз на жыцці, і знявага да
31 яе роўна калецтву навек, бо маладосць жа больш не вер-
32 нецца. І гэтую вялікую радасць іх маладосці нечакана за-
33 душыла вялікае няшчасце, якому не было ніякай меры.
34 Адразу, як громам, яно зламала іх жыццё. І не толькі іх.
35 Але пра што іншае ў гэтай хроніцы няма гаворкі. Ужо
36 яны як мае быць абмеркавалі, дзе і як яны пачнуць сваё
37 новае і сталае жыццё. А тым часам прайшла навіна, што
38 за трынаццаць кіламетраў ад Нясвіжа на ўсход прайшла
39 дзяржаўная граніца. Душачыся смуткам аб няскончанай
40 навуцы, ён сабраўся ў дарогу з чужой дзяржавы і роднай
41 зямлі. Што ж да яе, то яна ўгаварыла і ўпрасіла яго зга-
42 дзіцца на тое, што яна зусім на кароткі час астанецца яшчэ
43 ў бацькоў і можа праз месяц які рушыць у дарогу. Калі

01 льяга будзе, то ён сам явіцца на яе, а калі не можна будзе
02 гэтага, то яна глухім месцам пяройдзе тую граніцу, дзе
03 небудзь каля Лазавіч, ці Кудзінавіч, або Раткаўскім лесам
04 абыдзе Кукавіцкую карчму і праз Вялікую Раёўку на Цім-
05 кавічы і прыедзе да яго маці, дзе ён будзе чакаць яе. Так
06 яна, з просьбай у вачах, тлумачыла яму, прыціснуўшы яго
07 руку да свае галавы. Хіба так не можа быць? Хіба праз
08 месяц які так павялічыцца строгасць на свежай граніцы?
09 І хіба праз месяц вялікія змены адбудуцца ў двух дзяржа-
10 вах, што нельга будзе ўсё так зрабіць? Ён скальнуўся ад
11 прыкрасці і жаху і астаўся пры ёй. Гэта быў месяц яго
12 смутку і яе слёз. Яна не магла адразу пакінуць Нясвіж:
13 ужо чацвёрты месяц бацька яе, стары Богуш, ляжаў вельмі
14 хворы, і яна бачыла, што ён дажывае апошні свой час.
15 Дзень пры дні яна праседжвала каля яго, і вялікая ёй была
16 ўцеха, што ён, Мікалай Сямага, не пакінуў яе на гэты
17 месяц. Але за гэтым месяцам пачаўся другі, і так прайшла
18 зіма. Яны пахавалі старога Богуша на другі дзень Вялі-
19 кадня дваццатага года. Праз тыдзень яна адзела на сябе
20 ўсе свае лепшыя сукенкі, і абое яны, выбраўшы цёмную
21 ноч, выйшлі з Нясвіжа, абышлі стараной Качаповічы і
22 скрозь цаліной дабрылі да Габруноў, дзе іх і запыніў ву-
23 саты паліцыянт. Ледзьве яны ад яго адпрасіліся і адмалі-
24 ліся. Чацвёрта сутак яны былі на нагах: на дваццаці кіла-
25 метрах яны спрабавалі то там, то там перайсці граніцу,
26 і ў адным месцы пагранічныя паліцыянты пачалі на іх
27 страляць. Яны вярнуліся ў Нясвіж, і прыкрасць стала іх-
28 няй звычайнай штодзённасцю. Ён не захацеў прымаць чу-
29 жога падданства і жыў у вечнай трывозе. На пачатку чац-
30 вёртага года свайго марнавання ён надумаўся ўзяцца за
31 дзейнасць. Ён прадаў што-нішто з маёмасці і ўтрактаваў
32 грашыма дактароў, і яны пасведчылі, што датуль ён не
33 ўзяў падданства з прычыны цяжкай хваробы. Утрактаваў-
34 шы яшчэ і паліцыю, ён дастаў такі ненавіднае яму паддан-
35 ства і адчыніў у сябе пачатковую школу, дзе вучыў дзя-
36 ццей простых людзей з нясвіжскага Новага Места на бе-
37 ларускай мове. З гэтай мовы і пачаліся неўзабаве яго да-
38 лейшыя пакуты. Уночы на яго прыйшлі. Пакуль стукалі
39 ў дзверы, ён паспеў яшчэ пацалаваць цяжарную Надзею
40 і знікнуць праз кухню. Яна дала падпіску, што не ведае,
41 дзе ён, і асталася адна. Ён туляўся і хаваўся ўсюды, дзе
42 толькі мог. Праз паўгода яму ўдалося ціхом прыйсці да
43 дому і дабыць у ім да часу, калі Надзея нарадзіла блізнят,

дзвюх дачок, імёны якім ён сам выбраў: Гануся і Марына. Ён іх гадаваў да двухгодняга іх узросту, а тады ўжо не вытрымаў. Ён як быццам бы стаў забароцены чалавек: ніякай работы нідзе, і ніякага занятку. І яшчэ паліцэйскі пагляд. Сціснуўшы зубы, ён раз пачаў тлумачыць сваёй Надзеі, што пачынае гінуць душой. Яна кіўнула яму галавой і сказала, што выгадуе дзяцей. А як яна іх выгадуе — сама не ведала. З настроем як пад зямлёй, ён пакінуў Нясвіж уночы і больш за тыдзень туляўся ў прыгранічным лесе. Яму пашанцавала: рукамі ён задушыў таго, хто нарыхтаваўся страляць у яго, калі ён не паслухаў яго крыку падняць рукі ўгару і ісці за ім, і найшоў на ўсход, цяпер ужо рукі трымаючы паднятымі. З таго часу яго смутак абдзецях увайшоў у новую квадру. Ён явіўся дадому, у гэтую самую хату, у якой цяпер сядзеў пры маладым чалавеку Уладзімеру Ярмаліцкім, гісторыю якога ён толькі што пачуў. Тут ён застаў незнаёмага яму чалавека. У высокіх паляўніцкіх ботах, у кароткай вопратцы з гаспадарскага рудога сукна, ён сядзеў на лаве і напаяў хату дымам з папярос, якія даставаў проста з кішэні. Пачуўшы, хто парушыў яго спакой на лаве, ён шпарка ўстаў, пацалаваўся з Мікалаем Сямагам і горача сказаў:

— Я муж вашай Веры. Я ведаў ад Веры, што вы ёсць на свеце. Я сяджу і думаю, што рабіць з гэтай хатаю. Бо, бачыце, сам я з Верай жыву далёка, пад Мінскам, ля Асіпавіч. А хата пустуе. У мяне там дом новы. А тут такое глухое месца, што нікому гэтае хаты ні вышусціш, ні прадасі. А тым часам Вера бядуе па гэтай хаце. Дзеля Веры я час ад часу прыязджаю сюды глядзець гэтай хаты, ці не гніе яна і ці не сарваў хто замка з дзвярэй. Але і то сказаць, хто паквапіць сюды лезці ў пустую хату. Апроч гэтай лавы, тут нічога і няма. Вера плача і кажа:

— Гэтая хата для мяне, як царква таму, хто богу моліцца. Мы там, кажа, з нашым Мікалаем (гэта з вамі) раздзіліся, там бацька і маці памерлі...

— Маці памерла?! — выгукнуў Мікалаі Сямага.

— Ужо другі год пайшоў, як памерла.

Ён пераначаваў з шваграм у хаце, а назаўтра ўдвух выехалі пад Мінск. Колькі часу ён жыў у Веры, а пасля стаў вучыцца ў Мінскім універсітэце. Пасля ён праходзіў аспірантуру, і адзіным апірышчам яго душы была Вера. Яна плакала аб Ганусі і Марыне і аб невядомай ёй Надзеі Богуш — што яны так далёка і голасу іх ён не пачуе. Ён

ужо чытаў лекцыі ў інстытутах, як новыя прыступы смутку аб дзецях пачалі мучыць яго. Безнадзейнасць апанавала яго. Страшная здогадка, што яны страчаны для яго навек, заўладала ім. Ён пачаў слаць у Нясвіж пісьмы. І так на многа год. Божа літасцівы! Што гэта такое здарылася! Мусіць жа, хоць адно пісьмо дайшло туды! Бо адтуль пісьмо! Ад Надзеі. І ад іх, ад Ганусі і Марыны. Яны ўжо сталі таякія, што напісалі пад пісьмом свае імёны. Ён убачыў іх польскія подпісы. Жак агарнуў яго. Прышэлец на родную зямлю, чужынец, вырывае іх душу і на яе месца пакінуць хоча сваю, ім чужую! Гэта было яму, як злая атрута. Ён пачаў кідацца і шукаць спосабу, каб што парадзіць. Ён схаў у навуковую камандзіроўку за грапіцу. На станцыі Гарадзея, у страшным бяздум'і, ён пачаў спускацца з вагона на перон. А як жа! Ён выйдзе на Нясвіжскую дарогу і дабрыдзе да іх. Ён убачыць іх, хоць на момант. Вельмі далікатна жандар папрасіў яго падняцца назад у вагон. Ён падпёр твар рукамі, і скруха здушыла яго. Пасля гэтага было ад іх яшчэ адно пісьмо. Надзея пісала, што дастала службу ў маёнтку. Яна парабчанка і мае нейкі хлеб. Ён пачаў змагацца сам з сабою. Ён стараўся прыглушыць у сабе памяць аб іх. Як тупое ўспамінанне далёкіх сноў, вобраз Надзеі ўставаў перад ім і мучыў яго. Ён гнаў ад сябе гэты вобраз, як прыгавораны да смяртэльнай пакуты вясёлы жыццялюбец гоіць думку аб нябыцці. Так прайшла яго маладосць, і так плыла яго сталасць. Увосень тысяча дзевяцьсот трыццаць дзевятага года ён дапаў да старога Багушэўскага дома на Новым Месце ў Нясвіжы. Яму здавалася, што сэрца разарве яму грудзі, калі ён увайшоў у знаёмыя яму прасторыя сенцы. Як жывыя сведкі аб змарнованых дваццаці гадах жыцця, стаялі перад ім Ганна і Марына. Яму трэба было перарадзіць душу, каб прывыкнуць да страшнай думкі, што ў маленстве сваім яны абедзве для яго страчаны. Маленства іх адышло ў вечнасць. Перад ім стаялі яны, так падобныя адна на адну, і ў іх ужо былі ўжо тыя рысы, што астануцца навек і не адыдуць на пераломы веку ў блізкае ўжо юнацтва. Ён доўга ў Нясвіжы не быў. Разам з Надзеяй і імі дзвюма ён адразу выехаў у Мінск. Ён і Надзея ашуквалі самі сябе, стараючыся думаць, што нічога страшнага не адбылося і што да іх вярнулася шчасце, якога яны праглі гэтулькі год! Але была бязлітасная праўда: у іх ужо не было іх юнацтва. У кожнага з іх яно прайшло ў сумнай адзіноце.

0/ Ён зноў і далей аддаўся сваёй працы. У красавіку сорак
 02 першага года ён нарадаў ураду рэспублікі свой план пабу-
 03 довы ў кожным раёне заводаў мясцовай прамысловасці.
 04 Гэта быў вынік яго трохгадовага доследу прыродных ба-
 05 стаццяў кожнага раёна. Дваццаць чацвёртага чэрвеня
 06 таго ж года, над канец другой гадзіны пасля паўдня, ён з
 07 Надзеяй і дзецьмі ўвайшоў у сваю кватэру на трэцім па-
 08 версе. Яны пераадзеліся, каб быць гатовымі выбрацца ў
 09 дарогу, калі настане рашучы момант. Да гэтага моманту
 10 ўжо адбыліся першыя, не менш жудасныя, як і апошнія,
 11 нямецкія налёты на Мінск. Ужо яны выйшлі з кватэры
 12 на ўсходы. Толькі Марына асталася яшчэ ў кватэры. Яна
 13 пытала адтуль, ці замыкаць кватэру, ці ўжо так яе пакі-
 14 даць. Праз колькі секунд пасля яе слоў увесь дом страся-
 15 нуўся. Бомба прабіла ўсе паверхі яго і разарвалася пры
 16 яго падмуроўцы. Ён і Гануся стаялі яшчэ бліжэй да дзвя-
 17 рэй свае кватэры, і гэта выратавала іх. У самой кватэры
 18 момантнай хваляй збіла Марыну з ног. Яна ўпала, нічога
 19 не бачачы і мала што чуючы. Яна маўчала лежачы. Гануся
 20 з бацькам стаялі ў такім месцы на ўсходах, дзе нішто не
 21 кранулася. Дзе была ніжэйшая пляцоўка гэтых усходаў,
 22 рушылася сцяна. Яна рассыпалася на цэглы і кавалкі
 23 вапны і пацягла за сабою Надзею. Надзея ўпала на двор
 24 і апынулася пад сподам рассыпанай сцяны. Ён знайшоў
 25 Марыну і падняў яе. На двары таго дома расла старая
 26 і руша. Ён пасадзіў Марыну пад тым дрэвам і кінуўся
 27 адразу ратаваць Надзею. Разам з Ганнай яны пачалі рас-
 28 кідаць цэглу. Набеглі людзі і разабралі цэглу так, што па-
 29 чулі Надзеін голас. Яна стагнала і клікала яго. Ужо відно
 30 стала яе адзенне. Ужо ён спусціў у гэты каменны цяжар
 31 руку і дакрануўся да яе. Ён чуў яе голас з гэтай каменнай
 32 магілы. Ён прыпаў тварам да вузкага правалу паміж
 33 цэгламі, каб сказаць ёй слова. І ў гэты момант усё ўздры-
 34 ганулася, і чорны дым з рухавым агнём напоўніў сабою
 35 свет. Звыш сотні немцаў зноў ляцела над Мінскам. Ён
 36 усхапіўся і ўбачыў, што над яго галавой калываецца ча-
 37 тырохпавярховая сцяна: суседні дом раскалоўся, гарыць і
 38 рушыцца. Ён убачыў, што Гануся блякыць да Марыны, і
 39 яго дзівіла, што Марына сядзіць нерухома на тым жа мес-
 40 цы, нейк дзіўна прыўзняўшы ўгару твар. Яго выратавала
 41 тое, што ён у гэты момант набег да Марыны. Расколаны і
 42 ахонлены агнём дом упаў і пахаваў над сабою Надзеіну
 43 магілу. Цяпер Надзеіна магіла стала аграмаднай. Яна ўся

01 палала агнём. І ўсюды ўсё гарэла. Ён абняў рукою Мары-
02 ну і павёў яе з вогненнага мора.

03 — Гэта пажар? — сказала Марына.

04 — А хіба ж ты не бачыш? — адказаў ён.

05 — Не, не бачу, — сказала яна, і ён акамянеў ад жаху:
06 толькі цяпер ён дайшоў да свядомасці таго, што Марына
07 стала сляпая. Сам з настроем як у магіле ён азірнаўся
08 туды, дзе ў каменнай магіле гарэла яго Надзея. Здаецца,
09 агонь пачынаў абнімаць увесь горад. Надзеіна магіла была
10 высокім слупам агню і дыму. Надзея тлела ў агні, скова-
11 пая каменнем, не могучы паварушыцца, каб хоць адвар-
12 нуць твар ад пякельнай пакуты. Прыціснуўшы да сябе
13 Марыну, бадай-што несучы яе, ён выйшаў на вуліцу і да
14 самай ночы пільнаваў вогненную Надзеіну магілу. «Бо-
15 жа, — шапталі яго губы, — пяхай бы ты быў і існаваў і
16 зрабіў бы так, каб яна пад агнём даўно ўжо была не-
17 жывая». Сам быццам напоўнены агнём, ён вывеў Марыну
18 на Чэрвеньскі гасцінец. І толькі тады заўважыў, што Гапу-
19 ся ідзе поплеч яго. Усю ноч неба над імі было вогненнае.
20 Мінск не патух і да дня. Мінскі пажар толькі зблекнуў
21 пад сонцам. Многа дзён яны ўсё ішлі і ішлі. Гэта было
22 шчасце, што Марына магла трымацца на нагах. Патаемныя
23 яго імкненні вялі яго ў родны дом, дзе ён радзіўся і вырас.
24 Дзён праз два хады ён пачаў многа гаварыць з імі абедз-
25 вюма. Гэта была прага разважыць сваю скруху і не пад-
26 дацца гібелі. На трэцюю ноч яны яшчэ бачылі водсветы
27 мінскага пажару. Пад сярэдзіну другой палавіны ліпеня
28 яны дабрылі да таго прывабнага месца, якое завецца «род-
29 ны дом». Замок вісеў на дзвярах. Значыцца, Вера тут не
30 была. Усе ўтраіх яны ледзьве трымаліся на нагах. Ён адар-
31 ваў замок з прабоем. І ўжо пазаўтра яму стала ясна, што
32 тут падарожжа яго не канчаецца. Стала вядома, што па-
33 шаны гэтую мясцовасць ужо мінулі нямецкія танкі. Але
34 Марына ўжо больш не магла ісці. Яна ўжо нават устаць не
35 магла. У сенцах быў тапчан, і на ім зрабілі Марыне
36 пасцель. Яна паглыбілася ў маўчанне, а Гапуся з бацькам
37 рыхтавалі на зіму яду з чужых, пакіненых людзьмі агаро-
38 даў. Праз колькі дзён прайшлі тут нямецкія часці і за-
39 бралі ўсё ў людзей. Вяскоўцы спрабавалі не даваць нем-
40 кам свайго добра. Немцы з двух канцоў запалілі сяло, і
41 такім парадкам гэтая хата асталася адна поблізу вялікага
42 пажарышча. Людзі разбрыліся. Мікалай жа Сямага астаўся
43 чакаць свайго прасвятлення. Марына ляжала слабая во-

01 сень і зіму, а да вясны пачала хадзіць па двары, і ў яе
 02 вачах пачалі вырысоўвацца абрысы таго, што было перад
 03 ёю. Яна пачынала бачыць. Хоць гэта было далёка ад таго,
 04 каб бачыць свет, але надзея ўзрадавала іх усіх. Вясна дае
 05 чалавеку сілы. Можна за лета Марына так стане на ногі,
 06 што льга будзе рушыць далей куды ў дарогу. Гэтае чака-
 07 не трымалася на надзеі. Было падобна, што Марына зусім
 08 робіцца здаровая. Скора ўжо! Скора ў тую дарогу! Другая
 09 восень прынесла Марыне новыя сілы, а Мікалаю Сямагу
 10 новыя надзеі. І зрок яе палепшыўся. Зіма, вясна, лета і
 11 новая восень. У пачатку гэтай восені тут з'явіўся новы
 12 чалавек, у нейкай старадаўняй сялянскай адзежы. Ён быў
 13 яшчэ малады, і доўга яны гаварылі з Сямагам, пакуль не
 14 ўбачылі, што ім няма чаго таіцца адзін аднаго, а хіба адно
 15 трэба абняцца і пацалавацца. Незнаёмы сказаў:

16 — Я чэх Эдуард Новак, доктар з Пражскай ваколіцы.
 17 Мой бацька, калі ўміраў, сказаў мне: памятай, што некаль-
 18 кі бліжэйшых да нас пакаленняў чэхаў будуць жыць дзеля
 19 таго, каб Чэхія асталася навек свабоднай. Мой бацька па-
 20 мёр за два гады да таго, калі немец каваным ботам стаў
 21 нам на горла. Я памятаю свайго бацьку і шаную яго. Нем-
 22 цы мабілізавалі мяне ў сваю армію. Я ўцёк і туляюся, вы-
 23 прасіўшы сабе ў чалавека пад Слонімам адзежу.

24 Эдуард Новак тут і астаўся, таксама чакаць будучыні.
 25 Самым галоўным яго клопатам стала Марына. Ён раіў ёй
 26 і лекі: спакой, цішыню і сон. Пад канец той восені нейкі,
 27 можа нават і заблудны ці збіты з тропу немец скінуў
 28 дзесьці тут свой груз бомбаў. У чыстым полі і сярод дня.
 29 Аддалены грукат дайшоў да вушэй Марыны, і яна змяні-
 30 лася з твару. Вельмі можа быць, што ў яе падсвядомасці
 31 пачалі ўзнікаць карціны перажытага. Яна ўпала ў адчай
 32 і смутак, і хвароба яе як бы адкінулася. І найвялікшае гора
 33 было тое, што яна зноў пакінула бачыць. Эдуард Новак
 34 не адыходзіў ад яе. Ён хадзіў сам у блізкае Залессе, дзе
 35 жылі ў зямлянках людзі, і даставаў там Марыне хлеб.
 36 Ён жа ёй зрабіў і труну, і гэта бачылі тыя ўчатырох, калі
 37 толькі што з'явіліся сюды. Калі Марына ляжала ўжо не-
 38 жывая, Эдуард Новак стаў на калені, пацалаваў ёй ногі і
 39 сказаў, душачыся горам:

40 — Няхай живе Чэхія! А я да старасці цябе памятаць
 41 буду.

42 Гэты самы чэх і кіраваў цяпер, у гэты позні вечар, усю
 43 сваю ўвагу на студэнта Уладзімера Ярмаліцкага. Калі Мі-

калай Сямага скончыў шаптаць студэнту пра сябе, чэх стаў над студэнтам і, кривячы вочы на печ, дзе калываўся немец з анухлым тварам, сказаў, горача і як бы тонам важнага паведамлення:

— Калі Марына намерла, мне цяжка было на цэлы той дзень астацца пры маёй надзеі на мой зварот на бацькаўшчыну. Я хачу сёння сасніць Марыну, а табе жадаю сасніць тваю маці ў родным доме.

— А я ўжо спіла Марыну, — абазвалася нечакана Гануся, і на яе голас азірналіся ўсе. А яна абвяла кожнага з іх вачыма, і выраз яе твару быў такі, быццам яна хацела сказаць: «Якое было б шчасце, каб вы ведалі, як мне цяжка жыць! А калі і лепш стане, то ніводная ж з пябожчыц з мёртвых не ўстане». Пячаць вялікага смутку ляжала на яе твары. Выраз яе твару быццам прыгнятаў увесь свет.

— Як густа зоры ў небе сталі! Усё неба ў зорах! — раптам сказаў студэнт і прыўзняўся на локці. Вочы яго кіраваліся ў акно, за якім была зорная ноч і сілуэт вялікага дрэва.

— Млечны Шлях! — моцна сказала Гануся, павярнуўшыся да акна. — За дзень да вайны, калі мы яшчэ і не думалі, што яна будзе, мы з Марынай цэлую ноч прастаялі на балконе і глядзелі на Млечны Шлях. Гэтая зорная дарога так вабіла кудысьці нас! Мы тады з Марынай маўчалі-маўчалі...

— Нашто мне зоры, калі іх не бачыць Марына! — бурна сказаў Мікалай Сямага і сціснуў зубамі ніжнюю губу.

— Божа, якое зорнае неба бывае ў Чэхіі, — не менш бурна сказаў Эдуард Новак і застыў перад акном. Студэнт, як уражаны доўгачаканай радасцю, не адрываючыся, глядзеў у зоры. Ён перарваў маўчанне ўзбуджаным шэптам:

— Уночы пасля дажджу, калі мокрая кара шасці вязаў пахла на ўвесь свет, заўсёды ясныя былі зоры.

— Калі я быў малы, над Бранчыцкім маёнткам заўсёды ясны быў Млечны Шлях, — сказаў той, што так перамёрз быў у летнім піжаку.

Пачалося маўчанне. Усе як ёсць маўчалі і кіраваліся тварам і вачыма ў неабдымны свет прасторы, сярод якога сгаяла гэтая хата. Адзін толькі немец з анухлым тварам нешта ўсё шморгаў нагамі аб печ. Калі Гануся зірнула на яго, то ўбачыла, што ён стараецца злезці з печы. Нарэшце ён нейк няспрытна саскочыў з яе і, прыкльбаўшы да акна, прыпаў ілбом да халоднай шыбы. З тым сваім

ранейшым жудасным акцэнтам, ломячы рускія словы, ён прагаварыў:

— У мяне дома ёсць пятнаццацігодняя Гертруда. Яна любіць глядзець на зоры.

І раптам адбылося нечаканае. Гапуся аж уздрыганулася. Апухлы свой твар ён наблізіў да Гапусіных вачэй і пачаў гаварыць. Чамусьці гэта было падобна, што ён хоча сваім страшным хрыпатым голасам праспяваць тое, што хацеў сказаць.

— Дзяўчына, галубка!.. («Галубка» ён выгаворваў «калюбка».) Калюбка, наслухай мяне. Я чую свой канец. Я не вытрымаю да канца. Усё ўжо скончана, божа, ратуй мяне. Калюбка! Ты маладая, ты яшчэ малая. Мне здаецца, што я даўно ведаў, што ты ёсць на свеце. (Яна сядзела збянтэжаная.) Каб ты ведала мой смутак, калюбка! Мая Гертруда паўстае перада мной, калі я гляджу на цябе. Яна ў тваіх гадах. (Ён раптам змяніў тон просьбы на апавяданне.) Гертрудзе цяпер пятнаццаць год. Яна радзілася, калі я чуў ужо блізасць старасці. Гэта ад другое мае жонкі. (Зноў тон яго змяніўся. Гэта быў смутак страшны сваёй пячацю на яго апухлым твары.) Калюбка! У цябе маладая душа. Думай пра сваю маці, бо гэта самае дарагое, што ёсць у чалавека. Думай пра яе і пашкадуй мяне. Прасі бацьку свайго і сама будзь такая, каб з ласкай абысціся са мною. Каб я быў тут як з сваімі, гэта здыме з мяне хваробу. Я ўвесь калачуся ад слабасці. Голад парваў у мяне ўсё ўсярэдзіне, і холад прайшоў на вылет праз мяне. Можна каб былі пры мне блізкія людзі, можна мне яшчэ і не суджана намерці. І яшчэ можна доўга мне жыць суджана. Я яшчэ не стары. Я на чужой зямлі і сам не ведаю дзе. Наша часць уся лягла касцямі, і я ратаваўся ў тым. Я думаў, што дабрыду да Германіі. Тое, што мяне палічылі б дэзерцірам і судзілі б, здавалася мне глупствам перад тым, што я ўбачу Гертроду. Я баяўся людзей. Я галодны і ў холадзе баяўся, як няшчаснае стварэнне. І цяпер бачу, што нікуды я не дайду, а ўпаду на дарозе і кончуся. Калі праз які-небудзь цуд я дабрыду яшчэ да Германіі, Гертруда напіша табе, а ты напішы ёй. Вы будзеце сёстрамі навекі. Калюбка! Я ледзьве жыву. Запытайся ў сваёй маці, і яна нахваліць цябе, калі ты будзеш Гертрудзе сястра, а мяне выратавальніца.

Уражаная і збянтэжаная, Гапуся ўстала і адступіла два крокі.

01 — Як жа я скажу ўсё гэта сваёй маці, калі яе немцы
02 спалілі ў Мінску! — крыкнула Гануся, і голас яе пера-
03 рваўся.

04 — Гэта не немцы зрабілі, — абазваўся адразу з печы
05 таўсматы. — Гэта Гітлер, Гітлер вінават.

06 — У Марыны адабраў жыццё не Гітлер, а той лётчык,
07 якога Гітлер паслаў. Нешта западта шчыра гэты лётчык
08 стараўся! — панура і як бы з развагаю сказаў Мікалай
09 Сямага.

10 Гануся лягла на лаве, паклала галаву на бацькавы ка-
11 лені і ўздрыганулася: яна душыла свой плач.

12 — Нам трэба пакінуць гэтае месца, — ціха сказаў ёй
13 бацька. — Я што-небудзь прыдумаю. Тут можна не вы-
14 трымаць.

15 — Пойдзем на Случчыну, да мае маці. Там можа няма
16 такой адзіноты. Там такі прытульны ў нас дом.

17 — Я яшчэ паспрабую шукаць Веру, сваю сястру.

18 Таўсматы дзіка азірнуўся па хаце і сеў, звесіўшы з
19 печы ногі. Ён як бы выглядаў чаго ці высочваў што. Той,
20 з апухлым тварам, нейкі час глядзеў на яго і, як бы пера-
21 можны сваю ранейшую ўстрывожанасць, зноў падышоў да
22 Ганусі.

23 — Мне трэба вылежаць маю хваробу. Я сам ад сваіх
24 хаваюся. Я сваю часць пакінуў. Я галаву хачу ратаваць...

25 — Я быў на вашай зямлі ў тую вайну. Мы канчалі вайну па-
26 цалункам. Я быў тады малады. Тры гады я гніў у акопах.

27 — Вашы салдаты выбеглі з сваіх акопаў. Мы выбеглі з сваіх
28 акопаў. Мы абняліся і сказалі адзін аднаму «брат».

29 Я прыйшоў быў з вайны дадому. Я быў малады. Я гуляў
30 сваё вяселле. У мяне было няшчасце. У мяне памерла

31 жонка. Я другі раз ажапіўся. Гертруда мая ад другое жон-
32 кі. Над маім домам у Германіі гэты самы стаіць Млечны

33 Шлях, што і над вашым домам. (Раптам ён узвысіў голас.)

34 Вы ў сваім доме. Не пакіньце мяне! Дайце мне стаць ад
35 хваробы і змучанасці на ногі. Я тады сам знайду сваю да-
36 рогу. Калюбка!

37 Ніхто не абзываўся, і панавала цішыня. Немец выва-
38 рочваў сваю душу далей:

39 — Падыходзіць мая старасць. Мяне мабілізавалі не
40 спачатку вайны. Тры месяцы таму назад дывізія наша

41 была разбіта да канца. Мы беглі хто як мог. Пагібель
42 гналася за намі. Мы пайшлі па два, па тры, каб нас не

43 баяліся людзі. Дык тады сяляне пачалі паляваць нас нават

1 не зброяй, а віламі і каламі. Мы ўдвух выйшлі ў такую мяс-
 2 цовасць, дзе ўсё было папалена. Мы цягліся ў пустыні.
 3 Другі, што быў са мной, — гэта камандзір майго палка. Мы
 4 пачавалі ў ямах пад дажджамі, і я кожную ноч плакаў аб
 5 сваім доме. Мы елі траву. Камандзір палка маладзейшы, а
 6 я ледзьве цягнуўся. Мы згаварыліся ісці па адным. Мы
 7 бачылі, што нас і свае расстраляюць, як дызерціраў, і ся-
 8 ляне заб'юць: А над адным можа якая добрая душа зліту-
 9 ецца. Мы яшчэ некалькі дзён бадзяліся ў адзіноце. Усюды
 10 пажарышчы і пустыня. Ці мы дзе поблізу адзін ля аднаго
 11 брадзілі, ці далёка разышліся, я не ведаў. Я быў адзін.
 12 Маё цела за гэтыя месяцы вымерзла на вылёт. Я прыціс-
 13 нуўся лбом да дрэва ў чыстым полі і шаптаў імя Гертруды.
 14 І раптам пачуў бычыны голас. Я ведаў, што не саўладаю з
 15 ім адзін. Але мяне навяло ў той бок. На паўдарозе я ўба-
 16 чыў яго. (Ён падняў твар у бок студэнта.) І ён ішоў туды.
 17 І ён ледзьве ногі цягнуў. Калі мы падышлі да быка, там
 18 я ўбачыў майго палкавога камандзіра. Вось гэты. (Ён
 19 паказаў на таўсматага.) Калюбка. Ці чуеш ты аб маіх
 20 пакутах?

21 — Так, так, ці чуеш ты аб нашых пакутах? — як бы
 22 механічна абазваўся таўсматы.

23 — Вы цяпер выстаўляеце напаказ свае пакуты?! —
 24 абазваўся студэнт. — Чаму ж вы ў палон на полі бою не
 25 пайшлі, а на захад павалакліся?

26 — Нямецкія свінні! — гукнуў той, што быў у летнім
 27 пішкаку.

28 Таўсматы раптам абвяў, і новая рыса з'явілася на яго
 29 твары. Гэтай рысай ён стаў падобны да таго, з апухлым
 30 тварам, што нядаўна выснавадаўся перад Ганусяй. Здава-
 31 лася, што і гэты зараз стане ў паставу просьбы і споведзі.
 32 Ён схіліўся перад Мікалаем Сямагам і сказаў:

33 — Дазволіце запаліць у печы і зварыць мяса? Голад
 34 мучыць, і мяса сапсуецца.

35 Мікалай Сямага кіўнуў галавой. Той жа, што ў летнім
 36 пішкаку, адразу рынуўся з хаты і прынёс бярэмя дроў.
 37 Як відаць, ён даўно ўжо думаў аб вараным мясе. Неўзабаве
 38 ў печы запалаў агонь, і рухавы водсвет яго лінуўся ў вок-
 39 ны. Вада ў чыгунах пачынала ўжо кіпець, як на двары
 40 выбухнуў раптам траскучы стук грузавікоў. Дух маўклівай
 41 трывогі як бы прайшоў на хаце. Можа прайшло яшчэ тры
 42 хвіліны, як загрузкалі ў дзверы. Сямага пайшоў адчыняць

01 сенцы і ўвёў у хату шасцярых немцаў. Сярадніх чыноў афі-
 02 цэр увайшоў самы задні.
 03 — Хто тут жыве? — сказаў ён па-руску.
 04 — Людзі, — адказаў Сямага.
 05 — Здаць зараз жа зброю!
 06 — Зброі тут няма.
 07 — А партызаны?
 08 — Няма ніякіх партызан.
 09 — Хто гаспадар?
 10 — Я, — сказаў Сямага.
 11 — А яна?
 12 — Мая дачка.
 13 — А ты хто? — афіцэр паказаў пальцам на студэнта.
 14 Таўсматы раптам заварушыўся і сказаў па-нямецку:
 15 — Рускі салдат ён, уцякае з Германіі, з палону.
 16 Сямага ўздрыгануўся. Студэнт хацеў прыўзняцца.
 17 — Ляжаць! — крыкнуў афіцэр.
 18 — А ты хто? — крыкнуў афіцэр, зірнуўшы на Эдуар-
 19 да Новака.
 20 — Чэх! Уцякае з германскай арміі, — крыкнуў таў-
 21 сматы.
 22 Новак пачаў кідаць па хаце вострым позіркам.
 23 — Не варушыцца! — скамандаваў афіцэр. — Маўчаць
 24 і не варушыцца!.. Усім!.. А ты хто? — павярнуўся ён да
 25 таўсматага.
 26 — Я германскі афіцэр. Палкоўнік. Уць мой салдат. (Ён
 27 паказаў на таго, з апухлым тварам.) Разам з ім мы ўцяка-
 28 ем з партызанскага палону.
 29 — Так. Так, — сказаў апухлы і, перамагаючы боль
 30 дзесьці ў целе, стаў роўна па-салдацку. З ім у адзін мо-
 31 мент адбылася вялікая змена. Твар яго паспакайнеў. Калі
 32 ён нядаўна спавядаўся перад Ганусяй, ён увесь быў напоў-
 33 нен прагай да ратунку. Страшная пячаць гэтай прагі была
 34 тады на яго твары. Цяпер можна было падумаць, што свой
 35 ратунак ён ужо знайшоў.
 36 — А што за чалавек гаспадар?
 37 — Схілен быць партызанам, — тонам судзі сказаў таў-
 38 сматы. — З кім маю шчасце гаварыць?
 39 Афіцэр назваўся і сказаў, што з камандай салдат ехаў
 40 па шашы ў маёнтак, якім цяпер уладае яго швагер з
 41 Брэслаўля. Яны зблудзілі, трапілі не на тую паваротку і
 42 ўбачылі, як свяціліся вокны гэтай хаты. Таўсматы рвануў

01 у паясніцы пагавіц пітку, дастаў з паясніцы нейкі свой
02 зложаны і згорнуты дакумент і падаў афіцэру. Афіцэр
03 прачытаў і далікатна скланіўся таўсматаму. Пяць салдат
04 тым часам пільнавалі, каб ніхто не варушыўся ў гэтай
05 хаце.

06 — А гэты хто? — афіцэр кінуў на таго, што быў у
07 летнім пінжаку.

08 Той раптам хістапуўся назад, як бы не ўстаяў на пагах.

09 — Хто ты такі?! — крыкнуў таўсматы. — Ты назваў
10 мяне нямецкай свіннёй нядаўна? Чаго маўчыш?!

11 Тут апухлы падышоў да афіцэра. Хрыпатым голасам
12 ён стараўся штосьці растлумачыць:

13 — Партызаны забралі нас у палон. Нам пашанцавала
14 ўцячы.

15 Ён гаварыў па-нямецку, і Сямага разумеў яго.

16 — Тут партызаны ёсць? — устрывожыўся афіцэр.

17 — О, далёка, — збянтэжыўся апухлы і адышоўся.

18 — Гавары, хто ты! — яшчэ крыкнуў афіцэр, сам устры-
19 вожаны і неспакойны.

20 Той апошні, што яшчэ ні перад кім не выснаведаўся і
21 не сказаў, хто ён, угнуўся яшчэ больш у свой лёгкі пінжак
22 і сказаў голасам як з-пад зямлі:

23 — Я дзесяць год служыў Германіі.

24 — Хто ты цяпер?!

25 — Я з фамільнага свайго маёнтка пад Варшавай.

26 — Паляк?

27 — Паляк. Але быў яшчэ і тут маёнтак, куплены за
28 грошы. Брацчычы. Мяне малога бацька прывозіў летам
29 сюды з-пад Варшавы. Кожнае лета. (Сліна капала ў яго
30 на грудзі.) Дзесяць год таму назад намёр мой бацька, а
31 мне было дваццаць год. Я быў патрыёт свае дзяржавы.
32 Я належаў да тых, што дбалі аб вялікай Польшчы.

33 — Хто ты цяпер?! Ці няма ў цябе зброі?!

34 — Але мы бачылі, што ўрадавыя сферы нічога не ро-
35 бяць, каб наша дзяржава пашырылася на ўсход. Да таго ж
36 мае Брацчычы тут, у якіх я кожным летам у маленстве
37 глядзеў на зоры. Млечны Шлях ішоў пад самымі Брац-
38 чычамі.

39 — Зброя ў цябе ёсць?

40 — Няма.

41 — Куды ідзеш? Хто ты?

42 — Але зразумеўце маю душу!

— Заўтра я павязу цябе з сабою, тады і раскажаш пра сваю душу.

— Мы дайшлі да думкі, што нам па дарозе з Германіяй. Германія пачне вайну, і мы заўладаем тады ўсходам. Наша войска тады ішло б з Германіяй. Я паехаў вучыцца ў Германію. Мы прызналі сваім геніем Бэка. У першыя дні вайны нас спусцілі тут з нямецкіх самалётаў. Мы рабілі, што нам даручылі. Мы рыхтавалі паветра дзеля прыходу немцаў. Цяпер немцы мне далі дробную службу на прадуктовым складзе. Я ж быў дзеяч! Да таго ж здзек! Я дазнаўся, што пад Варшавай павешана мая сястра. У мяне стала цёмна ў вачах. Мяне выгналі з службы. Я бадзяюся і не маю дзе галаву схіліць.

— Агледзьце яго,— сказаў афіцэр салдатам. Салдаты загадалі яму скінуць пінжак, але ён не сняяўся. Яго пачалі абмацваць. Ён так абвяў, што, здавалася, ён нічога не цяміць, што робіцца каля яго. Пасля яму загадалі сесці і маўчаць. І ён сеў на падлогу і прыпёрся плячыма і галавой да сцяны.

— Трыццаць чалавек тут памесціцца пераспаць да раніцы? — сказаў афіцэр да Сямагі.

Той нейк як бы ўзрадаваўся, устаў з свайго месца і адказаў, паказваючы на «халодны пакой»:

— Там можна на падлозе. Калі напаліць тут печ, то і там стане цёпла.

— Напалі печ,— сказаў афіцэр і сеў за стол.

— Уставай,— сказаў Сямага да студэнта,— тут яны вярэраць будуць.— І кінуў яму яго адзежу.— Гануся, хадзем па дровы, папалім печ.

І ён, і Гануся апрапуліся, каб ісці па дровы. Нешта вельмі многа яны нанасілі тых дроў. Гануся выцягнула з печы чыгуны з гатовым мясам і ўсё падкідала і падкідала дровы. А бацька ўсё насіў іх з двара, і ўсё хадзіў за ім следам салдат. Нарэшце і Гануся зноў пачала насіць з бацькам дровы. Салдаты, чалавек трыццаць, увайшлі ў «халодны пакой» і ўмошчваліся спаць на падлозе. «Халодны пакой» пачынаў рабіцца цёплы. Тут жа, каля печы, ужо не ўстояць было ад гарачыні. Варшавяк сядзеў усё на падлозе і раптам пачаў плакаць. Як малое дзіця, ён цёр кулакамі вочы і пачаў стукаць патыліцай аб сцяну. І печакана ён сказаў да студэнта, які сядзеў на падлозе пры другой сцяне, поплеч з Новакам:

- 01 — Вазьмі мяне з сабой на Случчыну.
- 02 — На якую Случчыну, што ты выдумаў? — трывожна абазваўся Уладзімер Ярмаліцкі.
- 03 — А ты ж казаў, што ідзеш да маткі і гаспадара хаты вазьмеш з сабою.
- 04 — Калі я казаў, што ты брэшаш! — злосна абазваўся Ярмаліцкі.
- 05 — Вазьмі, прашу цябе! Я ведаю пра Слуцак. У тым баку і Бранчычы. Вазьмі мяне, прашу цябе.
- 06 Ён як ашалеў раптам. Губа яго адвісла, і здавалася, ён у непрытомнасці.
- 07 Афіцэр штосьці еў за сталом, які салдаты прынеслі з «халоднага пакоя». Афіцэр падняўся, зірнуў на варшаўскага нешчасліўца і сказаў салдату вывесці яго ў сенцы, а з ім разам і Ярмаліцкага з Новакам і там вартаваць іх.
- 08 Цяпер усё было так: у «халодным пакоі», у якім цяпер было ўжо як мае быць цёпла (печ дыхала жарам, а дзверы ў пакой адчынілі), спалі ўпекат на падлозе салдаты, адзін пры адным. Тут афіцэр нешта жаваў за сталом і частаваў таўсматага, які сядзеў з другога канца стала. Апухлы падцягнуў тапчан да печы і сядзеў на ім, ківаючыся ў бакі, і з пячаццю яснай надзеі на твары.
- 09 — Мне паехаць у Германію, лячыцца і правіцца, — раптам сказаў ён.
- 10 У сенцах на перавернутай скрыні сядзелі: Ярмаліцкі, Новак і варшавяк і калаціліся з холаду. Каля іх стаяў вартавы салдат. Мікалай Сямага з Ганусяй насілі дровы. Салдат пакінуў ужо за імі хадзіць. На двары стаяў на варце салдат, на самым ганку, а другі стаяў далей, пры машынах.
- 11 Гэты раз Сямага ўзяў толькі адно палена, цяжкае і з вострымі сукамі, кавалак сырой яліны. Гануся з бярэмам дроў ішла за ім. Ён нешта замарудзеў каля дзвярэй у сенцах, зачыняючы іх. І рушыў да вартавога салдата. Пакуль той зрабіў першы рух, ён аглушыў яго сукамі на галаве.
- 12 Удвух з Новакам яны падтрымалі яго, каб ён лёг, а не грывнуўся са стукам аб зямлю. Варшавяк усхапіўся і паचाў біць сябе кулакамі ў грудзі. Штосьці ён хацеў моцна сказаць ці крыкнуць, але заікнуўся. Ярмаліцкі адным махам сцягнуў з Ганусінай галавы хустку і разам з Новакам яны ўпхнулі хустку яму ў рот і рукі звязалі. Ён адразу паслухмяна сеў і як акамянеў. Сямага палез на гару, і ўсе за ім: першы Новак, пасля Ярмаліцкі і Гануся. Палавіна

дошак з шчыта была знята. Знімаў іх Новак Марыне на труну. Сямага абмацаў папацёмку вяроўку і завязаў яе канцом за крокву над застрэшшам. Усе яны спусціліся на двор з падлеснай стараны. Думка з'явілася ў Сямагі адразу. Ён прыгледзеўся з-за вугла ў двор і прашаптаў:

— Спакойна. Вартавы на ганку стаіць. Падпаліць трэба.

— Я падпалю з сянец. Вы чакайце мяне на Марынінай магіле, — прашаптала Гапуся.

Сямага пацалаваў яе ў шчаку і даў ёй запалкі. Яна пабралася назад па вяроўцы. Апынуўшыся ў сенцах, яна падперла калом хатнія дзверы і ўзяла на засаўку сенечыя. Яна падпаліла трэскі, што асталіся ад таго, як Новак рабіў Марыне труну, і развязала варшавяку рукі. Як ачмурэлы ён стаяў і маўчаў. Яна пацягнула яго за сабой на гару, падпаліла кастрыцу і шапнула яму:

— Спускайся за мною.

Нейк бокам яна з'ехала на двор па вяроўцы. Яны яшчэ бачылі, як паволі спускаецца ён. У наступную секунду яны рушылі ў дарогу. Яны прайшлі паўз Марыніну магілу і пайшлі лесам. Сямага дастаў з-пад трухлявага бервяна туую аўтаматычную зброю і набоі да яе, якую ён тымі днямі чысціў, калі не знаходзіў сабе месца пасля пахавання Марыны.

— Гэта яшчэ ў першы месяц, калі я прыйшоў сюды, я знайшоў на шашы і не ўмею як з яе страляць, — сказаў ён да Ярмаліцкага.

Новак абмацаў зброю і панёс яе. Адалаючыся ад узлесся ў глыбіню лясной сцежкі, Мікалай Сямага колькі секунд прыглядаўся да чорнага сілуэта роднага дома, які дажываў апошнія свае хвіліны. Агню яшчэ не было. Яшчэ стаяла ціхая цемень. За лесам яны мінулі зямлянкі, дзе тлела нуднае жытло некалькіх сем'яў. Раніца застала іх далёка ад таго месца. Яны ішлі моўчкі, думаючы пра тое, як, адышоўшы з кіламетр ад зямлянак, яны ўбачылі былі за сабою зарава. Гэта быў момант, калі боль душы і смутак скалынулі Сямагу. Трэцім днём яны дайшлі да другіх зямлянак, да якіх Сямага калісьці даходзіў, калі хадзіў шукаць людзей і добрых навін. Там яны начавалі, там разжыліся на дарогу хлеба і там дачуліся, што хата згарэла, як свечка, і ў ёй пагарэлі бадай-што ўсе немцы. Толькі адзін ці два выратаваліся. Праезджалі на матацыклах па-

Аліцаі і казалі. Гэтае падарожжа на пачатку зімы навек
 асталося ў іх памяці. Гануся ад хады і ветру паружавела;
 Ярмаліцкі разышоўся, і яму пачало здавацца, што немач
 пачала пакідаць яго. Мікалай Сямага думаў, што яго вы-
 лечыў добры яго настрой. Можна і так. На сто восемнацца-
 тым кіламетры, дзе было скрыжаванне дарог і адкуль па-
 чыналіся месцы, ужо знаёмыя Уладзімеру Ярмаліцкаму,
 яны ўсе аж жахнуліся ад нечаканага дзіва: на абмерзлай
 абочыне грунтавой каляністай дарогі, якая за крокаў сто
 адсюль скрыжоўвалася з шашою, сядзелі: з апухлым тва-
 рам немец і варшаўскі нешчаслівец. Яны ўдваіх угіналіся ў
 торбу і нешта елі з яе. Пухліна з твару таго немца ўжо на-
 многа сышла. Ён быў у лапцях і ватоўцы з аўчынным каў-
 няром. Варшавяк быў у кажуху. Гануся пазнала гэты ка-
 жух: у яго быў апрануты той таўсматы. Гэтае спатканне
 было ў такой меры непрыемнае, як і нечаканае. Сямага,
 Новак, Ярмаліцкі і Гануся хацелі стараной абысці нечаканых
 падарожных. Але варшавяк іх заўважыў, пазнаў і
 рушыў проста на іх. Як да свайго, ён кінуўся да Ярма-
 ліцкага:

— Яны ўсе пагарэлі! Але я яшчэ сабе кажух выхапіў,
 а гэтага апухлага я ў лесе спаткаў. А пасля мы машыну
 напаткалі і сюды прыехалі. Браточак. Гэты немец да мяне
 прычапіўся і не хоча адчапіцца. Куды я, туды і ён. Я іх
 ненавіджу. Я служыў ім дзесяць год, а яны мяне навек
 жабраком і бадзякам зрабілі.

— Гэта ты думаў, што яны цябе зробіць князем ад
 Ломжы да Смаленска? — сказаў з адчаем у голасе Сямага.

— Не, я да яго, — ён кіўнуў на Ярмаліцкага, — дай мне
 прытулак да капца вайны ў свае маці. Пасля вайны я аза-
 лачу цябе. Я сумысля на Слуцк кіруюся. Але ён цягнецца
 за мной, гэты апухлы.

Ярмаліцкі нічога не адказаў, і ўсе пайшлі ў дарогу.
 Калі праз крокаў сто Гануся азірнулася, то ўбачыла, што
 тая двое ідуць следам. Іх заўважалі ўсе астатнія дзён пяць
 дарогі. Назірмак яны ішлі следам. Ярмаліцкі з кожным
 новым днём усё жвавеў. Цяпер ён пазнаваў ужо асобныя
 дрэвы і камяні пры дарозе. Ужо ён заводзіў усіх у знаёмыя
 хаты, дзе-небудзь наводдалек ад дарогі. Людзі яго пазнава-
 лі. Ён стаў зусім ясны вачыма і настроем. У яго калаці-
 лася сэрца, калі ён сказаў, што дарога зараз пойдзе ўніз і
 там відзён будзе родны дом і шэсць старых вязаў. Дарога
 сапраўды пайшла ўніз. Сіняя істужка далёкага лесу была

перад імі на блізкім даляглядзе. Дзень быў хмурны і мяккі. Намаразь раставала. Шэсць вязаў відны былі добра. У гэты час канца восені і пачатку зімы яны былі голыя. Але чаму яны такія чорныя і як бы без голля? Ярмаліцкі шпарка ішоў і не адрываў ад іх вачэй. Гануся, Новак і Сямага ішлі за ім, і няпэўнае чаканне іх стала трывожным. Ярмаліцкі раптам стаў прыглядацца да старых вязаў, і жвавасць пакінула яго. Моўчкі і не гледзячы ў вочы сваім спадарожнікам, ён падвёў усіх да вязаў. Вязы былі без голля і знізу даверху абсмаленыя. Адлежная намаразь цякла па абвугленай кары тонкімі струменямі і ападала кроплямі. Ярмаліцкі сцямнеў тварам і сказаў:

— Мокры вугаль пічым не пахне... Унь мой дом.— І паказаў на кучу асмалкаў, крыху наводдалек ад вязаў. Асмалкі і попел былі і ля самых дрэў. Нейкая рэч на зямлі за асмалкамі, там, дзе была не прыцярушаная яшчэ снегам дарога, узяла на сябе яго ўвагу. Як аслупянелы ён стаў над ёю. Гэта быў кавалак дошкі з вярхоўкаю і надпіс на ім: «Я, Галена Ярмаліцкая, павешана законнаю нямецкаю ўладаю за тое, што не хацела сказаць, дзе мой сын». Гэта зьяе шыі! Вярхоўка! Дошка!.. Уладзімер Ярмаліцкі прыціснуўся лбом да абвугленай кары бліжэйшага вяза і ўвесь страсянуўся. Ні Новак, ні Мікалай Сямага з Ганусяй не абазваліся і словам. Яны стаялі як анямелыя. Толькі Гануся падышла да яго і пачала кідаць вачыма ў бакі.

Павольныя крокі чуліся дзесьці вельмі блізка. У цішыні мокрага дня і пустога месца яны былі як печаканая трывога. Усе, і Уладзімер Ярмаліцкі, паднялі твары і ўбачылі, як паволі падбліжаліся сюды двое. Першы ішоў той самы, у якога раней быў апухлы твар. З твару яго пухліна ўжо сышла зусім. У ланцях і ватоўцы з аўчышным каўняром, ён трымаў пад пахаю папакаваную печым торбу і ўсё ішоў, проста і роўна. За ім на крок ішоў варшаўскі нешчаслівец у кажуху. Немец падняў адну руку, а другая трымала торбу. Здавалася, што ён хоча аддаць прывітальны салют. Уладзімер Ярмаліцкі хапіў з рук Эдуарда Новака зброю, шпаркім рухам ускінуў яе і стрэліў. Немец упаў тварам у асмалкі і не паварушыўся. Варшаўскі нешчаслівец пабег на ўсе сілы і доўга відзён быў, пакуль не згінуў дзесьці за ўзгорыстым гарбом дарогі.

Гануся, Ярмаліцкі, Новак і Сямага шпарка найшлі з гэтага месца, поўныя расчаравання, смутку і маўклівасці.

01 Як дайшлі яны да Асіпавіцкіх лясоў, як асталіся там па-
02 зусім у партызанах, як Сямага знайшоў там свайго швагра
03 і сястру Веру — гэта асталася ў іх душах навек. На Гапу-
04 сіным твары з'явілася новая рыса. Мікалаю Сямагу яна
05 нейкім чынам пагадвала бляск вачэй яго нябожчыцы На-
06 дзеі ў момант іх першага спаткання ўвосень тысяча дзе-
07 вяцьсот трыццаць дзевятага года.

PMS Z

2/3 1911

01 ВЯЛІКІ ДЗЕНЬ .

~~02~~ ————— РАМАН —————

ПЕРШАЯ ЧАСТКА

О ПОШУКІ РОДНАІ ЗЯМЛІ

Першы раздзел

I

02 Там, дзе поблізу чутны гарады Нясвіж і Слуцк, пеза-
 03 доўга да першай імперыялістычнай вайны пачаў бяднець
 04 у сваім вялікім маёнтку пан Гальвас. Гаварылі, што ён
 05 меў тытул не то графа, не то барона, але дакладнасць гэтай
 06 справы не вельмі цікавіла тутэйшых людзей. Куды ціка-
 07 вей было тое, што Гальвасу прыйшла патрэба прадаць ча-
 08 стку свае зямлі, якой у яго было так тысяч дзве дзесяцін.
 09 Маёнтак яго пачаў занепадаць яшчэ раней, але да прода-
 10 жу пяцісот дзесяцін ён дадумаўся толькі тады, калі пачаў
 11 піць і гуляць у карты. Праз карты, казалі, ён і залез
 12 у даўгі.

13 Тамашнія людзі заўсёды думалі аб зямлі і кінуліся
 14 да Гальваса, калі прайшла чутка аб яго намерах. Хто спа-
 15 дзяваўся купіць сабе дзесяціну, хто дзве, але ўсе ў адной
 16 меры мелі надзею, што Гальвас згодзіцца браць за зямлю
 17 не адразу, а на выплату. Некаторыя, пайбольш непрак-
 18 тычныя, гаварылі, што чалавечая душа не камень, што
 19 трэба толькі пагаварыць ад сэрца, і, можа, нават успом-
 20 ніць, што на гэтай самай зямлі бацькі і дзяды іх пекалі
 21 рабілі папшчыну. Ужо нават знайшліся ахвотнікі ісці га-
 22 варыць з Гальвасам, як раптам прайшла навіна, што ўсю
 23 зямлю адразу абзадачылі пэйкія два былыя арандатары.
 24 І, апроч іх, толькі адзін уцёрся туды драбнейшы пакуп-
 25 нік, тамашні тубылец і бадай-што ўсіх аднаселец Ксавэр
 26 Блецька.

27 У тыя часы Ксавэр Блецька быў у самай сіле свае пе-
 28 распелай маладосці і не жанаты. Адбыўшы прызвы, ён
 29 пекалькі год служыў у Гальвасаўскім маёнтку пры млы-
 30 нах і свірнах. І нарэшце ўпаў у страшную няласку Галь-
 31 васа: яго злавілі на тым, што ён ціхом цягнуў сабе ў кі-

шэню адусюль, адкуль толькі мог, замест таго каб дбаць аб кожнай Гальвасаўскай саломіне. Яго прагналі са службы, але ён ужо меў за што заняцца дробным гандлем. Гэта, таксама як і ранейшая служба ў Гальваса, не задавальвала яго да канца. Гэты чалавек імкнуўся да свайго ўласнага аселішча, але не якога-небудзь дробнага. Ён кажаў: «Я люблю пажыць». Пакрысе ім завалодвала непераможнае жаданне мець сваю вялікую гаспадарку і дом. У яго імкненнях да багатай дамоўкі мелі месца і прывычкі, якія ён набыў у час службы ў Гальваса. Для яго ўжо было вялікай непрыемнасцю курыць якую-небудзь махорку і дрэнна пабедаць.

У Гальваса бы ахмістрыня, якая яму страшэнна надакучыла і якую трэба было аддаць замуж не марудзячы. Адчуваючы, што ёй суджана стаць панскім пакідзішчам, яна зжаўцела, ззеленела і пачала сохнуць. Яна была ў поўным адчаі, але тут якраз і рынуўся да яе Ксавэр Блецька. Ён бачыў: Гальвасава Аміля за яго старэйшая, вельмі можа быць, што жаночая старасць апануе яе раней часу і пеўзабаве. Але пераканаўшы самога сябе ў пэўным сэнсе, у ёй яшчэ льга бачыць прывабную жанчыну. Як бы там ні было, Ксавэр Блецька стаў для Амілі ратункам. Праўда, спачатку ён здаваўся ёй занадта простым і мужыкаватым, але пасля яна сілком унэўніла сама сябе ў тым, што ў яго ёсць зародкі далікатных навываў, па якіх можна будзе давесці яго да чалавечай дасканаласці.

Ён скеміў адразу ўсю сітуацыю. Гальвас без пасагу не прагоніць Амілю. І тут у яго ўзнікла адна думка, за якую ён і ўхапіўся, каб у пэўным сэнсе ўзяць у рукі самога Гальваса. Аміля знайшла ў ім не толькі спосаб без ганьбы дзецца на свеце. Пасля ачамярэлага ёй старога Гальваса яна ўбачыла ў Ксавэру Блецьку таго чалавека, якога толькі аднаго ёй суджана было любіць. Ён жа ў гэтую пору сваіх імкненняў бачыў у ёй спосаб дайсці да поўнага завяршэння шчасця, незалежна ад таго — льга яму любіць Амілю ці не. Не гэта было самае важнае! Думка яго не сыходзіла з аднаго пункта: у Амілі павінна радзіцца Гальвасава дзіця. Апіраючыся на гэты пункт, ён і спланаваў вельмі добра ўсю справу. Свой наступ на Гальваса ён вымераваў з халоднай развагай і схаваўся за Аміліны плечы. Навучаная ім, як і што гаварыць з Гальвасам ад першага і да апошняга слова, яна ўзяла на сябе роль, якая не скрозь злівалася з яе душой. З самым нахабным выгля-

дам яна рашуча явілася ў Гальвасаўскія пакоі, поўнячыся аднак жа ў той самы час слабавольнасцю і баязлівасцю. Можна смела сказаць, што, каб Гальвас крыкнуў на яе, яна не вытрымала б узятай на сябе ролі. Аднак жа ўсё абышлося як не трэба лепш.

Гальвас у гэты час перажываў нечаканую радасць: у яго радзіўся сын. Гэта было ўжо чацвёртае дзіця. Першыя тры раджаліся мёртвымі, а гэтае жыло і здавалася вельмі дужым. Вельмі можа быць, што з ахмістрыняй Гальвас і зноў хаўся быў ад вымушанай сваёй бяздзетнасці. Цяпер ахмістрыня так, як ніколі раней, здалася яму агідным непатрэбствам. Ён пенавідзеў яе ўсёй сваёй істотай, калі яна парушыла яго радасныя думкі аб сыне просьбай аб пасагу. Быццам п'ючы атруту, ён скрывіў твар і даў ёй грошы. Але ўжо ў той самы дзень яна зноў прыйшла да яго. Гэта была Блецькава тактыка. Блецька хацеў вялікага кавалка зямлі, а не грошай. Грошы ён аднак жа пакінуў у сябе, баючыся, што разгневаны Гальвас і зямлі не дасць, і грошы адбярэ. Губы ў Гальваса задрыжэлі і твар пабялеў.

— Няўжо вам будзе прыемна бачыць, як маё дзіця, падобнае з твару да вас, будзе расці без месца на зямлі? — секанула яна завучапыя словы свае ролі.

Гальваса апанаваў смутак: радасць аб народжаным сыне не зацяглася змрокам. Замілаванню яго да сапраўднага доўгачаканага сына будзе перашкаджаць невядомая істота, якая павінна нарадзіцца і якая дзесьці тут поблізу будзе існаваць, як жывы дакор сумленню. Гальвас доўга не думаў. Ён сказаў:

— Гэтае дзіця не павінна нарадзіцца.

— Не, яно народзіцца, — адказала Аміля. У гэтым месцы яе роль злілася з яе жаданнямі.

— Не, яно не народзіцца! — загадаў Гальвас.

— Тады мне не астаецца ніякай уцехі ў жыцці. Мае маладыя гады прайшлі тут, у вас. Цяпер я выгнаная. Скоры прыйдзе старасць. (Яна гаварыла ад усёй сваёй шчырасці і глытала слёзы. І шчырасць гэтая адразу перайшла ў ненавідную ёй роль.) Я прашу выказаць мне зямлі пяцьдзсят дзесцін, там, дзе Нясвіжскі гасцінец крыжусца з Лечашынскай дарогай.

Можа б, Гальвас і даў ёй адразу гэтыя пяцьдзсят дзесцін, каб яна не назвала самага маляўнічага і выгоднага кутка ва ўсім маёнтку. Гэта было ўлюбёнае месца самога

01 Гальваса. Але разам з тым і сам Блецька паважыўся на
02 гэты куток. Перш за ўсё — тут яму вельмі добра было б
03 будавацца: Лечашынскі лес палежаў Гальвасу, а стражнік
04 з гэтага лесу сябраваў і піў з Блецькам. Такім парадкам
05 Блецька можа без капейкі грошай выбудавацца з Гальва-
06 савага лесу, і ніхто бачыць не будзе, адкуль навожана дзе-
07 рава: тут жа на прылессі і будуіся. Гальвас аж затросся.

08 — Дык народзіцца дзіця, — пачала таргавацца Аміля,
09 поўнячыся жудасцю ад свае ролі.

10 — Не народзіцца! — крыкнуў Гальвас.

11 — Народзіцца, — слабейшым голасам і піжэйшым то-
12 нам абазвалася Аміля, пераходзячы раптам ад ненавіднай
13 ролі да свае шчырасці. — Я не магу, каб яно не радзілася.
14 Як я буду рабіць смерць свайму дзіцяці, якое можа быць
15 маёй уцехаі.

16 Напоўнены прыкрасцю такіх абставін, Гальвас зноў
17 даў Амілі грошы. Яна выйшла ад яго, лёгка ўздыхнуўшы:
18 пакуль што добра і тое, што скончылася яе пагапаная роль.
19 Аднак жа гэта было не так. Забраўшы і гэтыя грошы, Кса-
20 вэр Блецька зноў пачаў угаворваць яе ісці да Гальваса:
21 яму патрэбна была зямля пры скрыжаванні дарог. Аміля
22 больш не вытрымала. Яна пачала тужыць і плакаць, і
23 Блецьку здалося, што ён можа страціць яе разам з пасагам.
24 Яна так і сказала, што лепш будзе хадзіць з торбамі па све-
25 це, чым згодзіцца зноў ісці да Гальваса. Тады пайшоў сам
26 Ксавэр Блецька. Ён смела і нахабна явіўся да Гальваса і
27 адразу прыступіў да справы.

28 — Тут так, залаты паночку, — гаварыў ён, — я не да-
29 пушчу, каб дзіця нарадзілася. Але яно можа і парадзіцца.
30 Што гэта будзе вашай ласцы за інтэрас, калі па ўсю акругу
31 пойдзе погаласка, што ваш сын, скажам, ці дачка гадуецца
32 ў нейкага Ксавэра Блецькі? Нашто ж, каб на вашу ласку
33 пальцамі тыцкалі.

34 Гальвасу, як у гарачыню піць, хацелася выбіць зубы
35 гэтаму злодзею, які ўжо раней меў магчымасць не раз
36 абкрадаць яго. Аднак жа трывога, што і сапраўды можа
37 так быць, як кажа Блецька, стрымала яго на мяккі ха-
38 лоднай развагі. Ён сціснуў зубы, адварнуўся ад Блецькі і,
39 задам к яму стоячы, загадаў выйсці вон і гаварыць аб
40 зямлі з старэйшым аканомам, які вёў зямельны продаж.
41 Блецька міргнуў адным вокам у Гальвасаву спіну і ру-
42 шыў да аканома, таго самага, які тады злавіў быў яго
43 ў кражы і сам праганяў са службы. Пявіннымі вачыма

гледзячы аканому ў твар, Блецька як мае быць таргаваўся і трымаўся быццам у сябе ў хаце. Як жа! Ён быў гаспадаром Гальвасаўскай тайны! Такім парадкам ён за Гальвасаўскія ж грошы, перададзеныя яму Аміляй, купіў у Гальваса пяцьдзсят дзесяцін самай лепшай зямлі, на скрыжаванні Нясвіжскай і Лечашынскай дарог. Шчаслівы і радасны пачаў ён асталеўвацца на новым месцы. Свайго ён дасягнуў, і цяпер важна было толькі тое, каб не радзілася на яго шыю Гальвасаўскае дзіця — не дзеля жадання Гальваса, а дзеля спакою і волі самога Ксавэра Блецькі.

— Гэта дзіця радзіцца не павінна, — упэўніваў ён кожны дзень сваю Амілю.

— Ведаю, — адказвала яна кожны раз з вялікім смуткам маці, дзіця якой яшчэ ў яе жываце прыгаворана к смерці.

Аднак жа гэтае дзіця радзілася. З дня на дзень Аміля адклала забойства свайго сына, які ўжо жыў у ёй. Яна не магла адважыцца на гэта і мела страшныя пакуты, кожны дзень чуючы ад свайго Ксавэра адно і тое ж:

— Дзіця жыць не павінна! Ну калі ж?

Нарэшце ёй стала страшна глядзець яму ў вочы. Яна старалася як найменш быць з ім і, нарэшце, кінулася перад ім на калені:

— Позна ўжо. Гэта будзе каштаваць мне жыцця.

З таго моманту Ксавэр Блецька як мае быць узненавідзеў Амілю. Радзіўся сын, яго назвалі Антонам; і чым больш ён падростаў, тым больш рабіўся падобным да Гальваса і да таго сапраўднага Гальвасавага сына, імя якому было Цэзары. Гэтыя два аднагодкі нарэшце так сталі падобны адзін да аднаго, што, калі ім стала па дзесяць год, толькі па адзежы можна было пазнаць, каторы з іх Блецькаў сын, а каторы Гальвасаў. К гэтаму часу ў Блецькі быў ужо і другі сын, Адам, выліты Блецька.

З малых год гэты Адам пачаў убіраць у сябе ўсё бацькаўскае, пават і хадзіў так, падтуліўшы плечы. Ён рос каржакаватым здаравяком і быў на гадоў чатыры маладзейшы за Антона. Аміля ж пасля гэтых другіх родаў пачала хварэць і шпарка старэць. Блецькава нянавісць да яе перавысіла к гэтаму часу ўжо ўсялякія межы, і, нарэшце, яны ўжо бадай-што не гаварылі адно з адным.

Два браты раслі ў даволі-такі цеснай дружбе, пакуль не выраслі ў юнакоў. Тады паміж імі пачаліся новыя да-

чышэнці. Змепа дачыненняў паміж імі ў юпацтве падрых-
тоўвалася пакрысе, з самага іх маленства, і давяла ўсё да
страшнай развязкі, якая ў адзін момант з'іначыла ўсё
жыццё гэтай сям'і, можна сказаць, прымусіла некаторых
з гэтых людзей пачынаць жыць спачатку і з жудасным
жалем развітацца з тым, што пражылося.

II

Два браты — гэта былі дзве натуры, зусім непадобныя
адна на адну. У той меры, у якой Ксавэр Блецька непаві-
дзеў сваю Амілю, у маладога Антона Блецькі разам з га-
дамі расло замілаванне да свае маці. І з такой сілай, з
якой Ксавэр Блецька непавідзеў свайго старэйшага, так
званага сына, Антона, з такой сілай паміж ім і Аміліяй
ішло змаганне за меншага сына Адама. Аміля прагла мець
месца ў душах двух сваіх сыноў, Ксавэр стараўся паміж
Адамам і ёю ўстанавіць чужасць. Ён хацеў, каб Адам лю-
біў толькі яго аднаго. І разам з сваім любым сынам ён,
можна сказаць, выпешчваў кожны куток свайго пяцідзе-
сяцідзсяціннага ўладання. Усё пакіроўвалася да таго, каб
Адам з малых год увабраў у сябе тую праўду, што ўсё
гэта належыць яму аднаму, што толькі ён адзін тут закон-
ны спадчынік. Гэта была адна з форм выяўлення ў Кса-
вэра Блецькі нянавісці да свайго старэйшага сына
Антона.

Месца, дзе жылі Блецькі, мела для чалавечага вока
вялікую прывабнасць. Магло здавацца, што сюды не да-
ходзяць буры чалавечага жыцця на зямлі і што бяда і
гора тут не крапе так моцна, як дзе, чалавека. Лес аб-
кружваў гэтую мясціну з трох бакоў, з чацвёртага ўзго-
рак адгароджваў Блецькава ўладанне ад яго роднай вёскі,
з якой ён цяпер страціў ужо ўсялякія сувязі. Вадзяны
звон лясной рэчкі чуцён быў зводдалеку. Вада імчалася
цераз голыя, вымытыя карэні стагодніх дрэў. Як рух веч-
насці, роўна і няспынна гоўдалася ў вадзе багавінне. Кры-
ніцы выбіваліся з дна рэчкі на шырокі свет. У гэтых лясах,
здавалася, і ягады былі сакаўнейшыя, як дзе, і грыбы,
здавалася, не чарвівелі. А пра зямлю паміж лясом казалі,
што каб дзіця на яе насадзіў, то адразу расці стане. Зямля
была вельмі ўрадлівая. Ксавэр Блецька ведаў, які кавалак
адхапіць ад Гальваса.

Блецькаў хутар быў падобен да фальварка. Дамок у

фальварку быў моцны, з смольнай хвоі. У доме быў салончык, дзе Аміля зранку і вечарам стаяла на каленях перад абразом багародзіцы «утолі моя печаль». Пачуўшы на дварэ голас свайго Ксавэра, яна ўсхватвалася з кален і шпарка выходзіла ў агарод палоць грады, каб не спатыкацца ў сценах лішні раз з мужам. Папалохапы жыццём і пакутнай маўкліваасцю мацеры, Антон не адставаў ад яе ні на крок. Ксавэр жа, наараўшыся за дзень з двума парабкамі на сваім полі, на трох парах коней, цвёрдым крокам уваходзіў у дом і быў задаволен, што Аміля не трапляецца яму на вочы. Следам за бацькам ішоў Адам, здаровы хлапчук-недаростак, каржакаваты і круглатвары. Яму было ўсё роўна, дзе яго маці: бацькава насенне ўжо ўзыходзіла ў яго душы. Годы яго праходзілі ў поўнай хутарскай адзіноце. І гэтую адзіноту ён пачаў любіць з самых малых сваіх год. Можна сказаць, што бацька і сын перажылі б знявагу, каб старэйшы спадчынік гэтага хутара калі-небудзь з'явіўся на хутарскім полі як гаспадар і самастойны работнік. З яго даволі было саду і агароду. Аднак жа прыйшоў час, што Ксавэр Блецька паставіў за плуг і Антона, але не так, як прывучаў да плуга свайго Адама, а як ставіў сваіх парабкоў.

Гэта было тады, калі Адаму пайшоў дванадцаты год. Ксавэр Блецька ўзяў сабе ў галаву такое меркаванне аб будучыні свайго сына: Адама трэба вывесці ў людзі «праз навуку». Пасля гімназіі ён будзе мець грашавітую службу, хутар жа будзе яго моцнай падмогай у жыцці. Усяму перашкаджаў толькі ненавідны Антон. Апынуўшыся ў гімназіі, малады Блецька, франтаваты і высакамерны не ў меру сваіх год, агалошваў вуліцы павятовага гарадка прарэзлівым голасам штовечар. Кватэрная гаспадыня кожны вечар выкручвала і вешала сушыць пад столь каля печы Адамава гімназісцкае пальто; гэтая паўнажая жапчыца дзівілася — дзе малы Блецька ў сухое падвор'е або ў траскучы мароз ухітраецца дапасці да вады. Так ішла павука ў Адама Блецькі, тады калі старэйшы за яго на чатыры гады Антон прывучваўся быць гаспадаром на зямлі, але не ўласнікам яе. Можна было падумаць, што ў Ксавэра Блецькі цяпер толькі клопату ў галаве, каб Антон не сўдарма хлеба. Босы і ў вышмарганым шарачку, Антон разам з самім Ксавэрам і парабкам душыўся працай. З некаторага часу ў Ксавэра Блецькі пачала ўкарапяцца скларыстасць. Ён рабіўся вахлаком, цемнікам, псахайнікам.

0/ Порткі ў яго былі — лата на лаце. Пры рабоце, казаў,
 1/ толькі так і трэба. Верхнюю рубашку, выпушчаную па-
 2/ верх, ён пасіў без падпяразкі; пачаў угінаць плечы, быц-
 3/ кам ссутуліўся, і — дзіўная рэч — вельмі адразу нешта
 4/ пачалі прападаць яго ранейшыя прывычкі з гадоў службы
 5/ ў Гальваса: цяпер ён смаліў за мілую душу махорку, не
 6/ галіўся па тыдняў тры і цягавіта кешкаўся ў авечым гнаі
 7/ і каля свінухоў. З Аміляй ён бадай-што не гаварыў, Анто-
 8/ ну і парабку паказваў толькі, дзе і што рабіць, на копей
 9/ і кароў можна было толькі пакрыкваць двума ці трыма
 10/ словамі. І ён, завіхаючыся пры рабоце, усё маўчаў і смак-
 11/ таў махорку. Усё было ў яго добра, і ў гэтай вялікай аса-
 12/ лодзе — каб толькі бог даў — добра было б жыць векі-веч-
 13/ ныя. Амілю можна было не заўважаць, што ж да Антопа,
 14/ то гэта, праўда, было зло, але ўсё ж такі з-пад рук гэтага
 15/ маўклівага хлопца выходзіла многа добра зробленай ра-
 16/ боты, і сам ён не займаў на свеце і на хутары многа месца.
 17/ Такім парадкам не было для Ксавэра Блецькі большай
 18/ непрыемнасці, як раптоўнае з'яўленне дома яго Адама:
 19/ вясёлы гімназіст пешкі прыджгаў дадому і, як быццам
 20/ бы нічога не здарылася, адразу палез на вышкі ў стаіні
 21/ глядзець галубоў.

— Што такое? — запытаў устрывожаны бацька.

— У нашай гімназіі быў пажар, і мы цэлы месяц не будзем вучыцца, — весела адказаў сын.

22/ Аднак жа неўзабаве стала вядома, што Адам назаў-
 23/ сёды развітаўся з навукай: яго звольнілі за тое, што ён
 24/ ухітрыўся напакаваць свайму настаўніку поўпыя кішэні
 25/ мерзлага чарніла. Настаўнік быў цэлекаваты і цюнца-
 26/ ваты чалавек і пакуль агледзеўся — увесь быў мокры і
 27/ стаяў у чорнай лужы. Ксавэр Блецька перажыў жудас-
 28/ ную прыкрасць ад такой няўдачы ў сынавай кар'еры і на
 29/ ўсё жыццё ўзненавідзеў настаўніка. Пакрысе аднак жа
 30/ ён усцешыўся: яго Адам выявіў вялікія здольнасці і най-
 31/ мацнейшы пахіл да гаспадаркі. У гэтыя гады, праўда, гас-
 32/ падарская сталасць часта межавалася ў яго з свавольст-
 33/ вам. У часе ворыва ён фасоніста падвязаў коням хвасты,
 34/ але падобную драбязу яму льга было дараваць за ўсё ін-
 35/ шас. Некалькі год «навукі» не паклалі на яго аніякага
 36/ следу. Неўзабаве, так, як і бацька, ён пачаў бесперапынна
 37/ смактаць махорку і пасіць мультановую рубашку без пад-
 38/ пяразкі. У святыя ж дні гэта быў пярвейшы франт па ўсю
 39/ акругу. Праўда, можна было мець і дасціннасці больш,

і густы лепшыя. Але ўсё перакрывалася найлепшым, як казаў Ксавэр Блецька, «джыгіналам» і сукном. Росквіт святочнага Адамавага франтаўства прыпаў па час галіфэ і фрэнчаў. У Адама былі галіфэ і з чырвоным, і з зялёным, і з сінім каптамі. І такімі адзнакамі ён не быў падобен да іншых тутэйшых хлопцаў, якія з яго пасміхаліся, але затое і якіх ён пенавідзеў. Сярод усіх ён вызпаваў сябе за лепшага, але тут не было апізвацця якога б там ні было высакамер'я. Адам Блецька мог умяшцацца ў якую хочаш справу, нават самую брудную, абы-толькі каб паказаць сябе. Ён быў упэўнен сам у сабе і ні разу не прызнаваўся перад сабой у сваіх промахах. На Ксавэра Блецьку часам находзіў адум. Адам будзе простым гаспадаром і толькі ў свята будзе скідаць грывучыя боты. Але яго ўсцешыла рэвалюцыя. У семнацатым годзе ён сказаў:

— Трасца цяпер будзе ўсім вучоным і гарадскім. Цяпер усіх зраўнялі. Усе будуць мужыкамі.

І ён у душы сваёй уздыкаваў бога за тое, што ў свой час мог так добра павярнуцца на свеце: на сваім хутары ён цяпер астаецца самім сабой. Што ж да Гальваса, то ў першыя ж дні рэвалюцыі Ксавэр Блецька выказаў перад людзьмі да яго сваю поўную нянавісць:

— Колькі чалавеку каштавала, каб дастаць у яго зямлі! Цяпер магнат ракам папоўз з свайго двухтысячнага маёнтка.

Што ж і як будзе ісці далей — гэта да Ксавэра Блецькі ніякага дачынення не мела. Усё ішло добра, нават і Антон не рэзаў ужо вачэй свайму так званаму бацьку. Справа была такая, што незадоўга да таго часу, калі Адам, ашчасліўлены сваім выгнаннем з гімназіі, вярнуўся дадому, Аміля не вытрымала таго, што бачылі яе вочы. Пакутуючы ад хваравітага замілавання да свайго Антона, які стаяў цяпер на роўнай назе з парабкамі, і са страхам адчуваючы прыступы чужасці да Адама і жальбу аб ім, як аб страчаным дзіцяці, яна пайшла да Гальваса і павяла з сабой Антона. Гальвас упершыню ўбачыў яго і жахнуўся: перад ім стаяў яго сын, і цяжка было сказаць, што гэта не той, сапраўдны яго сын Цэзары. Антон быў падобен да Цэзарыя, як кропля вады на кроплю. І рост, і бялявы колер валасоў, і рысы твару, і пастава — усё было адно і тое ж. Заняты выхаваннем свайго Цэзарыя, Гальвас ніколі і не ўспамінаў, што дзесьці тут поблізу жыве на свеце другі яго сын, які носіць прозвішча мужыка

01/ Блецькі. Цяпер штосьці падобнае да містычнага жаху
 02/ апанавала Гальваса. Ён дажыў да старасці, няўдалае гас-
 03/ падаранне год за годам усё больш уганяла яго ў беднасць,
 04/ і вось цяпер з'явіўся перад яго вачыма жывы напамінак
 05/ аб яго пустым і бескарысна пражытым жыцці. У гэтыя го-
 06/ ды набліжэння апошняй пары жыцця ў яго была ра-
 07/ дасць — сын яго Цэзары. І вось цяпер з'явіўся канкурэнт
 08/ Цэзарыю, быццам бы з нейкай прэтэнзіяй на пэўнае мес-
 09/ ца ў яго сэрцы. Гальвас маўчаў. У першы момант у яго
 10/ душы пачаў ажываць быццам бы жаль да Антона, які
 11/ стаяў перад ім з непаразуменнем у вачах — што яму тут
 12/ рабіць і што гаварыць у гэтым месцы і перад такім чала-
 13/ векам? Аміля ўпала перад Гальвасам на калені, так як
 14/ падаюць багамольцыя перад крыжам.

15/ — Ваш сын жыве ў Блецькі, як у астрозе, — сказала
 16/ яна. — Ён вырас парабкам.

17/ У Гальваса задрыжэлі губы. З выглядам злоўленага
 18/ злачышцы ён вадзіў позіркам ад Амілі да Антона. Аміля,
 19/ як прыгавораны к гібелі чалавек, якому ўжо няма чаго
 20/ траціць, усхапілася на ногі, і ў голасе яе загучэлі ноты
 21/ грозьбы:

22/ — Чаму ваш няшчасны сын павінен расплачвацца за
 23/ вашы капрызы?

24/ — А грошы?! А зямля?! — закрычаў раптам Гальвас.

25/ І тут ён спаткаўся вачыма з позіркам Антона Блецькі.
 26/ Гэты хлопец глядзеў на Гальваса як бы з нейкім патра-
 27/ баваннем. Злосць нарадзілася ў Гальваса. Ён насмешліва
 28/ сказаў:

29/ — Ты чаму-небудзь вучыўся?

30/ За Антона адказала Аміля:

31/ — Ён можа быць гаспадаром на зямлі, ён можа чы-
 32/ таць кнігі, пісаць...

33/ — Адашлі яго ў горад вучыцца, — перарваў яе Галь-
 34/ вас. — Я распараджуся, каб за яго навуку плацілася.
 35/ Больш не прыходзь сюды.

36/ І ён адразу рушыў у глыб пакояў, апанаваны незра-
 37/ зумелым страхам, што быццам бы яму суджана страціць
 38/ свайго Цэзарыя. Якраз у тыя дні Цэзары з бацькам вы-
 39/ ехаў у трэцяе ўжо сваё падарожжа на курортах. Падар-
 40/ ожжа гэтае цягнулася доўга і скончыцца мелася ў кан-
 41/ цы зімы семнацатага года, але рэвалюцыя затрымала
 42/ Гальвасаў яшчэ на два гады недзе на поўдні Расіі. Вер-
 43/ ны слуга, які вытрымаў з Гальвасамі гэтыя два цяжкія

гады, расказваў, што ў яго балела сэрца глядзець на вы-
прабаванні сваіх высокіх дабрачыніцаў. Вярнуліся Галь-
васы дадому ўвосень дзевятнаццатага года, калі была поль-
ская акупацыя. Цэзары Гальвас у гэтыя часы быў ужо
закончаным юнаком. Расказвалі, што ён быў нейкі дзіўны,
быццам бы ўсё на зямлі было яму чужое. Узрадаваны зва-
ротам пазад свайго маёнтка, Гальвас тлумачыў сыну пахо-
джанне кожнага дрэва, гісторыю кожнага будынка. Сын
жа быццам не бачыў і не чуў нічога. Яму было нудна
цэлы дзень. У гэтыя часы прыемным яго заняткам стала
зганяць выстраламі з драбавіка, ад вечара да ранку, сон-
ных птушак, якія гнездзіліся ў парку. Ён быў нейкі сухі,
пануры і аднойчы сказаў бацьку:

— Ці надоўга хопіць гэтага маёнтка?

— Яго можа хапіць назаўсёды, калі добра ў ім гас-
падарыць.

— Ты, здаецца, не вельмі добра гаспадарыў, — адказаў
сын і гэтым словам быццам пракалоў бацьку.

Каля таго часу паміж бацькам і сынам пачаўся быц-
цам душэўны разрыў. Сын трымаўся адзін, нудзеў, бадзяў-
ся з кута ў кут і да ўсяго быў халодны і абьякавы. Вельмі
можа быць, што гэта быў прасты вынік таго, што змалку
не быў ён прывязан да таго месца, дзе радзіўся: маленст-
ва і першае юнацтва яго прайшлі ў доўгіх курортных па-
дарожках — два разы за граніцай і трэці раз на поўдні
Расіі. І душа, і вочы яго не маглі надоўга спыняцца на
адным месцы і дайсці да яго сэнсу. Дзіўная рэч, але ён не
памятаў у твар ніводнага простага чалавека, якія жылі
поблізу Гальвасаўскага дома і часта маглі трапляцца яму
на вочы. Але, можа, гэта быў чалавек, які стаіць вышэй
прывязанасцей да пэўнага толькі месца на зямлі? Але
для гэтага трэба мець вялікую душу, якая змясціла б
у сабе ўвесь свет — і радасць, і смутак кожнага, дзе б хто
ні жыў. Цэзары Гальвас не ведаў ні радасці, ні смутку,
нават самога сябе. Нават і самому сабе ён быў, здаецца,
чужы. Гэта было існаванне нуднае і бескарыснае, і ніякіх
карэнняў яно не мела і на той зямлі, на якой расло і тры-
малася, і на той, якую льга было бачыць з вокан міжна-
родных вагонаў. Цэзары Гальвас не ведаў тае зямлі, сокі
якой кармілі яго. Гэта быў непрактычны аб'ёк. І каб на
яго рукі ўсё асталася, ён рашыў бы маёнтак за адзін год.
Яму было ўсё роўна, якую траву мне капытамі яго конь,
на якім ён кожны дзень выязджаў на спацыр; яму было

01 Усё роўна, якія колеры ляжаць на вершалінах дрэў, калі
 02 заходзіць ціхае асепняе сонца. Страшная думка кальнула
 03 раз бацьку, калі ён пастараўся зразумець будучыню свайго
 04 сына: ці не суджана яму збяднець да рэшты? Але падзеі
 05 паграпулі хутчэй, як думаў Гальвас. Не паступовае абяд-
 06 ненне, а катастрофа ўпала на Гальвасавы галовы: у двац-
 07 цатым годзе настаў момант кінуць усё і ратаваць галовы
 08 ад тых жа самых навакольных людзей, з якіх ніводнага
 09 малады Гальвас не ведаў у твар. Гальвасы рынуліся на
 10 захад, пакінуўшы ўсё на векі-вечныя. Малады Гальвас
 11 быццам бы не разумеў усяго, што адбываецца. Яму прый-
 12 шла фантазія ехаць за бацькавым фээтонам конна ў шэ-
 13 рым гарпітуры. Можна, ён хацеў гэтым падкрэсліць сваю
 14 пагарду да навакольных простых людзей, якія спрадвеку
 15 пракліналі Гальвасаўскую сям'ю за сваю беззямельную
 16 беднасць і Гальвасава багацце. Як бы там ні было, Цэ-
 17 зары Гальвас, дасціпны і высокі, як віхор, праімчаўся па
 18 ўласных яшчэ палявых дарогах і павярнуў на Нясвіж-
 19 скую дарогу. Ні разу ён не азірнуўся і за дарожным узгор-
 20 кам як праз зямлю праваліўся. Больш яго тут ужо ніхто
 21 не бачыў доўгія гады, і многія бадай-што зусім забыліся,
 22 што ён ёсць на свеце. І ніхто ніколі не ўспомніў, дзе і як
 23 жывуць Гальвасы і ці жывуць яшчэ яны?

III

01 Гадоў праз два, пасля таго як Гальвасы скрыліся на
 02 захад, вярнуўся дадому Антон Блецька. Гэта быў юпак
 03 рослы, тонкі і белатвары. Адам і Ксавэр Блецька ніколі
 04 не цікавіліся, на каго і як ён там у горадзе вучыцца, і ці
 05 вучыцца ён, ці так чым займаецца. І наогул, пра яго бадай-
 06 што нічога за ўвесь гэты час не чуваць было. Пісаў ён да-
 07 дому мала калі, і пісьмы яго былі скупыя на словы. Заў-
 08 важылі, што ён з'явіўся дадому нейкім як бы злосным і
 09 рашучым, гатовым на рантоўныя і печаканыя ўчынкi. Ан-
 10 тон пацалаваўся з Адамам, а Ксавэру Блецьку падаў руку.
 11 Усе ўтрох маўчалі, не ведаючы, што гаварыць паміж са-
 12 бой. Неўзабаве Антон аддаліўся ад усіх, і пачалі здагад-
 13 вацца, што ён перажыў нейкую няўдачу ў жыцці. Ксавэр
 14 Блецька спачатку стараўся дазнацца, ці зусім прыехаў
 15 Антон, ці толькі на пэўны час. А калі відно стала, што ён
 16 мае намер назаўсёды астацца дома, Ксавэр уныў душой
 17 і сказаў проста, што Антону няма чаго тут рабіць. Гэта

быў выразны памёк, што ён павінен зараз жа пакінуць гэты дом. І тут усе ўбачылі, што рапэй пезаўважаная рыса гэтай патуры страшным узрывам выступіла наверх.

— А як я думаю, дык я тут, можа, за каго іншага большы гаспадар, — рашуча заявіў Антон, і абодва Блецькі счарпелі ад такога печаканага павароту справы.

Можна сказаць з упэўненасцю, што ў гэты момант Адам да канца зразумеў, што значыць для яго Антон і яго з'яўленне дома. Ён павінен кожны дзень бачыць яго па сваёй дарозе, на якой яму аднаму трэба было б ісці праз усё жыццё. Страшная нянавісць заварушылася ў Адама, але ён яшчэ не бачыў цвёрдай дакладнасці — чаго захоча зараз Антон. Ксавэр Блецька памаўчаў мінуту, як прыглушаны, і пасля з пахрапам накінуўся на Антона:

— Як гэта ты так гаворыш?

— А ты хочаш, каб я маўчаў? — насмешліва абазваўся Антон, упершыню зварачаючыся на «ты» да Ксавэра Блецькі.

Напэўна яшчэ ў горадзе ўсё гэта ім было абдуманна і перадумана.

— Ты хочаш, каб я зноў быў у цябе за парабка?

— Я цябе зусім знаць не хачу! — закрычаў Ксавэр Блецька. — Ты мне не патрэбен ні як парабак, ні як ты сам!

— Калі я табе не патрэбен, дык гэта мала мне абыходзіць. Усё, што тут ёсць, — гэта пасаг маёй маці.

— Але ж яна таксама і мая маці! — крыкнуў Адам.

— Запытайся ў яе, ці патрэбен ты ёй як сын!

— Яна мяне парадзіла! Ты хочаш, каб я яшчэ пытаўся ў яе пра гэта?!

Антон бачыў перад сабой двух раз'ятраных людзей, але быццам на бяду ішлося: ён моўчкі навярнуўся ад іх і найшоў да стайні, дзе пры сцяне стаялі маляваныя драбішкі, на якіх Адам любіў прасхацца ў нядзелю на мястэчку ў якой-небудзь новай шапцы і выглянцаваных ботах. Антон адцягнуў ад сцяны драбішкі, вывеў з стайні каня і стаў запрагаць.

— Куды ты збіраешся?! — пабег следам сюды Ксавэр.

— Паеду ў суд! Не хачу быць у цябе парабкам, а гаспадаром на сваёй палавіне.

— На палавіне?! — аж затросся Ксавэр Блецька.

— Не чапай каня! — надскочыў раптам Адам і рвануў за повад.

Антон вырваў у яго з рук повад і ўвёў каця ў аглоблі. Адам хапіў дугу і падняў яе над сваёй галавой. У гэты момант з'явілася тут Аміля, яна чула на двары крык. Яна бачыла, як Антон стараўся вырваць з Адамавых рук дугу і як Ксавэр памагаў Адаму. Нарэшце Ксавэр адштурхнуў Антона, і Адам размахнуўся пад Антопавай галавой дугой. Аміля паспела стаць паміж Адамам і Антонам, і Адам закрычаў:

— Адыдзі! Пусці! Не закрывай!

Але яна хапіла Адама за локці, той выпусціў з рук дугу і з усёй сілы штурхнуў яе ўбок. Можна сказаць, што ён яе проста кінуў, штурхнуў у сцяну. З усяго размаху яна групулася плячыма ў сцяну і як нежывая аб'ехала па зямлю. Там расла крапіва і лопух, і яе бадай-што і не відно стала. Але, можа, Адам яе і добра бачыў. У гэты момант ён ужо не мог разважаць. У дадатак да ўсяго, ён бачыў, як Антон трымаў ужо ў руках дугу, разгублена і беспарадна азіраўся, і рукі яго трэсліся. Адаму не было ўжо цяжка хапіць з Антонавых рук дугу і рынуць яе па Антонаву галаву. Антон яшчэ з момант пастаяў на пагах, нават, здавалася, паспрабаваў азірнуцца і раптам паехаў уніз. Акрываўленая галава яго лягла перухома.

Цяпер і пачалося вялікае ўтрапенне. На Ксавэра Блецьку найшла панурая аслупяпеласць. Яшчэ больш ён угнуў плечы і бязмэтна пачаў таптацца каля драбін. Адам стаяў на адным месцы і тросся. Локці яго хадзілі ў бакі, потліўся з яго ручаямі, і ён задыхаўся. Дзіўная рэч, але, стоячы так наводдалек ад Антона, ён, мусіць, быў упэўнены, што той ужо нежывы, бо нешта вельмі адразу, крыху адумаўшыся, ён хапіў Антона за плечы і ўцягнуў яго ў стайню і закідаў гноем. Сапучы, як кавальскі мех, ён праз мінуту ўжо капаў у стайні яму. Думка яго, відаць, працавала цяпер вельмі ясна. Але, кінуўшы рыдлёвак дваццаць зямлі, ён раптам шпурнуў рыдлёўку і выскачыў на двор.

«Мне трэба скрыцца», — ірванулася яго думка ў іншы бок, і ён выбег за браму.

Праз мінуту дваццаць ён вярнуўся назад і ўбачыў, што бацька яго капае ў стайні яму.

— Усё адно дашукаюцца, — разважліва сказаў ён бацьку, і той кінуў рыдлёўку на гной.

— Што ж цяпер рабіць? — абазваўся бацька.

— Мне трэба скрыцца... Мне трэба ўцячы куды-небудзь...

— Могуць падумаць і на мяне.

— На цябе не падумаюць, калі я скрыюся.

Ён разважаў даволі лагічна. І тут яны ўспомнілі пра Амілю. Але на тым месцы яе ўжо не было. Выйшаўшы з забыцця і нічога не ведаючы, што адбылося, яна здолела дабрацца да дома, некалькі разоў падаючы і зноў паднімаючыся. Адам і Ксавэр убеглі ў дом, паднялі яе з падлогі і паклалі на пасцель. Яна зноў упала ў забыццё. Малы парабчук, які ў гэты час быў у доме, неўзабаве запозорыў, што нешта тут адбылося, і пайшоў сказаць людзям. Увечары на хутары была ўжо міліцыя, і вельмі выразным апраўданнем для Ксавэра Блецькі было тое, што Адам скрыўся. Яго ўжо і следу не было. Ксавэр і сказаў, што Антона забіў Адам. Аміля знайшла яшчэ ў сабе сілы, каб і сама пацвердзіць у гэтым сэнсе сваю здогадку. Цераз ноч на рассвітанні яна пачала старацца штосьці сказаць. Ксавэр Блецька не так разабраў, як здагадаўся аб яе словах. Аміля гаварыла:

— Гальвас згубіў маю маладосць, а ты згубіў усё маё жыццё. Ты адабраў у мяне дзяцей. Майго сына ты зрабіў маім забойцам... Божа, дай мне хутчэй памерці...

Цэлы дзень яна праляжала з шырока расплюшчанымі вачыма, як бы ўглядалася перад сабой у штосьці толькі цяпер зразумелае ёй, а к вечару, перад самым заходам сонца, памерла, у яснай памяці. Дзён праз дзесяць пасля пахавання Антона і Амілі Адам прыйшоў уночы дадому. Ксавэр Блецька не спаў. У ботах і ў верхняй рубашцы без падпяразкі ён ляжаў на непасланай пасцелі. У пакоі віселі хмары махорачнага дыму. Адам моўчкі сеў на табурэт і закурыў. Бацька таксама моўчкі курыў. Доўгі час яны нічога не гаварылі, быццам так і трэба было, што ў гэтую ноч Адам пемаведама адкуль з'явіцца дадому, а бацька будзе так ляжаць і доўга маўчаць. Нарэшце Ксавэр Блецька абазваўся:

— Дзе ты быў?

— Тут, каля дома, на лесе бадзяўся.

Ксавэр Блецька ўсхапіўся, быццам толькі цяпер ён дайшоў да сэнсу рэчаў. На твар яго лягла пячаць жалыбы аб Адаме. Ён ханіў сына за плечы і нейкі час патрымаў яго так.

— Скопчана ўсё,— ціха сказаў Адам.— Мяне шукаюць?

— Шукаюць.

- 01 — Дык мне трэба куды-небудзь дзецца.
- 02 — Куды ж дзецца?
- 03 — Сысці куды-небудзь вельмі далёка. Пайду, а там сам буду бачыць, як усё павернецца.
- 04 — Праўда. Іншая рада не служыць. Усё роўна трэба будзе нейк інакш жыць. Сёння прыезджала зямельная камісія. Абрэжуць лішняю зямлю... Толькі ты, можа, як адкуль абзавешся мне?
- 05 — Як жа я абзавуся? На мой след калі нападуць, дык што тады будзе?
- 06 — Праўда.

07 Ксавэр Блецька бачыў, як праз туман, што Адам устаў, яшчэ раз закурыў, палез у піжнюю шухляду ў шафе, забраў усе грошы да апошняга рубля і стаў у парозе. Бацька ўскінуў на плечы ватоўку. Адам адзеў свой новы гарнітур і выйшаў з дому. Ксавэр Блецька прайшоў з ім да палавіны першай грады лесу, і там яны развіталіся. Ужо падзілася першае рассвітанне, калі Ксавэр вярнуўся дадому. Да ўсходу сонца яму яшчэ ўдалося перамагчы самога сябе і задрамаць. Дзень ён спаткаў у поўнай рашучасці жыць, як пойдзе жыццё на малоі, адрэзанай ад лішняй зямлі, гаснадарцы. Пра Адама ён стараўся не думаць, бачачы ў гэтым ратунак ад лішняга каменя на сэрцы.

11 Адамаў след згубіўся тут зусім. Многа яшчэ дзён туляўся ён поблізу свайго дома, але ні разу не зайшоў пабачыцца з бацькам: страх быць злоўленым уладаў ім бесперапынна. Часамі ён даходзіў да самага краю лесу і з-за дрэва бачыў комін свайго дома, але жах, што яго могуць убачыць людзі, гнаў яго адразу ж назад у лес. Часам ён адыходзіўся ад гэтага месца кіламетраў за дзесяць, калопцячыся ад кожнага чалавечага голасу і кожнага груку калёс. Зноў, без надзеі і веры, варочаўся назад і зноў адыходзіў. Начама ён выграбаў рукамі бульбу з зямлі на прылесных палетках і пёк яе, раскладаючы агош у самым лясным гушчары. Ён аброс і схуднеў, стаў касматы і страшны. Адным сваім выглядам ён мог навесці жах на чалавека. Ні то што думка, а інстынкт яго працаваў увесь час вельмі востра. Ад самага найменшага гуку дзе-небудзь далёка ён паднімаў галаву і стойваўся дзе-небудзь пры дрэве. Раз, ужо ў канцы лета, ён выбіўся на край самага большага лесу тут, з аднаго боку якога і былі тыя яго ранейшыя пяцьдзсят дзесяцін зямлі, а з другога — роўнае поле, яно належала калісьці Гальвасу. Гэта было штосьці накіталт

вялікай паляны. З двух бакоў паўкругам рос тут хвойны лес, з аднаго боку праходзіў Нясвіжскі гасцінец, і за ім жаўцеліся аўсяныя палеткі, а на захадзе даволі выразна для вока вызначаліся высокія старыя дрэвы. Часам яны стаялі адзінока, у некаторых месцах раслі густа па некалькі. Зялёная травы пад імі злівалася на даляглядзе з сінявай істужкай далёкага лесу. Выглянуўшы з прылеснага хмызняку, Адам Блецька ўбачыў непадалёку некалькі няскопчаных хат: тут будаваліся людзі. Стаяла некалькі зрубаў. На некаторых былі ўжо кроквы і латы, некаторыя былі даведзены толькі да верхніх вялкоў. Усюды ляжалі бярвенне і складзеныя па сонцы свежыя дошкі. І падзе не відно і не чуто аніводнага чалавека і нікога і нічога жывога. Адам Блецька стаяў перад гэтым малюнкам у бяздум'і. Ён у гэтым кутку не быў з самай зімы, тады яшчэ тут было голае поле. Але ён не чапляўся думкай за тое, як скоро тут забудаваліся людзі. Не было чуто падзе ніякіх гукаў, і ён не трывожыўся. К таму ж да гэтага часу ён пачаў тупець. Неўзабаве аднак яго ўвагу ўзяў на сябе самы бліжэйшы к лесу, бадай-што ўжо закончаны дамок. На ім ужо быў дах з белай гошты, устаўленыя аконныя рамы і два акны зашклёныя. Не было яшчэ падмуроўкі, і сцены стаялі на тоўстых, кароткіх палях. Не было і сенечных дзвярэй. Але ў ім ужо, відаць, жылі людзі, бо на ўбітых скрозь у сцяну цвіках ад вугла да вугла віселі на сонцы кілбасы, шынкі і падсохлыя сыры. Вочы Адама Блецькі спыніліся на гэтай прынаднасці. Трэба думаць, што яго атупеласць уладала ім ужо як мае быць, бо ён, не думаючы пра якую б там ні было небяспеку, шпаркай хадой рушыў да дамка і пачаў зрываць кілбасы і сыры з цвікоў і класці ў свой мяшок, які быў у яго даўно пусты ўжо. Ён апаражніў ужо бадай-што паўсцяны, як раптам пачуліся печыя крокі. Блецька ўскінуў галаву, і ад таго, што ён убачыў, у яго сціснулася горла і сэрца гатова было задушыць яго. Шумна ступаючы па тоўстаму пласту свежых трэсак, проста да яго ішла дзяўчына. Яна не бачыла яго. От яна спынілася, разаслала па зямлю дзяругу і пачала выбіраць і класці па яе большыя трэскі. Валасы яе густа выбіваліся з-пад сіняй хусцінкі, завязанай рагамі пад барадой. Яна была ў старых, растаптапых і пезашнурованых туфлях на босую нагу. Наглядальны чалавек мог бы з першага разу падумаць, што ў яе, можа, занадта выдзяляецца на твары рыса бесклапотнай наіўнасці. Але гэта,

1 можа, і не мела дачынення да яе душы, а ляжала толькі
 2 ў твары, дзесьці ў губах і паміж броваў. Адам Блецька
 3 аслупянеў ад страшнага смутку, які адразу здушыў яго.
 4 На адзіп, самы пайкарацейшы, момант у яго ажылі далё-
 5 кія адзнакі свядомасці і жудаснае адчуванне ва ўсёй сваёй
 6 паўнаце, што дзеля яе, дзеля гэтай істоты, можна аддаць
 7 нават усё сваё жыццё. Ахоплены ні з чым непараўнаным
 8 смуткам па жанчыне, ён стаяў перухома, і перад вачыма
 9 яго расплываліся цёмныя кругі. Мяшок, напалову напака-
 10 ваны кілбасамі і сырамі, ляжаў каля яго ног. І тут яна
 11 ўбачыла яго. Нешта занадта спакойна яна яшчэ паспела
 12 кінуць вачыма на апусцелыя цвікі ў сцяне і адразу за-
 13 крычала: — Злодзеі! — Але тут яна пазнала яго і з дзікім
 14 крыкам: — Ой! — кінулася бегчы туды, дзе відны былі з-
 15 гасцінца бярозы. Першым яго рухам было пабегчы за ёю,
 16 прынамсі пячаць гэтага руху, ужо ў сваім дзеянні, як
 17 маланка, уздрыгнулася на яго твары. Але тут жа ён хапіў
 18 у сябе з-над ног мяшок, закінуў на плечы і шпарка пайшоў
 19 у лес. «Цяпер усе будуць ведаць, што я тут хаджу», — ужо
 20 зусім ясна працавала яго думка, і ён усё ішоў і ішоў ле-
 21 сам. За доўгі летні дзень ён праішоў многа, трымаючыся
 22 зараснікаў і глухіх сцежак. На заходзе сонца ён сеў на
 23 імшыстую купіну ў лесе і доўга еў з свайго меха кілбасы
 24 і сыры. На гэтым месцы ён прабыў некалькі дзён, беспе-
 25 растанку то едучы, то сплючы. Калі мяшок яго стаў лёгкі,
 26 ён пайшоў далей. Ішоў усё і ішоў, старонячыся людскога
 27 вока. Аднаго дня ён агледзеўся навокал сябе, і яму зда-
 28 лося, што можна ўжо ісці смялей. Ён выйшаў на дарогу.
 29 Было недалёка да вечара. Сонца стаяла нізка і біла яму
 30 проста ў вочы. Постаць яго прапала дзесьці за ўзгоркамі,
 31 хмызнякамі і ў далечыні дарогі.

32 Цяпер ён мог думаць, што цвёрда і смела стаіць на
 33 зямлі. Усё тое і ўсе тыя, што, як карны лёс, віселі над ім,
 34 асталіся далёка і сюды не дасягнуць. Ён сам здзівіўся сва-
 35 ёй спрытнасці — як яму ўдалося перапаўзці граніцу. Ця-
 36 пер ён быў у іншай дзяржаве і напляваць яму на ўсё. На-
 37 пляваць? Але ж там астаўся свой дом. Усё там было так
 38 добра і там няма ўжо таго, хто перашкаджаў яму. Там ён
 39 жыў, тут толькі трэба будзе старацца кавалка хлеба. Ім
 40 заўладаў змрочны смутак, і пачало запаноўваць прасвят-
 41 ленне ў думках. Ён абмацаў кішэні, дзе ляжалі ўзятыя до-
 42 ма з шафы грошы. Вялікія грошы! І нічога тут яны не
 43 былі варгы. Сапраўды прыйдзеца шукаць ужо не жыцця,

а хлеба. Але пакуль што трэба паказаць тут, як моцна ён ненавідзіць усіх тых і ўсё тое, што ён пакінуў за сваімі плячыма. Сваю нянавісць ён прынёс сюды, ён не растраціў яе за сваю сумную дарогу.

У гэтыя хвіліны ён адчуў голад. Нічога ў яго не было. Кілбасы і сыры ён даўно паеў. Баязлівасць і затлуменне галавы загнала яго так далёка на захад, тады калі першая зачэпка яго магла быць бліжэй к дому. (Дом не даваў яму спакою.) Гэта была хоць і слабая, але адзіная тут яго надзея. Перамагаючы голад, ён шпарка рушыў назад, на ўсход. Ён ішоў усю ноч і ўдзень увайшоў у горад Нясвіж.

IV

Ён здагадваўся, што недзе тут трэба шукаць Гальваса. Што яму быў Гальвас? Тут ён дзейнічаў больш інстынктам, як розумам. Тут сышлося ўсё. Недзе глыбока ў душы абзывалася адчуванне таго, што ўсё ж такі ён звёў са свету таго, хто ў некаторай меры вісеў над Гальвасавай душой. Аднак жа ён думаў і пра тое, што цяпер гэта няважна. Але ён ужо не мог спыніцца на чым-небудзь іншым. Ён ведаў, што прападзе без чужой падтрымкі.

У такім малым горадзе, як Нясвіж, ён вельмі хутка знайшоў вялікага рацей і здаўных тут вядомага магната Гальваса. Але ён не чакаў таго, што ўбачыў. К дому, дзе жыў Гальвас, падышоў ён даволі разгублены. Увайшоўшы ў Нясвіж з Гарадзейскай дарогі, ён з сумам глядзеў на знаёмыя яму вуліцы і як з таго свету бачыў усё, што было навокал яго. Бляск сонца ў замкавым возеры сляпіў яму вочы, але ён не заўважаў гэтага: яго тачыла думка, што ўсё тут добра было толькі тады, калі ў яго было сваё ўласнае аселішча. На Новым Месце ён звярнуў налева і пайшоў драўлянымі тратуарамі на край гэтага Нясвіжскага прыгарада, дзе стаялі дамкі дробнай Радзівілаўскай службовай драбязы. Усё было зелена, скрозь раслі дрэвы. Патрэбны яму дом стаяў глыбока ў садзе, вялікім, падобным да парку. Змрочныя ліпы і клёны стаялі быццам у цемені, так густа яны раслі. Ён некалькі разоў абышоў навокал дома, памятаючы, што тут лёгка не пераступіш парога высокага чалавека, як гэта рабілася там, адкуль ён прыйшоў. Ён стараўся ўвайсці праз чорныя дзверы, але яны былі наглуха забіты цвікамі. Набраўшыся смеласці, ён пайшоў на высокі ганак. Застаўлены лішняй мэбляй

01 калідор быў перад ім. Ён доўга азіраўся па ўсе бакі, па-
 02 куль адважыўся ісці далей. Там быў вялізны пакой, зу-
 03 сім пусты. А яшчэ далей малы пакой, і таксама пусты.
 04 Тут усюды панавала мёртвая цішыня, і крокі яго гулка
 05 аддаваліся ў пустых сценах. Цяпер ужо ён ішоў праз пус-
 06 тыя пакой і раптам паткнуўся на нечаканасць: перад ім
 07 быў пакой з дыванамі на сценах і на падлозе, устаўлены
 08 шыкарнай мэбляй. Адам Блецька падаўся задам назад і
 09 стаў у парозе. Раздумваючы, што рабіць, ён раптам заў-
 10 важыў на адной з дробных канапак жанчыну. У чорным
 11 адзепні з жоўтым бантам у валасах жанчына спала і так
 12 моцна, што не чула надакучлівых мух, якія бегалі ў яе па
 13 губах. Адам Блецька кашлянуў, яго не пачулі, і ён пасмя-
 14 леў. Неўзабаве ён проста-такі ўзрадаваўся: у соннай жан-
 15 чыне ён пазнаў Гальвасаву служанку, тую самую, якую
 16 ведаў з маленства і якая паехала з Гальвасам на выгнан-
 17 не. «Дзякуй табе, божа»,— падумаў ён і паспрабаваў па-
 18 будзіць яе. Але яна спала, як нежывая. На пальчыках ён
 19 прайшоў праз пакой і адчыніў дзверы. Там зноў былі пус-
 20 тыя сцены і пакой вельмі вялікі. «Вось і ўсё, што тут
 21 ёсць жывога ў гэтым доме»,— думаў ён пра служанку і
 22 пакой, дзе яна спала, і рашуча пайшоў далей, намерыў-
 23 шыся прайсці да канца пустымі пакоямі ўвесь дом і тады
 24 вярнуцца назад, пабудзіць служанку і як мае быць распы-
 25 таць пра Гальвасаў. Але тут, у пустой зале, ён убачыў,
 26 як нехта доўгі, тонкі і мёртвы ляжаў на заслапым жоўтай
 27 капай тапчане. І нікога тут больш не было. Адам Блець-
 28 ка ўздрыгануўся. Страх перад тым, што яго засцігне пом-
 29 ста за забойства брата, апанаваў яго.

30 — Хто тут? — крыкнула раптам служанка і сонная,
 31 жоўтая і змучаная ўбегла ў пакой. Адам Блецька віна-
 32 вата азірнуўся і адчуў, што хтосьці з'явіўся тут трэці.

33 З далейшага пакоя, з дзвярэй, там, за мерцвяком, вый-
 34 шаў малады Гальвас. Адама Блецьку пазнала служанка.

35 — Ты тут? — радасна сказала яна.— Як ты дачуўся?

36 — Што дачуўся?

37 Але яна ўжо яго не слухала, больш не пытала і не га-
 38 варыла. Яна цягла яго за рукаў назад у пакой, дзе толькі
 39 што спала. Малады Гальвас падышоў і запытаў аб'яка-
 40 вым голасам:

41 — Гэта ты яго пазвала?

42 — Ён сам прыйшоў.

43 — Усё роўна,— адказаў ён, адыходзячы ад акна.

01 Адам Блецька пасмялеў, з цікаўнасцю паглядзеў на
02 мерцвяка і пазнаў, што гэта ляжыць сам стары Гальвас.
03 Служанка выцягла яго ў першы пакой і горача зашাপ-
04 тала:

05 — Хто табе сказаў прыйсці? Слухай...

06 — Я сам шукаў Гальваса, можа, я каля яго як-не-
07 будзь уладаваўся б. Можа, я служыў бы ў яго...

08 — А што ты дагэтуль рабіў?

09 — Як дагэтуль? — адказаў ён з прыўзнятасцю па-
10 гардліва да служанкі, якая не ведала яго спраў.—
11 Я прыйшоў адтуль. Толькі што. І не ведаю, што рабіць.

12 — Адтуль? — перапытала служанка, можа, нават і не
13 разумеючы сапраўднага сэнсу ўсёй справы. Яна моўчкі
14 выйшла да маладога Гальваса і неўзабаве вярнулася.—

15 Паніч сказаў, каб я табе сказала, што рабіць. (Адам

16 Блецька ўздрыгануўся ад радасці.) Скоранька хадзем. Ты

17 ведаеш, дзе каталіцкія могілкі? Але чакай, я сама з табой
18 пайду. Божа мой, хоць на свет выйсці. Нагаравалася я з

19 хворым... Не, не з хворым, але з ім, з маладым. Ну проста
20 няшчасце з ім. Праўда, такі самы быў пад старасць ня-

21 божчык. (Яна забегла ў нейкую гнілую хату і выйшла ад-
22 туль з рыдлёўкай і павяла яго цераз горад.) Пакуль былі

23 дома, яшчэ сяк-так, а як сюды прыехалі, тутэйшы нейкі
24 пан, колішні дружка, з ласкі аддаў яму гэты дом і ска-

25 заў яму раз з усмешкай — пакуль, кажа, бальшавікі цябе
26 выгналі з маёнтка, дык ты сам рашыў яго. Пасля гэты

27 пан да нашага воч не паказаў ні разу. Нябожчык пудзеў
28 і пражываў гатовыя грошы, што яшчэ з ранейшага было.

29 Нябожчык памёр, а ён, як няўдалы які, паніч наш. Бацька
30 пудзеў і хварэў, а гэты нават пудзец не ўме, хто яго ве-

31 дае, што гэта за чалавек. Усё маўчыць. І таксама праядае
32 гатовыя грошы. Бацька памёр, а ён, як няўдалы, не ведае,

33 што рабіць. Як дзіця малое. Не ведае, як бацьку пахаваць.
34 Каб яму ўсё было гатовае. І ніхто са знаёмых паноў і поса-

35 не ткнуў, яго не любілі, што ён сваю фамільную зямлю
36 збываў мужыкам. Толькі два паны, такія самыя ўцёклыя,

37 як і наш, прыйдуць на пахаванне. І з Радзівілаўскага зам-
38 ка прыслалі кветкі і аксамітавую покрыўку на нябожчы-

39 ка. У замку ведаюць, што нябожчык і жыць не ўмеў, і па-
40 мёр як старац.

41 — Дык малады Гальвас відзе не служыць, а так сабе
42 жыве?

43 — Невядома, як ён будзе жыць далей.

31 Адам Блецька спахмурнеў: не такога Гальваса яму
 32 было трэба. Яму патрэбен быў вялікі пан або вялікі чын,
 33 каля якога льга было б жыць. Аднак жа рвацца куды-не-
 34 будзь інакш цяпер нельга было і думаць. Яны прыйшлі на
 35 могілкі, і там ён пачаў капаць магілу. Служанка неўза-
 36 баве пайшла, і ён застаўся адзін. Ён чуў, як шуміць вецер
 37 над яго галавой у лісці старых бяроз, і тое, што ён слухае
 38 яго і капае зямлю, а не так сабе ідзе чужой дарогай, уво-
 39 дзіла яго ў раўнавагу, быццам ён ужо зачэпіўся за пер-
 40 шы пункт у новым сваім жыцці. Змрокам ён скончыў ка-
 41 паць і пайшоў назад з рыдлёўкай на плячы. Там яго ўжо
 42 чакалі. Здавалася, што ён тут заўсёды быў і без яго і га-
 43 дзіны не маглі абысціся. Ён расчысціў у калідоры месца,
 44 дзе заўтра працясуць трупу, саскроб рыдлёўкай закарэлюю
 45 гразь на ганку, з-за якой не магла на ўсю шырыню адчы-
 46 няцца фортка дзвярэй. («Дрэнна ж жыў Гальвас», — тры-
 47 вожна падумаў ён.) Назаўтра з палкамі прыйшлі два
 48 прыгорбленыя паны і ксёндз, з замка прыслалі коней, і
 49 жалобная працэсія, найбольш жалобная не смерцю, а тра-
 50 гічнай Гальвасавай убогасцю і бязлюднасцю, прайшла
 51 праз усё Новае Места і праз святую мураваную браму,
 52 якая аддзяляе Новае Места ад горада, і завярнулася на-
 53 права да касцёла. Широкае скляпенне Нясвіжскага пара-
 54 фіяльнага касцёла адбівала ад сябе ціхія словы ксяндзоў-
 55 скай малітвы, і яны ў гэтай пустэльні зліваліся ў адзін гул.
 56 «Божа, дай мне добра жыць», — маліўся мала вядомаму
 57 яму каталіцкаму богу Адам Блецька і хрысціўся па-пра-
 58 васлаўнаму. І ніколі так, як цяпер, ён не адчуваў, што ўсё,
 59 што было, ніколі не вернецца. Яго душа цьмяна адчувала,
 60 што зараз ляжа ў выкапаную ім магілу ўвасабленне таго,
 61 што было раней, і што пачалося на свеце нешта новае, і
 62 што ён выйшаў адтуль і наперадзе, а ці скоро, а ці праз
 63 многа год, будзе для яго нешта страшнае. І трэба яму па-
 64 чынаць жыць спачатку, і ці ўдасца гэтае жыццё? І трэба
 65 асвойтацца з светам. Праз гадзіны дзве ён адзін засыпаў
 66 старога Гальваса зямлёй і астаўся на могілках сам-насам
 67 з маладым Гальвасам. Служанка села наводдалек на
 68 ўздзірванелую магілу і чакала.

69 — Паночку, — сказаў Блецька, — я хачу пры вас
 70 астацца.

71 — Добра, — адказаў Гальвас. — Мне патрэбен слуга,
 72 мужчына.

73 — Але ж я прыйшоў адтуль. Каб мне тут упісацца.

— Упішашся,— сказаў змрочна Гальвас.

Адам Блецька пайшоў з могілак следам за сваім по-
вым панам. Ужо ў горадзе стомлены Гальвас кінуў яму на
рукі свой плашч. Блецька адчуў, што мацней становіцца
на грунт. Праз некалькі дзён непатрэбная тут больш
служанка знайшла іншую службу, і Адам Блецька адчуў
сябе бадай-што гаспадаром ва ўсім доме. Гальваса ён не
бачыў цэлымі днямі і толькі ўвечары раздзяваў яго і
ўкладаў спаць. Ён вельмі хутка палажыўся да гэтай ра-
боты, і пакрысе ў яго пачала з'яўляцца думка — ці не
можна як з цягам часу заўладаць гэтым домам і садам
пры такім дзіўным чалавеку, як яго пан. Ён не ведаў,
што Гальвас і сабе, і яму рыхтаваў іншую дарогу. Усё
вельмі скора выявілася і пацягло Блецьку далей, адарваў-
шы яго ад думак пакрысе і неўзаметку зрабіцца несвіжа-
пінам. З вялікім адчаем ён пакідаў гэтае месца, бачачы,
што зноў пачынаецца невядомасць, але разам з тым, вы-
значаецца дарога і ў зусім ужо чужыя далі і яшчэ далей
ад тых мясцін, куды можа далятаць вецер з-пад роднага
дома. Але дзіўная рэч, ні разу ён не падумаў, што дай-
шоў да гэтай свае сцежкі праз кроў роднага брата.

Месяцаў праз два пасля пахавання бацькі Цэзары
Гальвас пісаў свайму быццам бы другу нейкаму Генры-
ху Тоўхарту:

«...Я не ўладаю так пямецкай мовай, каб пісаць табе
ёю. Таму я пішу табе нейтральнай мовай паміж памі —
рускай, якую ты дасканала ведаеш. Мілы Гіндрык, я ас-
таўся зусім адзін і не толькі нікому не патрэбен, але і мне
ніхто не патрэбен. Я хаджу сярод усяго, што для мяне
абьякавае. Я пахаваў бацьку і жыву цяпер у Нясвіжы,
які стаў цяпер прыграпічным горадам. А наш маёнтак, дзе
ты вырас, астаўся ў іх, у бальшавікоў. Я не маю з чаго
і дня пражыць. Праўда, ёсць фамільнае золата, але яго
так мала і яно так шпарка спывае ў рукі нясвіжскіх пера-
купшчыкаў, што яго можна не лічыць. Сувязей у мяне тут
няма ніякіх. Усе яны яшчэ ўсё глядзяць на мяне не як на
эмігранта, а як на сына таго Гальваса, які сам праз сябе
збяднеў яшчэ да рэвалюцыі. Мяне тут ніхто нічым не звяз-
вае і да нічога не прывязвае. Я нікога тут не люблю, нават
ніводнай жанчыны. Самая дасканалая на ўвесь свет жап-
чына, пасля таго як яна мне да пэўнага часу становіцца
непатрэбнай, уяўляецца мне толькі як жывёльны арганізм
з усім тым агідным, што робіцца ў яго ўсярэдзіне. З гэтага

1 ты можаш бачыць, што я не магу нават і каханнем да
 2 жанчыны прывязаць сябе да таго, чым жывуць усе. Якая
 3 ў іх мэта? Яны проста ўяўляюцца мне казюлямі, якія кі-
 4 шаць на свеце, а пасля здохнуць, напладзіўшы на далей-
 5 шае сабе падобных. Калі два месяцы таму назад я нагле-
 6 дзеўся на мёртвага бацьку, я ўвесь час цяпер адчуваю,
 7 як мяне пранізвае холад: я ўсё думаю пра тое — усярэдзі-
 8 не ў мяне мой шкілет, і я пашу яго ў сабе — самы звычай-
 9 ны шкілет, той самы, што з дзіркамі замест вачэй і носа,
 10 страшны і агідны, і, калі я абмацваю свае пальцы, я праз
 11 скуру абмацваю шкілет. Чалавечае жыццё ёсць непаразу-
 12 менне. Чалавек узнік на зямлі незалежна ад яго волі, а ён
 13 і рад, як мой лёкай мужык Адам Блецька, які ваксуе мас-
 14 боты і прыглядаецца, ці скоро вечар. Вечарам ён мне не
 15 патрэбен і можа жыць сам сабой. Я наглядаў, як ён бывае
 16 рад аж да шчасця. Я табе пішу ўсё гэта на тое, каб ты
 17 мяне зразумеў. Я думаю, што мне варта было б выехаць
 18 адгэтуль. Нашто? Можа, на тое, каб ажывіцца. Усё ж такі
 19 свет вялікі, і ў ім можна многа знайсці хвіліннай асалоды.
 20 Тады ці аб чым не думаеш, і гэта лепш. Можа, я куды-не-
 21 будзь і выеду, а можа, астануся тут жыць дзень за днём,
 22 цакуль у перакупшчыцкіх руках не апыніцца ўсё маё зо-
 23 лата. А тады што будзе — я аб гэтым не думаю. Аднак
 24 жа я хачу мець у жыцці больш такіх момантаў, калі мож-
 25 на забыцца на тое, што ты жывеш на свеце. Яшчэ з неда-
 26 рослых год я ўспамінаю заходнія курорты і наогул захад.
 27 Мне здаецца, што там я знайшоў бы больш асалоды сабе,
 28 чым дзе інакш. Таму я і пішу табе — ці не мог бы я пры-
 29 ехаць да цябе і там нейкі час агледзецца. А там пакіруюся
 30 куды-небудзь. Але і не толькі так. Можа быць і тое, што,
 31 змяніўшы месца і абставіны, я не так гляну на свет і што-
 32 небудзь новае, раней прызнае сагрэе маю душу і я ажы-
 33 ву. Усё ж такі страшна заўсёды думаць, што ты ўвесь час
 34 носіш у сабе свой уласны шкілет і ён ёсць ты сам. А не
 35 ажыву я — дык і так буду жыць, толькі на адзіноце. І не
 36 інакш як там, на захадзе. Я памятаю адно месца, куды мя-
 37 не калісьці вадзіў бацька: перад вачыма гара, як сцяна,
 38 голая, шэрая. Усё замыкаецца тут, не толькі вочы, але і
 39 думкі не могуць ісці далей гары. Сонца тут толькі пасля
 40 паўдня выходзіць з-за гары і не падоўга, і няма бляску
 41 і святла. Там я пражыў бы ў спакоі. Калі годы вайны і
 42 рэвалюцыі не кранулі вашага дома і калі ты жывеш —
 43 панішы мне. Вітаю твайго добрага старога бацьку. Ад май-

го бацькі я апошнімі гадамі не раз чуў, што магіла твае маці заўсёды была ў парадку і доглядзе. Твой Цэзары Гальвас».

Трэба думаць, што ў гэтым пісьме не было толькі таго, што ў ім пісалася. Усё ж такі абьякавы да ўсяго Гальвас кудысьці імкнуўся. Прынамсі пасля, у сваіх гаворках з Генрыхам Тоўхартам, ён прызнаваўся, што не так там тая гара, што сціскала вока і думку, як яму хацелася нешта знайсці на свеце і стаць далей ад усяго, сярод чаго ён жыў у Нясвіжы. Ён непавідзеў усіх, хто не прызнаваў свае колішняй дружбы з яго бацькам. Разам з тым ён не быў абьякавы і да той мясціны, адкуль яго выгналі простыя людзі. Толькі цяпер ён убачыў, што толькі там ён мог бы пражыць жыццё без смутку, бо там не трэба было думаць аб тым, што будзе, калі фамільнае золата апыніцца ў перакупшчыкаў.

Але разам з тым у пісьме сапраўды была шчырасць. Гэта праўда, што цяпер ён усё жыццё мог бы пражыць пад сцяной голай гары. Прасцей кажучы, ён мог цяпер быць усё жыццё і пад чужой воляй, і без усялякай уласнай волі ў жыцці, абы захаваць асалоду не адыходзіць ад раней выпрацаваных хоць некаторых прывычак. Але адно трэба ведаць — у яго пісьме не было апізнання якой бы там ні было позы ці фразы. У гэтым сэнсе тут была самая вялікая шчырасць.

Адам Блецька праз нейкі час, пад сярэдзіну ўжо восені, калі аднойчы Гальваса не было дома, убачыў на стале дробна пісанае пісьмо без канверта і каля яго неахаіна разарваны канверт. Адам Блецька мог не тое што чужое пісьмо прачытаць, а нават і чужых парў коней з чужога хлява вывесці. І ён перабраў ад радка да радка пісьмо, пісанае па-руску Цэзарыю Гальвасу Генрыхам Тоўхартам.

Гэтага Тоўхарта Блецька ведаў. Ведаў нават, куды і калі ён з Гальвасаўскага маёнтка дзеўся. І яму не было нічога дзіўнага ў тым, што пісьмо гэтае прыйшло да Гальваса з Германіі. Калі маёнтак стаў занепадаць, Гальвас выпісаў сабе з Германіі ўпраўляючага. Той прыехаў з жоўкай і пустымі кішэнямі. Гэта быў Тоўхарт, высокі, крыху прысутлены і даволі пажылы чалавек. Ён меў агранамічную асвету, але тутэйшай зямлі не ведаў і пра ўсё пытаўся ў тутэйшага аканома, якога застаў у маёнтку. Неўзабаве ён убачыў, што маёнтак сыходзіць на няма нішто не

ад таго, што дрэпна вялася акапомам гаспадарка, а ад таго, што Гальвас кідае на вецер грошай больш, як можа даць маёнтак. А дзеля гэтага ён прадае і лес з пня, і жыта на полі яшчэ з мая месяца. На гэтым асцярожны немец і аціх і вёў сабе гаспадарку так, як яна вялася акапомам. Тут нарадзіўся ў яго сын Генрых, якога ён пасля завёз у Слуцкую гімназію. Гэта было за некалькі год да імперыялістычнай вайны. Генрых быў ужо рослым хлопцам і ў поўнай меры дружыў з Цэзарыем Гальвасам, як раптам стары Тоўхарт пачаў спасылацца на пейкія свае раней невядомыя хваробы і папрасіў разліку ў Гальваса. Ён спасылаўся таксама і на тое, што памерла яго жонка і ён, адзін, хоча ўжо дажыць веку дома, у Германіі. Тады ён і выехаў разам з сваім Генрыхам. Тыдняў нешта праз два пасля яго выезду пачалася імперыялістычная вайна, і здагадлівыя людзі гаварылі, што хітры немец тут нешта ведаў і заўчасна знік з чужой зямлі. Гэтыя ўспаміны пра Тоўхарта і чужыя расказы пра яго Адам Блецька захаваў у памяці і цяпер падумаў, што ён гэтага Генрыха Тоўхарта ведае. Гэта быў Блецькаў бадай-што равеснік. Блецька памятаў яго і малым, і пасля гімназістам. За Адама Блецьку Тоўхарт ішоў у гімназіі двума класамі вышэй.

Адам Блецька не ўсё разумеў з таго, што пісаў Тоўхарт. Але ён пра шмат што здагадаўся, а шмат што і зразумеў. Яму стала ясна, што Тоўхарт запрашае Гальваса да сябе ў Германію і абяцае яго вылечыць. Ад чаго вылечыць — Блецька зразумець не мог. Тут ён падумаў па-свойму — што Гальвас хворы на пейкую патаемную хваробу і тутэйшыя дактары не могуць ёй даць рады. Навіна аб выездзе Гальваса ў Германію не была прыемная Адаму Блецьку. Тут ён ужо як мае быць атаймаваўся, службы ў верна, і служба была лёгкая. Ён справядліва разумеў, што Гальвас ленаваўся, а можа, і не ўмеў пашукаць сабе добрага лёка і быў рад, што слуга сам прыйшоў да яго. А цяпер трацілася служба і даволі-такі лёгкі кавалак хлеба. Трэба будзе яму, таму самаму, што меў хутарскую ўласнасць і пагарду да павакольных вяскоўцаў, ісці праціцца дзе хоць за парабка. Смутак аб страчаным дома жыцці ніколі яшчэ так моцна не мучыў яго, як цяпер. Не змешыўся смутак і тады, калі Гальвас аглушыў яго навіной: ён запрапанаваў яму ехаць з ім у Германію. Ужо ніякай надзеі не асталася на тое, што калі-небудзь давядзецца вярнуцца ў родны кут. Прынамсі калі праз шмат

год ён убачыў і не пазнаў адразу бацьку і родныя мясціны, ён думаў пра ўсё гэта, як пра нейкі цуд. Цяпер не адставаць ад свайго пана ён згадзіўся адразу. Нічога іншага лепшага ён прыдумаць не мог.

V

У гэтыя часы Генрых Тоўхарт ужо аніяк не быў падобен да таго топкага і высокага гімназіста, які так выразна астаўся ў памяці камлюкаватага Адама Блецькі. Цэзары Гальвас мог больш за Блецьку злавіць на чалавечым твары адценняў, але і ён здзівіўся змесе, якая адбылася ў гэтай асобе. Не тое было важна, што гэты Тоўхарт патаўсцеў і ўзмужнеў. Была нейкая рыса, якая вельмі выразна праступала наверх з яго душы і клала пячаць на кожны яго рух, і бадай будзе праўда, калі назваць гэта скрытнай пагардлівасцю да ўсяго навакольнага. І здавалася, што гэты чалавек нешта раптам зразумеў і заклапаціўся гэтым на ўсё жыццё. І ўсё было скрытна, усё трывалася быццам пра запас, але з прычыны маладосці чалавек яшчэ не вытрымліваў свае скрытнасці, і ўсё з душы пачынала рвацца наверх, пакуль яе гаспадар не ўспамінаў, што яго душа павінна быць тайнай усяму свету. Але тут не было знарочыстай хітрай скрытнасці. Тут усталёўвалася натура на ўсё жыццё, холадна і роўна.

Калісьці Генрых Тоўхарт быў бедны гімназіст. Бедны не таму, што стары Тоўхарт не меў грошай, а таму, што кожная капейка, выкручаная з Гальвасаўскага маёнтка ў Тоўхартаву кішэню, далучалася да тых капеек, якія перарасталі ў рублі, а рублі ў сотні рублёў. І калі які-небудзь Ксавэр Блецька, малапісьменны хамула ў рыжых ботах, ашчасліўлены тым, што яго сын гімназіст, адзяваў гэтага сына з іголачкі, дык Генрых Тоўхарт даношваў свае гімназіцкія штаны аж дагуль, пакуль яны ўжо рабіліся бялявага колеру. Аднак жа гімназіст Блецька быў зашмальцаваны і з вытырклымі каленямі ў штанах, а Тоўхарт хадзіў, хоць і залатаны, але чысценькі і выпрасаваны. Ён ведаў, што такое зборлівасць. Бацька лічыў найлепшым выхаваннем, калі сын будзе змалку ведаць усе спосабы жыцця. І малады Тоўхарт ведаў, што яго бацька не звяжае на свой заробтак у Гальваса і грабе сабе колькі хоча з маёнтка, і Гальвас пра гэта нават і не здагадаецца. Штогод Тоўхарт перасылаў грошы к сабе ў Германію, і такім

С парадкам к вайне ў яго быў даволі-такі круглы капіталік. С Вельмі можа быць, што ўсё гэта і паклала след на душу С маладога Генрыха, які прывык бачыць, што вельмі выгад- С на мець у сябе за плячыма тое, пра што нават і не здагад- С ваецца той, хто стаіць у яго перад носам. Цяпер гэта С быў западта ўжо нейкі сталы і дамавіты малады чалавек.

С Адам Блецька апынуўся ў яго дома і жахнуўся: усё С тут душыла яго, усё тут яму было цеснае і цяжкае. Так С прынамсі яму здавалася. Гэта быў гарадскі дом, і горад С быў вялікі. Непрыемная была Блецьку і падмеценая чыс- С тата вуліц. З непрывычкі да ўсяго гэтага ён доўгія меся- С цы шукаў вачыма дзе-небудзь кепскага гною або хоць С пацярушанай саломы. Дом быў мураваны і з маленькімі С пакойчыкамі. Гасцінны гаспадар адвёў два пакойчыкі Цэ- С зарыю Гальвасу, а Блецька атабарыўся ў мураванай пры- С будоўцы к дому і стаў цяпер не так слугой Гальваса, якому С мала што і трэба было, як сапраўды такі прыгонным рабо- С чым самога Тоўхарта. Гальвас недзе бадзяўся штодзень С да позняй ночы на горадзе, тады як Тоўхарт, яго быццам С бы друг, сядзеў вечарамі дома як зусім сталы чалавек. С Пры доме быў садок і агародзік, быў скляпок з падліча- С нымі на штукі яблыкамі, і Адам Блецька завіхаўся каля С дома з цямна да цямна. Уставаў ён заўсёды прыцемкам, С адчуваў, што недзе за горадам зараз будзе ўсходзіць сон- С ца, і думаў, што гэтае самае сонца свеціць недзе і над Няс- С віжскай дарогай.

С Адноўчы, калі Гальвас быў вельмі пездаволены тым, С што яго слуга не разуў яго перад сном таму, што быў С заняты нейкай Тоўхартавай справай, Тоўхарт паглядзеў С на свайго госця і друга і з затоенай злосцю сказаў:

С — Мілы Цэзары, я даўно хачу з табою пагаварыць. С (Гальвас здзіўлена ўзвёў вочы на Тоўхарта.) С Бачыш, Цэ- С зары, я твой друг. З твайго пісьма я адразу ўбачыў, што ты С гінеш ад таго, што ў цябе ўсё адабралі.

С — Я мала цікавіўся тым, што ў мяне было.

С — Гэта ты гаворыш з свае дурной гордасці, якая так С характэрна ўсім тым, хто выйшаў адтуль, з усходу ад Гер- С маніі.

С — А ў немцаў хіба няма гордасці?

С — Я гавару пра дурную гордасць. У немцаў яна разум- С ная і аснована на практычнасці. Бачыш, Цэзары, я твой С друг. І як толькі я даведаўся, дзе ты і што з табою, я не С мог данусціць, каб ты пранаў там.

— Я табе вельмі ўдзячан, Генрых, але цяпер я ўбачыў, што і тут, і, мусіць, ужо нідзе, я не знайду сабе месца і таго, чаго я хацеў бы.

— А чаго ты хацеў бы?

— Так выразна адразу я табе сказаць не магу.

— Тады, можа, мне сказаць за цябе? Ты хацеў бы быць тым, чым ты быў да рускай рэвалюцыі?

— Не магу і гэтага сказаць. Я тады быў тым, чым быў, так, як на свеце ёсць тое, што ёсць.

— Зпоў дурная гордасць. Ты не хочаш сам нават перад сабою прызнацца, што стаў нічым, што цябе рэвалюцыя выкінула з цябе самога. І так ты будзеш, як пясок пад нагамі, пакуль не скінеш з сябе сваю ранейшую прыроду і не пачнеш дзейнічаць на сваім цяперашнім грунце, выходзячы з таго, як ты і што ты цяпер.

— Я ніколі і рапей не дзейнічаў.

— Тым больш гэта патрэбна табе цяпер. Раней Гальвас быў блакітным матылём, цяпер павінен стаць практыкам.

— Што значыць стаць практыкам?

— Слухай, Цэзары, са мной так не можна гаварыць.

— А як з табой гаварыць?

— Са мной не можна прыкідвацца, што зямля гэта не зямля і неба гэта не неба. Са мною трэба — калі ідзеш па гнаі, дык і гавары, што твае погі месяц самае найсапраўднае паскудства.

— Мілы мой Гіндрык, я ўжо даволі навучан, каб яшчэ вучыцца.

— Нічому ты не навучан. (У яго голасе загучэла раздражнёнасць.) Табе няма дзе на свеце дзецца і ты хочаш быць такім, якім быў да свайго няшчасця?!

— Ты хочаш проста сказаць, што я павінен зарабляць свой хлеб?

— На што так гаварыць — «зарабляць хлеб»!

— Ну, можна сказаць — трэба старацца жыць! Тое самае. А я не хачу старацца. Трэба жыць, а не старацца жыць. Гэта страшна — старацца, каб жыць, а жыць, каб старацца. Тут няма ні сэнсу, ні апраўдання.

— А што, па-твойму, сэнс?

— Я бачыў бы сэнс у тым, каб не думаць пра яго і не шукаць яго.

— А яго не трэба і шукаць. На чорта ён патрэбен. Ён заўсёды ў тым, што ты робіш!

- 17 — Робіш ці вымушан рабіць?
- 18 — А гэта не важна. Чалавек і жыве таму што радзіўся і вымушан жыць.
- 19 — Дык я так не хачу. Падначаліцца неабходнасці і быць шчаслівым свядомасцю таго, што ты гэтага парога не пераступіш?
- 20 — Быць шчаслівым не ад неабходнасці падначалення, а ад свядомасці, што я праз гэта дасягну таго, чаго я магу дасягнуць. І тады пляваць мне на ўвесь свет. І гэтым я вышэйшы за ўсіх.
- 21 — Вышэйшы за ўсіх? З парванымі ў пінжаку локцямі?
- 22 — Няхай дурні млеюць на бляску, у той час, калі Германія прыніжана і абскублена.
- 23 — Малая ўцеха — парваныя локці.
- 24 — Гэта ты гаворыш — матыль, які жыве гатовым сонцам.
- 25 — Мне хочацца цябе зняважыць за тую праўду, якую ты мне сказаў у вочы. Ад дружбы да п'янавісці вельмі блізка. Я не хачу быць, і не магу, казюляй, якая пароджана на тое, каб пражыць у гнаі.
- 26 — Нашто гаварыць пра казюлю, калі лепш сказаць пра гаспадара, які важдзецца з гноем, а пасля жне хлеб.
- 27 — Ты хочаш, каб я змяніў сваю прыроду і стаў чорным працавіком? Гэта нізка — зменьваць сваю скуру. І прыкра. І ганьба.
- 28 — А ты ж мне пісаў, што ты абыякавы да ўсяго? Значыцца, ты не абыякавы да ўсяго. Ты яшчэ жывы, раз ты гаворыш пра ганьбу і баішся яе. Тым больш я з радасцю гавару табе пра свой сімвал веры. Прыкрасць на свеце ёсць. І боль ёсць. Але няма ніякай ганьбы. Няма нічога ні нізкага, ні высокага. Ёсць дзеянне, і больш нічога.
- 29 — Мой Адам Блецька кожную рапіцу выпасіць з-пад майго ложка гаршчок, — закрычаў раздражнёны Галь-вас. — І гэта таксама дзеянне!
- 30 — І гэта дзеянне! І пляваць твайму Блецьку на тое, што ты пра гэта думаеш.
- 31 — Значыцца, ты і мне прапаведуеш тое самае?
- 32 — Бачыш, ёсць рускі мужык Блецька, які жывёлінай быў і ёй заўсёды астанецца. Гаршчок пад тваім ложкам — гэта яго хлеб. І ёсць сапраўдны чалавек, які ведае цану і твайму гаршку, і твайму Блецьку. І калі перад тваімі вачыма стаіць мільён Блецькаў. Хіба тваё дачыненне да іх

01 не такое самое, як і да аднаго Блецккі? А калі ўявіць сабе,
02 што ўвесь свет, апроч мяне, гэта толькі Блецккі. Якое
03 тады маё дачыненне да ўсяго свету?

04 — Але ж Блецккі выгналі мяне адтуль, дзе я мог не
05 задумвацца над тым, што такое сэнс!

06 — Вось ты парэшце і практыкам стаў. А гаварыў, што
07 гэта ганьба. Не, ты яшчэ чалавек! Тым больш тваё дачы-
08 ненне да ўсяго павінна быць як да Блецккі, казюлі і чар-
09 вяка.

10 — Але ж свет не з адных толькі казюль і чарвей!

11 — А якая карысць мне з таго, што я прыглядацца бу-
12 ду да ўсяго свету, што пра мяне думаюць. Сутнасць усяго
13 чалавечага грамадства ў тым, што кожны імкнецца як-не-
14 будзь і чым-небудзь стаць вышэй за іншых. За першын-
15 ства на свеце вядуцца войны, за першынство на свеце ні-
16 жэйшыя выслужваюцца перад вышэйшымі. Лепшы і гор-
17 шы ляжаць кавалкі. І хто першы дабяжыць, той схопіць
18 не горшы, а лепшы кавалак. Дзе ж тут хвалёнае чалавечае
19 сумленне? Яно існуе толькі ў мазгах тлумачоў, якія з гэ-
20 тага хлеб ядуць. Таму я кажу: што мне да таго, што хто
21 думае пра мяне. Каб я, скажам, дайшоў да таго, што мог
22 бы мець рэзідэнцыю на іншай планеце, а Зямля была маім
23 маёнткам, калоніяй. І я мог бы сілай — ну, скажам, тэхнікі
24 ці іншай толькі мне ўласцівай сілай, рабіць з чалавецтвам
25 што захачу. Ну, быў бы я, скажам, чалавек іншай пароды.
26 Быў бы я асілкам. Ну, у тысячу метраў вышыні і пад маім
27 абцасам праходзіўся б цэлы гарадскі квартал. І самы моц-
28 вы выстрал з чалавечай гарматы быў бы мне як калючка
29 з шыпышы, не больш. Прайшоў бы я ранкам. Прай-
30 шоў бы я ранкам і душыў бы падэшвай сотні людзей, як
31 цяпер мух або мурашак. Мне крычалі б услед з-пад маіх
32 ног: — забойца, крывапіец! Хіба б мне не было ўсё роўна,
33 што пра мяне гавораць? Ці я тады лічыўся б што добра,
34 а што кепска? Ты разумееш? Гэта прыцып.

35 — Але ж ты не асілак. Больш таго, цябе самога пакі-
36 нулі з парванымі локцямі.

37 — Гэта нічога. Толькі так павучыўшыся глядзець на
38 свет, можна перамагчы яго і заўладаць ім. А глядзець яму
39 ў вочы і дбаць, што ён пра цябе думае, — так сам ляжаш
40 яму пад ногі. Гэта закон самога свету. І хто прыме гэтую
41 веру, той заўладае ўсёй будучыняй. І ты павінен у гэта
42 ўвераваць. Можа табе гэтая вера і новая, і гэта напэўна

01 так, але ты цяпер вымушап шукаць сабе веры. У цябе ада-
02 бралі і веру, і ўсё. Ты цяпер голы.

03 — Твая вера агульначалавечая ці нямецкая?

04 — Нямецкая і агульначалавечая. Нас збілі і абскублі,
05 і ў нас цяпер царванья локці; але мы ясна бачым, што
06 мы самая перадавая нацыя ў свеце. І мы хочам не ратунку,
07 а панавання. А панаваньне можна толькі над тым, каго пена-
08 відзіш. Таму мы сваім нацыянальным пачуццём павінны
09 зрабіць нянавісць да ўсяго, што не наша, а нам павінна
10 быць усё роўна, што пра нас думаюць. Бязлітаснасць па-
11 вінна стаць нашым сцягам. Я ведаю, узнікне адно пыта-
12 не, якое прадбачу. Гэта прынцып чалавечай пакуты. Давя-
13 дзём яе да абсалюта. А для гэтага возьмем чыстую нявін-
14 насць. Яснавокае нявіннае дзіця. І найвышэйшая мера
15 яго пакут ад чужой нянавісці. Можна, гэта і з'явіцца той
16 мерай, каля якой будуць хістацца слабыя духам. І вось
17 гэтую слабасць мы назавем хімерай. Не замілаванне, а ня-
18 навісць будзем прапаведаваць мы. Мы зробім гэта нашым
19 евангеліем і з гэтага пункту погляду падумаем — ці пры-
20 мем мы Гётэ і Байрана як нацыянальных філосафаў новай
21 Германіі; яны цікавіліся смуткам і слязою. Прышла пара
22 прызнаць Германію толькі з жалезным сэрцам і нянавіс-
23 цю. Урэшце сказаць, тое, што мы называем культурай і
24 цывілізацыяй, дасягнута праз знішчэнне звяра чалавекам,
25 праз развіццё чалавека нават і фізічна на крыві і мясе за-
26 бітай жывёліны, на знішчэнні слабейшых і няздольных
27 плямёнаў вышэйшымі і здальнейшымі. І я лічу, што ў імя
28 вялікай мэты мне дазволена зрабіць тое, што ніжэйшымі
29 і горшымі лічыцца шальмоўствам і агіднасцю, і глядзець
30 спакойна ўсяму свету ў вочы, носячы ў душы свядомасць,
31 што мараль чарвяка і казюлі да мяне ніякага дачынення
32 не мае. І ён будзе, той ніжэйшы, пераможны мной, верыць
33 мне. Ён будзе ведаць, што я лгу. Але я буду глядзець яму
34 ў вочы, наставіўшы на яго зброю, і ён будзе ў знак згоды
35 ківаць галавою, што я не лгу. Каб дагадзіць мне, ён будзе
36 ісці сам супраць свае душы. А калі я назаўсёды павешу
37 над яго галавой зброю, ён глыбока ўверуе, што я не лгу
38 і што я самая святая праўда. Так прыйдзе новы свет і так
39 усталяецца новы прынцып і новая мера дабра і зла, спра-
40 вядлівасці і шальмоўства. І калі ты ўверуеш у гэта, ты,
41 якога штурнулі каленам над зад, голага і збэнчанага, ты
42 знойдзеш вялікую мэту ў жыцці. Такім парадкам мая ня-
43 мецкая вера робіцца агульначалавечай верай. І так пачнец-

ца новы чалавек. Стары чалавек, як вышкі таго грамадства, якое развівалася на піжэйшых сваіх стадыях, сантыментальны чалавек, саступіць месца гордаму і прыгожаму жалезнаму чалавеку. І ўсё гэта можа ажыццявіць толькі нямецкая нацыя — вялікі практык і арганізатар. І гэта так і ёсць. Чаму твой бацька не мог у Расіі абысціся без майго бацькі з Германіі?

У гэты момант Гальвасава абыякавасць да ўсяго свету скончылася. Трэба думаць, што сваёй пропаведдзю Тоўхарт нападў на нейкае балючае месца ў Гальвасавай душы. Выступіла на павярхню тое, што магло б і драмаць цяпер ужо вечна, як непатрэбная міпуўшчына. Ён з пагардай глядуў на Тоўхарта і крыва ўсміхнуўся. Асцярожны Тоўхарт дапытліва паглядзеў на свайго друга, чакаючы, што той мае сказаць. Але той маўчаў, і Тоўхарт бачыў на гэтым твары злюбнасць. Нарэшце Гальвас сам не вытрымаў маўчання:

— Я табе веру, што мой бацька не мог абыходзіцца без каго б там ні было, але ты з такой упэўненасцю гаворыш, што ў мяне кінець злосць.

— Якая?

— Ужо ў Нясвіжы, у эміграцыі; перад смерцю мой бацька — ад смутку пачаў прадумваць усё сваё жыццё. І многа разоў гаварыў тое, чаго я не хацеў слухаць і што мае душы не крапала. Ён крычаў у мае вушы, што, калі ён бяднеў, яго ўпраўляючы Тоўхарт багацеў і проста краў у яго грошы. Гэта было яму лёгка, бо праз яго рукі ўсё ішло. Мой бацька толькі перад смерцю дадумаўся пра гэта! Можна гэта і была тая прычына, з-за якой паша фамілія апошнімі гадамі перад вайной так шпарка кацілася да беднасці. Я не ўпікаю нікога. Усё і так страчана. І гэты дом, дзе я цяпер гавару з табой, пастаўлен за грошы з нашага маёнтка.

— Мой бацька не рабіў ніякага праступку. Узятая з нашага маёнтка грошы, — спакойна гаварыў Тоўхарт, — мой бацька арганізаваў на карысць. Каб не ўзяў мой бацька, іх расцяглі б рускія мужыкі і прапілі б у карчмах. У Расіі без гэтага пельга. Усё, што на ўсход ад Германіі, толькі дарма займае зямлю. Рускі мужык ні на што не здолеў, ты сам гэта ведаеш.

— Мне не важна — ведаю я гэта ці не. А сапраўды, — яго — таго мужыка і не ведаю. Я з ім ніколі не гаварыў і мала калі яго бачыў.

01 — Гэта лішні раз даводзіць вашу вяздольнасць. Вы ўсе
02 там не ведалі, па чым хадзілі. Якія ж вы можаце быць
03 гаспадары? Вы не ведалі таго, што ваш мужык не можа
04 нават памідораў вывесці.

05 Усю гэтую гаворку слухаў Адам Блецька, які ў сусед-
06 ніх пакоях быў пастаўлен вышмароўваць шчоткай падло-
07 гу. Яму хацелася хапіць Тоўхарта за горла і крыкнуць:
08 «Брэшаш! Я ў сто разоў за цябе лепш гаспадарыў! Мой
09 бацька пайлепшы сад завёў! Я вывеў бы найлепшыя га-
10 тункі яблык!»

11 Пасля ён слухаў, як Гальвас і Тоўхарт пачалі злаваць
12 адзін на аднаго і бадай-што сварыцца. Праўда, Тоўхарт
13 толькі агыркваўся, і даволі спакойна. Блецька бачыў, што
14 Гальвас вельмі абражаны, і ў гэтыя хвіліны пачуццё блі-
15 засці і вернасці да свайго пана выразна ажыло ў ім. Вы-
16 браўшы зручны момант, ён асмеліўся намякнуць Гальвасу
17 аб сваім шчырым спачуванні яму, супроць Тоўхарта.
18 І раптам убачыў, што ён ужо не чалавек. Гальвас пагард-
19 ліва паглядзеў на яго і быццам бы нічога не чуў. Блецька
20 не меў ужо ніякай свае волі і годнасці. Гальвас ненавідзеў
21 Блецькава спачуванне да сябе і яго нязгоду з Тоўхартам.
22 Хоць Тоўхарта таксама ненавідзеў, і Блецька гэта бачыў
23 выразна. Блецька зануў, зусім апанураў і змоўк языком
24 і душой. І ні ён, ні Гальвас не ведалі і нават не здагада-
25 ліся, дзеля чаго Тоўхарт так старанна выкладаў свайму
26 другу свой фашысцкі сімвал веры. Усё выявілася праз не
27 вельмі далёкі час. Але абодва яны нават і падумаць не
28 маглі, што тут пачалася кожнага з іх вялікая трагедыя,
29 якую Адаму Блецьку хіба толькі ўсімі жыламі сваімі трэба
30 было перамагчы, каб хоць пад старасць, праз многа год,
31 старацца пачаць жыццё спачатку.

VI

32 Пачалося жудаснае бадзянне па чужой, пезразумелай
33 зямлі. Гальвас узненавідзеў Тоўхарта, і галоўным парад-
34 кам за тое, што той глядзіць на яго, як на нейкі матэрыял
35 для сябе. Гальвас аб гэтым пачаў здагадацца. На разві-
36 танні Тоўхарт і Гальвас пацалаваліся, і Тоўхарт так гля-
37 дзеў на свайго друга, быццам хацеў сказаць: «Няма чаго
38 тут лішне развітвацца. Ты яшчэ вернешся сюды, і пеўза-
39 баве».

40 Не могучы абысціся без слугі, Гальвас пацягнуў Блець-
41 ку за сабой па гарадах і курортах, і абодва яны не маглі

знайсці прыстапішча. Нарэшце пачаўся голад. Дайшло да таго, што ўжо і слуга стаў пенатрэбен. Гальвас, не маючы ўжо і бялізны перамяніцца, стараўся адчапіцца ад свайго слугі. Але той упарта не аставаўся ад яго, нейкага ўжо адзічэлага і атупелага, ужо ў зашмальцаваным гарнітуры і з парванымі локцямі. Блецька раз прыгледзеўся, што той у нейкага абадранца выйграў у карты грошы. Упачы Блецька забраў гэтыя грошы з Гальвасавай кішэні і праз гадзіны тры ехаў ужо ў поездзе. Ён з'явіўся да Тоўхарта і напрасіў есці. Той яго накарміў і паказаў, дзе спаць. Гэта была тая самая мураваная прыбудоўка к дому. Адам Блецька астаўся толькі за хлеб і за неданоскі адзежы службыць — месці і скрэбці, вазіць і насіць і ўслужоўваць у гэтым пенавідным яму доме і на гэтай страшнай і агіднай яму зямлі.

Пра Гальваса не было аніякай чуткі. Але нешта праз паўгода ён з'явіўся, нечакана для Блецькі. Гэты не пазнаў яго адразу. Гэта быў худы, як дошка, бадай-што абадранец. Тоўхарт спаткаў яго вельмі ветліва.

— Друг мой, — сказаў ён, абнімаючы Гальваса, — я чакаў цябе, я ведаў, што ты вернешся. Дзе ты быў дагэтуль?

— Усюды быў. Я нават афіцыянтам, нават лёкаем быў. На тым самым курорце, дзе тая гара, як сцяна, пра якую я табе тады пісаў і дзе я быў у маленстве.

— Цяпер табе трэба адзецца. І не трэба больш бадзяцца. І не трэба злаваць. Я цябе павяду праз усё жыццё. І ты пасля ўбачыш, што мая праўда і мая вера будзе і тваёй і агульначалавечай.

— Дык што мне трэба рабіць? — слабавольна абазваўся Гальвас.

— Не спяшайся пытацца. Яшчэ многа год паперадзе. Хто параджаецца, той не пытае, што яму рабіць.

— А ты яшчэ ўсё думаеш, што я павінен панава радзіцца? — вяла ўсміхнуўся Гальвас.

— Мілы мой, — такім жа ласкавым тонам адказаў Тоўхарт і з радасцю прыглядаўся да Гальвасавай усмешкі, зпаходзячы ў ёй рысы лісліваесці да сябе, чаго раней апіян не магло быць. — Мілы мой, я сам, можна сказаць, панава радзіўся.

— Нашто ж табе трэба было панава раджацца? — пердаверліва сказаў Гальвас, бачачы ў ласкавасці свайго друга жорсткую ўладарнасць самаўпэўненага гаспадара.

— На вайну я трапіў па разбор шапак. Аднак прыўшоў дадому са скалечанай душой. Нас разбілі. Тым больш цяжэй мне было хаваць бацьку. Я астаўся адзін. Рэвалюцыю я пераседзеў ціхым у гэтым самым доме, які пакінуў мне бацька. Але вось я пачаў сыходзіцца з такімі, як я сам, людзьмі і цяпер я, разам з імі, ведаю: тое, у што я верую і што я ёсць сам, рапа ці позна паставіць свой жалезны п'едэстал над усім светам. На п'едэстале будзем мы, а над ім казіолі і чэрві.

10 — Гавары мне выразна, чаго ты ад мяне хочаш? — аж затросся Гальвас.

12 — Да выразнасці ты дойдзеш дзень за днём і месяц за месяцам.

14 — Дык што мне трэба будзе рабіць у цябе?

15 — Ты будзеш у нас спецыялістам па рускіх справах.

16 — А ёсць яшчэ спецыялісты і па іншых справах?

17 — П'едэстал будзе стаяць над усім светам.

18 — Слухай! Ты належыш да якой-небудзь тайнай нямецкай партыі?

20 Тоўхарт маўчаў. Не менш як дзесяць хвілін Гальвас чакаў яго адказу і не дачакаўся. Той глядзеў у адно месца перад сабой, і Гальвас адчуваў, што позірк гэты крапае толькі частку яго твару, але ўвесь ён сам пад яго ўладай. Маўчанне гняло Гальваса. Ён ужо бачыў, што ніякага адказу яму не будзе. Ён сказаў:

22 — А чаму ты так хочаш, каб я быў тым, кім ты сказаў?

24 — Ты мой друг, і я дбаю аб табе.

26 — Табе трэба многа такіх, як я?

28 І зноў маўчанне, і зноў Гальвас адчуў дзесьці па адным сваім вуху ледзяны позірк. Ён бачыў, што справа скончана і што яму хацець тут ці не хацець не можна. Ён адышоўся да акна і вяла пачаў глядзець, як ля чорнага ўвахода ў дом Адам Блецька абкладвае дзёрнам высокую граду з пейкай густой расліннасцю. Упершыню за сваё жыццё ён стаў прыглядацца да таго, што расце на зямлі. «Нямецкая гэта расліна ці і там у нас яна расла? Чорт яго ведае, што там якое расло!» Яго душыла злосць і цягнула да забыцця. Ён адчуў па сваім плячы руку свайго друга:

30 — Мілы Цэзары, у мяне сёння будзе сціплы банкет, і ты ўбачыш маю нявесту. Я хачу, каб ты быў. Будзь дома.

32 Гальвас кіўнуў галавой, да канца не расслухаўшы таго, што гаварыў яму Тоўхарт. Ён моўчкі сеў пры акне і доўга

сядзеў: можа, гадзін праз дзве ён адумаўся ад бяздум'я. Блецкі на двары ўжо не было. І Тоўхарта нідзе не відно было. Ён хацеў знайсці сабе яшчэ большую адзіноту. Ён адчыніў Блецкаву прыбудоўку і ўбачыў, што на нейкай доўгай скрыні яго ранейшы слуга ляжаў у дрымоце. Ніколі яшчэ на Блецкавым твары не было напісана гэтулькі бяздум'я, як у гэты момант. Гальвас быццам нічога не заўважаў павокал сябе і раптоўным рухам лёг на скрыню побач Блецкі. Ён плячыма наваліўся на Блецкаў бок і руку, і той баяўся паварушыцца. Было падобна, што Гальвас уздыхае. «Можа, ён і не заўважыў, што я тут ляжу», — думаў яго ранейшы слуга.

— Ты адразу сюды паехаў? — нечакана, можа, пават і для самога сябе сказаў Гальвас.

— Дзе б я мог дзецца? — адказаў Блецка, стараючыся выпаўзці з-пад плячэй пана, якога ён цяпер не пазнаваў і якому — ён цяпер гэта адчуваў — неўзабаве зноў прыйдзецца служыць.

— А ці памятаеш ты, якой фарбай былі вымаляваны вокны, там, у нашым доме?

— Чорнай фарбаю, — сумна сказаў Блецка.

— Белаю! Ты хлусіш! Не ведаеш, а гаворыш!

Гальвас сеў, закурыў і выйшаў. Адам Блецка адчуў усёй сваёй істотай, што Гальвас, як ад чаго агіднага, адхінуўся ад яго.

— Чорнаю, а не белаю, — думаў і моцна сказаў Блецка, з пянавісцю гледзячы ў бок Гальваса. — Сукін сын, не памятае, які ў яго быў дом. Шкада, што я цябе тады да піткі не абабраў.

Раптам Гальвас паклікаў Блецку, і той пабег. Блецка адзяваў Гальваса і бачыў, што тут ужо новы гарнітур і новая бялізна. І, сам не ведаючы чаму, адчуў сябе смялей, і душа яго паспакайпела. Увечары прыйшла старая пара людзей, і з імі маладая іх дачка Эльза. Яна была яшчэ бадай-што падростак і дзіўна павольная ў рухах. Усе сядзелі за сталом, і Тоўхарт кожную сваю фразу гаварыў на-пямецку і пасля ў бок Гальваса па-руску. Насупроць свае западта маладой півесты ён быў высокі і грузны ў плячах. Адам Блецка многа разоў сюды ўваходзіў, памагаючы служанцы, і кожны раз прыглядаўся да Эльзы. І Гальвас глядзеў на яе і думаў, што яе льга ўзненавідзецца за тую грывасу, што кожны раз з'яўлялася на яе твары, калі яна глытала яду. За сталом сядзелі вельмі мала, пры-

01 намсі так здавалася Блецьку. Праз гадзіп дзве пайшлі.
 02 Тоўхарт вёў Эльзу пад руку праз цэлы квартал. З пры-
 03 стойным далікацтвам ён тут з усімі развітаўся і пайшоў
 04 з Гальвасам назад, а Блецька за Тоўхартавымі гасцямі па-
 05 нёс далей нейкі пакупак. Ці то гэта быў які-небудзь пада-
 06 рунак жапіха сваёй нявесце, ці то што іншае — гэта яго не
 07 цікавіла. Ён думаў не пра гэта. Ідучы, ён глядзеў на Эль-
 08 зіны плечы, сачыў за яе паходкай, і яму страшна хацелася
 09 дакрануцца да яе. У гэтага здаравеннага цягавіка адры-
 10 валіся рукі ад цяжару таго, што ён нёс, але ён не заўва-
 11 жаў гэтага. З ім рабілася нешта страшнае. Быў момант,
 12 што ён хацеў ужо выдумаць якую-небудзь прычыну і ісці
 13 бліжэй каля яе. Ён усцягнуў цяжар на трэці паверх яе
 14 кватэры і паволі пайшоў назад, прыглядаючыся на вулі-
 15 цы да кожнай жапчыны. І раптам душа яго захлынулася
 16 ў смутку. Перад ім паўстаў вобраз яснага дня і яго ўлас-
 17 ная адзінота ў лясах на дзікіх дарогах. «Божа літасці-
 18 вы», — бадай-што вырвалася праз яго зубы, і ні з чым не-
 19 параўнаная нянавісьць да ўсяго свету, да ўсяго, што ў ім
 20 існуе і мае існаваць, заўладала ім. За тое, што ўсё так да-
 21 лёка, за тое, што ён не стаў вышэй над усім — за ўсё да ўся-
 22 го нянавісьць! Цяпер ён пазнаў больш свету, як тады знаў,
 23 калі быў у сваім доме і лічыў за шчасце ўзвышацца над
 24 усім і ўсімі, што навокал яго былога гнязда. Цяпер ён ба-
 25 чыць, што думаў тады стаць вышэй над малым, што свет
 26 большы, чым яму тады здавалася. І ён будзе ў гэтым свеце
 27 стаяць нізка. Але як цэнтр яго смутку, як пункт, куды ўсё
 28 імкнецца, — вырастала перад ім постаць той самай, якую ён
 29 так неспадзявана напаткаў і папалохаў, калі зрываў з
 30 цвікоў на сцяне яе дома кілбасы і сыры. Яна, толькі яна!
 31 І не будзе яму без яе спакою! Ён яе ведаў змалку і не ра-
 32 зумеў, чаму яшчэ ў тыя часы, калі забіў брата, кожны
 33 раз пры спатканні з ёю траціў раўнавагу душы. Але яна
 34 была занадта простая для яго, і ён, не думаючы пра гэта,
 35 мала глядзеў на яе, хоць быў час, ранейшы, калі яна яму
 36 траплялася на вочы часта.

37 Было цёмна ў яго мураванай прыбудовы. Ён кінуўся
 38 на скрыню і ляжаў не раздзёючыся. Ён ужо нават пачаў
 39 драмаць. І ў дрымоце перад ім сталі дзве: тая і Эльза,
 40 якую ён толькі ўпершыню ўбачыў і жыццё і душа якой
 41 былі для яго цёмная тайна. І таму было дзіўным яе з'яў-
 42 ленне. Чаму яны разам прыйшлі да яго? Хіба ім суджана
 43 абодвум мець нейкую ролю ў яго жыцці? Ці іх уласны

лёс, кожнай, сутыкнецца як-небудзь адзін з адным? Сон не праходзіў і не скончыўся. Абедзве яны, як прывіды, стаялі перад ім.

Яго пабудзіў Тоўхарт. Мусіць, было позна. Страшная цішыня вісела ўсюды. Тоўхарт асвятліў Блецьку электрычным ліхтарыкам, пасля патушыў святло. Блецька доўга моўчкі праціраў вочы. Тоўхарт цярыліва чакаў і, не запальваючы больш агню, ціха пачаў гаварыць:

— Твой бацька адзін там астаўся?

Адам Блецька ўвесь скалапуўся.

— Адзін астаўся мой бацька.

— Можка, ты з ім хацеў бы пабачыцца?

— Дзе і як? — утрупянеў Блецька.

— Там, дома.

Блецька падскочыў.

— Як гэта?

— Там недалёка ад граніцы твой дом. Хіба ты там дарогі глухія пазабываў? Сюды ты здолеў явіцца.

— Я там буду, ці як?

— Пра гэта мы з табой разам падумаем.

— Там жа я забіў брата. Як жа я магу быць там? Пра гэта на ўсю акругу гаворка ішла, маё імя там называлі, можка, на сто вёрст і расказвалі, які я.

— А як твой бацька астаўся жыць там?

— Астаўся. Там дом.

— Ён не рад там жыць?

— Не, ён рад там жыць. І я там хачу жыць. Але няма як мне там жыць. Я туды не магу і вачэй паказаць. Я там забіў брата.

— У вас там добры дом?

— Добры.

— Лепшы за мужычыя хаты?

— Ого! Дзіва што лепшы! Мы не былі мужыкамі. Мы куплёную зямлю мелі.

— Я ведаю, ведаю ўсю вашу гісторыю. Твой бацька спачувае табе?

— Я ж у яго адзін.

— Твой бацька сумуе па табе?

— Божа мой!

— Лажыся і спі. Будзь тут пры мне смела. Я не пакіну думаць пра цябе. І пра твайго пакрыўджанага бацьку я не забуду. І не думай ні пра што. Ты каля мяне блізка, і я з табой заўсёды магу пагаварыць. Спі.

І ён папацёмку выйшаў. Адам Блецька лёг і закінуў рукі за галаву. Усё гэта яму было дзіўна і незразумела. І ў яго дрымоце зноў з'явілася яна. Як прывід, як пакута яго жадаанняў, далёкая і страшная цяпер яму. Што з ім рабілася? Ён спаў усю ноч цяжка. З цяжкай галавой ён падняўся зрапку і ўпрогся ў сваё ўслужаванне Гальвасу і Тоўхарту. І ў той жа дзень, як сцяміла, у прыбудоўку да яго зноў прыйшоў Тоўхарт, і зноў адбылася тая ж самая, слова ў слова, учарашняя гаворка. І зноў асталася няскончаная, пакіпуўшы ў яго няведанне і толькі першыя здогадкі, чаго хоча ад яго Тоўхарт. Калі той пайшоў, Блецька рушыў на вуліцу і неўзабаве апынуўся ў вядомым ужо яму доме. Яму патрапілася больш чым пажылая, тонная з-за сваіх год, немка. За поўнач ён вярнуўся ў сваю прыбудоўку. І пад дзень зноў явілася яна мучыць сваёй чужасцю. І цяпер ужо кожны дзень яна ўставала ў яго думках.

18 ————— Другі раздзел

I

У тыя часы ёй было ўсяго восемнаццаць год, і патура яе якраз цяпер і ўгрунтоўвалася ў сваіх берагах. З прычыны яе першай маладосці час быў ёй найлепшым доктарам, і кожны пражыты дзень згладжваў перад ёю сляды перажытага. І калі праз шмат часу, калі ёй было ўжо трыццаць шэсць год, даўно мінулае выбухнула ў яе душы з вялікай сілай, то гэта таму, што крывавае драма, разыграўшыся на гэтым мілым кутку зямлі і прайшоўшы далёка па людзях, адной сваёй гранню падняла з магім цепі і вобразы таго, што тут было і з памяці не адышло навекі ў нябыт. Як жывая, паўстала перад ёю яе папярэдніца, маці, на якую яна так была падобна і з твару, і з патуры. Цень маці, у страшныя часы вялікага смутку, жалбы і нянавісці, быццам благаславіў яе на пазведанья раней і нечаканыя ўчынкі ў гэтым кутку роднай мясцовасці, які стаў раптам відзець і чуць на шырокі свет.

Тут усюды было прасторна. І ўсяго тут было многа. Многа было дрэў, і зямлі, і травы, і вады, і неба. Зямля тут радзіла добра. Хвойныя лясы пракідаліся градой дубу і грабу. Бярозавыя гаі стаялі ў ясную восень, як у золлаце. Здавалася тады, што калі зойдзе сонца, праменне

яго астаецца на ўсю поч ляжаць на ціхіх дрэвах. Улетку снеў на полі поўны колас і пахла яго салома, і трава, і кара дрэў, і вецер.

Тут ішоў шырокі гасцінец на Нясвіж і Слуцк. Гальвасаўскі маёнтак і Блецкава сяліба стаялі з паўднёвай стараны гасцінца. З паўночнай старапы таксама ішла ў тыя часы Гальвасава зямля і лясы, але там была і вёска. Яна стаяла пад узгоркам, і з гасцінца цераз узгорак відзён быў толькі верх яе стрэх. Далей на захад па гасцінцы ішоў на некалькі кіламетраў лес. У ціхую поч даходзіў сюды млынавы грукат і чуно было, як падае вада на колы. Грукат і шум быў роўны і звыклы ўсім тутэйшым людзям. Ён жыў тут праз доўгія гады — яшчэ з таго часу, калі аціраўся на гэтай зямлі стары Тоўхарт, — і скончыўся раптоўна ўлетку дзевяцьсот сорок першага года. Вадзяны млын належаў калісьці Гальвасу. З вёскі цераз узгорак праз поле і хмызняк вілася пешаходная сцежка, праходзіла ля млына цераз дарогу, пры самым мосце пад рэчкай і плацінай, і бегла далей. Яна аддалялася ад гасцінца і канчалася нешта праз гадзіну хады ад яго ў вельмі глухім і зусім ціхім кутку. Тут быў усюды лес, запушчаны і недагледжаны. Злеглае стволле спаракнелых старадрэвін плазам ляжала на зямлі, абрастала мохам і грыбамі, да рэшты гніло і правальвалася пад пагамі. Таўшчэзныя яліны высока ўзнімаліся ўгару. Язджалай дарогі тут не было, і праз лес ішла толькі вузенькая, у адну каляіну, дарожка, густа аброслая трыпутнікам і дзяцельнікам. У яе ўваходзіла і ў ёй гублялася тая сцежка. Гэта была апошняя і самая далёкая ад гасцінца і маёнтка граніца Гальвасавых уладанняў. Сюды належала яшчэ і дзялянка прылеснай зямлі, удзірванелая і карчакаватая, уздоўж лесу. Тут скрозь тырчэлі пні, разам з траваю вылазіў з зямлі ельнік, самі паміж пнёў насейваліся бярозы, гусцілася шыпына, прыемна спатыкаў людское вока вечным сваім зяленівам ядловец. А далей ішло ўжо ўкрытае багатымі ўрадкаямі поле суседніх, чужых уладанняў. На карчакаватай дзялянцы, калісьці, яшчэ да першай вайны, стараўся знайсці сабе месца, каб жыць, ціхманы і цягавіты ў працы чалавек з прозвішчам «салдат» Максім Астаповіч. Гэта быў бацька тае, імя і істота якой пасля не давалі Адаму Блецку ў Германіі спакою. «Салдат» — гэта была мянушка, і прывілася яна вельмі проста. Чалавек адслужыў салдатчыну і прыйшоў дадому. А дома была толькі хата, і пры ёй град

пяць агарода. Вось і ўсё. Нічога і нікога. Нават жывога бацькі ён ужо не застаў. Хата стаяла на замку. Набытку ўсяго і было, што салдацкая абмундзіроўка на плячах. У гэтай салдацкай адзежы чалавек і праходзіў некалькі год, пакуль узбіўся на іншую. Так і пайшло слова — салдат.

Гэта быў чалавек, якому змалку дзён практыка жыцця сказала, што кожнаму на свеце не толькі трэба есці свой хлеб, але і яшчэ як мага старацца даставаць яго. На ўвесь свет ён навучыўся глядзець з гэтага пункта. Бацька яго быў чалавек рухавы, але рухавасць гэтая ўся ішла ў працу. Тое ж самае засвоіў і сын. У той час, калі Ксавэр Блецька здолеў павярнуцца ў жыцці, як ён сам пра сябе казаў, розумам, Максім Астаповіч, зусім яшчэ малады хлопец, хадзіў з бацькам па людзях і капаў калодзежы. Ва ўсёй шырокай навакольнасці ўсе калодзежы тут былі выкапаны старым і маладым Астаповічамі. Максім Астаповіч навучыўся быць і мулярам. Ён умеў ставіць ветракі. Ён навава адрамантаваў Гальвасаў вадзяны млын. Ён стаў пчаларом, садаводам і агароднікам. Так шукаючы, як ён казаў, таленту, каб жыць, ён шмат што пераняў і многа чаго ўмеў. Ён наймаўся на работу і ў Гальвасаў маёнтак. Некалькі год ён там быў парабкам, але на полі не араў. Тоўхарт даручаў яму «чысцейшую» работу. У часы першай свае маладосці ён усе дарогі, што праходзілі праз Гальвасавы ўладанні, абсадзіў дрэвамі. Да дзён яго старасці па ўсіх тутэйшых дарогах увабраліся ў сілу, выраслі і далі мясцовасці зусім іншы выгляд — клёны і бярозы, ясені, вязы, ліпы і таполі. Да кожнага з гэтых дрэў дакраналіся яго рукі і маладосць, а пасля і ўсё жыццё кожнага з гэтых дрэў асталіся ў яго памяці. «Салдат» намятаў, колькі дрэў і дзе не прыняліся і замяніліся іншымі. Харлабаўская карчма каля Пясвіжа і яе абозня былі накрыты новым дахам яго рукамі. Калі пад Слуцкам Крывыя рассяляліся па Селіцкія хутары, ён там пабудаваў не менш як пяць хат. Адзін час ён узбіўся на капя і наймаўся вазіць тавар адсюль у Мінск і з Мінска сюды. Хто б і адкуль з ламавых рамізінікаў ні начаваў у Даўгінаўскай карчме на Мінскай дарозе — усе ведалі яго. У Пырашаўскай слабадзе, што на той жа дарозе, ён у тыя гады сватаўся да дзяўчыны, але з гэтага нічога не выйшла — яна была з не зусім беднай сям'і, а ён уявіўся ёй занадта нейкім простым. Ён быў невысокага росту і часамі нават заікаўся — калі чаго-небудзь сцяшаўся ў

1 гаворцы або растлумачваў што чалавеку, вышэйшаму за
 2 сябе жыццёвым рапгам. Гэта была натура простая, і
 3 сфармавалася яна ў тыя часы, калі здольнаму чалавеку
 4 не заўсёды ўдавалася прыкласці да справы свой талент і
 5 нават усвядоміць яго ў сабе, а тым больш мець за яго
 6 гордасць. Максім Астаповіч многа чаго зрабіў на доўгія
 7 часы на ўсёй акрузе, але гэта не быў паўнапраўны май-
 8 стар. Гэта быў толькі падзёшнік. У кутку, дзе ён радзіўся
 9 і вырас, усе дарогі асталіся павек высаджаны ім дрэвамі.
 10 Змяніўся твар усёй мясцовасці, але дарогі палежалі Галь-
 11 васу, яму ж асталася і слава за іх. Максім Астаповіч атры-
 12 маў за работу, што далі, спажыў і зноў астаўся такім, якім
 13 радзіўся на свет. У пастаўленых ім ветраках людзі малолі-
 14 збожжа, раней бацькі, а пасля іх дзеці, але ніхто і не думаў
 15 пра Максіма Астаповіча. Было падобна, што існуе на све-
 16 це нейкі невядомы і пябачны магутны майстар, а Астапо-
 17 віч толькі наймаецца ў яго на чорную работу. Няма нічо-
 18 га дзіўнага, што гэты чалавек глядзеў на свет з нейкага за-
 19 надта простага ўжо свайго месца і пункту. Часамі магло
 20 здавацца, што ён не тое што пабойваецца ўсяго наваколь-
 21 нага свету, а не верыць яму. І ажаніўся ён надта папро-
 22 сту, прынамсі некаторыя так казалі і ўпарта лічылі, што ў
 23 гэтай сваёй справе ён зрабіў вялікі промах, і самы першы,
 24 хто так казаў, — гэта Ксавэр Блецька, за якога ён быў ма-
 25 ладзейшы гадоў на два ці на тры. Выпадала яму і не кеп-
 26 ска ажаніцца. Калі ён у Качаповічах каля Нясвіжа капаў
 27 раз калодзеж, на яго ў тым баку прыгледзелася ў дзве
 28 столкі перастарэлая адзінокая шляхцянка з вялікім паса-
 29 гам. З яго боку тут, вядома, не магло нават ісці і гутаркі
 30 аб каханні, але пасаг! Часамі бывае так: што з таго кахан-
 31 ня, калі яно вечно атручвалася галечай і каравым бяс-
 32 хлеб'ем. У беднасці каханне часта ператваралася ў няна-
 33 вісць. Ён жа не ведаў яшчэ гэтай практыкі і з старой
 34 шляхцянкі толькі пасмяяўся. Узяўшы яе, ён мог бы за-
 35 весці сабе адразу добрую дамоўку і багацець і далей у гэтых
 36 удалых прымах. Некалькі вечароў ён праседзеў з ёю, гавар-
 37 рыў ёй усялякія глупствы і рассмешваў яе, а перад ады-
 38 ходам у свой бок сказаў: «Прымачы хлеб — сабачы». І
 39 больш яна яго не бачыла, ён жа раптам запыў на той з
 40 Пырашаўскай слабады, што не хацела ісці за яго, але пеў-
 41 забаве ўсё скончылася добра. Прыйшло яму ў галаву па-
 42 шукаць новых заработкаў. Дачуўся ён, што ідзе рамонт
 43 чыгункі паміж Мінскам і Барапавічамі. Чым ён быў до-

ма звязан? Ён рушыў пешкам на станцыю Гарадзею і ў той жа дзень трымаў ужо рыдлёўку ў руках. Здарылася так, што каля яго, таксама з рыдлёўкай, стаяла яна. З першага ж часу ў яго зашыла сэрца. Два тыдні ён капаў зямлю панадалёку ад яе, а на трэці тыдзень яны ўжо любіліся па-сапраўднаму. У першыя часы яна ўразіла яго нейкім сваім падабенствам да той, з Пырашаўскай слабады. З гэтай прычыны ён і не зводзіў з яе вачэй, калі яна стала сярод іншых дзяўчат. Але занадта хутка тая і гэтая перамяніліся месцам: не гэтая на тую, а тая на гэтую стала падобна і зневажала гэтую сваім падабенствам. Была яна родам з Нясвіжскіх Міхалінак. Але хоць і несвіжанка, але так бедная, што пават і ён сам здзівіўся. Як бы там ні было, але ён стаў ад яе сам не свой і ўзяў яе замуж. К гэтаму часу ён меў ужо мянушку «салдат», яе ж тут усе звалі «несвіжанка» і гаварылі — салдат і несвіжанка пажапіліся. Звалася яна Галена Марыцкая. Але дзявочае прозвішча яе мала тут хто і ведаў. Па імя звалі толькі ў вочы. За вочы гэта была «несвіжанка», а часамі «салдатава несвіжанка». Гэта была сям'я, пра якую ў свой час думаў Адам Блецька, калі прагнуў выславіцца сваім багаццем шырэй, чым мог, і нейк, ён і сам не ведаў як, падняцца вышэй пад усімі. З гэтага льга думаць, што Блецькі не любілі гэтай сям'і, прынамсі паглядалі на яе звысоку. І з свайго пункту Блецькі разважалі добра: яны здолелі, як самі казалі, галавой дайсці да жыцця, а гэтыя елі свой хлеб з патруджаных рук.

У тых часы, калі Максім Астаповіч узяў несвіжанку, Гальвас якраз і прадаваў свае пяцьсот дзесяцін зямлі. Усе панакольныя аж падалі за гэтай зямлёй. Чалавечыя мары тут перабольшвалі сваю меру: у якіх-небудзь купленых двух дзесяцінах чалавек бачыў шчасце і сваё і сваіх дзяцей. Што ж да Максіма Астаповіча, то гэты салдат таксама захапіўся быў спачатку прагнасцю да зямельнай куплі. Можна сабе ўявіць, якое шчасце мець свой кут і не мець вечнай патрэбы бадзянца на свеце, каб зарабляць хлеб у чужых людзей! Так пачаў думаць ён і ад гэтага не адступіўся. Тут ён і ўхапіўся за адну рызыкаўную магчымасць. У карчакаватай Гальвасавай дзяляцы, якой пры занучаным лесе канчаліся яго ўладанні, было пяць дзесяцін. Тут, як было ўжо сказана, тырчэлі шні, карчы і сеяўся лес. Ніхто тут ніколі не араў, не сеяў. На гэтым вечным прылесным дзірване была толькі наша. Тоўхарт хацеў,

каб за гэтую пану суседнія вёскі плацілі, але гэтага ніяк не дамогся. Людзі ўкрадкам пасвілі і яшчэ адтуль кралі лес. Тоўхарт надумаўся пасадзіць тут лесіка, каб ён вартаваў гэты бок Гальвасавай уласнасці і каб за гэта сеяў сабе гэтую зямлю. Але ж гэта быў дзірван з карчамі. Ніхто сюды не квапіў. Практычны Тоўхарт бачыў, што гэты кавалак, апроч шкоды, ніякай карысці не дае, і абвясціў, што хто выкарчуе і ачысціць гэтую зямлю, возьме сабе на вечна паўтары дзесяціны, а на трох з паловай сядзе ляснік. Салдат са сваёй пясвіжанкай паглядзелі, падумалі і памеркавалі, што карчы і пні тут не густа, хмызняку на высечку мала, дробную рэшту возьме плуг—адным словам, салдат узяўся за гэтую справу, але раней доўга таргаваўся з Тоўхартам: ён хацеў не паўтары, а дзве дзесяціны. Нарэшце старгаваліся, што ён будзе мець права на дваццаць год арандаваць тую паўдзесяціну. І ён узяўся за працу. Можна сабе ўявіць, з якім імпэтам ён дарваўся да работы! Перад ім вырысоўваліся нязведаныя раней далягляды. Ён ужо бачыў у недалёкай будучыні свой родны кут, уласную аселасць і поўную незалежнасць. Ён ірваў жылы дзеля будучыні. Часамі ён падыходзіў у зручны момант да Тоўхарта і закідаў колькі слоў наконт таго, што за такую працу не грэх было б і тую паўдзесяціну аддаць яму, але Тоўхарт круціў галавой і толькі раз абнадзеіў чалавека—што тады тое і будзе, і, можа, нават ён атрымае новым кантрактам права на вечную і спадчынную арэнду гэтай паўдзесяціны. Адным словам, ён паддаваў ахвоты працавітаму салдату, і той стараўся. К гэтаму часу ў салдата і пясвіжанкі была ўжо дачка Марына. Першыя ўражанні яе маленства і першыя вобразы бацькоў якраз у яе і былі звязаны з гэтым месцам. На ўсё жыццё асталася ў яе памяці заклапочаная постаць бацькі ў вылатанай салдацкай рубашцы, без шапкі, са спацелым ілбом. Ён палёг грудзмі на падважнік і так раскалыхваў абкапаны навокал корч. Яму памагала маці. Пасля вечарэла, ціха заходзіла сонца, бацька браў яе, малую, на рукі, і ўсе яны ціха варочаліся дадому, нічога паміж сабой не гаворачы. Дома бацька вельмі часта абглядаў у хаце бяровенне пад вокнамі і меркаваў сам сабе, колькі спатрэбіцца повага дрэва, каб перанесці на новае месца хату. Пры гэтай жа хаце, апроч сянец, нічога больш не было. Салдат і пясвіжанка не пылі душой. Кожны пражыты дзень набліжаў іх да мэты, і гэтай марай яны жылі. Усё гэта адкладалася ў дзіцячай памяці, і

так Марына расла. Над сэнсам усяго гэтага ёй рана яшчэ было думаць. Нарэшце надышла чарга іншых вобразаў. Перш за ўсё раптоўна выехаў у Германію Тоўхарт. Пасля гэтага прайшло не шмат часу, і маці з бацькам пачалі гаварыць, што, добра пастараўшыся, за год льга скончыць усю справу. Малая Марына пачала заўважаць паміж бацькам і маці такія дачыненні, заўважаць якія раней не магла. Салдат і несвіжанка любілі адзін аднаго. Блізасць іх звязвалася агульнай марай і агульным імкненнем да яе ажыццяўлення. У момант ясных надзей на будучыню салдат клаў руку на галаву свае несвіжанкі, гладзіў яе валаксы і заглядваў ёй у вочы. Яна ціха імкнулася да яго, і вочы яе былі поўныя яснага і ціхага святла. І чаго толькі яны, бывала, ні перагавораць у такія хвіліны! Тут ішла гаворка і аб пераносе хаты, і аб заробках на каня і карову, і аб хлебе, і аб Марыне. А часамі салдат паведамляў сваёй Галене, што ён на перанос хаты ціхом спілуе пекалькі шнёў у Гальвасавым лесе, «і ніхто бачыць не будзе, і ніякага граха не будзе». Гэта быў час, калі Марына пачала ўжо браць усё, што бачыла і чула, у думкі і шукаць у гэтым сэнсу. Яна пачынала здагадвацца, што бацька яе добры чалавек, яна нават часамі чула гэта ад людзей: Гаварылі, што гэты чалавек не дасягне вялікага. Бацька яе за гэтыя часы стаў рухавы і клапатлівы, і як быццам бы яму не было часу гаварыць павольна, і ён часцей стаў заікацца. Ён пачаў шпарчэй хадзіць і ў часы задумёнасці нейк набок трымаў галаву. Людзі свавольнай натуры з яго нават смяцца пачалі. Сваёй рухавасцю ён усё больш і больш упадаў у супроцьлегласць сваёй Галене, якая з кожным годам рабілася павальнейшай у рухах і ў словах. І часамі здавалася, што яна церпіць нейкі боль.

Пасля таго як выехаў Тоўхарт, Гальвас ужо без яго даводзіў да канца яго планы. Гэта былі два маладыя сады, і, каб пасадзіць іх, спатрэбіўся Максім Астаповіч. Гэта было ўвесну перад самай вайной. Салдату далі двух падручных капаць ямы, ён жа садзіў шчэпы, і яго несвіжанка памагала яму ва ўсім. Як і раней з тымі дрэвамі пры дарогах, ён заўважаў кожную яблыньку, быццам бы ён садзіў яе для сябе. Але ён тут не раскідаў лішне думкай. Ён любіў дрэва. Гэтыя маладыя сады былі з двух канцоў маёнтка, адзін паводшыбе, у полі, і відзён быў з мастка пры вадзяным млыне. З-за гэтых садоў была ў яго пярэрва ў карчаванні зямлі, але ён лішне не бедаваў: на лягчэйшай рабо-

це адначылі яго рукі, а на карчы будзе яшчэ лета і восень. Да позняй восені ён думаў скончыць гэтую работу. Праз год прыйдзе вясна, і ў яго будзе свая зямля. Гэтаму чалавеку здавалася, што ў яго ўсё добра ідзе на свеце. У яго была сіла, і ён не заўважаў яе траты. Таксама ён не заўважаў, што яго Галена яшчэ больш стала павольная і маўклівая. Можна было падумаць, што ёй цяжка гаварыць. Але ўсё гэта рабілася ў ёй не адразу, гадамі, і ён не заўважаў гэтага. Не заўважыў ён гэтага і ў той дзень, які на ўсё жыццё астаўся ў яго памяці. Гэта было летам пасля той вясны, калі ён пасадзіў Гальвасу два сады. Раптам ён адчуў сябе як пад зямлёй. У адзін момант ён пакінуў думаць і праняскончанае карчаванне зямлі, і што гэтая зямля ўжо чакала яго праз год на вясну. Быццам бы ўсё гэта назаўсёды скончылася, як дробнае непатрэбства. Зранку ён яшчэ нічога не ведаў, а апаўдні салдат павінен быў ісці ў салдаты і на вайну. У вачах свае Галены ён убачыў такі выраз, быццам яна была ў чым вінавата перад ім. Гэта было тое, што яна таіла ад яго і што толькі адна ведала. Яна не трывожыла яго і чакала разам з ім раю на адваёванай ад лесу зямлі. Гледзячы ёй у вочы, ён падумаў, што гэта яна напалохалася і шкадуе яго, і бядуе па ім. Ён сказаў ёй: «Не бойся. На вайне не ўсё гінуць. Я вярнуся. І мы тады пераясём хату на новую зямлю. Памятай — я вярнуся». Яна правяла яго далёка ў дарогу. І калі варочалася назад — многа разоў азіралася. І ўсё ён відзён быў: ішоў вельмі паволі і таксама азіраўся. Ён азіраўся і на дрэвы, панасаджаныя тут скрозь яго рукамі, і на пастаўлены ім вятрак. Толькі што пасаджаны ім малады Гальвасаў сад доўга быў відзён. Некалькі разоў яны здалёк адначасна глядзелі адно на аднаго, і пасля нейк адразу ён рушыў у дарогу шпарчэй, і постаць яго назаўсёды знікла з яе вачэй. Яна вярнулася ў хату, і ніколі так, як цяпер, не паўстала перад ёю жорсткая праўда таго, што яе з ім мара была страшным ашукацтвам. Яна цяпер ведала, што не павінна нават пайсці і глянуць на тую зямлю, за якую бесперапынна дагэтуль чаплялася думка і якая, як непаводнае чэрава, глынула гэтулькі чалавечых надзей. І не толькі надзей! Яна зжэрла і самога чалавека. Больш не свіжакка не пойдзе туды ані разу. На тым месцы задушыць яе смутак. І так ад яго не было ратунку. І цяжка было глядзець на Марыну. І пакрысе ўсё сышлося ў Марыне і тут асталася назаўсёды.

У той час, калі ў гэтай мясцовасці зноў з'явіўся салдат Максім Астаповіч, бралася ўжо на асеннія замаразкі. Цяпер гэта ўжо сапраўды быў салдат. І шинель яго быў вывалены ў зямлі і дзе-підзе прадраны, і шапка трымалася крыху быццам пабакір. За плячыма быў зялёны ранец. Салдат ішоў крыху накульгваючы на левую нагу, але ішоў вельмі шпарка. І чым шпарчэй ішоў, тым больш накульгваў. Хада яго была няроўная, і душа цяпер напэўна не была ўраўнаважана. Нейкі час ён не галіўся і здаваўся старым. Ім апанаваў быццам нейкі одум, які ніяк не вязаўся з яго рухавасцю. На мастку каля млына ён спыніўся — аддыхацца ці так чаго паглядзець, зняў шапку і абцёр ёю сваю палыселую галаву. Млын маўчаў, і ўсюды ляжала асенняя цішыня. Заходзіла сонца. Стоячы на мастку, ён кінуў вокам на далёкі ўзгорак, дзе застыў, як акамянелы, чорны пад апошнімі прамежжямі сонца, вятрак. За мастком дарога была скрозь высаджана дрэвамі. Салдат узяўся за адно дрэва і падняў вочы ўгару. Чырвонае лісце трапяталася і ападала. Лісток на зямлі быў колерам падобны да неба на захадзе. У салдата быў такі выгляд, быццам ён няйначай павінен быў усё гэта абгледзець сваімі вачыма. Салдат сышоў з дарогі на сцежку і ідучы некалькі разоў азірнуўся яшчэ па вадзяны млын. Апошняе прамежжэ не шпарка капала, запаноўваў змрок, але ў ім вельмі выразна бялеліся новыя бяровенні, устаўленыя ў старыя млынавыя сцены. Салдат спыніўся і на момант павярнуўся да млына. І каб хто паглядаў цяпер за ім, льга было ў гэтую хвіліну заўважыць, што ён навучыўся гаварыць сам з сабою. Раней ён маўчаў сам з сабою, цяпер гаварыў. Ён гуў адзіна сабе пад нос: «Без мяне Гальвас паспеў млын адрамантаваць. Дзе ж ён майстра браў?» Можна было падумаць, што на ім ляжаў абавязак самому ўсё тут рабіць і ўсё рамантаваць, садзіць усе дрэвы, ставіць усе сцены, засяваць усю зямлю. А як жа! Ён нават раскарчаваў быў чатыры дзесяціны зямлі і падбіраўся пад пятую. Ён гуў сабе пад нос павольна, з одумам, слова за словам, у той меры, у якой бачыў, каля чаго праходзіў, шпарка накульгваючы. Прывычка гаварыць сам з сабой у некаторых ёсць адзнака блізкай ці сапраўднай старасці. У некаторых — вынік вымушанай доўгай адзіноты. У некаторых — вынік доўгага быцця сярод чужых людзей або патрэба астацца

279

верным сабе на ўсё жыццё. «Поле ўжо скрозь пустое... Вось і сонца зайшло... Жэрдкі ў агароджы каля хаты, мусіць, ужо зусім пагнілі... На той раскарчованай зямлі, напэўна, навывазілі бярозкі і хвойкі, ну але гэта не бяда—гэта не карчы, іх плуг адразу возьме. А можа на гэтай зямлі ўжо хто сядзіць? Можа на яе Гальвас пасадзіў ужо каго-небудзь? Зямля-то пуставаць не павінна, але выйшла, што хто жылы рваў, а хто на гатовае прыйшоў. А чаму Галена нічога ніколі пра гэтую зямлю не напісала? Колькі разоў я прасіў яе ў пісьмах? Як бы яна баялася і ўспомніць пра зямлю гэтую? І чаму яна так доўга не пісала? Ужо больш за паўгода хоць бы слова якое!» Салдат закульгаў шнарчэй і змоўк. Бадай-што ўжо зусім змеркла. Сцежка скончылася, зачарнеліся будынкі, і ён дапаў да хаты з адным акном на дарогу і двума ў двор. У вокнах гэтай хаты было цёмна. Салдат лёгкім рухам узяўся за клямку і націснуў дзверы. Яны не адчыніліся. Ён пастукаў у акно — з хаты ніхто не абазваўся. Салдат абышоў навокал хаты — нікога падзе. Аніякай трывожнай думкі ў яго не з'явілася. Можна было б падумаць, што ён не верыў ні ў якое зло на свеце. «Дзе ж яны маглі падзецца?.. О, тут усё як бы парадак мае. Аднекуль і дроў расстараліся — дзве калоды якія. Бяроза ці асіна — блішчыць у змроку? Кош вісіць пад страхою. Пусты ці з чым? Пусты, лёгка загойдаўся. Сесці на калоду, пачакаць, пакуль прыйдуць». Ён закурыві і сцішыўся. Скурыві адну папяросу і другую, чакаючы шчаслівай сустрэчы. Нарэшце нецярпліvasць падняла яго з месца. Ён пайшоў у адну з бліжэйшых хат. Там адразу пазналі яго і ўзрадаваліся. Яго распытвалі, прасілі вячэраць з імі і чамусьці пехаця адказалі, што «твае павіншы быць дома, можа, так куды выйшлі». Ён вярнуўся да свае хаты і моцна застукаў у акно.

— Хто там? — закрычала Марына.

Божа мой, якая яна цяпер? Больш як два гады ён яе не бачыў! І голас яе змяніўся. Але гэта яшчэ дзіця. Толькі дзіцём ён яе ўяўляў. Ён чуў, як яна скочыла босымі нагамі на зямлю аднекуль звысоку. «Мусіць, з печы», — падумаў ён.

— Марына! Гэта я! Гэта бацька!

Яна бразгала ў сенцах засаўкаю, і ён ужо сам замыкаў дзверы, а яна пераскочыла цераз хатні парог і раптам — ён шукаў, каб папацёмку злавіць яе рукамі — грабянула на прыпеку жар з попелу і пачала дзьмуць, каб запа-

ліць лучынку. Ён падышоў памагаць ёй. Абое яны спяшаліся, каб хутчэй прывітацца. І так праз гэтую лучыну сцьмеў першы радасны момант спаткання. Ён адчуваў, што яна вырасла. Калі загарэлася лучына і калі яна запаліла газоўку—толькі цяпер ён адчуў сапраўды, як доўга ён не быў тут. Марына змянілася. Валасы на яе галаве адраслі і пагусцелі, вочы сталі вялікія, твар пахудзеў, і яна вырасла, прыпамсі відно было, якоё маляе яна была яшчэ дзіця, калі ён ішоў на вайну, і як цяпер яна стала падобна на яе, на Галену, на мілую яго несвіжанку. Гэта поўная копія яе! Нават больш. Гэта яна, толькі малая. Гэта поўны яе голас, і цяпер ужо да поўнага падабенства чуецца ў ім павольная матчына развага. Сарамліва яна падышла да бацькі, і ён, прыгнуўшыся, прыгарнуў яе да сваіх грудзей. Ён шаптаў ёй самыя ласкавыя словы, якія прыходзілі яму ў галаву, і раз-поразу ўсё гаварыў: «Галубка мая маленькая. Ты ж якраз, як мама, стала, адно што ты малая. Дзе ж мама? Ну, чаму ты не кажаш, дзе мама?»

15 — Наша мама памерла, — выгаварыла яна.

20 — Ён адшатнуўся ад яе.

25 — Як жа яна памерла, што ты гаворыш?

30 — Ну, памерла, яна доўга была хвора.

35 — Чаму ж вы мне не напісалі нічога?

40 — Так мама сказала. Яна гаварыла, што табе і так цяжка там, на што цябе яшчэ мучыць такімі пісьмамі.

45 — Даўно яна памерла?

50 — Улетку. Перад восенню.

55 — Як жа ты жывеш?

60 — Я адна жыла. Як сцямнее — я адразу спаць кладуся. Бо ў мяне газы пяма.

65 — А што ж ты ясі?

70 — А ў мяне яшчэ крупы ёсць, што мама зарабіла.

75 — Дзе ж мама зарабіла?

80 — Вясною і пакуль не захварэла, яна к Блецькавым па работу хадзіла. А раней і ў Гальвасаў двор хадзіла.

85 — А што з ёю здарылася?

90 — Яна ад зямлі памерла.

95 — Ад якой зямлі?

100 — Незадоўга як памерла, яна мне ўсё гаварыла і расказвала. Кожны дзень усё гаварыла. Яна ляжала, а я ўсё сядзела каля яе, і яна гаварыла мне пра тую зямлю.

105 — Пра якую зямлю?

110 — Пра тую зямлю, што вы з ёю карчавалі.

— Ага, пра тую! — сказаў ён, і быццам яго калынулі пажом у сэрца. І прага тае зямлі, і крыўда, што не давёў ён яе да свайго ладу, і трывога пачуць нешта злое пра гэтую зямлю — ажылі ў ім.

— Мама гаварыла кожны дзень, што тая зямля не дала ёй жыць і цераз яе яна памерла.

— Як жа цераз яе? — вінавата сказаў ён, халадзеючы ад адчування страшнай праўды.

— Мама расказвала, што яна захварэла ад таго, што зямля адабрала ў яе сілы. Яна ўжо і тады ведала, што захварэе, калі будзе больш выварочваць тыя карчы. Але яна маўчала табе, бо і табе было цяжка. А яна таксама хацела, каб пасля жыць на гэтай зямлі. І ты быў рад, думаючы пра гэта. І яна была рада думаць пра гэта. І, можа, думала яна, і ўдасца не захварэць.

— Мама думала пра мяне дрэнна? — калаціўся салдат.

— Не, — спалохалася Марына, — яна кожны раз гаварыла, што ты самы лепшы чалавек на свеце.

Максім Астаповіч упаў тварам на цёмны стол і зарыдаў. Марына падышла была бліжэй, пасля адышлася к дзвярам, стала там моўчкі і глядзела на бацьку.

— Я жыў, дачушка, без месца на зямлі. Я паабсаджваў тут дрэвамі ўсе дарогі, а лістка з гэтага дрэва я сарваць не магу. Я не шкадаваў рук, каб дастаць зямлі. І яна мне гэта самае гаварыла. І мы разам цешыліся, што будзем некалі жыць. Я ўсё садзіў чужыя дрэвы і чужыя сады. Хіба я думаў, што так будзе? Я і на вайне быў не горшы, як усе. Я ваяваў, і мяне раніла ў нагу. З раненай нагой я ляжаў доўга ў шпіталі, і яшчэ мая нага не ажыла зусім. Я думаў з працы рук дайсці шчасця і згубіў яе, нябожчыцу. Калі яна што кспскае думала калі пра мяне — не думаў я злога, не думаў.

— Я ж кажу табе, што не, што не!

— Я ведаю, што не, але ад гэтага мне яшчэ горш. Няхай бы я сам усё гэта адразу бачыў.

Ён не думаў пра тое, што перад ім дзіця. Марына не думала, што з ёю як-небудзь інакш можна гаварыць. І гэтая гаворка якраз была да яе такою, якая яна цяпер ужо стала. Ён толькі цяпер убачыў, што яго мара была ашукацтвам і што яна, сама гэтая мара, была пахавана ўжо павек. Цяпер ён ведаў горкую праўду і ўсяму на свеце пазнаў цану. Але за гэта ён заплаціў западта дорага. І вось перад ім стаяла яна, Марына. Усё цяпер сабралася і з'яд-

Опалася ў ёй. Гэта дзеля будучыні яе ён прынёс такую страшную ахвяру. Ён ашукаўся, але ён шукаў і стараўся як мог. Аднак гэта цяпер мала цешыла яго. Гэта толькі дало яму з вялікай сілай адчуць, што яна, Марына, стала цяпер яго адзінай мэтай і адзінай марай. Дзеля яе шчасця ён будзе жыць далей, а самому яму нічога больш не трэба. Сам дзеля сябе ён быццам лёг ужо ў магілу, разам з сваёй несвіжанкай.

І ён, і Марына позна леглі спаць. Усхапіўся ён на рас-світанні. Пачынаўся ясны асенні дзень. Ужо відны былі ямы ў глінянай падлозе гэтай хаты. Ён шпарка ўстаў, яму рупіла нешта рабіць, некуды ісці, нечага недзе старацца. Марына спала, і ён глядзеў на яе і думаў: якая яна яшчэ малое дзіця. Нага яго яшчэ балела, але не да таго яму было. Ён абышоў навокал хату — усё было старое, трухлявае, разваленае. Вось і ўсё, што асталася дзеля Марынінай будучыні, хіба, можа, далучыць яшчэ сюды яго былую пяўдалую мару, якая з'ела лепшыя яго маладыя гады, і, можа, яшчэ далучыць магілу мілай яго несвіжанкі. З чаго ж тут пачаць і за што брацца? Пакуль Марына спала, ён паспеў збегаць у Гальвасаўскі маёнтак. Акапом сказаў яму:

— Што ж ты цяпер, увосець, пра тую зямлю пытаеш? За гэтыя гады яна зноў зарасла лесам. Вясной паглядзімо, што там на ёй робіцца. У мяне млын стаіць. Мельнік памёр. Бярыся, калі хочаш, малоць. Умееш? Будзеш мець ардынарыю.

— Добра, — сказаў ён. — Дзе ключы ад млына? Я адразу і пайду.

Акапом даў яму ключы, і салдат ажыў, устрапянуўся. Ён не далёк быў ад таго, каб пачаць шукаць сабе якой-небудзь новай мары. Хто бачыў яго ў гэтыя хвіліны, казали пасля, што стаў ён падобен да сябе такога, які быў, калі браўся за тую зямлю. Вельмі шпарка прыбег ён дадому, зноў трымаў галаву нейк быццам набок. Марына ўмывалася вадою з конаўкі.

— Я астаўся малоць у млыне, — сказаў ён. — От пам з табою і хлеб будзе.

— Як добра, — сказала яна. — І я пайду з табою. Там на мастку так ціха. Я там была нядаўна. І з дрэў чырвонае лісце падае на масток.

І ён не разабраў, пра што яна думала, калі сказала «як добра». Ці што «будзе хлеб», ці што лісце падае на масток. «Зусім дзіця», — падумаў ён.

Разам з Марынай вельмі шпарка дайшоў ён да млына. І зноў пачаў гаварыць сам з сабою: «Зараз пушчу. Ці ўсё хаця як мае быць? Трэба праверыць. А калі што не так, дык падправім». Ён увайшоў у млын, абгледзеў усё, павярнуў падважнік, хлынула вада на колы, усё зашумела, загрузкала, каменні зварухнуліся, заскрыпела сухая дэравячына. Марына засмяялася, выбегла на масток, глянула, як ірвецца вада ўніз, зноў убегла к бацьку. Бацька прывярнуў к сцяне падважнік. Усё сціхла. «Як прымерзне вада, у адным месцы падправіць прыйдзецца. А пакуль што — можна малоць». У той жа дзень перад вечарам прыехалі першыя завознікі. І ён малоў цэлую ноч. Ужо недалёка было да дня, калі вярнуўся ён дадому. Работа ажывіла яго і аблягчыла яму душу. «Гадзін са дзве пасплю, а тады ўстану, што-небудзь зраблю каля хаты і зноў пайду». Марына ўстала, калі ён яшчэ спаў. Ціхом выйшла яна на двор, дзе цьмелі асеціны зоры і палавела неба на ўсходзе. Яна набрала лому, унесла ў хату, ціхом, каб не набудзіць яго, пачала ўпіхаць лом у печ. Печны прыпек прыходзіўся ёй мала ніжэй плеч. Яна падставіла ўслончык, стала на яго і напакавала печ ломам. Выдзьмухала з жару агонь і падпаліла лом. Набрала ў гаршчок круп і прыставіла к агню варыць. Ён не спаў, усё гэта бачыў і думаў, што яна ўжо не дзіця. А калі ўстаў і паглядзіў яе на галаве і плячах, яна хапіла яго за локці і павісла на іх. «Зусім дзіця», — падумаў ён.

Таксама, як і ўчора, удваіх пайшлі яны ў млын. І яна не адыходзіла ад бацькі. Тое, што яна цяпер не адна, а з бацькам, вярнула да яе многа дзіцячага, што ў адзіноце пачало ўжо цьмець і губіцца. У роўным шуме вады і ў грукаце каменняў яны, гаворачы, крычалі адзін аднаму на вуха. І гэта забаўляла яе. Ён рысаваў ёй на сцяне вуглём або мелаў літары, і так яна пачала вучыцца чытаць. І ўвесь час, дзесь пры дні, яна была з ім разам каля млына. Яна яму расказвала, што на маладых дрэўцах у маладых Гальвасавых садах ужо з'яўляліся ў гэтым годзе першыя яблыкі. Яна бачыла, што гэта прыемна нейкім чынам узрушае яго, і сумысля гэта гаварыла. Так, незаўважна ёй самой і яму, да яе прыйшла сталасць, і ўсё сапраўды дзіцячае ўжо скончылася. «Я і сады гэтыя Гальвасу сады», — сказаў ён, і яна адказала, што ёй маці і пра гэта расказвала. І чым больш праходзіла дзён, тым больш бачыў ён, што яна — гэта тая самая яго Галеца, нябожчыца

несвіжацка. Так яна ўвабрала ў сябе ўсё ад свае маці — і выгляд, і голас, і паставу, і многія рысы матчынай натуры пачыналі ўжо вызначаць яе душу.

Так праішла восень таго года. Рэчка замёрзла позна. Ён узяўся за млынавы рамонт. І так праішла зіма, прыйшла вясна, а пасля лета і восень дзевяцьсот семнацатага года.

III

І рацтам ён пачаў бачыць, што ўсё тое, што ён толькі для самога сябе таіў у душы, вядома ўсім. І ўсе так думваюць, як ён, і нават бачаць тое, чаго ён сам раней не мог як трэба абмысліць і сфармаваць у сваіх думках. Здавалася, што чым больш праходзіць часу ад дня яе смерці, тым ясней яе памятаюць і тым больш пра яе гавораць. І вось толькі цяпер выраўняўся і ачысціўся ад успышак разгубленасці і беспараднасці смутак па ёй. Цяпер ён ведаў: гэта ўжо назаўсёды. Што было — тое было, і мінулага не вернеш. Дакоры яго сумлення за няўдалую практыку на няўдзячнай зямлі пройдуць, іх з'есць час, гэты найлепшы доктар. А смутак па ёй астаецца і памрэ толькі разам з ім самім. І тым большае, ужо асмысленае стала яго заміланне да Марыны. Гэта стала яго мэтай — жыць дзеля яе. Перад яго вачыма — Марына ўвабрала ў сябе ўсё тое слаўнае і вялікае сваёй неабходнасцю сярод людзей, што было ў яе, і пра гэта ўсе навокал гаварылі. Гаварылі, што Марына, як кропля вады на кроплю, падобна на нябожчыцу сваю маці і што хоць яна яшчэ і недарослая — ужо відно, што ў яе матчына натура. І руплівы ў сваіх малых справах і рухавы ў рабоце Максім Астаповіч, за якім і цяпер трымалася мянушка «салдат», пачынаў сумаваць, калі доўга не бачыў свае Марыны, і з радасцю слухаў, што гаварылі пра яе і яе маці. Жывому стварэнню і чалавеку каб жыць, трэба есці і спаць. Яму яшчэ трэба было заўсёды бачыць пры сабе сваю Марыну. Яна стала яго прагай вечна старацца і дбаць. І пакрысе гады пачалі класці сваю пячаць на яго аблічча. Быццам бы ён стаў павальпейшы. Ён лысеў з ілба. Ён пакінуў падстрыгаць вусы, і яны адраслі ў яго ўніз. Цяпер ён здаваўся вышэйшы ростам, як раней. Ён больш цяпер курыў і ад тытуно пакашліваў. Сапраўды — такі ён рабіўся павальпейшы і ў хадзе, і ў слове. Раней ён не меў сталых прывычак. Усё тады ішлося так, што не маглі яны ў яго ўсталявацца. Цяпер ён бачыў, што жыццё

наішло раўней, і, можа, нават скоро льга будзе ўбачыць, як яно ўсё будзе праходзіць. У яго пачалі заўважаць сталыя прывычкі.

Увесну тысяча дзевяцьсот восемнаццатага года ён пачаў будавацца. Гэта быў час асаблівых ясных у яго душы. Ён быццам маліўся перад усім шырокім светам — не малітвай залежнасці перад невядомай помсловай сілай, а захапленнем сваім. З такім выглядам ён кожны дзень, яшчэ пацямку, ішоў сцэжкаю, праходзіў масток ля млына, пераходзіў лясную граду, пасля ўпоперак Нясвіжскі гасцінец і прыходзіў на тое месца. Што гэта было за месца! У гэты рапні час сонца яшчэ не відно было, толькі адны жаварапкі бачылі яго звысоку. Ціхае поле, аблямованае з двух бакоў лесам, быццам драмала яшчэ. На гасцінцы маўчалі бярозы, злеглы пад расой пыл яшчэ не паднімаўся з-пад ног. У далечыні на захад зводдалеку стаялі перад вокам дрэвы, вялікія, купчастыя. За імі адгэтуль заходзіць сонца, тады яны здаюцца чорныя. Цяпер над імі вісіць найтанчэйшая смуга, і ўсё там павявае вялікім спакоем. Здаецца, там лежача раны чалавечай душы. Здаецца, тут усё існуе на вялікую радасць. Пах вільготнай зямлі, зялёнага польнага сцябла, жоўтая лагоднасць прыгрэтага сонцам малачайніку, духмянасць прэлага моху з лесу, прасвет неба паміж хвояў, птушка над дрэвам, родныя магілы на блізкім могільніку — і смутак, і радасць! Благаслаўленне табе і ўся душа табе, мясціна, дзе радзіўся і вырас чалавек. Вось што жыло ў душы і сэрцы гэтага чалавека ў гэтыя хвіліны, калі ён у гэты ціхі час дня аставаўся адзін на гэтым выбраным ім для забудовлі месцы. Можна сказаць, што з гэтых часоў ён упершыню пачаў думаць пра родныя мясціны і адчуваць вялікае хараство іх. Раней яго заўсёды цягнула сюды, але не да таго яму было, каб спыніцца надоўга думкай на гэтым.

Тут ужо ляжала вывезенае з Гальвасавага лесу і апілованае дрэва. Адзін смольны пах свежых дошак мог кожную хвіліну ўсхваляваць яго. Каб тут была цяпер пры ім яна! Часамі ён клаў сякеру, выпростваўся і так стаяў, аддаючыся страшным, як беспрасветны прыгніёт, думкам аб ёй, аб яе цеснай магіле. Пасля, быццам што ўспомніўшы, шпарка браў сякеру, і стук яе аддаваўся рэхам у блізкім лесе. Дзеля будучыні! Дзеля Марыны! Пачынала ўсходзіць сонца. Нясвіжскі гасцінец ужо ляжаў у золаце, і ўсё чуўся стук яго сякеры. І тут прыходзіў яго памагаты — высокі, з шырокім тварам Кірыла Вялічка. Яны згаварыліся паміж

01 сабою будавацца разам: спачатку пабудоваць хату аднаму,
 02 пасля другому. Дрэва яны спусцілі і вывезлі скора —
 03 Гальвасаў лес быў тут жа, пад бокам. Гальваса ўжо і слы-
 04 ху не было. Мясціна ж гэтая на забудоўлю падабалася не
 05 толькі ім, а і ўсім іншым, хто не меў тут або хат, або доб-
 06 рых пляцоў. Хто раней ліпеў тут, як у падсуседзях, або
 07 проста быў кутнікам на чужых людзях, ці парабкам у
 08 Гальваса, ці душыўся ў трухлявай хацінцы, — усе выйшлі
 09 сюды, і ўздоўж гасцінца пачала вырастаць новая вуліца.
 10 Кірыла Вялічка быў з самай свае маладосці і дагэтуль
 11 кавалём у Гальвасавым маёнтку. Родам ён быў не тутэй-
 12 шы, хоць зблізку, але з мясцовасці крыху іншай як тут.
 13 Ён быў педзе з-пад Семежава і тамашнім дыялектам усё
 14 жыццё гаварыў і тут. Ён гаварыў — «выспаўса», «паеў-
 15 са». Натуры ён быў заядлай і ўпартай. З першага погляду
 16 ён здаваўся медзведзьяватым і мала паваротлівым, але па-
 17 сля ўражанне гэтае сплывала зусім. За Максіма Астапо-
 18 віча ён быў старэйшы год на шэсць. Астаповіч ажаніўся
 19 пазней за яго, да таго часу ў Вялічкі памерла ўжо пяціга-
 20 довая дачка. І вось з ім здарылася прыгода, якая паклала
 21 пэўным чынам след на яго душу, і каб хто паглядальны
 22 сачыў за ім, то мог бы заўважыць, што з некаторага часу
 23 гэты чалавек не тое што апапураў, а пачаў упадаць у ней-
 24 кую як бы задумёнасць. Быццам бы ён стараўся штосьці
 25 пазнаць сваімі думкамі або пазнаў ужо раней невядомае і
 26 нязвыклае яму. Пасля нават найшлі здогадкі, і нават га-
 27 варыць пра гэта пачалі, ад людзей не ўхаваеш нават самыя
 28 патаемныя свае думкі, людзі, калі не ўбачаць, то здагада-
 29 юцца. Расказвалі, што Кірыла Вялічка любіў несвіжажку
 30 і многа год пасіў у сабе гэтае пакутнае яму пачуццё. Але
 31 як сталы чалавек, з жонкай і дзецьмі, ён душыў яго ў сабе
 32 і нават самому сабе баяўся прызнацца ў ім. Было б вель-
 33 мі дзіўна, каб тут было што іншае з гэтым чалавекам, які
 34 шмат каму, бадай-што ўсім, здаваўся на месцы толькі пры-
 35 кавадле, быў як бы няскладны, як віламі скіданы. Да та-
 36 го ж у яго яшчэ быў падвярод у пазе, а можа, што іншае.
 37 І пакуль вылечыўся, не мог насіць ботаў, халява церла
 38 яму хворую пагу. Ён за гэты час прывык да чаравік і з
 39 прывычкі ў гаманях заўсёды хадзіў. У кузні ён павароч-
 40 ваўся ў адмысловых шарачковых портках, вузкіх і карот-
 41 кіх, яны не даходзілі да чаравік, і пры кожным узма-
 42 ху молатам былі відны споднікі, упушчаныя ў гаманы.
 43 Гэты чалавек мог думаць аб усім на свеце, але, здавалася,

толькі не аб зграбнасці свае адзежы. Вядома, у працы з
 цямна да цямна не да гэтага было. Гаварылі, што аднойчы
 нейкаму свайму сябру ён, ці то выпіўшы, ці то пад непа-
 трэбны настрой, прызнаўся, што любіць несвіжанку, але
 прасіў таго на прамілы бог тут жа забыцца на гэта і ніко-
 лі не ўспамінаць. Але яго сябар, як відаць, расказаў гэта
 камусьці трэцяму, таксама на прамілы бог просячы маў-
 чаць. Той жа трэці пад страшным сакрэтам перадаў чац-
 вёртаму. Трэба з павагай думаць пра Кірылу Вялічку: ка-
 лі Астаповіч прывёў сюды несвіжанку, яна адразу ўпала
 яму ў вока, але ён усімі сіламі стараўся ніколі не снаты-
 кацца з ёю, каб лягчэй гнаць з сябе сваю трывогу. За гады
 пі разу сумысля ён не падышоў да яе і пі разу не сказаў ёй
 нічога такога, і яна нічога не ведала і нават не здагада-
 лася. Тым лягчэй было яму прыйсці да яе, калі
 яна ляжала хвора я адна ў хаце з сваёю малой Ма-
 рышай. Яна ўжо ведала, што памрэ, і паскардзілася яму на
 гэта. Але раптам, ад удзячнасці да яго ўвагі, зрабіла вы-
 гляд, што ёй робіцца лягчэй. Пасля ён пра гэта здагадаўся,
 і — у якой вялікасці яна раптам пазаўсёды паўстала пе-
 рад ім! Раней ён толькі любіў яе, цяпер ведаў, за што лю-
 біў. Можна сказаць з упэўненасцю, што гэта ён першы
 прычыніўся да таго, што вобраз яе вырысоўваўся перад
 усімі, як незвычайны. Ён распараджаўся яе пахаваннем, і
 так выйшла, што хаваць яе сышліся ўсе навакольныя.
 І першыя дні пасля гэтага ён пры сваёй кузні гаварыў з
 людзьмі пра яе і так, што ўсе раптам убачылі, які залаты
 чалавек сышоў у магілу. Ён пасля не спускаў з вока Ма-
 рыну, час-часам заходзіў да яе, прывёз ёй на зіму дроў,
 але забраць к сабе ніяк не мог — сам ён ужо стаў кутні-
 кам — жыў на чужых кутах і выбудаваў сабе ўласную ку-
 зню на самым гасцінцы. Справа была такая, што ў першы
 год вайны ён нешта заеўся з Гальвасавым аканом і вы-
 лаяў яго апошнімі словамі, нават расказвалі, што прыгра-
 зіў перацягнуць яго цераз спіну жалезным прутам, які як-
 раз быў тут у кузні напашэве; у той жа дзень аканом вы-
 гнаў яго вон і з кузні, і з афіцыны, і ён начаў шукаць ін-
 шай рады. У гэтым глухім кутку каля яго кузні збіраліся
 часта — і каму трэба было, і каму не трэба. Каму выдара-
 лася вольная часіна, ішоў да кузні пацерціся каля людзей
 і закурыць з горна, каб не псаваць дома запалкі. Калі
 Астаповіч вярнуўся з вайны, Вялічка з лёгкім сэрцам сна-
 ткаўся з ім і быў рад ранейшай сваёй вытрыманасці. Яму

здавалася, што мае сказаць Астаповічу нешта важнае і патрэбнае пра яго нябожчыцу жонку. Аднак жа сапраўды і не было таго выразнага, што яму хацелася сказаць. Гэта было проста яго пачуццё, але ж яно было і ў Астаповіча. І гэтыя двое людзей больш маўчалі, чым гаварылі паміж сабою.

Астаповіч ва ўсім хацеў знайсці, а часамі і выдумаць, добрае. Вялічка ж нават, калі і было тое добрае, мог пераменшыць яго, каб пасля не каяцца ў сваёй легкадумнасці. Ён больш паддаўся практыцы жыцця, як Астаповіч. Аднак жа яны абодва заўсёды біліся як рыба аб лёд, і тут непадабенства паміж імі было толькі ў тым, што Астаповіч лягчэй прымаў усё да душы. Гэты быў шчаслівы з малога. Калі на дзень было хлеба — гэтага даволі, каб не ныць лішне душой. Той жа заглядаць любіў далёка наперад. Вельмі можа быць, што такая, як думаў Вялічка, Астаповічава легкадумнасць усталявалася пасля вялікай і страшнай яго няўдачы з зямлёй, як бы там ні было, яны напоўніліся радаснай заўзятасцю ў новай справе, якая так шчасліва адкрылася перад імі. Да зімы васемнаццатага года хаты былі ўжо накрытыя дахам, толькі стаялі без дзвярэй і вокнаў. У пачатку зімы прыйшлі немцы, і адразу вярнуўся Гальвасаўскі аканом. Ён паклікаў усіх, хто забудаваўся з Гальвасавага лесу, і сказаў за лес заплаціць, а за самаўпраўства даць штраф. А хаты прыбраць з Гальвасавага поля. Плата і штраф былі такія, што людзі паспродвалі, хто меў, жывёлу і адзежу, пазаставаліся голыя. Астаповіч і Вялічка штраф і плату выплацілі, а хаты прыбіраць з Гальвасавага поля марудзілі. За гэта была новая грозьба, і к вясне гэтыя два забудоўнікі паразбіралі хаты і пасцягвалі бярэвенне к дарозе. Як адышлі немцы, аканом знік без следу. Астаповіч і Вялічка з сумам і радасцю паглядзелі на мясціны, дзе стаялі хаты, і зноў пачалі перацягаць туды сваю будоўлю. Выявілася, аднак, што не ўсё ўжо бярэвенне цэлае. Зноў прыйшлося спускаць хвоі. Але нічога не было цяжка, калі чалавек рабіў сабе на вечпасць. Зноў былі хаты пакрыты дахам. Астаповіч быў майстар. На дзве хаты дзверы і шуфляды ёй парабіў сам, і вельмі шпарка. Сам ён клаў падлогу, сам зашкліў вокны і вымураваў печы. Увабралася ў сілу і праходзіла лета дзевятнаццатага года. Самымі першымі днямі жніўня месяца Астаповіч з сваёй Марынай перайшлі жыць у новую хату. Якая шчаслівая хвіліна! Каб жыва была яна, нябожчыня гэтая ра-

Кузьма Чорны з беларускімі партызанамі. 1943 г.

01 дасць навек глынула б яе гора па той карчакаватай зямлі!
 02 Так думаў ён, несупынна гаворачы ўсё і гаворачы сваёй
 03 Марыне аб повай хаце, аб жыцці на далейшае, аб хвойным
 04 лесе, што пачынаўся бадай-што пры самай хаце, аб грыбах
 05 на самай лясной сцежцы, аб полі, аб дрэвах. «Усе дрэвы
 06 на тутэйшых дарогах панасаджваў я! Цяпер мы пасадзім
 07 з табой дрэвы каля свае хаты! Усялякіх дрэў панасаджва-
 08 ем. І сад пасаджу — яблыні, ігрушы. Ты толькі паслухай,
 09 Марына! Ты неўзабаве вырасцеш, будзеш вялікая. А жыць
 10 на свеце чалавеку доўга. А колькі чалавеку трэба? Чала-
 11 век не можа спажыць больш таго, колькі можа. І на той
 12 свет у магілу за сабой не пацягнеш. Мы з табой, Марына,
 13 цяпер будзем жыць лепш за тое, як жыў раней Гальвас.
 14 Бо ў яго было горла шырокае. Ён пачаў быў бяднец, і
 15 ўсё яму на свеце чорна здалося. Каб гэта на сапраўднага
 16 чалавека, які мае залатыя рукі, — дык як тут бяднеў гэты
 17 Гальвас? Ён яшчэ чорт ведае колькі ўсяго мог бы аддаць
 18 людзям. Былі ў яго лясы, якіх ён і сам ніколі не бачыў.
 19 Але рукі ў яго былі мёртвыя, яны толькі былі яму на тое,
 20 каб насіць на іх пярсцёнкі. Цяпер у нас з табою ўсё, Ма-
 21 рына, добра будзе».

22 Адным словам, гэты чалавек дасягнуў цяпер чагосьці
 23 нязвыклага яму раней. Цяпер ён сапраўды ўжо бачыў пе-
 24 рад сабой ясныя далі, яны сталі блізкімі; ён даплыў ужо да
 25 іх берагоў. Калісьці раскарчованая ім зямля пры лесе зноў
 26 ужо зарасла, быццам тут ніколі каля яе не хадзіў чалавек
 27 і быццам яна не з'ела чалавечага жыцця. Ён цяпер туды
 28 ніколі не заглядваў, блізасць гэтага кутка прыгнечвала
 29 яго, калі ён заходзіў туды думкамі.

30 У канцы жніўня аднак жа зноў вярнуўся Гальвасаў
 31 аканом, а дзён праз чатыры пасля яго і сам Гальвас.
 32 Прышла панская акупацыя. Можна сабе ўявіць, што ста-
 33 ла з верным Гальвасу аканомам, які ўсё сваё жыццё добра
 34 пражыў тут і ўбачыў цяпер, што хаты з Гальвасавага ле-
 35 су і на Гальвасавым полі зноў стаяць, быццам бы і нечапа-
 36 ныя. У васемнаццатым годзе яны былі расцягнуты на бяр-
 37 венню, цяпер зноў стаяць, як паднятыя з мёртвых, новыя,
 38 чыстыя, яшчэ да даскапаласці не закопчаныя. Аканом ба-
 39 чыў, што яго бадзянні быццам скончыліся навек, што на-
 40 ват і сам Гальвас вярнуўся сюды са спакойнай душой. І ён
 41 пайшоў на даклад да свайго пана. Гальвас на кожнае яго
 42 слова ківаў галавой, і пазаўтра ён абышоў усе хаты —
 43 стукаў палкай у сцены і гаварыў са зларадствам, што сце-

пы, як звод, і зроблены з самай добрай смольнай хвоі. І вось трэба, каб гэтыя хаты былі разабраны па бярвяну, напілованы на дровы і — як хто сабе хоча, хоць саматугам — звезены ў маёнтак на апал. Максім Астаповіч у адзін момант зноў стаў тым ранейшым «салдатам» — нейк адразу скрывіў галаву набок, пачаў заікацца, заміргаў счырванелымі вачыма і пабег раіцца да Кірылы Вялічкі. Той маўчаў як зацяты. Нічога ад яго не пачуўшы цвёрдага, Астаповіч прыцемкам вярнуўся дадому і за ўвесь гэты страшны дзень быццам толькі ўпершыню ўбачыў сваю Марыну. Смутак ірвануў яму душу: ён убачыў яе пахудзелую за адзін дзень, напалоханую, і голас яе перарываўся, калі яна сказала:

— Ну што, тата, можа, і не будуць раскідаць нашай хаты?

— Я не ведаю, можа, і не будуць, — адказаў ён безнадзейным голасам.

«Дзе ж Марыніна будучыня? Што стала з ёю? І як яму цяпер жыць дзеля яе?» Гэтая думка заўладала ўсёй яго істотай. Назаўтра ён зноў пабег да Кірылы Вялічкі. І за гэты дзень той нічога выразнага не сказаў яму. На трэці дзень было тое самае. На чацвёрты дзень з'явіліся аканом і два паліцэйскія. Ён счарнеў тварам, калі яны сталі паабапал яго. І тут яго здзівіла Марына. Яна падбегла да аканома і, калоцячыся і дрыжучы, шпарка прагаварыла нейкім нязвыклым ёй раней голасам:

— Не чапайце тату, ён раскідае нашу хату!

Трэба думаць, што голас яе нейкім чынам уразіў аканома. Ён увесь навярнуўся да яе. Гэта нічога, што яна прасіла, і нічога, што ёю ўладаў дзіцячы спалох. Разам з тым у яе просьбе было нешта такое, што гаварыла: паспрабуй толькі зачапіць майго бацьку! Але, вядома, аканому не было гэта страшна. Вельмі можа быць, што яму нават і сорамна стала перад ёю. А можа, ён не хацеў быць несправядлівым.

— Добра, — сказаў ён да Астаповіча. — Ты цяпер пачынай жа разбіраць хату і пілаваць яе на дровы. А заўтра будзеш дастаўляць у маёнтак.

Ён палез на гару і навыбіваў шчыты. Быў вечар, і ён увайшоў у хату пачаваць. Марына маўчала і не спала. У глыбокую ноч ён выйшаў. Свяціў месяц, і ўсё маўчала. Смутак душыў яго. Прабадзяўся ён па кутках каля хаты да дня. Зранку ён зняў з крукоў сенечныя дзверы і най-

01 шоў да Вялічкі. Хата таго стаяла на замку. Апошнімі га-
02 дамі Вялічка аўдавеў і жыў з адным толькі сваім хлоп-
03 цам. Ні бацькі, ні сына нідзе не было. Астаповіч патужыў
04 сам сабе, што няма з кім параіцца, і прыйшоў дадому.
05 Аканом праехаў конна паўз хату. «Правярае», — падумаў
06 ён і зняў з крукоў хатнія дзверы. Прыйшоў вечар. Ён злоў
07 пайшоў да Вялічкі і зноў убачыў на замку дзверы. Ён
08 устрывожыўся і так дома заікаўся перад Марынай, што
09 яна нічога не разабрала, што ён гаворыць. Прайшла ноч,
10 і зноў прайшоў дзень, і зноў ноч. За гэты час ён ужо да-
11 стаў адну аконную раму і зняў вешала над сенечнымі
12 дзвярыма на двары. А Вялічкі з хлопцам нідзе не было,
13 і ніхто не чуў і не бачыў, дзе яны маглі знікнуць. А як па-
14 чаўся дзень, прыйшлі маёнткавыя чалавек шэсць з кру-
15 камі і сякерамі і расцяглі па бярвяну хату і пачалі класці
16 на параконшыя кары. К вечару ад Астаповічавай і Вялічка-
17 вай хаты ўжо і следу не было. Не было ніякага следу і ад
18 Вялічкі з яго сынам. Астаповіч з Марынай вярнуліся жыць
19 у сваю старую хату, у тую трухліну з зямлёй на ямах за-
20 места падлогі. У той жа самы дзень Марына сказала
21 бацьку:

22 — Ты, тата, не бядуі. Я панашу кашом гліны і выраў-
23 няю зямлю, і ў нас у хаце стане аздабней.

24 І сапраўды, яна зрабіла ўсё як мае быць, але Астаповіч
25 як бы і не бачыў гэтага. Ён мала гаварыў з Марынай і сам-
26 насам думаў. «Вось і скончана ўсё, — думаў ён, — я не жы-
27 ву дзеля Марыны і нічога дзеля яе не зраблю на свеце.
28 Як бы ні стараўся — нічога не будзе. Яна будзе жыць так,
29 як прыйдзецца, а прыходзіцца заўсёды кепска. І я ўжо не
30 патрэбен на свеце, не патрэбен і Марыне. Так, як тая
31 страшная зямля з'ела яе, нябожчыцу, так Гальвас есць
32 маю Марыну. Хіба толькі я патрэбен на тое, каб бачыць
33 яе, каб глядзець на яе. Але гэта важней мне, чым ёй, і
34 толькі дзеля сябе самога я живу». І раптам ён адчуў у сто
35 разоў большы, як калі, боль не бачыць яе. Ён глядзеў на яе
36 цэлымі гадзінамі. І так прайшло дзён дзесяць. Ён пачаў
37 пытацца, ці не бачыў дзе хто Кірылы Вялічкі, але ніхто на-
38 ват і не чуў пра яго, і ўсе дзівіліся. Хоць бы хлопец яго
39 дзе наказаўся. Некаторыя нават пачалі ўжо гаварыць, што
40 ён з сынам сышоў далёка, бо тут яго нічога ўжо не трымае.
41 Калі ў Астаповіча была тут старая хата, дык у таго і гэ-
42 тага не было. І раптам пра яго пайшла ціхом гаворка.
43 Нават не гаворка выразная, а здогадка. Аднойчы ўночы,

01 бадай перад самым рассвітаннем, загарэлася самае боль-
 02 шае Гальвасава гумно, усё напакаванае снапамі. Гумно
 03 згарэла вельмі шпарка. Не паспела ўзысці сонца, як пай-
 04 шла ціхом гаворка, што падпальшчыка бачылі, як ён хацеў
 05 скрыцца за маладым садам. Гэта быў нехта высокі, але вы-
 06 разна пазнаць яго папацёмку пельга было. Бачыў яго вар-
 07 тавы і сам аканом, які ішоў паўз гумно з двума сабакамі на
 08 паляванне. Аканом пабег за ім і страляў у яго. За ім ры-
 09 пуліся і сабакі. Але падпальшчык, мусіць, паспеў пера-
 10 брацца праз рэчку, бо сляды яго зніклі, сабакі ж доўга бра-
 11 халі каля рэчкі і пасля прыбеглі назад. Расказвалі, што
 12 быццам бы нават была кроў на аеры на самым узбалочаным
 13 беразе рэчкі. Цікаўныя пабеглі глядзець, аднак жа шіякай
 14 крыві нідзе не ўбачылі. Праўда, якраз пайшоў дождж, і
 15 кроў магла змыцца. Якраз увесь той дзень быў дажджы-
 16 сты, на полі работы не было, і шмат хто аддаўся здогадкам
 17 і гаворцы. Гаварылі, што падпальшчык — гэта, напэўна,
 18 Кірыла Вялічка. Тым часам апаўдні прыехала жандарме-
 19 рыя, пачалі глядзець і распытваць. Ні на які след не напалі.
 20 Дождж ліў і ўдзень і ўночы. Часамі на момант прачышча-
 21 лася, але хмары валакліся нізка, і дождж зноў пачынаў се-
 22 яць, як праз сіта. Раздажджылася надоўга. Пасля яшчэ ад-
 23 ной ночы, гадзін за паўтары да дня, у акно Астаповічавай
 24 хаты нехта ціхом пастукаў. Нейкім сваім прадчуваннем
 25 Астаповіч чакаў гэтага стуку. Не пытаючыся і не падыхо-
 26 дзячы да акна, ён выйшаў на двор і ўбачыў перад сабой
 27 Вялічкавага Уладзю. Яму было цяпер год чатырнаццаць.
 28 Ён заўсёды быў тонкі і худы, з нізка астрыжанай галавой
 29 і паводле сваіх год даволі рослы. Цяпер ён здаўся Астапо-
 30 вічу западта ўжо нейкім высокім. Праўда, цёмна было і не-
 31 ба хмурнае, так што хлапцова постаць вельмі невыразна
 32 відна была.

33 — Тата вас кліча, — сказаў Уладзя.

34 — А есці ў яго ёсць? — спытаў здагадлівы Астаповіч.

35 — Нічога няма.

36 — Пачакай, я зараз.

37 Ён убег у хату, вобмацкам напакваў торбу хлебам, па-
 38 будзіў Марыну і пашаптаўся з ёю. Пасля следам за Ула-
 39 дзем пайшоў паціху. Ужо добра бралася на дзень, калі яны
 40 перайшлі тую карчакаватую дзялянку, мінулі поле суседня-
 41 га пана, перайшлі праз ручаіну і доўга ішлі лесам. Уладзя
 42 вёў яго і ледзь пратаптанымі сцежкамі, і глухой гушчыр-
 43 пёй. Зноў выбіваліся па сцежку, зноў браліся воўчымі ло-

гавамі, прыгіпаючыся і правальваючыся ў падножнай трукліне. Нарэшце прыйшлі. Тут было змрочна і ціха. Запозненая дажджавая кропля часамі гучна падала з дрэва на лісток якога-небудзь нізкарослага куста. Кірыла Вялічка ў рудой вопратцы з самаробнага сукна ляжаў увесь мокры. Вопратка была расшпіленая, і рубашка пад ёю расхрыстаная. З-пад яе відно было, як грудзі яго туга перавязаны ручніком.

— Прастрэліў мне грудзі аканом,— прагаварыў ён сухім хрыпатым голасам.— Ці згарэла хаця гумно?

— Згарэла,— адказаў Астаповіч.

— Дачакаўся Гальвас, яшчэ не таго дачакаецца. А ці шукаюць падпальшчыка, а ці аціхла ўсё?

— Шукаюць і пра цябе гавораць.

— От бачыш, добра, што я не вытыкаўся. А як ты, браце, маешся?

— Што пра мяне пытаць!

— Максім, калі будзе што са мною — не адступіся ад майго Уладзі, як бы я табе і прыпаручыў яго. Выгадуй яго і навучы яго, што сам ведаеш. У цябе залатыя рукі, няхай і ён будзе рамеснікам добрым. Ён стаіць напроці веку.

— Ты не думай пра гэта,— сказаў Астаповіч, страшэнна заікаючыся.

Кірыла паспрабаваў жаваць хлеб і пакінуў.

— Каб, здэцца, прачысціла на небе ды каб сонца, то я абсох бы можа.

— Дык я мог бы табе сухую адзежу прынесці.

— Ну, Уладзя не здагадаўся сказаць.

У той дзень неба і сапраўды прачысцілася і сапраўды высьвеціла сонца. Адзежа на Кірылу правяла і прасохла, але Астаповіч прынёс яму бялізну і сухую вопратку. Кожны вечар або перад днём ён прыходзіў сюды, і ў грудзях яго быццам бы рваліся скулы. І якой мілай і слаўнай была яму цяпер семежаўская, ці лешанская, ці вызнянская вымова, з якой ён рапемі часамі пасміхваўся. Кірылаў голас аднак жа пачаў слабець ужо на другі дзень, а на чацвёрты дзень ён апошні раз пошанкам пагаварыў з Максімам.

— Няхай бы Марына прыйшла,— шаптаў ён.— Я хоць паглядзеў бы на яе. Яна як жывая маці. А яна, твая несвіжанка, была — абыдзі вялік-свет і такой не знойдзеш.

Ён прагнуў убачыць Марыну, і Максім выразна бачыў гэта.

1 — Дзядзька Кірыла ўмірае, — сказаў ён дома Марыне, — пойдзем к яму.

2 І дзіўна было: Марына гэтую павіну спаткала, як вядомую ёй. Здавалася, што яна вучылася нічому ўжо на свеце не дзівіцца. Уся справа ўжо вырысоўвалася перад ёю ва ўсёй сваёй жорсткай праўдзе. З бацькавай ціхай гаворкі яна здагадалася, што ніхто пра ўсё гэта не ведае і ведаць не павінен. І што трэба ісці ўночы.

3 — Страшна, — сказала яна па-дзіцячаму.

4 — Прывыкай, дачушка, да ўсяго на свеце, — адказаў бацька. Гэтага ён ёй раней ніколі не сказаў бы. Ён думаў раней, што, жывучы толькі дзеля яе адной, ён скрые ад яе горач свету і яна вырасце без страшных трывог. Цяпер ён бачыў, што так не ідзецца чалавеку і што яна сама, без яго, пойдзе праз увесь цяжар, што называецца «жыць».

5 Пад канец ночы яны пайшлі. За лесам ужо ўсходзіла сонца, а тут толькі світала. Але Кірыла відзеў быў добра. Ён ужо не пазнаў ні Марыны, ні Максіма. Позірк яго вяла хадзіў па хвойным стволлі, і неўзабаве вочы яго сцёмелі і ён скапаў. Гэта была ўжо другая смерць, якую на сваім малым вяку бачыла Марына. Уладзя стаяў пры мёртвым бацьку, і твар яго несупынна перасмыкваўся нейкім адным шпаркім рухам. Здавалася, ён задыхаўся. Вочы яго ад бессані і ўзбуджапасці былі чырвоныя, і голас перарываўся.

6 — Бацька гаварыў, каб я, колькі буду жыць, каб не дараваў і ні Гальвасу, і ні акаюму, і нікому. І калі хто калі ўзніме на мяне руку, каб я адсек гэтую руку... Я заб'ю Гальваса! — шпарка выгаварыў ён і з адчаем зварухнуў плячыма, вострымі, худымі, дзіцячымі.

7 Ужо відно было, што нейкія намеры точаць яго думку і ад іх няма яму ніякага іншага прасвятлення. Ён не мог сядзець і ўсё стаяў над бацькам. Астаповіч з Марынай вярнуліся дадому. Марына села на зямлі на ўваходзе ў двор з дарогі, каб сказаць кожнаму, хто будзе ісці, што бацькі няма дома, а ён замкнуўся ў хаце і пачаў рабіць труну. Уночы ён паклаў у труну чыстую кашулю, абвязаў труну вяроўкай, каб прыстроіць сабе на плечы. Марына пайшла за ім і часам падтрымлівала рукамі труну. Так прыйшлі яны к таму месцу і там з Уладзем выкапалі магілу. У вялікім маўчанні яны пераадзелі нябожчыка ў белую кашулю і пахавалі. Сонца даўно ўжо рушыла з поўдня, калі магілу засыпалі. Ясны, сухі і ціхі стаяў дзень. Максім павёў Марыну дадому, і яму здавалася, што ўсё ў яго грудзях нарвана

01 і пакалечана. Поцемкам прыішоў і Уладзя. Спаць ён не
02 лажыўся, нічога не гаварыў, і ўзбуджанне яго не зменшва-
лася.

04 — Мне бацька цябе прынаручыў,— сказаў Астаповіч.

05 — Мала што, але я пайду. Я вярнуся! Дзядзька, я
06 вярнуся!

07 — А куды ты пойдзеш?

08 — Я пайду пад Слуцк, у той бок. Там недзе татаў
09 брат.

10 — А што там рабіць будзеш?

11. Выразнага ж адказу ад Уладзі ні Астаповіч, ні Марына
12 не пачулі. Яны толькі бачылі, што Уладзя або нешта ведае,
13 або пра нешта здагадваецца. І відно было, што ім заўлада-
14 ла адна думка, ад якой яго не адарве ніякая сіла. Схудне-
15 лы, ціхі, цяпер ужо западта сталы, ён перабыў у хаце за
16 поўнач і раптам, напроці пачы, выйшаў у нейкую сваю да-
17 рогу. Ён нават не развітаўся, і Астаповіч выбег за ім сле-
18 дам. Дарэмна ён угаворваў яго пачакаць хоць да дня і
19 сказаць, куды ён ідзе. Той і сам выразна сказаць не мог.
20 Марына стаяла сярод цёмнай дарогі напроці свае хаты, пе-
21 ражываючы тую грань свайго жыцця, калі нейкія вялікія
22 справы, роўныя чалавечаму лёсу, крапулі яе і адкрылі пе-
23 рад яе маладой душой свае таямніцы. Яна стаяла босая, на-
24 сцярожаная, чулая да ўсяго на свеце і да цішыні гэтай
25 ночы.

26 — Пайшоў,— сказаў ёй бацька, варочаючыся з дарогі.

27 Да самага дня яны не спалі і сядзелі ціхом. Астаповіч
28 думаў, што яму трэба не сядзець так, а некуды ісці, нешта
29 недзе рабіць, і ўпершыню ён так сказаў Марыне:

30 — Што ж цяпер мне рабіць, Марына?

31 — Будзе відно, што рабіць,— адказала яна так, што ён
32 жахнуўся топу яе слоў і хапіўся рукою за яе гарачы лоб,
33 быццам кінуўся праверыць — а ці цяма на гэтым ілбе мар-
34 шчыны старасці. «Вось і прайшло яе маленства, і ніколі
35 яго ўжо да яе не вернецца»,— думаў ён і быццам піў
36 страшны горач.

37 Пра Уладзю Вялічку не дайшлі аніякія чуткі. І над ду-
38 шой Максіма Астаповіча пачала папаваць ні з чым нена-
39 раўпаная няпавісьць. Раней яго сэрца было запоўнена толь-
40 кі замілаваннем. Цяпер супроцьлеглае яму пачуццё заня-
41 ло ў сэрцы вялікае месца.

42 Прайшло тыдняў тры, і ўжо гаворка паміж людзей аб
43 дзіўным знікненні Кірылы Вялічкі і яго сына пачала за-

/ 256 /

ціхаць. Нават і следства аб пажары не мела ўжо ніякага ходу — ніякіх канцоў не знайсці было. Максім Астаповіч пудзеў сваёй душой і аднойчы сам-пасам спаткаўся з Ксавэрам Блецькам. Блецька араў у сябе на полі параконшым плугам, Астаповіч ішоў палявой дарогай.

— Пачакай, Максім, — гукнуў Блецька. — Я перадыхну, і пагаворым... Я хвалю Кірылу, што ён спаліў Гальваса гумно. Шкада, што ён усяго яго не спаліў. І ты маладзец, што памог яму. У той час я глядзеў, як Кірыла ішоў паўз гумно. Колькі Гальвас папаздзекаваўся некалі з мяне, як я служыў у яго, і колькі, бывала, каштавала грошай і здароўя дастаць у гэтага магната зямлі! Я яго сам сцёр бы са свету. Гэта Кірылава магіла ў лесе? Гэта ты да яго хадзіў тыя дні ў лес? Мне ўсё відно было з майго саду. Не бойся, я маўчаць буду праз усё жыццё, як магіла, як рыба! І ты маўчы перада мной і перад усім светам. Глядзі, каб спакойна было жыць... Ты мне нічога не гавары, не гавары і не апраўдвайся. Маўчы. Але ж і надвор'е добрае стала! Уночы сёння раса ляжала — дык як зерне скрозь рассыпана.

Максім Астаповіч у страшным здзіўленні глядзеў, як Блецька аддаляўся ад яго палявой баранной, угнуўшы над плугам плечы ў сваю непадпяразаную мультановую рубашку, пануры сам у сабе, адзінокі, цягавіты, упарты і страшны цяпер. «Ён можа згубіць мяне і Марыну. І ўсё можа згубіць яе. І не магу я нічога зрабіць, каб жыць дзеля яе толькі адной. Яна сама павінна ўваходзіць у сваю дарогу. І дзе там паварочваецца цяпер Уладзя? Вось ужо колькі разоў спрабаваў дайсці да сваіх жаданняў, і — тая праклятая зямля жыць не дала, і — поваю хатаю ў пакоях Гальваса грэюць, і Кірылы жывога няма!» Ён вярнуўся дадому, і яму хацелася пацалаваць Марыніны ногі. Ён гладзіў яе на галаве, і з такой сілай, як перажываецца кашмар, ён адчуваў пах яе валасоў — густых і туга заплечэных у дзве кароткія касы. «Яна ўжо не дзіця, і маленства яе ніколі больш не вернецца!»

IV

І вось зноў усё пачалося спачатку. Зноў прыйшоў бла-гаславенны час. Гальвасы навечна выехалі адсюль. Максім Астаповіч, непадатлівы стоме, зноў узяўся за клопат. Як быццам бы нічога раней і не перажывалася. Павольна

41 і цягавіта, саломіна к саломіне, ён зноў складаў сабе асе-
 42 лішча. Хто памятае яго з тых часоў, расказваюць цяпер,
 43 што ён аднак жа адразу нейк пачаў выдавацца як бы рап-
 44 тоўна пастарэлым. Бадай-што зусім палысела яго галава і
 45 пасівелі вусы. І рух яго стаў павальнейшы. Можна было
 46 падумаць, што ён не спяшаецца і не прагне, як раней, хут-
 47 чэй давесці да поўнага ладу сваю дамоўку, а мае асалоду
 48 ў самім працэсе яе забудавання. Можна, наперадзе зноў ста-
 49 іць страшны лёс і зноў з'явіцца хто-небудзь няпрошаны і
 50 злы разбураць яе. Можна, у думках ён і не заходзіў так да-
 51 лёка, аднак жа, можна гэта сказаць з упэўненасцю, сапраў-
 52 ды-такі аддаваўся вялікаму шчасцю ўзводзіць на пустым
 53 месцы новыя сцены.

14 Месца ён узяў тое самае, з таго самага лесу ўзяў і дрэ-
 15 ва. Але і лета, і восень, і зіма не былі тым часам, калі ўсё
 16 дайшло да свайго завяршэння. Павольна вырасталі сцены,
 17 павольна клаўся дах з гонты. Прайшла зіма, вясна, і кан-
 18 чалася лета, калі ён уставіў дзверы і аконныя рамы.
 19 Падлога клалася яшчэ цераз адну зіму. Вырастала Мары-
 20 на. Пышныя валасы яе не месціліся пад улюбёнай яе стра-
 21 катай хусцінкай. Яна заплятала іх туга ў косы і закручва-
 22 ла іх пад шпількі і грабянец. Першая маладосць пачала
 23 згладжваць у яе з памяці ранейшую яе дзіцячую адзіноту,
 24 і ўсё больш і больш рабілася яна падобнай на сваю нябож-
 25 чыцу маці. Усё мінулае не прайшло без следу, і ў душы яе
 26 жыло больш, чым выяўлялася праз словы, і думкі яе месці-
 27 лі ў сабе многа. Яна вельмі добра бачыла, што бацька яе
 28 змяніўся. Перш за ўсё ён стаў больш разважлівы і нейкі
 29 занадта ўжо сталы. Раней ён заўсёды гатоў быў у яе ма-
 30 лой шукаць падтрымкі і парады, цяпер глядзеў на яе, як на
 31 сваё дзіця, якому трэба дагадзіць у меру свайго вялікага
 32 замілавання да яго. Яна бачыла, што ён сам усё ведае, але
 33 раіцца з ёю, каб зрабіць ёй прыемнасць. І яна, з вялікай
 34 пашанай, прымала гэта, як родны дар. Так аднойчы, калі
 35 ўжо можна было пераходзіць у новы дом, ён сказаў ёй:
 36 — Я думаю, што тут трэба панасаджваць дрэў. З гэта-
 37 га боку дома будуць расці клёны, бярозы і ясені, а з таго
 38 боку будзе сад. Як ты думаеш?

39 — Гэта будзе вельмі добра, — адказала яна.

40 — От бачыш. Я пра гэта з самага пачатку думаў.

41 — І я думала. Заўсёды ты садзіў сады і дрэвы і не меў
 42 права дакрапуцца да іх.

43 — Ты так думала?

01 — Ты мне сам пра гэта некалі гаварыў, — пачырванела
02 яна.

03 Праз некалькі дзён ён пасадзіў каля дома маладыя
04 дрэўцы і вылічыў, колькі яблынь і ігруш можна пасадзіць
05 ў паўднёвага боку. Таксама як некалі несвіжанка памагала
06 яму садзіць Гальвасаў сад, так цяпер Марына памагала
07 яму. І яму здавалася, што сляды Марыніных рук назаўсё-
08 ды асталіся на кары гэтых маладых дрэў, быццам яна бла-
09 гаславіла іх на вялікі рост і доўгі век.

10 З некаторага часу яму прыйшлося мала аддавацца сваёй
11 пе скончанай яшчэ дамоўцы. Людзі скрозь будаваліся, аб-
12 саджваліся, абглядаліся. І яго пачалі браць парасхват.
13 Пачалі скрозь садзіць сады, узводзіць новыя сцены, і здава-
14 лася, што ён сваёй спрактыкаванай рукою дае ўсяму пара-
15 дак. Марына даводзіла да ладу свой дом. Хоць двор яшчэ і
16 не быў абгароджаны, яна вычысціла і прыбрала яго. Вясной
17 і ў пачатку лета яна капала зямлю каля маладых дрэў і за-
18 домам, і там ужо зазелянеў агарод. Цвілі браткі, і купча-
19 сціўся кракос. Убіраліся к восні ў сілу сцэблаватыя флэк-
20 сы і вяргіні.

21 У гэты час усюды ішла гаворка, што Адам Блецька,
22 пасля забойства брата, недзе тут поблізу туляецца па ля-
23 сах і глухіх закутках. Быў ясны дзень, калі Марына адна,
24 як і заўсёды цяпер, гаспадарыла дома. І вось тады яна ўба-
25 чыла, як Адам Блецька стаяў перад ёю з мехам, напакава-
26 ным шынкамі і кілбасамі. Уздрыгануўшыся, яна пабегла
27 ад свайго дома і праз некалькі хвілін бачыла, як ён знікаў
28 недзе ў прылесных зарасніках. Увечары Ксавэр Блецька
29 шпарка ішоў паўз дом Максіма Астаповіча. Дарога да яго
30 дома ляжала якраз тут. Ён праішоў ужо далей, але раптам
31 азірнуўся і ўбачыў на двары Максіма Астаповіча. Шпарка
32 ён вярнуўся назад, і здавалася — шукае людскога спачу-
33 вання. Ён быў сумны, пануры, бесперастанку курыў.

34 — От няшчасце мяне спасцігла, от гора мяне ду-
35 шыць, — сказаў ён і змоўк, як магіла.

36 — Сёння Марына твайго Адама бачыла, — адказаў
37 Максім Астаповіч. — Ён тут праходзіў.

38 Ксавэр Блецька ўздрыгануўся, ускінуў твар угару, вы-
39 плюнуў недакурак.

40 — Ён яшчэ ўсё тут поблізу ходзіць?

41 І зноў ён стаў маўклівым, і здавалася, што гэта неда-
42 тлелы вугаль на вогнішчы, дзе нядаўна яшчэ шугаў агонь,
43 а цяпер вецер размятае схаладзелы пошел.

01 Максiм Астаповiч назаўсёды пакiнуў у памяцi гэты мо-
 02 мант. Яму было ясна, што i сапраўды вялікае гора спасцiг-
 03 ла Ксавэра Блецьку. Астаповiч змалку i дагэтуль быў чала-
 04 век мяккі i падатлівы чужому слову. I, можа, што iншае, а
 05 судзіць каго-небудзь — ніколі не было ў яго натуры. I ён
 06 нічога дрэннага пра Блецьку цяпер не думаў. Больш таго,
 07 ён вельмі многа ў паступныя дні думаў пра тое, што Блець-
 08 ка нейкім чынам надгледзеў быў i нікому не сказаў аб
 09 Кiрылавай смерцi ў лесе.

10 Марына ж доўга не магла забыцца на дзікі позірк Ада-
 11 ма Блецькі, калі ён, стоячы з мехам, сў яе вачыма. Гэты
 12 позірк мучыў. Ён i раней, часта, пры кожным спатканнi
 13 так глядзеў на яе. I толькі цяпер яна заўважыла i зразуме-
 14 ла гэта.

15 Чым больш праходзіла часу, тым больш усё ўраўна-
 16 важвалася. Час — найлепшы доктар чалавеку ў маладыя
 17 годы. Кожны пражыты дзень згладжваў з яе душы карці-
 18 ны перажытага i пражытага. Усё праходзіла i толькі не-
 19 заўважна адкладалася дзесьцi ў самых глыбокіх нетрах яе
 20 душы. Яно магло калі-небудзь з страшнай сілай выбухнуць
 21 на паверхню, але цяпер не трывожыла яе першай маладо-
 22 сцi. Маладосць яе расцвітала з кожным месяцам. I так
 23 прыйшла пара яе новым iмкненням i трывогам.

24 Наглядальныя ў жыццi натуры, якія бачаць i заўважа-
 25 юць усё i любяць успамінаць, расказваюць цяпер, што ў
 26 тыя часы, калі Марына стаяла на парозе свайго юнацтва,
 27 яна ўжо зусім дайшла да падабенства да свае мацi. Матчы-
 28 ны рысы, што ў маленстве толькі вызначаліся i прымушалі
 29 ўспамінаць нябожчыцу несвіжанку, цяпер зусім развіліся
 30 i расцвілі. Бацьку гэта цяжка было заўважыць, ён бачыў
 31 сваю Марыну кожны дзень, заўсёды. Людзi ж пра гэта
 32 скрозь гаварылі, i ён пра гэта ведаў. Але калі раней, калі
 33 ён быў замкнуты сам у сабе, ён перажыў бы гэта, можа
 34 быць, нават з хваравітай прыўзнятасцю, то цяпер гэта най-
 35 больш сцвярджалася ў яго думках як факт: жыццё выцяг-
 36 нула яго з самога сябе. Ён ніколі ўжо не аставаўся адзін
 37 з сваімі думкамі, i яго новы дом не аставаўся адзін на но-
 38 вым месцы. Здавалася, што ён вельмі мала астаецца цяпер
 39 сам з сабою, таксама як i скрозь далей за яго домам сталі
 40 будыпкі са смольнай хвоi i моле пакiнула быць пустым.
 41 Можа, гадоў тры прайшло, i тут незаўважна з'явіліся па
 42 свет дзве вуліцы, i да гэтага месца пачаў даходзіць кожны
 43 дзень здалёку аўтобус. Ён рабіў рэйсы праз многа мястэ-

чак і некалькі дробных гарадкоў. Тут аўтобус стаяў некалькі гадзін і адыходзіў пазад, забіраючы ў кожным мястэчку і па дарозе пасажыраў. І чым больш праходзіла месяцаў, тым больш ажываў гэты куток. І канца не было відно новай усё і повай заклапочанасці Максіма Астаповіча. Былы Гальвасаўскі млын пашырыўся па чатыры колы, і гэта рабіў Максім Астаповіч. Пры самай дарозе вырас будынак паштова-тэлеграфнай канторы і сельсавета, і яго будаваў Максім Астаповіч. Ён сам выбраў месца і для школы — па другі бок дарогі, пры самым лесе, так што хвоі ўзнімаліся над дахам. Увосень скрозь пахлі смалой повяя сцены, з лесу цягнула грыбной духмянасцю, дзятлы дзяўблі кару сухіх дрэў, збіраліся ў вырай буслы, па высокім сцябле ўзнімаўся к стомленаму за лета сонцу жоўты тур і запозненая кветка малачайніку, жалуды даспявалі на дубах, чалавечую душу ўраўнаважвала цішыня прыроды, і — божа мой, як тут добра жыць, — думаў часта Марынін бацька. І ў гэтыя моманты прарываўся ў яго сум па без пары страчанай несвіжанцы. Час ішоў вельмі шпарка, і яму ўсё не было калі надоўга аддацца сваім думкам. Ён адчуваў сябе быццам бы так: калі-небудзь адкідаюся з работаю, сяду і доўга буду думаць аб маім жыцці, аб Марыне і аб ёй, нябожчыцы. І гэты час не прыходзіў. Усё варылася, ішло сваёй дарогай, з'іначвалася, нанавя ўсталёўвалася, і разам з усім і ён быў уцягнены ў гэты няспынны агульны працэс. Раслі нанавя пасаджаныя дрэвы, пачала расці яшчэ трэцяя вуліца. Ужо зусім пакінулі гаварыць і ўспамінаць пра крываваю драму на Блецькавым хутары і пра Адама Блецьку. І Ксавэр Блецька адышоў ад зямлі і стаў тутэйшым кааператарам, і заўсёды быў лагодны з людзьмі, і ўсе гаварылі, што яго прысадзіла ўласнае гора. І кааперацыя была ў поўным доме, які таксама выбудаваў Максім Астаповіч. І таксама несапраўдна — саломіна к саломіне — да канца звілося хто з Марынай хатняе гняздо. Ужо зусім скончыўся дом, і аковныя шуфляды і шалёўка былі памаляваны, і ўсё было абгароджана, і скрозь папасаджаныя дрэвы, і ўзяліся расці. Дрэвы, якія ён садзіў каля свайго дома і з кожнага лістка на якіх ён можа ценшыцца. І Марына пачала прыгожа адзявацца і выбрала сабе сталую прычоску, якая так была ёй да твару. І калі яна адзявала плацце з вішнёвага аксаміту — як тонка гэты колер адценьваў самыя нават найтанчэйшыя рысы яе твару!

Гэта не прайшло многа год. Нават зусім мала прайшло

часу. І калі ён задумваўся пад усім гэтым працэсам — заўсёды страшны смутак аб нябожчыцы несвіжанцы рваў яму душу.

Да гэтага часу і належаць зварот у гэтыя мясціны Уладзіміра Вялічкі. Дагэтуль пра яго не чутно было, і ніхто не ведаў, які ён цяпер і дзе паварочваецца. Пайшоў ён адсюль дзіцем, і яго ўспаміналі толькі тады, калі гаварылі пра трагічную смерць яго бацькі. Для тутэйшых людзей гэта быў ужо новы, можна сказаць, невядомы чалавек.

V

Шмат хто з тых людзей, сярод якіх ён жыў дагэтуль, маглі думаць, што натура гэтая песпакойная і неўраўнаважаная, і доўга яна будзе кідацца на свеце, пакуль прыб'ецца да свайго берага. І трэба было далёка бачыць і глыбока адчуваць, каб зразумець, што тут можа адбыцца штосьці нахшталь пералому, і, можа, нават раптоўнага, але ні ў якім разе не выпадковага. Можа, нават тут патрэбы былі падзеі, няхай сабе вузкія і асабістыя, толькі якія б увялі гэтую душу ў яе раўнавагу.

Ён пакінуў родныя мясціны бадай-што яшчэ ў маластве і пад вялікім уражаннем бацькавай смерці і ўсяго, што бацька гаварыў яму ў лясной адзіноце тым страшным сваяім часам, калі ўміраў на голай зямлі. Найбольш за ўсё астаўся ў яго души чысты заход халоднага сонца, калі яго апошняя ружовасць на адну хвіліну ўпала была з вышын паміж хвойных вершалін на бацькаў твар. Яму здавалася, што бацька ў гэты момант забыўся на яго: такі ён быў маўклівы і так страшна глядзеў на асветленую сонцам кару блізкай хвоі. Ён ціха адышоўся, каб не трывожыць бацьку. У прагаліне паміж дрэў відно было неба. Яно меркла і з кожнай секундай здавалася глыбейшым. І ў яго дзіцячай души жыло ўяўленне, што гэта ўвесь шырокі свет стаў перад ім, як незразумелая і жорсткая прастора, перад якой ён не мае ніякай сілы. Свет быў страшны і недаступны. Ён вярнуўся к бацьку, калі ўжо змрок вісеў паміж дрэў. Тады пачалася бацькава гаворка.

— Табе трэба будзе дзе-небудзь дзецца на свеце, — пачаў гаварыць бацька. — Ты ідзі ў Слуцк, там знойдзеш сваю цётку, маю стрыечную сястру. Раскажаш ёй усё і астапешся там. А пасля скончыцца вайна і нешта будзе. Старайся жыць. Але глядзі — не паддавайся крыўдзе. Памя-

61 тай — непавідзь Гальваса. Нават каб ён сичыў у пакуце і
 62 прасіўся — не спачувай яму, бо, выйшаўшы з бяды, ён усё
 63 роўна забудзе ласку. Ты яго непавідзь не за маю смерць, а
 64 за яго самога. Жывучы — рабі ўсё сам і май натуру, каб не
 65 надакучаць нікому і каб ніхто ніколі не папракнуў цябе,
 66 што ты з чужога жывеш. Няхай лепш да цябе горнуцца
 67 людзі, як да чалавека, які здолен зрабіць што трэба. І ба-
 68 рапі цябе божа выносіць на сваім карку крыўду. Так як я
 69 зараз памру з вялікім песнакоем, што не магу ўстаць і рас-
 70 плаціцца з Гальвасам, так і ты будзь у песнакоі, калі па-
 71 знаеш на сабе гадаўскую крыўду. Чутно па людзях, што
 72 там, пад Слуцак, людзі па лясках туляюцца, дома не ся-
 73 дзяць. Я цяпер адумаўся, што мне трэба было пашукаць
 74 гэтых людзей, а не ўміраць тут сабе на боль і табе на па-
 75 куту.

76 І хто яго ведае, ці ён сапраўды што ведаў, ці выдумляў
 77 дзеля свае апошняй уцехі, але Уладзя слухаў аб нападах
 78 на паноў і па іхняе войска, аб людзях, якія ходзяць сабе
 79 па слуцкім рынку сярод усіх, і ніхто не ведае, што гэта той
 80 самы з лесу, які прыйшоў разведаць, што ў горадзе ро-
 81 біцца. Сынава ўяўленне дарысавала да канца тое, пра што
 82 толькі збольшага сказаў бацька. Калі ён выйшаў у сваю
 83 дарогу з хаты Максіма Астаповіча, перад ім ужо стаялі
 84 карціны таго, як ён прыстане да такіх людзей, і жывая
 85 праўда саступіла ў яго дзіцячай галаве месца казачным
 86 фантазіям. Несучы ў сабе сум на бацьку, ён выйшаў ад
 87 Максіма Астаповіча з лёгкім сэрцам і з самымі яснымі па-
 88 дзеямі. Ён дайшоў да Слуцка без злых і без добрых пры-
 89 год, і яму здавалася, што на дарозе выйдзе дзе-небудзь ча-
 90 лавек і скажа: «А ты да нас ідзеш, дык хадзем». Аднак жа
 91 ён нікога і нічога на дарозе не ўбачыў і ў Слуцку пачаў шу-
 92 каць сваю цётку. Ён яе і сапраўды знайшоў, там, дзе ка-
 93 заў яму бацька. Гэта была адзінокая старая, сляпая на ад-
 94 по вока і заўсёды галодная. Уладзя пабыў у яе два дні,
 95 а пасля пайшоў цягацца па Слуцку цэлымі суткамі. Ён
 96 прывыкаў да гэтага брадзячага жыцця. Ужо ў гэты час у
 97 яго пачалося адчуванне, што ў родным кутку ён за сваімі
 98 плячыма нічога такога не пакінуў, да чаго яму трэба бы-
 99 ло б сцягнуцца. Нарэшце ён ужо цэлымі днямі не бываў до-
 100 ма, і цётцы гэта не ў галаве было.

101 Чым больш праходзіла часу, тым больш з яго памяці
 102 згладжвалася тое, што гаварыў перад смерцю бацька. Мо-
 103 жна сказаць, што гэта быў у яго жыцці час абсалютнай во-

лі, калі ён жыў толькі тым, як жывецца без аглядкі назад і наперад, волі, можа, нават пустой і яму непатрэбнай. Ён жыў гэтыя кароткія месяцы без сталых імкненняў і ў дзіцячым легкадумстве. Не адбылося ў гэты час у горадзе ніякага нават самага найдрабнейшага здарэння, сведкай чаго ён не быў бы. Усюды ён мог дапасці, усюды паспець, пакуль яго вочы не ўбачылі адну такую карціну, якая страсянула яго. У адзін дзень ён іначыўся. Разам з патоўпам людзей ён бачыў смертную кару слуцкіх партызан. Ён нават разгледзеў твары салдат акупацыйнай арміі. Ён бачыў, як стары бацька аднаго маладога партызана белы як палатно і на твары з пячацю жудаснага болю душы сам засыпаў магілу. Уладзя Вялічка калаціўся і душой, і целам, і раптам яго пачало цягнуць у родныя мясціны. Усё, пра што яму гаварыў бацька, адразу стала яму, як штосьці такое, пра што хіба толькі льга гаварыць, але бачыць яго пельга. Разам з тым ён добра ведаў, што няма к чаму яму там варочацца. Ён адчуваў пешта, падобнае да сораму, перад Максімам Астаповічам за тое, што не паслухаў яго і пайшоў у свет. Са страхам і са смуткам ён сядзеў цяпер заўсёды дома ў свае аднавокай цёткі. Але калі акупацыйная армія з баямі пачала адыходзіць, ён аднак жа не вытрымаў, каб наглядаць, як толькі мог, сапраўдную вайну. Аднойчы ён пабег глядзець месца нейкай баявой сутычкі разведчыкаў. Ён убачыў далёка-такі ад горада чатыры трупы акупацыйных салдат. Адзін з іх ляжаў, зарыўшыся тварам у зямлю. Навокал было вельмі ціха. З двума сваімі аднагодкамі ён не паспеў яшчэ абгледзець салдат, як раптам з раскапанага глінішча паказаўся перад ім чалавек. Нейкім інстынктам ён здагадаўся, што гэта якраз і ёсць адзін з тых, пра якіх гаварыў яму бацька.

— У Слуцку многа іх? — запытаў чалавек, паказваючы на мёртвага салдата.

Ён не мог адарваць вачэй ад гэтага казачнага чалавека.

— Многа.

— А не хлусіш?

— Каб я так жыў, што праўду кажу! — стукнуў ён сабе ў грудзі двума кулакамі.

Чалавек нічога не адказаў і стаў глядзець у бок горада. Ён не адрываў ад чалавека вачэй. І так ён прабыў тут да вечара. На заходзе сонца людзей прыйшло больш, і яны рушылі бліжэй да горада. Ён не адставаў ад іх. Усю ноч ён прасядзеў з імі ў жыце на Навадворскім полі, а перад

днём пачаўся бой. Ён быў пад сапраўднымі кулямі і бачыў, як чырвонаармейскія часці і партызаны ўваходзілі ў горад. Забыўшыся на ўсё, што калі-небудзь было ў яго душы, ён увайшоў у горад з свядомасцю героя і ў той жа дзень прыстаў да чырвонаармейскай часці. Ён нават не забег да цёткі развітацца і рушыў з часцю далей на захад. На трэці дзень ён мінуў родную мясціцу, прайшоў ад яе ў баку за пяць кіламетраў і здалёк бачыў той лес, дзе нядаўна яшчэ пахаваў бацьку. Але ўжо не было яму калі аддавацца самому сабе. На той бок Нясвіжа ён хадзіў у разведку, і так пачалося на доўгі час. Ён ужо ўмеў страляць, мучыўся ад таго, што не ўмеў зацягвацца папяросай, але зацягваўся як толькі мог. І так ён прабыў з часцю да самага канца вайны. Ён быў у агульным клопаце, і час яго ішоў вельмі шпарка, і не было яму калі раздумаць над тым, што калі было ў яго жыцці. Натура яго даўно ўжо з вялікай прагнасцю ўбірала ў сябе ўсё навакольнае, але быццам бы і не фармавалася сама ў сабе і ў сваёй сталасці. Усё адкладалася ў ёй як у запас. У гэтыя часы яго душыў страшны сум. Ён паля, успамінаючы гэты час, гаварыў, што не мог нідзе знайсці сабе месца. На паверхню душы выступіла тое, што ён калісьці ў зародку пакінуў у родным кутку, а ўзяў з сабою, як адыходзіў ад Астаповіча, толькі свае мары аб намалёваных уласным уяўленнем казачных карцінах. Ён бачыў, што ўсе едуць дадому і слова «дом» — гэта для іх усё тое, аб чым ён цяпер сумаваў і чаго не мае, бо там ёсць толькі бацькава магiла і прывязанасць душы і сэрца. Страшныя прыступы незразумелага сораму перад Астаповічам і Марынай мучылі яго цяпер. Гэта быў сорам ад таго, што ён цяпер павінен вярнуцца туды, да ўсяго таго, што так легкадумна калісьці пакінуў. А не вярнуцца туды ён ужо не мог, гэта ён сам ведаў. Разам з тым у ім прачнулася тая практыка простых працавітых людзей, якую ён пераймаў ад усіх навокал сябе з маленства і пра што сказаў яму, уміраючы, бацька: «Рабі ўсё сам і май натуру, каб не надакучаць нікому і каб ніхто ніколі не напракнуў цябе». Цяпер Астаповіч мае права і напракнуць яго, што ён гэтулькі часу немаведама дзе бадзяўся, а калі жыць прышлося — ён явіўся на тое, чаго раней адцураўся. Але яго ўжо туды цягло вялікай сілай. Калі ён быў ужо ў дарозе, карціны былога ўставалі перад ім, як той вялікі камень на дарозе, якога ніяк не скінеш убок. Калі ён пазнаў ужо роднае месца, яно ўявілася яму, як пункт, з якога толькі ад-

1 наго трэба глядзець на ўвесь свет, каб даць усяму ацэнку.
 2 І калі ён убачыў той самы лес — нават па колішняй бядзе
 3 засулавала цяпер яго душа. Але ён бачыў: усё мінулае
 4 астаецца жыць у душы толькі як мінуўшчына, а рух часу
 5 пястрымы. Бо ўжо і гэтай мясцовасці адразу не пазнаеш.
 6 Можна, нават ужо няма і той сцежкі, якой ён вёў тады ра-
 7 пенага бацьку. Ён здагадаўся, дзе Астаповічаў дом, бо мно-
 8 га панасаджваца там дрэў і месца тое самае, першае ад
 9 лесу. Ён ішоў к гэтаму дому з нейкім страхам, як злачы-
 10 нец, Астаповіч стаяў каля дома, без шапкі, зусім лысы ўжо
 11 і з сівымі вусамі. Ён падняў галаву і убачыў перад сабой
 12 рослага хлопца, хударлявага і гатовага к першаму свайму
 13 юнацтву. Момантны рух праішоў па Астаповічавым твары.
 14 Здавалася, што твар гэты страсянуўся. Ён падбег да хлоп-
 15 ца і раптам нешта пачаў заікацца. І першае, што ад яго
 16 пачуў Уладзя Вялічка, было:

17 — Многа год не заікаўся, а гэта... Стары стаў, ці што?..
 18 Хіба ён думаў, што Марына такая, якую ён цяпер яе
 19 убачыў? І ў гэты момант ён адчуў сябе навек прывязаным
 20 да гэтага месца. Ён раптам засаромеўся перад Марынай
 21 сваёй парванаі вярткі і падумаў, што яму трэба пачаць
 22 усё спачатку: яму трэба быць тут не госцем, а гаспадаром,
 23 а да гэтага трэба дайсці самому. І ўсё гэта дзеля яе, дзеля
 24 Марыны. Гэта быў пачатак яго юнацтва, яно было блізка.
 25 З гэтага моманту ён стаў асвойвацца ў гэтым сваім родным
 26 кутку, які ўжо не быў такі, якім ён яго пакінуў. Усё ўжо
 27 тут было іншае, таксама як іншая стала і Марына. Пра яе
 28 была патрэба думаць, што дзеля яе адной варта жыць на
 29 свеце. На тое ёсць у чалавека першая маладосць, першыя
 30 адчуванні блізкага юнацтва.

31 Праз некалькі дзён Уладзя Вялічка пайшоў з Максімам
 32 Астаповічам закладаць дом для кааперацыі. Максім Аста-
 33 повіч думаў: «Ты ў мяне, бадзячая душа, у два дні будзеш
 34 умець класці сцяну ў гладкі вугал. І ўсё ты будзеш умець
 35 рабіць сваімі рукамі, раз твой бацька мне цябе прына-
 ручыў».

Задумана ў 1957 г.

Задумана ў 1957 г. у в. Мядзель.

ДРУГАЯ ЧАСТКА

01 СШУСТОШАШНЕ .

02—Першы раздзел

I

02 Быццам сам лёс накапаваў яму праз усё жыццё ба-
03 дзяцца ў адзіноце. Ён зноў ішоў адзін як ёсць у той час
04 ночы, калі блізіўся дзень. Ледзь пратаптаная сцежка ўвя-
05 ла яго ў стары хвойнік. Ён ішоў нацянькі рыжым пасцілам
06 хвойных іголак. Зоры на небе спапялелі, дзённае святло
07 падзілася зверху. Праз зляжаласць хвойнага насыпу не
08 прабівалася аніводная травіна. Усюды было ціха, нічога
09 не было перад вачыма зялёнага. Паміж тоўстага стволля
10 разам з смольнай духмянасцю вісела цяпло яшчэ ад уча-
11 рашняй спёкі. Ён вельмі спяшаўся. У той меры, у якой ру-
12 жавела неба, проста перад ім, паміж высачэзных рэдкіх
13 хвояў, ён паддаваў ходу. З вялікай прыемнасцю ён не зва-
14 жаў на стомленасць сваіх ног і даволі лёгка паднімаў іх у
15 сваёй шпаркай хадзе. Такі ж самы ён быў камлюкаваты,
16 як і калісьці, толькі не такі таўсматы. Нават магло здавац-
17 ца, што ён выраўняўся і пастрайнеў з усёй свае постаці.
18 Твар яго мог здавацца старым, але ён быў аброслы, выва-
19 лены ў зямлі, з высаклымі пісагамі поту. Усё гэта скрад-
20 вала сапраўднасць яго твару, і нельга было сказаць з пер-
21 шага вока, колькі яму цяпер год. Сонца падганяла яго. Ужо
22 ляжала на зямлі праменне, як ён дайшоў да канца старога
23 хвойніку і спыніўся аглядаць навакольнасць. Проста перад
24 ім было роўнае поле, і направа ад лесу таксама. Налева ж
25 ішоў поплаў у лог да зараснікаў алешыны, і ў іх недзе зві-
26 нела вада. Гэты вадзяны гук чуўся тут вельмі выразна.
27 «Што бог ні дасць», — рашуча прапаштаў ён і, усутуліўшы
28 плечы, шпарка пайшоў уніз і праз хвілін тры скрыўся ў
29 альховых зарасніках. Там імчалася дробная звінючая рэч-
30 ка — праз карчы гнілых старадрэвін, праз каменне і праз
31 бярэвчатыя кладкі цераз яе. Пасля дажджоў вада стаяла
32 высокая, але ўжо была чыстая і ападала на звыклы свой уз-
33 ровень. Выпрастаўшыся на ўвесь свой рост, ён пайшоў

01 мокрым берагам, ужо цішэй і павальней, толькі шпарка мі-
 02 нуў тое месца, дзе былі сцежкі і кладкі. Праз гадзіну хады
 03 ён дайшоў да густога лесу. Данаўшы сюды, ён не марудзіў
 04 і адразу скрыўся ў змрочную гушчырню. Тут ён кінуўся
 05 на зямлю і прыпаў да асалоды перухомасці, але вачэй не
 06 закрываў. Ён глядзеў перад сабой узбуджаным позіткам і
 07 прыслухоўваўся да лясной цішыні. На твары яго было
 08 больш радасці, чым трывогі, і хоць ён быў увесь самае за-
 09 кончанае чакаанне, па ім не відаць было, што ім уладае
 10 якая б там ні была нецярплівасць. Нават магло здавацца,
 11 што гэты чалавек дасягнуў нейкай свае мэты і таму такі
 12 вытрыманы і спакойны. Перадыхнуўшы, ён забраўся ў
 13 яшчэ большую гушчырню і зусім патануў у ёй. Ён не ва-
 14 рушыўся, толькі калі-нікалі перакідаў адну нагу з другой,
 15 і дрымота доўга не магла заўладаць ім. Прагнымі вачыма
 16 ён глядзеў у кару суседняга дрэва, і нейкая глыбокая, за-
 17 стылая думка ўсё выразней згушчала сваю пячаць на яго
 18 твары. Пасля ён быццам бы пачаў глядзець сам у сваю ду-
 19 шу, такі перухомы і невыразны рабіўся яго позірк. Можа,
 20 нават ён марыў. Усё больш ён уваходзіў у самога сябе. Во-
 21 чы яго пачалі цьмець і жмурыцца, дрымота навальвалася
 22 на яго, і ён пачаў спаць. І тут адбылася ў ім вялікая змена:
 23 ён спаў не так спакойна, як засыпаў і як рапэй быў. Часамі
 24 ён быццам бы ціха стагнаў, часамі цяжка варочаўся з боку
 25 на бок, але ўсё гэта рабілася і жыло дзесьці ў яго сярэдзі-
 26 не, бо рой мух, які з асалодай дапаў да яго твару, аніяк не
 27 трывожыў яго. Калі ён прагнуўся, дзень зіхацеў усім сваім
 28 характам. І вось тут злюбнасць і змрочнасць ахапіла яго.
 29 Быццам штосьці ўспамінаючы ці выклікаючы ў памяці кар-
 30 ціны мінуўшчыны, ён шпарка пачаў кідаць навокал сябе
 31 вачыма, і першыя за ўвесь дзень прыступы нецярплівасці
 32 авалодалі ім. Ён шпарка пачаў даставаць з усіх сваіх
 33 кішэняў рэшткі нейкай яды і шпарка жаваць. Ён вывароч-
 34 ваў пустыя кішэні, укідаў у рот крошкі, зноў спрабаваў ля-
 35 жаць, зноў садзіўся або ўставаў. Лета звінела цішынёй, і
 36 часам чуўся голас лясной птушкі. Але п'ядкуль не чулася
 37 людскога голасу або груку колаў. З гэтага ён падумаў, што
 38 тут глуха і што поблізу няма тут яздкалай дарогі. Да веча-
 39 ра дзень цягнуўся вельмі марудна, прыпамсі яму так зда-
 40 валася. Калі сонца пачало заходзіць, ён ужо стаяў гатовы
 41 ісці далей. А пасля, сам сябе стрымліваючы, сеў і чакаў,
 42 пакуль вечар не агорне зямлю. Мусіць, ён умеў уладаць
 43 сабой, бо неўзабаве паспакайнеў, вочы яго нават як бы аб-

вялі, і ён пачаў курыць. У лесе ўжо стала зусім змрочна, калі ён зноў вярнуўся да той рачулки. Тут ён вельмі павольна пайшоў берагам, пільпа ўглядаючыся ў кожнае дрэва і чагосьці шукаючы вачыма. Нарэшце ён спыніўся і стаў азірацца і думаць. Пасля прайшоў крокаў сто і зноў азіраўся і ўспамінаў. Пачаў узыходзіць месяц, а пасля падняўся над чорнымі абрысамі зямлі, і цяпер ён падышоў да самага берага рэчкі і пры змрочным святле штосьці ўбачыў над самым берагам. Ён лёг грудзмі на бераг, звесіў галаву к вадзе і абмацаў рукой камень пад вадою. «Ляжыць, як і тады. Значыцца — туды я іду. Не збіўся з дарогі». І ён пайшоў далей, трымаючыся кустоў. Неўзабаве ён пачуў грукат і шум вадзянога млына і падышоў да мастка. Месяц стаяў ужо даволі высока і заліваў зямлю бледным святлом. Гэта было не вельмі добра. Ён уліп плячыма ў ствол таўшчэзнага дрэва і прыглядаўся, і прыслухоўваўся. Штучнае азярцо плыло ў млынавыя рыны, і над коламі вада рвалася пад месяцам белым агнём. Усюды былі дрэвы з тоўстым стволем і купчастыя. Дрэвы выраслі, параскідалі ў бакі голле, закрылі дарогу пад сабою. «Гэта ўсё садзіў іх Максім Астаповіч», — падумаў ён і ўстрапянуўся, быццам пранізала яго нечым раптоўным і нечаканым. Ён заварушыўся і пайшоў далей. У гэтую хвіліну ён са смуткам думаў аб ёй і даваў волю сваім думкам. Ён бачыў пад сабою выраслыя дрэвы і ціхі куток на зямлі, які ад гэтых дрэў зусім змяпіў свой твар. Але, дзіўная рэч, ён аніяк не трымаў у галаве і сэрцы таго, што і ўсё на свеце не астаецца такім, якое было калі-небудзь. Гэта было аслабленне думкі і свядомасці ў чалавека, які ўвесь час кідаўся ў безнадзейнасці і чакаў, і час дзеля якога застыў на месцы. І самога сябе ён не бачыў і не чуў — што з ім за ўсе гады зрабілася. Якое б там ні было нездароўе не мучыла яго, і ён не бачыў каля сябе слядоў часу. І цяпер ён зноў, як тады, калі чакаў вечара, поўніўся туманнымі надзеямі. І як тады зранку падганяла яго сонца, якое рабіла дзень ясным і шырокім, і чаго ён баяўся, так цяпер падганяла яго невыразнае адчуванне, што ён зараз дасягне свайго берага. Прыйшоў час! Ён пайшоў з-пад дрэў у вялікай нецярплінасці, пакідаючы за сабою млынавы грукат. «Там жа ў млыне ёсць людзі, там нехта заняты сваёй справай», — думаў ён са злобай на таго невядомага, хто працаваў уночы ў млыне. І ён быў упэўнен у сабе, што мае права так думаць з непрыязню да таго чалавека. Вельмі

01 шпарка прайшоў граду лесу і выйшаў на той самы Няс-
 02 віжскі гасцінец і на яго абочыне ён спыніўся. Хвіліну
 03 таму назад ён ведаў, куды ісці, цяпер спыніўся ў поўным
 04 збянтэжанні. Тут павінна было б быць ціха і пуста, ён на-
 05 ват уяўляў сабе, што скончыцца яго вялікая дарога, калі ён
 06 зараз жа праройдзе лес на той бок дарогі. Аднак жа —
 07 штосьці цёмнае, можа, і сапраўды лес, там чарпелася, але
 08 бліжэй скрозь гарэлі агні і адусюль чуліся людскія гала-
 09 сы. Аднекуль чулася песня, аднекуль густа ішла гамана,
 10 і пры самым гасцінцы скрозь свіціліся вокны ў два цавер-
 11 хі. Можа быць, ён і сапраўды зблудзіў, так легкадумна
 12 аддаючыся сваім блазнецкім думкам. Ён прайшоў гасцін-
 13 цам да канца лесу і абмацаў ствол бярозы. Тая самая
 14 дупляватасць і цвік з вялікай плешкай убіты на ўзроўні
 15 галавы. Не, ён не зблудзіў. Ён перайшоў гасцінец і пайшоў
 16 назад тым краем. І зноў — агні і будынкі, і пэйкая вежа
 17 ўзвышаецца зводдалеку, і на ёй блішчыць святло. Ён па-
 18 спрабаваў ісці так, быццам тут нічога гэтага няма, і ўпёр-
 19 ся вачыма ў вуліцу, і каля крайняга дома спявалі. Многа
 20 было галасоў. Раптоўны выбух трывогі пагнаў яго назад.
 21 Ён бадай-што дабег да цішыні ўзлеску і стаў пад дрэвам.
 22 Цяпер ён ужо не ведаў, куды ісці. Доўга ўспамінаў ён,
 23 а пасля надумаўся даць кругу кіламетраў шэсць. Ён пады-
 24 дзе к бацькаўскаму дому акружнай дарогай, адтуль, дзе
 25 няма гэтых страшных вуліц і гэтых ненавідных яму гала-
 26 соў і песень. Паглыбіўшыся ў лес, ён і сапраўды знайшоў
 27 тую самую дарогу. Але ён не пайшоў ёю, а паўз яе лесам.
 28 Больш за гадзіну ішоў ён месцам, якое з радасцю ўспом-
 29 ніў, пасля перайшоў поплаў і паглядзеў на неба. І як жы-
 30 вая паўстала перад ім карціна. Вось тут пачнецца поле, з
 31 трох бакоў абкружае лесам, а з аднаго боку ўзгорак, і
 32 сярод гэтага поля бацькаўскі дом. Вядома, тых двух
 33 сабак ужо няма і яны не забрэшуць. Але вішняк, і сад,
 34 і дом, і там бацька. Сапраўды спрактыкаванаму воку льга
 35 заўважыць, што там узгорак. Зоры стаялі над самай зям-
 36 лёй, здавалася, што яны ляжаць на праройным абрысе
 37 ўзгорка. І лес з трох бакоў. Ён пайшоў далей, і зноў перад
 38 ім, як з зямлі, вырасла вуліца... Ён пачаў прыглядацца, і там
 39 дзе ўзгорак—цёмныя абрысы ні то будынкаў, ні то ча-
 40 госьці невядомага і непатрэбнага яму паўсталі перад ім.
 41 Няхай сабе! Але сярод усяго гэтага ёсць той дом! Па трох
 42 ялінах і двух дубах ён быццам знайшоў гэтае месца. Вядо-
 43 ма, вялікай кучы каменя, якое ў тыя гады ён сам назвоіў

01 з поля, ужо не было. Але ж не было і дома. Праўдзівей
 02 сказаць, было многа дамоў, і ў іх гарэлі агні. А каля яго
 03 расло некалькі дрэў, як быццам бы нават і пазнаць іх
 04 злыга было. Але нейкая нізкая загарадзь стаяла, нейкая сі-
 05 ратлівая хата, здаецца, з новым дахам. З жахам і трывогай
 06 ён рынуўся назад і зводдалеку пачуў заядлы брэх сабакі
 07 і крык чалавека — «Хто там ходзіць?» «Не трэба так
 08 шпарка». Ён прыгнуўся і дайшоў да лесу, але брэх сабакі
 09 чуў доўга. З лесу ён бачыў, як удалечыні заварушыліся
 10 агні, загуло і загрузацела. Ён ведаў, што гэта трактары
 11 пачалі араць поле. Гэта ён наглядаў ужо ў ранейшыя ночы
 12 на сваёй дарозе. Ён пайшоў краем лесу назад к гасцінцу.
 13 Трывога душыла яго. Праз паўкіламетра хады ён зноў
 14 убачыў пры самым лесе агні і будынкі. Пасля пад месяч-
 15 ным святлом заўважыў многа высаджаных шнурамі ма-
 16 ладых дрэў і некалькі электрычных лямпачак там, куды
 17 яны сыходзіліся. Яго вока заўважыла там рух людзей,
 18 і раптам адтуль пачулася танцавальная музыка. І як быц-
 19 цам бы ў гэты момант ён страціў свае ногі — такія цяжкія
 20 яны сталі. І страшэнны голад адчуў ён. У безнадзейнасці
 21 ён пайшоў далей і ўжо сам не ведаў, дзе ён ходзіць, куды
 22 ён трапіў і ў які бок яму ісці. Сэрца яго калацілася. Ледзь-
 23 ве перасоўваючы ногі, ён усё ішоў і ішоў, з выпрацаванага
 24 інстынктна свайго трымаючыся змроку пад дрэвамі і лова-
 25 чы кожны гук. Так мінуў ён пры самым лесе электрастан-
 26 цыю, дзе так многа гарэла агнёў і адкуль ішоў стук ма-
 27 шын. Так дайшоў ён да поўнай цішыні і пустэчы лесу і,
 28 выварочваючы кішэні і шукаючы ў іх крошак, упаў на
 29 зямлю. Нейкі час ён ляжаў у трывожным бяздум'і, а пасля
 30 да яго вуха дайшоў грукат і шум вадзянога млына. Зна-
 31 чыцца, ён быў недалёка ад гасцінца. Ён усхапіўся на ногі,
 32 падышоў да краю лесу і убачыў тыя самыя вуліцы. Ужо
 33 ўсё было ціха і цёмна. Усё заснула. Толькі на той вежы
 34 быў усё агонь. Ён пайшоў назад у лес, увайшоў у самую
 35 цемь, увабраўся ў гушчырню і лёг на зямлю.

Ён падняў галаву, калі пачало світаць. І адразу рушыў
 з лесу. Аднак жа зусім выйсці з яго ён не адважыўся. Дык
 вось якога месца ён не пазнаў учора! Проста перад ім, са-
 мы першы ад лесу, стаяў той самы дом, з сцяны якога ён
 зрываў тады кілбасы і сыры. Хоць ужо каля яго выраслі і
 над ім шырока раскупчыліся дрэвы, але ён пазнаў адразу
 гэты дом. Сцены яго нацямпелі. І ўсё тут было інакш, як
 тады. Многа расло дрэў. За ім ішлі тыя вуліцы, якіх тады

не было і следу і якія ўчора так папалохалі яго. Але дзіўная рэч. Ён выразна бачыў каля сябе сляды таго, як бязлітасна час зменьвае ўсё, але не падумаў, што і тых людзей, што жывуць у гэтым доме, час крапуў сваім імклівым крыллем. У гэты ранні час першага моманту дня ён стаяў у змроку пад дрэвамі і не спускаў вока з гэтага дома. Быццам бы ён чакаў, што адбудзецца цуд. Яму здавалася, што зараз адчыняцца дзверы і з'явіцца яна — як прывід, не крапугы гадамі. Але ўжо зусім развіднела, і ніхто з дома не выходзіў. Адумаўшыся, ён зноў падаўся ў глыб лесу і цяпер, павідну, ведаў ужо, якім кірункам ісці да свайго дома. Туды ён адразу і пайшоў. Усё было добра. Ён пазнаваў старыя дрэвы і нават бачыў рэшткі былых сцежак пад імі. Але калі дайшоў да краю лесу, адкуль у тыя свае колішнія страшныя бадзянні са смуткам глядзеў на свой дом, ён зноў разгубіўся. Свайго дома ён не бачыў. Старыя тыя самыя дрэвы былі, а дом знік. На тым самым месцы стаяла невялікая хата і было каля яе абгароджана штосьці накшталт агарода. Далей жа, за хатай, ішла бездань будынкаў. Відны былі з роўнага кругляка двухпавярховыя дамы, былі малыя дамкі з садкамі і кветнікамі. Далей жа было абгароджанае месца і там стаялі цыстэрны. За імі, наводдалек, зноў будынкі. «Гэта, мусіць, і ёсць тая самая трактарная станцыя, пра якую гаварыў Тоўхарт», — падумаў ён. Далей, як бы на самым ужо блізкім даляглядзе, узнімаўся комін завода і сцены яго з чырвонай цэглы. І страшны смутак, што ўсё гэта тут з'явілася, пачаў мучыць яго. Ужо няма тут той рацейшай яго адзіноты. Аслабелы свой позірк ён перавёў на тую незнаёмую хату пад знаёмымі дрэвамі. Пачало паднімацца сонца, скрозь чутыя сталі людзі, калі ён падумаў, што трэба на цэлы дзень зноў залегчы ў лесе і прыдумаць, што рабіць уночы. Але трэба знайсці якой-небудзь яды. У такіх думках ён стаяў, прыліплы к дрэву і выглядаючы з-за яго. І раптам у яго ўсё закружылася перад вачыма: з той самай хаты выйшаў яго бацька Ісавэр Блецька, і хоць было ўсё гэта не блізка ад яго, але ён пазнаў бацьку адразу. І цяпер упершыню ён убачыў страшны рух часу. Ісавэр Блецька быў стары. Паходка яго была ўсутуленая, і ногі ступалі не цвёрда. Адам Блецька нават заўважыў стракатую рубанку без падпяразкі пад яго расшліценым пішжаком. Ён замкнуў хату, паклаў ключ у кішэню і скрыўся недзе за першымі будынкамі. «Жыве адзіп», — з'явілася

у Адама радасная думка. Забыўшыся на голад, ён адразу рушыў у глыб лесу і пад цёмнай павіссю голля быццам праваліўся на цэлы дзень у перапрэлае лісце і трухліну.

II

Хоць сэрца яго і калацілася ад узбуджанаасці і пават ад радасці, аднак жа ён цяпер ужо, маючы час аддацца думкам, ясна ўсвядомліваў сабе, што яшчэ, можа, прыйдзеца многа хлябнуць бяды, пакуль дасягнеца яго мэта. «І Тоўхарт не ўсемагутны», — думаў ён. Хоць Тоўхарт нічога выразнага яму і не сказаў, а падводзіў усё так, каб ён сам здагадваўся, аднак жа той самы Тоўхарт ніколі нават не хацеў і падумаць, што гэты, як ён казаў, рускі мужык за яго хітрэйшы і больш кемлівы ў многа разоў. І цяпер Адама Блецьку раз'ядалі самыя супярэчлівыя думкі. Гэта не быў чалавек, які ўпарта, як фанатык, мог верыць у тое, у што яму выгадна было б увераваць з прычыны імкненняў яго душы на ўсё жыццё. У гэтым сэнсе натура яго была больш гнуткая за Тоўхартаву і галава ў большай меры, як у таго, магла аглядацца назад. З гэтай прычыны ён цяпер і быў у трывозе: ці не заадапта далёка ён зайшоў? І пунктам, з якога пачыналася гэтая трывога, была жывая карціна таго, што ён перад сабой бачыў. Усё, што было перад яго вачыма, было раней ім тут няведанае. Яно стала на касцях яго ранейшага жыцця тут. Нават жа і дома таго, да якога ён так праз многа год імкнуўся, ужо няма на свеце. І ўсё тут інакшае і чужое, і нічога ён тут не ведае. І ці вернецца тое ранейшае, так патрэбнае яго душы? Ці знойдзеца тое, што ён калісьці страціў? І ці даядзецца пачаць спачатку сапраўднае жыццё? Так прычакаў ён вечара, і як сцямпела — пайшоў к той хаце. Як толькі ён падышоў, убачыў, што пейкі чалавек пайшоў проста на ганак. Хоць было і цёмна, месяц яшчэ не падняўся, але ён пазнаў, што гэта не бацька. Можа, ён зранку памыліўся? Можа, бацькі тут і няма? Ён абышоў хату, прыліп да сцяны і чуў, як стукнулі дзверы. У хату ўвайшлі. Пасля ён бачыў, як засвіціліся вокны, але былі яны завешаны, і нічога ён праз іх не ўбачыў. Ён толькі чуў, як ціха пачалі гусці мужчынскія галасы. Значыцца — у хаце ўжо і раней нехта быў. Гэта яго надбадзёрыла, але як ён ні прыслухоўваўся, ніводнага слова не мог злавіць вухам. Нават не мог пазнаць, кі чуў ён там бацькаў голас. Гаварылі вельмі

ціха. І тут пачалі поблізу хадзіць людзі. Ён адышоўся да
 1 лей, сеў на зямлю на нейкім травяністым полі і пачаў на-
 2 глядаць за хатай. Таксама, як і ўчора, непадалёку, там,
 3 дзе свіціліся агні і пад імі відны былі зялёныя дрэвы, за-
 4 граў аркестр, і таксама, як і ўчора, гэта ўстрывожыла яго.
 5 Ён вельмі доўга чакаў, аж яму апрыкрыла, а той чалавек
 6 усё не выходзіў з хаты. «Можа, ён там і жыве? Можа,
 7 бацькі і няма? А тут яшчэ ходзяць людзі. Двоє пайшлі.
 8 Зусім блізка. Унь яшчэ ідуць. Чорт іх носіць. Трэба пера-
 9 чакаць дзе далей. І падысці ў глыбокую поч, калі ўсё
 10 аціхне». Ён адышоўся яшчэ далей, бадай-што к самаму
 11 лесу. Жывот падводзіла яму к спіне. Ён не мог змагацца з
 12 дрымотай.

13 Каб Ксавэр Блецька ведаў у гэты час, хто бродзіць і
 14 дрэмле поблізу яго хаты, ён не быў бы такі ўраўнаважаны
 15 сваім звыклым настроем. Звечара ён не запальваў агню.
 16 Гэта была яго прывычка. Ён скінуў пінжак і ў непадпяра-
 17 занай, вынушчанай паверх стракатай рубашцы лёг з бота-
 18 мі на ложкак. Праз некалькі хвілін ён задрамаў, але дры-
 19 мота сышла з яго паволі, неўзаметку, вельмі скора. Ка-
 20 жуць, што ўраўнаважанья натурай або жыццём людзі
 21 чым больш старэюць, тым меншую маюць патрэбу ў сне.
 22 Калі гэта сапраўды так, то перад Ксавэрам Блецькам ужо
 23 стаяла яго старасць, бо жыццё яго ішло цяпер ураўнава-
 24 жаным парадкам. Ужо, здавалася, аціхлі яго колішнія па-
 25 рывы. Хто ведаў яго ў маладосці і часта бачыў цяпер,
 26 мог бы сказаць, што вока яго ўжо не зайздросціла нічому
 27 навакольнаму. Больш таго, яно нават як бы і не заўважа-
 28 ла многа чаго навокал сябе. Ён быў ціхі, ветлівы і спакой-
 29 ны. Ён быў адзін. Вельмі добра і дакладна, як бы нават
 30 з радасцю, ён рабіў сваю справу ў тутэйшай кааперацыі.
 31 Ён варочаў вялікімі грамадскімі і дзяржаўнымі грашыма
 32 і праз многа ўжо год мог бы быць узорам сумленнасці і
 33 працавітасці. Зранку ён замыкаў хату і, не спяшаючыся,
 34 ішоў у вялікі двухпавярховы дом пры самым гасцінцы.
 35 Адтуль ён часта, па добра выкармленым і дагледжаным
 36 кані, выязджаў на ўсялякія парыхтоўчыя пункты. А калі
 37 не ехаў — сядзеў над сваімі рахункамі і паперамі. Засе-
 38 джваўся ён позна і часам прыходзіў дадому перад самым
 39 заходам сонца. Каля смешнага ён усміхаўся, каля злога
 40 праходзіў моўчкі. Калі ішоў паўз тыя дзве яліны, што пе-
 41 калі стаялі па мяжы яго поля з Гальвасаўскім, ніколі яго
 42 вочы не спыняліся на іх, быццам усё былое было толькі

неабходным этапам у дарозе да цяперашняга. Вечарамі ён доўга не спаў, а курьў і часам глядзеў праз незавешанае акно той абсяг неба, дзе падоўгу пасля заходу сонца ляжалі сляды мінулага дня. Хто ведае, што ляжала на самым дне гэтай уціхаміранай душы? І ці там толькі быў халодны попел ад перагарэлай маладосці, ці яшчэ тлела гарачае вуголле? Але на паверхню нічога не прабівалася. Паляжаўшы вечарам, ён садзіўся к сталу, вячэраў і выпіваў бутэльку піва, часамі яшчэ заглянуўшы перад гэтым у свае рахункі, каб яны былі гатовыя да заўтрашняга дня. Цяпер ён доўга ляжаў, і ўжо зусім змеркла, ужо ледзьве вырысоўваліся вокны. Сцямпела адразу пасля змяркання. Ноч была без месяца. Густа ўзышлі на небе зоры. Быў спакой у Блецкавай душы. Раптам ён пачуў, як хтосьці адчыніў сенечныя дзверы, зачыніў іх і ўжо мацае клямку ў хатніх дзвярах. Ксавэр Блецка незадаволена слухаў, як хтосьці яму непатрэбны парушае яго спакой. Ён з прыкрасцю чуў, як нехта, хто не ведае ходу ў яго хату, не можа абмацаць клямкі ў дзвярах, і трэба ўставаць і адчыняць яму. Але ён яшчэ раней закурьў і ўжо тады ўстаў. Нехта ўвайшоў. «Такі абмацаў клямку», — падумаў Ксавэр Блецка і пачаў запальваць лямпу.

Ужо запаліўшы святло, ён убачыў, што каля яго стаіць Максім Астаповіч. Гэта была поўная нечаканасць. За ўсе годы Астаповіч толькі раз быў у гэтай хаце і вельмі ўжо даўно. Паміж сабою, калі трэба было, яны гаварылі пры выпадковых сустрэчах. Пры лямпе госць убачыў гаспадарова жытло. Хоць тут мэблі і рэчаў было і вельмі мала, аднак жа здавалася, што тут цесна ўсяго напастаўляна. Усё быццам бы стаяла не на сваім месцы. Каля стала на падлозе стаяў шклянны слой з напханай у яго пакамечанай паперай. Максім Астаповіч быў як бы прыбянтэжаны, прынамсі так здалося Блецку. І гаворка спачатку не клеілася. Так, пра ўсялякае глупства. Блецка ўжо вельмі злаваў: калі прыйшоў з-за якой драбязы, дык скажы і ідзі сабе, а не займай час глупствам. Але раптам у Максіма Астаповіча стаў пейкі таемны выгляд. Ён пасмялеў і пацвярдзеў. Ён адважыўся.

— Ведаеш, чаго я да цябе прыйшоў? — сказаў ён цвёрда, але яшчэ ўсё быццам азіраючыся. — Спачатку я думаў, што, можа, не варта цябе трывожыць. Я ўжо два дні ўсё думаю — ісці да цябе ці не? Думаю сабе — можа, гэта і няпраўда, можа, растраўляць тваю душу з-за няма

пічога... Думаю сабе так: можа, за гэтулькі год усё зарасло ў душы і зраўнавалася. Дык нашто растраўляць цябе... Ты адзінокі...

Ксавэр Блецька стаяў у вялікай трывозе. Трэба думаць, што знадворная яго спакойнасць заўсёды была неглыбокая. Можа, там штосьці было задушана ў душы? Можа, старыя інстынкты не хацелі ўміраць? Бо цяпер ён нешта вельмі адразу ўныў, устрывожыўся і змяніўся з твару. Можа, ён праз усё жыццё сваё думаў, што з ім, можа, калі-небудзь здарыцца штосьці страшнае. У яго з'явілася думка, што прыйшла бяда, калі Астаповіч так гаворыць. І вось страшная нецярплівасць апапавала Блецьку. Ён стаяў папылы і пяшчасны. Ён нясмела сказаў:

— Што-небудзь нядобрае дзе здарылася?

— Можа, думаю сабе, я цябе растрывожу, а можа, калі гэта праўда, ты будзеш рад. Я з Марынаю раіўся. Яна сказала, што лепш, каб я не растрывожваў цябе, бо, можа, гэта і няпраўда. А калі праўда,— падумаў я,— то, можа, гэта добра табе сказаць. Бо, можа, ты такі і папуры стаў ад пуды на ім. І, можа, ты ўзрадуешся.

Страшная сваёю нечаканасцю і пязвыкласцю здогадка пранізала ўсю Блецькаву істоту. Ён, быццам адразу аслабеўшы, упаў на табурэт і сядзеў так, як хворы, які чакае доктарскага прысуду—жыць яму на свеце ці не. Максім Астаповіч думаў аб Блецькавым пяшчасці — пражыць у такім смутку гэтулькі год. Блецька ўсхапіўся і мецна сказаў:

— Ну што? Ты кажы!

— Вялічка, як табе вядома, ужо другі месяц у Брэсце,— пачаў гаварыць Максім Астаповіч.— Праз дзён дзесяць ён павінен прыехаць,— быццам апраўдваўся перад Блецькам ён.— Ужо капчаецца яго тэрмін. У пісьме да Марыны ён напісаў, што за Брэстам, дзе іх ваяцныя лагеры ці, можа, куды яны ходзяць на сваё абучэнне, перад самым усходам сонца ён бачыў твайго Адама.

Быў першы момант, што Ксавэр Блецька затрапятаўся. Але ў ім ажыў стары яго інстынкт вялікай спрактыкаванасці ў жыцці. Ён саўладаў з сабой і запытаў:

— А хіба Вялічка мог пазнаць яго?

— А чаму ж ён не мог бы яго пазнаць? Ён жа ўжо быў вярнуўся, калі яшчэ Адам быў тут. А змалку дзён — хіба не мог памятаць?

— Адам старэйшы за Вялічку.

— Ну дык што? Піна, што Адам ішоў сцэжкаю паміж кустоў і вельмі спяшаўся. А Вялічка там вёў свой узвод на абучэнне.

— Не можа быць! Чаго там Адам будзе хадзіць. Я думаю, што яго ўжо жывога на свеце няма.

— Чаму? Можна, ён жыве добра і шчасліва.

— Каб жа бог даў!

— А чаму не. Хіба ты ведаш, дзе ён і як паварочваецца на свеце? Чалавек, як трава к сонцу, горнецца да лепшага.

— Божа мой, божа мой!

— А што ты думаеш,— суцяшаў Астаповіч Блецьку.— Ну, здарылася было няшчасце, чалавек хварэў душой, мучыўся, перабыў, перажыў месяц за месяцам, год за годам — усё зраўнавалася, зарасло, і чалавек на поўныя вочы глянуў на свет і жыве сабе.

— Братка ты мой! Каб жа ўсё з ім было добра!

— А чаму ж з ім будзе кепска?

— Дык я ж хіба мала перадумаў аб ім за ўсе гады? Жартачкі? Можна, цэлых пятнаццаць год! Каб хоць дзе вестку якую падаў! Можна, жыццё яго праходзіла дзе пад чужымі плотам! Можна, бадзяком вечным стаў, без прыстанку.

— Я не веру ў тое, што ты гаворыш. Вядома, у цябе душа баліць.

— А можа, гэта і не ён быў?

— Мне здаецца, што Вялічка каб добра не бачыў, то не пісаў бы... А на свеце ўсяго ўжо было. Можна, ён там жыве сабе дзе шчасліва. І табе, адзінокаму бацьку, калі небудзь акажацца. Што ж табе сохнуць і нудзець? Хоць ведаць будзеш цяпер, што ён жывы. Паверыш, не дазволіла мне душа, каб не сказаць табе.

Блецька курыў і маўчаў.

— Дзякуй табе, што ты сказаў,— абазваўся ён.— Можна, як яму можна было б цяпер ужо сюды з'явіцца. І жыць тут. Мала што там калі было! Ужо даўнасць зайшла. Я стары стаў. Так і пражывецца чорт ведае як. І ні сям'і ніякай, ні дзяцей пры мне.

Дзіўна, што пасля гэтых слоў ні Астаповіч і ні сам Блецька не падумалі, чаму тут няма ні сям'і, ні дзяцей. Астаповіч бачыў перад сабой адзінокага чалавека, жыццё якога ўсе гады праходзіла ў яго перад вачыма. Ён жыў угпуўшыся. І з людзьмі быў добра. Вядома, гэты чалавек

прышыблеп вялікім горам. У яго доме ўсё было перухома ўжо многа год. Здавалася, што тут патухлі ўсе імкненні і ўжо нават у гэтым пачалі адчуваць асалоду. Ксавэр Блецька пачаў гаварыць пра сваю адзіноту і пра сваю старасць, якая неўзабаве пакладзе пячаць і на яго здароўе. Хоць старасці сапраўднай яшчэ і няма, але яна прыйдзе. Усё на свеце прыходзіць і адыходзіць. І гэта Максім Астаповіч, слухаючы Блецьку, востра адчуваў і сам. Блецька нейк дзіўна варухнуў губамі, устаў і пачаў поркацца ў шафе. Ён дастаў адтуль бутэльку гарэлкі, і хлеб, і сала, і сыр.

— Не трэба, што ты робіш? — сказаў збянтэжаны Астаповіч, аднак жа быў рад цяпер з Блецькам выпіць.

— Ты мне сказаў такое слова і такую павіну! Я ведаю, ты з свае добрасці, ты добры чалавек.

— Ксавэр! Як я да цябе не буду добры? Я табе не кажу, што я і так не прыйшоў бы сказаць табе. Але хіба можна забыцца на тое, што ты тады павесіў быў замок на губы, калі я скрываў і хаваў Кірылу Вялічку, і Уладзя Вялічка гэта ведае і памятае, і мы гэтага павек не забудзем. Хіба за дабро можна плаціць злом? Гэта тады быў бы не чалавек.

— А як я мог бы тады прадаць цябе? Каму? Гальвасу? Няхай яму калом зямля будзе, калі ён ужо дуба даў. А яго нашчадкам няхай не будзе ні прытулку, ні спакою на свеце! Ён глытаў паўсвету, а чалавеку каля сябе жыць не даваў.

Блецька наліў шклянку і паставіў перад Астаповічам. Той пасядзеў, памаўчаў і выпіў. Пасля яго наліў і выпіў Блецька. Яны закусілі, пачалі моцна гаварыць, быццам абодва сталі глухія. Пасля пакурылі, яшчэ выпілі па шклянцы, сп'янелі і яшчэ мацней пачалі гаварыць. Максім Астаповіч раскажаў нейкае колішняе здарэнне з свайго жыцця, дзе ён уявіўся сам сабе, як чалавек цвёрды і ўпарты, бадай-што геройскі. Блецька таксама пешта раскажаў, а пасля пачаў аціхаць і, нарэшце, зусім стаў маўклівы і толькі смактаў папяросу за папяросай. Зусім размяклы Астаповіч стаў развітвацца з Блецькам, як з сваім другом. І тут адбылася нечаканая рэч. Блецька абняў Астаповіча сагнутай у локці рукой за шыю і моцна пацалаваў яго ў губы. У Астаповіча гатовы былі стаць мокрымі вочы. Відаць жа да страшнай мяжы жыццё давяло Блецьку, калі ён стаў такім. Думаючы пасля пра гэты мо-

мапт, Астаповіч быў упэўнен, што гэта здарылася з Блецькам упершыню на жыцці. Яны развіталіся, як родныя браты, Блецька выйшаў за Астаповічам на ганак і вярнуўся назад з шчырай удзячнасцю да яго. Зноў закурваючы, ён ціха гаварыў сам з сабой: «Як чужыя жылі, а які чалавек! Добрая душа. З такім век разам пражыў бы». Але ўжо ў наступны момант ён пачаў забывацца на ўсё гэта. Яго агарнуў смутак і безнадзейнасць. Балячкі яго душы былі разварушаны. Ён прыкруціў у лямпе агонь і лёг з ботамі на ложкак. Курыў, уздыхаў, варочаўся, і дрымота не прыходзіла да яго. Так ён ляжаў, можа, больш за гадзіну. Было ўжо вельмі позна. Усялякія думкі апаноўвалі яго.

— Божа мой, божа мой, — многа разоў сказаў ён, уздыхаючы.

Нарэшце ён быццам адранцвеў. Яму стала цяжка паварушыцца.

III

У гэты час ён і пачуў ледзь заўважны стук у акно. Нават як бы і не стукалі, а толькі паскрэблі па шкле. Ён усхапіўся і з пейкага інстынкту адчуў на сабе позірк знадворку, праз акно, з таго месца, дзе фіранка краем была адхілена ад рамы. Ён зусім адхіліў фіранку і прыпаў тварам да шкла. Таксама пры шкле ён убачыў чужы і незнаёмы яму твар. І раптам ён жахнуўся і бадай-што крыкнуў:

— Божа мой! Плечы шырокія! Рост невысокі!

Успамінаючы пасля гэты момант, ён дзівіўся, як гэта ён так адразу — ні тое што здагадаўся, а адчуў, хто стаіць перад ім з гэтым аброслым незнаёмым тварам. Яшчэ як той стаяў па той бок акна, ён тут затрапятаўся і вельмі шчыльна прыткнуў край фіранкі да рамы. Гэта было яго першым рухам. Пасля ён выскачыў на ганак і ўвёў таго ў хату. Агонь аставаўся ўсё так жа прыкручаны. Яны няспрытна, бокам, разам пераступіўшы парог хаты, глянулі адзін аднаму ў твар. Ксавэр Блецька страсянуў ніжняй паловай твару і ўскліпнуў, і рукамі хапіўся за шыю. Перад ім стаяў Адам, але не той малады хлопец, а мужчына, гадоў, можа, пад трыццаць восем, калі не больш. Праўда, ён мог здавацца такім пастарэлым таму, што быў ненаголены, непамыты, вывалены ў зямлі, як бы аслабелы, з чорнымі кругамі пад вачыма. І той бачыў перад сабой свайго бацьку ўжо старога. У Ксавэра Блецькі, як і тады, былі пад-

стрижаныя вусы і кожны волас загінаўся на губу. Твар быў абмяклы і абвялы. Яны абняліся, а пасля бацька пасадзіў Адама на ложкак і першым яго словам было запытанне, поўнае трывогі:

— Чаму ты ўночы прыйшоў?

— Мне ўдзень не можна, — адказаў Адам.

На гэты страшны адказ і спадзяваўся Ксавэр. Ён з вялікім смуткам сказаў:

— Значыцца, яшчэ ўсё цягнецца хвост ад таго, што было тады?

— Які там к чорту хвост! Адразу табе і расказаць цяжка. Але, перш ва ўсё, памятай: барані божа, каб ніякая жывая душа не дазналася, што я тут. І пяма чаго ныць. Цяпер скоро павінен прыйсці канец таму, што не давала дагэтуль жыць. Ты адзіш? У цябе акяніц пяма? Я разуюся, а то мае ногі як бярэвенне сталі.

Ксавэр Блецька ў момант сагнуўся і сцягнуў з Адамавых ног боты. Адам развязаў пад ступнямі ног калошы і дастаў з іх пачкі новенькіх трыццатак.

— Што гэта такое? — з неспакоем сказаў Ксавэр.

— Схавай дзе-небудзь у патайное месца. На... Я ўміраю з голаду. У цябе ёсць што-небудзь, каб паесці?

— Дык дзіва што ёсць, божа мой!

Ксавэр заварушыўся, пачаў ставіць на стол усё з шафы. Адам з нялюдскай прагнасцю накінуўся на яду. Яны доўга маўчалі, аж пакуль Адам не мог ужо больш есці.

— Дрэпна ж ты жывеш, бацька, — сказаў Адам.

— Есці ў мяне ўсяго па горла, — вінавата адказаў Ксавэр.

— Не пра яду. Але ўсё, куды ні глянеш. І сам ты пейкі... І хата як да часу... Дзе ж наш дом дзеўся?

Ксавэр памаўчаў, нават як бы дапытліва паглядзеў на сына, пакуль адказаў:

— Тут быў пажар. (Ён з кожным словам зніжаў голас.) Я сам падпаліў дом. Ён быў занадта вялікі для мяне аднаго.

— Табе было занадта прасторна? Табе пачало падабацца, каб было цесна?

— Тут так... не мне, але ім усім.

— Табе трэба было стаць такім, як яны ўсе?

— Калі ў мяне, адзіноката, як ты ўжо быў пайшоў, абрэзалі зямлю і накінулі мне тры дзесяціны, дык я адкрыўды і гэтую зямлю ім аддаў, а сам пайшоў служыць у

01 кааперацыю. Мне ўсё здавалася, што — ні тое што яны, а
 02 хто нават і старонні, калі праязджае тут, то ўсё прыгля-
 03 даецца і пытае — а хто гэта жыве адзін у такім вялікім
 04 доме? Я не мог спаць начамі, я думаў, што звар'яцею.
 05 А тады раз, пад дзень нейк, выйшаў, стукнуўся лбом аб
 06 вешню, і мне здавалася, што мае грудзі разрываюцца аб
 07 табе. Я не вытрымаў. Палез на гару. Расклаў там агоць.
 08 Усе і пачалі гаварыць, што я паліў у печы і не ўсцярогся
 09 агню. Пасля я быў вельмі рад, што зрабіў так. Бо калі па-
 10 ставіў сабе гэтую хату, дык, служачы ў кааперацыі, зраў-
 11 няўся з кожным з іх і стаў як пралетар. Тут, як калектыві-
 12 зацыя праходзіла, я спакойна служыў сабе і жыў. Але ця-
 13 пер выйшла так, што калі ўжо ўсе тут на пустым месцы
 14 забудаваліся, то многія з іх у два разы большыя дамы сабе
 15 паставілі, як той наш быў. Дык мне спачатку зноў пачало
 16 здавацца, што хто-небудзь возьме і запытае: а хто гэта
 17 жыве тут у такой дробнай хаціне? А пасля мяне пачала
 18 есці крыўда: чаму я жыву ў такой хаце? Я толькі цяпер,
 19 як ты з'явіўся сюды, бачу, што я нудзеў. Толькі я не ве-
 20 даю, што ты гаворыш, што зараз прыйдзе канец таму, што
 21 не давала жыць?

22 — Скора ўсё можа пайсці інакш. Каб табе расказаць,
 23 то трэба многа дзён. Ты памятаеш Тоўхарта? Дык я пры-
 24 ім быў у Германіі.

25 — Гэта аж туды трэба было скрыцца тады?

26 — Пачакай. Раскажацца ўсё. Будзе на гэта час. Я ця-
 27 пер не буду нікуды знікаць адгэтуль, а тут чакаць. (Ён га-
 28 варыў тонам пахвальбы аб тым вялікім і вельмі важным
 29 на свеце, у чым ён удзельнічае.)

30 — Чаго чакаць?

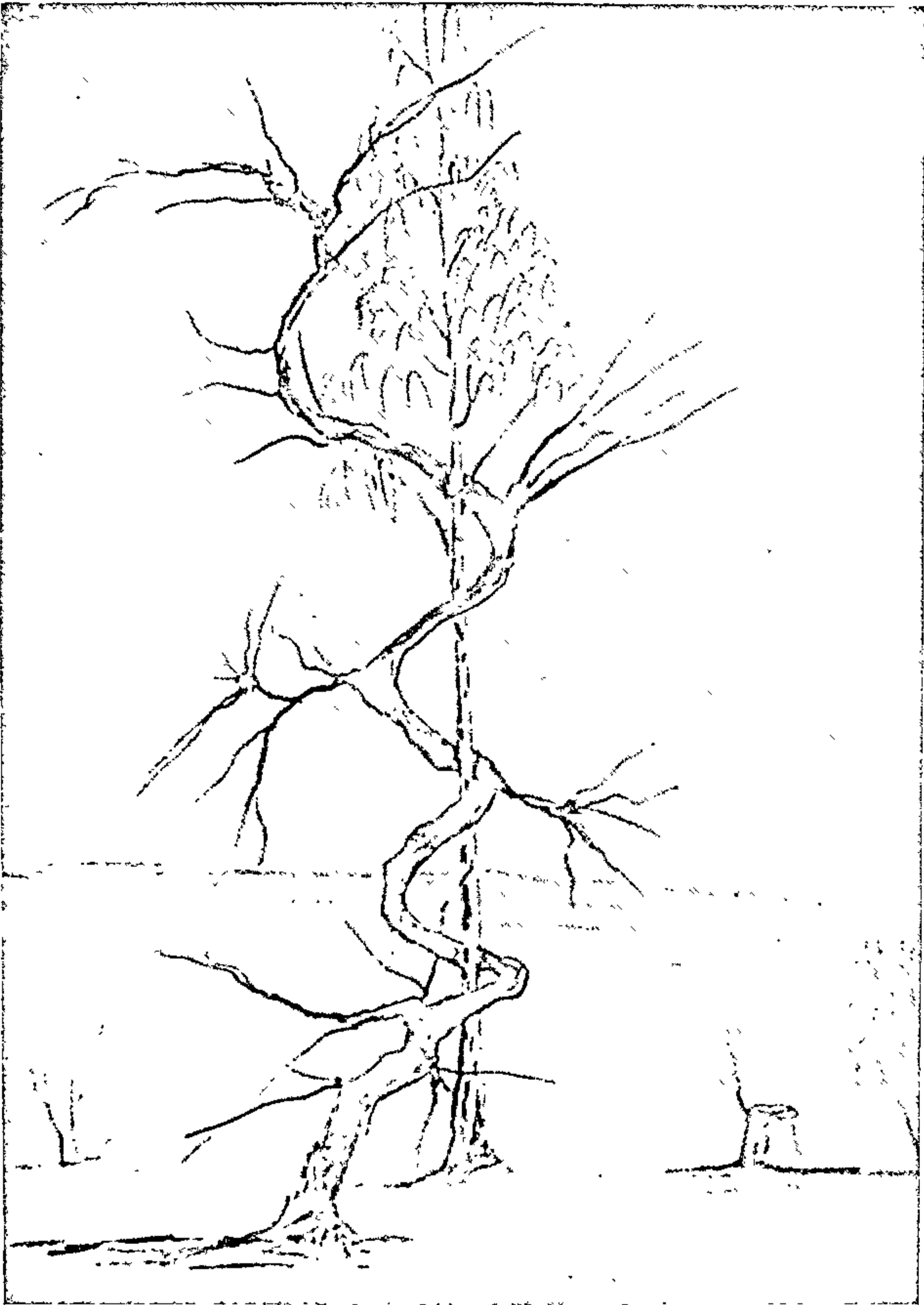
31 — Мне Тоўхарт выразна не гаварыў, а ён мяне вучыў
 32 слухаць, чуць, здагадацца і маўчаць. Бачыць, калі нічога
 33 перад вачыма няма. Я там праходзіў школу. Доўга ву-
 чыўся.

34 — На каго ты вучыўся?

35 — Я вучыўся адваёўваць сабе, што мне трэба. Я пачну
 36 жыць спачатку. Бо дагэтуль — хіба гэта я жыў? Мы спа-
 37 чатку станем жыць. Гэта павінна быць скора... І Гальвас
 38 павесялеў і абнадзеіўся.

39 — Які Гальвас? Каторы?

40 — Малады. Стары памёр. Ізноў у нас будзе ўсё тое
 41 самае. І дом стане на месцы гэтай хаты. Я так хачу спаць,
 42 што як у прорву падаю. А жылы ва мне грукаюць.

Малюпак Кузьмы Чорпага
перыяду Вялікай Айчыннай вайны.

Ксавэр Блецька зноў заварушыўся. Вельмі даўно ён такі рухавы не быў. Твар яго ажыў і засвіціўся. Чаканне вялікай радасці гарэла ў ім. Хоць ён і не ведаў, пра што ўсё яго Адам гаворыць. Усё, чым ён спакойна і ўраўнаважана жыў дагэтуль, адышло ўжо далёка, як прыкрае непатрэбства.

Ён шпарка адкінуў на ложку коўдру і падвёў туды за плечы Адама. Той кінуўся на падушку і паспеў толькі сказаць:

— Каб ніхто мяне тут не ўбачыў, на гэтай пасцелі.

— Будзь спакоен... Адам, — ён нагнуўся да яго і прашаў: — можа, бог дасць, вайна пачнецца?

Гэтым сваім шэптам ён перарваў першую секунду Адамавага забыцця. Адам расплюшчыў вочы і, нічога не бачачы імі, цьмяна вымавіў:

— А яна... замужам? Дзеці ў яе ёсць?

— Хто яна?

— Марына... Астаповічава.

— Ты пра яе думаеш?

— Я пытаю пра яе, — і сон быццам адышоў ад яго.

Ён ужо ляжаў з шырока расплюшчанымі вачыма.

— Замужам яна за Вялічкам. І адна дачка ў яе, малая дзяўчынка.

— А як... Што гэты Вялічка?

— А нічога важнага. Рамеснік. З працы рук жыве.

— А як яна жыве?

— Жыве-то добра. Дом у іх, можна сказаць, самы лепшы тут.

Адам прыплюшчыў вочы, і ў яго зморшчыўся лоб. Раптам ён прыўзняўся на локці і ўпарта глянуў на бацьку.

— Калі сюды з'явіцца Тоўхарт, ёсць тут дзе яго прыняць так, каб ён быў задаволен мною? Каб бачыў, што я яму верны да канца?

— За што Тоўхарту быць верным да канца? Гэты Тоўхарт сын таго маёнткавага гальвасаўскага эсэсара, які з мяне душу даставаў, калі нам трэба было правесці мяжу з Гальвасавым полем. Ён мяне раз быў сабакамі ўцвяліў, а гэты Тоўхарцік глядзеў і рагатаў, яшчэ быў малады гімназіст.

— Каб не Тоўхарт, мне суджана было б прападаць век! Праз Тоўхарта я знайду сабе тое, што быў страціў.

— Дык Тоўхарт з'явіцца сюды? Гэта страшна. Цябе аднаго я можа ўхаваю, а вас двух?! Хоць ты кажаш, яго

прымаць трэба будзе? Не баючыся? Нічога не ведаю, што ты гаворыш.

— Калі Тоўхарт з'явіцца сюды, то ўжо тады не трэба будзе мне хавацца. Я тады перад усімі стану і скажу ўсім — вось я тут. Глядзіце! Бярыце мяне і вядзіце ў свой суд. Тады яны ўсе перада мной пачнуць прасіцца: ты, скажа кожны з іх, забіў свайго брата? На, забі і майго, толькі мяне не чапай. Вось што зрабіў для мяне Тоўхарт. А ён сюды ўсё адно з'явіцца. Тут магіла яго мацеры. Тут і мясцовасць усю ён добра ведае. Я тады зраблю ўсё, каб піякая прыкрасць нават не рэзнула яму вока. Самы лепшы дом, ты кажаш, тут у Максіма Астаповіча?

— Ну, ёсць і лепшыя, з казённых, скажам, дамоў...

— Нічога. Я прыму Тоўхарта, а можа, і сам сябе, у Астаповічавым доме.

— А як жа Астаповіч? Гэта ж яго дом!

— Я выганю адтуль гэтую замужнюю Марыну.

Ён асабліва націснуў на слове «замужняя».

— Астаповіч жа нядаўна сумысля прыходзіў да мяне, каб парадаваць мяне. А я калісь збіраўся гэтага Тоўхарта дзе ў цёмным кутку так прыціснуць, што каб ён і духу не ўказаў. І Гальваса я пенавідзеў.

— Калі моцны цябе крыўдзіць — падзякуй яму і тады будзеш жыць і сам будзеш мець пад сабой слабейшых. Тоўхарт нас вучыў, што гонар — гэта пустая выдумка.

Адам упаў у падушку і ў момант сцішыўся. Поўны вялікай задумёнасці і нават збянтэжанасці, Ксавэр прашаптаў над Адамам:

— Чаму ж ты не раздзеўся?

— О не, не,— прамармытаў ужо аціхлы Адам, трацячы рэшткі свае ўзбуджанасці.— На ўсякі выпадак. На пагатове быць не пашкодзіць.

Ксавэр на пальчыках адышоўся ад яго і сам сабе прагаварыў:

— І цяпер, небарак, дрыжыць і калоціцца.

— О, Тоўхарт цвёрды чалавек,— ужо ледзь прагаварыў Адам, і Ксавэр ледзь разабраў яго словы.

Некалькі хвілін цягнулася цішыня. Ксавэр згарнуў рукі і стаў над Адамам. Ён шаптаў сам сабе:

— Што ён усё гаворыць? І нічога яснага не сказаў. Як гэта ён пачне жыць спачатку? І як гэта я пачну жыць спачатку? Ці праўда гэта, што ён усё гаворыць?.. Ну, спі сабе, Адамка. Многа ты меў бяды і турбот за гэтулькі год...

01 Ах, божа мой, божа... Каб; здаецца, дзе гармата ляспула...

02 Божа мой, божа.

03 — Хто тут?! — прахапіўся Адам.

04 — Гэта я... я... спі...

05 — Каб апіводная жывая душа не ведала, што я тут.

06 — Будзь смел. Я цябе буду аберагаць, Адамка.

07 Але Адам ужо не спаў, а шырока расплюшчанымі вачыма глядзеў у столь. Ксавэр асмеліўся запытаць:

08 — Вайна гэта пачнецца ці што ты гаворыш? Ты ведаеш? (Адам маўчаў.) І чаму ты нейк так нядобра гаворыў пра Астаповічавых? Ні тое, што гэта мяне ўкалола, не падумаі, а ўсё нейк дзіўна ў цябе гаворыцца. Я нічога не разумею.

09 — Не, відаць, цябе ўкалола нешта аб Астаповічавых. Ты ўжо стаў, як салома... Толькі плюючы на чужое, дойдзеш да свайго.

10 Вельмі можа быць, што апошняю фразу ён дзе-небудзь пераняў гатовую, бо сказаў ён яе нейк механічна, холадна, але яна, відаць, прыходзілася да яго ўласных думак і цяперашніх рашучых пераконанняў.

11 — Адамка! Я заўсёды жыў сваім розумам. А гэта як бы я стаў сляпы і ты вядзеш мяне за руку.

12 — Табе падабаецца сваю ўласную бяду на карку насіць? Плюй ты на іх усіх. А калі ты некалі баяўся, што на цябе пальцамі наказваюць, — дык пяхай ім гэтыя пальцы напухаюць. Хіба ты мала перацярпеў за свой век?

13 Каб хто ў гэты момант бачыў Ксавэра Блецку, ён мог бы падумаць, што той стаіць над сваім Адамам вельмі разгублены. Нават як бы бездапаможнасць нейкі час была ў яго панурым одуме. Ён стаяў і не варушыўся. Прайшла, можа, чвэртка гадзіны. Адам пачаў штосьці гаварыць праз свой цяжкі і неспакойны сон. Ксавэр нічога не мог разбраць. Пасля ён з болем душы чуў, што Адам праз сон стогне. Ксавэр перавярнуў яго на другі бок і зноў з чвэртку гадзіны стаяў перухома. Адам зноў пачаў кідацца, і з прыдушанага сном языка яго некалькі разоў сышло імя Марыны. Ксавэр жахнуўся: ён зразумеў горкую праўду, што ў дадатак да ўсёй іншай бяды маладосць і спеласць яго Адама праходзіла і прайшла ў вечным смутку на жанчыне. Ён сам ведаў: вынадковыя жанчыны не задушаць гэтага вечнага смутку. Вялікая крыўда за самога сябе апапавала ім. Як ён калісьці ненавідзеў Амілю! І ахвяру сваю ён прынёс дарма: і гямлі тае няма, і жыцця таго ня-

01 ма, і маладосць была атручана, і нават цяпер, у яго па-
 02 важныя гады, па ўсёй істоце ляжыць паганас адчуванне
 03 колішняга душэўнага голаду. Ён і цяпер адчуў раптам ду-
 04 шэўны голад. У душы было пуста. І чым напоўніць яе?
 05 Ён вельмі доўга стаяў як акамяцелы. Можна, прайшло
 06 больш за гадзіну. Адам пакінуў стагнаць і спаў спакойна,
 07 Відзён быў яго закінуты ў гару твар. Ксавэр гатоў быў за-
 08 плакаць над ім. Ужо з'явіліся першыя адзнакі дня, калі ён
 09 адышоўся к сталу і сеў на табурэт. І раптам выбухнула ў
 10 ім многа рашучай упэўненасці. Адам многа ведае, ён не-
 11 здарма быў так далёка і нездарма явіўся сюды. Прайшоў
 12 нейкі час. Нейкая мера напоўнілася. І тое, што Адам не
 13 даваў на тое, што сам гаварыў, яснага адказу, зацягвала
 14 ўсё гэта засціламі таемнасці, і штосьці вялікае, непахіснае
 15 і аўтарытэтнае стала неўзаметку паміж Ксавэрам Блець-
 16 кам і ўсім светам. Ён устрапянуўся і рашучым рухам узяў
 17 папяросу. Ён сядзеў і курыў і не зводзіў вачэй з Адама.
 18 Ён шапаваў гэтую сваю знойдзеную надзею і толькі што
 19 народжаную мару пачаць жыць спачатку. І дзіўная рэч —
 20 анізвання не з'яўлялася ў яго думкі аб сваёй старасці. Так
 21 ён, патушыўшы агонь, сядзеў, аж пакуль пачало ружавець
 22 неба на ўсходзе.

Другі раздзел

I

23 У той час ужо была на свеце істота, дзеля якой увесь
 24 шырокі свет быў пакуль што яшчэ вялікай таемнасцю.
 25 Ёй толькі што пачаўся восьмы год і звалі яе Настачка.
 26 Перш за ўсё перад ёю вырысоўваліся карціны, нарысова-
 27 ныя яе дзедам Максімам Астаповічам. Гэта была тая пала-
 28 віпа часу ў свеце, якая мінулася і больш не вернецца. Пры-
 29 памсі яе дапытлівая галава і душа так уявілі сабе свет і
 30 так успрынялі яго сістэму. Там, па той бок цяперашняга,
 31 у глыбіні мінуўшчыны стаяў нейкі таемны і невядомы нац-
 32 Гальвас і другі яе дзед нябожчык Кірыла Вялічка, імя яко-
 33 га гучэла для яе, як легенда, уяўленая яе дзіцячым розу-
 34 мам па-свойму. Усё гэта набывала фантастычныя формы і
 35 вырастала да велічэзных памераў. Перад ёю вырысоўвалі-
 36 ся карціны таго, пра што расказваў ёй дзед Максім Аста-
 37 повіч. Але дзед быў смешны і жартаўлівы. Яна з ім была,
 38 як з роўным сабе, і таму ён не быў ёй вялікім аўтарытэ-
 39 там. Ён гаварыў занадта нейк проста пра самыя таемныя

рэчы і гаварыў так, як быццам бы гэта была нецікавая што-дзённасць. І што з таго, што ён сам бачыў сваімі вачыма той легендарны свет! Яму можна было і не да канца верыць. Бо ён кожны свой расказ канчаў тым, што садзіў яе сабе на плечы і дакляроўваў, што ніколі ўжо не спусціць больш на зямлю. Яна рагатала і біла далонямі па яго лысай галаве, а ён рабіў выгляд, што плача. І ўсё прыкідваецца: то раптам закрычыць, убачыўшы казюлю, што яму вельмі страшна, то скажа, што раз ён бачыў, як з лесу выйшаў мядзведзь і граў на скрыпцы. А гэта ж вядома, што ўсё гэта яго выдумка. І таму ясна было: дзесьці на той бок яго звычайных і простых расказаў трымаецца іншы, мінулы свет. Ён ужо ніколі не вернецца, ніколі не паўстане з свае вечнай магілы. Той страшны свет ужо адышоў у нябыт. Усё тое мінулася. Нават з расказаў дзеда ўяўлялася, што там усё было страшнае і цяжкае. І як тады маглі жыць людзі? Было яшчэ некалькі прачытаных вершаў і тонкіх кніжачак. Былі яшчэ расказы старэйшых сябровак, якія шмат што чулі пра той мінулы час у школе. Адным словам, ва ўяўленнях гэтай маладой і дапытлівай галавы ўжо выразна накіпала падзел свету ў часе на дзве палавіны: страшная мінуўшчына, калі яе яшчэ не было на свеце, і цяперашняе яе маленства. Была яшчэ тутэйшая настаўніца, якая збірала дзяцей у школе і гаварыла з імі ўсё пра тое ж. І пасля гэтага, узбуджаная прыблягаючы дадому, яна не адставала ад дзеда: такі самы быў той Гальвас, як усё тыя пані? А чаму ты любіш хадзіць па тое месца каля лесу, дзе Гальвас цябе мучыў. Яна ведала з яго ж расказаў гісторыю з той дзялянкай пры лесе, якую ён калісьці так няўдала раскарчоўваў. Але яна не магла сабе ўявіць, як гэта так магло быць, што самому Гальвасу нават і не цікава было, ці мучыцца хто ў тых карчах, ці не. Яна хацела ўявіць сабе Гальваса з бізуном у руках над сагнутым дзедам. Прынамсі на такое ўяўленне мінулага яна ўжо была пастаўлена. Калі дзед браў яе з сабой на тую дзялянку, яна не магла зразумець, чаму ён з нейкім замілаваннем глядзіць на нейкія там дзікія кусты і па аброслыя імхом каменні. Гэтае месца павінна быць страшнае.

Вельмі можа быць, што яе дапытлівасць не ішла б так глыбока ў гэтым кірунку, каб яна была занята чым-небудзь іншым, апроч свае дзіцячай гульні. Гэта было шчаслівае маленства. Яна не цягалася цэлымі днямі па полі за каровамі, не прабівала босых ног аб палявое каменне і травя-

ністыя карчы, яна не ўставала разам з сонцам і не ведала
страшнай дзіцячай пакуты, калі ў галаве стукае боль ад
бессані і лягчэй адысці ў нябыт, чым адарвацца ад сну.
Яна не ведала той страшнай праўды, што чулая душа маце-
ры сціскалася ад болю, калі яна не магла не паднімаць
сама з дня ў дзень і з году ў год сваіх дзяцей у гэтыя
страшныя раніцы.

З кожным тыднем абсяг яе позіркаў на шырокі свет
рабіўся шырэйшы. Раней яна ведала, што гэтая шырокая,
высаджаная бярозамі дарога называсца Нясвіжскай да-
рогай. Пасля яна бачыла, што гэтая дарога даходзіць не
толькі да таго ўзгорка, каля якога з аднаго бня растуць ад-
разу дзве бярозы і ў дупле адной з іх жывуць нейкія штуш-
кі. Пасля яна ўведала, што дарога гэтая ёсць і за ўзгоркам
і што там яна цымее ў сінявай далечыні, дзе вырысоўва-
юцца нейкія таемныя контуры чагосьці далёкага. А по-
тым ёй стала вядома, што недзе там ёсць горад Нясвіж і
там ёсць замак, апушчаны вадой, і ў тым замку спрадвеч-
ку жыў страшны князь, які, як кажа дзед, «уладаў паўсве-
там» і якому нават і гэтага было мала. І ў той самы горад
скрыўся злы пан Гальвас, які так неміласэрна некалькі ра-
зоў раскідаў дзедаву хату і цераз якога памёр у лесе той
другі няшчасны яе дзед Кірыла. І што ў тым горадзе радзі-
лася і жыла слаўная жанчына, пра якую яшчэ і цяпер ча-
сам успамінаюць і называюць яе «несвіжанкай». І што ў
той горад доўгія гады нельга было ні пайсці, ні пасхаць,
хоць ён і вельмі блізка адгэтуль. Бо паміж тым горадам і
гэтым месцам многа год была страшная граніца, якую ўсе
тут людзі ўспамінаюць з жахам і нянавісцю. Яна ўжо доб-
ра памятае, як была тут тая граніца, хоць ніколі яе не ба-
чыла і не была там. Яе дзіцячыя ўяўленні рысавалі ўсё
як бы ў застылым моманце. Надалей свет стаяў перад ёю
такі, які ўжо будзе вечна. Прыходзіць толькі пасля лета
зіма, а хвоі ў лесе заўсёды будуць тыя самыя. І калі маці
кажа, што яна калі-небудзь вырасце вялікая, то не можна
нават і падумаць, як гэта ўсё можа быць. Прынамсі гэта
будзе так далёка ад цяперашняга часу, што як быццам бы
і зусім не будзе. Свет радасны і шчаслівы, і ўсё ў ім доб-
ра. Яна верыла ў тое, што бачыла. І, можа, ёй лягчэй бы-
ло б выклікаць у сваёй фантазіі веру ў тое, што раптам
лес пачаў расці не на зямлі, а ў паветры, як у тое (каб хто
толькі сказаў ёй), што не больні як праз некалькі кароткіх
дзён скончыцца ўсё, што цяпер яна ўсюды бачыць каля ся-

бэ і чым і ў чым жыве. І што яна ўведае зусім іншую грань таксама сапраўднага чалавечага жыцця, і што яна замест штодзённага шчасця свайго маленства, якога яна не адчувае, бо не мае з чым параўноўваць яго, пазнае магільны адчай.

Максім Астаповіч гаварыў, што яна падобна да Марышы. Можна, і сапраўды гэта было так, а можна, яму гэтага толькі хацелася. Але ў гэтых яго жаданнях было адно пацудцё, якое ён стараўся перамагчы ў сабе. Яму было пібыта крыўдна перад малою Настачкай за колішнюю малую Марышу. Настачка многа чаго па свеце не ведае і ніколі не пазнае. Яна можна вырасці з думкамі, што жыццё—гэта вечнае свята. Тут выяўлялася яго закаранеласць і несвядомая ўпэўненасць, што кожнаму чалавеку трэба праходзіць праз тое, праз што ён сам прайшоў у сваёй маладосці. Ён сам таго не заўважаў, як у гэтым пункце рабіўся бурклівым старым чалавекам. Часамі на яго находзіла своеасаблівая бесклапотнасць: пра яе не трэба клапаціцца, яна вырасце сама сабой, так як ідзе ўсё па свеце. У такія свае хвіліны ён быў скнарнысты духам і, каб ад яго залежала, напэўна, быў бы дрэнным і скупым раздатчыкам чалавечага шчасця. І вельмі скоро, у страшны дзень, з пакутамі сумлення ён падумаў, што быў вельмі несправядлівы да свае ўпучкі. Прышоў час, калі ён адчуў боль і сорам перад Настачкай.

II

Дваццаць другога чэрвеня, у нядзелю, на ўсёй шырыні заходніх мясцовасцей Беларусі стаяла яснае і з ветрам надвор'е. Уночы, перад гэтым днём, свяцілі зоры, неба было чыстае. Ноч была халаднаватая, вецер дзьмуў няроўна: і гусцеў, і зменшваўся. У хвойных лясах вечны іх гул то чуцён быў далёка ў полі, то ападаў зусім. Ноч канчалася слабым ветрам, спакойным згасаннем зор і страшным утрапеннем чалавечых душ.

Было напісана пісьмо да Марышы і Настачкі. Уладзімір Вялічка пісаў, што яму асталася на лагерным ваісковым зборы ўсяго шэсць дзён і што праз тыдзень ён будзе дома. Было там яшчэ і многа таго, што заўсёды ёсць толькі прыналежнасць кожнай сям'і ў асобку — дробныя звычаі, непаўторныя нідзе і ніколі, толькі іх адных у сваёй сям'і дачыненні, — усё гэта клала нячаць на асаблівасць пісьма,

і старонні чалавек мала там што зразумеў бы. А тое, што пісьмо было якраз так напісана, магло сведчыць, як дружна жыве гэтая сям'я, а можа, чалавек занудзеўся па жонцы і малой дачцэ і рвецца хутчэй з'явіцца дадому. Пісьмо не было яшчэ адаслана, яно ляжала ўкладзенае ў кніжку на дошках пад матрацам у лагернай палатцы.

Уладзімір Вялічка спаў моцным сном. За цэлы дзень ён быў вельмі стомлен і звечара адразу заснуў на ўсю ноч. Ноч скончылася. Неба пабялела. Плыў дзень. У лагеры яшчэ не было ніякага гуку. Моўчкі, пазяхаючы і злёгку пацягваючыся плячыма, на лінейках стаялі вартавыя. У кустах абазвалася першая птушка і змоўкла, быццам спалоханая, што занадта рана ўстрапянулася і што яшчэ некалькі момантаў палежыць ночы. У гэтыя хвіліны, недзе тут зусім блізка, нарадзіўся нечаканы гук. Ён быў шырокі, займаў многа прасторы, і праз яго выбухалі раз-поразу ўзрывы. Шум набліжаўся, ён ператварыўся ў гул. У адзін момант лагер ажыў. Але, можа, цэлую хвіліну ўсе яшчэ маўчалі і слухалі з непаразуменнем. Пасля дзесьці глыбока, бадай-што на далёкім канцы цэнтральнай лінейкі, пачулася кананада і сігнал трывогі. На хаду падпяразваючыся, байцы і камапдзіры выбягалі з палатак. Вялічка пабег да месца, дзе заўсёды збіраўся яго ўзвод. Ніхто не ведаў, што здарылася, але ўжо ў наступную секунду над лагерам пачаў тузацца гул нямецкіх самалётаў і паміж палатак разарваліся першыя бомбы. Выстраеныя калоны байцоў хістануліся. У Вялічкавым узводзе некалькі байцоў выбеглі са строю і прыгнуліся да кустоў. Вялічка і сам не ведаў, ці трэба ўсім так зрабіць, ці тых пакараць за недысцыплінаванасць. Але ўжо сам сабою парадак яго калоны рассеяўся, і ён сам прытуліўся к дрэву. І толькі цяпер ён скамандаваў замаскавацца ў кустах. Але пачулася агульная каманда прабірацца к лініі горада, гэта значыцца, ісці на сустрач нечаканай павале. Горад быў дзесьці за дрэвамі і ўзвышшамі, яго было не відаць. Вялічка павёў свой узвод вітай дарогай, цаліной паміж двума ледзь заўважнымі ўзвышшамі, пасля праз рэдкія кусты, пасля паўз сцяпу недаспелага высокага жыта. Непрыемнае адчуванне таго, што парушылася, і, можа, нават пазаўсёды, тое, што было сплывана надалей, і нават на гэты дзень, на пядзелю, скончылася адразу, так як і ўзнікла. Ужо вялікая трывога запанавала ў сэрцы. Байцы кідалі адзін аднаму фразы аб вайне. Гэта можа зацягнуцца на тыдні і нават на месяцы.

01 Прыкрасць ад таго, што ён рапеей не адаслаў пісьма і што
 02 пісьмо асталася ў палатцы, прайшла ў душы і патапула ў
 03 клопаце цяжкага пераходу пад нямецкімі бомбамі. Групамі
 04 на некалькі чалавек байцы дабеглі да горада. Горад бамбі-
 05 лі нямецкія самалёты, ішоў дым ад педзе тут блізкага па-
 06 жару, але агню нідзе не відно было. Самае непрыемнае і
 07 страшнае было — гэта блытаніна на гарадскоў ускраіне.
 08 Усе чакалі нейкага распараджэня, а яго не было. Гэта
 09 быў цяжкі момант перайсці на ўласную практыку з таго,
 10 што ён прывык толькі трымаць у галаве. У гэты нечаканы
 11 момант ён лепш за ўсё меў на ўвазе тое, што пачынаецца
 12 пара ўласнай ініцыятывы. У тых шматлікіх дробязях, аб
 13 якіх у звычайны час ніхто нават і не здагадваўся. Нарэш-
 14 це прыйшла каманда рушыць назад ад горада. Паміж гора-
 15 дам і лагерам байцы пачалі маскавацца на зямлі, ляжалі,
 16 гатовыя да ўсяго, пра што будзе загад. Але не больш як
 17 праз дзве хвіліны рвануліся тут першыя разрывы нямец-
 18 кай артылерыі. На тым месцы, дзе ляжалі першыя справа
 19 ад Вялічкі чатыры байцы, узляцела ўгару чорная зямля,
 20 на момант стала цёмна, і пасля Вялічка адчуў, што ён быц-
 21 кам бы ўпаў кудысьці глыбока. Ён пастараўся прыўзняцца.
 22 З яго асыпалася зямля, ён выплюнуў з рота гразь і ўжо
 23 страціў быў усякую арыентацыю. Тут ён пачуў па ланцу-
 24 гу крык назад да горада. Ён паўтарыў гэтыя словы, але
 25 голас яго ледзьве прарваўся праз сударгу, якая сціскала
 26 горла. Ён чуў тупы боль у плячах і з усіх сіл крыкнуў тыя
 27 самыя словы. Пасля гэтага ён зразумеў, што страціў з во-
 28 ка сваіх байцоў, і яшчэ раз крыкнуў і ўвайшоў у агульны
 29 рух. Яго тачыў смутак, што ён штосьці не так робіць, і з
 30 такім пачуццём апынуўся на першай гарадскоў вуліцы.
 31 З вялікай радасцю ён бачыў каля сябе знаёмыя твары бай-
 32 цоў і пасля ўбачыў камандзіра роты і камандзіра другога
 33 ўзвода. Артылерыйскія снарады рваліся над горадам. Зда-
 34 ровы, плячысты мужчына сагнуўшыся выбег з дзвярэй ней-
 35 кай пізкай прыбудоўкі к дому якраз у той момант, калі дом
 36 скалапуўся і аб'ехаў уніз вугламі ў двары. Плячысты чала-
 37 век упаў, і Вялічка ўжо не бачыў, ці ўстаў ён, ці не. Гэта
 38 быў вельмі шпаркі рух. Камандзір роты апынуўся поплич
 39 Вялічкі і, бегучы разам з ім, тлумачыў яму тое, што той
 40 павінец рабіць. Вялічку ўсё было ясна, але ў гэты момант
 41 ён не думаў, што ўсё гэта так будзе, як яму кажуць.
 42 Страшны смутак па тым, што ён не дабыў тут спакойна
 43 свой астатні тыдзень і не заехаў хоць на час да свайго

1 дома і што ўсё гэта пачалося занадта рана, праішоў праз
 2 усю яго істоту. Ён стаў пры сцяне дома, прапусціў наўз
 3 сябе першых сваіх байцоў, якія ішлі ўсе ланцугом, адзін за
 4 адным, і скамандаваў павярнуць направа ў завулак. Тут
 5 было цішэй. Пекла артылерыі і самалётаў кіпела ў вуліцах
 6 направа. Ён вывеў свой узвод у цішэйшы квартал і пачаў
 7 расстаўляць яго. Байцы стаялі пры сценах дамоў, стаіліся
 8 за дрэвамі, увайшлі ў дамы і занялі месца пры вокнах. Вя-
 9 лічка ўбег у сенцы двухпавярховага мураванага дома, убачыў
 10 вузенькія прыстаўныя лескі і, перамагаючы непаслух-
 11 мянасць сваіх ног, узлез на гару. Акну пад дахам з гонты
 12 было запыленае. Ён разбіў шкло і ўбачыў праз дзірку дахі
 13 і стрэхі аднапавярховых дамоў і за імі поле і абрысы ла-
 14 гера. Полем ішлі на горад нямецкія тапкі. І вось ён скала-
 15 пуўся ад радасці. Сярод тых танкаў пачалі рвацца снарады
 16 з артылерыі, якая абазвалася з горада. Ён пават убачыў,
 17 як адзін танк стаў на месцы і пасля агонь успыхнуў пад
 18 ім. Але неўзабаве артылерыйская стрэльба на горадзе павя-
 19 лічылася ўдвойчы. Білі нямецкія марціры. І з горада павя-
 20 лічыўся агонь артылерыі. Поле напоўнілася дымам, і ўсё
 21 трымела і траслося.

22 Прайшло вельмі мала часу з таго моманту, калі лагер
 23 быў выведзен з свайго перадрэпішчяга сну, але можна бы-
 24 ло думаць, што ўжо скоро вечар, а можа, толькі і першая
 25 раніца. Адчуванне часу страцілася зусім. Праходзіла хві-
 26 ліна за хвілінай, а можа, нават гадзіна за гадзінай, і гры-
 27 мучае пекла не змаўкала. Бывалі моманты, калі надыхо-
 28 дзіў перарыў у громе, і тады чулася стрэльба кулямётаў
 29 дзесьці ў полі, на захад ад горада, пасля зноў усё тапула
 30 ў выбухах артылерыйскіх разрываў.

31 Было яшчэ вельмі рана, толькі мінула шэсць гадзін.
 32 Сонца прабівалася праз дым і пыл. Першыя нямецкія пе-
 33 хацінцы пачалі з'яўляцца на вуліцах горада. Вялічка ўба-
 34 чыў першага немца: гэта быў зусім малады салдат, ён зда-
 35 ваўся крыху разгубленым. За ім з-за пейкай сцяны выбег-
 36 лі яшчэ два, з ручным кулямётам. Яны стралялі кудысьці
 37 перад сабой. Вялічка бачыў, як яны ўдвух адразу ўпалі.
 38 У абодвух былі прабіты кулямі твары. Вялічка стрэліў
 39 зверху ў таго, першага, і ён упаў зусім блізка, бадай-што
 40 пры самым тым двухпавярховым доме.

41 Гэта і быў той момант, калі Вялічка, як ён сам пасля
 42 думаў, стаў сапраўдным салдатам. Ён шпарка злез з га-
 43 ры, выглянуў на двор і ўбачыў свайго, яму добра вядомага

байца. Гэты чалавек быў родам з-пад Смалепска, з прозвішчам Кадаўбіцкі. Ён ляжаў пасярод двара мёртвы. Цяжка растлумачыць чаму, тут, можа, нават і не было хоць бы якой выразнай абдуманасці, але Вялічка забраў яго вінтоўку і ўсе патроны і зайшоў за заднюю сцяпу дома, адкуль бачыў вялікі сад з тоўстымі клёнамі і ясеямі, як пасля ён ужо ўспомніў. Там стаялі за дрэвамі і ляжалі на зямлі яго байцы, цэліліся і стралялі. Ён бачыў, што ўсё гэта робіцца не таму, што ён іх камандзір, а таму, што ўсе яны падначалены таму, што яны навінны рабіць. І ён адчуў прыкрасць, што яго роля камандзіра, з прычын, можа, нават ні ад кога тут не залежных, сышла на няма нішто. Ён заняў месца сярод іх і таксама стаў цэліцца і страляць. Відны былі нямецкія пехацінцы. Яны выбіраліся з-за платоў, дрэў і сцен, і многім з іх удавалася забірацца далей, кудысьці па той бок гэтай вуліцы, глыбей у горад. Многа іх падала. Вялічка ўжо не меў аніякіх думак ні пра Марыну, ні пра Настачку, ні пра неадасланае пісьмо. Усё сплыло зусім з яго свядомасці. Ён не ведаў, колькі часу прайшло. Артылерыя з двух бакоў біла бесперапынна. Ён заўважыў густую групу нямецкіх пехацінцаў у разрывах паміж дамамі. Ён устаў на ўвесь рост, скамандаваў і пабег па той бок вуліцы. Пачуццё вялікага шчасця апапавала ім, калі ён пачуў, што разам з ім бягуць байцы. З сваімі байцамі ён убег у самую сярэдзіну нямецкай групы. Усе стралялі з блізкай дыстанцыі. Крычалі, стралялі, падалі, стагналі, калолі штыхамі. Над самым вухам чуліся нямецкія выгукі. Пасля немцы зніклі, яны рассеяліся за дрэвамі, кустамі і сценамі і адтуль стралялі. І зноў Вялічка стаяў за дрэвам і страляў, а яго байцы таксама па адным былі за вугламі дамоў і ў дамах перад вокнамі, і зноў Вялічка як бы страціў сваю камандзірскую ініцыятыву. Часта стральба на хвіліну замаўкала і пачыналася зноў, калі толькі заўважаўся які-небудзь рух на месцы, дзе былі немцы. Раптам артылерыйская кананада пачала заціхаць, і вельмі шпарка. Пасля нямецкае камандаванне гэты свой перапынак у артылерыйскай стральбе растлумачвала тым, што групы нямецкай пяхоты пераблыталіся з савецкай пяхотай і нельга было вызначыць арыенціры. Сонца стаяла ўжо за поўдзень. Чулася толькі вінтовачная і кулямётная стральба, і так прыйшоў канец дня. У другой яго палавіне, яшчэ за пекалькі гадзін да заходу сонца, з вінтовачных залпаў і кулямёнтаў было дакладна ўстапоўлена, што немцы рвуцца ў горад

ужо і з усходняй стараны. Было таксама вядома, што з паўднёвай стараны ідзе нямецкі рух у кірунку на ўсход. Так пачало змяркацца. Упачы пачаўся новы ўваход немцаў у горад. Групы іх ужо былі ў цэнтры горада. Там жа былі густа і нашы групы. Ішлі стральба і рукапашныя схваткі. У другой палове ночы пачаўся выхад немцаў назад з горада. Яшчэ не было вядома, што так загадала нямецкае камандаванне з прычыны таго, што за гэты кароткі час больш паловы ўсіх немцаў, што прабіліся ў горад, ляжалі мёртвымі.

Вялічка быў ужо ў цэнтры горада. У яго ўзводзе байцоў стала менш. Пачало світаць. За суткі ён прывык да таго, што ў першыя гадзіны было яму горкай практыкай. Сонца паднялося высока, як з нямецкага рупара, аднекуль зблізку, пачуўся голас. Гэта была не тое што скалечаная, а не зусім чыстая руская мова:

— Рускія! Брэст у поўным коле нямецкага войска! Выыхаду з горада няма. Вас абкружыла вялікая сіла. Яна ў многа разоў большая за вашы сілы. Нямецкія арміі ўжо занялі тэрыторыі далёка на ўсход ад Брэста. Нямецкае войска ідзе далей на ўсход. Ваш лёс ужо вырашан. Вам няма ніякай рацыі працівіцца далей. Пакладзіце зброю. Усе здайцеся ў палон. Вы астанецца жывымі. Інакш — вам усім будзе смерць.

Некалькі разоў гучэлі праз нямецкі рупар гэтыя словы. Стаяла цішыня. Можна сказаць, што толькі цяпер, стоячы ў цесным завулку сярод сваіх байцоў, многія з якіх ужо не былі жывыя, Вялічка напоўніўся пэўнай свядомасцю таго, што пачалося і што адбываецца. Як адышло далёка і якое стала недасяжнае тое шчасце, што было раней яго штодзёншчынай і пра якое ён і не думаў, што гэта і ёсць тое самае вялікае, сапраўднае, адзінае ў жыцці шчасце. Шчасцем для яго была Марына, шчасцем была Настачка, шчасцем быў стары яго друг з малых дзён — Максім Астановіч. Шчасцем было ісці кожны дзень на працу і ўвечары прыходзіць з яе, і кожны дзень бачыць клёны паўз дарогу. Смутак сціскаў яму сэрца.

Часамі ўзнікала артылерыйская стральба. Пасля яна змаўкала. Гадзіны цягнуліся ў пяпэўнасці. На змроку зноў пачаў гучэць нямецкі рупар. Калі сцямнела, ён зноў абзвваўся. І ў гэты самы час прайшла каманда ў атаку на нямецкія групы, якія навокал горада чакалі яго здачы. І зноў Вялічка забыў свой смутак. Выбухнулі залпы і заглушылі

О/ нямецкі рупар. Байцы пабеглі ў цемень почвы з крыкамі
 02 «ўра». З горада пачала біць артылерыя ў бок захаду. Байцы
 03 беглі на ўсходнія часткі немцаў. Немцы адказалі кулямё-
 04 тамі. Яны адыходзілі ад горада, але пеўзабаве сцяпа агню
 05 ўстала паміж імі і байцамі. Была дадзена каманда адысці
 06 назад у горад.

III

07 Вялічка, які дрэнна ведаў і самы Брэст і не быў якім
 08 бы там ні было вайсковым спецыялістам, нават не быў вай-
 09 скovým прафесіяналам і далёка стаяў ад вайсковых пла-
 10 наў камандавання, калі толькі яны маглі быць у баях за
 11 Брэст, не ўяўляў сабе поўнай карціны таго, што ў тыя дні
 12 тут адбывалася. Спачатку, пасля таго, калі ён ахамянуўся
 13 і пачаў камандаваць сваім узводам, ён думаў, што ён у поў-
 14 най уладзе цэлай сістэмы ваеннага камандавання ў гэтых
 15 баях і што ў больш ці менш важных момантах ён павінен
 16 чакаць цвёрдых распараджэнняў і загадаў. Тады ён і не
 17 стараўся асабліва ўведаць да канца цэлую карціну нямец-
 18 кага нападу на горад і нашай абароны. Калі ж пачалі пра-
 19 ходзіць дзень за днём, ён пачаў здагадвацца, што тут ідзе
 20 пешта не так, як ён думаў. Гэта быў цяжкі пераход да ўла-
 21 снай практыкі. Пасля яму стала вядома, што ў горадзе
 22 б'юцца з немцам ізаляваныя адна ад другой агнём і нямец-
 23 кімі часцямі, якія прабіліся ў горад, нашы групы. Змуча-
 24 ныя бессанню і чатырохсутачным няспынным напружан-
 25 нем, байцы яго ўзвода ўсё больш і больш пачыналі дзейні-
 26 чаць з нейкага ўласнага інстынкту, які з вялікай сілай
 27 ажыў у кожным з іх. Гэтае ж самае пачалося і ў Вялічкі.
 28 Тут ужо не было ніякага фронту ў тым сэнсе, як гэта ўста-
 29 ноўлена разумець. І з кожным днём байцоў рабілася ўсё
 30 менш. Трупы ляжалі на вуліцах і ў садах, у дварах каля
 31 сцен. Па некалькі чалавек людзі сядзелі ў дамах і кірава-
 32 ліся самастойна. Пачынаўся пяты дзень, калі Вялічка фак-
 33 тычна ўжо не камандаваў узводам, а быў у другім паверху
 34 мураванага дома дзесьці ў цэнтры горада, і каля яго было
 35 толькі чалавек сем. Можна, усе іншыя былі ўжо мёртвыя,
 36 можа, біліся дзе поблізу — пельга было нічога ўведаць. На
 37 вуліцы чуліся ўжо нямецкія галасы, а боі не сціхаў. Арты-
 38 лерыя ўжо больш не страляла. Білі кулямёты і аўтаматы.
 39 Чуліся выстралы вінтовак. Праз вокны з другога паверха
 40 нават відны былі нямецкія салдаты. І Вялічка, і людзі, што
 41 былі з ім, — кожны цэліўся і страляў. Немцы падалі, але
 42 аднекуль з-за ўкрыцця яны асыпалі дом градам кулямёт-

ных куль і стараліся дапасці бліжэй к дому і ўзарваць яго грапатамі. Бесперапынным агнём з вокан людзі стараліся не падпусціць іх блізка. Гэта была самая важная справа цяпер. І так прайшлі яшчэ адны суткі.

Яны, што сядзелі ў гэтым доме, маглі б падумаць, што яны толькі адны і асталіся ў горадзе, каб не грукат бою навокал іх. Пасля яны ўбачылі праз свае вокны рукапашную схватку на вуліцы. Трое чырвонаармейцаў выбеглі аднекуль з укрыцця і кінуліся на групу немцаў, якія хацелі перабегчы вуліцу. Немцаў было не менш дваццаці. Тое, што трое чалавек беглі па іх з штыхамі, пагнала на іх страх, і ўсе яны адышлі назад, адтуль і пачалі страляць. Вялічка, які бачыў праз акно гэты малюнак, не ведаў, ці гэта самі тыя тры шукалі штыховага бою з немцамі, ці гэта яны выконвалі чыё распараджэнне. Пасля ён бачыў, як яны дабеглі да сцяны дома і скрыліся за ёю. У гэты якраз момант і пачалася бамбардзіроўка горада з паветра.

Горад трымаўся пятыя ўжо суткі, і нямецкае войска прайшло ўжо далёка на ўсход ад яго. Відно было, што немцы страцілі вайсковую цярплівасць. Паўсотня самалётаў асыпала горад бомбамі. Адзін палёт зменьваўся другім, ужо ўсім стала ясна, што доўга так цяжка вытрымаць. Вялічка і хто быў з ім убачылі, што выйшлі з дома і дзе-небудзь укрыцця ад бомб няма як: усё навокал кіпела і рвалася. Вельмі можа быць, што немцы думалі, што ў гэтым доме якая-небудзь вельмі важная і вялікая наша групоўка. Яны бралі гэты дом з заядласцю. У перарывах паміж бамбардзіроўкай яны, як і раней, білі па дому з кулямётаў. Асыпаўся адзін вугал дома, у вокнах не было ніводнага шкла. Зноў крычаў рупар аб здачы ў палон і аб тым, што няма ніякай карысці больш працівіцца. Бамбардзіровачная хваля прайшла. Немцы зноў з'явіліся на вуліцы. І зноў з гэтага дома пачаліся залпы ў іх. Вялічка бачыў мёртвых немцаў, і гэта было тое адзінае, што яго цешыла. На гэтым сыходзіліся ўсе яго імкненні.

Відаць, нейкі план выспеў у немцаў. З дзікім крыкам яны набеглі праз вуліцу. Палавіна іх упала, а палавіна дабегла да дома. Яны рваліся ў дзверы і праз іх абстралялі з кулямёта сепцы. Яны заўладалі першым паверхам, і, мусіць, там ужо не асталася ніводнага жывога байца. Ужо немцы напоўнілі сабой сепцы, ужо білі ў дзверы другога паверха. Усе ляжалі на падлозе. З трэскам ірвануліся дзверы, раскалоліся паналам, і адна палавіна іх упала. На

момант мільганула на ўсходах нямецкая постаць і ўпала ўніз, прастрэленая. Немцы лезлі ўгару па ўсходах. Ужо не было больш чым страляць у іх. Разбітыя дзверы заставілі шафаю. Шафа неўзабаве ўпала і цераз яе ледзь паспелі яшчэ паказацца рулі аўтаматаў, як грукнуў залп. У гэты момант упалі мёртвымі пяць чырвонаармейцаў. Але Вялічка не бачыў гэтага. Ён кінуў гранату ў пралом дзвярэй. Сцены гайдануліся, цэгла сыпанулася на галаву. Настала вялікая цішыня. Усходаў ужо не было. Не было ўжо і таго, што раней называлася сэнцамі. Відно было неба, яснае, сонечнае. Пралому дзвярэй не было, а стаў пралом у сцяпе. Вялічка глянуў уніз. Пад абломкамі варушыліся і стагналі немцы. Вялічка азірнуўся. Каля яго быў жывы толькі адзін чалавек. Гэта быў смаленец Андрэй Мішурын. Ён сядзеў на закіданай цэгламі падлозе і, як анямелы, глядзеў прыплюшчанымі вачыма ў адзін пункт.

— Мішурын, што з табой? — сказаў Вялічка і адчуў, як цяжка яму выгаворваць словы. Усё ў сярэдзіне яго смактала і ныла. Яго хіліла слабасць і момантамі сонная абьякавасць да ўсяго.

Мішурын ледзьве ўзняўся на ногі, хістаючыся падышоў да самага пралому ў сцяпе і міргнуў кудысьці ў прастору. Вялічка ўбачыў там двух немцаў, якія ўстапаўлялі кулямёт. Гэта быў нейкі зараснік нізкіх садовых кустоў. Адсюль зверху ўсё было відно. Не было аніводнага патрона і не было чым страляць. Вялічка і Мішурын ляглі на падлогу. Кулямёт пачаў абсыпаць кулямі сцены. Кулі сыпаліся праз пралом у сцяпе сюды. Праз хвілін дзесяць стала ціха. Вялічка ўбачыў групу немцаў. Яны лезлі па абломкі там, дзе былі сцены. Іх было чалавек восем. Трэба думаць, што адзін з іх толькі на ўсякі выпадак крыкнуў угару:

— Рус! Здавайся!

— Гранату, — вяла прашаптаў Мішурын.

Вялічка кінуў гранату. Усё там, унізе, ірванулася ўгару, і ў паўзучых хмарах чорнага дыму ўсё стала ціха. Сцяна асыпалася ўся, асыпалася і апусцілася ўніз столь. Адным краем яна звісла. Здавалася, што трэба толькі дзьмухнуць ветру, каб усё ўпала і рассыпалася ў руіны. І вось зноў кулямёт пачаў абсыпаць кулямі гэтае месца. Гэта была пакута. Было такое адчуванне, быццам хтосьці пакручвае на верацяно ўсё з сярэдзіны, з грудзей і жывата, і так бесканцоваю ніткаю пустошыць чалавека.

У Мішурьна яшчэ аставалася адна граната. Вялічка за-
браў яе і чакаў. Пасля зноў кулямёт сціх, і зноў каля дома
з'явіліся немцы. Гранатамі яны рванулі рэшткі дома якраз
у той момант, калі Вялічка кінуў у іх сваю гранату. Усё
паплыло і змяшалася з цеменню, і свядомасць сцьмела.
Вялічка не мог апамятацца, дзе ён апынуўся, і ці гэта
баляць яму плечы і грудзі, ці пешта цяжкае душыць іх.
Прайшло, мусіць, многа часу, бо калі ён ачомаўся, было
цёмна і свяцілі зоры. Яму цяжка было паварушыцца, і ўсё
цела хілілася да цёплага забыцця, але было страшна хо-
ладна. У наступныя хвіліны да яго свядомасці дайшло тое,
што навокал ідзе бой. Ірвуцца гранаты, чутны кулямёты,
крыкі і стогны. Пасля да яго свядомасці дайшоў моцны
шэпт, які часам пераходзіў у моцны выгук. Вялічка
ўспомніў, што ён, калі быў яшчэ ў забыцці, чуў гэты шэпт,
але не мог уясніць сабе яго як сапраўднасць. Ён стаяў у
вушах, і цяперашні і мінулы. Гэта быў голас Мішурьна.
Ён усё падзіў на адной ноце бесперастанку:

— Вялічка! Вялічка!

Вялічка абазваўся.

— Ты жывы, Вялічка? Ты тут блізка? Я цябе даўно-
даўно клічу і не веру, што ты жывы. Абзавіся яшчэ раз,
дзе ты? У мяне ёсць яда. Тут мёртвы немец ляжыць.
Я распатрашыў яго ранец. Я памацнеў, як пад'еў. Я цяпер
ужо ісці доўга магу. Ты не ранен?

— Не ведаю, братка.

І спазмы здушылі Вялічкава горла. Ён быў блізак да
таго, каб зарыдаць. І, можа, у такі стан увяло яго тое,
што в гэтай хвіліны Мішурьн гаворыць яму «ты», калі
раней увесь час яны былі нават мала знаёмыя, і ўжо пі ў
якім разе ціхманы Мішурьн не мог сказаць свайму ўзвод-
наму камандзіру «ты». Успышкі далёкіх і блізкіх разрываў
выхватвалі з цемені Мішурьнаву постаць. Ён падсоўваўся
бліжэй да Вялічкі. Пасля даў яму нейкую яду, і той сў.
Толькі ў гэты момант ён адчуў страшны голод. Ён не раз-
біраў, што еў, яго зубы гатовы былі скрышыць камень.
Мішурьн падняўся на ўвесь рост і памог устаць Вялічку.
Вялічка застагнаў, такі страшны боль пачаўся ў плячах.
«Можа, я і ранен», — думаў ён. Узяўшыся пад руку, яны
ўдвух пачалі выбірацца з абломкаў дома, у якім прабылі
пяць страшных дзён. Навокал іх усё больш рабілася ціха.
Тут ужо запапоўвалі немцы. Па некалькі чалавек яны
праблягалі кудысьці далей у горад, дзе яшчэ ішоў бой. Трэ-

ба было як-небудзь прабіцца туды. Гэта было ўсяночнае
 вандраванне. Яны ўдвух усю ноч блыталіся па цёмных
 закутках, абы не патрапіць на нямецкія вочы. Мішурын
 нёс і сваю вінтоўку, і Вялічкаву. Многа разоў яны падоўгу
 сядзелі і чакалі зручнага моманту, каб ісці далей. Ужо
 світала, пачынаўся шосты дзень, калі яны апынуліся ў
 цесным праходзе паміж двума дамамі. Адсюль група чыр-
 вонаармейцаў вяла стральбу па вуліцы, на якой відзён быў
 нямецкі танк. Ён стаяў на месцы, і з-за яго біў нямецкі
 кулямёт сюды. Гэта быў паядынак. Раптам з задняй ста-
 раны пачаў біць другі кулямёт. Немцы падкраліся і замк-
 нулі з двух бакоў групу чырвонаармейцаў. Можна быць,
 яшчэ прайшло б тры хвіліны і яны ўсіх перастралілі б.
 У адным доме было тут даволі высока акно ў глухой сцяне.
 Праз гэтае акно чалавекам дзесяці ўдалося ўлезці ў дом
 і адкрыць адтуль стральбу па кулямётах. Вялічка не быў
 ранен, але ён не мог паварушыцца. Мішурын уцягнуў яго
 праз акно ў дом і паклаў на падлогу. Цэлы дзень ішоў гэты
 паядынак. Немцы насядалі на дом, але тут у байцоў было
 многа гранат. Дом быў ужо абкружан, але не на блізкай
 адлегласці. Гэта ратавала дом, хоць кулі крышылі яго
 сцены. Калі немцы падпоўзвалі бліжэй, кідалася граната,
 і новыя немцы пачыналі зноў сваю работу з большай ад-
 легласці. Прайшла ноч, Вялічку стала лепш. Навокал дома
 была разварочана зямля, грамадзіліся зваленыя дрэвы, усё
 было ў пачварнай бясформеннасці. Прайшоў так яшчэ
 дзень і яшчэ ноч і дзень. Стральба ў горадзе пачала ўсюды
 заціхаць. Уночы на дзевяты дзень вялікія групы немцаў
 стараліся ўзарваць дом гранатамі. Стральба з вокал дома
 дасягла свайго найвышэйшага напружання. Але было цём-
 на, і не ўсё льга было заўважыць. Ужо світала на дзевяты
 дзень, калі людзі ўбачылі навокал дома вал з нямецкіх
 трупаў. Разам з тым на даху дома адбывалася штосьці па-
 дазронае. Там грукалі чымсьці, і некалькі разоў пачулася
 прыглушаная і кароткая нямецкая гаворка. За ноч немцы
 заўладалі дахам гэтага дома. У горадзе бадай-што панава-
 ла поўная цішыня. Нідзе перад домам нельга было заўва-
 жыць нікога жывога. Раптам у адну секунду, напэўна, па
 камандзе, з даху спаўзлі да вокал шпуры, на шнурах ві-
 села ўзрыўчатка і палалі кнаты. Агопць бег да ўзрыўчаткі,
 і праз некалькі секунд усё страсянулася і грукнула страш-
 ным узрывам. І пасля запанавала поўная цішыня. Засы-
 паны трушчанай цэглай, Вялічка чуў стогны двух чалавек

і пачаў варушыцца. Ён астаўся жывы таму, што быў з Мішурыным і яшчэ з адным байцом у крайнім малым пакоі, адкуль яны ўтрох абстрэльвалі падыход к дому з паўночнай стараны. Тут узрыву не было, і гэты кут дома толькі асеў і раскалоўся. Вялічка вызваліў грудзі ад трушчанай цэглы і ўбачыў, што іх залівае кроў. З кожнай хвілінай боль у левым плячы рабіўся вастрэйшым. Мішурын трымаўся за правую руку вышэй локця, стараючыся заціснуць кроў, што білася з раны. Трэці быў таксама ранены. Ён стагнаў. Яго пiдзе не відно было. Цішыня, якая напавала ўсюды, была жудасная. «Немцы заўладалі горадам», — падумаў Вялічка, застагнаў і прыхіліўся да свае цаглянай пасцелі ад болю і слабасці. Мішурын перавязаў сваю руку вышэй локця і пачаў шукаць на слых, адкуль стогне чалавек. Здравой рукой ён яго неўзабаве адкапаў з-пад цэглы. Гэта быў вельмі малады чалавек, пезнаёмы басц з пезнаёмай часці. Вачэй ён ужо і не расплюшчыў. Ніжэй грудзей ён увесь быў у крыві і з кожнай хвілінай стагнаў усё слабей. Мішурын некалькі разоў запытаў яго, адкуль ён і як ён завецца. Ён нічога не адказаў. Пачало ўсходзіць сонца. У гэтых цесных руінах усё заружавела. Вельмі можа быць, што да інстыкту гэтага непрытомнага чалавека дайшоў пачатак сонечнага дня. Твар яго, у першых праменнях сонца, уздрыгануўся ўсімі рысамі. І гэта быў момант яго смерці. Так ён і астаўся тут ляжаць у вечнай сваёй нерухомасці. Усю раніцу сонца ляжала на яго твары. Апаўдні сонца асвятляла яго ўсяго. К вечару ён ляжаў у змроку. Цэлы дзень Мішурын сачыў за ранаю ў Вялічкі. У яго было да самых касцей парвана плячо. Кроў утаймавалася толькі к паўдню. Мішурын адной рукой перавязаў рану. У горадзе былі немцы. Вялікае шчасце, што пiводзін з іх не заглянуў у гэтыя руіны. Раннім вечарам Мішурын памог Вялічку ўстаць і, падтрымліваючы яго, павёў. Па бясформенным насыпу цэглы і дрэва яны спусціліся ўніз і апынуліся ў цемені свежага паветра. Да самага рассвітання яны ўсё выходзілі з горада, трымаючыся самых цёмных закуткаў. Было блізка да дня, калі яны выбраліся за горад. Дзесьці ў старане трашчалі матацыклы. З горада пачулася некалькі адзінокіх вінтовачных стрэлаў. Вялічка напружваў усю сваю памяць, каб успомніць, з якой часткі горада яны выйшлі і дзе праходзіць тая шырокая дарога, з якой можна было арыентавацца. Самае важнае — гэта было, пакуль развіднее, быць на ўсход ад

горада. Нарэшце на ўсходзе пачало палавець неба. Ціха ступаючы на роснай траве, яны ўдвух набрылі паўз заросля пэйкімі нізкімі засевамі палеткі. Вялічку здавалася, што ён не пройдзе і сотні крокаў. Ён бачыў, што і Мішурын хістаецца ў бакі. «Або дайсці да лесу, або так дзе перачакаць дзень», — думаў Вялічка.

— Ці не відно дзе жытняга поля? — запытаў ён у Мішурына. — Нам есці трэба будзе што-небудзь.

Ужо стала відно, а яны ўсё ішлі, прыціснуўшыся адзін да аднаго. Равы і капавы, вузкія палеткі, паплавы, хмызнякі міналі яны і, нарэшце, дапалі да жытняга поля. Абодва як скошаныя ўпалі яны на зямлю, і забыццё агарнула іх. Дзьмуў лёгкі вецер, жытняе калоссе шастала над іх галовамі. Абодвум ім здавалася, што яны падаюць у прасторную глыбіню. І няўяўныя прывіды апанавалі іх. «Божа мой, божа мой», — прастагнаў Мішурын і заплюшчыў вочы. Прывіды набывалі выразныя формы і, як жывое ўвасабленне ўсяго таго, што было ўведана змалку дзён, паўсталі перад імі. Свядомасць іх абодвух ператварылася ў тупое адчуванне жудаснага, ні з чым не параўнанага, страшнага, як уся горач свету, смутку.

IV

Девяцідзённая абарона Брэста, які прыняў на сябе першы ўдар нямецкага войска ў момант, калі яно яшчэ было поўна энергіі і заўзятай упэўненасці ў сваёй непераможнасці і ў хуткай перамозе над Савецкім Саюзам, была адным з тых вялікіх эпیزодаў Айчынай вайны, якія пасля выраслі ў яе шматлікія эпапейныя моманты. Вядома, Брэст гэта не Севастопальская і не Ленінградская эпапеі, але Брэст у Айчынай вайне быў пунктам, дзе немцы, нягледзячы на нечаканасць свайго нападу, прымушаны былі дзевяць дзён класці свае жывыя сілы і пускаць у ход сваю новую дасканалую тэхніку і вымуштраванасць супроць невялікага Брэсцкага гарнізона, які ўпарта не здаваў горад і трымаўся свядомасцю свае праўды і сіламі свае душы. З Брэста пачалося тое, накошт чаго найбольш цвярозья нямецкія галовы пасля задумаліся. Брэст быў адным толькі момантам ва ўсім ходзе вайны. А ўсе гэтыя моманты і вызначаюць тое самае важнае, на чым трымаецца і сіла, і своеасаблівасць кожнай краіны. Пачыпаючы ад Брэста і канчаючы Пяцігорскам, бяздушны і механізаваны немец

спатыкаўся з чалавекам, душу з якога механізацыя не вырывае і не падначальвае сабе. Такім парадкам гэты чалавек, авалодаўшы механізацыяй, не пакіне быць самім сабою і, выступаючы ў форме свае дзяржавы, будзе заўсёды бачыць перад сабой чалавека.

Уладзімір Вялічка быў прасты чалавек. Ён зусім, і асабліва ў гэты час, не ўсвядоміў сабе ўсяго значэння той справы, з якой толькі што выйшаў. У жыцці Вялічка займаў малое месца. Можна быць, яго свет быў абмежаваны тым месцам, дзе ён жыў, і тым, што ён калі бачыў. Але ў гэтыя хвіліны, калі ён разам з новым сваім другом Андрэем Мішурным ляжаў у гарачыні жытняга поля і пакутаваў ад рапы ў плячы і ад свайго вялікага смутку, у гэтыя хвіліны, а можна, і пасля ўжо назаўсёды, ад яго так званай, як мы казалі, абмежаванасці да ўсяго таго, што льга назваць усеабдымнай чалавечай асобай, быў толькі адзін крок. Душа яго раскрылася для пазнання свету, яна шукала гэтага пазнання. Яна інстынктам імкнулася вызніць сэнс усяго. Дзеля яе раптам усё стала на такую грань, быццам бы ўсё, што існавала дагэтуль на свеце, сышло з свайго месца. Лежачы на зямлі, ён убачыў каля сябе нейкую востралістую расліну, маленькую і купчастую. Вочы яго хацелі паглядзець на яе больш, але нейкая сіла штурханула яго з сярэдзіны, што пасля таго, што здарылася, ужо няма ніякага сэнсу глядзець на тое, да чаго горнецца душа. Быццам бы ён за гэтыя дні пераступіў тую мяжу, з-за якой ужо не будзе назад звароту. Прынамсі, калі паходзілі цяпер на яго хвіліны прасвятлення, яму здавалася, што назаўсёды скончылася ўсё, чым ён жыў дагэтуль. І Марына, і Настачка адчуваліся ў гэтыя моманты ім толькі, як нерэальныя прывіды. Хворае ўяўленне яго ўзнімала аслабелыя сілы да раптоўных парываў, якія тут жа ападалі, і яго зноў апаноўвала забыццё. Сонца паднімалася высока, і пачыналася гарачыня. Ён ляжаў тварам угару, і гарачыня мучыла яго. І Марына, і Настачка з'яўляліся перад ім, як недасяжнае яго жаданне. Яго воля змагалася з забыццём. Ён свядома стараўся выклікаць у сваёй памяці і хоць у думках перажыць тое, што толькі цяпер усвядомілася яму, як поўнае шчасце, якое было ў яго. Многа было гэтага шчасця. І ў тую восень, пра якую ён стараўся думаць цяпер, таксама было шчасце.

У тую восень нарадзілася ў Марыны вялікае, як свет, пачуццё, і ён ведаў пра гэта. Яно прыйшло адразу, але

з'яўлення яго нельга было заўважыць. Цьмяным адчуваннем сваім яна здагадвалася, што пераступіла мяжу на сваёй дарозе, і ўсё, што было дагэтуль, мілае і дарагое, саступіла месца нязнанаму шчасцю, трывожнаму і ўсеабдымнаму. Яно адчыніла перад ёю сэнс вялікай радасці, і радасць гэтая стала яе знойдзенай мэтай. І ва ўсім цяпер раскрываўся перад ёю новы сэнс, быццам усё, што жыло і бытавала навокал яе, стала раптам такім, якім павінна было быць заўсёды, і якім дагэтуль не было, і па чым яна сумавала з самага свайго маленства. І цяпер яе душу больш, як калі рапей, крануў і лісток на зямлі пад дрэвам, і травіна, выраслая з зямлі паміж насыпапага дробнага каменця, і клёны над дахам іхняга дома, і грукат вадзянога млына па той бок гасцінца, і браскучы скогат жалеза з майстэрняў, куды пасля ён пачаў хадзіць на кожнадзённую сваю працу. Дзіўна было: як усё ў адзін момант з'іначылася і страціла сваю ранейшую звычайнасць. Можна ён быў рапей такі самы, як і ўсе? І так, як цяпер, некалькі дзён таму назад яна ведала, колькі яму год, і гэта было ёй усё роўна. А цяпер гэта было ёй важна і патрэбна, таксама як важна стала, што ён стаў перад ёю задумёны і нават сумны. Яна адчувала, што гэта ўсё дзеля яе адной і што яна адна гэтаму прычына, і была абавязана яму чымсьці вялікім і неабходным.

Кожны дзень, калі ён спяшаўся на сваю работу або прыходзіў адтуль, ён усё шукаў яе вачыма. І кожны раз яна падпільноўвала яго ў гэты момант і старалася як-небудзь выпадкова натрапіцца яму на вочы. І гэтая штучная выпадковасць ніколі не ўдавалася. Ён здагадваўся, што яна сумысля трапляецца яму на вочы, і тое, што ён здагадваецца, было вядома ёй, і ўсё гэта ўстанаўляла паміж імі блізасць змоўшчыкаў супроць усяго свету, і гэта было важнае ім абоім. І ўсе заўважылі, што Марына стала не такая, якая была дагэтуль. А ёй самой здавалася, што яна такая ж, як і заўсёды была: думалася ёй — нецікавая. А трэба стаць дзеля яго нейкай іншай і незвычайнай. Прыходзячы к канцу дня з поля ці з агародаў, яна адразу мылася і пераадзявалася, каб ён не ўбачыў яе як-небудзь у злінялым плацці, так як заўсёды бачыў рапей, і гэта тады было ёй усё роўна. Яна падаставала з шафы ўсе свае чыстыя плацці, і кожнае з іх здавалася ёй пязграбным. І цяпер прыйшла пара да вiннёвага аксаміту, які яшчэ ў мінулае лета купіў ёй бацька.

Цяпер ёй не давала спакою яе нецярплінасць. Саро-
 меючыся бацькі, яна ціхонь дастала вішнёвую тканіну і
 панесла шыць. Чатыры разы яна хадзіла прымерваць
 і кожны раз знаходзіла якую-небудзь хібу. Нарэшце ўсё
 дайшло да ладу, і перад вечарам, пасля работы, Марына
 зазіхацела ў сваім новым выглядзе. Вішнёвы колер інакш
 адценьваў яе твар і пышныя валасы. Пояс збіраў тонкія
 фалды на яе стане. Яна стала як бы вышэйшая ростам.
 І ўсё ёй здавалася, што яна асталася нязграбнай. Некалькі
 разоў яна парывалася пераадзецца ў старое, добра вядо-
 мае яму плацце. Аднак жа быў вечар, у Гальвасаўскім, як
 і цяпер казалі, парку збіраліся гуляць, і яна, засмучаная,
 пайшла туды. Ніколі яшчэ яна не хадзіла з свайго дома
 куды-небудзь з ім разам. Неўзабаве прыйшоў і ён, і яна
 ўбачыла, што вочы яго засвіціліся ад захаплення. Зайшло
 сонца, ружовае неба доўга блекла над цёмнай сцяной
 ельніку, і Марына і ён не пайшлі танцаваць, а моўчкі
 доўга хадзілі далёка ад усіх. Яму ўвесь час здавалася, што
 ён перад ёю пачварная нязграба, і што яго новы гарнітур,
 які ён адзеў дзеля яе, нічога не варты, і што лепш было б
 быць у старым, да якога і ён і яна прывыклі. Яны ўбачылі
 ружовасць неба на ўсходзе, і ён павёў яе к дому. Як свя-
 тыню, якую трэба аберагаць і пакланяцца ёй, ён адчуваў
 сваімі рукамі цягло яе рук. Паміж імі не было сказана
 аніводнага слова аб тым, што прыйшло ў іх жыццё, аднак
 жа ўжо ўсё мінулася, што было дагэтуль. Іх жыццё ўвай-
 шло ў новыя сферы. Якраз тады пачыналася восень. І ця-
 пер гэтая восень стаяла перад ім, як балючае напамінанне
 аб коратка пражытым жыцці.

Вялічка не быў чалавекам ні бязвольным, ні баязлівым,
 але тое, што адбылося, страсянула ўсю яго істоту. Перавя-
 занас Мішурыным плячо яго балела сухім болем, але
 ўзбуджанне яго першаў было такое, што боль гэты не ад-
 чуваўся ім як вялікая пакута. Трэба думаць, што гэтая
 ўзбуджанасць вырвала яго раз-поразу з забыцця. Было
 і яшчэ ў яго адчуваннях: яму штосьці рупела, быццам ён
 стараўся ўспомніць тое важнае, ад чаго залежаў яго лёс.
 І нарэшце гэтае адчуванне стала непераможным жада-
 нем зрабіць смерць хоць бы яшчэ аднаму чаму, але так,
 каб ён доўга мучыўся. На доўгі час пачыналася яго ня-
 павісць і жудасная сваімі памерамі пагарда. У гэтыя хві-
 ліны ён узнімаўся над сваёй слабасцю і яму здавалася, што
 можна ўстаць і ісці. У адну з такіх хвілін ён працягнуў

руку і ўзяў у пальцы жытнюю саломіну. Адною рукою ён доўга важдзеўся з жытнім коласам, пакуль дастаў з яго некалькі зярнят. Мішурын сядзеў на зямлі і глядзеў на яго.

— Табе стала лепш? — запытаў Мішурын.

Чалавечы голас так блізка ўвёў Вялічку ў стац рэальнага адчування самога сябе. Узбуджанасць яго ўмерылася, і ён пачуў боль у плячы, ён пачаў яе ўсвядомліваць. Ён ціха кіўнуў галавой, і яму стала як бы горш, прыпамсі слабасць большая, як раней, заўладала ім.

— А я спаў,— сказаў Мішурын.— Нешта на дарогах ціха стала... Сонца ўжо высока... От каб вады дзе...

Ён пачаў ірваць жытнія каласы, расціраць на сваёй шапцы і класці зярняты ў рот Вялічку. Ён ціха гаварыў з Вялічкам і дамогся таго, што той заснуў. Вялічка спаў цяжка, часта ён гаварыў штосьці праз сон і часта ўсхватваўся. Але ўсё ж гэта быў сон. Праходзілі гадзіны, сонца ішло піжэй, Вялічка ўжо не спаў і сцямнелымі вачыма глядзеў у неба. Абодва яны маўчалі і абодва адчувалі нейкае задаваленне, што блізіцца вечар. Штосьці было ў іх чаканні вечара такое, што як быццам бы вечар і ёсць уся іх цяперашняя мэта. Ім здавалася, што сонца цэлую вечнасць вісіць над даляглядам і змяркаецца занадта доўга. Некалькі разоў адвечоркам яны чулі рух аўтамашын на дарозе. Як толькі сцямнела, яны падняліся, і толькі цяпер Вялічка па-сапраўднаму пачуў, як ён аслабеў і які страшны боль ірвецца ў яго раненым плячы. Прыціснутыя, як і раней, адзін да аднаго, трымаючыся адзін за аднаго, яны падаліся полем на ўсход і пачалі ісці вузкай травяністай дарогай. Безнадзейнасці ў іх было больш, як надзеі. Вялічка не мог ісці. Праз некалькі ўжо крокаў па-няўмельску пакладзення Мішурыным павязкі аб'ехалі з яго пляча, і зноў пайшла кроў. Боль у плячы аддаваўся ва ўсім целе. Ногі ледзьве ступалі. Пачыналася, мусіць, гарачка. Галава хілілася да грудзей. Праз хвілін пятнаццаць хады ён быў блізак да непрытомнасці. Мішурын абняў яго здаровай рукою і бадай-што нёс так. У такой пакуце яны ішлі гадзін дзве. Часам Вялічка пачынаў стагнаць, і Мішурын сцішаў яго. Вялічка даходзіў да думкі і напружваў усе сілы, каб ісці далей. Ён стараўся перасіліць і боль, і смутак, і слабасць, і безнадзейнасць, абы-толькі ісці ўсё далей на ўсход. Доўга яны ішлі краем нейкіх нізкіх зараснікаў. Пасля пайшлі краем лесу. Было так цёмна, што дрэвы ад правай

рукі Мішурына толькі адчуваліся ім. Ён сам ледзь пера-
стаўляў ногі. Звіцела дзесьці вада наперадзе. Лясная ра-
чулка імчалася на багавіністым лясным карэні. Гэтая
вада проста такі пахла. Мішурын пасадзіў Вялічку на зям-
лю і пабраў у сваю шапку вады. Абодва яны пілі доўга.
Вялічка сказаў, што ў яго плячо зусім замакрэла і што кроў
дайшла ўжо да нагі. Мішурын, нічога не бачачы, вобмац-
кам зняў з яго пляча рэшткі павязак, скінуў з сябе кашу-
лю, а гімнасцёрку адзеў на голае цела і кашуляй нанова
ўбінтаваў Вялічку плячо. З гадзіну яны адпачывалі моўч-
кі. Зорная цішыня ночы вісела над імі, як пакутны сум
аб мінулым. Яны пайшлі далей і яшчэ гадзін дзве мучылі-
ся ў гэтай бязмэтнай хадзе. Нарэшце Вялічка не вы-
трымаў:

15 — Я нікуды не дайду, калі буду цяпер ісці.

16 — І я пра гэта думаў.

17 — Мне трэба дзе-небудзь тут астацца.

18 — Толькі трэба не натрапіць на чужых людзей.

19 — Мне ўжо бадай-што ўсё роўна, на каго натрапіць.

20 — Калі хоць трохі паздаравеш, то не будзеш так

казаць.

— Давай пацягнемся далей, — сашчаміўшы зубы, ска-
заў Вялічка.

І яны ішлі яшчэ хвілін дваццаць, доўгіх, як дваццаць
сутак. І вось скопчыўся лес. Зорнае неба стала як бы вы-
шэйшае. На пяроўным полі стала ісці цяжэй. І раптам —
вялікая радасць: чорныя абрысы хат і гумен. Іншай рады
не было, як прасіцца ў хату. Мішурын ціха пастукаў у
акно, і на той бок шкла абазвалася жанчына, але пасля
таго, калі прыйшлося ступаць разоў дзесяць. Ясна было —
у хаце не спалі, але баяліся абазвацца.

21 — Чаго трэба? — сказала жанчына.

22 — Два раненыя чырвонаармейцы. Адзін можа ісці да-
лей, а другому трэба дзеян два паляжаць. Пусціце ў хату.

23 — Зараз, — сказала жанчына і выйшла на двор. Яна
пачала шаптаць у самае вуха Мішурыну: — Мы гэтага
зрабіць не можам, у нас вельмі люднае і вялікае сяло. Тут
чалавека не ўхаваш. Я вас выведу на дарогу і пакажу,
куды ісці. Там жыве, на той бок лесу, чалавек, які можа
вам памагчы. Ён адзін астаўся. Што яму! А ў нас бітае
месца. У нас тут гэтулькі немцаў пераваліла і ташкаў
прайшло!

24 — А далёка немцы прайшлі?

01 — Кажуць, што ўжо на той бок Мінска, а можа, і
02 далей.

03 — А так што гавораць?

04 — Усяк гавораць. Гавораць, што Сталін астаўся адзін,
05 усе яго кінулі, і многія, хто быў каля яго, паўцякалі за
06 граніцу. І Масква гарыць, Кажуць, яе запалілі нямецкія
07 самалёты.

08 — А хто гэта казаў?

09 — Хіба я ведаю, хто гэта казаў? Усе Кажуць. А хто
10 першы сказаў — то ці ведае ён што, ці не ведае — гэтага
11 мы знаць не можам. Я вас правяду, пакуль цёмна, бо зараз
12 світаць пачне.

13 — Дай нам малака і пакажы дарогу.

14 — Наце вам малака, толькі, людзі добрыя, каб хутчэй
15 вы ішлі, світаць пачне, людзі ўбачаць. Мы ж цяпер пад
16 немцам ужо.

17 Яна вельмі шпарка вынесла малака, напайла іх і павяла
18 кудысьці ў цемьць поля. Праз крокаў пяцьсот паўстала
19 перад імі сцяна лесу.

20 — Тут дарога вельмі вузкая, — шапнула яна. — Я пай-
21 ду наперад, а вы за мной. Паволі і асцярожна.

22 Яна гаварыла так, што як быццам бы ёй можна было
23 верыць. Здавалася, што лесам яны ішлі вельмі доўга.
24 Мінулі лес. Зноў было поле. Зноў лес і зноў поле. А да-
25 рога была простая, як струна. Нарэшце жанчына паказала
26 ўлева:

27 — Бачыце ўзгорачак? Павінны бачыць, калі вочы доб-
28 рыя. Ужо світае. Уп'ядно дрэва чарнеецца. Туды ідзіце
29 і проста ў акно пастукаеце.

30 — А хто там жыве?

31 — Я ж казалася, адзінокі чалавек.

32 — А хто ён такі?

33 — Вы не бойцеся.

34 — Цётка, давай па-шчырасці.

35 — Сыноч! Братка! У мяне два сыны ў Чырвонай Арміі.
36 Маладыя, адзін за адным. Можна, і яны дзе так, як вы
37 цяпер.

38 — Правядзі нас да самай хаты.

39 — Лепш рабіць усё так, каб ніхто не бачыў.

40 Вялічка траціў апошнія сілы і цярпліваецца.

41 — Хадзем, — прашаптаў ён да Мішурьша.

42 Жанчына шпарка пайшла назад. Яны падышлі да вя-
43 лікага адзінокага дрэва. Абодва яны ляглі адразу на

мокрую траву пад дрэвам. Перад імі была хата, такая малая і старая, што здавалася знойдзенай на непатрэбным месцы непатрэбнай цацкай. Яна стаяла ў змроку рас-світання.

Неяк дзіўна пачынаўся дзень. Яшчэ бадай-што было цёмна, а неба на ўсходзе гарэла агнём.

V

Прайшло хвілін дзве. Мішурын устаў, каб ісці прасіц-ца ў хату. І тут жа з сянец выйшаў высокі стары чалавек. Ён быў сухі і худы на выгляд і здаваўся здаровы сілай і здароўем. Прынамсі ва ўсёй яго постаці было многа руха-васці і як бы энергіі. Ён раскурваў люльку: прыкрыў вя-лікім пальцам тытунь і дробна пацягваў з цыбука. Ён быў босы, з падвязанымі ўнізе калошамі пагавіц з нейкай злі-пялай крамніцы. Сівая выстрыжанаая пад дробны кліночак бародка, выстрыжанае пад машынку сівое шчацінне вяи-ком каля вушэй і лысіны. Быццам бы яму ўсё гэта было звыкла, што адзін чалавек ляжыць у яго пад ігрушаю нерухома, з плячом і піжэй да самага пояса ў закарэлай крыві, а другі стаіць над ім. Можна было падумаць, што, каб увесць свет перавярнуўся верхам уніз, ён не здзівіўся б і не паглядзеў бы на гэта, як на незвычайнасць. Так спа-койна і роўна глядзелі яго вочы. Ён сабе пыхкаў люлькаю па доўгім цыбуку, падышоў да самага платца, каля якога былі незнаёмыя людзі, і холадна запытаў:

- Дзе былі ў бядзе?
- У Брэсце,— адказаў Мішурын.
- Гэты ісці далей не можа?
- Ледзьве сюды я з ім дацягнуўся.
- Як жа вы сюды дайшлі? Гэта ж у баку ад Брэсцкай дарогі.

- Жапчына паказала дарогу.
- Вось як?!

Стары задумаўся і змоўк. Ён курыў і пляваў сабе пад ногі.

- Мы спадзяёмся на вашу дабрату,— пачаў гаварыць Мішурын.

— Снадзявацца на маю дабрату не трэба. Што значыць дабрата?

Мішурын падумаў, што з гэтым чалавекам гаварыць цяжка і што тут, мусіць, нічога не будзе добрага. Ні з сяго ні з таго ён сказаў:

— А ці далёка мы ўвайшлі ад Брэста?

— Адсюль да Брэста дзевятнаццаць кіламетраў.

І Мішурын здзівіўся. Як Вялічка так многа мог праісці?

— Гэта дрэнна, што вам баба сюды дарогу паказала. Калі адна баба ведае, дык і ўвесь свет ведаць будзе. Эй, таварыш ваенны, прысядзь, з цябе трэба зняць гэтыя закарэлыя транты. Чуеш? Ён маўчыць. Спіць ці ў бяспамяцтве? (Тут ён шпарка адшатнуўся да нізенькай прызбы, хапіў там вядро з вадою і жмепяй пачаў ліць ваду на Вялічкава плячо.) Няхай усё гэтае паскудства адмокнуе. (Збегаў у хату і вышес чысты ручнік.) Калі адмокла — знімай перавязку. (Ён камандаваў Мішурыным, ступіў некалькі разоў доўгімі нагамі да ўзмежка каля град і парваў там у пук цындалеі.) Ёду ў мяне няма, а гэта не горш за ёд гоіць. Вымывай яму рану. (Вялічка застагнаў.) Калі чалавек стогне — значыцца, жыве. Пастагні сабе, сынку... Каб яна згарэла, гэта баба, каб не яна, каб вы самі прыйшлі — я быў бы спакоен. («Паехаў у другі бок, стары дзівак», — радасна падумаў Мішурын.) Паднімі ты мне яго пад плечы, я перавязу яго. Не слухай, што ён стогне, а падымай. (Ён памыў рукі, не з мылам, а з жвірам, якога набраў з-пад прызбы.) Мыла ў мяне няма. Бадай-што і нічога ў мяне няма. І душа, чалавеча, у мяне як бы спустошана. (Ён змачыў у вадзе цындалею, расцёр моцнымі сухімі пальцамі, непамерна доўгімі, і памазаў жоўтым цындалейным сокам Вялічкаву рану.) Ніякіх куль тут, здаецца, няма. Так парвана. О, добра. Перавязвай ручніком. Цяпер раздзявай яго дагала. А цяпер паднімай за ногі, а я за плечы і — марш у хату. О, так. Кладзі цяпер ногі на ложка, а галаву я пасля пакладу. Не, я раней галаву пакладу, а пасля ты ногі. О, так. А цяпер — на табе маю старую верхнюю рубашку, яна чыстая. І пагавіцы вась гэтыя ўсцягвай на яго. Няхай ляжыць цывільным чалавекам. А вайсковую абмундзіроўку яго я запратору так, што аж каб самы старэйшы на ўсю дзяржаву носіюхаў тут і вывіжоўваў шаснаццаць год, то каб нічога не знайшоў бы. Чуеш, як стогне? Гэта добра. А цяпер хадзі за мной. (Ён адчыніў у сенцах вузенькія дзверы ў сцяпо з дошак. Там была клець.) Тут ён будзе ляжаць. З паўдня і аж да заходу тут будзе праз гэтае акенца свяціць яму сонца. А пасля — і ў цямноце паляжыць. Не павек жа гэта. Кладзі гэты сяннік на той тапчап, вась падушка.

Хадзем пазад у хату. Бяры за погі, а я зноў пад плечы.
О, так. Кладзі. Ну, дай, божа, добры час. Вылежвайся і
праўся. Так, маладзец, пастагні крыху, каб мы ведалі, што
ты жыў. Толькі не падымай залішне голасу... Ёсць у мяне
збанок з кіслым малаком. Салодкага няма. Скора пакарм-
лю цябе. А ты — садзіся. На гэты кубёлак садзіся. А я ся-
ду на калодку. (Удвух яны селі і пачалі глядзець на Вя-
лічкаў твар.) А цяпер — ці здалёку вы самі?

— Я з-пад Смаленска. Па той крыху бок яго.

— А ён?

— А ён — не ведаю.

— Як жа ты разам ідзеш з чалавекам і не ведаеш,
адкуль ён?

— Не да таго было.

— Як жа! Не ведаючы чалавека, адкуль ён... Пача-
кай,— раптам перарваў ён сам сябе,— ты кім быў да
вайны?

— Я каваль з чыгуначных майстэрняў.

— Ага! — Ён раптам змоўк, і выгляд яго змяніўся.

Відно было адразу, што ён ірвануўся быў з сваёй гавор-
каю, нешта хочучы выказаць сваё, а можа, пават чамусьці
навучыць свайго слухача. І раптам убачыў, што гэты
слухач не для яго. Ён адразу перайначыўся і ўвайшоў у
іншую каляіну. Неўзабаве ён унёс сюды хлеб і кіслае ма-
лако, і яны з Мішурыным паснедалі і пакармілі, цераз
сілу, Вялічку. Час цягнуўся гадзіна за гадзінай. Мішурын
адчуваў сябе добра. Лёгкая рана на руцэ не мучыла яго.
Вялічка ляжаў увесь час ціха. Ужо з паўдня ён пакінуў
стагнаць. Мішурыну здавалася, што ён думкамі або вельмі
далёка ад усяго навакольнага, або стаіць на мяжы з бяз-
дум'ем. Некалькі разоў ён спрабаваў пагаварыць з Вяліч-
кам і кожны раз бачыў, што з гэтага пічога не будзе. На-
рэшце, калі ўжо сонца далёка ўвайшло з паўдня, Вялічка
пачаў углядацца ў Мішурына, штосьці як бы ўспамінаючы,
і раптам сам абазваўся.

— Падыдзі сюды,— прашаптаў ён Мішурыну.— Брат-
ка мой, я не магу сказаць і ты не ведаеш, дзе пемцы і ці
далёка яны ўвайшлі. Ты шчаслівы чалавек, да твайго дома
яны не дойдуць. А да майго могуць і дайсці. Усё адно нам
трэба будзе ісці адгэтуль. Дык ты ідзі без мяне, калі гас-
падар згодзіцца пакінуць у сябе тут мяне аднаго.

— Як жа я цябе такога пакіну?

— Ты не ведаеш, што я хачу сказаць. Старайся зайсці

да майго дома. Арыентуйся на горад Нясвіж. Але гэта малы горад. А дарога твая блытаная, інакш табе ісці не прыйдзеца, як пацянькі. А калі табе прыйдзеца арыентавацца на Барапавічы, то адтуль, з-пад Барапавіч, будзеш пытаць дарогі на Клецак, а адтуль ужо блізка на Нясвіж. Тады будзеш старацца выбіцца на Слуцкі гасцінец. Але самім гасцінцам лепш табе не ісці... (Ён доўга і вельмі дакладна тлумачыў. Ён такія меў узпятыя і хворасцю і ўзбуджаннем душы первы, што яму здавалася, як бы Мішурын не пазабываў усяго, што ён яму гаворыць.) І там будзеш глядзець сам: калі будзе пагражаць вайна блізка або калі якім-небудзь парадкам ужо дайшоў туды немец — старайся, братка, вывесці іх усіх адтуль. Бацька стары, Марынін, паможа табе. Ён спрактыкаваны чалавек. Глядзі толькі, братка, Настачкі. Выратуй яе. І калі можна будзе гэта ў вас там — хоць да сябе ў дом як-небудзь возьмеш іх. Я табе астануся, як брат родны, так я табе заўсёды буду дзякаваць. Дзе твой дом пасля шукаць?

— Ведаеш Дарагабуж? Станцыя за Смаленскам. Проїдзеш горад (не станцыю, а горад, за дваццаць кіламетраў ад станцыі) на ўсход. Убачыш таксама гасцінец. Бярозы растуць паабапал. Направа будзе лісцяны лясок. За ім вёска Ямпчына. За Ямпчынай проста дарога на поўдзень. Адлічыш на дарозе дзве першыя вёскі...

І доўга давалі яны адзін аднаму тлумачэнні аб сваіх родных кутках. І кожны гаварыў з асалодаю і душэўным уздымам, сам перажываючы асалоду сказаць пра родныя дарогі. Стары гаспадар стаяў, прыпёршыся да сцяны, і слухаў. Ён усё пыхкаў сваёю люлькаю і пасля сказаў:

— Добра. Ты ідзі, ратуй яго сям'ю. Пакінь яго на мае рукі.

Пасля яго слоў Мішурына ўзяў адум. Ён не хацеў, каб пра яго думкі здагадаўся Вялічка. Ён узяў пад сваю падаропаць шчырасць старога гаспадара гэтай цеснай клеці. «Вельмі ён адразу такі руплівы прыхільнік. Хто яго ведае: дзіўны чалавек. З выгляду мужык, а ў гаворцы як бы не. Як бы спрактыкаванымі рукамі каля рапы хадзіў. Штосьці пачынаў гаворыць і адумаўся, не скончыў. Можа, яму на што патрэбен рапены камандзір. І месца незнаёмае, і жанчына чамусьці проста сюды паказала...» Мішурын акінуў гаспадара вачыма і пачаў раздумаць.

— А можа, я з табой пабуду тут колькі дзён, пакуль табе лепш стае, а тады...

— Ідзі, ратуіі яго сям'ю,— яшчэ раз сказаў стары, і Мішурын зноў нядобрае падумаў пра яго.— Ты ведаеш, што немец страляе ў патоўп людзей, калі дзе запарве па дарозе? Васемнаццаць жаўчын з дзецьмі ў нас ляжала на Брэсцкай дарозе.

І яшчэ больш педавер'я абудзілася ў Мішурына. Але ён убачыў Вялічавы вочы: той прасіў яго ўсім тварам сваім. Мішурын пастаяў у нерашучасці і пасля пачаў паволі збірацца ў дарогу. Стары накарміў яго па дарогу халоднаю заціркаю з макам, і ён, яшчэ ўсё думаючы — ісці ці не, падышоў да Вялічкі развітацца. Вялічка зноў быў як бы ў забыцці. Аднак жа ён адчуў з'яўленне каля сябе свайго новага друга. Мішурын правёў па гэтым твары вачыма, і яму стала ясна, што Вялічка ахоплен толькі адным: тым, дзеля чаго ён пасылае яго ад сябе.

— Ратуіі Настачку,— некалькі разоў прашаптаў ён, зноў упадаючы ў забыццё.

Мішурын пацалаваў яго ў галаву, і той нават не наварушыўся.

— Хаця каб ён выжыў,— сказаў бязвольным голасам Мішурын.

Стары паціснуў плячыма, і выгляд яго быў бездапаможны.

— Калі ён выжыве — то і без цябе выжыве,— сказаў ён.— А ты не Хрыстос, каб падпімаць мёртвых. Ідзі ў дарогу.

На дварэ змяркалася. Мішурын пайшоў, куды расказаў і паказаў яму стары. Ён ішоў усю ноч. Ад рассвітання да паўдня ляжаў, пасля ўвайшоў у прыдарожную хату і папрасіў паесці. Паесці яму далі, але казалі, што недзе тут поблізу стаяць немцы і калі хто ўбачыць, дык дрэнна прыйдзеца таму, хто карміў і не выказаў чырвонаармейца. Мішурын да вечара праляжаў у густым жыце і па змроку зноў выйшаў у дарогу. І ўсё думаў, ці добра ён зрабіў, што пакінуў аднаго Вялічку ў гэтага старога, які ўсё больш і больш рабіўся яму падазроным. Але чым больш дзень за днём аддаляўся ён ад Вялічкі па ўсход, астрэй апапоўваў яго ўласны клопат. Хоць ён быў упэўнен, што немец не дойдзе да Смаленска, і нават да Мінска, і, можа, нават да таго месца, дзе жыве Вялічкава сям'я, але ён ірваўся душой як-небудзь, накуль з'явіцца куды-небудзь у вайсковы штаб, дапасці і да свайго дома. А рапцей дайсці да Вялічкавага дома і там (ён быў у гэтым упэў-

неп) колькі дзён у цішыні і спакоі адпачыць, пяхай сабе хоць там, можа, і немцы. Ён яшчэ не ўяўляў сабе, што такое немец. У душы сваёй ён не верыў, што трэба будзе выводзіць далёка на ўсход Вялічкаву сям'ю. Пра самога ж Вялічку нічога пэўнага ён падумаць не мог: ён пакінуў яго ў такім стане, што можна было думаць і дрэнна аб яго здароўі і пават жыцці. Можа, ён яшчэ горш аслабеў і, можа, памрэ. А можа, выжыве.

Вялічка ж чамусьці адчуваў, што Мішурыну прыйдзеца ратаваць яго Марыну і Настачку. Гэтыя думкі пачалі ў яго з'яўляцца ўжо ў момант, калі ён з Мішурыным даходзіў да таго жытняга поля, на якім яны праляжалі цэлы дзень. І яны пакінулі на яго сэрцы вялікі цяжар. І цяпер, калі пайшоў Мішурын і ён астаўся адзін, гэты цяжар зноў пачаў душыць яго. Усё было нядобра, цяжка, хоць надзея ў гэтыя моманты яшчэ не пакідала яго. Яна да яго вярнулася, як толькі ён апынуўся ў спакоі і пад страхой. Сваёй свядомасцю ён усё больш адыходзіў да таго, што цяпер навокал яго. Усе помыслы яго, у той меры, у якой яны маглі вызваляцца ад стану яго слабасці і схільнасці ўнасці ў бяздум'е, накіроўваліся да таго ціхага дома, дзе тая малая істота, імя якой Настачка. Яна з'яўлялася перад яго вачыма чамусьці з заада та ўжо белым тварам і ў той самай чорнай вопратцы, якую ён ёй яшчэ нядаўна купіў і якую Ксавэр Блецька перадаваў яму ў рукі праз кааперацыйны стол. Настачка ўсё ішла і ішла да яго і ніяк не магла падысці. І разам з ёю стараюцца падысці і Марына, і Максім Астаповіч, і Ксавэр Блецька, і нябожчык бацька, Кірыла Вялічка. А Марына не такая, як цяпер, а такая, якая была тады, калі ён толькі быў вярнуўся з сваіх тых вандраванняў. А Ксавэр Блецька такі, як і цяпер, — стары і прысутлены. А Максім Астаповіч такі, як і быў у момант бацькавай смерці. І раптам ён пачаў адчуваць, што гэта добра, што яны ўсе сабраліся адразу: такі ніякая сіла іх не возьме. І вось Настачка пачала спяваць. Стаіць бо- сая, у чорнай вопратцы і спявае. Калі ён прахапіўся ад гэтага кашмару, над ім панавалі дзве рэчы: тое, што над ім стаіць стары яго гаспадар і глядзіць яму ў твар, і тое, што ён, мусіць, не вытрымае: у сто разоў большы за ўвесь цяжар свету душыў яго смутак па Настачцы. І ў наступны момант ён зноў пачаў падаць кудысьці ў цемень — у ра- нейшы кашмар, дзе Настачка зноў заспявала.

Ці мала ён, ці многа быў у такім стане — ён не мог ве-

даць, калі праз пэйкі час дайшоў да памяці і ўбачыў над сабой нізкую столь і першы промень ранішняга сонца. Цяпер ён нічога не чуў, што навокал яго рабілася. Ён не чуў, як стары яго гаспадар некалькі разоў пракрычаў яму, стараючыся яго пабудзіць. Пасля шпарка выбег з кляці ў сенцы і шчыльна прычыніў за сабою дзверы. Знадворку ў сенцы грукалі ў дзверы і крычалі штосьці па-нямецку. Стары чалавек адчыніў сенцы. Ужо добра бралася на вечорны змрок. У сенцы ўвайшлі два немцы. Стары стаяў перад імі і маўчаў. Немцы запатрабавалі есці. Стары моўчкі павёў іх у хату і паставіў перад імі чыгун з халоднаю адваранаю бульбаю. Немцы незадоўлена пакруцілі галовамі: — Дзе ж я вам чаго іншага вазьму? — сказаў стары абшарпаны гаспадар гэтай гнілой хаты чыстай нямецкай мовай. Гэтыя два нямецкія салдаты былі самымі дасканалымі гітлераўскімі тупіцамі. Бо каб яны былі не такімі, яны ў лепшым выпадку маглі б хоць здзівіцца — адкуль гэты мужык умее так чыста гаварыць па-нямецку. А то яны не ўзялі гэтага аніяк на ўвагу і пачалі шукаць у хаце, у сенцах, але дзвярэй у кляць не заўважылі і думалі, што гэта глухая сцяна. Ніякай яды нідзе не было. У адным толькі дробным кубэлку было насыпана ў дне ячменю, а ў другім ляжала паўбулкі хлеба. Хлеба яны не ўзялі і, аблаяўшы старога, пайшлі з сянец.

— Ці далёка які-небудзь пасёлак? — запыталі толькі яны, самаўпэўнена пасвістваючы.

Чыстай нямецкай мовай стары растлумачыў ім дарогу, і яны пайшлі зусім у супроцьлеглы бок, дзе за чвэрць кіламетра ад хаты тырчэлі з травы пні пасля даўно высечанага лесу, а далей стаяў нізкарослы хваёвы лес з вузкай дарогай праз яго. Стары спакойна і абыякава закурываў сваю люльку і сеў на нізенькую прызбу глядзець, як над яго трухлявым уладаннем адна за адной успыхваюць зоры. Вялічка на сваёй пасцелі ў цёмнай кляці кідаўся без памяці ў гарачцы.

Трэці раздзел

I

Праз некалькі дзён пасля таго, як Адам Блецька з'явіўся да бацькі, якраз тады, калі Вялічка і Мішурын яшчэ былі пад Брэстам, у мясцовасці кіламетраў за дзевяноста

на захад (крыху к поўдню) ад таго месца, дзе жыла і чакала дадому бацькі Настачка, каля лесу, на полі, працавалі нейкія людзі. Іх было чалавек нешта больш як паўсотні, і яны вельмі шпарка завіхаліся. Яны працавалі ў поўным маўчанні і вельмі зладжана адзін з другім. Зладжанасць была ў іх проста дзіўная, механічная. З той прычыны, што і адзеты яны былі аднолькава, у шэрыя з зялёным адценнем мундзіры, яны маглі здавацца як бы злітымі ў адно роўнымі часткамі нейкай рухавай машыны. Калі яны толькі што пачалі сваю работу, у чыстым летнім небе аддаляўся на захад і сплываў у прасторы гул самалётаў. Гул быў няроўны, ён тузаўся і рваўся на аднолькавы тон праз кожную секунду. Перш за ўсё чацвёрта з іх, тыя, якія рапней за іншых адвязаліся ад сваіх парашутаў, без усялякай каманды, механічна пасталі з аўтаматамі на варту. Усе складалі свае парашуты ў адно месца, пад нізенькую каржакаватую ігрушу, якая дзіка расла, растапырыўшыся і пакрывіўшыся над шырокім жытнім полем. Адны кінуліся даводзіць да парадку два новенькія грузавікі, якія здалёк бадай-што з-за жыта і не відны былі. Другія заняліся дзвюма легкавымі машынамі. Трэція пацягнулі к лесу два кулямёты. Чацвёртыя пачалі грузіць на грузавікі парашуты. Пятыя пачалі грузіць нейкія забітыя цвікамі скрыпкі. Шостыя грузілі на машыну наглуха зашытыя мяшкі. Адзін з іх, відаць, іх начальнік, ускінуў да вачэй біпокль і акінуў шпаркім позіркам усё навокал, што не закрывалася лесам, а пасля пачаў глядзець у карту, як відаць, арыентаваўся на мясцовасці. Праз хвілін дзесяць усё было гатова, і ўвесь гэты натоўп ірвануўся к лесу і згінуў там у дрэвах. Следам рушылі і чатыры вартавыя.

Гэта было зранку, перад усходам сонца дваццаць трэцяга чэрвеня. Сонца было яшчэ дзесьці ў глыбіні далягляду, але яно ўжо адчувалася. Узпімаючыся высока ў неба, птушкі ўжо бачылі яго і поўпіліся сваім інстынктыўным шчасцем. Жытняе поле перарэзвалася шасцінай дарогай з усходу на захад. Лінія лесу ішла наўскасяк дарогі і ў адным месцы даходзіла да дарогі, і там ужо лес быў на кіламетраў чатыры скрозь паўз пашу. У той бок лесам і рушыла са сваімі машынамі паўсотня чалавек. На тым месцы, дзе яны селі на зямлю, асталіся пасля іх толькі памятая трава і некалькі абрыўкаў непатрэбнай шэрай паперы. Увесь гэты атрад спыніўся пад хвоямі ў гушчырні ядлоўцавых і арэшнікавых зараснікаў. Адразу ж ён раздзяліўся

на дзве групы, і пры машынах асталася толькі некалькі чалавек. У кожнай групе быў кулямёт. Групу адышлі адна на кіламетр, другая на паўкіламетра ад свае стаянкі і стаіліся за кустамі і дрэвамі пры дарозе. Рухавы і ма- лады, год пад дваццаць шэсць, салдат выйшаў з той групы, якая была на паўкіламетра ад стаянкі. На ім была тонкая зялёная накідка, пешта накіштальт плашча з кароткімі шы- рокімі рукавамі. Аўтамат вісеў на ім. Ён выбраў крайнюю бярозу, адну з самых высокіх, і палез на яе. Ён зусім скрыўся ў зялёным вецці, якое пагойдвалася ў густой і роўнай плыні наветра. Неўзабаве ён два разы піснуў па- птушынаму і стаў моўчкі ўглядацца ў дарогу. Яна была адтуль відна яму далёка. Дзесьці здалёк у лесе закукавалі зязюлі, некалькі адразу. Ён ведаў, што гэта з таго атрада, які быў далей. Нешта з паўгадзіну ён углядаўся ў дарогу. За гэты час на ёй праехала ўсяго дзве пустыя грузавыя машыны. Ён нават і не паварушыўся. Каб хто праходзіў тут гэтым краем лесу, ён думаў бы, што тут, як і заўсёды, спакойна і пуста. Толькі дзіўна было, што празмерна многа тут абзывасца зязюль.

Гэтая шасэйная дарога хоць і была гэтую паўгадзіну бадай-што зусім пустая, але ўпачы на ёй часта чуліся ма- тацыклы і машыны. На самым рассвітанні тут праішло некалькі патоўпаў жанчын і дзяцей у кірунку на ўсход. Наводдалек ад гэтага месца, на захад, чуліся ўсю ноч арты- лерыйская кананада і ўзрывы авіябомб.

Салдатам, які сядзеў на дрэве, апаноўвала нецярплі- васць. Ціхая паўгадзіна здавалася яму вельмі доўгай. Ён ірваўся да дзейнасці. Настрой у яго быў вельмі добры. Ён з прагнасцю ўглядаўся ў далечыню дарогі. Па той бок дарогі, глыбей у поле, яму відны былі два паселішчы. Паміж дрэў ён бачыў дахі будышкаў і ў адным месцы мураваныя сцены. Усё было яму тут новае і экзатычнае. Аддаючыся такім сваім настройам, ён ні на момант не тра- ціў свае пільнасці. І ён, нарэшце, убачыў доўгачаканы рух на дарозе. З заходняй стараны імчаліся чатыры грузавікі, на якіх сядзела многа жанчын. Салдат абазваўся голасам нейкай птушкі, але ўжо інакш, як тады раней. Хоць гэта было і не вельмі ўдалае перайманне птушкі, але больш ад яго і не патрабавалася. Сярод салдат, якія былі над дрэва- мі, адбыўся раптоўны рух. Яны прыліплі да стволля ста- рых бяроз і хвояў і нарыхтаваліся. Машыны імчаліся ўжо тут, і раптам заслона агню з аўтаматаў загарадзіла ім да-

рогу. Пярэдні шафёр ірвануўся наперад, прыгнуўся і даў машыне яшчэ большую хуткасць. Ён праскочыў і імчаўся далей. Але другая машына зменшыла ход і праз некалькі момантаў зусім спынілася. Кулі з аўтаматаў асыпалі яе таксама, як і астатнія дзве машыны. Крыкі і ешкі чуліся з машынаў. Дзве акрываўленыя жанчыны, што сядзелі на борце першай машыны, упалі на дарогу. Ірвануўся дзікі голас перапалохапага дзіцяці. І з другой машыны ўпалі дзве жанчыны. Першы момант страшнай нечаканасці прайшоў. Жанчыны з дзецьмі пачалі ратавацца з машыны і скрывацца дзесьці ў жытнім полі. Агопць з аўтаматаў не спыняўся. Праз некалькі хвілін машыны апусцелі. Усё стала ціха. І ў лесе панавала цішыня. Тры машыны стаялі на дарозе. Пад машынамі ляжалі прабітыя кулямі жанчыны. Хто астаўся жывы, сядзеў у жыце або выбіраўся з яго наўзком далей ад страшнага месца на дарозе. Салдат усё сядзеў на сваім дрэве. Неўзабаве ён зноў абазваўся птушкай. Дарогай, у тую старану, адкуль нядаўна ехалі на грузавіках жанчыны, ішоў грузавік. На ім было два чырвонаармейцы. Машына ішла з таго боку, дзе сядзела тая другая група. Салдату машына была добра відна. Салдаты ўнізе нарыхтаваліся. Яны чулі, як там застукалі аўтаматы. Салдат з свайго дрэва бачыў, як машына паддала ходу і прарвалася сюды. Адзін чырвонаармеец ляжаў ужо ў машыне мёртвы. Другі прыпаў да дна і прыліп к самому борту. Машына падыходзіла сюды. Салдат абазваўся другі раз. Машына і тут трапіла пад агонь аўтаматаў. Шафёр стараўся даць яшчэ большую хуткасць. Чырвонаармеец пусціў з машыны ў лес доўгую чаргу з свайго аўтамата. Тры салдаты зваліліся нежывымі пад дрэвамі. Кулямётчык пусціў у машыну чаргу з кулямёта. Шафёравы рукі ўпалі з руля, і ён увесь хістануўся ўніз. Машына з'ехала ўбок і перавярнулася пад адкос. Два салдаты, асыпаючы яе кулямі з аўтаматаў, пабеглі да яе і адзін рускай мовай закрычаў чырвонаармейцу вылазіць з-пад машыны. Ніхто не адказаў. Тады немец пачаў страляць пад машыну. Чырвонаармеец выйшаў і стаў. І адразу погі яго захісталіся, і ён апусціўся на зямлю. Немец загадаў яму ўстаць. Той паспрабаваў падняцца і застагнаў. І толькі цяпер немец заўважыў, што ў яго пад пахаю кроў. «Бяжы на дарогу!» — крычаў немец. Чырвонаармеец, ледзьве перастаўляючы ногі, рушыў з адкоса ўгару. Немец апошні раз стрэліў, і чырвонаармеец развітаўся з жыццём.

Пасля гэтага пачулася каманда, салдат злез з дрэва, і ўся група пайшла лесам у бок свае базы, мінула яе і выйшла да самай шашы за паўкіламетра ад таго месца, дзе ляжалі забітыя жанчыны і чырвонаармеец і былі разбітыя машыны. Гадзін са дзве немцы паякліся ў жыце на сонцы, прапускаючы паўз сябе адзіпачыя машыны. Гэта быў дзень, калі чырвонаармейскія часці яшчэ не адыходзілі ў тыл, а затрымліваліся на флангах нямецкіх калон, якія рваліся на ўсход вялікімі дарогамі. І ў гэтым месцы на ішшы вайсковага руху яшчэ не было. Дзве гадзіны ішло ў немцаў пустое чакаанне. За гэты час праляцелі пізка іхнія самалёты, і сюды даходзіў гром скінутых імі бомб. Пасля яны і пад гэтым месцам скінулі лістоўкі, дзе пахабна гаварылася, што немцы не ваююць з мірным насельніцтвам, каб тое не баялася, і што яны пясуюць нейкае «вызваленне». Як быццам бы з нейкай злой іроніі адна такая лістоўка, надрукаваная на жоўтай паперы, упала на твар адной забітай на дарозе жанчыны і асталася так ляжаць у спакоі ціхага дня. Пасля чуўся доўга грукат разрываў авіябомб аднекуль з захаду, пасля з усходу. Гадзіны ішлі за гадзінамі, і вось на дарозе відзён стаў вялікі натоўп. Белыя і чырвоныя хусткі на галовах, клупкі за плячыма, дзеці на руках і побач сваіх матак. Пакуль што яны ішлі яшчэ дарогай. Напэўна, яны былі з мясцовасці, не вельмі далёкай адсюль, і горкая практыка яшчэ не навучыла іх туляцца ляснымі і глухімі сцежкамі. Але яны былі маўклівыя. Некалькі гадзін таму назад яны былі выгнаны нямецкімі авіябомбамі ў свет. За сваімі плячыма яны пакінулі пажар сваіх дамоў. У іх маўклінасці было адзінае для ўсіх іх пачуццё — вялікае і наймацпейшае за ўсё, што асталося цяпер у іх жыцці. Гэта была нянавіць, ёй не было канца і меры, яна была большая за іх смутак. Найбольш гэта былі жанчыны. Былі маладыя, былі сярэдніх год, былі і старыя. Кожны з іх перажываў сваю асабістую крываваю драму. Адзін не ведаў, дзе ў страшную хвіліну дзеліся бацькі, другі не ведаў, дзе дзеліся дзеці. Дзеці, што ішлі адны, не ведалі, дзе маці. Але ўсе ішлі на ўсход ад ворага. І ўсё асабістае злілося ў кожнага ў адно з усімі. Мера дайшла да краёў. Калі яны падыходзілі да гэтага месца на дарозе, каля якога сядзеў на дрэве салдат і дзе ляжалі трупы жанчын, дзесьці на захад адсюль выбухнула вялікая артылерыйская кананада. І не спынялася ўжо аж да самага змроку. Раз-пораду імчаліся пізка пад зямлёй нямец-

кія самалёты і секлі кулямі зямлю. Натоўп жанчынаў і дзяцей пачаў разбягацца па полі, і тады аўтаматчыкі з лесу далі залпы. Праз гул самалётных матораў чуліся крыкі і ські. Палавіна натоўпу лягла навекі. Жывыя, самі не ведаючы куды, беглі полем. Праз вельмі малы час яны разышліся па ўсёй тут шырокай мясцовасці, і скрозь папаваў жах і разгубленасць.

Было дзіўна, як пасля гэтага ішоў тут яшчэ жывы чалавек. Ён ішоў з палкай, за плячыма з торбай. На выгляд яму было год пад пяцьдзсят. Праўда, ішоў ён не дарогай, а наводдалек паўз яе, жытнім полем. Праз некалькі крокаў ён прыгінаўся к жыту і, чуючы, што як быццам бы пацішэла, зпоў ішоў. Пасля ён шпарка пайшоў к лесу. Наўздагон яму паляцела куля. Ён сеў у жыта. Вельмі смелым крыкам, ужо не баючыся, што хто-небудзь заўважыць месца ўсёй лясной групы, салдат з дрэва закрычаў чалавеку, каб той варочаўся на дарогу. Чалавек мог бы нават падумаць, што гэта які-небудзь дабрачынец раіць яму не ісці ў лес, бо, можа, гэта адтуль ляцела куля. Чалавек выглянуў з жыта і пайшоў прыгнуўшыся да дарогі. Ніхто нідзе не страляў, толькі артылерыйская канада на захадзе не заціхала. Але нават і нямецкія самалёты гулі ўжо недзе далей, схаваныя лесам. Цішыня падбадзёрыла чалавека. Ён пайшоў шпарчэй і ступіў праз вузкую, усю зарослую травой канаўку на дарогу. Каб хто зблізку бачыў у гэты момант яго твар, сам жахнуўся бырысы на твары чалавека ўздрыгануліся і застылі. Вочы не міргаючы глядзелі на зямлю ў адно месца. Застылы ў адной паставе, забыўся на ўсё павакольнае. Уся ўвага яго была на тым, што ён бачыў перад сабою. Ён глядзеў на нежывое дзіця. Гэта быў хлопчык гадоў дзевяці. Твар яго быў скурчан ад пакуты і рукі падмяты пад грудзі. Ён ляжаў на самай сярэдзіне дарогі, крыху наводдалек ад іншых мерцвякоў. Дзесьці за дарогай абзывалася палявая птушка, і на момант чалавек як бы сумысля стараўся адцягнуць сваю ўвагу. Ён ускінуў вочы і глянуў у далечыню поля. Але тут яму здалося, што нежывы хлопчык заварушыўся. Чалавек у момант прыгнуўся і ўставіўся вачыма ў дзіця. Не, яно не варушылася. Быццам толькі цяпер чалавек апамятаваўся. Першым яго рухам у гэты момант было схапіць хлопчыка на рукі і кінуцца з ім з дарогі. Спачатку ён паволі пачаў спускацца з адкоса, але як толькі ён апы-

пуўся ўнізе, сухі і злосны, без якога б там ні было па-
чуцця крык спыніў яго: — Стой на месцы!

Чалавек стаў і азірнуўся. — Ідзі сюды, — сказаў цішэй салдат з дрэва. Ён так ужо асмялеў, гэты салдат, што нават не баяўся, што ўбачаць, дзе ён скрываецца. Чалавек, як у бяздум'і, пайшоў на гэты бок дарогі. З-за дрэў выйшаў немец і зірнуў угару на дрэва. Салдат з дрэва спусціўся на зямлю, і другі палез на яго месца. Гэтая змепа сігнальшчыкаў адбылася на вачах у чалавека, які як анямелы стаяў пад дрэвам з нежывым дзіцем на руках. Салдат, які злез з дрэва, сказаў чалавеку рускай мовай:

— Куды ты хацеў ісці?

Чалавек як бы не пачуў адразу. Ён маўчаў. Немец яшчэ раз запытаўся.

— Я нёс сваё дзіця. Гэта мой хлопчык. Як усё загарэлася і пачалі рвацца бомбы, яны з маткаю пабеглі. Я дома не быў. Я ішоў даганяць іх.

— А хто ты такі?

— Я тутэйшы. Туды, далей у той бок. (Ён паказаў рукою на захад.) Унь адтуль, з-пад самых Баранавіч.

Слова «Баранавічы» нейк уразіла немца. Ён на момант як бы задумаўся.

— А як ты завешся? — невядома дзеля чаго запытаўся ён з самым жорсткім выглядам. Гэты допыт вёўся, напэўна, з мэтай зрабіць уражанне і давесці чалавека да стапу бяздумнага ўтраплення.

— Я завуся Антон Цвірка.

— А куды ты цяпер хочаш ісці?

— Я і сам не ведаю, куды мне ісці?

— Куды будзеш ісці? — раўнуў немец і даў чалавеку кулаком у твар.

Чалавек хістануўся, але не выпусціў з рук дзіцяці. Немец загадаў яму пакласці дзіця на зямлю. Чалавек, можа, нават і не чуў. Ён маўчаў. Немец вырваў з яго рук дзіця і адкінуў яго далёка на траву. Чалавек уцягнуў галаву ў плечы, і калені яго ўздрыгануліся. Немец пракрычаў яму ў самы твар:

— Няма ўжо больш вашай арміі! Мы скоро разаб'ём і ўсё, што ад яе асталася! Ты чуеш?

— Чую, — як з-пад зямлі абазваўся чалавек.

— Цяпер бяжы ў поле цераз дарогу! (Чалавек перавёў вочы на нежывое дзіця. Немец даў яму пагой у грудзі.) Бяжы! Бяжы!

Чалавек не пабег, а пайшоў цераз дарогу, кінуўшы сваю торбу. Немец пачаў страляць цераз яго галаву ўгару. Чалавек усё ішоў павольна, абьякавы да ўсяго. Немец і гаварыў, і крычаў, і страляў механічна, як рапэй усё гэта дакладна сабе засвоіўшы. Ён стрэліў гэтулькі разоў, колькі яму трэба было, і тады пайшоў у лес. Чалавек ішоў полем па той бок дарогі. Доўга відна была яго галава з жыта. Ён ледзьве перастаўляў погі. Дайшоўшы да забалочаных зараснікаў, ён стаў і прыпёрся плячыма да тонкай хісткай крушыны. Ён быў даволі пэвысокага росту, з вусамі і на выгляд здаровы. У картовым, з дробнаю латкаю на адным локці, пінжаку і ў ботах. Можна хвілін дваццаць ён так стаяў, а пасля вяла і абьякава пайшоў немаведама куды, праз мокры лог, дзе нават у яго пад нагамі і сцежкі ніякай не было. Праз паўгадзіны такой хады ён выбраўся на палявую дарогу, агледзеўся навокал сябе і, стаўшы на месцы, у сваёй страшнай адзіноце зарыдаў, страсянуўшыся ўсёй сваёй постацю. К вечару Антона Цвірку бачылі пешаходы гэтай дарогі ўсё па тым жа месцы. Ён стаяў тварам у бок да той вялікай страшнай дарогі і не сыходзіў з месца. Ён стаяў тут нават і тады, калі там на дарозе, у самы заход сонца, загрымеў бой.

Сонца вісела нізка над краем лесу. Ужо скрозь хадзіла чутка пра гэтую дарогу, і натоўны выгнаццаў з сваіх попелішч абыходзілі яе. Людзі ішлі лясамі і лагчынамі, у поўным маўчанні. Група нямецкіх салдат, не бачачы руху на дарозе, адпачывала ў гушчырні, непадалёку ад краю лесу. І толькі адзін з іх сядзеў на бярозе і акідаў вачыма дарогу. Так пачало заходзіць сонца. У гэты час салдат на бярозе і заўважыў вялікі рух. Ішла вайсковая часць. Чырвонаармейцы ішлі з вінтоўкамі на рамянях. Якраз у гэтым месцы калону абагналі грузавікі, напакавапыя вайскавай маёмасцю. Салдат з дрэва абазваўся па-птушынаму. Начальнік выскачыў з лесу і, замаскаваўшыся ў зарасніку, акінуў вачыма калону. Ён раздумваў: калона была вялікая, ці не лепш ціхом прапусціць яе? Ён хацеў бы так і зрабіць, але ён разам з тым не забываўся і аб сваіх абавязках. Усё ж такі ён паспадываўся на тую групу, якая была далей. Ён зрабіў бягом некалькі крокаў у лес і па тэлефоне, яшчэ зранку праведзенаму ў тую групу, сказаў аб чырвонаармейскай калоне. Адтуль яму адказалі, што яны там спаткаюць часць, а каб ён ударыў з тылу. Ён паклаў трубку. Прыбег на ранейшае месца і стаў нагля-

даць. Ён бачыў, як той, што вёў калону, раптам убачыў перад сабою разламаныя машыны і трупы і спыіў на месцы часць. Шпарка азірнуўшыся, ён не ўбачыў нідзё слядоў паветранай бамбардзіроўкі і скамандаваў падрыхтавацца да бою. У наступную мінуту ён скамандаваў даць некалькі залпаў па ўзлессі. З лесу ніякага адказу не было. Ён павёў сваю часць з дарогі, думаючы весці далей патайнымі сцежкамі. З вінтоўкамі напачатку ўся часць пайшла па лес, і нямецкія дэсантнікі шпарка пачалі адыходзіць углыб. За першымі дрэвамі камандзір затрымаў сваіх людзей і паслаў разведку ў тры кірункі. Разведчык і заўважыў у лесе рух дэсантнікаў. Камандзір рушыў часць рассыпаным строем за імі следам. Пачаўся бой у лесе. За першай градой падлесных зараснікаў пайшоў лес чысты. У гэтым якраз месцы і закончыўся бой у моманты, калі ўжо бадаі зусім сцямпела. З-за цемні камандзір не мог устанавіць, ці знішчыў ён дэсант, ці так патрапаў яго. Ён чуў, што немцы заціхлі, і сам наткнуўся на некалькі нямецкіх трупаў. Ён вывеў сваю часць к дарозе і цяпер, у цемні ночы, павёў далей на ўсход абочынамі і паўдарожнымі сцежкамі. Паўз другую нямецкую групоўку яны прайшлі без ніякіх прыгод. Тыя маўчалі, стаіўшыся. Але на дарозе не стала ціха. Пачынаўся на ўсю ноч рух машын і людзей. На дарозе плакалі дзеці, іх суцяшалі маткі і сёстры, грукалі грузавікі, цокалі капытамі коні, грывела маршам артылерыя. Так як і ўдзень ішла з захаду артылерыйская кананада. І зноў палілі самалёты і абстрэльвалі ўсю мясцовасць з кулямётаў. І страшныя ўзрывы бомб пачуліся то там, то там. Пачыналася прыфрантавое пекла першых дзён вайны, і чалавечае шчасце адплыло далёка ад чалавека. Чалавечае жыццё стаілася ў смутку і трывозе. Святло ў цемні заўсёды радавала чалавека, цяпер частыя ўспышкі агнёў на даляглядах і грывучых агнёў дзесьці тут зусім блізка былі жахам і горам.

Той нямецкі салдат, які сядзеў зранку на бярозе, умеў гаварыць па-руску і гнаў пасля кулямі ў поле Антопа Цвірку ад яго нежывога дзіцяці, бадзяўся цяпер у цемні паміж хвояў. Ён быў у часе таго бою ў лесе ранен лёгка ў пагу. Пастройі яго пагоршыўся, але не стаў вельмі дрэнны ці тым больш цяжкі. Нядобра было тое, што ён астаўся адзін і не можа нікога знайсці з сваіх таварышаў. Ён ведаў, што некаторыя з іх забітыя тут дзесьці ляжаць. А жывыя, напэўна, адышлі кудысьці, і ён адбіўся ад іх. Ён па-

спрабаваў дайсці лесам да той другой групоўкі, але і там нікога не знайшоў. І тыя пакінулі сваё месца. Ён вярнуўся назад, але ўжо не патрапіў туды, адкуль выйшаў, а ўбіўся ў нейкае балота. Ён аніяк не баяўся таго, што трапіў у якое б там ні было варожае абкружэнне ці што ён адзін, без сваіх, апынуўся на чужой тэрыторыі, якою ўладае той, з кім ён ваюе. Наконт таго, што тут праз дзень ці праз два ўжо будзе пямецкая армія, ён нават і не меў няпэўнай думкі. Непрыемна было толькі чакаць такі доўгі час, як дзень ці два. Дзіўная рэч, але па яго не зрабіла вялікага ўражання і тое, што педзе тут ляжаць трупы тых, з кім ён з'явіўся сюды. У горшым выпадку гэта толькі злы выпадак, і больш такіх з'яваў многа быць не павінна. Самае горшае, што яму цяпер уяўлялася ў яго лёсе, гэта перспектыва мець навек які-небудзь дэфект на ўсё жыццё ад раны ў назе. Ён заўсёды клапаціўся аб дасканаласці свае асобы, і тым больш цяпер, калі перад ім так рэальна і ясна вырысавалася карціна шчасця на ўсё яго далейшае жыццё. І гэтае шчасце пачнецца хутка, не больш як праз тры месяцы, калі скончыцца вайна і ён, разам з усімі, пераможна прамаршыраваўшы па гэтай невядомай яму заваяванай зямлі, са славай вернецца ў Германію дзеля радаснага жыцця. Далейшае жыццё ўяўлялася яму, як няспыннае свята. Такія думкі ўзвесялілі яго, палепшылі яго настрой, тым больш што раненая нага бадай-што і не балела. Страціўшы надзею знайсці тут каго-небудзь, ён выбраў зручнае месца пад кустом, лёг чакаць дня і пеўзабаве заснуў. Салдат зваўся Эміль Клебер.

II

Гэтаму Клеберу было цяпер год пад дваццаць сем. Ён быў даволі рослы і з выгляду і з твару лічыў сябе прыгожым. Прынамсі ён насіў у сабе заўсёды гонар, што ў жанчын ён мае пязменны поспех. Гэтая акалічнасць пэўным чынам клала след на яго натуру: ён быў, можа, нават занадта легкадумны, калі трэба было ў важныя моманты накіравацца ў жыцці. У кожным разе ён сам пасля пра гэта падумаў, калі шмат што скінуў з свае веры. З малых дзён і ў маладыя гады ён пазнаў пястачу сям'і, дзе заўсёды думалі аб тым, каб сцягнуць канцы з канцамі. Бацькі свайго ён не памятаў. Калі ён здэкаваўся пядаўла з Антона Цвіркі, тутэйшага невядомага яму чалавека,

першага чалавека, якога ён зблізку ўбачыў на гэтай мя-
 знанай яму зямлі, і калі гэты чалавек пазваў Барапавічы,
 Клебер як бы аб чымсьці падумаў, хоць толькі на момант.
 Імя горада Барапавіч было ў іх сям'і словам страшным.
 У кожным разе Клеберава маці заўсёды плакала, калі
 чула гэтае слова. А гэтае слова ў іх маленькім гарадку
 ўспамінаў шмат хто. У тысяча дзевяцьсот шаснаццатым
 годзе каля Барапавіч назаўсёды развітаўся з жыццём
 Клебераў бацька, салдат кайзераўскай арміі. Пасля таго
 даволі яшчэ маладая ўдава пайшла замуж за старога
 і дробнага чыноўніка гарадскога магістрата. Радзілася
 трое новых дзяцей у дадатак да ранейшых двух. Яна ра-
 ней адчувала сябе на свеце лепш таму, што дзяцей было
 менш і муж быў малады. Эміль Клебер і пакінуў у сваёй
 памяці імя горада Барапавіч, як нейкую фамільную не-
 прыемнасць. Для яго маці гэта была цяжкая драма, ён жа
 не мог так перажываць тое, чаго не ведаў. Ён нават і не
 ўяўляў, які быў яго бацька. З некаторага часу ён пачаў
 разумець гэта па-свойму: яго бацька быў слаўны салдат
 вялікай Германіі, якая павінна стаць яшчэ большай. Такі
 кірунак думкі ў яго сфармаваўся толькі некалькі год на-
 зад. Маладосць яго пачалася нудна: яму трэба было
 знайсці працу. Ён пачаў працаваць у магістрацкім рахун-
 каводстве. Там жа ён падхапіў сабе жонку, маладую
 асобу, але даволі практычную ў справах хатняй гаспа-
 даркі. Яна яго і пачала накіроўваць на пошукі лепшай
 службы. Гадоў два цягліся гэтыя пошукі, і, нарэшце, ён
 астаўся ў рахункаводстве буйной гандлёвай фірмы двух
 братаў. Гаварылі, што яны вельмі шпарка пачалі бага-
 цець апошнімі гадамі, і шмат хто прарочыў, што яны мо-
 гуць дайсці да мільённых гандлёвых зваротаў. Можна, і
 сапраўды яны да гэтага ішлі і вельмі практычна заняліся
 рэарганізацыяй свайго прадпрыемства. Гэтая рэарганіза-
 цыя скончылася тым, што яны спросцілі свае канторы і
 скарацілі шмат службоўцаў. Пад гэтае скарачэнне тра-
 піў і Эміль Клебер. Стары айчым угаворваў яго ехаць па-
 яго, не вельмі даўно купленую на сабрапыя скупасцю
 грошы, зямлю і займацца гаспадаркай, бо дагэтуль зям-
 ля выпускалася ў арэнду. Клебер адварнуўся ад гэтай
 прапановы. У яго мазгах засела думка, якая ператвары-
 лася ў прагнасць: адцурацца назаўсёды правінцыі. Яго
 вуха лавіла кожны слых пра тое, як хто дзе здолеў так
 павярнуцца, каб лёгка і спрытна зрабіць сабе кар'еру. Ён

1 пачаў думаць аб горадзе якога-небудзь буйнога машта-
 2 бу. Трэба сказаць, што ён правільна ў сваіх мэтах ске-
 3 міў сітуацыю. Ён зблізіўся з пэўнымі асобамі і пайшоў
 4 за моднай тады ў пэўным сэнсе палітычнай пlying: яго
 5 пачалі заўважаць, як прыхільніка нацыянал-сацыялісц-
 6 кай партыі. К таму ж ён быў яшчэ вельмі малады. Пе-
 7 рад ім была, так сказаць, будучыня, а яго маладосць
 8 была прывабная таму, да каго ён ішоў. І вось перад ім
 9 паставілі задачу: стаць адмысловым вайскоўцам. Не звы-
 10 чайным салдатам, а такім, які будзе выкопваць адмысло-
 11 выя заданні. Яму гэта не было вельмі прыемна, і не ска-
 12 заць, каб ён з вялікай ахвотай за гэта браўся. Але позна
 13 было ўжо варочацца назад. Ён быў ужо членам нацыя-
 14 нал-сацыялісцкай партыі, а ўсялякая недысцыплінава-
 15 насць магла пацягнуць за сабой вялікія непрыемнасці,
 16 нават і тое, што яго маглі абязвечыць дзе-небудзь з-за
 17 вугла. Разам з тым ён бачыў, як гэтая партыя ўсё больш
 18 прыбірае да сваіх рук усё, і гэта перабольшвала яго страх
 19 перад вайсковай муштраю і дысцыплінай. Ён стаў вайско-
 20 вым чалавекам, але не ў прывычным нам сэнсе. Перш за
 21 ўсё ён трапіў спачатку ў адну, а пасля ў другую школы.
 22 Яго пачалі вучыць рускай мове. Паспехі ён меў слабыя,
 23 але ён ужо і сам пачаў старацца: ужо як мае быць ён
 24 уясніў сабе, што пасля заваёў ён стане багатым, будзе
 25 мець раскошу, спакой і сытасць і тады ўжо скіне з сябе
 26 даволі цяжкі вайсковы мундзір. Некалькі год прайшло ў
 27 чаканні таго паходу. За гэты час ён прывучыўся як мае
 28 быць шанаваць сваю «партыйную асобу» і на ўвесь свет
 29 глядзець з пункту гледжання таго, якую ён карысць можа
 30 даць яму аднаму. Вядома, ён адзін тапуў у масе іншых,
 31 але і да ўсіх іх ён ставіўся, як да сваіх канкурэнтаў. У яго
 32 пачало развівацца жаданне стаць як мага вышэй нават
 33 і сярод сваіх, і гэтага ён не мог зрабіць з прычыны свас
 34 абмежаванасці, і гэта рабіла яго як бы заўсёды злосным.
 35 К гэтаму часу ў яго было ўжо двое дзяцей, яму ўжо не
 36 трэба было думаць, як бы сцягнуць канцы з канцамі, і ён
 37 прагнуў усё большага і большага. Ён стаў навек удзячац
 38 фюрэру і за тое, што ён цяпер ужо меў, і за прывабныя
 39 перспектывы на далейшае. Ён засвоіў сабе, што многа
 40 земляў і краін на свеце будзе лёгка заваявана і ўсё будзе
 41 гатовае там узята для нямецкай радасці і што за ўсё гэта
 42 ён мае права і нават павінен з гордасцю і смела глядзець
 43 у вочы таму, у каго ўсё будзе забрана. Ён засвоіў бязлі-

таспасць і поўную свядомасць свае вялікасці ўсюды за
 межамі Германіі. Да таго часу, калі ён апынуўся на бя-
 розе і пасля гпаў полем Антона Цвірку, ён пабываў ужо
 ў Францыі і Бельгіі і на практыцы праверыў, як усё
 гладка ажыццяўляецца тымі спосабамі, якім яго вучылі.
 Але ён ведаў, што там ён выкопваў другарадную работу,
 бо яго рыхтавалі для Расіі. Дзеля гэтай краіны ён ву-
 чыўся рускай мове, усім спосабам шпіянажу, допыту, за-
 палохвання, стварэння фальшывых чутак, ашуканства,
 жорсткасці і ўпэўненасці ў сабе. Таму ён са спакойным
 духам перабыў ноч у лесе, адзін, непадалёку ад сваіх тру-
 паў, і з адчуваннем, што ўсё гэта выпадковае непаразу-
 менне і ўжо ў кожным разе яго не спасцігне такая доля,
 якая спасцігла гэтых знаёмых яму мерцвякоў. Бадай-што
 гэта льга было б назваць яго ўласным шчасцем, што ён
 ці не задумваўся, ці наогул не думаў. Так ён лёгка ўсё
 ўспрымаў і хоць першыя тыдні вайны пабыў у ружовасці
 сваіх пастрояў.

Пачынаўся дзень. На ўсходзе, праз рэдкае хвойнае
 стволле, ён убачыў на небе агністае святло: маладое сон-
 ца стаяла над краем зямлі і плыло ўгару, і здавалася,
 што яно стаіць на адным месцы і толькі зменшваецца яго
 круг. Клебер не быў ні лірык, ні рамантык, і асабліва тут.
 Перад ім была зямля, якую ён упершыню бачыў, хоць
 пра якую і вельмі многа чуў раней. Незвычайнасць яго
 стану не крапала яго душы. Далягляд, пад якім падня-
 лося сонца, нічога не гаварыў яго сэрцу. Лес, які быў на-
 вокал яго, не вабіў яго. Куст травы, што быў у яго перад
 вачыма, калі ён ляжаў на жываце, быў нейкі пябачаны
 раней і мятліца на ім невядомая. У гэтыя хвіліны пер-
 шай раніцы ён вельмі быў схілен да апалізу чаго-небудзь
 практычнага ў той справе, якая пачалася і ў якой ён
 удзельнічае. З яго галавы ўжо выветрылася ўчарашняя
 прыгода з Антонам Цвіркам, ён ужо назаўсёды забыўся
 пра ўсё гэта. Ён радаваўся таму, што праз тры месяцы
 скончыцца вайна і ён дасягне паўнаты свае мэты. Ён
 благаслаўляў той момант, калі паверыў у тое, у што ве-
 рыць цяпер, бо вера гэтая прывяла яго цяпер сюды. Ён
 быў повед свае радасці аб блізкай сваёй шчаслівай бу-
 дучыні. Пажаваўшы чагосьці з свайго паходнага ранца,
 ён употайкі падышоў да краю лесу. Цяпер павіду ён
 ужо арыентаваўся як мае быць. Ён стуліўся за той бяро-
 зай, на якой учора сядзеў, і зірнуў на дарогу. Учарашнія

трупы ўсё яшчэ ляжалі. І гледзячы на іх, салдат Клебер нават і не падумаў, за што ён адабраў жыццё ў гэтых людзей. Тым больш не было ў яго і заваду думкі пра тое, што яны мелі сваё жыццё і яно было ім важнае і дарагое і што яны нават не ведалі і не хацелі ведаць, што ёсць недзе на свеце нейкі Клебер і ён сам прыйшоў сюды да іх. Чужое жыццё было яму і не жыццём, і нават не рэальнай сапраўднасцю. Ён убачыў па траве і ўчарашняе нежывое Цвіркава дзіця. Ніякая пячаць не лягла на яго твар. Ён стаяў і чакаў далейшай шчаслівай хады свайго лёсу. Абочынамі дарогі пачалі ісці групы чырвонаармейцаў: стомленыя ішлі адзін за адным. Пасля зноў прайшлі жанчыны з дзецьмі. Клебер глядзеў на ўсё гэта, як на цэль, у якую трэба было б страляць, каб ён быў тут у іншых умовах. Калі ішлі чырвонаармейцы, ён падаваўся глыбей у лес, калі яны праходзілі, ён падыходзіў зноў бліжэй к дарозе, каб арыентавацца, што робіцца. Людзі ўжо, здавалася, за гэты кароткі час прывыклі да ўсяго: яны ўжо моўчкі праходзілі паўз трупы на дарозе, не спыняліся і не кідаліся ўбок. Якраз апаўдні Клебер пачуў некалькі адзіночных выбухаў. Ён пазнаваў гук, яму здавалася, што гэта танкавыя гарматы. На твар яго лягла пячаць задавалення: ён жа і ведаў, што так і павінна быць. Праз некалькі хвілін ён убачыў і танкі, свае, нямецкія. Гэта была невялікая танкавая калона. Яна сярэднім ходам ішла на шасэйнай дарозе з заходняй стараны на ўсход. З пярэдняга танка далі яшчэ адзін гарматны стрэл. Клебер палічыў шэсць танкаў. Яны прайшлі паўз яго наперад, скрыліся ў далечыні дарогі і пасля зноў з'явіліся тут. Клебер бачыў, што гэта разведка. Танкі варочаліся назад. Клебер выйшаў з лесу і пайшоў да іх наперарэз. «Вось заваёвана ўжо і гэтая мясцовасць», — думаў ён, махаючы рукою пярэдняму танку. Танк спыніўся. Клебер паведаміў у танк аб аперацыі свайго дэсанта і паказаў на сваю перавязаную нагу. Калоша на самым калене была ў яго ў крыві. Яго тут жа забралі ў танк, і ён адчуў сябе ў поўным шчасці. Яшчэ ніколі так не было ў яго лёгка і добра па душы. Танкі шпарка пайшлі на захад, і неўзабаве яны ўвайшлі ў горад. Ён нейк увесь скалануўся, калі яму казалі, што гэта Баранавічы. Тут ужо былі скрозь нямецкія салдаты. Бой тут ужо скончыўся. Дзесьці толькі ў старапе ішла страляніна — білі аўтаматы і кулямёты. Але на вайне

так і трэба, таксама як трэба і тое, што Клебер апы-
 нуўся так лёгка тут. Танкі мінулі горад і яшчэ нейкі час
 ішлі дарогай, міпаючы ядлоўцавыя і альховыя зараснікі
 і грады хвойнага лесу. Пасля тапк спыніўся, і Клеберу
 паказалі, дзе шукаць перавязачны пункт. Ён адзін па-
 брыў палявой дарожкай да пайкага мястэчка, якое вы-
 разна відно было паміж двума аброслымі лесам узгор-
 камі. Яму далі на папраўку восем дзён, пасля чаго ён
 павінен быў з'явіцца на пункт, дзе збіраліся салдаты з
 рассеяных часцей. Ад няма чаго рабіць ён з'явіўся туды
 адразу і спаткаў там камандзіра сваёй дэсантнай групы.
 Дэсант лічыўся разгромленым, і ён чакаў новага пазна-
 чэння. У тыя дні тапкі пайшлі з Баранавіч на ўсход. Ба-
 ранавічы лічыліся ўжо ў тылу, хоць лясамі і глухімі
 дарогамі яшчэ ішлі тут на ўсход чырвонаармейскія часці
 і групы і скрозь на лясах яшчэ ішлі баі і дробныя су-
 тычкі. Клебер і яго камандзір бачыліся штодзень. На шо-
 сты дзень камандзір узяў Клебера глядзець акопы міну-
 лай вайны. Клебер быў рад. Яны паехалі на выпадковай
 машыне, і ў часе гэтага падарожжа Клебер быў не то
 ахавальнікам свайго камандзіра, не то яго слугой, хоць
 гэты камандзір і меў самы малы чын. Клебер убачыў
 зацэментаваны край колішняга акупа, на дне якога ўжо
 раслі кусты і малады беразняк. Там, дзе не было цэмен-
 ту, край аб'ехаў і быў спусцісты. Трава буяла там. З тра-
 вы віднеліся каменне і цагліны. Некаторым месцам
 жвір упарта змагаўся з травой і аставаўся голы. У адным
 такім месцы Клебер убачыў, што з зямлі тырчыць вы-
 сахлая рука. Тырчэла ўся далоня з пальцамі. Пальцы
 былі тонкія, як ніткі, і іх абцягвала скурчаная чорная
 скура. Клебер прыгнуўся, і яму здалося, што на адным
 пальцы астаўся счарнелы пярсецёнак. Жах апанаваў яго
 адразу. «Хто ведае, можа, гэта якраз і ёсць мой бацька?»
 У містычным страху ён рушыў далей адтуль і быў рад
 хутчэй вярнуцца ў горад.

У тыя дні камандзір атэставаў Клебера, як салдата,
 які адданей за ўсіх папрацаваў у дэсанце. Нават была
 адзначала яго выпадлівасць і ўласная ініцыятыва.
 К таму ж ён быў ранен. І яго пакінулі ў нейкім рэзерве,
 дзе ўсе чакалі адмысловых, пакуль што ім яшчэ не вядо-
 мых, пазначэнняў. Тут усё былі тыя, хто ў першыя дні
 вайны ўжо выявіў і паказаў сябе як трэба. Сёй-той з іх
 падумваў ужо аб узнагародах.

1 Першымі днямі ліпеня месяца Клебера назначылі ў
 2 асабовую ахову нейкага буйнога чына, які з'явіўся ў
 3 Баранавічы з Германіі якраз у тыя дні. Гэты чын сам,
 4 і вельмі дакладна, азнаёміўся з прыстаўленымі да яго
 5 салдатамі, можна сказаць, ён сам і выбраў сабе па-
 6 водле рэкамендацыі і характарыстык. Клебера ён узяў
 7 на асаблівую сваю ўвагу. Ён сам распытаў яго пра ўсе
 8 падрабязнасці дэсантнай аперацыі і пра асабістую там
 9 Клебераву дзейнасць. Клебер па вачах свайго новага
 10 начальніка бачыў, што той ім задаволіўся: Адчуваў, што
 11 тут будзе яму спакайней, і ўжо як мае быць лічыў, што
 12 радзіўся пад шчаслівай зоркай. Неўзабаве будзе ад'езд.
 13 Куды? Дакладна ён не ведаў і ведаць не мог. І не думаў
 14 ён пра гэта. Ён добра засвоіў свой абавязак: выконваць.
 15 Так яшчэ і лягчэй было. Галава заўсёды была спакойная.
 16 Гаварылі аднак жа паміж салдатамі, што гэты чын —
 17 адзін з тых, што павінны будуць устанаўляць у заваява-
 18 пай зямлі цывільную нямецкую ўладу і што ён, з пры-
 19 чыны некаторых сваіх асабістых спраў, прыехаў сюды
 20 раней чым трэба. Але ўсё гэта не мела да Клебера ані-
 21 якага дачынення. Новы яго начальнік даволі буйнога
 22 складу і, можа, празмерна таўставаты з выгляду і са-
 23 праўды не смяшаўся ехаць. Некалькі дзён ён аддаў ней-
 24 кім сваім заняткам за сталом, а пасля выехаў паглядзець
 25 тыя старыя акопы, у якіх скончылася першая імперыя-
 26 лістычная вайна. Клебера ён трымаў неадлучна пры сабе,
 27 і той яшчэ раз убачыў тыя акопы. Зноў рэшткі зацэмен-
 28 таваных краёў, зноў жвірыстыя абвалы, і ў адным месцы
 29 чэрап з рэшткамі прысохлай скуры з валасамі напалову
 30 відзён быў з акупнага дна. На твары Клеберавага на-
 31 чальніка была як быццам нейкая глыбакадумнасць, хоць
 32 вочы і аставаліся ўраўнаважанымі.

33 Перад самым ад'ездам з Баранавіч Эміль Клебер
 34 ужо ведаў, што яго начальнік завецца Генрых Тоўхарт.

III

35 Паводле сваіх паўнамоцтваў Тоўхарт заўважыў яшчэ
 36 рана прыехаў сюды. Але тут у яго былі свае асабістыя
 37 меркаванні. Ён ехаў сюды, як паўнапраўны гаспадар
 38 усёй вялікай тутэйшай акругі, і яму хацелася як пай-
 39 хутчэй выехаць на месца, але трэба было чакаць, пакуль
 40 далей на ўсход адыдзе ваенная хваля і прыйдзе пара,

калі вайсковая ўлада павінна будзе саступіць месца цывільнай. Ён быў павен нецярплінасці. Хоць ён і не быў ні ў якім разе чалавекам настрою ці якіх-небудзь душэўных парываў, аднак жа ён перажываў цяпер моманты ажыццяўлення таго, чаго ён многа год чакаў і што абдумана падрыхтоўваў. Ці верыў ён за ўсе гэтыя часы, што яно так будзе? Ён не меў у гэтым упэўненасці, але лічыў, што трэба, каб яно так было. Самае ж галоўнае было ў тым, што за апошнія год шэсць ён паднімаўся ўсё вышэй і хоць не дайшоў да самай вышыні, адкуль кіравалі ўсім рухам, аднак жа там яго ведалі і нават разхтосьці з самых вышэйшых успомніў і заслугі перад Германіяй яго бацькі, які многа год працаваў у Расіі. Вядома, пра заслугі яго нікому невядомага бацькі ведалі з яго ж уласных слоў. Прызначэне на тую дзейнасць, на якую ён цяпер ехаў, ён атрымаў ужо за паўтара гады да вайны, калі ўсё было ўжо спланавана. І нават тэрыторыя яму была вызначана тады ж: ён сам яе выбраў, і з ім ахвотна згадзіліся — ён ведаў усю мясцовасць, тут радзіўся і вырас, калі бацька яго тут працаваў для свае кішэні ў Гальваса і для Германіі ў Расіі. Ён лічыўся адным з тых, хто быў спецыялістам на кошт Расіі.

Седзячы цяпер у Баранавічах і наглядаючы нямецкі вайсковы рух на ўсход, ён яшчэ не ведаў, дзе ён выбера і абсталое сабе рэзідэнцыю. Гэта будзе залежаць ад характару падзей і таго, якія змены тут адбыліся за часы яго выезду адгэтуль. Але ён яшчэ ў Германіі і ўжо даўно наважыўся заехаць і пасля часта паязджаць у былы Гальвасаўскі маёнтак, які ён лічыў сваёй другой радзімай пасля Германіі, тым больш што тут была пахована яго маці. Адам Блецька некалькі разоў і адзін раз Цэзары Гальвас успаміналі яму, што магіла яго маці асталася ў доглядзе, але гэта было даўно і цяпер невядома, што там.

Пакуль што ўсё ішло так, як і было спланавана. Свой спынак у Баранавічах ён назначыў сабе яшчэ дома. На пяты дзень свайго чакання тут ён атрымаў ад Эльзы пісьмо. Практычная пемка адшукала нейкую раптоўную аказію, хоць у пісьме і пісала, што піша без упэўненасці, што пісьмо да яго дойдзе. Яшчэ не распячатаўшы канверта, Тоўхарт скрывіўся. Як чалавек разважлівы, ён адчуваў тут пустую жаночую нецярплінасць і дурную прагнасць да экзотыкі. Так яно і было. Яна пытала, калі ж

1/ ёй-выязджаць і чаму ён так доўга не падае вестак. Доўга
 2/ не падае вестак? Дурная. Як яна ніяк не можа трапіць
 3/ у тон яго важных і дакладных спраў, якія стаяць так
 4/ далёка ад якой бы там ні было забавы і легкадумства.
 5/ «Мы ж дамовіліся, — пісала яна, — што я з табой буду,
 6/ у кожным разе пеўзабаве да цябе прыеду. Я хачу быць
 7/ там адразу, я не магу сядзець тут, калі я там спатрэблю-
 8/ ся. Ты даў мне слова, дык чаму ж ты маўчыш?» Ён ад-
 9/ разу ж адказаў ёй, што яшчэ не настала пара і каб яна
 10/ дарэмна не турбавалася. Тут была і яшчэ адна акаліч-
 11/ насць: ён хацеў адпачыць ад Эльзы, з якою пражыў ужо
 12/ многа год і ад якое меў ужо двое дзяцей. Старэйшы быў
 13/ сын, цяпер яму ішоў чатырнаццаты год, і зваўся ён так-
 14/ сама, як і яго бацька — Генрых. Яго-то ён вельмі хацеў
 15/ мець пры сабе, каб ужо з гэтых год уводзіць яго ў свае
 16/ справы на заваяванай зямлі. Няхай з яго вырастае дзеяч
 17/ Германіі, практычны, дасканалы ў веданні таго, што важ-
 18/ нае і патрэбнае, а што другараднае. Але ён баяўся яшчэ
 19/ браць яго з сабой, пакуль не адхлыне фронт далей.

20/ Генрыху Тоўхарту цяпер было год ужо крыху за со-
 21/ рак. Годы аднак жа не паклалі на яго глыбокіх слядоў.
 22/ На выгляд ён здаваўся маладзейшым. Праўда, ён патаў-
 23/ сцеў, і, можа, нават занадта. Але твар яго быў свежы і
 24/ дагледжаны. Хоць практыкай свайго жыцця ён бліжэй
 25/ стаяў да старэйшага пакалення, да таго, якое так ці
 26/ інакш выйшла з эпохі першай імперыялістычнай вайны,
 27/ але і некаторымі рысамі сваёй натуры і да пэўнай ступе-
 28/ ні выглядам і характарам жыцця ён хутчэй належаў да
 29/ моладзі. І ён сам пра гэта часта гаварыў, і гэта было
 30/ яму прыемна. Ён любіў часам трапіць у кампанію мала-
 31/ дога халасцяцтва, і тады нічога не паказвала, што ў
 32/ сваім доме ён сталы гаспадар у асяроддзі дзяцей і жон-
 33/ кі. Ён мог і ўмеў быць душой у такой кампаніі, але ве-
 34/ даў у гэтым меру. Яго стан і рэпутацыя дыктавалі тры-
 35/ мацца асцярожна, і парывы яго не асмельваліся асаблі-
 36/ ва паднімаць галаву. У Баранавічы ён прыехаў у бай-
 37/ сковай форме. Гэта было неабходна дзеля аўтарытэту
 38/ той цывільнай улады, якую ён збіраўся тут устанаўляць.
 39/ Назаўтра, пасля таго як ён адправіў пісьмо да Эльзы,
 40/ ён адумаўся, што яна вельмі будзе незадаволена і за-
 41/ капрызнічае па свайму жаночаму звычаю: пісьмо было
 42/ даволі сухое і без важкіх довадаў. І ён напісаў другое
 43/ пісьмо, у якім галоўным матывам таго, што ёй яшчэ раца

сюды прыязджаць, прыводзіў патрэбу прывезці сюды Генрыха. А яго яшчэ боязна сюды везці. Але і пасля гэтага пісьма ён думаў, што яна палічыць гэта за звычайную адгаворку і зноў-такі будзе нездаволена і гэтым парушыць іх сямейную ўраўнаважанасць. І ён быў усе гэтыя дні не ў гуморы. Ён холадна абыходзіўся з самым блізкім да яго салдатам Клеберам, і той з усіх сіл пачаў старацца паравіць яму. К часу ад'езду з Баранавіч Эміль Клебер стаў вельмі падобны да Тоўхартавага слугі.

Трэба сказаць, што, можа, і занадта асцярожны быў Генрых Тоўхарт. Гэту мясцовасць нямецкае войска прайшло вельмі шпарка, а ён усё чагосьці марудзіў. Далей ён не спадзяваўся на тое, што там адразу можна смела быць. Але ён меў тут некаторую рацыю. Там далей пачыналіся баі ўсюды. Савецкія часці без баёў не адыходзілі. К таму ж там больш, як тут, збіралася чырвонаармейскіх груп, якія адступалі не так часцямі, як на некалькі чалавек, дзеля большай рухавасці і скрытнасці. Так што дзе-небудзь з бакавой дарогі, дзе не было нямецкіх вайсковых пунктаў, ад іх трэба было чакаць усяго. І ён пабойваўся і лічыў за лепшае чым найбольш пачакаць.

Нарэшце з'явілася Эльза. У якім яна была ўзрушаным настроі! Як была ўражана няўвагаю да сябе! Можна было падумаць, што яна, нягледзячы на свае трыццаць пяць год, асталася непрактычным дзіцем. Занадта ўжо яна не хацела ведаць ніякай асцярожнасці. Яна не гаварыла, а крычала:

— Ты выдумаў гэтыя страхі. У самых аўтарытэтных колах у Германіі сцвярджаюць, што найбольш тры месяцы асталася да канца вайны і што бальшавіцкая армія разбіта і хутка ўся або будзе знішчана, або цалкам забрана ў палон. Як ты сам не падумаеш аб тым, што за некалькі дзён ад пачатку вайны апынуўся ў гэтым горадзе! Ты проста не хацеў стрымаць таго, што дакляраваў мне, і выдумляеш усялякія адгаворкі.

— Аднак жа ты сама не ўзяла сюды Генрыха.

— Генрых яшчэ дзіця.

— А ты горш за дзіця.

— Я жанчына! А жанчына тут патрэбна будзе, пры табе. І пры вас усіх патрэбны будуць жанчыны. І пры генеральным камісару краю, як толькі настане час яму прыехаць, паглядзіш — ён не будзе абыходзіцца без

1) жанчыні. Тое, што мужчына зробіць кулаком, то жанчы-
2) на зробіць — дзе словам, а дзе проста таму, што яна не
3) мужчына. Вы ўсе педаацэньваеце жанчыні! А тут — ты ж
4) сам заўсёды казаў — тут прыйдзеца ламаць наава лю-
5) дзей. Рускі мужык дурны, але хітры. Чыя гэта словы?
6) Гэта твае словы.

7) Ясна было, што яна прэца ў дзяржаўныя справы.
8) Яна шукае тут нейкай свае місіі. Усё гэта ні ў якой меры
9) не ўваходзіла ў погляды Тоўхарта і на самога сябе, і
10) на кожную жанчыну. Але ён цяпець не мог згрызот, ды
11) яшчэ з жанчынай, і тым больш з жонкай. Ён заада
12) дзеля вялікай справы і жыў, і сюды прыехаў, каб так
13) апускацца. Ён нічога не адказаў Эльзе на яе ўзбуджа-
14) ныя, нават са злосцю, словы і холадна заўважыў:

15) — Генрых дзіця? Але ж ён мужчына. І павінен стаць
16) мужчынам.

17) — Генрых хлопец, а таму сам сабой стане мужчынам.
18) Тоўхарт паціснуў плячыма і паглыбіўся ў штосьці
19) зусім іншае. Эльза не вытрымала:

20) — Ты хочаш, каб я назад паехала?

21) Тоўхарт перавёў на яе вочы і ўбачыў яе запылены
22) з дарогі твар. Ён ведаў, што яна ўжо тут з ім і астанеца і
23) трэба гэтую непрыемнасць ператварыць у жадааную пры-
24) емнасць. Ён гукнуў Клебера і загадаў яму служыць
25) Эльзе. Клебер у момант прыгатаваў для свае пані пакой
26) і ваду, цёплую і халодную. К вечару Тоўхарт з мірным
27) настроем убачыў Эльзу. Хоць яны і многа год пражылі
28) ўжо разам, аднак жа з чыста жаночай кемлівасцю яна
29) знаходзіла заўсёды ўсё новыя спосабы, якія-небудзь дроб-
30) ныя і адразу, можа, і незаўважныя дэталі ў тым, як па-
31) дзець плацце, як не заўважыць, што дзе-небудзь фал-
32) дачка не лягла на сваё месца. Тоўхарт зірнуў на яе і
33) раптам узрадаваўся, што яна да яго прыехала. Згода
34) адразу ўсталявалася як мае быць. Можна сказаць, што
35) яна і прымусіла яго хутчэй выехаць далей. Праз некаль-
36) кі дзён яны пакінулі Баранавічы. Ужо на першым кіла-
37) метры язды Тоўхарт узяў выгляд чалавека, які самаах-
38) вярна выконвае сваю вялікую місію. Ён тлумачыў Эльзе
39) пра ўсё, што траплялася на дарозе, і ёй было прыемна
40) падпачаліцца ўладзе свайго мужа.

1 Добрага паўдня Андрэй Мішурын шукаў людзей, каб
 2 распытаць бліжэйшай дарогі на Нясвіж. Каб не Вяліч-
 3 кава даручэнне, ён ішоў бы проста на ўсход. Урэшце
 4 ён мог бы далучыцца да якой-небудзь групы чырвона-
 5 армейцаў, каб разам выходзіць з нямецкага тылу. Але
 6 тады яму пязручна было б адрывацца ад усіх у патрэб-
 7 ным яму месцы. Усе мелі толькі адзін клопат — выбіцца
 8 ў зону свае арміі, у яго была яшчэ і Вялічкава просьба.
 9 У душы сваёй ён не спадзяваўся, што Вялічка выжыве,
 10 і гэта тым больш прымушала яго не абысціся легкадум-
 11 на з яго сяброўскім даручэннем. І ўсё гэта прымушала
 12 яго вельмі спяшацца. Лёгкая рана на яго руцэ не вельмі
 13 мучыла яго, і ён не кепска адчуваў сябе. У адной з вё-
 14 сак ён натрапіў на бывалага чалавека, які даў яму мар-
 15 шрут. Ён яму растлумачваў дарогу і гаварыў, што ўсё
 16 гэта павінна ісці раўналежна старой Маскоўска-Варшаў-
 17 скай шашы. Але ён не раіў выбівацца на самую гэтую
 18 людную дарогу: цяпер тут бесперапынна шнырылі нямец-
 19 кія машыны і дробныя патрульныя раз'езды. Яшчэ ўсё
 20 ішлі на ўсход рэзервныя матарызаваныя часці, імчаліся
 21 то на ўсход, то на захад санітарныя машыны і абозы.
 22 Гэта ўжо былі першыя і другія нямецкія тылы.
 23 Андрэй Мішурын шпарка ішоў лясістай мясцовасцю.
 24 Пасля ўсяго перажытага адзінота ў гэтай маляўнічай
 25 мясцовасці ўціхамірвала яго душу. Шмат якія куткі былі
 26 тут падобны да яго роднай Смаленшчыны, і толькі смуга
 27 на адкрытых даляглядах была як бы танчэйшая і аддава-
 28 ла сінявасцю. Але гэта, можа, яму толькі здавалася ад
 29 свядомасці таго, што ён далёка ад мілага роднага месца,
 30 дзе прайшло ўсё яго жыццё ад дня нараджэння. Ён так
 31 спяшаўся ісці, што мала аддаваў увагі пошукам яды. Там,
 32 дзе ён правяраў на людзях, ці не збіўся ён з дарогі, там
 33 ён стараўся падсілкавацца, а сумысля не займаўся гэ-
 34 тым. Не спыняючы хады, ён зрываў жытнія каласы, калі
 35 дзе ішоў адкрытым палеткам, і стараўся ісці і ўночы.
 36 Аднак жа ён не разлічыў сваіх сіл і к канцу другога дня
 37 пачаў адчуваць вялікую стомленасць. У яго быў хлеб,
 38 якога ён расстараўся на хутары, калі правяраў сваю да-
 39 рогу. Заход сонца ён перачакаў пенадалёку ад шасэ, на

якое і намерыўся выйсці, каб так ісці ўночы. Ён здорава зрабіў ужо дарогі. Уночы, думаў ён, льга будзе ісці і па шасэ: почы цёмныя і рух меншы. І важна, каб ноч не прапала дарма. Ён спаў у лесе цэлы вечар і выйшаў у дарогу, калі было зусім цёмна і свяцілі зоры. Напрасткі, полем і кустамі, ён кіламетраў чатыры ішоў да дарогі, якая ледзь шарэла ў цемені ночы. Натура ў Андрэя Мішурына была больш ураўнаважаная, як у Вялічкі. І маленства яго і маладосць прайшлі без якіх бы там ні было вялікіх прыгод і неспакою. Ён роўна пражыў свае гады фізічнай працы. Бацькі яго, ужо зусім старыя людзі, яшчэ жылі. Жонка яго была здаровая і прыгожая жанчына, родам з той жа самай вёскі. І трое дзяцей раслі ў здароўі. Дом свой яны пабудавалі праз два гады пасля рэвалюцыі, будавалі самі, спакойна і не спяшаючыся. І ўсё пры новым доме год за годам удасканалывалася, прыбудоўвалася і станавілася на месцы на ўсё доўгае жыццё. Каб хто цяпер сказаў Мішурыну, што і яго мясцовасць зоймуць немцы, каб нават самыя важкія довады былі пададзены, ён не згадзіўся б ніколі на свеце. І ў душы яго жыло пачуццё вечнай усталяванасці яго дамоўкі, якая з часу напалеонаўскіх войнаў не бачыла ворага, і — занадта ўжо далёка адгэтуль было да яго роднага месца. Душа яго не рвалася па чым-небудзь сваім, асабістым. Ён спяшаўся, але гэта трымалася на ўпэўненасці, што ўсё ўдасца зрабіць, што ўсё скончыцца добра і скоро. Хоць ён і не мог сваіх адчуванняў сфармуляваць дакладнымі словамі, бо і не думаў пра тое, што перажываў, але ўсвядомліваў, што перажывае незвычайныя моманты ў сваім жыцці. Шэры змрок над дарогаю і цішыня зорнай ночы з'ядноўвалася ў яго душы з паэзіяй не раз перажытых ім почаў у родным кутку. Ці ён часамі ехаў куды ўночы ў недалёкую дарогу, ці так чаго прыходзілася не спаць ноч — і зорнае неба, і змрок, і абрысы ночы ў блізкай далечыні — без яго свядомасці адчуваліся ў яго душы. І цяпер ён у такім настроі прайшоў вялікую адлегласць, пакуль не пачало шарэць неба. Некалькі разоў за ноч ён сыходзіў у бок з дарогі, каб прапусціць цэлыя калоны машын, напэўна, нямецкіх, лажыўся ў траве ці ў кустах на зямлю, а пасля зноў ішоў. І чым больш аставалася за плячыма пройдзеных кіламетраў і пражытых дзён і гадзін, тым больш ён паглыбляўся ва ўпэўненасць, што не пройдзе і некалькі тыдняў, як немцы прымушаюць будучы бегчы

пазад. Ні па якіх фактах усё гэта не грунтавалася, ён быў прасты баец і адчуваў у сабе сілы нават і пасля Брэста, а можа, і з прычыны гэтага, для таго, каб самому тут быць важнай асобай. Каб разварушыць яго душу, там льга было б знайсці і гонар за тое, што ён дзевяць дзён рабіў у горадзе пад Брэстам. Гэта быў гонар салдата, які ўсё сваё жыццё будзе расказваць: «Як мы тады былі пад Брэстам, дык я адзім цэлых чатыры дні...» Адным словам, раніцу гэтага дня свае дарогі Андрэй Мішурын спаткаў, можна сказаць, без таго ўтрапення, якое многіх тады гнала вельмі шпарка з захаду на ўсход. Ён ведаў, што, панэўна, яму і не прыйдзецца трапіць дадому, што, мусіць, ён сілаю акалічнасцей і ваенных законаў прыстане дзе-небудзь да новай часці. Але ён не заглядваў далёка наперад, а рабіў тое, што было яго бліжэйшым абавязкам ці мэтай. Пачало развідняцца, ён адышоўся кіламетраў на тры ў бок ад дарогі, апынуўся ў лагчыне, густа зарослай ядлоўцам, лазою і алешынай, паглядзеў і здагадаўся, што гэтая хмызнячая цішыня цягнецца на даволі вялікую разлегласць, выбраў месца, дзе не праступала пад нагамі вада, укусіў некалькі разоў хлеба, лёг і заснуў адразу. Калі ён прахапіўся, сонца ўжо рушыла з паўдня. «Што ж я так доўга спаў? Можна і ўдзень ісці гэтым глухім месцам». І тут ён убачыў перад сабою чалавека. «Як я раней не заўважыў, што лёг спаць каля самай дарогі? Відаць, я быў вельмі стомлены». Гэта была дарога вузенькая, як праехаць з калясьмі ў адзін бок. Яна была выразна відна ў вузкую прагаліну паміж кустамі. На ёй стаяў чалавек і не зводзіў вачэй з Мішурына.

Ён быў невысокага росту, у ботах, у пінжаку, без шапкі, з палыселаю галавой і з вусамі. Здавалася, што ён аслупянеў ад нейкага быццам здзіўлення. А можа, нават кепскае здарылася з яго памяццю, можа, нават з нейкіх прычын ён страціў здольнасць бачыць сувязь паміж рэчамі і з'явамі. У кожным разе яго выгляд сведчыў пра тое, што гэты чалавек не ў сваім звыклым стане. Вочы яго не міргаючы кіраваліся толькі ў адзін пункт, і позірк гэты быў страшны. Страшны быў самы воблік яго, яго ненатуральна выпрастаная пастава, яго абсалютная перухомасць і застылая на яго твары рыса смутку, якая межавалася і з адчаем, і з поўнай разгубленасцю і беспараднасцю. Да таго ж ён быў вельмі схудзелы,

01 як бы выйшаў з галоднай магілы. Быў вывалены ў пяску,
 02 уккрыты пылам, і калені яго былі ў гліне. Мішурын з не-
 03 чаканай непрыемнасцю некалькі хвілін глядзеў на яго.
 04 Яму хацелася хутчэй скрыцца з вачэй гэтага незнаёмца,
 05 якога ён аніяк не баяўся. Ён падняўся на ногі, шпарка
 06 паправіў на галаве пілотку, адразу ўспомніў, у які бок
 07 трэба ісці, і апошні раз зірнуў на дзіўнага чалавека.
 08 І раптам твар яго пачаў зменьваць рысы, і новая пячаць
 09 напывала на яго. Ужо зусім сышлі адзнакі анямеласці
 10 і застыласці. З'явілася маўклівая і баязлівая просьба, і —
 11 магло б здавацца, што раптам калені яго падагнуцца і
 12 ён упадзе на зямлю мёртвы. На адзін найкарацейшы
 13 момант губы яго ўздрыгануліся, вочы заварушыліся, у іх
 14 ажыло нейкае пачуццё, і ён увесь як бы на момант ажыў.
 15 У той меры, у якой Мішурын зрабіў свой першы рух, каб
 16 ісці, і чалавек хістануўся за ім, але з месца не саступіў.
 17 Гэта быў рух як раптоўны, так і безнадзейны. Мішурын
 18 спыніўся і не пайшоў. Чалавек заўважыў гэта і зрабіў
 19 адзін толькі крок да Мішурына і спыніўся. Але пасля
 20 гэтага падбегам даскочыў да Мішурына і працягнуў руку.
 21 Што гэта была за рука. Пальцы і ўся далопа былі ў ней-
 22 кім тлустым брудзе, каля пазногцяў былі струпы і зака-
 23 зрэлая кроў, як бы ён дзёр пальцамі каменны грунт.
 24 Гэтаю рукою ён прасіў хлеба і гэтым абмяжоўваліся ўсе
 25 яго дачыненні да Мішурына, і Мішурын гэта адразу зра-
 26 зумеў. Ён адшчыпнуў ад кавалка крыху і даў чалавеку.
 27 Той усё ўкінуў у рот і, жуючы, павярнуўся ісці. І рап-
 28 там ён зноў стаў тварам да Мішурына. Вялікая прага
 29 ўладала яго вачыма.

— Куды ты ідзеш, чалавеча? — запытаў Мішурын.

(Чалавек маўчаў.) Адкуль жа ты?

— Па той бок Баранавіч. Сцяпуркі. Не чулі? Сцяпуркі лічацца як бы мястэчкам.

— А куды ты ідзеш? (Ён зноў маўчаў.) Як ты завешся?

— Антош Цвірка.

— Што ты робіш тут?

— Я ўжо тут два дні. Раней я ішоў там. А цяпер — выйду за лес і назад вярнуся. Некалькі разоў.

— А куды табе трэба ісці?

— Мне нікуды не трэба ісці. У мяне быў дом.

— Дома няма цяпер?

— Няма. І нічога больш няма.

01 Ніжня палова яго твару ўздрыганулася, і ён зрабіў
02 крок да Мішурына.

03 — А сям'я твая дзе? Ці сям'і не было ў цябе?

04 — Уся мая сям'я ляжыць на дарозе. Жопка звісла
05 тварам у канаву, а хлопчык ляжаў грудзмі на бакавым
06 камепі.

07 — Што ты цяпер рабіць думаеш?

08 — Нічога. На свеце ўжо няма мне больш чаго рабіць.
09 Што ж рабіць? Каб і хацеў, дык няма за што рук зацяць.

10 — Але ж ты жывы астаўся.

11 — Які ж я жывы? Жывы павінен жыць. А паншто
12 мне жыць? Хіба каб сышоў куды ў далёкі свет, можа б,
13 там забыўся, што жыў некалі ў гэтым месцы.

14 — А дарогу ты далей ведаеш?

15 — Куды далей?

16 — Пра Нясвіж ты чуў калі-небудзь?

17 — У Нясвіжы я многа разоў быў. А вы несвіжанін?

18 — Не, але мне ў той бок трэба. Хадзем разам, калі
19 хочаш.

20 — Дарогі вы не ведаеце?

21 — Не.

22 — Ну, то хадзем.

II

23 Ужо ў той момант, калі Эміль Клебер вырваў у яго з
24 рук мёртвага хлопчыка і шпурнуў па траву, ён адчуў ся-
25 бе так на свеце, што яму няма дзе дзецца. І тут нямажна
26 быць і ісці няма куды. І не таму ён пайшоў упоперак ад
27 дарогі цераз поле, што яго гнаў кулямі з аўтамата невя-
28 домы яму нямецкі салдат. Ён і ішоў вельмі павольна, і,
29 можа, нават да яго слыху і не даходзілі грымучае ляскан-
30 не аўтамата і свіст куль. Ён ішоў таму, што ішоў, і мог
31 на месцы стаяць таму, што стаў і пакінуў ісці. Некалькі
32 разоў за той дзень ён украдкамі варочаўся да дарогі і
33 кожны раз адыходзіў назад. Але вялікая сіла прывязала
34 яго да гэтага месца. Увечары і ў раннюю ноч ён чуў тут
35 бой. Як узышло сонца, ён прайшоў па той траве і мёртва-
36 га дзіцяці не ўбачыў. На дарозе трупы былі ўжо разду-
37 шаны жалезнымі коламі. Ён пайшоў назад, і доўга ішоў
38 у бяздум'і і безнадзейнасці. Мэта перад ім ніякая не ста-
39 яла. Некалькі дзён бадзяўся ён па глухіх дарогах, не ма-
40 ючы і не жадаючы прыстанку. Пачамі ён не спаў, днём
41 не меў ні мэты, ні дзейнасці. Потім яго чапляміся адна за

другую, шчацінне па твары адрасцала шпарка. Выходзячы з дому шукаць ці дагацяць жопку з дзіцем, ён набраў торбу хлеба. Цяпер ён не памятаў гэтага. Голад яго не мучыў, ён і не думаў пра гэта і слабеў з кожным днём. Але ён мог хадзіць і аддавацца раптоўным парывам. Первы яго маглі ў адну секунду ўскіпуцца да вялікай узбуджанасці і апасці да амярцвення. У стане такой абьяквасці да ўсяго ён і пайшоў разам з Андрэем Мішурыным. Цяпер то ўжо пачала вырысоўвацца перад ім мэнта: паказваць чалавеку дарогу пад Пясвіж.

— Значыцца, ты чалавек тутэйшы? — сказаў Мішурын, прайшоўшы моўчкі з паўкіламетра.

— Тутэйшы.

— Дык як жа ты так... нічога не думаеш?.. Жыць жа табе прыйдзецца, ты ж не стары чалавек. Колькі табе год?

— Мне сорок дзевяты год.

— Ну, от бачыш. Яшчэ многа табе жыць асталася. Сям'і, можа, і не завядзеш другой, а жыць...

Тут Антон Цвірка ўзпяў на Мішурына вочы. У вачах засвіціўся пратэст. І гэта было тое повае, што апанавала чалавека за ўвесь час, як яго ўбачыў Мішурын. Вельмі можа быць, што гэта і быў першы момант яго звароту да жыцця.

— Як гэта можа так прыйсці ў галаву, што чалавек такі, як я, можа заводзіць другую сям'ю? — пачаў ён спачатку ціхім голасам і пакуль што яшчэ з нотамі развагі.— У мяне жопка не памерла сваёю смерцю. І дзіця маё не памерла сваёю смерцю. Мая сям'я не мінулася так сабе, а яна адарвалася ад мяне жывая. Чалавек так жыць не можа, як усё іншае жывое... Я раз здзівіўся быў таму, што пачуў на свеце.

Гэты раптоўны пераход ад нечага некалі пачутага не ўразіў Мішурына: ён быў падрыхтаваны да ўсялякіх нечаканых паваротаў у думках, словах і, можа, нават учынках свайго выпадковага спадарожніка. І ўжо ні ў якім разе ён не спадзяваўся, што гэты чалавек з гэтых хвілін на ўсё жыццё робіцца звязаным з ім не дружбай нават, а ўсім існаваннем на свеце.

— Што ж ты такое пачуў быў? — абьякава запытаў Мішурын.

— Я чуў страшную няпраўду зранку, у пядзелю, у касцёле.

— Ты каталік?

— Я каталік. У той дзень, як пачалася вайна, я якраз і пачуў гэта. Ксёндз з амбоні расказваў, як бог выпрабоўваў веру Іава. Ён напусціў на яго ўсялякія няшчасці. Уся жывёла ў яго падохла. Дамоўка яго згарэла. Жонка і дзеці яго паўміралі. Ён астаўся адзін як стаіць, без нікога і без нічога. Так, як я цяпер,— павысіў ён раптам голас.— І ўсе сябры ад яго адварнуліся. І страшная хвароба апацавала яго. Навалілася на яго гора такое, якое чалавеку вытрымаць цяжка.— Ён усё павышаў голас. Мішурын бачыў, што яму проста-такі асалода разварушваць і свае, і чужыя думкі аб страшэнных пакутах чалавека. Здавалася, што здзекуецца сам з сябе.— Пошасць ішла на ўсіх людзей ад яго хваробы. Усё цела яго набілася на раны, і з іх ліўся гной. Чалавек гэты нават сам для сябе прасмерд. Яго загналі ў нейкі выгараджапы ад людзей катух, і ён там сядзеў і чэрапам з гліняпага гаршка абскрэбаў гной з сваіх ран. Ён ведаў, што гэта бог яго так карае, але не пакінуў маліцца богу, і хваліў бога, і не ўзняў слова на бога. Бог за гэта вярнуў яму ўсё: і здароўе, і сілу, і маёмасць, і багацце, і ў доме новым, яшчэ лепшым, як раней, ён пачаў жыць, і жывёлы меў больш і жонку лепшую ўзяў, як была тая, што памерла, і дзеці ў яго другія нарадзіліся, якраз гэтулькі, колькі было тых, што памерлі. І гэта ж тысячы год гаворыцца людзям, і няўжо ніхто не падумаў ні разу, што не можна так гаварыць чалавеку, бо гэта вялікая няпраўда. Калі вы мне казалі, што новай сям'і я, можа, з прычыны сваіх год, не завяду, то мне як ланцуг на душу ўсклалі. Божа мой, божа мой... Сама што ўзнімаўся на ногі. Прыеду я адкуль, а ён выбежыць насустрач і кідаецца камя распрагаць. Каб яго не кідаць у скруху, я дам яму за паводы патрымацца, ён рад, ходзіць за мной следам, распытвае пра ўсё і сам мне свае дзіцячыя справы расказвае. Усё яму хацелася ведаць — а чаму тое, а як гэтае. Пакуль ён быў жыў і пры мне заўсёды — ну, быў у мяне сын. А цяпер, калі яго, замучанага, вырвалі з маіх рук і штурнулі вобземлю, аж стукнула як каменем у дрэва, дык які ж я пасля гэтага Цвірка з мястэчка Сцяпурак? Я ўжо больш не прыеду дадому, ён больш не выбежыць мне насустрач. Каб я завёў другую сям'ю і каб зноў вярнулася да мяне маё жыццё — і каб дом новы, і каб хлеб свой, і каб зноў сын малы выбягаў мне насустрач, дык у

01 доме я магу і другім жыць, на кані я магу і другім ез-
 02 дзіць. А дзіця маё — той жа жыў, глядзеў на свет, ведаў,
 03 што я яго бацька! Дзіця будзе другое, а не тое, якое мела
 04 пакуту, і пакута гэтая асталася на векі-вечная, бо яна
 05 была і ніхто ўжо не зробіць так, што яна не была. А камі
 06 так, дык і гнойныя струпы ніколі з мяне не злезуць, хоць
 07 бы я быў здаровы і хадзіў у блішчастай мапішцы. Так
 08 яно ўжо мне будзе. Ніхто ўжо не анукае мяне. Увосень
 09 адрастае атава такая ж самая, як і ўвесну зялёная трава.
 10 Але над ёю і вецер халодны, і імгла хмурная. Усё бывае
 11 толькі раз на свеце. Так мне прыйдзеца і веку дажываць
 12 са сваімі струпамі і балячкамі.

13 — Дык што ж табе цяпер асталося на свеце?

14 — Што мне асталося на свеце? — Антон Цвірка змоўк.

15 — Тое, што сказаў Мішурын, захапіла яго знянацку. — Мне
 16 цяпер усё роўна, ці жыць буду, ці не. Але толькі каб далі
 17 мне ў рукі таго самага, што шпурпуў вобземлю маё дзі-
 18 ця. Я яго не забіў бы адразу, а ён у маіх руках даходзіў
 19 бы дзёп тры. Я з яго дастаў бы душу так, каб ён чуў, як
 20 смачна з душой развітвацца. Каб ён бачыў над галавой
 21 сонца і каб ведаў, што яно ўжо яму чужое. Каб ён яшчэ
 22 пажыў крыху ў магіле. Каб з яго ўсё выварочвалася і
 23 каб за жывую галаву яшчэ ўсё парвалася на кавалкі. Без
 24 гэтага я не памру. Дзеля гэтага мне яшчэ асталося жыць.
 25 Я хацеў бы бачыць, як яго нямецкія шчаняты курчацца,
 26 здыхаючы ў яго на вачах, і каб ён не мог сарвацца з мес-
 27 ца, каб падбегчы да іх. Ніякай літасці мая душа ўжо не
 28 мае. Я акамянею яшчэ больш, і ніхто мне нічога не зро-
 29 біць. Хоць бы каб увесь свет крычаў мне ў вушы, што я
 30 не чалавек, дык я ўсім ім на гэта скажу — вы самі не
 31 людзі.

32 Антон Цвірка ажыў. За гэты час, пакуль гаварыў, ён
 33 так з'іначыўся, што Мішурыну не верылася, што гэта той
 34 самы, які п'ядаўна яшчэ, як ціхі вар'ят, стаяў на хмыз-
 35 нячнай дарозе. Ён выгаварыўся, выказаў тое, што так не-
 36 спадзявана нарадзілася ў ім, жыло і ўсё больш брала пад
 37 сваю ўладу ўсю яго істоту. Твар яго пачаў укрывацца
 38 жывымі рысамі. Вочы страцілі сваю зямлістую цьмя-
 39 насць. Ён пачынаў ісці раўнейшай хадою, як быццам бы
 40 і сапраўды быў перад ім такі пункт, куды яму няйпачай
 41 трэба было дайсці. Мішурыну стала весялей быць з ім.
 42 Ён бачыў, што знайшоў сабе спадарожніка. Спадарожнік
 43 гэты ведаў дарогу. Ён ведаў усю мясцовасць і неўзабаве

пачаў называць паселішчы, якія яны абыходзілі стара-
ною. Ён ведаў усе лясы і дзе якая ішла дарога. Ён пачаў
расказваць, што калісьці бываў тут усюды, праўда, не
далей Слуцка. Ён вёў Мішурына патайнымі дарогамі,
паплавамі без дарог і сцежак, кустамі, хваёвымі лясамі
і лагчынамі паміж узгоркаў. У адным месцы ён сказаў,
што тут недзе павінна быць дробнае азярцо, якое называ-
ецца Сіні Лужок. Калі яны ўвайшлі ў лог паміж ядлоў-
цавых зараснікаў — і сапраўды там было азярцо. Невялікі
круг балота, падсохлага ад сонца і ветру, і вада, не зусім
чыстая, але і не стаячая. Вузенькая, на скупы крок, ру-
чаіна плыла праз гэтае малюсенькае возера. Аер шапацеў
пад ветрам, матыль тросся над самай вадою, і абзывалася
ў траве птушка. Была тут вялікая цішыня і бязлюд-
насць.

16 — Божа мой,— сказаў Цвірка.— І той самы імшыс-
17 ты камень над самай вадою. Я тут дваццаць пяць год не
18 быў. Я тут начаваў, як у тую вайну ехаў на выгнаанне.
19 Праўда, даехаў быў толькі да Слуцка і там перачакаў
20 вайну. Я быў тады малады хлопец... Каб ты ведаў, бра-
це, канчаюся з голаду.

І тое, што ён хацеў есці і што сказаў Мішурыну «ты»,
сведчыла, што гэты чалавек уваходзіць у сваю каляіну.
Мішурын быў рад. Яны з'елі ўвесь хлеб, які быў у Мішу-
рына. Мішурын купаўся ў азярцы. Наглядзеўшыся на
яго, Цвірка доўга адмываў свае рукі, і твар, і ўсю галаву.
І тут дачакаліся часу, пакуль сонца не пачало спускацца
да свайго заходу. Тады яны зноў пайшлі, трымаючыся
блізасці старой Маскоўска-Варшаўскай шашы. Перад імі
была Случчына.

Скрозь гнулася каласамі ў зямлю, як сцяпа, жыта.
Падыходзячы бліжэй да шашы, яны бачылі непахаваныя
яшчэ трупы людзей і непрыбраныя абломкі машын. Не
дайшоўшы яшчэ да былой Піліпаўскай пагранічнай заста-
вы, яны ўбачылі, як плазам ляжалі на самай дарозе і на
яе абочыпах немцы. Іх было з паўсотні. Цвірка не мог
адарвацца ад гэтага месца. «Хоць бы адзін жывы яшчэ
быў». Але яны ўжо смярдзець пачыналі. Тут, відаць, су-
тычка была дзён некалькі да гэтага. Яны або ўсе былі
перабіты, або не паспелі пахаваць сваіх мерцвякоў. Мі-
шурын спяшаўся адысціся далей як мага — ім трэба было
пачаваць у полі ці ў лесе. Яны дайшлі да хвойнага лесу.
Спалі, лёгшы плячыма адзін да аднаго, і ўсталі з рас-

світаннем. І Мішурын, і Цвірка, абодва яны, ірваліся хутчэй дайсці да таго месца, куды Мішурыну сказаў Вялічка: Ужо тут недалёка была паваротка з шасэ на Цімкавічы. Так выкірэўваў маршрут Цвірка. Вайна ўжо адышла далёка на ўсход. На шасэ было ціха ў гэты час дня і, здавалася, пуста. Града хмызнячага зарасціку ішла ў гэтым месцы паўз дарогу. Гэтым хмызняком, вельмі блізка ад дарогі, яны і ішлі. З гадзіну сапраўды на дарозе было пуста. А пасля загулі ў іх за плячыма машыны. Іх было тры. У перадняй відны былі праз шкло тры ці чатыры салдаты. У задняй таксама былі салдаты. У сярэдняй побач шафёра сядзеў салдат, а за ім пара, мужчына і жанчына. Мужчына быў у вайсковай адзежы. Гэтая сярэдняя машына зменшыла ход і стала, спыніўшы і сваю заднюю машыну. Перадняя ад'ехалася і таксама стала. Салдаты выйшлі з машын. Дарога была пустая. Ранішняе сонца ляжала на ёй, і з поля цягнула свежым і чыстым ветрам. Вылезла з свае машыны і пара, мужчына і жанчына. Салдат выскачыў раней і трымаў дзверцы, пакуль яны вылазілі.

Мішурын і Цвірка ляжалі ў кустах, стаіўшыся. Ад дарогі яны былі ўсяго за некалькі крокаў. І ці гэта здалося Цвірку, ці гэта і сапраўды было так, але дзверцы ў машыне трымаў той самы салдат, які шпурнуў быў вобземлю яго пажывое дзіця. Хоць яны ўсе і вельмі падобны адзін да аднаго, але гэта той! Цвіркаў твар набялеў. Вачэй сваіх ён не зводзіў з салдата.

Жанчына прыклала далоню да лба і акінула вачыма шырокі слуцкі далягляд. Твар яе быў вясёлы. Лёгкімі крокамі шчаслівага чалавека яна падышла да абочыны. Пячаць як бы здзіўлення была ў яе вачах. На зялёнай абочыне многа было палявых кветак: дробная цантурка, і малачайнік, і рамонак. Гуллівым рухам рукі яна сарвала некалькі кветак і прыклала да свайго носа, пасля сцёбнула ім на руцэ свайго мужчыны. Ён усміхнуўся, і яна яму. Салдаты закурылі і пачалі размінаць ногі каля сваіх машын. Шчаслівая пара трымалася разам, мужчына пешта тлумачыў жанчыне і паказваў рукой удалечыню. Іх незразумелыя словы выразна даходзілі да вушэй Мішурына і Цвіркі.

— Ох, каб тут кулямёт,— шаптаў сам сабе Мішурын, прыпадаючы яшчэ ніжэй да зямлі пад кустом.

Неўзабаве ўсе зноў селі ў машыны, знаёмы Цвірку

с) салдат паслужліва зачыніў дзверцы. Машыны рушылі.
 Тоўхарт паехаў далей у сваю жаданую мэту.
 — Ты бачыў, якая яна шчаслівая, — шаптаў Мішурын.

Цвірка ляжаў тварам у траве, і раптам плечы яго страсянуліся. Можна сказаць, што шчаслівая немка даяла свядомасць гэтых двух чалавек да канчатковай яснасці, быццам толькі цяпер іх вочы да канца раскрыліся на тое, што адбылося за ўсе гэтыя дні.

— Божа мой, божа мой, — прастагнаў Цвірка.

Страшны цяжар душыў яго. Ні з чым непараўнаны смутак ірваў яго душу. Яго апанавала прага вярнуцца назад і хоць апошні раз зірнуць на попелішча роднага дома. Там, можа, ён убачыць яшчэ які-небудзь уцалелы куст або хоць камень, знаёмы з даўняга часу. А пасля гэтага — пяхай сабе і памерці.

—Пятый-раздел—

I

Пажар калісьці з'еў Блецкаў сад, і толькі некалькі вішань расло цяпер пры цяперашняй яго хаце. Навокал было прасторна і гола. Расла трава, стала штосьці пакштальт выгану, дзе хадзілі пасёлкаўскія гусі. Ад іншых дамоў хата стаяла наводдалек. Яна была вельмі відна адусюль, і гэта было вельмі невыгодна Адаму. У яго было такое пачуццё, што і ўся сярэдзіна хаты відна знадворку і здалёку. Ён баяўся. Праляжаўшы першы дзень у цёмнай клетцы, адгароджанай у сепцах дошкамі, ён на другі дзень яшчэ да рассвітання выбраўся ў лес з торбаю хлеба і сала. Ён далёка адышоўся лесам і ў вялікай гущыні ўвабраўся ў нейкае імшыстае прыбалочанае логаваішча, цэлы дзень то еў, то драмаў. Да ночы ён выпусташыў цэлую торбу. І так праходзілі яго дні. Начамі, без эгію, ён і Ксавэр падоўгу гаварылі пошпакам. За гэтыя часы ён душэўна зблізіўся з бацькам, і абодва яны былі сталыя і задумёныя. Ніводнага пустога слова, і ўсё на высокай струне, у бесперапыннай напружанасці. Пакрысе ён увёў бацьку ў курс сваіх спраў і абавязкаў, і Ксавэр Блецка ўжо да канца ўвераваў у сына. Ён ужо ведаў, што ў таго ў лесе, на той бок млына, схаваны сігнальныя ракеты, якія ён атрымаў непадалёку ад Брэста, з'явіўшы-

ся да чалавека, да якога меў пароль. У адну з начэй яны ўдвух з бацькам хадзілі ў тое месца і знайшлі ракеты і перахавалі ў бліжэйшае месца.

І абодва яны пачалі баяцца, каб усё не зацягнулася. Гэта будзе жах так доўга чакаць. Барапі божа, каб не чакаць год. Як жа тады будзе зімой жыць?

Дрэнна было тое, што Адам не мог разгледзець добра ўсё, што тут набудавана стала за ўсе гады. Але ён пачаў спадзявацца на бацьку, і яму стала спакайней. Бацька яму раскажаў, дзе стаіць машына-трактарная станцыя, дзе база з гаручым, дзе майстэрні, дзе бровар і лесапільня, і скурапы завод, і склад з віном тутэйшага бровара, і рамесніцкія арцелі, і калгасны цэнтр, і кааперацыйная база, і малочны завод са сваім складам. Дзе бліжэйшы элеватар, нават сталярні і пункты, дзе марынуюць грыбы. Гэтыя кааперацыйныя пункты якраз і былі пад Блецкавым ведамам. Адам стараўся ўявіць сабе з бацькавага расказу, дзе ссыпана калгаснае збожжа і колькі яго. Так праходзілі ночы ў заклапочанасці. І кожны раз, пад дзень, калі Адам выбіраўся ў лес, абодва яны павольным шэптам даканчвалі тое, што не было дагаворана ўночы. І так гэта ўсё было ў іх глыбакадумна і стала, што як быццам бы яны рыхтаваліся не да страшнага злачынства, а міршым парадкам рабілі сваю ўласную хатнюю справу.

І кожнае з таго, што пазываў Ксавэр Блецка, не толькі невядомае Адаму ў тыя гады яго маладосці слова «элеватар», а нават «смалярня», «бровар», «маслазавод», усё гэта калола яму душу, бо нічога гэтага тады не было, калі ён пакінуў свой куток і панёс па ім свой смутак у чужую Германію. І хоць да канца не было ў яго веры, што ўсё вернецца такое, якое было і што застыла ў яго душы без руху, як яго адзінае жадаанне, але была ў яго падзея. Таксама як не падумаў ён, што прайшлі гады і ён сам пастарэў і Марыпа ўжо не тая, як была тады. У яго была прага хутчэй яе ўбачыць, і не можна было. У душы яго шчымела, усё гняло яго, але перад бацькам ён трымаўся і не падаваў прычыну таму падумаць, што не такі ён упэўнены, як здаецца. Нарэшце настаў дзень, калі скончыліся яго трывогі, гэты дзень быў дваццаць другога чэрвеня. Ён быў такі асцярожны, што нават пасля таго радаснага яму моманту і начаваў дзве першыя ночы ў лесе.

Даходзілі спачатку ўсялякія чуткі. Гаварылі, што пібыта Чырвоная Армія разбіла дзесьці на граніцы немцаў, і гэтая чутка, якая была жадааннем усіх павакольных людзей, як бы кінула яго ў магілу. А што, калі так усё і скончыцца? Ён бачыў, што бацька таксама ўныў душой. Моўчкі яны чакалі. Нарэшце зноў найшло ім прасвятленне. Першыя нямецкія самалёты з'явіліся над гэтым кутком на рассвітанні дваццаць чацвёртага чэрвеня. Ужо тут ішлі першыя патоўпы выгнанцаў з захаду і трапляліся невялікія вайсковыя групы. Надыходзіў момант убачыць яму Марыну.

Сонца падымалася ўжо даволі высока, калі Марына, з рукамі і прыполам у зямлі, увайшла з агарода ў дом. Яна зазірнула ў бакоўку і ўбачыла, што Настачка яшчэ спала тварам у падушку. Відны былі з-пад коўдры толькі густыя яе валасы, абы-як заплеценныя ў дзве кароткія касы, растрапаненыя і ўскудлачаныя. Яе цёмныя валасы толькі нядаўна пачалі запускаць у косы. З вялікім смуткам Марына стаяла над гэтай малой галавой і пасля не вытрымала і дакранулася лбом да Настаччыных валасоў. Густавалася галава зварухнулася, сонны твар з заплюшчанымі вачыма паказаўся з-пад коўдры. Рысы твару яшчэ спалі, але ўжо білася праз сон усмешка. З усмешкі і пачынаўся дзень для гэтай малой дзяўчынкі. Вочы яе расплюшчваліся, але усмешка ўсё больш завалодвала тварам, і была яна з найўнай і мілай дзіцячай хітрасцю. Гэта можна выказаць такімі словамі: «Вось бачыце, якая я важная і патрэбная вам усім і якая я цудоўная ваша Настачка. Хоць я яшчэ і сплю і хоць для вас усіх дзень даўно пачаўся, аднак жа гэта ўсё не тое, калі я сплю. А вось калі я ўстану, тады пачнецца ўсё так, як трэба і важна вам. І інакш быць не можа. І нічога на свеце інакш не зменіцца. І гэта вельмі добра. І кепскага нічога не можа быць ніколі». Сон ужо сышоў з твару, рысы яго ўжо жылі шчасцем таго, што ўсё такое, якое яно ёсць. Ужо анізвання не было не толькі спу, але і дрымоты, а вочы былі ўсё заплюшчаныя. Настачка прыкідвалася, што яна спіць. Мілым свавольствам пачаўся дзень.

— Ну добра, — сказала Марына. — Калі ты спіш, то я пайду. Паспі сабе.

Але Марына не пайшла. У такія моманты кожная маці пераймае шмат што ад свайго дзіцяці. На Марыніным твары ляжала такая ж дзіцячая хітрасць, як і ў Настачкі.

Толькі што Марына скончыла гаварыць, як Настаччыны
рукі ўскінуліся ўгару і ўся яна павісла на Марыні-
най шыі.

— Паднімай! — закрычала Настачка, але ўжо ў па-
ступны момант выскачыла з пасцелі і, яшчэ не асвойтаў-
шыся ў святле сонечнай раціцы, пачала адзявацца. Ма-
рына стаяла над ёю з болем душы, што ўсё гэтае жартаў-
лівае Настаччына ўставаанне з пасцелі, якое толькі што
адбылося так, як адбывалася заўсёды, кожны дзень, ужо
не тое самае, як заўсёды. Сёння гэта ўжо толькі так сабе
і ўжо гэта непатрэбна. Усё скончылася. Іншы змест на-
поўніў усё жыццё, і яго не абмінеш, і трэба праз яго прай-
сці. І раптам і Настачка ўспомніла, што ўсё ўжо не так,
як было кожны дзень, і выгляд яе стаў вінаваты, быц-
цам яна зрабіла злое свавольства. Яна змоўкла, закла-
пацілася хутчэй адзявацца і шпарка прагаварыла:

— Мама, вайна ўжо скончылася?

А гэта пачынаўся толькі трэці дзень вайны. «Што ад
яе хаваць праўду?! Можна, ёй прыйдзецца ўведаць гэтую
страшную праўду так, як мільёны людзей раней не ве-
далі яе». Марына сказала:

— Сёння на світанні нямецкі самалёт лятаў над
замі.

— А бомбы не скінуў?

Але ў гэты момант хлынуў недзе над галавой пяроў-
ны гул і пачаў тузацца з вышыні. Зашпільваючы яшчэ
сукенку, Настачка следам за Марынаю кінулася на двор.
Нямецкі самалёт ляцеў зусім нізка, здавалася, што ён
зараз зачэпіцца за вяршаліны бяроз. Відзёп быў на ім
чорны знак, падобны на павука. Здавалася, што гэта яго
вока, якім ён углядаецца ва ўсё, над чым ляціць. Нас-
тачка і Марына стаялі, прытуліўшыся да сцяны свайго
дома. Напроці сябе, пад клёнам, Настачка ўбачыла свай-
го дзеда Максіма Астаповіча і з ім Ксавэра Блецьку.
Абодва яны стараліся хутчэй дакурыць свае паняросы.
Гул пачаў аддаляцца. Астаповіч паспрабаваў выйсці
з-пад клёна, як раптам усё неба ўкрылася новай хваляй
гуду. Усё раўло і тузалася.

Многа кругоў яны зрабілі пад гэтым кутком. Яны
адляталі назад і ізноў варочаліся. Вельмі можна быць,
што іх цяглі сюды два каміны бровара. Блецька стаяў
з белым тварам. Хто ведае, можа, ён у гэты момант пера-
жываў пакуту страху перад занадта вялікімі памерамі

61 таго, што пачалося. Ёсць патуры такія, што баяцца гуч-
62 нага злачынства. Ціхом ён можа зрабіць табе што хочаш.
63 Можна, Блецька думаў, што занадта шырока і далёка ўсё
64 пачалося? Ён яшчэ ззамаладу шукаў сабе аселішча на
65 адзіноце. Пасля ён спаліў дом, баючыся, што пасля таго
66 забойства на яго глядзяць людзі.

67 — Божа мой, божа, што гэта будзе,— сумна сказаў
68 Блецька, выходзячы з-пад клёна.

69 Ён бачыў, як Максім Астаповіч нейк раптам асунуўся
70 і шіжвня палова яго твару страсянулася.

71 — Бяда прыйшла,— сказаў Астаповіч.

72 — Бяда, вялікая бяда і гора наваліцца,— адказаў
73 Блецька.

74 Настачка чула гэта, і сэрца яе запыла: за свой век яна
75 яшчэ ні разу не чула, каб дзед Максім Астаповіч хоць
76 раз калі казаў, што бяда прыйшла.

77 — Калі што будзе страшнае, дык хіба трымацца ра-
78 зам трэба будзе,— сказаў Астаповіч.

79 — Разам, толькі разам,— адказаў Блецька.— Адзін
80 пры адным трэба будзе трымацца, добра ты кажаш.

81 — Каб гэта праўда, што Адам твой недзе ходзіць, ды
82 каб яго бог дадому прынёс, то ў такі час было б добра
83 табе. Ты ўжо ў гадах,— шчыра спачуваў Блецьку Аста-
84 повіч.

85 Блецька на гэта нічога не адказаў. Ён яшчэ доўга так
86 стаяў моўчкі і, гледзячы на Настачку, абазваўся ціхім
87 голасам, і сапраўды многа жалю было ў яго слове і
88 тоне:

89 — А гэтае дзіця? Што тады з ёю рабіць прыйдзецца?
90 Гэта была тая мера, што перавысіла берагі Астапові-
91 чавай пакуль што яшчэ раўнавагі.

92 — Зойдзем у хату,— сказаў Астаповіч.

93 Яны ўвайшлі, і Блецька моўчкі сеў. Нешта яму не
94 гаварылася. У гэтыя хвіліны ў яго думках узнікалі па-
95 асобныя карціны ім пражытага за ўсё жыццё. Ніколі ра-
96 ней так з ім не было. Можна сказаць, што ён добрага
97 паўдня прасядзеў у Астаповічавай хаце, быццам бы сам
98 не свой. Наглядальны чалавек адразу сказаў бы, што яго
99 нешта мучыць, можа, нават часамі цяжкае прыгнечанне
100 кладзецца на яго душу. Астаповіч усё стараўся пачаста-
101 ваць яго, у некаторай меры з прычыны таго нядаўняга
102 яго пачастунку ўночы, а найбольш з свае шчырасці.
103 Блецька нічога ў рот не ўзяў і не параіў піць і Астапо-

вічу: не такі час настаў. З Пастачынай галавы не вы-
ходзілі яго словы аб бядзе і горы. Ахопленая трывогай,
яна выйшла ў памежны пакойчык і стала глядзець на
маленькі вазончык, як на жывую істоту. Вазончык стаяў
на акне. Пасля яна выйшла на двор, і як бы адчуванне
таго, што ўсё навокал яе мае зусім іншы сэнс, чым ёй
раней здавалася, апанавала яе душой. Яна доўга стаяла
сярод усяго таго, што заўсёды было ёй тым непаруш-
ным светам, праз які яна ўяўляла ўсю астатнюю рэшту
свету.

II

Перш за ўсё гэта была тая яе сапраўднасць, на якую
мерылася ўсё, што дзе-небудзь магло існаваць. Гэта быў
ноўны яе свет. Ён складаўся з усяго шматлікага, што
мела сваё ўласнае жыццё. У гэтым годзе мела сваё жыццё
высокая метлаватая травіна. Нейкім чынам яна прарасла
праз кучу дробнага камення, пазбіранага дзедом Максі-
мам Астаповічам на полі і складзенага ля брамы. Далей
раслі два дубы. Адзін быў тонкі і высокі, другі, як рас-
казваў дзед, у сваёй маладосці зламаўся і рос нізка і
раскідзіста. Быў вялікі камень, аброслы кругом травой,
непадалёку ад сцежкі пад Блецькаву хату. Гэты камень
быў выдатны тым, што на ім раз сядзеў і грэўся на сонцы
каршак. На ўзлессі, вышэй за ўвесь лес і за кусты пад
ёю, стаяла старая хвоя. Яна вызначалася тым, што калі
заходзіла сонца, кожны раз хвоя стаяла, як у золаце, на-
ват і тады, калі сонца ўжо не відно і лес спяхмурнее.
Тады дзед Максім Астаповіч заўсёды казаў, нават тады,
калі лес трашчаў пад ветрам:

— От жа, цішыня якая!

Зусім блізка ад таго вялікага каменя была дробная
і сухая паплаўная купіна. Пад ёю жылі рыжыя мурашкі.
У бярозе было дупло, дзе жылі птушкі. Увосень вецер
атрасаў з яблыні пачарнелае лісце. Уначы аж з-пад
коўдры ў пасцелі чуўся грукат вадзянога млына, і тады
здавалася, што вельмі добра было б пайсці туды і стаяць
папацёмку на мастку. У познюю восень вада пад мастком
чыстая і халодная. У агародзе на ўзмежку цвіло «бабіна
лета», і калі нападае першы мокры снег і няма марозу,
аблепленыя снегам блакітныя кветкі, дробныя, як іскры,
цвітуць сабе. Тады дзед Максім Астаповіч прыясе ў хату
мокрую кветку і скажа:

— От жа, мой божа, снег пападаў, а яно цвіце.
 У хаце па акне стаяў вазончык. Гэта быў малюсенькі
 дубок. Максім Астаповіч прынёс жолуд і сказаў ёй:
 — Пасадзі ў зямлю, што з гэтага будзе.
 Усё гэта і незлічонасць падобнага абкружвала яе ма-
 лую, і цяпер здавалася, што ўсё гэта стала як да часу.
 Інстынкт у чалавека аднолькавы, ці то стары чалавек, ці
 то дзіця. У дзіцяці інстынкт астрэйшы. Настачка стаяла
 адна сярод гэтага свайго свету. У гэты самы час сама-
 лёты зноў паляцелі і пачалі абстрэльваць з кулямётаў
 усю шырокую мясцовасць. Пасля гэтага, за паўгадзіны
 да заходу сонца, у поўным бязлюддзі ўсюды павокал, па
 той бок лесу, што пачынаўся поблізу Астаповічавага до-
 ма, сеў парашутны дэсант. І ніхто тут пра гэта не ве-
 даў. Пачынаючы з гэтага моманту і аж датуль, калі сон-
 ца спусцілася за лес, панавала цішыня. І зародак нейкай
 падзеі закрануўся ў душы людзей. Але як толькі патапу-
 ла сонца і змрок згусціўся, зноў, як навісь гора, паплыў
 страшны і агідны гул, створаны дзесьці ў Германіі. Нем-
 цы ляцелі адтуль, дзе зайшло сонца. Яны рабілі кругі ў
 небе, і гэта цягнулася доўга. Ужо зусім сцямнела. Вы-
 свецілі зоры. Захад сцьмеў. Тады недзе далей (цяжка бы-
 ло адразу пазнаць, у якім гэта было месцы) узляцела
 ракета. Тутэйшыя людзі не ведалі, што гэта такое. Не
 прайшло і двух хвілін, як зноў там жа ракета. І ў той
 жа момант людзям стала ясна, што вайна ўжо тут. Недзе
 ў тым месцы, дзе двойчы ўзвілася ракета, грунуў страш-
 ны выбух. На некалькі секунд гул у небе патапуў у ім.
 Усё наветра тузанулася густой хваляй. Настачка прыціс-
 нулася да Марыны і асталася так. Пасля гэтага пачаліся
 выбухі ў іншых месцах. Павіс нейкі агонь над дрэвамі
 і дамамі, і ўсё ўсюды вырысавалася ў чырвоным святле.
 Усё стала відаць лепш, як у ясны дзень. Рэльефна выры-
 соўвалася кожная хвоя і кожны дуб. Відна была тая хвоя
 на ўзлеску, на якой заўсёды ў часе заходу ляжала сонца.
 І два дубы відны былі, і дахі дамоў, і комін завода. Усё
 гримела, ірвалася і калацілася. Праз пяць хвілін пад-
 няўся агонь з зямлі ў некалькіх месцах. На зямлі льяга
 стала заўважыць хвойную іголку. Трыма палосамі агонь
 ішоў сюды, дзе стаяў Астаповічаў дом. Дзікія крыкі
 жанчын і дзяцей чуліся з вогнепапага пекла. І вялікі па-
 тоўп бег адтуль сюды. І вось ужо тут, зусім блізка, агонь
 раскалоўся надвая рухавым чорным слупам, які ўзляцеў

1 Угару і гайдануў сабою ўсё. Марына схапіла Настачку за
 2 руку, і яны набеглі, самі не ведаючы куды, але і там, ку-
 3 ды яны беглі, пачынаўся грымучы агонь. Яны зпоў вяр-
 4 нуліся пад свой дом, які стаяў як на выспе сярод вогнен-
 5 нага мора. Настачка ўбачыла, што лісце на клёнах каля
 6 дома пакурчылася. Плынь гарачага паветра ішла сюды і
 7 біла горача ў твар. Хвоя, на якой ляжала вечарамі соп-
 8 ца, яшчэ ўсё была відна. Раптам яна хістапулася. Агонь
 9 і чорны слуп схапілі яе, ірванулі, загойдалі. Праз не-
 10 калькі секунд яна стаяла без вецця і голля, адзіп толькі
 11 ствол, абсмалены і пагнуты к зямлі. Скончана, ужо не
 12 будзе на што лажыцца вячэрняму сонцу. Грымучы трэск
 13 разарваў і скрышыў тыя два дубы. Лісце на іх тлела.
 14 Настачка ўбачыла, што ўжо пяма на свеце і той метла-
 15 ватай травіны над каменнямі. На каменне падаў чорны
 16 гар. Вядомы Настачцы свет канчаўся і тлеў.

17 — Зараз загарыцца наш дом,— сказала Марына, дзі-
 18 ка азіраючыся. Яна шукала вачыма таго месца, дзе льга
 19 было б выйсці з агню. Здавалася, што гэтага месца няма.
 20 Патоўп пачаў запаўняць сабой месца каля дома. Гэтыя
 21 людзі сталі бездапаможныя. Пад імі панавала нябачаная
 22 імі раней навала педзе з прастору таёмнага ўжо цяпер
 23 неба.

24 — Дзе цяпер наш тата? — шаптала Настачка, не ад-
 25 рываючы вачэй ад Марынінага твару і чакаючы ў ім са-
 26 бе ратунку.

27 І раптам сярод усіх тут з'явіўся аднекуль Максім Ас-
 28 таповіч. Ён быў без шапкі, вусы няроўна звісалі ўніз.
 29 Лысіна здавалася вельмі ружовай. Увесь яго выгляд быў
 30 такі, быццам ён прыбег аднекуль.

31 — Трэба выходзіць у лес! — крыкнуў ён сярод кіпу-
 32 чага патоўпу.

33 Вялікая радасць чуць яго голас ажыла ў Настачцы і
 34 Марыны.

35 — Кругом агонь! — адказалі яму сотні ўтрапёных
 36 галасоў.

37 — Праз агонь! — крыкнуў Астаповіч.— Марына, На-
 38 стачка, вы тут?

39 — Тут! Тут!

40 — Там агонь слабейшы! Туды! Трэба моцна бегчы!
 41 Настачка, бяжы да мяне!

42 Ён схапіў Настачку на рукі і шпарка рушыў кудысьці
 43 ў яспую прастору. Увесь патоўп ішоў за ім. З кожным

крокам п'якло ў твары больш. Астаповіч прытуліў Настачку тварам да сваіх грудзей і пабег. І ўсе пабеглі за ім. Хвілін пяць яны беглі ў вялікай гарачыні. Астаповічу здавалася, што адзежа на ім пачынае тлець. Настачка як бы заспявала пейкую страшную песню. Гэта была адна толькі пота: а-а-а-а-а... Гэта яна плакала, закрываючы рукамі шчокі ад гарачыні. Пасля гарачыні скопчылася. Астаповіч выбіваўся з сіл. Ён пайшоў цішэй. Стала цяжэй. Якое н'часце бачыць цяпер павокал сябе змрок почы! Вось перад імі ўжо доўгачаканая сцяна хвояў. Чырвоныя водбліскі ўспыхвалі на тоўстым стволі. Ён паставіў Настачку на погі і павёў за руку яшчэ цішэй.

— Дзе наш цяпер тата? — раптам сказала Настачка. (Астаповіч маўчаў.) — Можна, мы свайго тату больш не ўбачым? (Астаповіч узяў выгляд, што вельмі пільна ўглядаецца, куды ісці.)

Свайёй дзіцячай душой Настачка адчула, што прыйшла новая пара ў яе жыцці. І, як сумнае развітанне з мінулым, яе ахапіла жаданне вярнуцца назад і, можа, яшчэ ўбегчы ў дом. Яна гэта выказала так:

— Я не выцесла з дома той вазончык.
Астаповіч узрадаваўся такому павароту гаворкі.

— А нашто яго выносіць?
— А ён там высахне. Не будзе каму яго паліваць.

А на дварэ ён рос бы пад дажджамі.

— Прывыкні, Настачка, да думкі, што дом наш згарыць разам з вазончыкам. І каб на дварэ быў — і там згарэў бы ад гарачыні.

— Мы ўжо бежанцы?
— Бежанцы. Цяпер мы пойдзем дарогай проста на ўсход.

І ён павёў усіх лесам да таго месца, дзе лес загінаўся к гасцінцу і на некалькі кіламетраў ішоў паўз яго. За сабой ён чуў прыглушаную хаду вялікага натоўпу, і гэта раптам пачало рупець яму: як быццам ён усіх вядзе. Як гэта так выйшла? Мусіць, не трэба, каб так было. Ён нават не ведае, куды самому ісці, а не так, што каб выведзіць на дарогу гэтулькі людзей. А людзі ішлі за ім. У такія моманты кожнаму вельмі лёгка стаць якім-бы там ні было правадыром, даволі толькі сказаць хоць якое ўпэўненае слова, і ўсе пойдучь за ім. Яны ўжо ішлі гасцінцам. Сцяна лесу была ўжо цёмная, на дарозе трапяталіся яшчэ водбліскі. І вось перад усімі людзьмі на да-

розе наказаліся немцы. Гэта і быў той самы дэсант, што перад вечарам сеў поблізу.

— Назад! — закрычаў немец ломанай рускай мовай. — Быць на месцы! Ісці з бальшавікамі? Назад!

З-за дрэў грукнуў адзін толькі залп, і некалькі чалавек, абліваючыся крывёй, упалі на зямлю. Астаповіч, які ішоў з Настачкай наперадзе, бачыў гэта, але не да таго яму было, каб падлічыць, колькі людзей упала. Прага ратунку ахапіла людзей. Усе беглі назад. Следам за ўсімі, зноў схапіўшы Настачку па рукі, ішоў Астаповіч. Нагамі ён ледзьве клыбаў. Боязь таго, што ён упадзе, апанавала яго. Абы-толькі абыякавасць да ратунку не з'явілася! Абы-толькі каб не страцілася воля і імкненне! Ён прыціскаў да сябе Настачку і думаў, што скончылася яе шчасце жыць на свеце. Пачынаецца тое, былое, пра што ён думаў, што яно больш не вернецца. І свядомасць свае віны перад Настачкай страшным смуткам здупыла яго. Ён быў несправядлівы да яе: ён думаў, што жыццё будзе ёй вечным святам, і не меў да яе такога вялікага замілавання, якое з нічым непараўнанай сілай выбухнула цяпер і заўладала ім усім. Ведаў ён, што ўжо ўсё роўна, ці астанецца дом, ці згарыць. Не ў доме было самае важнае. За некалькі гадзін напоўнілася мера жыцця. Прышла вялікая пакута. І хто прынёс яе, і за што? Усе дайшлі да месца, дзе канчаўся лес. Пажар утаймоўваўся. Рабілася цямней. Якая жаданая стала цяпер яму цемь ночы! Упачы не ўбачыць чалавека злая сіла. Ужо агонь не трашчаў, і толькі ўспышкі яго ўскідаліся шырока і зноў ападалі. Натойп стаяў у страшным маўчанні. Раптам гэтае маўчанне разарваў моцны енк жапчыны:

— А ляжыш ты там недзе, прабіты кулямі!

І растрапаная жаночая постаць кінулася праз увесь натоўп туды назад, к лесу. Зноў стала ціха. І зноў голас, прыглушаны, поўны адчаю. Астаповіч нават не разабраў — мужчына гэта сказаў ці жапчына:

— Узяўся весці і вывеў усіх пад кулі.

«Хіба я веў, калі вы самі ішлі за мной?» Ледзь стрымаўся ён, каб не крыкнуць гэта. Ён адчуваў, што супроць свае волі і жадання ён стаў як бы правадыром пейкім. Яму пачало рупець, што не можа ён кожнаму даць параду і месца. Ён трымаў за руку Настачку і веў яе ў ціхае месца, дзе пачынаўся лес вузкай сваёй градою. Для першых дрэў ён спыніўся і азірнуўся. Натойп разыхо-

дзіўся хто куды, ужо толькі блукалі там адзінокія постаці. Не выпускаючы Настаччынай рукі, ён мінуў дрэвы. Стаяла цішыня. Вадзяны млын вырысоўваўся чорнымі абрысамі.

— Трэба, каб ты, Настачка, дзе-небудзь заснула. Што табе, не мучся, я за цябе буду думаць.

Бездапаможна ён азірнуўся. Побач яго стаяла Марына. І ў гэты момант здалося яму, што гэта яна такая, як многа год таму — малая і беспарадная — стаіць перад ім. Тое шчасце, што было цэлымі гадамі, прайшло, як сон. Злы лёс не хоча выпусціць чалавека з-пад свае ўлады. І яго з вялікай сілай пацягнула да Блецькі, каб разам з ім так пабыць па-чалавечы, як тады, калі ён прынёс яму вестку пра Адама. Тады яны сталі з ім як бы блізкімі. Хоць памаўчаць разам з ім ці хоць толькі сказаць: «Божа мой, божа, што сталася на свеце». Хіба Блецька не можа быць яму цяпер блізкім чалавекам? Хіба мала нагадваўся ён з-за свайго Адама! І хіба не ён, не Максім Астаповіч, бег да яго з павіною, каб прынесці яму падзею, што Адам жыве на свеце?

— Тут трэба перачакаць поч,— сказаў ён да Марыны.— На шчасце, у мяне цяпер ключы ад млына. Я адымкну. І пяхай усе, хто хоча, увойдуць туды. Толькі пяхай самі, а то калі што якое, дык — чалавек заўсёды хоча знайсці вінаватага.

Ён адымкнуў млын і ўвайшоў у цемень гэтых сцен, так добра яму знаёмых за многа год. За ім пачалі ўваходзіць сюды жанчыны з дзецьмі.

— Вось тут на падлозе як-небудзь палажы Настачку, пяхай засне, і сама пастарайся задрамаць. А я пайду пагляджу, калі дом астаўся, я што-небудзь прынясу вам з яго.

— Дык, можа, мы тады вернемся ў свой дом,— з надзеяй сказала Марына.

— Пасля пабачым. Там самае пекла, невядома яшчэ, што будзе, а тут глушэй. Пачакаем да рапіцы.

Ён выйшаў. Агну ўжо не было, і толькі тлелі асмалкі і зацягваліся попелам. Ён убачыў: вырысоўваецца чорны сілуэт яго дома. Без радасці ён прайшоў паўз свой дом. Хутчэй да Блецькі. Хата яго стаіць малая, ціхая. Узышоў на ганак, узяўся за клямку. На дзвярах вісеў замок. У вялікай цішыні Астаповіч стаяў пад гэтымі дзвярамі і думаў пра тое, што Блецьку ўдалося выйсці адсюль і ён,

можа, ужо дзе далёка, дзе няма пемцаў. Ён там шчаслівей, як тут, перачакае бяду. Астаповіч зайздросціў Блецьку. Ціха сышоў ён з ганка. Як вобмацкам, увайшоў ён у свой дом. «Настачка бедавала, што засохне без вады дубок у вазончыку». Ён зняў з акна вазончык і вынес на двор. Падышоў да той кучы каменя, выграб пальцамі зямлю, разбіў аб камель пасудзіну, усім вільготным злёпкам узяў з чарапоў зямлю з раслінай і пасадзіў у разгрэбленую зямлю. «Выжыве — дык выжыве». Увайшоў назад у хату, забраў Настачыну вопратку і пайшоў назад. Настачка спала ў млыне на падлозе. Марына сядзела каля яе. Асцярожна выйшаў ён назад і курыў на мастку да самага рассвітання. Займалася па дзень. Ён пайшоў туды, дзе многа год пражыў. Абкуродымлены яго дом стаяў пасярод асмалкаў. Наводдалек відна была Блецькава хата. Не было ўжо ні вуліц, ні трактарнай стапцы, ні бровара, ні малочнага завода, ні ўсяго таго, што тут існавала дваццаць год. Дрэвы над асмалкамі тырчэлі ўгару абсмаленыя, пакурчаныя, аднымі чорнымі сукамі па скалечаным стволлі. Толькі далей ад гэтага месца, якое кранула чорная рука смерці, скрозь зеляпелі дрэвы, пасаджаныя за многа год яго рукамі. У страшным смутку дайшоў ён да першага з гэтых дрэў і прыціснуўся да яго галавой. Блецькава хата зноў з'явілася перад яго вачыма. Ён пайшоў туды. На дзвярах, як і ўночы, вісеў замок. Максім Астаповіч сеў на ўсходах Блецькавага ганка і заплакаў, як малое дзіця.

III

Усё тое, што было рапеей у Гальвасавым маёнтку, стала і цяпер на сваім месцы. Стаяў той самы дом, і парк астаўся. Толькі ад парку і да самай Нясвіжскай дарогі высаджаны былі таполі і ясені ў радоў сорок. Гэта і было тое месца, дзе Адам Блецька ў першую ноч свайго з'яўлення сюды чуў танцавальную музыку. Таполі і ясені ўжо ўвабраліся ў сілу, і гэтае месца стала новым паркам, які зліваўся са старым, Гальвасаўскім. Гальвасаўская сяліба была цяпер уся пабіта на агароды. Былі тыя самыя сады, і Астаповіч тут развёў школку маладых дрэўцаў, якімі ўсё яшчэ абсаджваў дарожныя абочыны, пустыя куткі, межы паміж балотамі і полем, і ўсюды, дзе льга было пасадзіць дрэва.

Ужо ў той самы дзень, калі з'явіўся сюды Тоўхарт, Адам Блецька казаў бацьку, што Тоўхарт да канца задаволен усім тым, што тут знайшоў. Следам за ім хадзіла сем салдат, калі ён адразу пабег аглядаць маёнтак. Відаць, ён меў тут нейкія свае намеры. Нягледзячы на сваю паважнасць, ён вельмі шпарка абляцеў усё, разглядаў усё тое повае, чаго пры Гальвасу не было і што з'явілася тут апошнімі гадамі, нікому нічога не сказаў і толькі ляпнуў Адама Блецьку па плячы. З гэтага моманту Адам ужо не туляўся, але пакуль што ніхто з людзей, хто б мог пазнаць яго, яшчэ яго не бачыў. Тоўхарт тут з'явіўся так: з сваімі машынамі і салдатамі ён ускочыў у маёнтак, і людзі не маглі ведаць, хто такі прыехаў. Толькі гаварылі, што прыехаў нейкі немец і з ім яго салдаты. Здагадваліся, што гэта нейкі нямецкі начальнік. На павароце дарогі ў маёнтак з гасцінца адразу стаў вартавы салдат, а другі на самым уездзе ў маёнтак. Гэта былі першыя нямецкія салдаты, што асталіся тут сталым парадкам. Не спадабалася Тоўхарту толькі ў сярэдзіне дома: там была школа. Вядома, ён і не спадзяваўся, што там усё Гальвасаўскае астанецца на месцы і л'гва будзе сесці ў гатовае добрае старое крэсла, але ён не думаў, што там толькі ёсць школьныя сталы і лаўкі. Як толькі ён увайшоў сюды, ён скрывіўся. Салдаты пачалі ачышчаць для яго пакоі. Прыгналі некалькі жанчын мыць падлогу. Жанчыны былі маладыя, выраслі яны ў апошнія часы і не маглі ведаць, што гэты паважны немец сын таго Тоўхарта, якога тутэйшыя старыя часам яшчэ ўспаміналі. Нешта гадзіны праз дзве ён (з Эльзай і за імі чатыры салдаты і Адам Блецька) выйшаў праз стары парк на вузенькую палявую дарогу. Крокаў за тысячу ад парку стаяла ў полі каталіцкая капліца з укрыжаваным Хрыстом на версе. Некалькі магіл танулі ў высокай траве навокал капліцы. Ровам і валам было абкружана гэтае месца. Магіл было не больш дзесяці, і адна з іх наводдалек ад усіх, у самым кутку. Гэтае сумнае месца вечнага спакою ўзняло ў Тоўхарта нейкую празмерную ўзбуджанасць і асабліва тады, калі ён стаяў над адзінокай магілай.

— Не таму, — сказаў ён да Эльзы, — яна пахована тут адна, што яна не каталічка, а ў магілах усё Гальвасы каталікі. А таму, што яна была жонка ўпраўляючага. Дзе ж ёй гніць у магіле побач з касцямі Гальвасых продкаў!

Пасля гэтых пагардлівых да Гальвасавай фаміліі слоў ён пайшоў назад і ўбачыў, як праз дзверы і вокны салдаты выкідалі з дома школьцыя сталы і шафы. Палавіна дома была ўжо вымыта, і там была пустэча. Ён стаў пад адной жанчынай і запытаў тонам загаду:

— Дзе дзелася Гальвасаўская мэбля?

Спалоханая жанчына пават не паспела здзівіцца, што немец гаворыць да яе не па-нямецку, быццам ён быў рускі.

— Педзе падзелася,— адказала жанчына.

— А дзе? У каго яна цяпер?

— Гэтага я не магу ведаць. Я тады была яшчэ малая, калі Гальвас жыў тут.

Адам Блецька стаяў паводдалек, выцягнуўшыся прутам і зняўшы шапку. Ён быў ужо гладка выгалены і прычэсаны, і ў новым гарнітуры, які аднак сядзеў на ім даволі мешкавата. Гэта быў выпадковы гарнітур, які ціхом прышэс яму бацька з кааперацыі яшчэ тады, калі ён не асмельваўся дняваць дома. Тоўхарт кінуў вачыма па Блецьку. Гэта нічога, што Блецька толькі што вярнуўся з ім з могілак. Тоўхарт узяў выгляд, што толькі цяпер заўважыў перад сабой свайго папхайлу.

— Ты тут? — сказаў Тоўхарт.

Блецька таксама разыграў добра ролю. Ён бачыў навывлёт Тоўхарта і ненавідзеў яго, і здаўных, і за цяперашнюю пагардлівасць да сябе.

— Хіба ж вы, папochку, забыліся? Я ж праз вас хадзілі, каб пры маёй пасылцы далі мне месца сюды, дзе мой дом.

— Ага, памятаю.

У гэтыя дні, калі пачала ажыццяўляцца Адамава доўгачаканасць, ён гатоў быў пакланяцца кожнаму, хто зневажае яго, але ад каго залежыць яго шчасце. Ён быў як зачумлены ад свае радасці, што пачынае жыць спачатку. Ён ведаў, што Тоўхарт не мог забыцца, што сам паслаў яго сюды. Ён жа даваў яму распараджэнне глядзець, каб Гальвасаў дом астаўся цэлы, пастарацца, каб усцерагчы яго ад агню. Відаць было, што Тоўхарт мае тут свае асабістыя намеры. Можна сказаць, што гэта было самае важнае, дзеля чаго Тоўхарт выслаў яго сюды яшчэ загадзя. У іншы час Адам заўважыў бы астрэй, што Тоўхарт цяпер забаўляецца з ім і перажывае з асалодай сваю вялікасць. Цяпер гэта не нарадзіла ў Адамавай душы

якога б там ні было болю. Нянавісць яго да Тоўхарта была роўная. Ён сказаў:

— Мой бацька, можа, і ведае, дзе што дзелася з дома.

«Ён ужо даўно ходзіць тут каля мяне», — падумаў Тоўхарт, і ніхто не заўважыў бы, што ён бачыць перад сабой тое, яму непрыемнае, што ён ацаніў высока і за што мог узнагародзіць.

— Няхай зойдзе сюды твой бацька, — сказаў Тоўхарт, і Адам пабег па бацьку.

Ксавэр Блецька явіўся да Тоўхарта з трывогай: ён перажываў непрыемнасць першага кроку пасля даўгагодняй сядні, у якую ўрос па вушы. Ён яшчэ не ведаў і нават не спадзяваўся, што ідзе на пачатак свас гібнай дзейнасці. Ён у гэты момант і не думаў за што-небудзь такое дзейнае брацца. Але адчуваў, што ідзе туды, дзе не можа быць сам сабою, як прывык быць дагэтуль, хоць бы сабе ў сваёй кааперацыі. Ён быў не дурны і ведаў, куды і да каго ідзе і што такое сталася на свеце. І больш за ўсё прагнуў аднаго: каб яго там, куды ён ідзе, як пайменш заўважылі і каб адразу пусцілі назад з поўным правам пачаць жыць спачатку. Гэтая падзея захапляла яго. І дзеля гэтага, хай бы сабе немцы тут асталіся, але каб яны ніколі не заходзілі ў яго дом. У гэтым сэнсе ён быў самая выразная супроцьлегласць свайму Адаму, які ўсімі мерамі стараўся быць на нямецкіх вачах. Ён паспеў ужо расказаць Тоўхарту, як даваў ракетныя сігналы і як аберагаў дом. Давёў да ведама, што ўжо ходзяць чуткі, што Чырвоная Армія знішчана. І што за ўсё гэта ён спадзяецца на ўзнагароду. Вядома, гэта не было так выразна і проста сказана, а з мужычай хітрасцю, і Тоўхарт заўважыў гэта. Вельмі можа быць, што Тоўхарту гэта падбалася: калі дамагаешся падзякі, то ведаеш, што дарэмна яна не даецца. Такі будзе служыць верай і праўдай.

Ксавэр Блецька яшчэ не распазнаў добра, ці сапраўды гэта той самы колішні Гіндрык Тоўхарт, які калісьці быў гімназістам, як Тоўхарт адразу сказаў да Адама, быццам бы канчаючы ранейшую гаворку:

— Тут будзе воласць, і ты будзеш начальнікам валасной паліцыі. Паліцыю трэба сабраць самому.

У Ксавэра Блецькі скалапулася душа: як усё павярнулася на свеце. Няшчасны туляга, якому не было прыстапку, каб дзе галаву прыхіліць, робіцца гаспа-

даром пад людзьмі. Адамаў твар свіціўся шчасцем. Тоўхарт доўга прыглядаўся да Ксавэра Блецькі, пакуль сказаў:

64 — Так і жыў адзін усе гады?

65 — Адзін.

66 — Добра было?

67 — Жыў.

68 Тоўхарт, здаецца, сумеўся, не заўважыўшы якога б там ці было энтузіязму ў Ксавэра Блецькі. Блецька ў гэты момант сам не ведаў, як яму трымацца і на які тон паціскаць. Кемлівым сваім розумам ён усведамляў, што тут не тое, што прыедзе, бывала, які-небудзь хоць бы з вобласці начальнік. Які б ён вялікі ні быў, а з ім гавары як хочаш. А тут трэба ведаць, на якую нагу стаць і ў які тон трапляць. К таму ж тут, можа, яшчэ трэба схіліць галаву з падзякай за прынесены зварот да таго жыцця, па якім ён уздыхаў гэтулькі год. Ксавэр Блецька, збянтэжаны, зусім выбіўся з тону і гаварыў сам мала разбіраючыся што. І яшчэ адно: нават каб і хацеў ён, яму ўжо цяжка было на старасці год выбівацца з той каляіны, да якой прырос за доўгія годы. Адным словам, гэтаму савецкаму кааператару прыходзілася ў гэтую хвіліну вельмі туга. Ён пяўся з усіх жыл і паглядаў на свайго Адама, як на збавіцеля.

— Ты тут усё і ўсіх ведаеш?

— Ведаю.

— Будзеш бургомістрам. Ведаеш, што такое бургомістр? Начальнік над воласцю. Старшыня, ці стараста... Ён не разумее... Растлумач яму,— павярнуўся Тоўхарт да Адама.

— Ён разумее, яшчэ і як,— весела адказаў Адам, звысоку паглядаючы на збянтэжанага бацьку.— Гэта ён рад.

— Толькі ты не будзь такі. Будзь цвёрды. Праз твайго сына я ведаю ўсе твае справы. Заслужы, каб табе адразу было вернута ўсё, што ты страціў.

— Я ўжо і цяпер вывез бы дрэва на дом. Дом жа мой прапаў. Жыву, як у свінуху.

— Вазі! — махнуў Тоўхарт рукой з такім выглядам, як бы хацеў сказаць: даставай хоць зоры з неба, у маёй кішэні ад гэтага пічога не зменшыцца.

Тоўхарт нейкі час глядзеў на Блецьку, пацяшаючыся размяклым выглядам гэтага чалавека, які стаяў, нясмела

ўнурыўшыся. Блецькі здагадаліся, што гаворка скончана і няма больш чаго турбаваць Тоўхарта. Моўчкі яны варочаліся да свае хаты. Шчаслівы Адам не заўважаў маўклівасці свайго бацькі. Ксавэр Блецька ў гэтыя хвіліны адчуваў вельмі востра, што далейшая дарога яго ўжо накіравана як мае быць. Ён бачыў, што яго пацягло ў рух, уплынь, у хаду. І яму трэба ісці гэтай дарогай, і ён з яе не зверне. І няма чаго нават і думаць, што ўдасца стаць такім, якім быў раней, і мець тое, што страціў, без таго, што трэба яму цяпер рабіць. І ён ужо, каб і хацеў, не будзе мець павароту назад, а таму трэба цвёрда і рашуча ісці наперад, хоць заплюшчыўшы вочы. Тым больш што ён стаіць на гэты бок новага закону. І так, як многа год таму назад, адразу пасля знікнення Адама, ён вырашыў жыць так, як набяжыць, гэтак і цяпер ён наважыўся ісці разам з Адамам туды, куды паказаў яму Тоўхарт, куды так бурна дзьмуў гэты новы тут вецер. І тут ён знайшоў сабе на гэты час заспакаенне. Гэты дзень скончыўся.

IV

Як быццам бы ўсё было добра. Усё павярнулася другім сваім бокам. Нават перавысіла ўсе яго даўгагоднія жадаванні. Ён вярнуўся ў тое месца, на якім так многа год сумавалі. Ён тут цяпер можа хадзіць смела. Ён можа вярнуць сабе страчаны дом. Ён вярнуў сабе жыццё. Хоць многа ён выпакутаваў і высумаваў, але ўсё мінула, ён дасягнуў свайго. І нават больш: калі ён марыў раней толькі пра спакойны зварот сюды, то цяпер ён мае нават уладу тут. Усё сталася так, як ён і гаварыў бацьку: прыедзе Тоўхарт, і ён можа пляваць на ўсё. Ніхто не пасмее паказаць на яго пальцам. Тады ён толькі хваліўся бацьку, каб падбадзёрыць яго, а ўсё якраз так і выйшла, быццам яшчэ тады ў Германіі было спланавана разам з Тоўхартам. І ўсё ж яго скрэбла штосьці за душу. Гэта быў смутак на страчаным. Усё ж такі нешта было і такое, што ўпарта не хацела становіцца на сваё месца. Што гэта было? Якое месца яно займала ў яго душы? Ён і сам не мог тут нічога выразнага сказаць і нават сфармуляваць у думках. Пакуль што ён яшчэ не ведаў, што тут начынаецца яго сапраўдная горач. Штосьці тупое і цяжкае гняло яго. Яно з'яўлялася рантам, момантамі і атручвала ўвесь настрой, якому не было прычыны не быць ружовым.

1/ Ён пражыў ужо на свеце бадай-што не менш як чатыры дзесяткі год. Гэта былі годы незадаволенасці тым, што было. Пасля былі гады чакання. Жылося як да часу. Значыцца, былі прычыны, з якіх яму лягчэй было заглушаць у сабе свае самыя патаемныя імкненні. Але нават і тады яму цяжка было адганяць ад сябе няўяўны і няпэўны вобраз жанчыны. Яму было цяжка начапі ў той мураванай прыбудоўцы пры Тоўхартавым доме. І самае горшае было, што гэта быў вобраз выразны. Яна сапраўды існавала на свеце. І цяпер яна педзе тут блізка... Што яна думае цяпер? Якім светам поўніцца яе душа? Дзіўная рэч, але ні разу не прыйшла ў яго галаву думка, што многа год прайшло з таго часу. Гэта была застыласць у яго душы. Звароту свайго сюды ён чакаў. А яе толькі прагнуў. Прага ператварылася ў мару, якую не маглі задушыць хоць бы сабе і частыя спатканні з выпадковымі жанчынамі. І гэтая мара цяпер не давала яму спакою. Годы не зрабілі яе слабейшай: ніколі яна не мела свайго задавалення і аставалася, хоць без грунту пад сабою, але ў сваёй сіле, атручаная рэальнасцю, але ад гэтага і нязломная.

2/ Калі тут усё гарэла і рвалася, ён перажываў шчасце. Ідзе ў нябыт тое, што тут з'явілася без яго і што змяніла выгляд таго яго кутка, аб якім ён увесь час думаў. Некалькі гадзін ішло гэтае спустошанне, і яно варочала яго да жыцця. А тое сапраўднае жыццё было ў яго толькі тады, калі нічога гэтага, што цяпер гарыць, тут не было. Было пустое поле, лес і яго благаславенны куток на краі Гальва-саўскіх уладанняў. Цяпер ён глядзеў на чорныя асмалкі і стараўся ўявіць сабе, як усё тут будзе выглядаць, калі чарната сыдзе і ўсё зарасце травой. Так усё будзе выглядаць, як тады, ці не? Пакуль што ён цешыў сябе, што справа не ў дакладным падабенстве да мінулага, а ў тым, што знайшоў сваё жыццё. Але гэтага было мала.

3/ Ён ведаў, што астаўся гэта яе дом, тут яна жыла. Унь гэтая сцяна, з якое ён многа год таму назад у вялікім утрапенні зрываў кілбасы і ўбачыў яе. Страшны быў той момант! Каб ён тады, стоячы адной нагой быццам пад бяздоннем, не ўбачыў яе, можа, вобраз яе і не з'яўляўся б мучыць яго. Няхай бы лепш і гэты дом згарэў. Цяпер ён здалёк відзеў яму з вокан бацькавай хаты. Зараз ён будзе пачынаць тут сваю дзейнасць. Пакуль што яшчэ не ведаюць, што ён тут. Хто бачыў яго — піхто не пазнаў, гэта былі людзі маладзейшыя, яны выраслі без яго. Але, можа, пра

400

01 яго асталася памяць, як пра таго, хто забіў брата? Пляваў
ён на ўсіх. Ён стане перад імі і пакажа ім іх месца. Яго
03 цяпер верх.

04 Цэлы дзень пасля таго назаўтра, як гаварыў з Тоўхар-
05 там, ён праседзеў у хаце. Тоўхарт дасць яму ведаць, калі
06 пачаць арганізоўваць з тутэйшых людзей паліцыю. Пакуль
07 што яшчэ рана было. Яшчэ з фронту даходзіла сюды арты-
08 лерыйская кананада. А калі гэта толькі і здаецца, то яшчэ
09 не настала пара цывільнай улады. Так казаў Тоўхарт. Ця-
10 пер ён толькі складае спіс тутэйшых камуністаў. Бацька
11 яго ўсіх ведае. Не прывыкшы да няра і паперы, ён цэлы
12 дзень пісаў. Бацька мог бы напісаць хутчэй, але ён хацеў
13 сваю ўласную работу аддаць Тоўхарту. Цэлы дзень ён
14 трымаў пры сабе бацьку. Вялікае задаваленне ён адчуў
15 у сваёй душы, калі бацька прадыктаваў яму ў гэты спіс
16 Уладзіміра Вялічку. Аж на нейкі час радаснае ўзбуджан-
17 не апанавала яго, калі ён пачуў імя гэтага чалавека, якога
18 бачыў толькі ў яго маленстве і нават яшчэ не ў маладосці.

19 Канчаўся дзень. Ціха было і бязлюдна. На пажарышчах
20 толькі відны былі адзінокія постаці. Прыгінаючыся, яны
21 корпаліся ў асмалках. Жыццё стаілася дзесьці тут і маўча-
22 ла. Людзі сышлі кудысьці. Пустэча папавала тут. Але лю-
23 дзі былі дзесьці тут блізка. Было б лепш, каб яны або
24 зусім сышлі, або з'явіліся тут перад ім і абазваліся на
25 ўвесь голас. Так як было цяпер — было яму нядобра, сваю
26 несвядомую трывогу ён не мог аніяк растлумачыць. Няхай
27 бы або ўсе яго адразу ўбачылі, або зніклі навек, каб ён тут
28 адзін астаўся назаўсёды. Не было ў яго чыстага шчаслі-
29 вага пастрою. Так ён выйшаў к самаму канцу дня бадзяцца
30 па той пустэчы, дзе стаяў гэты памятны яму дом.

31 Сонца ўжо стаяла зусім пізка. У чырванаватых яго
32 колерах чорныя руіны здаваліся страшнымі. Ужо цямне-
33 ла. Ён паволі ішоў пратаптаючы яго бацькам да кааперацыі
34 сцежкаю. І раптам ён уздрыгануўся. Нездарма ён так доўга
35 бродзіў каля гэтага дома. Гэта ішла яна. Яму здавалася,
36 што ўсё найшло кругамі перад яго вачыма. Хутчэй за ўсё
37 ён здагадаўся, што гэта яна. Толькі праз некаторы час ён
38 пачаў успамінаць, што гэта яе выраз твару і яе паходка.
39 Цяпер жа ён убачыў перад сабою таго, каго не ведаў і ве-
40 даць не мог. Хіба тая, што з'яўлялася перад ім мучыць
41 яго, была такая? Хіба гэта яна стаяла тады, многа год
42 таму, каля той сцяны, дзе ён пакаваў сабе мяшок ядою?
43 Ён марыў пра тую. Гэтай ён не ведаў. Цяпер яна здавала-

Руся як бы вышэйшая ростам. Хоць яна і вельмі шпарка
 цяпер ішла, але відно было, што звычайна хада яе паволь-
 ная. І валасы ўжо здаваліся не такімі густымі. Хоць, можа,
 гэта так яны былі прычэсаны цяпер, але ён пра гэта не ду-
 маў. Тады яна была ўвасабленнем жвавасці. Калісьці яна
 была спалохалася яго. Але ў такім сваім стане яму тады
 здавалася, што яна зараз зарагоча з яго. І гэта ўсё было
 вялікай прывабнасцю. Цяпер яна была празмерна сталая,
 нават вельмі ўнураная і маўклівая. Гэта было напісана на
 яе твары. І разам з тым была на твары нячаць таго ж са-
 мага, што так не давала яму спакою многа год. Ён выразна
 разгледзеў яе твар. Непераможную чужасць сабе ён адчуў
 у ёй. Смяртэльным холадам напоўнілася ўся яго істота.
 Ён сышоў убок і пачаў аддаляцца, прагнучы таго, каб яна
 яго не заўважыла. Здалёк ён наглядаў, як яна ўвайшла
 ў дом і неўзабаве выйшла, несучы скрутак нейкай адзежы.
 Ён бачыў, як яна замкнула дзверы і пайшла. Значыцца,
 яна тут не жыве, баіцца. Ужо калі яе не відаць было, ён
 адчуў, як смутак напаўняў яго душу: толькі ў гэты мо-
 мент ён упершыню думаў пра тое, што прайшлі гады, што
 яму падбіраецца пяты дзесятак год і што прайшоў час,
 калі ён мог бы пачаць жыць спачатку. Як бы ён цяпер ні
 жыў — гэта ўжо будзе не тое самае. Мара была пустая, яна
 растала ў адзін момант і саступіла месца свядомасці таго,
 што мінулае ніколі не можа вярнуцца. А значыцца, жыццё
 яго скалечана навек. Смутак яго скончыўся страшнай зло-
 сцю, і ніколі нікога і нічога на свеце ён так не ненавідзеў,
 як з гэтай хвіліны ненавідзеў Марыну. Гэта была яго
 патаптаная пад ногі мара. Ён бы, здасцца, задушыў яе
 сваімі рукамі. Ужо зусім сцямнела, а ён усё бадзяўся тут
 адзін. Парывы яго першых дзён раптам сцёмелі, і было
 страшна: няўжо ён страціў радасць свайго звароту да
 жыцця? «Дзе яны ўсе туляцца? Дзе яна жыве цяпер?» Ён
 пайшоў у той бок, стараючыся ўгадаць, дзе яна падзелася,
 і падышоў да млына. Там гаварылі ў цемні людзі. Ён пры-
 ліп да дрэва, і радасць вярнулася да яго: яны там педзе
 ў цёмным млыне гавораць. І ён, хоць не можа разабраць
 іх слоў, але мае над імі ўладу, і яны нават і не здагада-
 юцца, хто тут стаіць поблізу іх. Шмат хто з іх яшчэ памя-
 тае яго. Яны і не ўспаміналі ніколі яго, можа, нават пля-
 валіся, успамінаючы яго, для іх ён быў толькі забойца бра-
 та і больш нічога. І кожны з іх нанэўна тады аддаў бы яго
 ўладзе, каб яго судзілі. Але ён выжыў і вярнуўся і можа

01 зрабіць з імі што хоча. У яго аж галава кружылася. І вялі-
 02 кая цяпер стала яму асалода ад свае адзіноты. Доўга ён
 03 тут стаяў і чуў, як плакала ў млыне дзіця.
 04 З таго часу ён кожны позны вечар прыходзіў ціхонька у
 05 гэтае месца піць сваю асалоду.

V

06 У адну з тых начэй (яшчэ не было занадта позна, толькі
 07 скончыўся вечар) двое людзей блукалі па глухіх закутках
 08 гэтага месца. Яны трымалі сябе вельмі асцярожна. Некаль-
 09 кі разоў яны выбіваліся з лесу на Нясвіжскі гасцінец і ўва-
 10 ходзілі назад у лес. Стаяла такая цішыня, што аж жу-
 11 дасць брала. І ў гэтай цішыні вельмі страшна даходзіў
 12 сюды водгаласак далёкай артылерыйскай кананады. Нават
 13 гуку і не чуць было, толькі як быццам уздрыгвала зямля.
 14 Асмалкаў пажарышча два чалавекі не бачылі ў чорнай
 15 цемені і ўсё шукалі якіх-небудзь адзнак чалавечага жытла.
 16 Толькі яны чулі гарэлы пах адусюль, які змяншаўся з во-
 17 дарам лясной хвоі. Яны хадзілі моўчкі, нават не шапталіся.
 18 Навакольную цішыню ўраўнаважваў роўны шум. Ён быў
 19 да таго аднатонны, што зліваўся з цішынёю. Ішоў ён з-пад
 20 млына. Вадзяк запусаваў млівам, вада перавысіла пла-
 21 ціну і няспушчаная цякла цераз масток і падзілася ўніз.
 22 Двое людзей і пайшлі на гэты шум, пільна ўглядаючыся
 23 ў цемень. Чорны сілуэт млына неўзабаве вырысаваўся пе-
 24 рад імі. Яны стаялі ў поўнай перашучасці, куды далей
 25 падацца. Адзін шагнуў:

— Прыйдзецца чакаць рапіцы дзе-небудзь тут.

26 Яны селі пад дрэва, на мяжы хмызнячнага зарасніку і
 27 цёмнай прасторы, дзе ім здавалася за млыном поле. У часе
 28 іхняй сядні яны заўважылі нейкі рух каля млына. Ём зда-
 29 лося, што некалькі чалавек нешта робяць. Праз вадзяны
 30 шум нават чулася гаворка. Каля залітага вадоў мастка
 31 пачалі нечым драўляным стукаць, і раптам вадзяны шум
 32 прыглушыўся і ўнаў на ніжэйшыя тоны. Вада зараўла і
 33 хлынула з кароткім скогатам. Пасля з кожнай хвілінай шум
 34 змяншаўся, і ў вушах стала спакайней. Хтосьці падняў
 35 застаўкі пад мастком. Ужо выразна чулася гаворка. Дзесь-
 36 ці там, па той бок вады, успыхнула запалка і асвятліла на
 37 адну секунду бяргавую млынавую сцяну і пры ёй не-
 38 калькі чалавек. Выгляд іх быў самы нявінны і мірны. Пры-
 39 памсі так у момант здалося гэтым двум. Старыя мужчыны

і, відаць, тутэйшыя людзі. Але што яны тут робяць уночы? Настала цішыня. Вада схлынула. Каля сцяны толькі ўспыхвалі спакойныя агеньчыкі ад папярос. Часам папяроса асвятляла вусы і пальцы, якімі чалавек стараўся прыкрыць уснышку папяросы.

— Кураць,— шапнуў адзін з гэтых двух.— Можа, паспрабаваць абазвацца ім? Ідзі ты. Ты не вайсковы, табо смялей пачаць. Не бойся, калі што якое, я іх разганю стрэлам.

Адзін з двух паволі ўстаў з зямлі і ціха кашлянуў.

— Нехта кашляе,— пачуўся з-пад млынавай сцяны стрыманы і трывожны голас. І ўсё сціхла. Чалавек падышоў да самага берага рачулкі і абазваўся:

— Ці не можна, браткі, закурыць у вас?

— Закурыць? — пачуўся нерашучы адказ.— А хто ты такі?

— Згарэла мая хата.

— Дзе гэта?

— Не блізка адсюль.

— Ідзеш куды?

— Пад Мінскам сястра мая жыве. Туды бяруся,— хлусіў чалавек.

— А хто цябе ведае, ці ты праўду кажаш, ці не. Ты адзін?

— Адзін,— адказаў чалавек пасля кароткага маўчання.

— Ну ідзі, закуры сабе, калі хочаш. На масток ідзі, вада схлынула.

Па мокрым мастку чалавек перайшоў на той бок, і яго спаткала некалькі чалавек. Чыркнулі запалкай, разгледзелі вусатага невысокага чалавека. Наколькі ім льга было яго разгледзець, ён ім здаўся сапраўды падарожным: парваная вываленая ў зямлі адзежа і ўвесь выгляд яго.

— Здалёк ідзеш?

— З-за Баранавіч.

— А што чуваць па людзях? Што з людзьмі немцы робяць?

— Як дзе. Я быў у дарозе. Ішоў сабе.

— Няпраўду кажаш! Калі ішоў, дык і глядзеў вачыма і слухаў вушыма.

— Ну, хату маю спалілі.

— А жонка твая і дзеці?

— Жонку забілі. І хлопчыка забілі, што быў у мяне.

— Закурвай жа! А што яшчэ чуў?

— У кожным месцы па-інакшаму гавораць.

— Ды не бойся ты! Дзівачыла! Мы самі ў гэтым млыне з бабамі і дзецьмі тулімся. Усё жытло агнём выкаціла.

А калі ты з якімі злымі намерамі, дык мы цябе не баімося, мы нічога кепскага не зрабілі. Мы ж людзі. Што ты чалавеку не верыш? Каму ж верыць, як не чалавеку?

І хтосьці скалануў яго за плячо. Пры ўспышцы папяросы ён убачыў перад сабою белыя вусы ўніз і лысую галаву.

— Я не ведаю, дзе мне дзецца на свеце.

— Так бы ты і адразу казаў...

— Кажуць, немцы пад Маскву падыходзяць.

— Кажуць...

— А можа, гэта няпраўда?

— Многія кажучь, што гэта няпраўда.

— Дык што ты ўсё, то так, то гэтак!

— І ты ж са мною з папяверкаю гаворыш. Паглядзі ў дакументы: Антон Цвірка, з мястэчка Сцяпурак.

— Я веру чалавеку, а не дакументам.

— А хто ж яго кожнага пазнае, добра ён табе хоча ці, як той немец, што возьме тваё дзіця за ногі і шпурне вобземлю.

— Гэта ў цябе так было?

— У мяне.

— Божа мой, небарак чалавек. Але ж гэта немец, а мы не немцы, а людзі. Можа, у млын зойдзеш?

— Тут жа, ці бачыш, я не адзін. Мой таварыш там сядзіць.

— Такі самы, як і ты?

— Ды, сказаць, такі самы.

— Чаго ж ён там астаўся?

— Што тут перад вамі таіцца? Ён вайсковец. Чырво-наармеец. Цягнецца з-пад Брэста. І ранен быў. Выты-кацца яму наперад трэба асцярожна.

— Дык няхай сюды падыдзе.

І ўсе гэтыя мужчыны зрабілі крок да мастка, на які ўжо ступіў Мішурын. Той самы вусаты і лысы за ўсіх начаў шэптам пытацца — чым гэта ўсё і калі можа скончыцца і што сапраўды чуваць і ці верыць таму, што гавораць. Мішурын зрабіў выгляд, што яму ўсё добра вядома і што ідуць вялікія сутычкі і баі і што немцы тут доўга не будуць. Антон Цвірка адышоў убок. З яго гаворкі цяпер з незнаёмым яму чалавекам льга ўбачыць, што ён ужо не

быў падобен да самога сябе тады, калі яго ўпершыню ўбачыў Мішурын. Відаць, падарожжа з Мішурыным ураўнаважыла яго знявечаную душу. Дзень зменьваўся днём, і ўжо зверху ён здаваўся жывым чалавекам. Мішурын з таго берага чуў усю яго гаворку з людзьмі і нічога не заўважыў такога, за што мог бы папракнуць свайго спадарожніка. Мішурын доўгай гаворкі не пачынаў. Ён адразу сказаў:

— Тут Вялічка ў вас ёсць?

— Не, яго цяпер няма. У войску недзе.

Лысы чалавек з белымі вусамі так і ўпіліўся пальцам у Мішурынаву адзежу.

— А дом яго згарэў?

— Дом астаўся, але ніхто ў ім не жыве. Там немцы блізка стаяць. Боязна. А чаму?

— Мне трэба пабачыць яго сям'ю, калі яна жывая асталася. Вялічка прасіў мяне. Ён ляжыць ранены.

— Дзе?

— Далёка. Пад Брэстам. У аднаго чалавека.

— Дык я ж, гэта я з яго сям'і, бацька яго жонкі, — трос Астаповіч Мішурына за плечы. — Божа мой, божа. Гэта шчасце нейкае вас прывяло сюды.

— Шчасце! Мы трое сутак тут кружылі, пакуль апыталі ў людзей гэтае месца. Самі ведасце, як цяпер — пытайся і азірайся.

— А што ён, вельмі слабы, мусіць?

— Чаго слабы!

— Кажы, сынку, праўду. Лепш ужо адразу ведаць. Забіты?

— Можна, каб куды зайсці. Тут гаварыць — нядобра.

— Выбачай, сынку, што адразу не здагадаўся. Увойдзем хоць у гэты млын, там усё нашы. І народу там многа. Бяздомныя ўсе. Дажыліся. Прышоў злы дух душу дастаць.

І Мішурын, і Цвірка, і Астаповіч, і ўсе, што стаялі тут, зніклі ў цемені млынавых дзвярэй. Стала пуста. Хвілін праз дзве Адам Блецька адарваўся ад чорнага дрэва, якое крокаў за дзесяць ад мастка ўзвышалася над густэчай высокіх кустоў, і шпаркай хадай рушыў у свой бок. У млыне гарэў цьмяны ліхтар з тоўстымі драўлянымі рамамі і брудным шклом. Ён стаяў на падлозе. Гэта быў першы млынавы павёрх. Тоўсты вал ад млынавага кола трымаў на сабе награмоджаную адзежу многіх людзей. Выразанае ў трох бярвеннях акно было заткнута нейкімі раску-

дзеленымі лахманамі. Многа жанчыні, і дзяцей, і старых мужчыні сядзелі і ляжалі на падлозе ўпокат. Марына сядзела пры сцяне, і Настачка спала, паклаўшы галаву на яе калені. Астаповіч надвёў сюды Мішурына і Цвірку. Нагнуўшыся да Марынінага твару, ён ціха сказаў:

— Уладзімір ранены ляжыць недзе каля Брэста ў незнаёмага чалавека. Гэтыя людзі прыйшлі ад яго.

Здавалася, што ён не шэпча гэтыя словы, а моцна крычыць. Марына палажыла Настаччыну галаву на нейкі лахман і стала на ўвесь рост:

— Яго трэба ратаваць ці чакаць яго тут?

— Ратаваць яго не трэба. Але ён прасіў мяне, каб я выратаваў вас. Вас трэба вывесці адгэтуль. Ёсць месца на маёй радзіме, у якім ён пасля будзе шукаць вас.

— Адсюль цяжка выйсці. Усе дарогі загароджаны немцамі. І, можа, нават няма куды ісці. Тут ужо абвешчана і ўсякія людзі ходзяць і гавораць, што і ў Маскве ўжо скончылася савецкая ўлада і немцы праз два тыдні пойдучь аж за Маскву.

— Няўжо вы так адразу і паверылі ў гэта? Я ведаю, што гэта не так, — гаварыў, не ведаючы, Мішурын. Ён бачыў, што яго абкружыў натоўп людзей, які шукае ратунку і прагне хоць якой добрай весткі. Што ім сказаць? Якую надзею ім падаць? Які вялікі цяжар нясе на плячах той, за якога хоча трымацца многа людзей! — Я ж бачыў, як мы біліся ў Брэсце. Мы адступілі толькі таму, што ён напаву на нас знянацку. Скора нашы стануць на рубяжы і пойдучь наступаць. Немец тут доўга не будзе.

— То, можа, не варта і ісці куды? — сказаў Астаповіч, — калі так, то перачакаць як-небудзь бяду. А то адарвешся ад роднага месца, пойдзеш у свет...

— То раз ты так думаеш, — сказаў нейкі чалавек, падыходзячы да самога Мішурына, — раз немцы тут доўга не будуць, а нашы так добра неўзабаве пачнуць ваяваць, то нашто ж ты хочаш Вялічкаву сям'ю адсюль выводзіць, каб ратаваць яе. Раз цябе прасіў аб гэтым Вялічка, то, значыцца, вы самі не верыце ў нашу сілу. Што ты на гэта скажаш? Ты гаворыш, што нашы наступаць і немца адгоняць. Але ж у цябе самога няма веры ў гэта, раз Вялічка кажа табе, каб ты яго сям'ю ратаваў. У гэтым я Вялічку веру. Ён заўсёды мала гаварыў, а больш думаў. Ён у нас быў самы разумны чалавек. Скажаць і так — адну сям'ю ты выратуеш, выведзеш. А ўсім што рабіць? Аста-

вацца нам тут ці шукаць дзе ў свеце ратунку? Калі можаш сказаць, то скажы. А калі нічога не ведаеш, а толькі суцяшаць хочаш, то лепш і не гавары.

Чалавек варухнуў тварам, сеў на нейкі мяшок і на адзін найкарацейшы момант уздрыгануўся: ён праглынуў рыданне, якое рванулася з яго душы. Запанавала цішыня. Мішурын пабялеў як палатно.

— Ты не бойся мяне, што я так кажу табе. Яшчэ не было на свеце такога здарэння, каб я каму, а яшчэ такому чалавеку, як ты, салдату, зрабіў або пажадаў што кепскае. Арцёма Пагірэйчыка ніхто не папракне ў гэтым. Я выказаў тое, што ў душы ўмясціцца не можа. У нас быў гэты самы Вялічка. Ціхі, спакойны, працавіты, партыйны, нікому вока не запарушыў. Не лез ў чышы. Але каб такога пасадзіць і на пасаду, быў бы на месцы.

Мішурын падбадзёрыўся, бачачы, як тут паважаюць Уладзіміра Вялічку. Ён сказаў:

— Вялічка казаў мне вывесці яго сям'ю тады яшчэ, калі толькі лёг ранены і тут яшчэ не было немцаў. Ён думаў, што ўсе адсюль пойдучь і каб я памог яго сям'і таксама выйсці. А цяпер зусім іншае. Я сам павінен выбірацца з нямецкага тылу, інакш я стану дэзерцір.

— Чаго ты, браце, перада мной апраўдваешся! Хіба ты ў чым павінен? Ты салдат, і больш нічога.

І момант слабасці апанаваў Мішурына. Усе тыя пакуты, якія ён перажыў ад самага першага дня вайны, і ўся тая цвёрдасць і развага, у якой ён з усіх сіл стараўся трымацца, давялі яго душу да мяжы ўнадку сіл. Як толькі мог, ён стараўся не паддацца непераможнаму жадаанню сказаць гэтым няшчасным людзям: мая душа прагне, каб які-небудзь вялікі і ўсемагутны бацька сказаў мне: «Любы мой сын, мне відны твае пакуты, спадзявайся на маю ласку да цябе, я люблю цябе і шкадую». Мішурын вытрымаў нечалавечае напружанне, каб не ўпасці ў бязвольнае чаканне ўласнага ратунку. Ён азірнуўся і ўбачыў Антона Цвірку: той стаяў над незнаёмым яму сонным дзіцем на падлозе, як анямелы. Настачка спала, а ён быццам вартаваў яе. Вочы яго гарэлі, вусы паторгваліся, калені дрыжэлі. Мішурын здагадаўся: соннае дзіця абудзіла ў гэтым чалавеку той яго смутак, які ўжо будзе злым дарам усяго яго жыцця да самай магілы. Бо ніякія сілы не паднімуць з мёртвых таго хлопчыка, якога пемец шпурнуў за ногі вобземлю. Мішурын кідаў вачыма на ўсім натоўпе: усе, што былі

тут, усе да аднаго, многа людзей стаялі ў страшным маўчанні, чакаючы нейкай надзеі і нейкага слова. Нешта навінна было адбыцца, каб развеялася гэтая хмара цяжару і безнадзейнасці. І Арцём Пагірэічык чакаў. Плячысты і каранасты, ён стаяў насупроць Мішурына, уставіўшыся ў надлогу буйнымі рысамі свайго твару. Мішурын раптам успомніў і сказаў:

— А ці чуеце вы, як дрыжыць зямля? Як ідзе гарматыны водгаласак?

Яго словы ніякага ўражання ні на кога не зрабілі, і яму стала брыдка на душы так, як бы яго, сталага чалавека, убачылі ў гульні з дзецьмі ў цацкі. Ніколі ён яшчэ не быў у такім цяжкім стане. Ён прагнуў, каб хто пакіраваў ім. Значыцца, ён не здолен павесці за сабой людзей, і гэта ён цяпер вельмі добра бачыў. Секунды ішлі за секундамі і здаваліся яны вечнасцю. Раптам чорную прорву млынавых дзвярэй загарадзілі два электрычныя ліхтарыкі. Вострае святло пранізала змрок двума вогненнымі мячамі, і паміж імі стаў, як прывід, з цемні Эміль Клебер. Прарэзлівым голасам ён аж захлынуўся:

— Стой! Два, каторыя прышоль з Брэст! Астаповіч! Марына! Сюды! На месцы стой! Падыходзь!

Аўтамат ён трымаў напачатку. Астаповіч хапіў сонную Настачку на рукі і, шапнуўшы Марыне «ратуйся», кінуўся ў цёмны кут. Там былі запасныя дзверы ўніз, якія адчыняліся толькі тады, калі трэба было спусціцца пад вадзяную рыну. Ціха ён адчыніў дзверы і папоўз уніз. Ён апынуўся паміж штандараў, на якіх трымаўся ўвесь млынавы будынак. Над яго галавой была млынавая падлога. Па поясе у вадзе ён выбраўся на сухое. Прывыкшая да ўсялякіх прыгод за гэтыя дні, Настачка спала, абхапіўшы рукамі яго шыю. Стараючыся стуцаць так, каб была поўная цішыня, ён пачаў аддаляцца ад млына і чуў, што па яго ж дарозе выбіраюцца з-пад млына людзі. Многа іх ці мала выбралася — ён не ведаў. Толькі неўзабаве ён пачуў крыкі і стральбу. Трымаючы ўсё так жа Настачку, ён стаяў пасярод кустоў, душыўся горам і слухаў. Навокал яго разыходзіліся і разбягаліся людзі.

— Марына! — некалькі разоў глуха крыкнуў ён.

І ніхто яму не адказаў. Толькі на яго крык падышоў да яго Арцём Пагірэічык.

— Ленш ведаць адразу, чым намарна спадзявацца, — сказаў ён. — Млын быў абкружаны немцамі. Але там,

адкуль ты выйшаў і мы за табой пайшлі, — вада, і салдат стаяў зводдалеку. Толькі пасля яны заўважылі, што там уцякаюць людзі. Пачалі страляць, запынілі ход, і хто не паспеў выйсці, у млыне і астаўся. Млын з людзьмі замкнулі. А Марыну схапілі і павялі. Прышла пагібель усім.

Арцём Пагірэйчык, угнуты і як нежывы, паскробся нагамі кудысьці ўбок, і крокі яго заціхлі. Максім Астаповіч адчуваў рукамі цягло Настаччыных ног. Гэта было ўжо тое адзінае, што асталася ў яго жыцці, і жыццё папэўна скора скончыцца: выжыць цяжка. Ён стаяў і не варушыўся. Час для яго цяпер не мераўся нічым. Можа, ён і доўга стаяў. Схамянуўся ён тады, калі ўбачыў, як асвяцілася неба. Ён падышоў да краю кустоў і ўбачыў: млын гарыць з усіх чатырох вугоў. Ён чуў, як трашчала сухое дрэва ў агні і як з агню рвуцца стогны і енкі тых, хто там канае ў нечалавечых пакутах. «Там жа і Настачка курчыцца, і ногі яе гараць і галоўка папалее... Хіба яна вінавата, што радзілася на свет?.. Не, яна тут, у яго на руках, жывенькая, цёпленькая... Божа найвышшы!..» Асветлены чырвоным полымем, нерухома там стаяў Эміль Клебер. Стаяў цвёрда, з аўтаматам. Ён вартаваў гэты ахвярны агонь, і яго ўсяго вельмі добра бачыў Максім Астаповіч. Каб ён толькі ведаў папэўна, што Настачцы суджана сёння ці заўтра загінуць, ён бы пайшоў на гэтага немца, і хто ведае, можа, яму і ўдалося б яго задушыць. Ён бы паласаваў яго, каб той адчуў самую пякельную пакуту, якую калі-небудзь спрабавала жывая істота на зямлі. І тады ўжо лёгка было б і самому прыняць смерць. Не. Настачка яшчэ жывая. Дзеля яе трэба жыць. Трэба яе несці, як святыню, у спакой, у ратунак, у дарогу жывой чалавечай вечнасці. Родная мая! Маленькая мая! Якія дарогі на свеце будуць таптаць твае ногі?

Раптам востры енк вырваўся з агню. Максім Астаповіч убачыў, як жанчына, абхапіўшы рукамі дзіця, з'явілася ў чырвоным полымі. Адзежа на ёй гарэла. Як толькі яна відна стала, вогненная сцяна ўпала. Жанчына кінулася наперад. Ужо яна адарвалася ад віхрастага слуха іскраў і сама была, як жывы факел. І тут пачуўся салдацкі крык. Эміль Клебер даў з аўтамата кароткую чаргу. Жанчына з дзіцем упала назад у агонь, і ўжо больш не чуваць стала чалавечага голасу. Эміль Клебер стаў у ранейшую застылую паставу і зноў як акамянеў. І на ўсё сваё жыццё Максім Астаповіч запомніў Клебераў твар. Ён урэзаўся ў

яго памяць, як востры меч. Яму здалося, што ён век ведаў гэтыя рысы! Яны стаялі перад ім, як бязлітаснасць і няўмольнасць. Максім Астаповіч шпарка павярнуўся і пабрыў без мэты і думкі. Раніца яго застала ў лесе. На яго разасланым пінжаку спала Настачка. Ён стаяў над ёю і адганяў ад яе камароў. Твар яго быў у зямлістым колеры.

07

—Шосты раздзел—

I

На свежае вока магло здавацца, што з пункту гледжання прыроднай прыгажосці нічога горшага нельга было знайсці, чым гэты куток. Трухлявая хата старога чалавека стаяла адна, без якога б там ні было блізкага суседства. Паселішчы блізка, але яны былі адгароджаны ад гэтага сіратлівага чалавечага жытла то лесам, то хмызнячым узгоркам, то балотам. Здавалася, што тут цьмее чалавечае жыццё нейк само па сабе, незалежна ад усяго, што дзе далёка ці поблізу робіцца на свеце. Крокаў за тысячу ад гэтай хаты, пры якой загараддзю ў адну жэрдку было выгараджана штосьці накшталт агарода, як чорнае куп'ё, тырчэлі пні даўно высечанага лесу. Кіламетраў на два цягліся гэтыя пні, а там пачынаўся лес. Ужо ішла такая отлушыня, што льга падумаць — адгэтуль вельмі далёка да чалавечага клопату. На поўдзень было балота. І на балоце, і на пністым узлеску трава не расла. Пры лесе зелянеў дзірван. На балоце калісьці капалі торф, і дзе яго выбралі — стаяла вада, чорная і глыбокая. Нейкія равы цягліся скрозь, з усіх бакоў далягляд закрываўся лесам, і ледзь заўважная дарога з-пад сялянскіх калёс вілася дзірваністым выганам. І каб выйсці да людзей, трэба было няйначай прайсці праз лес. Была адна асаблівасць у тутэйшым лесе: у ім многа было асініку.

Той дзень, у які Вялічка ўпершыню як мае быць дайшоў да памяці, пачаўся для яго гаспадара вельмі рана. Яшчэ добра не развіднела, як ён ужо стаяў пасярод свайго двара, босы і ў шанцы са скураным казырком і шырокім верхам. У хаце спяваў певень. Стары надшоў да акна і знадворку адчыніў яго. Певень вылецеў з акна з крыкам і заняўся пошукамі яды. Стары гаварыў, гледзячы на неўня:

— Сонца зараз узидзе. І зноў пойдзе доўгі дзень. Лета ў самай сваёй пары. Нічога. Дзень пройдзе. Патроху. Лета. Восень. Ах, божа мой, божа. Ну што ж. Як мог, так стараўся. Родная мая галубка. Ну нічога...

Нешта ён яшчэ гаварыў, зусім злізіўшы голас, шаптаў, мыляючы губамі, і глядзеў угору. Некалькі разоў было чуцьно «родная галубка». Было падобна, што быццам мо-ліцца. Пасля ён змоўк і задумаўся. Край сонца з'явіўся над лесам. Хударлявы твар яго стаў энергічны, у вачах засвіцілася думка. Гэта было момантнае выяўленне чагосьці таго, што жыло ў ім. Здавалася, што ён гатоў да незвычай-ных учынкаў, такі быў у гэты момант яго выгляд. Раптам усё патухла. Ён шпарка павярнуўся да адчыненых сенеч-ных дзвярэй, узяў з парога збанок і замкнуў сенцы. Было відно, што ён выгнаў з сваёй галавы думку ці перамог у сабе свой парыў. Твар стаў сухі і спакойны. Шырока ступаючы доўгімі босымі нагамі, ён ішоў ледзь выезджанаю той доро-гай па нізкарослай, як вытантанай, траве. Сам сабе пад нос ён мармытаў, мабыць, толькі яму аднаму вядомую песню:

Крывавілі галовы.
Заганялі ў стадолы.
Забіралі авёс і жыта.
А бадай іх забіта.

Неўзабаве постаць яго скрылася за прылеснымі кустамі. Дробныя хмары стаялі на небе. Усё было нерухома і ўцішыні. Толькі адно сонца ішло ўгару і пачало заходзіць за хмару. Толькі піжнім краем яно вісела над зямлёй, і святло яго стала цадзіцца, як праз туман. Такія водсветы бываюць хмурным адвячоркам. Бледнае праменне лілося на трухлявую хату. Справа ад сенечных дзвярэй у глухой сцяне было выразана акенца ў адным бярвяне, без рамы і шкла яно здавалася чорным вокам. Пад гэтым акенцам у клеці і ляжаў Вялічка. Сноп прамення падаў праз акенца на супроцьлеглую сцяну і асвятляў сучок у бярвяне і ка-ліва моху, яно тырчэла з паза, было сухое і зялёнае. Гэта было тое першае, што ўбачыў Вялічка і праз што даходзіў да свядомасці таго, што яго абкружвае белы свет. У гэтую раніцу ён прагнуўся ад цішыні. Ніколі так дагэтуль не было: дзень пры дні ён то ляжаў у бяснамяцтве, то пры-ходзіў да памяці з пакутамі ад болю і ныццём усяго цела. З'яўлялася думка аб тым, у якім ён стане, смутак апаноў-ваў яго, і ён зноў наглыбляўся ў забыццё на доўга. Цяпер,

упершыню за ўсе часы, ён абудзіўся без думак аб сабе. Нейк і цела не ныла, і болю не было. Ён доўга ўглядаўся ў зялёную імшыну і так выходзіў з забыцця. Першая думка яго была, што ён гэтую імшыну ўжо недзе бачыў і ведаў яе колер. Пасля яна адлюстравалася ў яго свядомасці вялікай зялёнай прасторай. Зялёны мох, вада, дрэвы, вецер, сонца. Гэта свет і гэта шчасце быць у ім. Адсюль і пачалася яго радасць звароту ў свет з цеснай глыбіні хворых уяўленняў і пакут. Ён ляжаў перухома, але быццам вандроўцаў па свеце: яго думка ішла прасторамі зямлі. І цішыня лілася з-за сцен, пасля голас нейкай птушкі і раптоўны парыв ветру: зашумела вецце дрэва. Вялікая радасць і адчуванне поўнага шчасця скалапулі яго душу. Непераможная прагнасць ірвануцца і рынуцца ў свет заўладала ім на момант. А пасля прамень сонца патух — на дварэ ўсё неба зацягнулася хмарами. Сцяна стала цёмная, згінула зялёная імшына. Вялічка глядзеў у змрок і пачаў засынаць. Але гэта быў ужо здаровы сон. Хвароба яго мінулася. Калі гаспадар гэтай кляці вярнуўся назад, то ён застаў Вялічку ў поўным сне. Ён дыхаў роўна і глыбока, і чалавек адчуў, што яго невядомы госць перамог хваробу і рану. На дварэ ў гэты час бушавала хмарнае неба. Струменні вады падалі на зямлю. Ляснуў гром. Уверсе над страхой гэтай хаты гуло і пагражала. Чалавек, босы і з мокрым тварам ад першых кропель дажджу, паставіў збанок малака на зямлі, каля Вялічкавай пасцелі, і стаў над сонным Вялічкам. Ён гаварыў сам сабе:

— Бяда. Каторая пара, а не правіцца. Усё ляжыць без памяці. І бабы ведаюць, што ён тут ляжыць у мяпе. Зараз і немцы ўведаюць.

Ён быў вельмі заклапочаны і стаяў у одуме, развёўшы рукамі. Вялічка заварушыўся і раскрыў вочы. Дождж зменшыўся і роўна шумеў на саламянай страсе.

— Дождж ідзе? — сказаў Вялічка такім тонам, быццам зноў пачынаў перарваную гаворку.

— Ідзе. Усё неба аблажыла хмарами, — адказаў узрадаваны стары.

І раптам Вялічка ўспомніў, дзе ён і чаму ляжыць. Ён не ведае ні чалавека, ні месца, ні часу, ні таго, што на свеце робіцца і зрабілася за гэты час. І Настачка, і Марына, і родны дом!

(1135)

P 116

СКИП'ЄЎСКИ ЛЕС

— АПОВЕСЦЬ —

I

Смольная хвоя — вельмі моцнае і даўгавечнае дрэва. Сцены з яе стаяць доўга. Ёсць будынкі з тоўстага бярэвення, век якіх ідзе блізка не за сто год. Невялікае селішча Скіп'ёўскае Пераброддзе ўзнікла на голым месцы пры вялікім Скіп'ёўскім лесе адразу пасля рэвалюцыі. Дваццаць пяць год не кранулі перабродаўскіх будынкаў ні трухлінай, ні зменай колеру. Яшчэ і да самай Айчынай вайны яны захавалі свой мацунак і свежы колер гладка вычасанага бярэвення. Адно смала выступіла скрозь жоўтымі пацеркамі, якія за гады выветралі, высахлі і пачырванеліся. Усюды відна добрая работа, мацунак шчыльна прышнучанага адно да аднаго бярэвенна і добры догляд. Гаснадарлівыя рукі, у меру патрэбы, давалі сценам рамонт і трымалі іх у ашчадзе ад вільгаці. Усе дваццаць дзве хаты Скіп'ёўскага Пераброддзя паабрасталі вішняком і арабіннікам. За хатамі спеюць улетку антонаўкі, папяроўкі і слуцкія бэры, і да самых замаразкаў вісяць у голлі чырванабокія «цыганкі». Да самых маразоў пад вокнамі цвіце бабіна лета. З канца зімы і да лета пры кожнай хаце дыміцца вяндлярня, і па селішчы стаіць пах венджаных каўбас і шынак. Праз усё лета па вешалах пад застрэшшамі сушацца тварожныя сыры. Усюды крычаць гусі і крэкчуць качкі. Спяваюць аж разлягаюцца пеўні, і па хлевухах стогнуць ад гультайскай асалоды ружовыя ягамосці з кірпатымі лычамі і закручанымі ў тонкі абаранак хвастамі. Япрукі тут кормяцца пудоў на восемнаццаць. Дык яксе дзіва, што вяндлярны дым па добрыя тры месяцы на год перабівае пах смалы, што шырокай хваляй вечна плыве з густых хвояў Скіп'ёўскага лесу.

У Скіп'ёўскім Пераброддзі аселі і забудаваліся пасля восені дзевяцьсот семнацатага года тутэйшыя беззямельцы і бясхатнікі. Можна было б расказаць пра кожнага

з гэтых людзей, як жылося і што перажываецца цяпер і хто нарадзіўся на свет, каб стаць паступнікам і спадчынікам таго, хто ставіў у новым часе новую хату. Гэтыя дваццаць дзве гісторыі маглі б навучыць жыццю ў працы, у сумленні або паведаміць аб хцівасці і няўдачах, аб злосці і зайздрасці, аб шчасці мець вялікую душу, сяброўства, злагаду з людзьмі і ясны розум. Мы маглі б убачыць, як поўніцца шчасцем чалавек са справядлівым сэрцам і заміланасцю да роднай зямлі і роднага неба. І як сохне і марнатравіцца натура без сэрца і сумлення. Але ўсё гэта ўжо выходзіць за межы гэтай невялікай хронікі з жыцця перабродаўца Марціна Прыбыткоўскага.

У тыя гады, калі толькі яшчэ забудоўвалася Скіп'ёўскае Пераброддзе, Марцін Прыбыткоўскі быў яшчэ зусім малады чалавек, высокі, хударлявы, невялікі ахвотнік да слова і нядаўна жанаты. Жонка яго тады вельмі была надобна да дзяўчынкi. Зусім маладая, вельмі рухавая, нават трапяткая і не тое, каб малая ростам, але паводле росту свайго Марціна яна здавалася малая. Яна звалася Магдалена, і якраз неўзабаве, пасля таго як Марцін паклаў падваліны на новую хату, нарадзіла дачку. Прыбыткоўскія назвалі сваю дачку Ганна. Гэта было першае дзіця. Праз тры гады нарадзіўся сын. Яму далі імя Канстанцін. Праз чатыры гады пасля Канстанціна нарадзілася Галена. Яе звалі Гэля. У той меры, у якой ішоў час, Марцін Прыбыткоўскі, здавалася, становіўся яшчэ больш ціхманы, як быў. Ён і ззámаладу не быў раскідака, а цяпер, казалі, нават як бы аскупеў. Усе яго думкі былі цяпер аб дзецях. Заміланасць яго да дзяцей з гадамі яшчэ больш вырастала. На гэтым пункце адбылося поўнае ўраўнаважанне двух натур — Марціна і Магдалены. Бо адразу пасля шлюбу ў іх пешта не ладзілася добрая згода.

Магдалена была здатная на раптоўныя ўражанні, на ўспышкі пачуццёвасці і нават на нечаканыя ўчынкi. Яна была маладзейшая за Марціна нампога. Пайшла яна замуж толькі выбіўшыся з падлеткаў. Што да Марціна, то ён як бы ўцяміў туую праўду, што свет даўно ўжо стаіць на месцы і трапятаннем яго з месца не зрушыш. Марцін Прыбыткоўскі ў спакойным сабе одуме араў і сеяў, спускаў і часаў дрэва, і калі ішоў з поля, то заўсёды прыносіў дадому знойдзеную на дарозе ламачыну або налавіну коласа з зярнятамі. Ён вельмі часта і чыста галіўся і нізка падстрыгаў вусы. Хударлявы ён быў заўсёды і сілу меў у плячах.

Магдалена любіла многа пагаварыць. Ён моўчкі слухаў яе. Калі ж заходзіла справа аб дзецях, ён ажыўляўся і гаварыць мог не менш за Магдалену. Тут яны абое рабіліся роўныя, натура ў натуру. У хаце яна камандавала ўсім. Але як? Гаспадарлівыя планы і раптоўныя намеры ў яе ішлі адзін за адным. Яна была ўздумала, што льга ў адзін год забагацець на гусях. Меркаванне тут яшчэ ішло аб дзвюх дочках. Кожная з дачок, пакуль вырасце, павінна мець не менш як шэсць падушак. А няма на свеце лепшых падушак, як з гусінага пуху і пер'я. Праз нейкі час каля хаты Прыбыткоўскіх стаяў такі гусіны лямант, што Марцін затыкаў вушы і пракліпаў гусіную пароду. Дзевяноста шэсць гусіных горлаў дзерлася на ўсю сілу. Дзюбастая птушка хваліла прыгоства свайго жытла на свеце не зусім далікатным голасам. Дзяўчаты і сама Магдалена збіліся з ног, бегаючы па выганах і пакошах. Казалі, што Магдалена бегла, каб падняць кожную пушыну, якую дзе-небудзь у полі губляла гусь. У Пераброддзі склалася была прымаўка: «З трапятання карысці, як з Магдаленінага пуху». Пасля ў Магдалены з'яўляліся іншыя планы. Быў план прадаваць штогод па тры кормныя япрукі, а самім сесці на малако. Марцін буркнуў сабе пад нос: «Аб малаку я ног не павалаку». Планы зменьваліся так, як зменьваліся і гады. І хоць нейкае нечуванае багацце раптоўна і не прыйшло, але праз усе гады добра елася і пілося, добра працавалася і слаўна дыхалася цудоўным скіп'ёўскім наветрам. І само сабой сталася, што калі дзяўчаты навырасталі, то ў кожнай з іх была гара падушак і поўная шафа адзення. Магдалена штодзень відна была ў клопаце на Перабродскім селішчы, невялікая ростам, гаваркая, крыху занадта шумлівая і цікаўная ўсюды і да ўсяго. У яе быў драбнаваты твар і валасы, закручаныя ў высокую куксу пад хусткай. Так яна і не заўважыла, як мінуўся малады яе век і сталасць добра ўвайшла ў сярэднія гады, якія ўжо мяжуюцца са старасцю. Але ўсё гэта быў знадворны бок справы. Можна сказаць з пэўнасцю, што замілаванасць да дзяцей была тым самым большым з усяго, што жыло ў душы гэтай жанчыны. Вясёлая заўсёды, гаваркая, рагатуха, Магдалена Прыбыткоўская была аднак жа лёгкая на слязу, калі хто-небудзь з дзяцей захалоджваўся і пачынаў кашляць. Але і тут была адна акалічнасць.

Магдалена Прыбыткоўская насіла ў сабе вечнае пачуццё кожнай жанчыны: мець асабліваю замілаванасць да

свайго меншага дзіцяці. Чым больш жанчына мае дзяцей, тым гэтае пачуццё мацнейшае. Але яно мае сілу ў той меры, у якой жанчына старэе. Гады даводзяць гэтае пачуццё да найвялікшага ўздыму. Першыя дзеці ёсць адзнака маладосці жанчыны. Апошняе дзіця ёсць адзнака сталасці перад старасцю. У Магдалены Прыбыткоўскай самае глыбокае матчына пачуццё кіравалася да Галены (Гэлі). Галена была як бы вечным панамінкам Магдалене аб мінулай яе маладосці. На шчасце, тут усё склалася так, што лёгкая на жальбу і слязу Магдалена бадай-што не мела ўтрачэння сваёй чулай душы. Як на тое ішлося: Галена мела моцнае здароўе. Перахварэўшы ў маленстве на адзёр, яна пасля нават і не кашлянула ніколі. І чым больш яна вырастала, тым больш магла б быць увасабленнем дзявочага здароўя і сілы. Разам з тым яна рабілася ўвасабленнем і дзявочай прыгажосці. Гэта была прыгажосць фізічная, пышная і заўсюды прывабная. Галена Прыбыткоўская была і вясёлая, і рухавая, і спрытная да ўсяго. Голас яе звінеў на Пераброддзі заўсёды. Калі яна збірала ягады або шукала грыбоў, то гэта адразу ўсе і ведалі. Ёй няйначай трэба было спяваць або гукаць, каб слухаць па лесе рэха ці перадражніваць птушак. Можна было б падумаць, што ніколі маршчына старасці не крапе лоб гэтай асобы, хіба, можа, толькі тады, калі ёй будзе год дзевяноста. Валасы ў яе былі чорныя і густыя. Вочы вялікія і быстрыя. Гаворка шпаркая, цвёрдая і рост добры. Мажная рагатуха і ўпраўная на рукі, яна, здавалася, не закідала думкамі далёка панерад, а жыла, як жылося, і (можна гэта смела сказаць) цешылася сама з сябе і з усяго, што толькі бачылі яе вочы. Вядома, такая, як мае быць, яна стала з часу свайго юнацтва. Юнацтва яе бралася ў сілу ў часе, калі ўжо ішла Вялікая Айчынная вайна. На восьмым месяцы вайны ёй стала роўна семнаццаць год. І хоць яна была заўсёды такая здаровая, Магдалена часамі сама сабе тужыла, што нішто на свеце не вечна і ці мала што бывае: хвароба якая, «не тут кажучы», наваліцца ці так якое няшчасце, і прыйдзе бяда. Аднак жа гэта не азначала, што Магдалена Прыбыткоўская мела ў аснове свае душы схільнасць да смутку і безнадзейнасці. Гэта было не так, нават наадварот. Тут усё залежала ад таго, што Галена была самая меншая з дзяцей.

Самая старэйшая з дзяцей, Ганна, і з натуры, і з усяго аблічча, была вельмі непадобная да сваёй маладзейшай

сястры. Гэта была натура з нахілам да задумёнай разваж-
лівасці, да ціхай задумы і да павольнага паглядання на-
вокал сябе. Рагатала яна толькі з сапраўды смешнага. Вя-
дома, з усіх гэтых прычын яна не была занадта рухавая.
Яна рабіла ўсё з грунтоўнай сталасцю, хоць і павальней.
Змест яе душы Марцін Прыбыткоўскі ўцяміў яшчэ з сама-
га яе маленства. Гэтым ён і кіраваўся каля яе. Калі яна
skonчыла сямігодку, ён першы падаў ёй думку, за якую
яна і ўхапілася. Ён сам завозіў яе ў педагагічны тэхнікум
і прыехаў назад з радасцю ў душы. Тое, што яго Ганна
будзе настаўніца, цешыла яго вельмі. Пэрайшло ўсяго два
дні, а ён напісаў ёй пісьмо. Часам нават і без пільнай па-
трэбы, але ён пісаў ёй часта. Паміж імі пачаліся дачынен-
ні, падобныя да таго, што было ў Магдалены да Галены.
Яны зблізіліся вельмі.

Ганна Прыбыткоўская мела цёмныя валасы, але не чор-
ныя, як у Галены. У яе былі вочы спакойныя і голас ціхі.
З постаці яна была дробная, тут яна мела падабенства да
свае маці. Калі пачалася вайна, ёй неўзабаве павінна было
skonчыцца дваццаць чатыры гады. Да гэтага часу ў яе
жыцці адбыліся вялікія змены. Усё шпарка ішло адно за
адным. І ўсё гэта змяніла жыццё сям'і Прыбыткоўскіх, а яе
самую вывела ў новыя абсягі думак і паклала новую пя-
чаць на ўсё яе аблічча.

Скiн'ёўскае Пераброддзе стаіць за сем кіламетраў ад
вялікага мястэчка Якубавіч. Паміж горадам, дзе вучылася
Ганна Прыбыткоўская, і Якубавічамі хадзіў аўтобус што-
дзень. Апошнім годам Ганнінай навукі аўтобус вадзіў нейкі
Тодзік (Тодар) Рамашка, зусім яшчэ малады хлопец, на
гадоў два старэйшы за яе. Пасля ўсё стала вядома як мае
быць. Гэты Тодзік меў натуру гарачую і ў яго маладыя
гады не зусім ураўнаважаную. Ён быў родам недзе адтуль,
дзе на Уздзеншчыне шлях паміж Слуцкам і Мінскам пра-
ходзіць праз раку Лошу. Бацька яго Сабастыян Рамашка
меў многа дзяцей, і ўсе ўжо былі ў ладу. Дзяўчаты былі
замужам, а хлопцы добра выйшлі кожны на сваю дарогу.
Шчыры і добры чалавек, Сабастыян Рамашка, выпіўшы
чарку, любіў пахваліцца сваімі дзецьмі:

— У мяне адзін сын вучоны прафесар і акадэмік у
Мінску, а другі найгалоўнейшы бухгалтар над усім Слуц-
кам. Колькі з Слуцку вывозяць вагонаў ігруш, яблык,
сала, жыта, ячменю, яец, гусей, кпырчукоў на племя, то
пакуль ён не запіша ў кнігу і не паставіць лічбу, дык ні-

водзін вагон з месца не крапца. А яшчэ тры сыны і пяць дачок яшчэ больш таго. Даволі вам сказаць, што ўсе мае дочки замукам за такімі людзьмі, якімі можна толькі хваліцца. Адзін мой зяць выдумаў такую машыну, якая ходзіць сабе на лесе, выкарчоўвае ўсялякую кривую непатрэбшчыну і сама глядзіць: калі дзе добрае месца, дык пасадзіць новае дрэва і пайшла далей. А яшчэ ёсць зяць, пад паглядам якога марынуецца штогод на вываз за граніцу тысяч семдзсят бочак грыбоў. Уся заграіца есць тыя грыбы і хваліць.

Тодзiк быў самы маладзейшы з усіх Рамашкавых дзяцей. Ён прайшоў шафёрскія курсы і пачаў жыць сам сабою. Як бы ўвесь свет яму сышоўся ў аўтамабільным механізме. Яму ніколі не было часу. Ён калі не ехаў, то займаўся разборкаю і зборкаю аўтобусага механізма. Хоць прыйшоў час, што ён пешта абвяў да гэтага свайго прафесіянальнага занятку. У яго з'явіліся іншыя думкі і новыя трывогі. Яму спабачылася нейкая задумёная дзяўчына, якая даволі-такі часта ездзіла ў яго аўтобусе да Якубавіч і назад у горад. Перш за ўсё ён дазнаўся, што гэта студэнтка з настаўніцкага вучылішча. Нарэшце ён ужо добра прывык да таго, што абы якія-небудзь два дні свят, то яна пайначай будзе ехаць да Якубавіч. А пасля свят назад. Перад святам ён сам чакаў з машынай каля тэхнікумаўскага інтэрната. І калі пасажыры давалі яму на конт гэтага заўвагі, ён адказваў цвёрда, але дзеля далікатнасці са знарочыстым гумарам:

— Тут жа яшчэ студэнтка будзе ехаць.

Вядома, што такое першае каханне, калі яшчэ на верхняй губе і пуху людскага пяма. Тодзiк Рамашка парэшце пачаў даводзіць аўтобус да Якубавіч праз Скіп'ёўскае Пераброддзе, хоць і даваў дзеля гэтага кругу. Улетку, калі «студэнтка» была дома, у яго якраз бо каля яе хаты што-небудзь псавалася ў аўтобусе, а рамонт зацягваўся доўга. Так што яму трэба было і рамонт рабіць і адгырквацца ад чорствых душой пасажыраў, усе помыслы якіх ішлі толькі на тое, каб хутчэй дасхаць да Якубавіч. Нарэшце Марцін Прыбыткоўскі здагадаўся, а Магдалена як мае быць прыгледзелася да Тодзіка Рамашкі. «Які мілы і залаты хлопец, — падумала яна. — Як ён завіхаецца каля машыны і які рухавы. Аж твар чырванее ад руху». Тодзiк Рамашка быў рослы, здаровы і чарнявы хлопец. Прыбыткоўскаму штосьці не надабалася ў тым, што каля яго хаты бадай

штодзень рамантуецца аўтобус. Раз ён разгаварыўся з шафёрам:

— Сам адкуль?

— З Лошаўскага Перавозу.

— О, далёка, ад нас вёрст пад пяцьдзсят. Дык, кажаш, адзін і жывеш? Мусіць, ці не жаніцца думаеш?

— Мусіць такі трэба, — пасцярожана адказаў Тодзік, напускаючы на сябе выгляд нясмелага і вельмі ўжо сталага чалавека, якога зная неабходнасць прымушае жаніцца.

Ціхманы Марцін Прыбыткоўскі хітра паглядзеў на Тодзіка Рамашку.

— Што ты, браце, вярзеш? Так і кажы, што закахайся ў дзяўчыну. А то выдумляеш. Табе яшчэ рана жаніцца. Няхай яшчэ раней пух на губе адвярдзее. Яно і так сказаць, будзеш жа ты браць не старэйшую за сябе, а маладзейшую. Значыцца, ты дзіця горкае зробіш сабе за жонку.

Тодзік нічога не адказаў і нешта вельмі хутка скончыў рамонт і паехаў. Устрывожаны Марцін пачаў гаварыць з Ганнаю:

— Гэта ён дзеля цябе тут спыняецца? Што? Вы ўжо згаварыліся? Ты яшчэ павінна пабыць настаўніцай, а тады ісці замуж. Чакай, дай сказаць, от бо натура!

Пасля гэтага Ганна пачала глядзець у акно. Марцін пачаў крышыць свой тытунь, а Магдалена выцерла рогам хусткі вочы і сказала:

— Вось і вырасла Ганна, а мы пастарэлі.

— Вырасла? — адарваўся ад тытуню Марцін. — Малая яшчэ зусім. Гэта свет такі настаў цяпер. Ты ж маці, ты ўгавары яе, няхай яшчэ добрых пяць год пачакае.

Магдалена тым жа вечарам пачала ўгаварваць дачку. Гэтае ўгаворванне скончылася тым, што яны ўдвух, абняўшыся, на ўсю ноч заснулі. А зранку Ганна напісала Тодзіку пісьмо: «Тодзік, каб ты толькі ведаў, што я выцерпела ўчора! Я не ведаю, як гэта бацька дазнаўся. Ён не дазваляе мне ісці замуж. А маці таксама. Маці мне сказала: я, кажам, пайшла замуж на два гады маладзейшая, як ты цяпер, і ўсё вельмі добра праз усё жыццё было, а ты не ідзі, бо ты занадта маладая. Дык мне так горна стала, і я плакала палавіну раніцы». У гэтым пісьме яна сумысля паціскала на сваю трагедыю, на слёзы, на горач напяверкі і расчаравання. Але не менш было трагедыйнага паціску і ў яго пісьме, якое ён назаўтра пакінуў ёй у Якубавічах. На ўвесь ход машыны праімчаўся ён на Скіп'ёўскім Пераброддзі і

Удзі

нават не спыніўся, даручыўшы ўсё сіле выстылізаванага пісьма: «Ганна, я таксама не ведаю, адкуль твой бацька дазнаўся. Ён на мяне наваліўся і пачаў спавядаць мяне, калі я правіў ля вашай хаты аўтобус. Я першы раз бачу такога чэрствага чалавека. Ён здэкаваўся з мяне, што ў мяне яшчэ вусы не выраслі. Чаму мой бацька, дык ён узрадаваўся, калі ўведаў, што мы згаварыліся пажаніцца. Ён вельмі хоча пабачыць цябе, якая ты. Я таксама засумаваў. З пуды я скурыву учора дзве пачкі напярос, каб на душы было яшчэ гарчэй. Можна, хіба горач вытруціць мой смутак на табе». Ганна сумысля пакінула гэтае пісьмо на стала, і Марцін прачытаў яго. Вынік з гэтага быў такі, што ён сказаў Ганне:

— Няхай бы вы заповітрылі абое, дзеці горкія! Вам гэта гульня. А гэты Годзік проста-такі малады дурань. Ёй было непрыемна і брыдка гэта слухаць, але яна бачыла, што няма тае меры, якою льга было б вымераць бацькаву замілаванасць да яе. Ёй стала прыкра і сорамна. Яна адчувала сябе так, быццам бы нарабіла вялікай бяды. Розум падказваў ёй, што яна, як хітрае дзіця, сваім дурным пісьмом увяла сама сябе ў фальш. Значыцца, у галаве яе было больш сталых думак, чым нясталых учынкаў. Усё гэта рабілася ў палавіне лета. Да самай восені яна не магла так чыста і проста, як раней, глядзець бацьку ў вочы. Гэтым жа летам бацьку нешта забалела нага. Ганна пачала ўгаворваць яго колькі дзён паляжаць і нічога не рабіць. Ён усміхнуўся: нага забаліць, дык хіба гэта хвароба? А потым ён падумаў, што гэта яна шукае ранейшай блізасці з ім. І ён пачаў думаць, што, можа, трэба было з ёю як-небудзь інакш абысціся? Яна ўгаварыла яго пайсці ці паехаць у Якубаўскую амбулаторыю. Ён вярнуўся адтуль з рэцэптам, але не з лекаствам. У якубаўскай аптэцы лекаства тое выйшла на той час. Тады яна цвёрда сказала, што заўтра сядзе ў Якубавічах на аўтобус і пасядзе з рэцэптам у горад. Ён ведаў: аўтобус жа павядзе Годзік Рамашка. Але ён нічога не сказаў: ён бярог яе ласкаваць да сябе. Назаўтра яна паехала і ў той жа дзень увечары навінна была вярнуцца. Але прайшла ноч, новы дзень, яшчэ ноч і яшчэ дзень, і толькі яшчэ цераз адну ноч, удзень, яна вярнулася дадому. Але як? Да хаты пад'імаўся каштанавы жарабок, запрэжаны ў маляваныя драбінкі. З драбінак саскочыла Ганна, а за ёю злез ужо ў добрых гадах чалавек, з вусамі ўніз і адзеты як бы на-святоч-

наму: шнурочак з кутасікамі на шыі пад адкладным каўняром вышыванай кашулі, кангеровы піпжак на камізэльцы і хрэмавыя боты. Ганна ўбегла ў хату, паставіла на стол лякарства і села, збянтэжаная, маўклівая, сама не свая. Бацька маўчаў у няпэўным одуме, які быў Ганне прыкры. Магдалена выцерла рогам хусткі слёзы і пачала гаварыць:

— Што з табою было? Дзе гэта ты дагэтуль? Чаму гэта так выйшла? Мы перадумаліся, перачакаліся, перакалаціліся. Гэля бегала ў Якубавічы пытацца, ці не прыходзіў аўтобус. А з якім гэта ты чалавекам прыехала? Хто гэта? І чаму гэты жарабок у пене ўвесь? Як бы ён на ўвесь дух паўсотні вёрст без аддыхі імчаўся? О, ён у двор заязджае, жарабка распрагае, да сена паставіў. Выцірае жарабка посцілкаю. Хто гэта?

— Мама, выйдзіце, пагаварыце з гэтым чалавекам і прасіце яго ў хату, — дрыжачым голасам прагаварыла Ганна і, як бы хаваючыся ад усіх, спуціла вочы ў падлогу.

Больш нічога ўжо і не трэба было гаварыць. Марцін і Магдалена здагадаліся адразу. Марцін заварушыўся, узняўся з месца, затупаў па хаце і гукнуў:

— Гэля! На чорта гэты пук травы тырчыць з-за люстэрка? Выкінь!

— Гэта шоўкавая трава, — адказала Гэля, але Марцін ужо не слухаў. Ён ачышчаў стол ад свайго тытуно, і крышанага, і ліставога. Магдалена ўжо чутна была на двары. А ён, той самы, ужо ўваходзіў у хату, і Магдалена следам за ім. Ён увайшоў у хату і зняў шапку. Галава яго аж бліснула: яна спрэс была лысая, толькі пад вушыма і на патыліцы былі валасы.

— Дзень добры вам у хату, — моцна і па-гаспадарску сказаў ён. — Я Сабастыян Рамашка, Тодзікаў бацька. Як той казаў, што маладыя да мітрэнгі здатныя, то гэта ўжо век-вяком чыстая праўда. Але нічога благога не скажу. Тодзік хлопец залаты. Працавітасці, здатнасці, развагі і сталасці ў яго хапае, каб жыць, як чалавек. Але ж маладыя яны абое. Прыехала яна аўтобусам у горад, адразу ў аптэку, узяла гэтае націранне ад болю ў назе, а Тодзік пачакаў, пакуль пасажыры высадзяцца, і трэба ставіць аўтобус на доўгі рамонт. Дык ён адпрасіўся ў начальства на двое сутак дадому. І Ганну ўгаварыў праехацца, каб з намі пазнаёміцца. Бо я ж вельмі прагнуў, каб убачыць яе. Я ж даўно ўжо ведаю пра яе. Мы з старою так былі

1 рады, што яе ўбачылі! Гэта ж свая родная робіцца. Пры-
 2 ехалі яны на дробным грузавічку. Вячэра ў нас зацягнула-
 3 ся да двух гадзін ночы. А на раніцу Ганна ўпала ў сумны
 4 адум, ірвецца дадому, душа яе не на месцы: у яе ж лекар-
 5 ства, якое дома так патрэбна! Тут яна пачала ўпікаць Го-
 6 дзіка, што ўгаварыў яе ехаць. А ў таго і грузавічок пры-
 7 псаваны і бензіну таго толькі як папюхаць. Пакуль Тодзік
 8 круціў мазгамі, што рабіць, мы з старою ўгаварылі Ганну
 9 не сушыць думкамі галавы і песпакоем сэрца, паглядзець
 10 нашага жытла, пагуляць да вечара, яшчэ пераначаваць
 11 ноч, а там раніца, а там сьнеданне, а там, як той казаў,
 12 нешта ж будзе. Самае важнае, каб чалавек уночы выспаў-
 13 ся, а зранку паснедаў. Дык яна, залатая галава, паслуха-
 14 ла. А я яе суцешыў, што ўсё адно аптэчнае лякарства бо-
 15 лю ў назе адразу не ўтаймуе, і я сам паеду і нараю такога
 16 лякарства, што ўжо выпрабавана як мае быць. І мне ж са-
 17 мому даўно карціць набачыцца і пагаварыць з вамі. Мы з
 18 старою не ведалі, як дзякаваць ёй, што яна асталася яшчэ.
 19 Пакуль там старая завіхалася каля печы, я павёў Ганну
 20 паказаць, як у агародзе шалеюць буракі і капуста, пасля
 21 паказаў ёй вешалы з венджанымі шынкімі і каўбасамі.
 22 Я ёй сказаў проста: перабірайся, кажу, хутчэй да нас, па-
 23 магай есці, бо ратоў у мяне мала на гэтулькі надобасці.
 24 А тым часам у мяне ў хляве яшчэ два япрукі, як стагі сена,
 25 ляжаць. Аднаго буду калоць увосень, а другога ўзімку.
 26 Як той казаў, свіная маці не звялася. Потым Ганна стала
 27 з старою каля печы і любаміла было глядзець, як яна
 28 ўпраўлялася. Залатыя рукі! Хто ж цябе, кажу, і выгадаваў
 29 такую? Напаклося ўсяго, насмажылася, наварылася, а як
 30 змеркла, папрыходзілі сваякі і сябрына ўся, і калі пачалі
 31 мы гаману за сталом, дык елі, пілі і гаманілі да трэціх
 32 пеўняў. А як толькі Ганна заснула, то мы выйшлі з старою
 33 з хаты і вокны завесілі, каб ёй была цішыня спаць. Мы з
 34 старою начавалі ў пушыцы. Дык Ганнуся да паўдня і пра-
 35 спала. Аж уміленне брала, як яна раскашэльвалася сабе
 36 на падушках. Ну, а потым жа пачалося сьнеданне. Ужо ка-
 37 ровы збіраліся на дзень другі раз выганяць, як ад стала ад-
 38 каціліся. Тут я ўзяў у калгасе жарабка вольнага, і мы з
 39 Ганнусяй селі сабе ў драбінкі і рванулі з месца. Вось і ўсё.
 40 І Ганнуся дома, і лякарства дома, і я на яе паглядзеўся,
 41 і да вас завітаў на добрае знаёмства, сваяўство і лад. Праў-
 42 да ці не?

42 І ён так паглядзеў на Ганну, што Марцін Прыбыткоў-

скі адчуў пешта піколі рапей нязнае. Душа яго раздвойвалася. Вялікае шчасце, што Ганну так любяць і так рады ёй, поўніла яго душу. І разам з тым смутак апаноўваў яго: Ганна ўжо толькі госця ў сваёй хаце. Магдалена выцерла вочы і пачала завіхацца ля стала.

— Гэля, памагай маці! — гукнуў Марцін.

Галена і Магдалена ўзнялі ў хаце вялікі рух, ставячы ўсё на стол. Але Сабастыян Рамашка так адразу за стол не сеў. Раней ён распытаўся, хто яшчэ ёсць у сям'і. Дазнаўся, што ёсць яшчэ хлопец Кастусь і што ён недзе на рабоце ў полі. Прыйшлося чакаць Кастуся. За стол селі толькі на самым змроку, калі вярнуўся з поля Кастусь, прыйшоў Магдаленін родны дзядзька Самусь Крамарэвіч і прыйшоў Марцінаў сваяк і сябар, швагер яго стрыечнага брата Мікалай Разважнік. І яшчэ хто-ніхто прыйшоў. Як узялі на першай чарцы, дык захацелі і на другой. Сабастыян Рамашка даваў волю сваёй патуры і стараўся, каб не залежаліся на языку словы. Але ён гаварыў не так сабе абышто, а ўсё патрэбнае і практычнае. Ён памятаў, што Ганна не знаходзіла сабе спакою, каб хутчэй завезці бацьку лякарства ад болю ў пазе.

— Ага, дай божа памяць, — сказаў Сабастыян адразу пасля першай чаркі. — Што гэта ў цябе, браце ты мой, з нагою?

— Хто яго, або захаладзіў, або падверадзіў, — адказаў Марцін.

— Э-э, дык аптэчнае лякарства тут не заўсёды і памога. Я табе нараю такіх лекаў, што напэўна памогуць і ад захалоду, і ад падвяроду. Ты, пане браце, вазьмі бутэльку і палі ў яе крыху ў дню свежага салодкага малака. А тады запясі бутэльку ў лес і пастаў у мурашнік так, каб бутэлька роўна ўся была схована і каб рыла яе прыходзілася роўна з верхам мурашніка, а можа, і ніжэй крыху, дык гэта пазе не зашкодзіць. Мурашкі, як шляхта на фэст, мой пане, рынуцца ў малако. Іх адразу стане поўная пляшка. Ты іх там заткні і прынясі дадому, пастаў у цёплую печ, каб яны затхнуліся, а тады высып у макацёр і ператры качалкаю, каб яны сокам накрыліся. А тады, разам з сокам, зноў у бутэльку і палі даверху спірытусу. Пяхай яно яшчэ дзень пастаіць, перамяшаецца, пацягне, састоіцца як мае быць, а тады палівай сабе на дамою і вышмароўвай нагу. Чуеш? Не пі, а шмаруй. Гэта лякарства павярхоўнае. Бо практыка паказала, што пітвом тут нагі не вылечыш.

11 — А хто ж гэта дзе практыкаваўся? — зацікавіліся за
12 сталом.

13 — Як гэта хто? Уга! У Цімкавічах быў такі Савасцей
14 Панебра, дык у яго таксама пешта з нагою было. Я яму
15 і нараіў шмаравацца спірытусам з мурашкамі. Але ён быў
16 такі ласунчык, што пакуль вышмаравець нагу, дык пайі-
17 пачай адніваў яшчэ з бутэлькі. Натуру меў такую, што не
18 мог вытрымаць. Нарэшце ўжо так у яго і пайшло: калі са-
19 дзіцца шмаравець нагу, дык кладзе каля сябе закуску.
20 І пакуль ён тую нагу лячыў, дык так уцягнуўся, што ўжо
21 і нага пакінула балець, а ён не мог і дня пражыць каб
22 паўлітра не выпіць.

23 — З мурашкамі? — аж устрапянуўся за сталом швагер
24 Марцінавага стрыечнага брата, Мікалай Разважнік.

25 — Не, цяпер ужо без мурашак. Нашто ж яму тыя му-
26 рашкі, калі ўжо нага не балела. Бачыць жонка, што бяда з
27 Савасцеём; трэба якую раду даваць, бо сап'ецца, як чорт
28 ведае што. А там была такая Разэля з-пад Клецка, што ўсё
29 на свеце ведала і вельмі добра вылечвала ад скрыпу ў ка-
30 сцях і ад свербу ў пятах. Савасцеіха пабегла да тае Разэлі:
31 як вылечыць Савасцея ад магнасці да гарэлкі, а тая нара-
32 іла напайць яго гарэлкаю, у якой вады больш як на тры
33 чвэрткі і ў якой шэсць тыдняў мок нежывы крот. Ну што
34 ж, кожны ратуецца як можа. Узяла Савасцеіха вады, боўт-
35 нула туды крыху гарэлкі, каб гарэлачны пах ішоў, і пакла-
36 ла туды мачыць на шэсць тыдняў крата. Праз шэсць tyd-
37 няў пачаставала Савасцея. Той як хапіў шклянку, дык каб
38 яшчэ трохі, то богу душу аддаў бы. Два дні яго рвала, зда-
39 валася, што вантробы з яго вывальваюцца. Аднак жа па-
40 магло.

41 — Няўжо такі намагло? — аж загнушыў Мікалай Раз-
42 важнік рогат усяго застолля.

43 — А як жа! Ад таго часу Савасцей ні разу не ўзяў у
44 рот і кроплі гарэлкі з мочаным кратам.

45 — А так? А без крата? — паўгіналі ўсе галовы ў стол,
46 каб не рагатаць, хоць пакуль Сабастыян скончыць сваю
47 гаворку.

48 — А без крата то браў як мае быць. І пяпер ужо меў на
49 гэта прычыну: яму трэба было ачышчацца ад таго паскуд-
50 ства, якім яго былі пачаставалі.

51 Сабастыян Раманка пачаў тут расказаць, як Савасцей
52 Панебра пасля надумаўся быў чым-небудзь падобным ад-
53 частаваць жонку, але неўні ўжо так снівалі недзе за Мар-

Цінаваю хатаю, што Сабастыян з устрывожаным выглядам
сціх, падумаў і сказаў:

— Няўжо гэта неўні? А я ж яшчэ не сказаў самага па-
трэбнага.

— А скажы ты, браце, ці гэта ўсё, што ты казаў, было,
ці магло быць? — запытаў Мікалай Разважнік.

— Ці было, ці магло быць, пытаеш? — заклапочана
абазваўся Сабастыян.— А ліха яго, прынацца вам, ве-
дае. Здаецца, было недзе. А калі ты чалавек бывалы, то
ты павінен ведаць, што добра ўсё тое, што гладка ідзе.

— А братка ж ты мой, от жа я люблю слухаць, калі хто
вясёлую лухту вярзе!

Сабастыян паглыбіўся ў нейкую сваю задумёнасць.
І ўжо здавалася, што ён і ўвесь час быў такі маўклівы.
Займалася на дзень. Усе выйшлі з-за стала, і ніхто не ве-
даў, ці гэта праўду расказваў Сабастыян Рамашка, ці
выдумляў. У яго праўда выходзіла, як выдумка, а вы-
думка, як праўда. Але шчыра нарагаталіся ўсе. Ён і дома
быў такі.

Гэта была ўжо трэцяя ноч, калі Ганна позна заседжва-
лася. Цяпер яна адразу пабегла ў сена і кінулася спаць.
Дрымота навалілася на яе ў той жа момант. Праз сон яна
чула, як шастала сена і пехта хадзіў, але ёй цяжка было
падняць галаву. А гэта была маці. Яна лягла шчыльна по-
плеч Ганны і пачала шаптаць:

— А ты ж у мяне ўжо толькі ў гасцях, а не дома...
А ці памятаеш ты, Ганнуса, як, малая яшчэ, ты гнала бо-
сая карову ад калодзежа і прабіла была аб востры корч на-
гу да самай касці. І як ты ляжала папалоханая, і як баць-
ка тужыў, што табе баліць, а ты прасіла, каб цябе вынеслі
на двор...

Магдалена, лежачы пры Ганне, успамінала і шаптала.
Праз гэты шэпт прайшла і маладосць самой Магдалены,
і малецтва Ганны, і ўсё вялікае і значнае, і малое і ня-
значнае, але што жыло ў чулай душы маці, якая выгада-
вала сваю дачку. Ганна спала вельмі моцна, а Магдалена,
пакуль узышло сонца, нашапталася сама сабе ўволю.
Душа яе раздвойвалася. Больш, як калі раней, уся яе істо-
та хілілася да Ганны, думкі і сэрца поўніліся ёю. І нікада
было Гэлі, якая перад Ганнаю быццам ужо занядбаная
аставалася.

Усё адразу змянілася. За адну ноч устапавілася ў хаце
нешта новае. Адчуванне таго, што Ганна толькі госцяю

Стала, было ў кожнага і ў самой Ганны. У яе шчыме́ла ў грудзях. Сабастыян Рамашка пасхаў пасля дванаццатай гадзіны, і ўсе адчулі, што як бы чаго не хапае. Дзіўна было: толькі ўчора яго ўпершыню бачылі, а здавалася, што век-вечны яго ведалі і што не было такога часу, калі ён не бываў у гэтай хаце і калі Прыбыткоўскія не ведалі, што ён ёсць на свеце. Паехаў ён адсюль, як блізкі свой, і сам быў рад гэтаму. Усё было скончана. Марцін адчуваў, што Ганнін лёс ужо вызначыўся як мае быць. Сышлі на памянішто думкі, што Ганне яшчэ рана ісці замуж. Ужо і Тодзік стаў зусім добры і як свой. Ён зноў вадзіў аўтобус, кожны раз даваў кругу, выкіроўваўся на Пераброддзе і штодзень бачыўся з Ганнаю. Цяпер ужо добра яго ведалі. Як гэта раней не заўважалі, што ён не які-небудзь абыхто, а працавіты і шчыры хлопец? Пад канец лета ён прывёз Ганне паперу: яго той брат у Мінску, «прафесар», вяртаўся, што яна назначана настаўніцай у Лошаўскі Перавоз, а не куды інакш. Тодзік быў рад: зараз прыйдзе восень, і хіба можна цяпер адкладаць шлюб? Трэба зараз жа пераязджаць у той Перавоз.

Вяселле было на пачатку ранняй восені. Усё Скіп'ёўскае Пераброддзе і палавіна Якубавіч гуляла на вяселлі. Як толькі ў музык з аркестра якубаўскай пажарнай дружныны цэлыя асталіся шчокі? Два дні бесперастапку яны дзьмулі ў дудкі і трубы. На трэці дзень музыкі сталі ў браме і зайгралі марша. У Прыбыткоўскіх у хаце стала ціха.

II

Усё сышлося разам, і Магдалена Прыбыткоўская ўбачыла, што вялікі клопат яе жыцця ўвайшоў у новую сваю квадру. Ганна першая пакінула бацькоўскую хату. Другі за ёю быў Канстанцін. Калі было Ганніна вяселле, ён толькі яшчэ дарастаў да ранняга свайго юнацтва. Але да гэтага часу натура яго ўжо выраўнялася як мае быць. Чалавек, чулы на здогадку, пазнаўшы яго крыху, ужо і цяпер мог бы сказаць, які ён будзе ў сталыя свае гады. Можна, лгга было б у ім убачыць духоўнае падабенства да Ганны. Але гэта было б павярхоўнае ўражанне. Ганна была сталае дзіця, схільнае да задумёнасці, і толькі таго. Канстанцін жа быў схільны не да задумёнасці, а да думання. З гадамі пячаць думкі вельмі выразна пачала вызначацца на рысах яго твару. Праўда, пасля так усё пайшлося яму,

што думка пняйначай павінна была стаць першай адзнакай усяго яго аблічча. Але да гэтага прайшло яшчэ колькі часу. Пакуль да тых падзей, то ў Скіп'ёўскім Пераброддзі ўсё было добра і шчасліва. Кастусь Прыбыткоўскі любіў гэты кут, дзе ён парадзіўся і вырас. Тут было многа прасторнай зямлі, неба, дрэў, вады. Тут бытавала пазія прастай працы. Чуламу чалавеку магло здавацца, што пад ціхім, роўным і вечным шумам у вяршалінах густых хвойў Скіп'ёўскага лесу цяжкае ўтрапенне не крапе чалавечай душы. Калі праўда, што ў кожным чалавеку льга знайсці частачку душы паэта, то гэта магло мець дачыненне да Канстанціна Прыбыткоўскага. Раз ён сказаў быў бацьку: «Скіп'ёўскі лес стары. Дарога паўз яго ўжо, можа, дзвесце год такая, бо прыдарожныя дубы там маюць свайго веку не адну сотню гадоў. Дык магло быць, што мой прапрадзед, у такія самыя свае гады, як я цяпер, стаяў на той самай дарозе і глядзеў на тое, што я цяпер бачу? Мне нават страшна падумаць пра гэта».

Як той казаў, кожны знойдзе тое, чаго шукае. Магдалена Прыбыткоўская вельмі востра заўважала гэтую рысу ў натуры свайго сына. Яна думала пра яго, што ён маўклівы ахвотнік да адзіноты. Можа, гэта і была праўда, але яна не месціла ў сабе ўсёй Канстанцінавай натуры. Сваяк Марціна Прыбыткоўскага і яго добры сябар, на многа год за яго маладзейшы, перабродавец Мікалай Разважнік вельмі заўзята трымаўся іншай думкі. Гэта быў чалавек, дробны з твару і постаці. Ён гаварыў высокім, тонкім голасам і шпарка сыпаў словамі. Ён вельмі любіў парагатаць з чаго-небудзь смешнага і з гэтай прычыны так казаў пра Кастуся Прыбыткоўскага: «Гэты Прыбыткоўшчык вельмі здаецца на слова. Я страх які лёгкі раблюся на ногі ў той бок, дзе добрую лухту вярзуць. Дык колькі разоў я бегаў на другі канец вуліцы рагатаць, як Прыбыткоўшчык прастарэкуе. А зялёненькі ж яшчэ. Губа яшчэ голая, як шкло на дажджы. Калі камар сядзе, дык за вярсту з губы відзён». Тут магло быць дзіўна: дзве зусім супроцьлеглыя думкі. Але і тая, і другая мелі ў сабе добрую трываласць. Канстанцін быў багаты душой малады чалавек.

Здавалася, што ён быў вельмі прывязаны душой да Скіп'ёўскага Пераброддзя і нікуды вельмі адсюль не імкнуўся. Ён найдасканалейшым парадкам ведаў тутэйшую мясцовасць на самую шырокую акругу. Ён меў здольнасць востра заўважаць і пазаўсёды пакідаць у памяці раз бача-

Сінае ці чутае. Чалавек жа не жыве на свеце так, як ляжыць на месцы ўрослы ў зямлю камень. Ад самых зялёных год сваіх Кастусю Прыбыткоўскаму даводзілася бываць тут дзе-підзе. Але ён, у жывым сваім уяўленні, пакідаў не толькі тое, што сам бачыў, але і ўсё, што чуў. У яго памяці назапашваліся і карціны мінуўшчыны, і падзеі сучаснасці, і абліччы малавядомых яму людзей, і дробныя здарэнні. Была і яшчэ адна асаблівасць гэтай натуры. Нешта занадта рана, сам сабе, ён даў ацэнку матчынай асобе. Яму пачало ўяўляцца, што яна імкнецца мець ад яго падтрымку і спагаду. Ён як бы меў ужо такую сілу, што з вышыні яе глядзеў на сваю маці. Практыка наступных год паказала, што Магдалена Прыбыткоўская была не зусім такая, як уяўлялася яна свайму сыну. Аднак жа паконт іспасці яе душы ён не памыліўся. Усё збіралася і назапашвалася. Прыішоў час, і неўзабаве гэтыя простыя душы скаланула небывалая катастрофа. Тады некаторыя моманты з таго, што ведаў і трымаў у сваім уяўленні і памяці Кастусь Прыбыткоўскі, сталі мець дачыненне да яго душы і дзейнасці і пэўным чынам спляліся з яго лёсам. Што-нішто з таго тут трэба ўспомніць.

Ён ведаў, што кіламетраў за сорок ад Скіп'ёўскага Пераброддзя ёсць немалы лес, які завецца Богараўшчына. Гэтую Богараўшчыну рэжа напалам вузкая дарога, пяроўная, крывая. Яна цягнецца на кіламетраў сем. Па трэцім кіламетры ад пачатку лесу дарога вялікім кругам абыходзіць ляское азярцо, берагі якога спрэс з дрыгвы. Там стаіць прасторная хата на дзве палавіны паабапал сянец. Вокны ў хаце вымаляваны чырвонаю фарбаю. У той хаце жыве дзевяць родных братоў Ярмаліцкіх. Самаму старэйшаму з іх сорок два гады, а самаму маладзейшаму дзевятнаццаць. Бацька іх, Антось Ярмаліцкі, мае цяпер год шэсцьдзсят тры. Ён перажыў двух сваіх жонак, ад іх і меў сваіх сыноў. Да рэвалюцыі Антось Ярмаліцкі быў лесніком на ўсю Богараўшчыну. Пасля рэвалюцыі асталіся тут за леснікоў два яго старэйшыя сыны, а ён сам толькі араў і сеяў сабе зямлю пры самым лесе, дзе стаяла вёска Вынь, у калгас якой і ўваходзілі ўсе Ярмаліцкія. Тры старэйшыя Ярмаліцкія пажаніліся былі ў адзін год. Другім годам ажаніліся яшчэ два. Наступным годам яшчэ адзін, а далей ужо як хто калі. Якраз цяпер кожны з іх ставіць сабе хату. Так што вёска Вынь вырастае на добрую чвэртку. А ў староі хаце пакуль што стаіць яшчэ такі дзіцячы

гармідар і тлум, што Літось Ярмаліцкі рагоча і прыгаворвае: «От жа Ярмаліцкіх расіладзілася, сказаць у добры час. І чарнявыя, і бялявыя, і даўганосыя, і кірпатыя. Адзін абзываецца з калыскі, другі з-за коміна, трэці думас, каб як гэта хутчэй з пялёнак вылезці, чацвёрты стараецца падвучыцца, каб як гэта самому порткі зашпільваць, а вупьдзеўка ўжо навучылася рогам хусткі нос абціраць. А дзяўчат павырастае! Божа літасцівы, дзе гэта будзе музык набрацца! Кожнай жа прыйдзеца некалі вяселле граць». Неўзабаве ўсе Ярмаліцкія пазабудоўваюць хаты і павыбіраюцца ў іх, а ў старой астапецца стары Ярмаліцкі з маладзейшым, яшчэ пежанатым сынам.

12 Кіламетраў з дзевяць ад Скіп'ёўскага Пераброддзя, на
13 самым бярозавым гасцінцы, акрай вялікага сяла Ціхамі-
14 раўшчыны, жыла Нахама-мельнічыха, бяздзетная ўдава.
15 Ёй было тады, калі яна заўдавала, гадоў пад трыццаць
16 пяць. Пасля смерці мужа ёй асталася хата і млын-вятрак.
17 З вятрака яна жыла, а дзяцей у яе не было ніколі. Яна
18 наняла сабе ў млын малоць і прымаць завознікаў
19 ціхаміраўца Юліка Сцяпуцкага, якога яна даўно і доб-
20 ра ведала. Гэты Юлік быў нежанаты хлопец гадоў
21 пад сорок і гаспадаркі свае не меў, таму і не жаніўся. На-
22 хама была вельмі мажняя і здаровая асоба і добра спаба-
23 чылася Юліку Сцяпуцкаму. Усё гэта рабілася ў часе поль-
24 скай акупацыі дваццатага года. Юлік Сцяпуцкі таксама
25 ўпаў у Нахаміны вочы. Трэба думаць, што тут было шчы-
26 рае і даўгавечнае каханне. Доўгімі зімовымі пачамі Юлік
27 малоў у ветраку, а Нахама, замест таго каб спаць у хаце,
28 сядзела штоночы ў млыне на мяшках, каб быць поблізу
29 Юліка Сцяпуцкага. Як там усё ў іх ішлося, але пад сярэ-
30 дзіну лета дзевяцьсот дваццатага года Нахама нарадзіла
31 дачку. Імя ёй далі Люба. Юлік Сцяпуцкі быў у тыя меся-
32 цы ў Чырвонай Арміі і загінуў у баях на рацэ Бярозе пад
33 Барысавам. Нахама адна гадала Любу. Абшмаючы сваю
34 малую адзіную дачку, Нахама памерла ад запалення
35 лёгкіх у дваццаць сёмым годзе, калі Любе было поўных
36 сем год. Пад апекаю ўсяго сяла Ціхаміраўшчыны Люба
37 выгадавалася і вырасла, і ў юнацтве сваім жыла адна ў
38 матчынай хаце на гасцінцы. Хаце гэтай было ўжо год пад
39 восемдзсят, калі Люба дарасла да свайго юнацтва. Але ха-
40 та яшчэ стаяла моцна, з усімі сваімі бакоўкамі, «спіжар-
41 пняю» і прасторнымі сепцамі, хоць столь у ёй стала ўжо
42 крыху пізкаватая.

Наконт гэтай Любы ўсе, хто ведаў яе, на ўсёй найшырэйшай акрузе, сыходзіліся на адной думцы: не тое, што яна была вельмі прыгожая, але яна была вельмі своеасаблівая. Яна яшчэ толькі п'ядаўна выйшла з падлеткаў, як пляменнік Мікалая Разважніка са Скіп'ёўскага Пераброддзя, малады хлопец Уладзя Арцёмчык, дамогся-такі таго, што яна пайшла за яго замуж. Такім парадкам гэтая Люба цяпер мела прозвішча Арцёмчык і жыла ў Скіп'ёўскім Пераброддзі. З той прычыны, што яна вельмі рана, яшчэ не даросшы паўналецця свайго, пайшла замуж, да пачатку Вялікай Айчыннай вайны яна ўжо мела даволі падгадаваную дачку Лізавету. Гэтай Лізавете на пачатку вайны канчаўся нешта год шосты, а самой Любе было крыху менш за дваццаць тры гады. У сваім апавяданні я тут запабег наперад, але пра ўсё гэта трэба ведаць і не выпускаць з памяці, пакуль апавяданне не дойдзе да самых важных сваіх падзей.

Кіламетраў за шэсць ад таго горада, дзе вучылася ў настаўніцкім вучылішчы Ганна Прыбыткоўская, пры самай вялікай дарозе стаяў нізкі і доўгі дом, складзены з круглага бярвення. Дом быў стары, але яшчэ моцны. Калісьці, яшчэ задоўга да рэвалюцыі, у гэтым доме была так званая «станцыя земскіх коней», тыповая на той час транспартная ўстанова. Цяпер у гэтым доме жыў вядомы на ўсю шырокую акругу вінакур Язэп Уздышкевіч. Тут даволі-такі густа на мястэчках і сёлах стаялі невялікія браваркі, вінныя заводзікі, на якіх калгасныя таварыствы гналі, і на продаж, і сабе на патрэбу, віно з яблык, ігруш, вішань, сліў, з лясных і агародных ягад, з арабіны і дзікіх ігруш, якіх тут былі цэлыя зараснікі. Язэп Уздышкевіч увёў тут гэтую вінагонную справу, і пад яго наглядом тут працавала цяпер больш за дзевятнаццаць такіх вінагонак. Сын яго недзе канчаў універсітэт, а дачка, вельмі яшчэ маладая, жыла дома. Яна звалася Волька. Кастусь Прыбыткоўскі яе ведаў. Колькі разоў яму даводзілася ехаць гэтай дарогай на аўтобусе, і ад яго вока нічога не ўхавалася. Ён усё ўжо ведаў як мае быць. Гэтай Вольцы мала было таго, што яна зіхацела тут сваім хараством. Дык не. Ёй яшчэ трэба было выстаўляць напаказ свае таленты. Тут штодзень хадзілі аўтобусы з пасажырамі і часта спыняліся каля Уздышкевічавата дома набіраць ваду. Студня з помпаю была тут жа. Пасажыры выходзілі размяць ногі і заўсёды бачылі Вольку. Яна стаяла ля свайго

дома ў сінняй спадніцы і белай вышыванай кофточцы і або вышывала, або пляла з нітак прошвы, кружава ці што іншае. Трэба было дзівіцца, як спрытна ходзяць яе пальцы. Адным словам сказаць, усе бачылі: яна і прыгожая, і ўдалая. Маладыя пасажыры адразу даставалі з кішэняў люстэрчкі, папраўлялі на сваіх галовах «полькі», «боксы» і абкружвалі Вольку. Старыя пасажыры бубнілі сабе пад пасы, седзячы ў аўтобусе:

— Зноў гэтая чартоўка хваліцца, што вышываць спрытная. Усё ўдаласці свае паказвае. Усё жаніха нейкага чакае, як бы тут ёй сваіх хлопцаў мала. О, ужо і шафёр стаіць перад ёю, бач як пакручваецца. Цяпер гатоў які рамонт выдумаць і да вечара рамантавацца будзе.

Кастусь Прыбыткоўскі сам колькі разоў быў у ліку тых маладых пасажыраў і разам з усімі стаяў перад Волькаю і гаварыў з ёю. Пявучы, мяккі і прыемны яе голас назаўсёды астаўся ў яго вушах. А вобраз яе пакінуў у яго душы смутак. Ён быў яшчэ занадта малады на тое, каб гаварыць з ёю аб сваіх пачуццях і каб усвядоміць тое, што гэта самыя першыя пачаткі першага кахання. Як бы там ні было, але смутак на той Вольцы ён павёз у душы ў сваю далёкую дарогу, калі пакідаў Скіп'ёўскае Пераброддзе ўвосень дзевяцьсот трыццаць васьмага года.

У тую восень ён прызываўся ў армію на службу. І яшчэ месяцаў за тры да гэтага Магдалена як бы забыла пават, што самая ўлюбёная ёю з усіх дзяцей гэта Галена і што Ганна недзе там у Лошаўскім Перавозе даўно ходзіць цяжарная і было б добра, каб быць пры ёй заўсёды. Магдалена проста як не рвалася на часткі. Не такую яна мела натуру, каб хоць на момант спусціць з вока хату і гаспадарку. І да Ганны штодзень душа яе рвалася. І прагла яна быць увесь гэты час блізка пры сваім Кастусю. У яе хапала пог на тое каб пешкам, калі не траплялася машына ў дарогу, колькі разоў хадзіць да Ганны. Бадай-што пад бегам яна кожны раз спяшалася ў Лошаўскі Перавоз, а пасля так жа імкнулася назад, каб хутчэй быць з Кастусём, які рыхтаваўся неўзабаве пакінуць бацькаўскую хату. Апошнія два тыдні перад Кастусёвым ад'ездам Магдалена ўжо не думала пакідаць сваю хату. Сваю трывогу аб Ганне яна сцішвала развагаю, што «там жа жыва і здарова Тодзікава маці, і сам Сабастыян Рамашка не дае на Ганну і ветру падзьмуць». Яна наважыла цвёрда: не адысці ад Кастуся да самага апошняга моманту, пакуль

1 ён ужо не сядзе на воз або ў машыну. Яна перамагла сябе
 2 і сумысля старалася не думаць пра справы ў Лошаўскім
 3 Перавозе. Аднак жа часамі яе апаноўвала трывожная не-
 4 цярылівасць. Ёй хацелася кінуць дома ўсё і як мага імчаць-
 5 ца туды, дзе Ганна чакала свайго моманту, калі ёй прый-
 6 дзецца адчуць першы боль з таго, што яна дае жыццё ча-
 7 лавеку. У такія хвіліны ўзбуджанай трывогі Магдалена,
 8 з ясным розумам у галаве, старалася ачысціць душу ад
 9 непатрэбных парываў. Нарэшце настаў дзень. Гэта было на
 10 пачатку кастрычніка месяца. Кастусь ад паўдня і да веча-
 11 ра прасядзеў у хаце, і ціха ў яго ішла гаворка з бацькам.
 12 Назаўтра зранку ён паехаў. Марцін да самай зімы не мог
 13 прывыкнуць да таго, што Кастуся няма дома. А пасля
 14 ўстанавіўся цвёрды парадак: заўсёды тыдняў праз два
 15 прыходзіла ад Кастуся пісьмо. Усё ўвайшло ў звыкласць.
 16 Магдалена ж увесь час аніяк не магла выйсці з трывогі
 17 і клопату. Як толькі выехаў Кастусь, яна пачакала хвілін
 18 дзесяць і гукнула да Галены:

19 — Гэля! Бяжы на дарогу, пільнуй, можа якая машына
 20 трапіцца на Лошаўскі Перавоз!

21 Галена дзве гадзіны стаяла на вялікай дарозе, кіламет-
 22 раў за два ад Пераброддзя. І такі прыгаварыла падарож-
 23 нага шафёра, што якраз гнаў машыну яшчэ далей за Пера-
 24 воз. Ён ахвотна завярнуў свой грузавік на Скіп'ёўскае
 25 Пераброддзе, яшчэ ахвотней пасадзіў каля сябе ў кабінку
 26 Гэлю, не менш ахвотна вышлі добра і не кепска закусіў ра-
 27 зам з Марцінам.

28 — Толькі што сын мой паехаў у войска службыць, —
 29 гаварыў незнаёмаму шафёру Марцін, — а ў Перавозе дач-
 30 ка сабралася дзіця раджаць. Нейк усё сышлося адразу як
 31 з-пад малаўкі. А самі адкуль едзеце і куды з пустою ма-
 32 шынаю так далёка?

33 — Еду з Пералушчавіч у Кажушкавічы. Гэта наш кал-
 34 гас купіў там бугайчыка, дык забраць трэба.

35 — Ператрасецца ў дарозе гэты ваш бугай. Блізкі свет!

36 — А што яму зробіцца! Будзе адно пазіраць паўкола
 37 ды думаць: куды гэта мяне так імчаць?

38 Шафёр абцёр хустачкаю губы, страсянуў Марціна за
 39 руку і пабег да свае машыны. Магдалена рушыла за ім
 40 і села поплеч яго ў кабінку.

41 — Як, гэта не яна паедзе?! — кіўнуў шафёр галавой у
 42 бок Гэлі, якая стаяла ў браме.

43 — Не, гэта я паседу, — адказала Магдалена, і машына

рванулася з месца. Магдалена сядзела ўпурывышыся. Можна, ехалі дзве хвіліны, а можна, дзве гадзіны, яна не заўважыла. Па той бок Лошаўскага моста яна сышла з машыны, а шафёр паімчаўся далей. Яна рушыла да Рамашкавай хаты, адчуваючы, як сэрца распірае ёй грудзі, і стрымліваючы хаду сваіх ног, каб не пабегчы. Колькі ўжо разоў яна надыходзіла так да гэтай хаты, і кожны раз ёй здавалася, што падыходзіць яна да зусім повага, яшчэ не бачанага рапёй месца. Тут ад усяго навявала ёй свежай навіною, і было вольна, прасторна, прыемна, утульна. Рамашкава хата відна была здалёк. Вяз і арабіна раслі з вуліцы перад яе вокнамі. Брамка з завостраных шчыкецін, вымаляваная зялёнаю фарбаю, была адчынена. Куры грэбліся ў падмарожаным жвіры перад ганкам. Пукі сухога кмену, кропу і мяты тырчэлі з-пад страхі свіронка з высокім ганкам. Гусіны гвалт чуўся з саду. Хата была не новая, але дагледжаная, абшалёваная і абаткнутая. Пачынаўся час пасля паўдня. Дзень выбіваўся на яспасць. Магдалена нясмела і з трывогай адчыніла дзверы з сянец у знаёмую кухеньку. Там палала печ, і хлебнае цеста рвала ўгару века з дзяжы. Магдалена пераскочыла праз кухню трыма крокамі і ў большым пакоі ўбачыла за сталом Сабастыяна Рамашку. Ён сядзеў і нешта думаў. Магдалена перажыла пякельную пакуту. Ёй хацелася крыкнуць: «Дзе ж Ганна, што з ёю?» А яна перамагла сябе і сказала:

— Дзень добры вам, вы сёння з хлебам?

Сабастыян усхапіўся і падаў Магдалене руку:

— Але, сёння хлеб пяком. Я нікуды не іду, пільную, каб печ напалілася і каб цеста дзяжы не парвала.

— А дзе ж бабы?

Такім парадкам Магдалена падблізілася да таго, каб распытваць пра Ганну. А то яшчэ фацэтны Сабастыян надумае, што яна не верыць, што Ганне тут лепш, як у Скін'ёўскім Пераброддзі. Ён вельмі заўзяты да таго, каб усе ведалі, што Ганне тут лепш, як у родных бацькоў. Твар яго расплыўся ад спакойнай усменкі так, што вусы пайшлі далёка ў бакі, і ён сказаў:

— Ну, што ж, мая Анэта за рапіцу памыла цэлую гору пялёнак і пайшла цяпер паласкаць на раку.

Магдалена ўздрыгнулася і набялела тварам.

— Ганна! — выгаварыла яна адразу ахрыплым голасам.

Сабастыян адчыніў дзверы ў бакоўку, і Магдалена ўба-

чыла Ганну. У гады свае маладосці Магдалена парадзіла трое дзяцей. Але яна не магла бачыць, якая пячаць ляжала на яе твары праз многія дні пасля таго, як у яе парадзілася Ганна, першае яе дзіця. Ганна ляжала ў пасцелі, уся пад лёгкаю коўдраю, і Магдалене здалося, што яна зараз скажа: «Як даўно было тое, калі я была малая! Прыйшоў час самой узяць на плечы вялікі клопат. Маці, не адыходзь ад мяне». Губы ў Магдалены задрыжэлі, і яна прыпала сваім ілбом да Ганнінага лба. Па твары ў Ганны прайшла вельмі рухавая рыса і зпінкла. Вось якая гаворка адбылася паміж Ганнаю і Магдаленай:

— Ганна, што гэта, дзе ж тваё дзіця?

— Мама, чаму ты пяць дзён таму не была тут?

— Дзе ж дзіця?

— Тодзік на двор панёс, як толькі выбліснула сонца.

— Дык чаму ж ты адразу не кажаш?.. А як ён, Тодзік, з табою цяпер? Глядзіць ён цябе? Шкадуе?

— Няўжо ж яшчэ пытаць пра гэта трэба? — як бы зкрыўдай у голасе абазваўся Сабастыян. Ён праз увесь час стаяў у дзвярах, быццам бы без яго нагляду гэтыя дзве жанчыны павялі б гаворку не ў той бок.

— А можа, і трэба пытаць! — даволі-такі заўзята адказала Сабастыяну Магдалена. — Ганна ж не гаворыць сама. Гэта ж натура!.. А што, Ганнуса, хлопец ці дзяўчышка?

— Хлопец, мамачка.

— Дык чаму ж ты адразу сама не сказала!.. Ну, а як усё было, цяжка было ці нічога?

— Ой, а тады якраз дождж паўдня ліў, дык я і падумала была, што, можа, гэта ты дзе ў дарозе ад дажджу прыхавалася. А перад вечарам расчысцілася і высвеціла сонца, а цябе ўсё няма.

— Ганнуса, гэта ўсё ведаеш чаму? Я не магла адхіліцца. Сёння зранку Кастусь паехаў у войска службыць. Гэта ж на два ці на тры гады.

— А невядома яшчэ, у якія часці? — абазваўся Сабастыян Рамашка, — можа, у артылерыю? Бо гэта, відзіце, я чаму пытаю? Я сам служыў у артылерыі. А на тым тыдні Тодзіка пазывалі ў ваенкамат, дык пералічылі яго ў танкістыя. Вы тут сабе гаварыце, а я пайду знайду Тодзіка.

— Мама, — сказала Ганна, — а што бацька пра мяне гаворыць? Ці прыедзе ён сюды?

Гэта і быў той момант, калі Магдалена вельмі выраз-

на адчула, што клопат аб дзецях не зменшыўся, а ператварэцца ў штосьці большае, усеабдымнае. У гэтым адчуванні было месца на вялікую радасць: Ганна пязменна астаецца з ёю. Магдалена адразу выйшла з свае ўражаннясці і як бы перухомасці. Яна заварушылася і акінула вачыма ўсё. Яна ўвайшла ў гаспадарлівы рух, і разам з тым ліўся струмень яе слоў:

— Чаму ў цябе падушкі так пад галавою збіліся? Дай напраўлю. Гэта іхняя падушка з прошваю? Няхай бы ты на сваёй ляжала, што з дому. Нашы павінны быць мякчэйшыя. Я адмысловы пух дабірала. Я пры табе і астануся на тыдняў тры. А пасля бацька пад'едзе. Павінна быць неўзабаве пісьмо ад Кастуся. Падыміся плячыма, дай падушку направіць. О, так. Добра. Ляжы. Цяпер пайду ў кухню, у іх жа хлеб сёння, а нікога няма. Можа, пара печ вымятаць.

Але сама што яна памерылася стаць пры печы за гаспадыню, як адчыпіліся з сянец дзверы, і ў хату ўвайшлі: сама Сабастыяніха, Тодзік з дзіцем на руках і Сабастыян. Магдалена ўбачыла Тодзіка ў новым яго абліччы. Хто мог калі думаць, што ён такі будзе? Здавалася, ён ніколі і не пускаўся на тыя паўныя хітрыкі, каб рамантаваць аўтобус ля хаты Прыбыткоўскіх, каб хоць на хвіліну пабачыцца з Ганнай. Можна было падумаць, што век меў ён гэтае сваё дзіця і так заўсёды насіў яго, спакойна і з роўным настроем. Сіла простаі патуры ідзе ад прыроджапага ўмельства быць у спакойнай раўнавазе з першай жа хвіліны, як толькі праходзіць час маладога свавольства і пачынаецца патрэба быць сталым. Тут вялікую сілу мае ясны розум і развага простага чалавека. Што ж да парываў маладой душы, то яны вечна знойдуць сабе вялікі прастор у шчаслівым зліцці гэтага чалавека з навакольным светам. У наймаладзейшыя свае гады ён будзе думаць аб сталасці жыцця, а не аб своеасаблівых прынадах легкадумнай уцехі. Працавітасць яго пачынаецца з маленства. Магдалена Прыбыткоўская чулай сваёй душой зразумела да канца ўсе гэтыя рысы ў натуры Тодзіка Рамашкі. Яна была рада і шчасліва. Ёй была радасць якраз з яго рук браць у свае рукі дзіця свае Ганны. Аднак жа радасць яе яшчэ пабольшылася, калі яна знайшла ў Ганніпага сына рыс ад Ганны больш, як ад Тодзіка. Адным словам, у душы Магдалены забытавала поўнае шчасце і, самае важнае, добры спакой. Але не надоўга. Яна

6) намервалася быць тут тры тыдні, а ледзьве выбыла ты-
 7) дзень. У Ганны ўсё было добра, дык Магдалену пачала
 8) смактаць трывога, што там ужо недзе ёсць пісьмо ад Ка-
 9) стуся і яна не ведае, што ён піша. Выйшла якраз так, што
 10) тымі днямі аніякай падарожнай машыны на Скіп'ёўскае
 11) Пераброддзе не натрапілася, а калгасныя коні былі дзень
 12) пры дні ў раз'ездзе і на пільнай рабоце. Магдалена нава-
 13) жылася ісці пешкам. Сабастыянавы ўгаворы нічога не па-
 14) маглі. На пачатку другога тыдня Магдалена рванулася ў
 15) дарогу. У душы яе напавала радасць. Клопат гэты быў ёй
 16) прыемны. Яна шпарка ішла сухою прамарожанаю даро-
 17) гаю і дзівілася шпаркай хадзе часу. Ужо ж неўзабаве бу-
 18) дзе каля двух год, як было Ганніна вяселле. Усё цешыла
 19) яе вочы: прыдарожныя дрэвы і сухая травіна над каляі-
 20) най і сіняе «акно» ў неба ў глыбокім прарыве паміж хмар.
 21) Душа яе імкнулася абняць увесь свет і мець шчасце ў
 22) гэтым яднанні з усім жывым і ўсім тым, што існуе.

23) Калі яна прыйшла дадому, то ёй прыйшлося расчара-
 24) вацца адразу: ад Кастуся пісьма яшчэ не было. Яно прый-
 25) шло толькі яшчэ праз тыдзень. Кастусь напісаў толькі
 26) некалькі радкоў з дарогі. Толькі цяпер ён ехаў на сталае
 27) сваё месца. Другое пісьмо было ўжо з горада Рыльска.
 28) Ён хваліў ціхі горад Рыльск на Куршчыне, «адно што
 29) хвоі тут няма, як у Скіп'ёўскім Пераброддзі. А навокал
 30) поле. На стрэльбішча ходзім далёка ў поле». Марцін ра-
 31) зоў пяць моцна перачытаў гэтае пісьмо, і Магдалена зноў
 32) наімчалася ў Лошаўскі Перавоз. Там Ганна гадавала
 33) дзіця, а сюды прыходзілі пісьмы ад Кастуся і ўрастала
 34) ў вялікую сілу здаровая, як бура, Галена. Магдалена не
 35) магла разарвацца. Ёй усюды трэба было паспець. Міка-
 36) лай Разважнік наконт гэтага так казаў:

37) — Магдалена Прыбыткоўская цяпер жыве на два асэ-
 38) дасы. Два тыдні сядзіць у Пераброддзі, а два ў Пераво-
 39) зе. От бо натура! Каб прыйшлося, то яна можа вытры-
 40) маць клопат аб усім свеце.

41) Мікалай Разважнік любіў пасмяяцца. Магдалена Пры-
 42) быткоўская не заўважала яго смеху. Душа яе ў гэтыя
 43) часы імкнулася да чагосьці, яшчэ невядомага ёй, у што
 44) яна верыла і чаго чакала. Гэта павінна быць шчаслівая
 45) дабрыня. Падрасце Ганніна дзіця, дарасце да паўналец-
 46) ця Галена, і праз два гады вернецца ўжо зусім сталы
 47) Кастусь. Праходзілі месяцы, прыходзілі ад Кастуся пісь-
 48) мы, і Магдалене было добра адчуваць, што тое, чаго яна

чакае і што няіначай прыйдзе, усё бліжэй падыходзіць.

Можна сказаць пэўна, што Кастусёвы пісьмы, каб узяць іх усе, якія ён толькі напісаў з Рыльска ў Скіп'ёўскае Пераброддзе, маглі б паказаць, што натура і ўсё духоўнае аблічча яго вельмі цвёрда даходзілі цяпер ужо да свая сталай паўнаты пазаўсёды. За ўвесь час, пакуль толькі льга было пісаць у Скіп'ёўскае Пераброддзе, ад Кастуся прыйшло сорок сем пісьмаў. З першых пісьмаў дваццаці льга было б уведаць, што ён вельмі многа думае аб Скіп'ёўскім Пераброддзі, аб Ганне і аб бацьку, аб Скіп'ёўскім лесе і аб усім, што ў гэтым баку робіцца. «Я служу ў артылерыі, але ўжо і з вінтоўкі добры цалок... Мусіць, ці не даслужуся да сержанта». Не раз у гэтых пісьмах адзначалася, што «артылерыя — цяжкая справа». Часта ў пісьмах гаварылася пра тамашнюю зямлю, як і што сеюць, і якія лясы, у якіх «хочацца ўбачыць хвою». Дубы пры дарогах і таполі. Апісвалася дарога з Рыльска на Льгоў і выезд з Льгова на вялікі бярозавы гасцінец да Курска. Усё ён заўважаў і як бы да ўсяго меў інтэрас. А пасля яго пісьмы пачалі рабіцца скупейшыя на знадворныя ўражанні і апісанні. З'явілася жадаанне ведаць больш аб бацьку і маці. Пачала гучэць нота, што як быццам бы ён узрастае ў свядомасць таго, што можа быць апекуном іх усіх і здолее пакіраваць жыццём іх. Магдалена гэтую ноту ў пісьмах сына вельмі востра адчула і колькі разоў з радасным утрапеннем сэрца, сама сабе ціхом, выцірала рогам хусткі вочы. Пасля пісьмы сталі яшчэ скупейшыя. Ён або анапоўваўся нейкімі новымі думкамі, або, можа, пачыпалася ў яго замыканне самога ў сабе? Ці, можа, ён пачаў жыць новым імкненнем і жадааннем? Сапраўды-такі здараюцца духоўныя перавароты ў маладых людзей, здаецца часам, што перайначваецца ў чалавека натура. Нічога аднак пакопт гэтага выразнага ў Канстапцінавых пісьмах не прарывалася. І пельга было ўгадаць, у які новы бок пачала гарнуцца яго думка.

Праўда, было пісьмо, самае апошняе з усіх прысланых, у якое трэба было б учытацца. Але ў яго ніхто не ўчытваўся, бо яно прыйшло ўжо за адзін дзень да вялікай трывогі і за шэсць дзён да страшнай катастрофы. Вось гэтае пісьмо. Яно было адрасавана Ганне. «Сястрыца, ужо ідзе трэці год, як я жыву далёка ад вас усіх. Я стаў салдатам і прывык быць дома там, дзе ёсць над галавою неба. Толькі што хіба столь у гэтым доме здаец-

да мне западта высокая, калі густа свецяць зоры. Сваю службу я ўжо закончыў і збіраюся назусім дадому. Я на многа з'іначыўся і сам гэта бачу. З гэтай прычыны мне здаецца, што жыццё маё дома пойдзе нейк інакш, як раней. І не толькі гэта таму, што мне прыбавілася веку больш як два гады. А Гэля ўжо, мусіць, зусім стала дарослая... Шапуіце бацьку і маці ад усялякіх прыкрасцей. Нешта апошнімі часамі на мяне находзіць адум пра нашу маці. Гэта прыкра і пядобра, але, як бы я наперад адчуваю, што яна ўпадзе ў гора за нас. Я ведаю: гэта ўсё ад таго, што я даўно яе не бачыў, а яна такая дбайная аб усіх нас. Вось якія непатрэбныя ў мяне думкі. Дык трэба хутчэй быць дома і ўбачыць маці ў добрым жыцці. Ад'езду свайго я чакаю праз тыдняў пяць, а калі праз сем, то гэта найбольш. Я цяпер сержант. Калі часамі вайна, то буду мець пад сваёй камандай гармату. Але дзеля практыкі мне на занятках даводзілася камандаваць і батарэяй. Усё ішло ў мяне як мае быць. Гэта практыка на тое, калі часамі на вайне выйдзе з строю камандзір батарэі, дык каб сержант мог стаць на месца лейтэнанта. Але табе гэта нецікава і непатрэбна. Хоць за ўвесь гэты доўгі час тут і не было вельмі калі, але я перачытаў гэтулькі кніг, што аж самому дзіва, колькі чалавек можа ўсяго перачытаць. Так што я вярнуся дадому з прывычкай многа чытаць. Ты адно гэтага пісьма не вельмі многа паказвай, а то маці, калі прачытае пра сябе, то будзе рогам хусткі выціраць вочы. А цяпер маленькая просьба да цябе, Гапсуся. Калі ты вучылася ў настаўніцкім вучылішчы, то часта ездзіла дадому і назад. Не даязджаючы да горада кіламетраў шэсць ці восем, каля доўгага і нізкага дома пры самай дарозе, аўтобусы часта спыняліся набіраць ваду. Той дом яшчэ ад старых часоў завецца «земская станцыя». Дробная вёсачка там збоку завецца Янаўшчына. Мне трэба туды напісаць пісьмо аднаму чалавеку, але я ніколі не ведаў, ці ёсць там у іх паштовае аддзяленне, ці трэба пісаць на горад. І які ў іх сельсавет, калі трэба на сельсавет пісаць. Дазнайся і напішы, бо я не хачу, каб маё пісьмо хадзіла на руках. Вось і ўся мая просьба. Твайму Тодзіку зрабіць гэта вельмі лёгка. Перакажы ў Скін'ёўскае Пераброддзе, што перад самым сваім выездам я падам тэлеграму. Хутка будзе наша сустрэча. Цалую цябе моцна, сястрыца. Твой брат Канстанцін Прыбыткоўскі».

Ганна не паспела дазнацца і паслаць яму адрасу. Не да гэтага ўжо было. Пасля гэтага пісьма Ганна адно падумала, што Кастусь ужо ў новым абліччы вернецца дадому; гэта як мае быць пачаўся зусім сталы чалавек. Гэта ўжо не той хлапчук, які тады пакінуў Скіп'ёўскае Пераброддзе. І яна адразу забылася на гэтае пісьмо: пачалося вельмі шпаркае з'іначанне жыцця. Што ж да Кастуся, то ён ужо і не чакаў таго адраса. Адрас стаў яму не патрэбен адразу, праз колькі дзён пасля таго, як паслаў ён Ганне тое пісьмо. Справа была такая: ён сапраўды пісаў на Янаўшчыну ці на «земскую станцыю» «аднаму чалавеку», і чалавек гэты быў — Уздышкевічава Волька. Ён і прыехаў у Рыльск са смуткам аб ёй. Але гэта быў толькі пачатак і гэта магло б прайсці само сабою. Але яно не прайшло, а разраслося ў яго пакуты. Жапчына, у вобразе гэтай, малавядомай яму, а таму яшчэ больш прывабнай дзяўчыны, усё больш, мацней і ўпарцей стаяла ў яго ўяўленнях і думках. У той меры, у якой ішоў час, яго думкі аб ёй ператвараліся ў прагу. Пачаліся ночы з трывожнымі снамі. Фізічная пачуццёвасць распальвала яго фантазію, і ён сам стварыў сабе яе закончаны вобраз, які лагічна і дапоўніў жывую і сапраўдную постаць Уздышкевічавай Волькі. Можна было б сказаць, што ў гэтыя часы ўсе яго думкі і мары сыходзіліся на гэтым жапачым вобразе. Нарэшце ён не вытрымаў і пачаў пісаць ёй. У першым пісьме ён вельмі дакладна апісваў, як і калі адбылося іх знаёмства: «Аўтобус стаяў, і дзьмуў вецер з пылам, а вы вышывалі. Я быў у зялёнай шапцы. Вы вельмі многа рагаталі, калі я стараўся абсмяяць нейкага бялявага кавалера каля вас. А пасля мы яшчэ колькі разоў бачыліся і ўжо без смеху гаварылі». Ён пісаў, што гэтым пісьмом дае толькі напамінак аб тым, што ёсць такі чалавек, які пра яе заўсёды думае. Праз месяц пасля гэтага пісьма ён паслаў другое, ужо больш выразнае. А пасля і трэцяе. У апошнім пісьме ён ужо гаварыў выразна. Ён так проста і пісаў, як яно сапраўды было: ён пра яе толькі і думае. Яна вечна стаіць перад яго вачыма. Ясна адно: гэта праверапа ўжо доўгім часам, што тут вялікае, сапраўднае каханне. Вядома, ён аніяк не думаў, што яна адразу адкажа яму. Гэта так заўсёды, што шчыра закаханы, сам таго не думаючы, ставіць сябе піжэй за тую, да якой імкнецца. Яна не адказала на ўсе тры яго пісьмы. Яна магла толькі пасмяяцца з яго пісьмаў. Але ж

яны маглі і не дайсці да яе: ён не ведаў дакладнага адраса. Спачатку ён думаў, што больш нават і не будзе трывожыць яе, але пасля трэцяга пісьма прайшло даволі часу, і ён зноў не вытрымаў. Ён папрасіў Ганну дазнацца дакладны адрас. Але якраз у тых дні прыйшло ад Волькі пісьмо. (Ад пасылкі ім першага пісьма прайшло ўжо месяцаў сем.) Значыцца, пісьмы яго дайшлі да яе, дарма ён думаў, што пісаў педакладны адрас. Яна проста з нейкіх прычын марудзіла з адказам. Усё было добра, але пісьмо не прынесла яму спакою. Яно яшчэ больш паглыбіла яго ўражанасць. У такой жа меры і яго пісьмы выбілі яе з штодзённай звычайнай раўнавагі. Пакуль што цяжка было б яшчэ сказаць, якія струны ў яе душы былі закрануты яго пісьмамі. Можна, тут найбольшае месца мела простая жаночая цікаўнасць. Але відаць, што было і штосьці іншае апроч цікаўнасці, можна, пачатак шчырага пачуцця. Бо яна сапраўды такі памятала яго, і вельмі добра. Памятала дакладна ўсе сустрэчы і гутаркі і пра гэта цяпер пісала. Вельмі можна быць, што яна пра яго думала часта, і тры пісьмы падагрэлі тое, што толькі драмала ў душы. Яна яшчэ была вельмі маладая, яшчэ толькі дарасла да паўналецця. Ёй было цяжка пісаць гэтае пісьмо. Многа разоў яна яго пачынала і ўсё не магла выбіцца на патрэбны тон. Усё выходзіла не тое, што яна хацела б напісаць. Нарэшце, праз вельмі доўгі дзень такой справы час, яна напісала тое, што вісела над душой. Яна імкнулася да вялікага пачуцця, і яно магло ўспыхнуць у яе душы з пераможнай сілай. Такі тон льга было адчуць у яе пісьме. І Канстанцін Прыбыткоўскі зразумеў усё. Пісьмо прыйшло зранку. Увесь той дзень і ўсю ноч да наступнай раніцы ён быў як у чадзе. Ніколі яшчэ яго пачуццё да яе не даходзіла да такой сілы. Прага хутчэй бачыць яе не адыходзіла ад яго ні на момант. Уночы ён не заснуў аніяк. Як толькі пачаўся дзень, ён пачаў пісаць ёй доўгае пісьмо. Тут ужо гаварылася ўсё адкрыта. Ён ужо быў з ёю ў душэўнай змове. Першыя радкі былі аб вечным і ўсеабдымным пачуцці. Яно будзе пязменнас заўсёды. Ён цяпер у гэта верыў. Пісьмо ён скончыў на пачатку адзінаццатай гадзіны ад ранку. А роўна ў адзінаццаць прыйшоў і быў абвешчан загад: рыхтавацца да рантоўнага выезду з горада Рыльска. Гэты дзень быў — дваццаць другога чэрвеня дзевяцьсот сорок першага года. Настаў час. Так, як і ўсіх, Кастуся Прыбыткоўскага агарпулі новыя турботы. Аднак жа пісьмо да Уздышкевічавай

Волькі ён паспеў яшчэ паслаць. Але гэта ён зрабіў ужо нейк механічна. Жаночы вобраз, які так доўга панававу над яго душой, сцьмеў і адышоў. На пачатку шостаі гадзіны таго самага дня артылерыйская часць, дзе служыў Канстанцін Прыбыткоўскі, пакінула сваё абжытае месца і выехала з горада Рыльска.

III

Дваццаць шостага чэрвеня дзевяцьсот сорок першага года на ўсёй прасторы заходніх абласцей Савецкага Саюза стаяла яснае і гарачае надвор'е. Пад чацвёртую гадзіну таго дня артылерыйская часць, як толькі магла развіць свой рух, была на маршы. Сонца ўжо далёка схілілася з паўдня, але спёка стаяла вялікая. Яшчэ ўночы часць выгрузілася з цягніка і стала на колы. Гэта было не на станцыі і нават не на якім-небудзь глухім паўстанку, а проста пасярод дарогі, дзе машыніст спыніў цягнік.

Перш за ўсё гэта было так з той прычыны, што далей ужо не было куды ехаць. За два кіламетры наперад ад таго месца чыгуначнае палатно было паразрывана бомбамі з пямецкіх самалётаў. Усю ноч і ўвесь гэты дзень тыя самалёты бадай-што бесперастанку шнырылі ў небе, і шматпакутны цягнік, нагужаны артылерыяй, павінен быў выбіраць зручныя моманты на свой рух. Машыніст глядзеў менш наперад у дарогу і больш у неба. Дзе чыгунка ішла чыстым полем, цягнік браў самы шпаркі свой рух. Дзе ж чыгунка ішла лесам ці паўз яго, або толькі ўсяго паўз доўгі зараснік дрэў, там цягнік стаяў і чакаў, пакуль не ачышчаліся далягляды на неба. Гэта была пакута. У машыніста з твару праз увесь час не сыходзіла рухавая рыса. Яна перасмыквалася то пад кропяю, то пад вокам, а найчасцей каля губ. Камандзір часці сам стаяў на паравозе. Як мага ён стараўся хутчэй давезці часць да месца. Цягнік стаў там, дзе на адзім бок чыгункі быў малады бярозавы гай. Далей ужо дарогі не было. Гэта была першая прычына, чаму тут пачалі выгружацца.

Другая прычына была тая, што якраз адсюль ішла некепская для артылерыі дарога на тое вялікае сяло, дзе і павінна была часць заняць сваю пазіцыю. Немцы з паветра рыхтавалі мясцовасць пад свой далейшы рух. Праз кожную паўгадзіну з усіх бакоў зводдалеку чуліся разрывы авіяцыйных бомбаў, і часта відны былі пльвучыя дымшыя

засцілы і ўскідзістыя ўгору слупы ўзарванай зямлі і пылу. Ад месца выгрузкі да вялікага сяла было кіламетраў над дваццаць. А там ужо ішла шаша, кірункам паміж захадам і ўсходам. Гэтай шашою рваўся па ўсход нямецкі «кліц». Камандзір артылерыйскай часці меў перад сабой задачу. Часць зойме пазіцыю і возьме пад абстрэл шашу. Біць жа па шашы артылерыя пачне тады, калі на ёй пойдучь немцы. Гэта будзе азначаць, што немцы прарваліся адтуль (дзесяць кіламетраў на захад ад сяла), дзе зранку таго дня пачаўся і цяпер ішоў бой з імі. Артылерыя імчалася палявымі дарогамі і кіравалася па тое вялікае сяло. Пакуль адбываўся гэты марш, сонца ўжо добра сышло да захаду, але гарачы пыл яшчэ раз'ядаў людзям твары. Сонца яшчэ не зайшло, як камандзіры батарэяў і гарматных разлікаў пачалі ставіць гарматы і тэлефаністы пацягнулі тэлефонныя правады.

Капстанцін Прыбыткоўскі, сержант і камандзір гарматы, не ўяўляў сабе ўсёй карціны таго, што тут адбывалася. Ён не ведаў і поўнага дачынення свае артылерыйскай часці да таго, што называецца фронтам. Ён толькі збольшага ведаў, у якой мясцовасці ён цяпер апынуўся. Гэта было дзесьці ў зоне тых сёл і мястэчак, каля якіх лінія былой польскай граніцы на Беларусі пераходзіла на Украіну. Пасля выявілася, што лінія граніцы была кіламетраў за сорок на ўсход ад таго сяла, каля якога стала артылерыйская часць. Батарэі занялі вялікую разлегласць. Мясцовасць была з кустамі і невялікімі лясамі і шмат дзе была забалочаная. Чырвонаяармейцы капалі зямлю, а на доўгую лінію паабанал шашы і тут усюды ўжо загадзя былі пастаўлены надаўбы. Сярод байцоў ішла гаворка, што страшнае непаразуменне неўзабаве скончыцца і змятушаныя ў баях нямецкія зграі рынуцца назад і больш ужо наперад не пойдучь. Аб гэтым думаў і Кастусь Прыбыткоўскі ўвесь час, пакуль улягоўвалася на месцы яго гармата і пакуль ён быў у клопаце каля яе. Як зусім зайшло сонца, на захадзе доўга ляжала чырвоная істужка над бледнымі рэшткамі хмары. У гэтыя моманты небывалы ніколі за ўсё жыццё смутак на Скіп'ёўскім Пераброддзі запаланіў душу Капстанціна Прыбыткоўскага. Прыстрэлачныя выбухі з гармат па шашу былі ў хвіліны поўнага згасання дня. Пасля гэтага гарматы ўсюды былі пастаўлены ў наводку па шашы, і пачалася поч. Батарэі стаялі раскідзістым парадкам і за бярозавым гайком, і на ўзбалоці ў кустах,

і ў штучнай маскіроўцы на паплаўным грудзе, і далёка за скрыжаваннем двух палявых дарог. А яшчэ адна батарэя стаяла зусім далёка ад усіх астатніх. Тут была шырокая прастора поля з нейкім запушчаным поплаўчыкам у адным месцы. На полі ўсюды рос ячмень, а на поплаўчыку многа было чубоў густога шыншыніку. Тут і стаяла тая батарэя. У гэтай батарэі і быў Канстанцін Прыбыткоўскі. Ячмень усюды быў рослы, на ўзроўні гармат і часта дзе вышэйшы. Вузкая палявая дарога, як прасхаць з калясьмі, ішла паўз самую батарэю і гублялася ў ячменным полі. Гарматы сталі ў зарасніках шыншыны. Камандзір гэтай батарэі меў загад: на той выпадак, калі прыйдзеца зняцца з месца ўсёй часці і адыходзіць, батарэя астаецца на месцы і сваім агнём прыкрывае ўсю часць, пакуль яна не выберацца на шырокую грунтавую дарогу, што была перад ляском, сінявы малюнак якога відзён быў удалечыні. Вялікая шаша, па якую былі наведзены гарматы ўсіх батарэяў, хавалася ў полі і хмызняках, па тарфяніках і ў дробных лясках, дзесьці на поўдзень адтуль.

Людзі пакідаліся спаць. Але не ўсе, хоць тыя дні і змучылі ўсіх. Постаць вартавога заўважалася поблізу. Хтосьці адзін сядзеў на зямлі і курыў. Два артылерысты спалі пры самай гармаце. Гул бою чуўся выразна з таго боку, дзе зайшло сонца. І там працавала артылерыя. Канстанцін Прыбыткоўскі мучыўся смуткам, і здавалася, што ўнімку не будзе гэтай пакуце. Ён як бы вярнуўся ў сваё, даўно мінулае, маленства. Незабыўныя малюнкi таго, што было, з вялікай сілай паўставалі перад ім. Вечна клапатлівая маці з'яўлялася ў яго думках. Нарэшце яму ўдалося задрамаць, і, можа, усяго на колькі хвілін. Яго пабудзіла цішыня. Ён доўга скідаў з сябе дрымоту, пакуль не дайшоў да поўнай свядомасці таго, дзе ён і што з ім. Ноч была з ціхім водсветам зорнага бясхмарнага неба. Панавала вялікая цішыня. Думка, што там недзе скончыўся бой, скаланула яго. Гэта і быў той момант, калі ён як мае быць выйшаў з дрымоты, і цяпер скончыўся яго смутак. У яго асталася толькі вострая трывога. І адна думка заўладала ім з вялікай сілай: невядома, як там скончыўся бой. А што, калі разбітыя нямецкія часці рушылі ўжо на захад?

У тую ноч ён больш не драмаў і не спаў. Невядома, колькі было часу, але зоры на ўсходняй старане неба не былі ўжо такія зыркiя, як раней. Гэта толькі той мог заўважыць, хто змалку прывык бачыць, як зменьваецца зор-

нае неба ўпачы. І Кастусь Прыбыткоўскі заўважыў гэта. Час ішоў дзіўна, ён не заўважаўся. Дзве ракеты ўзляцелі ў неба, далёка. А можа, гэта цемень почвы з'іначвала разлегласць. Незпаёмае, цязведанае ніколі раней пачуццё з'явілася ў кожнага з усіх тут. Яно пачыналася з думкі, што немцы ўжо на шашы, вась тут, недзе поблізу. Грукат іхніх машын не мог быць чуцён тут. Пасля ракет не больш як праз хвіліну пачалі страляць усе гарматы. Гармата Канстанціна Прыбыткоўскага стаяла крайняя злева ад усёй батарэі. Яна стрэліла адна з усіх першых. Цемень почвы ўздрыгвала пругкімі хвалямі, і ўспышкі рухавых водсветаў раз-поразу асвятлялі на момант траву, і куп'істую зямлю, і прыхілены ад пльні павстра ячмень, і чорную ваду ў крынічышчы на паплаўцы. І кожны раз, як толькі ўспыхваў водсвет, цемень адбывала далей на ўсе бакі і адразу ж зноў насоўвалася. Усё грукала і рвалася ў рух. Песціханы гул на высокай поце бесперастанку імкнуўся ў бесканцовую прастору. Зоры не паспявалі з'явіцца ўваччу, як успышка святла зноў тушыла іх. Поч стала чорная.

Гэта была вялікая работа. Людзі працавалі моўчкі. Час ішоў. Пачало світаць. На ўсходзе неба пачало ружавець. Ветру не было. Чорны дым навалі валокся над зямлёю. Нават не валокся, а вісеў і ўзнімаўся ўгару. Але дзепь ужо вызначыўся. Ён пачынаўся ясным сонцам. Гарматы білі бесперастанку. І раптам секанула ў куст з густым зялёным лісцем. Яго зрэзала, як касою. Пасля слуп зямлі рвануўся ўгару. Гэта была чарната і грукат. Кастуся Прыбыткоўскага шатнула ўбок і дало ў твар і плечы. І на момант устанавілася цішыня. У наступныя хвіліны Прыбыткоўскі заўважыў, што яго гармата пачала ўзджаць коламі ў раскоўзаную зямлю, што яго наводчык ляжыць без палавіны твару, а на гарматным ствале павісла адарваная ад куста галіна шышыны з густым лісцем і ружовымі кветкамі. Гэта было дзіўна: як тут яшчэ магло існаваць на свеце зялёнае лісце і ружовы колер кветак? Ахоплены страшным утратаем, Прыбыткоўскі стаў на наводчыкава месца. Як і раней, ён пераймаў з батарэі каманду і камандаваў сваіму зразліку і стаяў на месцы наводчыка. Батарэі грывелі без канца.

Пасля вядома стала, што адбылося за тую раніцу на шашы. Пад канец ночы нямецкі «клін» вырваўся праз зацілы бою і рушыў на шашы кірункам на ўсход. Спачатку прайшло многа ташкаў, за імі грузавікі з аўтаматчыкамі.

Дзве ракеты ўночы былі сігналам ад паглядальнікаў, што танкі ўвайшлі ў прыстрэленыя на гарматы агонь мясціны. Артылерыя з свае пазіцыі накрыла тады агнём усю туую калону. Праз увесь час кананады карэктыроўшчыкі ўладалі тэлефоннымі правадамі, і гарматы колькі разоў зменьвалі прыцэлы. Такім парадкам за час світанця і за першыя гадзіны дня артылерыя заіла сваім агнём некалькі кіламетраў шашы і шырокую прастору паабалал яе. «Клін» больш не пацягнуўся на ўсход. Танкі асталіся на месцы. Што ж да аўтаматчыкаў, то яны кінулі грузавікі і разбегліся ў поле. Яны ляжалі ў ямах, у равах, грабліся ў зямлю і не маглі выбрацца з гэтага месца смерці. Нямецкі рух на шашы спыніўся. Новая нямецкая калона абмацвала сабе іншую дарогу. Тут стаяла артылерыя і з пачы да позняй раніцы біла па шашы і змяшала з зямлёю галаву ўсяго «кліна». Новая «галава» шукала, як выйсці на ўсход, тады, калі часці Чырвонай Арміі, з якімі быў боі ўночы, адышлі кірункам на ўсход і там умацоўваліся на новых пазіцыях. Некалькі нямецкіх танкаў яшчэ аставаліся ў баі. Яны білі з усіх сваіх гармат і кулямётаў, але самае цяпер важнае ў іх было тое, што яны стараліся адысці на захад, выйшаўшы дзеля гэтага з абсягу агню. Іх было шэсць. Іншая рада ім не служыла, як ісці напрапалую, біцца адкрыта. Яны спаўзлі з шашы і, падмінаючы пад сябе дрэвы і кусты, выйшлі якраз на батарэю, дзе быў Прыбыткоўскі. Ячменным полем яны імчаліся проста на гарматы. Батарэя перацесла агонь на іх. Але біла нямецкая тапкавая артылерыя, і з танкаў і з-за іх пачалі з'яўляцца немцы-аўтаматчыкі. Яны і паўзлі, і падбягалі, гнучыся каля сваіх танкаў, і ўсё білі і білі з аўтаматаў. Артылерысты пачалі біць у іх простаі паводкай. З дымных засцілаў вырысоўваліся адразу нямецкія аўтаматчыкі і крычалі на мноства прарэзлівых галасоў. Яны вылі. Трэба думаць, што гэта была іх апошняя спроба. У іх аставалася ўжо толькі тры танкі. І адзін быў ужо вельмі блізка ад батарэі. Ён кідаў па батарэю бесканцовы струмень агню і раскрышанага гарачага металу. Адначасна далі ў яго з двух гармат. Ён ускінуўся ўгару перадам і так астаўся, быццам бы сеў, а астатнія два пайшлі назад і зніклі з вачэй.

Вось які быў агульны малюнак падзей і справаў у тым кутку вайны. Тая калона нямецкіх танкаў і матарызавапай пяхоты, што цягнула па шашы на ўсход увесь «клін» і прабівала яму дарогу, па некалькі кіламетраў ляжала мёртвым

плазам на самай шашы і паабапал яе. Сама ж шаша на ўсютыя кіламетры была ўжо такая, што на ёй пельга было охаць. Нават і пешаму трэба было б ужо абыходзіць гэтае месца. Усялякі рух тут мог быць толькі вялікім аб'ездам. А тут якраз ішла вялікая грунтавая дарога, раўналежная да шашы, кіламетраў за шэсць, а ў некаторых месцінах і менш ад яе. Пры самай гэтай дарозе і стаялі батарэі. Больш тут на вялікую разлегласць добраязджалых шляхоў не было ў кірунак з захаду на ўсход. На гэтай грунтавой дарозе і намерылася прайсці тут новая галава нямецкага «кліна». Але гэтае месца немцы яшчэ не разведалі. Як пасля стала відаць з нямецкіх паводзін, планы іхнія, на гэты момант, тут былі такія: як бы там ні было, а прайсці грунтавой дарогай, каб пасля зноў выбіцца на шашу. А перад гэтым прапаштурмаваць шырокім авіяцыйным палётам мясцовасць. Пасля гэтага будзе танкавая разведка і зноў пачнецца рух на ўсход.

З нашага ж боку тут ажыццяўляўся такі план. Гэтае месца ўжо стала тым, што заўсёды завецца фронтам. Новая часць, што адышла з захаду ад таго вялікага сяла, займала пазіцыю (рыхтавала яе сабе) крыху ўсходней ад артылерыйскай часці. Часць жа ўжо здымалася з месца, каб умацавацца на новай пазіцыі кіламетраў за дзесяць на поўнач, дзе немцы ўсю ноч і раніцу вялі сваю разведку. Батарэя, дзе быў Прыбыткоўскі, аставалася на месцы прыкрыць адыход свае часці. На батарэі гэта стала вядома праз колькі хвілін пасля таго, як яна адбіла ад сябе апошнія нямецкія танкі. Адна за адной гарматы ўсюды выязджалі на дарогі і сыходзілі на лясісты шлях. Чорны дым ужо знік адусюль. І шырокі малюнак вырысоўваўся перад вачыма ўсіх. Шырокая лагчына была наперадзе, і на ёй гоідаўся ячмень і над ім пабітыя нямецкія танкі. Яны стаялі бокам і перадам у зямлю. Прыбыткоўскі бачыў блізка перад сабою танк. Ён сядзеў, узняўшы пагнутае чэрава. Гэта быў той самы, апошні, у які далі адразу з дзвюх гармат. Вельмі хутка, бадай-што адразу, з'явіўся прыглушаны прастораю гул. У небе пачалі з'яўляцца нямецкія бамбардзіроўшчыкі. Яны ішлі вялікімі плоймамі. Батарэя стаяла ў добрай маскіроўцы, але гэта не мела тут аніякага значэння. Немцы бамбардзіравалі з наветра ўвесь гэты куток на ўсю яго разлегласць. Бамбардзіроўка ішла наўдагад, ёю накрывалася зямля крок за крокам. Так няіначай павінна была знішчыцца артылерыя, што так сінніла тут увесь рух

на ўсход, абы толькі каб гэтая артылерыя аставалася дагэтуль на месцы.

Людзі з батарэі ляжалі ў зямлі, дзе толькі былі ямы, вывараты з-пад дрэў, акопы і насыпы. Ратунак мог быць толькі на месцы. Бамбардзіровачныя хвалі ішлі шырокімі кругамі і з усіх бакоў. Інтэрвалы паміж бомбавымі разрывамі бадай-што ўжо і не заўважаліся. І ўсё гэта адбылося за вельмі кароткі час. Цяжка было б угадаць, колькі прайшло часу. Магло здавацца, што ўсё адбылося за адну хвіліну. У такія моманты час як бы пакідае існаваць. Навала прайшла, і стала ціха. У небе аддаляўся і заціхаў гул. Ён тузаўся, як бурклівае гырканне раздражненага злога стварэння. Батарэйцы паднімаліся з зямлі. Твары ў іх былі чорныя ад дыму і вочы ў чырванаце ад змарнеласці. Усяго сабралася адзінаццаць чалавек. Не было і камандзіра батарэі. Дзве крайнія гарматы справа былі пансаваны і ўжо выйшлі са строю. Там былі тры разрывы. Трэцяя гармата ляжала зусім скалечаная. Аставалася адна, Прыбыткоўскага. Яна стаяла, як і раней, на ўвесь вобад коламі ў мяккай раскоўзанай зямлі, пасярод змятага і ўбітага ў зямлю ячменю. Камандзіра батарэі ўбачылі мёртвага пад земляным насыпам. Каго не было — іх трэба было шукаць, рапешых ці забітых. Навокал, як вокам акінуць, былі чорныя выбоіны ў чыстым і гладкім полі. Немец сцярогся кожнага кроку. На ўсім шырокім полі густа ўзнімаліся ўгару струмені дыму, і ўсюды мігцелі агні. Было надобна, што нехта ўпарты раскладвае тут агонь на ўсё поле і падпальвае поле ўсюды адразу. Але быў дзень, і зіхацела сонца, агні былі блеклыя. Гэта яшчэ больш падавала ўсёй прасторы выгляд незвычайнага. Бо ўсё было відно шырока. І самі людзі не мелі ўжо свайго звыклага выгляду. Кастусь Прыбыткоўскі кожнаму з тых людзей, што ведалі яго даўно і што ўвесь час цяпер былі разам з ім, здаваўся больш высокім ростам, як ён сапраўды быў. За гэтыя колькі дзён і за апошнюю ноч і паўдня ён застрэў тварам і пабыстрэў вачыма. Гэтае ж самае ён заўважаў і ў сваіх блізкіх. Блізкімі яму цяпер сталі ўсё тут. Разам з імі ён жыў гэтулькі часу ў Рыльску, але гэтыя дні панавалі зблізілі іх. Быў тут каля гарматы чырвонаармеец Ціхон Мішурын са Смаленшчыны, з-пад самага горада Дарагабужка. Цэлымі гадамі ён быў добра знаёмы, а цяпер стаў, як брат родны. Былі моманты, што Кастусю Прыбыткоўскаму хацелася расказаць гэтаму Мішурыну аб сваіх сёстрах і аб маўклівым бацьку. Ён ірваў-

ся душой гаварыць яму аб Скіп'ёўскім Пераброддзі. Такі стаў за гэтую раціцу Кастусь Прыбыткоўскі. Разам з тым у яго душы не пакідала ісці вялікая работа. Такія хвіліны часам варты цэлых гадоў. Яны могуць змяніць натуру і вызначыць яе фармаванне там, дзе яна яшчэ не ўсталявалася. Таксама, як чалавек можа часам ссівець за адну ноч, Кастусь Прыбыткоўскі здаваўся цяпер хударлявы тварам і скуласты ў скронях, рухавы і маладзейшы сваіх год. Незаўважным парадкам і пакрысе, за тую ноч і за палову гэтага дня, у яго збіраліся цвёрдыя думкі, каб ацаніць тое, што адбылося. Да гэтага моманту, калі ўся артылерыйская часць ужо была на дарогах на той бок лесу, а тут асталася толькі адна гармата і адзінаццаць чалавек каля яе, у яго ўжо як мае быць склалася свядомасць таго, што настаў час вялікага пшчасця, з якога трэба ратавацца: настаў пералом ва ўсім жыцці, усё ўжо будзе пасля не такое, як было раней, і да канца з'іначыцца. Кастусь Прыбыткоўскі адчуваў цяпер з вялікай сілай, як сапраўдны змест жыцця не падобен да яснай паэзіі дзён былога яго маленства і пары, калі пачыналася яго маладосць у цудоўным кутку на свеце — Скіп'ёўскім Пераброддзі. Усё тое шчасце так было яшчэ нядаўна і так яно было ўжо далёка. Яму паклаў канец невядомы прышэлец, якога ён яшчэ па-сапраўднаму не бачыў. Нямецкія аўтаматчыкі нядаўна відны былі толькі абрысам сваіх постацей. Але ў іх жа ёсць нейкія рысы на тварах і нешта такое павінна быць напісана ў іх позірках. Цвёрдыя думкі ў Кастуса Прыбыткоўскага збіраліся, яснай фармаваліся, з'ядноўваліся ўражанай душой і гатовы былі ператварыцца ў адну ўсеабдымую ідэю. Цяпер быў кароткі момант чакання далейшых падзей. І раптам як бы электрычным токам страсянула яго: што б тут ні адбылося — усё ляжыць на яго клопаце. І ўсе зараз будуць глядзець на яго, як на таго, хто пакіруе ўсіх па шчасце. На яго будуць спадзявацца. Добра, што тут блізка гэты Ціхон Мішурын! Гэта быў чалавек высокі ростам, тонкі і малады. Першая рыса яго душы, што кідалася адразу кожнаму, гэта тое, што ён адразу даваў сваю ацэнку перад усімі кожнай рэчы. Напэўна што ў яго думках не было нічога такога, што аставалася б усім навокал невядомае. Вылезшы з земляной пары, адразу як толькі скопчылася нямецкая бамбардзіроўка, ён сказаў Прыбыткоўскаму:

— Хочацца мець цяпер у руках жывога немца і тыцьпуць яго носам у пану зямлю, каб ён больш не ўстаў з яе.

Ён сказаў гэта праз сціснутыя зубы, і Прыбыткоўскі адчуў сябе так, што гэта яны як бы ўдвух змовіліся аб усім.

Усё пайшло вельмі шпарка. Чатыры нямецкія танкі высунуліся з далечыні і ішлі сюды зялёным ячменем. У Прыбыткоўскага схаладзела пад сэрцам, і рухавая рыса прайшла цераз губы. Шпаркім позіркам ён знайшоў Мішурына. Той глядзеў на яго збянтэжаны. І тут Прыбыткоўскі ўбачыў, што і ўсе не зводзяць з яго вачэй. Сэрца яго яшчэ больш схаладзела. Стук яго аддаваўся ў вушах. Кастусь Прыбыткоўскі ў гэты апошні момант меў адчуванне, падобнае да адчування смертніка, які ведае, што сваёю смерцю ён выратаўвае тых, хто яму даражэй за ўласнае жыццё. Адразу ён змяніўся з твару і паставы. Ён крыкнуў каманду біць простаі наводкай. І цяпер усе заварушыліся. Твары ўсіх паяспелі: з'явіўся камандзір, якога так прагна душа ў такую страшную хвіліну. Цяпер кожны з радасцю браў на сябе працу, роўную пакуце. Усе зноў працавалі. Прыбыткоўскі крыкнуў сабраць усе гранаты і працаваць каля гарматы з аўтаматам на плячы. Танкі ішлі адзін за адным. Можна было думаць, што яны ўжо не спадзяваліся напаткаць тут каго жывога. Гармата стрэліла, і Кастусь Прыбыткоўскі выраўняўся настром, ураўнаважыўся душой, перажыў момантную ўспышку радасці, і спакойная развага прыйшла да яго, ён падумаў, што камандзір часці калісьці тлумачыў усім: салдат у баі можа прапасці, калі будзе паддавацца ўспышкам радасці або смутку. Трэба холадна і шпарка думаць.

Гармата дала ў пярэдні танк. Цяжка было змагацца з уласнай радасцю. Яна ахапіла ўсіх. Відно было: танк гарэў. Усе пачулі голас Ціхона Мішурына:

— А братцы мае, танк! Гарыць!

Угнуўшыся перад высокім кустам травы, як бы гэтая трава магла засланіць яго ад смерці, Кастусь Прыбыткоўскі зноў крыкнуў каманду і сам кінуўся да гарматы. Ён сам наводзіў яе на цэль кожны раз, і гармата біла раз-поразу. Людзі распоўзваліся і зноў споўзваліся, працуючы каля яе. Тры нямецкія танкі ішлі сюды, але не проста, а зігзагамі і раптоўнымі рыўкамі з лагчыні і з-за ўзгоркаў. Яны маневравалі і слалі сюды струменні агню і расплаўленага металу. Апроч таго, ад іх недзе білі сюды з мінамёта. Навокал на шырокай гнутай лініі ўспыхвалі рухавыя агні і ўзнікалі павольныя струменьчыкі дыму. Бляск сон-

ца, дым і агні стваралі малюнак таго, што як бы гарыць увесь свет.

Адзінокая гармата сярод гэтага, рухавага на ўсю шырыню поля, бляску пачала здавацца ўсім тут малюсенькай. Людзі пра гэта не думалі, але ўражанне адкладалася ў іх памяці на далейшае. Раз ад разу гармата ўздрыгвала і слала агоць насустрач тых прышэльцаў. Усе мелі такое адчуванне, што адтуль, з танкаў, глядзіць на іх і сочыць варожае вока, і кожны прагнуў бачыць, як тое вока, разам з танкам, парвецца агнём. Прага біць, ірваць, страляць павала над усімі. Адзінокая гарматка здавалася жывою істотаю. Яна рвалася наперад. Кожны раз, калі чуўся яе грукат, яна парывалася назад і наперад на колькі сантыметраў. Колы яе раскоўзвалі зямлю і ўязджалі ў яе. А тым часам там і другі танк адразу нейк акамянеў на месцы, і полымя з дымам выбухнула з яго. Два астатнія танкі пайшлі адразу назад, зніклі, і ўсё стала ціха.

— А братцы мае! А родныя! — як бы праспяваў голасам, узнятым радасцю да высокіх нот, Ціхон Мішурын.

Высокі і малавядомы Прыбыткоўскаму артылерыст шпарка падняўся з зямлі і пацалаваў яго ў губы. У тую ж секунду тыя два танкі зноў з'явіліся і на ўвесь свой ход імчаліся сюды.

— Дзе Прыбыткоўскі?! — пачулася аднекуль злева і зводдалеку.

Гэта абазваўся артылерыст Якубоўскі, магілёвец, вясёлы чалавек, схільны да гаворкі і шпаркай змены ў пастрогах. Прыбыткоўскі не паспеў нават скамандаваць. Танкі ўжо не хаваліся і не манеўравалі, яны секлі перад сабою агнём. Гарматка стрэліла. Танкі былі ўжо тут, і адзін падмяў гармату. У тую ж секунду з танкаў пачалі саскакваць на зямлю аўтаматчыкі. Невядома, колькі іх было чалавек. Ужо ніхто не мог заўважыць гэтага. Тут не было і не патрэбна было каманды. Здаровая развага, момантнае меркаванне пакіравалі ўсімі. Кастусь Прыбыткоўскі толькі ў першы, самы пайкарацейшы момант убачыў, што Мішурын шпурнуў гранату пад танк і сам кінуўся на зямлю і ўтуліўся ў яе. Якубоўскі таксама шпурнуў гранату. Разанец Касмачоў ляжаў жыватом на зямлі і страляў з аўтамата. Іван Арышчанка з сяла Балаандзіна, што каля Чыгірына па Кіеўшчыне, закрычаў і кінуўся з паднятым штыком на вентоўцы да немца. Быў тут яшчэ недзе Васюковіч з-пад Мінска, які ўсё чытаў у Рыльску кнігі аб гатунках яблынь і

ігруш. Быў і Рамушкоў з Арлоўшчыны, топкі, рухавы і вялікі ахвотнік гаварыць пра коні. Яшчэ і Максімецкі быў з Оршы і Шкадарэвіч з-над Слуцка. Праз нейкую частку секунды ўсё гэта прайшло праз свядомасць Кастуся Прыбыткоўскага, і ён убачыў перад сабою ворага. Упершыню быў перад ім блізка немец! Твар яго быў доўгі і з круглым носам. Ён бег, стаў на адно калена і пачаў біць з аўтамата. Вочы яго бадай-што нічога не адлюстроўвалі ў сабе. Ён страляў туды, дзе некалькі чалавек кідалі пад танкі гранаты. Кастусь Прыбыткоўскі трымаў у левай руцэ аўтаматычную вінтоўку, а правай даставаў з пояса гранату. Гэта рабілася пязручна. Ён падняў абэруч за рулю над галавою вінтоўку і падбег да немца. З усяго размаху ён даў вінтоўкаю на нямецкай галаве. Немец хістануўся, выпусціў з рук свой аўтамат і аб'ехаў на зямлю левым плячом, не варушычыся. Усё тут грукала, трашчала, ускідалася ў рух. Чалавечы крык і выгукі слоў, якіх ніхто не разабраў бы. Гранаты рваліся бесперастанку раз за разам, і дробна стукалі аўтаматы. Быў момант як бы непаразумеання ў Кастуся Прыбыткоўскага пасля таго, як нерухомы немец пачаў карчанець: што ж далей рабіць? Усё гэта было ўпершыню ў жыцці і занадта вялікай нагрузкай лягло на душу. І пачуццё, блізкае ад шчаслівага задавалення, нарадзілася і пачало вырастаць у яго душы. Можна сказаць пэўна: гэта быў момант, калі Кастусь Прыбыткоўскі ўжо ясна ўсвядомліваў сваю вялікую нянавісць. Разам з усімі ён яшчэ хвілін тры кідаў гранаты, страляў з сваёй аўтаматычнай вінтоўкі, узмахваў над галавою вінтоўкай, хапаючы яе за рулю, і цяжка біў па плячах высокага і заядлага немца, які хапіў за шыю Шкадарэвіча. І раптам усё пачало аціхаць. Адзін танк ужо гарэў, і з яго стараўся выскачыць немец. Ён выцягнуў адну руку ўгару і махнуў ёю, а другою хапаўся за жалезны край свае нары. Раптам ён упаў у прорву свае ахопленай агнём машыны і знік там. Другі танк мапеўраваў. Ён кідаўся ў бакі і грукаў з сябе гарматнымі выбухамі, паміж якімі шалела кулямётная страляніна. За яго хаваліся і, гнучыся, бегалі пры ім аўтаматчыкі. Шэсць чалавек байцоў Прыбыткоўскага глядзелі на яго і сачылі за ім адсюль, дзе толькі хто мог прыхавацца. Мішурый ляжаў ніцма на левы бок тапка, прыцэльваўся ў яго з вінтоўкі і страляў раз-поразу. Проста перад тапкам разарвалася граната, не даляцеўшы да яго. І Прыбыткоўскі кінуў гранату: і яна не даляцела. Усё ж такі танк быў далёка.

01 — Бліжэй да яго! З гранатамі! — закрычаў Прыбыт-
 02 коўскі, і, напэўна, што яго голасу ніхто не пачуў. Прыбыт-
 03 коўскі рвануўся і папоўз да танка папагатове з гранатаю ў
 04 руцэ.

05 — Кастусь! А братка! — выгукнуў з другога боку Ці-
 06 хон Мішурын і папоўз пад танк. Прыбыткоўскі як мае
 07 быць пачуў яго голас. Абодва яны паўзлі, і над імі буша-
 08 вала кулямётная стрэльба з танка. Спераду ж паўзлі да
 09 танка Шкадарэвіч і Арышчанка. Нямецкія аўтаматчыкі
 10 або асмялелі, або (напэўна, што так было) страх пагнаў іх
 11 наперад: яны пачалі выбягаць з-за танка, і іх аўтаматы па-
 12 чалі бушаваць. Першы бег прысутулены тонкі немец і выў
 13 на адной ноце, перарываючыся і задыхваючыся. Шаркім
 14 рухам у яго стрэліў Рамушкоў, і ён грывнуўся левым бо-
 15 кам і галавою аб правую старану танка, ад якой яшчэ не
 16 асмеліўся адысці. Гэта быў пераломны момант. Прыбыт-
 17 коўскі ўсхапіўся на ногі, рынуўся на два крокі і шпурнуў
 18 гранату. Чарната рванулася пад танкам і адразу ж следам
 19 яшчэ два гранатныя разрывы спераду: гэта былі ўжо каля
 20 яго блізка Арышчанка і Шкадарэвіч. Нешта ў сярэдзіне
 21 танка шаргацела і стукала, але ён ужо не мог зрушыцца з
 22 месца. З яго выскачылі два немцы. Адзін пачаў круціцца
 23 на месцы, як ашалелы, а другі кінуўся на Мішурына, які
 24 ўжо на яго прыцэліўся. Мішурын стрэліў, і немец упаў.
 25 Але два аўтаматчыкі секанулі па Мішурыну. Прыбыткоў-
 26 скі, як праз туман, заўважыў, што Мішурын пачаў хіліць
 27 набок галаву і раптам зваліўся на ўмяты ў зямлю зялёны
 28 ячмень. Як цьмяны сон, гэта дайшло да свядомасці Кастуся
 29 Прыбыткоўскага, і смутак здушыў яго душу. Нямецкія аў-
 30 таматчыкі вылі і мітусіліся, і Прыбыткоўскі, намерваючыся
 31 гранатай, кінуўся на іх. Яму здалося, што іх чалавек з
 32 дзесяць, а можа, больш. Ён яшчэ ўбачыў, як Касмачоў аб-
 33 хапіў аберуч нямецкага аўтаматчыка і грывнуў яго гала-
 34 вою і плячыма вобземлю і як Максімецкі адстрэльваўся ад
 35 двух немцаў, якія з прарэзлівым крыкам насядалі на яго.
 36 Абліваючыся крывёй (мусіць, ён ужо быў ранены), Максі-
 37 мецкі ўсхапіўся, хапіў сваю вінтоўку за рулю, размахіў
 38 ёю навокал сябе і палажыў на месцы аднаго немца, а дру-
 39 гі кінуўся паўцёкі і недзе знік адразу. Сам жа Максімец-
 40 кі выпусціў з рук вінтоўку, падагнуў ногі і, як бы ханаючы
 41 рукамі паветра, упаў на зямлю. Кастусь Прыбыткоўскі збо-
 42 чыў улева. Некалькі немцаў нешта там — ці беглі сюды, ці
 43 мітусіліся па месцы. Яны трымаліся блізка, разам. Пры-

быткоўскі размахнуўся і шпурнуў туды сваю апошнюю гранату. Да яго свядомасці яшчэ дайшоў грукат і ўскідзісты слуп рухавай чарнаты там, дзе былі пемцы. У наступныя моманты штосьці рванула яго ўсё цела і востры боль, як быццам бы дзесьці ў глыбіні грудзей і галавы, шпарка з'явіўся і ператварыўся ў адчуванне вялікага цяжару. Яму цяжка стала перадыхнуць, і бадаі гэта было апошняе, што ён цяпер адчуў у сабе. Шпарка трацячы свядомасць, ён прабег колькі крокаў, і хада яго адразу аслабела. Ужо ён ішоў паволі, абвяляя яго ногі чапляліся за зямлю і траву, ён хістануўся і ўпаў. У тую ж секунду яго пакінула апошняя іскра свядомасці на ўражанні, што ўвесь свет поўніцца громам і зіхаціць вялікім бляскам.

Яшчэ далёка было да заходу сонца, і спёка стаяла страшэнная. Над змятым пакорпаным разрывамі і закуродымленым полем ужо вісела поўная цішыня. Яна была яшчэ большая ад звінючага шоргату копікаў і бзыкання мух. Але яшчэ ні разу не абазвалася аніводная птушка.

Кастусь Прыбыткоўскі ляжаў тварам угару, у сонца, адкуль, як з распаленай печы, дыхцела гарачая задуха. Вочы яго былі заплюшчаныя і нават запалыя, ішлі гадзіна за гадзінай. І ён ні разу не паварушыўся. Яму ўжо было ўсё роўна, што далей рабілася на гэтым пакалечаным ячменным полі, дзе ячменнае калоссе, яшчэ зялёнае, плазам ляжала, прытаптанае і прыплясканае да зямлі, і дзе ўсё ж такі жылі яшчэ нейкія рэшткі чалавечага руху. Спачатку, адразу пасля таго як упаў Кастусь Прыбыткоўскі і як пакрысе заціхаў і знік грывучы шоргат і грукат бою, пакуль раставаў у прасторы і зусім разышоўся дым і яго ўедлівы пах, тады ні адтуль ні адсюль чуўся часамі стогн і снк; не адзін, але як бы і адзін: узнікаў дзесьці з прасторы і зноў знікаў. А пасля, калі прайшло ўжо колькі гадзін, калі сонца ўжо схілялася да захаду, відны былі на полі чалавечыя постаці. Моцна прыпадаючы на адну нагу, апіраючыся, замест кія, на вінтоўку, клыбаў полем высокі і тапклявы чырвонаармеец. Каб хто глядзеў на яго з таго месца, дзе ляжаў Кастусь Прыбыткоўскі, то доўга, можа, больш за гадзіну, мог бы бачыць, як стараецца выйсці з гэтага поля ранены чалавек. Пасля і другі быў відзён. Гэтага вадзіла ў бакі, праз кожныя крокаў пяць ён садзіўся на зямлю і падоўгу адпачываў. Так што сонца ўжо нізка спусцілася пад даляглядам, а ён яшчэ ўсё быў на ячменным полі. Трэці ў самую спёку праходзіў тут. Твар яго быў бледны і губы

шэрыя. Ён ішоў вельмі шпарка і прыціскаў абедзвюма рукамі крывавае месца на правым баку. На адной ноце і роўна ён праз кожныя крокаў дзесяць выгукваў:—Кастусь! Прыбыткоўскі! Абзавіся! — Неўзабаве ён апынуўся там, адкуль ужо яго і разглядаць было б цяжка. Там ужо сінеў далёкі лес. Магло быць, што і яшчэ тут праходзілі людзі. Як бы там ні было, але ўсё гэта аставалася ўжо Канстанціну Прыбыткоўскаму ў небежці. Яму ўжо нічога гэтага не існавала. Было б няпраўда, каб сказаць, што ён у нейкай меры адчуваў толькі адну спёку, гарачую задуху і бляск сонца. Гэта не было адчуванне. Гэта былі толькі нейкія, самыя найменшыя адзнакі адчування, і нават менш таго. Да свядомасці яго не даходзіла і не магло абудзіць яе. Блізка было да таго, што гарачыня, бляск і задуха дзейнічалі над чалавекам, як яго пакута, паглыблялі пакуту змуцапага і парапенага цела, і ўсё гэта становілася адчуваным з сярэдзіны, з самой глыбіні чалавечай істоты, а не ад усяго таго, што існуе і жыве навокал чалавека. Гэта было падобна да сну, да кашмару, які тлеў, як іскра пад попелам, і не меў дачынення да думкі і поўнага пачуцця. Кашмар цягнуўся доўга, і гэта была непрытомнасць. У той меры, у якой ішоў час, пачалі з'яўляцца слабыя, зусім цьмяныя адзнакі ўяўлення таго, што гэта ўсё цягнецца гарачы і турботы дзень дваццаць шостага чэрвеня. Бо і цяпер так жа было горача і ясна, і бляск сонца чуўся нават і заплюшчанымі вачыма. І так жа трывожная турбота гняла душу. Але нават і з гэтым, хоць вельмі невыразным, уяўленнем непрытомнасць не канчалася. У ёй Кастусь Прыбыткоўскі быў да самага канца дня і ўвесь вечар. Пачалася ноч. Стала холадна. На траву лягла раса. Яна была такая густая, што зямля ад яе завільгатнела. Халодная вільгаць, мокры холад і абудзілі Кастуса Прыбыткоўскага. Праз некалькі гадзін ён выходзіў з свайго кашмару і варочаўся да сваё свядомасці. Вельмі многа праішло часу, пакуль ён, мучачыся ад болю і холаду, ясна пачаў думаць, дзе ён і што з ім. Ён усё ляжаў у той самай паставе, тварам угару, раскінуўшы рукі і выцягнуўшыся. Цяпер ён ужо расплюшчыў вочы. Вельмі можа быць, што ён не менш як тры гадзіны [ляжаў тварам] угару, пакуль падумаў, што гэта перад ім ноч і неба, і пачынаецца світанне, і ясныя палосы пачынаюць вызначацца на ўсходзе, і зоры тухнуць. І ён ляжыць адзін на полі пасля бою. Яму баліць, але дзе — ён выразна не мог бы сказаць. Холадна, мокра, гняце пакута, мучыць

адзінота, сушыць смага, вялікая цішыня вісіць пад светам, і яна нязвыклая пасля таго грому і грукату, і да яе трэба яшчэ прывыкнуць. Нарэшце думка яго падышла да таго, што ён, мусіць, ранены. А датуль ён быў змарцелы, стомлены, ад утрапення не сў колькі дзён і, апроч рапы, яго яшчэ кантузіла. Ён як бы і цяпер яшчэ адчуваў той густы і дрыжачы рух паветра, яно ў адзін момант дало яму ў галаву і твар. Можна, гэтак і быў той момант, калі ён тады адчуў боль і ўпаў. Цяпер ён мог ужо ўспамінаць, што тады боль з'явіўся ў галаве. Думка яго працавала ўжо як мае быць. Яснота на ўсходзе расла і шырылася. Ужо ўвесь край неба там палаў ружовым водбліскам, і хоць сонца яшчэ не было пад зямлёю, але птушкі ўжо бачылі яго і спявалі, узнімаючыся высока. Тут прыйшоў вялікі смутак. Гледзячы на неба перад усходам сонца, Кастусь Прыбыткоўскі думаў аб ясных днях у Скіп'ёўскім Пераброддзі і як там за Скіп'ёўскім лесам заходзіць сонца. Горкая думка, што ўсё гэта ўжо далёка ад яго і недзе як бы за той мяжой, якую ён не пераступіць, — думка гэтая скалапула яго. Прага хоць раз яшчэ ў жыцці ўбачыць маці была цяпер самым большым яго пачуццём. Колькі год ён ужо яе не бачыў! Якая яна цяпер? Ці такая ўсё, як рацеі, рухавая і клапатлівая? Якія турботы цяпер апаноўваюць яе? Пачалося фізічнае і духоўнае ўзбуджанне ўсёй істоты. Ён пачаў спрабаваць свае сілы. Ад учарашняга дня гэта быў першы момант, калі ён наварушыўся, а то ўсё быў нерухомы. У гэтую хвіліну ён быў упэўнен у праўдзе свайго пачуцця, што самае важнае, вечнае і патрэбнае яму на свеце гэта тое, каб кожны дзень бачыць усход і заход сонца, адчуваць тварам вецер, чуць пах зямлі, травы і прасторы свету. Але ж і цяпер усё гэта ёсць, і якраз перад яго вачыма ўсходзіць сонца. Аднак жа гэта не тое. Адбылося ў жыцці нешта такое, што ўсё з'іначыла і зняпраўдзіла. Ён адчуваў вялікі боль, слабасць і смагу, але было яшчэ большас: калі льга так сказаць, то як бы ўся душа яго была стаптаная, здрасованая і ныла заструпелая. Смутак быў востры і не даваў спакою. Ён заглушваў сабою фізічную пакуту. Кастусь Прыбыткоўскі заплюшчыў вочы сумысля, каб не бачыць усяго таго, што ўжо здавалася больш недаступным яму. Гэта была слабасць яго души. Але неўзабаве ён зноў пачаў глядзець у неба. Уся істота яго рвалася не быць тут, а ісці, шукаць, старацца і ратавацца. Ён падумаў, што ўставаць трэба асцярожна, і падняў галаву. Ён

адчуў страшны боль у вушах і цемель у вачах. І падумаў, што трэба не паддацца. Ён абачёрся далонямі рук на зямлю і сеў. Сядзеў ён, можа, з паўгадзіны. Цемель у яго вачах кружылася, і ўсяго яго хіліла на левы бок. Галава яго і цемель прывыклі да такога стану, боль зменшыўся, у вачах пачыналася святлела, і ён сеў вальней. Зноў ён сядзеў доўга, а пасля і пачаў уставаць. Тут ён заўважыў, што сухі і востры боль у баку як бы цягне яго ўніз. Інстыктыўна ён зірнуў туды і ўбачыў, што рубашка там у сухой крыві, прыліпла да цела і не дае яму ўзняць угару плячо і ўстаць. Значыцца, ён ранен у бок і напэўна страціў многа крыві! Стапаўся на ногі ён вельмі доўга. Найбольш было таго, што ён баяўся ўразіць сваю рану. Ужо астойваючыся на нагах, ён убачыў, што месца, дзе ён ляжаў, было чырвонае ад крыві. Бачачы і адчуваючы ўсё навокал сябе як бы па той бок рэальнага, сапраўднага, ён, парэшце, пачаў ісці. Хада яго была страшная. Яму цяжка было перастаўляць ногі. Яго вяло ў правы бок, і ён не ішоў проста, а даваў круг. Сашчаміўшы зубы, ён наважыў выпрабаваць гэты апошні і першы ратунак і ішоў, растапырыўшы рукі і пальцы па іх, як бы стараючыся трымацца за паветра. Пакрысе ён разышоўся, і гэты пакутны рух стаў яму праз нейкі час адпастайнаю, крок за крокам, неабходнасцю, якая можа цягнуцца гады. Вельмі многа ён збочваў і не заўважаў гэтага. Пасля шырокая, пратапаная ў жытах сцежка павяла яго проста. Сонца паднялося ўжо высока і ўжо смаліла і ліло бляск і задуху, і зноў яму стала ўяўляцца, што гэта цягнецца ўсё той самы ўтрапёны дзень дваццаць шостага чэрвеня. Калі ўжо ён гатоў быў упасці ад слабасці, сцежка адразу скопчылася на зялёным абрыве ўніз. Гэта быў адкос паўз вялікую дарогу. Кастусь Прыбыткоўскі дайшоў да той вялікай шашы, на якой так многа біла артылерыя і, разам з тым, яго гармата. Сонца ўжо даўно рушыла з паўдня. Адчуваючы, што левая палавіна цела цяжэйшая за правую, Кастусь Прыбыткоўскі сеў на адкосе і спусціў ногі ўніз. Боль, смага і задушлівая калатня сэрца не маглі заглушыць прыемнага ныцця, якое раптам прайшло цераз усё цела.

IV

Перад яго вачыма была шаша, і ён глядзеў туды. Адкос узвышаўся, і Кастусь Прыбыткоўскі ўглядаўся ў дарогу зверху ўніз. Там было ўсё змешана, згруванчапа і паразварочвана. На сярэдзіне дарогі стаяў схілены набок і аб-

куродымлены пажарам нямецкі тапк. Пізка пад тапкам схіліўся звіслы на правадах тэлеграфны слуп. Цогі нямецкага салдата ў вялікіх ботах тырчэлі ўгару, ужо добра ўпруцяцелыя. Немец сканаў на адкосе галавою ўніз. Нейкая гнутая жалезіна ўзнімалася побач тапка, і на ёй матлялася крысо з нямецкага мундзіра, а сам немец, укарчапелы і скурчаны, як бы сядзеў збоку, угнуўшы ў грудзі галаву. Гэты немец ліпеў на самым краі ямы, выверненай на шашы артылерыйскім разрывам. Здалечыні тхнула асмалкамі. Вялялася яшчэ афіцэрская шапка, і на самым дне адкосу ляжаў доўгі пажывы немец жыватом угару, прыкусіўшы ніжнюю губу і скурчыўшы пальцы. На правай скроні ў яго закарэла кроў.

Кастусь Прыбыткоўскі адчуваў і смагу, і пясок у роце, і цемень уваччу, і боль, і слабасць, але пакуты не заглушалі новага пачуцця: няхай гэтыя прышэльцы ўсюды сечаць і карчанеюць, як тут, на гэтым месцы. Будзе шчасце ад іх смерці і пакут. Аднак жа трэба было шукаць выразнейшай уцехі. Над ім панавала вялікае няшчасце. Яго тачыў смутак. У яго не было здароўя. Ён не ведаў, што дзе рабілася навокал яго. Ён апынуўся ў адзіноце і адарваўся ад усяго таго, чым жыла яго душа дагэтуль. Позірк яго пачаў кідацца наверх таго, што было тут блізка, і ён убачыў, што полем паўз шашу ішла жанчына. Пад нагамі ў яе быў роўны папар з дробнаю травою і рэдкімі калівамі рыжага шчаўлюку. Кастусю Прыбыткоўскаму гэтая жанчына здалася даволі-такі высокай і з шырокім размахам рук пры хадзе. Твар яе быў не тое што вельмі худы, але нейкі змарнелы і да таго ж асмалены сонцам: напэўна, што яна, можа, цэлыя дні не бачыла сьнегу і ўсё ішла або так была дзе пад сьнегаю. Але было і яшчэ адно ў яе твары, і гэта ўжо ішло з яе душы. На ўсім яе абліччы ляжала пачаць таго, што ёю апанавала вялікая турбота. Здавалася, што яе есць адна думка, ад якой няма ратунку. Кастусь Прыбыткоўскі не зводзіў з яе вачэй. Яна ж углядалася ў дарогу на ўсход і на захад. Нічога, мусіць, сабе патрэбнага жанчына не ўбачыла, колькі ні прыглядалася, прыклаўшы да лба далоню ад сонца. Шаша не мела на сабе аніякага руху. Тады жанчына ўзышла на шашу і пачала разглядаць усё каля сябе. Яна акінула вачыма пажывых пемцаў, закарэлую кроў на зямлі, нейкую паперышу, прыбітую наветрам да рулі перавернутай гарматы, і нася ўбачыла Кастуса Прыбыткоўскага. Яна як бы здзівілася ці ўзрада-

валася. Рухавая рыса прайшла па яе твары. Яна адразу шпарка падышла да яго і сказала так, быццам бы даўно яго ведала:

— Ты тут адзіш? Сядзіш? Жывы?

Голас у яе быў мяккі, півучы, добры. Здавалася, што голас гэты гучыць там, дзе пануе шчасце.

— Ці даўно ты тут сядзіш? А ці не бачыў ты тут на дарозе: можа, праходзіў чалавек не вельмі з выгляду рослы, гладка выгалены, без вусоў, з паголенай галавою і ў чорным піжаку паверх белай рубашкі. А то, можа, хлапчук блудзіў тут? Год па шэсць, такі хлапчук. Але ж дзе табе прыглядацца да шырокага свету, калі ты сам з душою ледзь не разлучыўся. Не бачыў, мусіць, нікога?

Ах, божа мой, божа!

— Я нікога тут не бачыў,— сказаў Кастусь Прыбыт-коўскі, і тут выявілася, што ён не ўладаў сваім голасам: ён гаварыў хрыпатым пошэпкам.

— Ты тут чакаеш чаго? Не? Сам не ведаеш, куды і як? Ідзі са мною. Паспрабуй. Нам абы дайсці да вялікай мяжы. Божа, якія ў цябе губы, аж да крыві асмяглыя. О так, трымайся за мяне, пакуль разгойдаешся ў хадзе.

Ён за яе трымаўся мала. Найбольш яна трымала яго пад плячо і вяла. Можа, яно так і было, што яна, у новым сваім клопаце, пачала адрывацца ад ранейшай свае задумы. Здавалася, што па твары яе жылі і перасмыкваліся шматлікія рысы, аднак жа яны не знімалі сумнай пячаці ад вялікай турботы. Чым больш ішлі, тым больш яна пачыпала гаварыць. Яна камандавала, дзе як ступаць, дзе будзе няроўная зямля, дзе пачнецца сцежка. Папэўна, што яна была тутэйшая і добра ведала гэтае месца. Нарэшце яна сказала:

— Вось мы і прыйшлі. Гэтая шырокая мяжа даходзіць унь аж да таго ляска. Бачыш? Божа мой, які ты. Ты ж ледзьве ногі цягнеш. Ты тут садзіся або я памагу табе прылегчы. І чакай мяне, я па цябе прыеду. Я не забаўлюся. Тут блізка, кіламетраў шэсць і ўсё, там, дзе вялікае сяло гарыць. Ты ваяваў, ты павінен ведаць. О так, ляжы. А калі той чалавек часамі праходзіць тут каля цябе, то папэўна запытае, ці не бачыў ты мяне. Скажы яму, што я дарма хадзіла. Па след не панала. А калі хлапчанё будзе, пакінь пры сабе, я зараз прыеду.

Твар яе перасмыкнуўся, і яна шпарка пайшла і знік-

ла. Кастусь Прыбыткоўскі ляжаў на шырокай мяжы, надобнай да дарогі, і чуў пах чабору і падбелу. Не больш як праз гадзіну жанчына вярнулася. Яна прыехала на нейкім няскладным вялікім возе, у які быў запрэжаны высозны і худы конь. Адно біла ў возе было гнутае, фармальна зробленае, другое простае, з яловай жэрдкі. Адным словам, тут нешта не так было ў гаспадарцы, хоць жанчына здавалася сапраўднай сялянкай і добрай гаспадыняй. З добрым умельствам яна завярнулася паўз высокую мяжу і спыніла каня. Воз стаяў так, каб Прыбыткоўскаму было як пайзручней узлезці на яго. На возе ляжала саломе, прыбёрка са два. Кастусь Прыбыткоўскі аддаўся на чужую волю. Выявілася, што жанчына мае вялікую фізічную сілу. З сваім хворым яна ўправілася вельмі шпарка, проста-такі адразу, у адзін момант. Кастусь Прыбыткоўскі не меў вялікай натугі, покуль апынуўся на возе і ляжаў на саломе. Яна ўсё зрабіла сама. Можна сказаць, яна траха не падняла яго на рукі і ўмошчвала на саломе. І адразу яны паехалі. Вельмі мала ён што заўважыў навокал. Лежачы, ён бачыў толькі ўзнятую перад вачыма саломіну, пасля пачало праходзіць перад ім рэдкае стволле ялін і хвояў, сягды-тагды, дрэва за дрэвам. Калі гэта быў лес, то вельмі рэдкі, хоць і стары. Можна, толькі рэшткі вялікага лесу. Адчувалася, што дзень хмурнее, але гэта не быў яшчэ вечар. Жанчына ішла побач воза. Ехалі доўга, разоў у тры даўжэй за той час, пакуль жанчына паспела была схадзіць на каня і вярнуцца. Сюды яна, мусіць, моцна гнала каня. Калі прыехалі на месца, было ўжо блізка вечара. Але і так дзень ужо зусім быў хмурны. Збіралася на дождж. Яны спыніліся ў нейкай беднай сялібе, якая здавалася вельмі неўпарадкаваная. Больш таго. Тут нават былі адзнакі таго, што чалавек пачынаў паднаўленне старога і будаванне новага. Але не толькі да канца не давёў, але і пачаць як мае быць яшчэ не паспеў. Дзіўным парадкам усё гэта кідалася ў вочы адразу.

Сяліба была глухая і стаяла яна поблізу рэштак велізарнага лесу. Стары хвойны лес быў высечаны. Скрозь тырчэлі счарнелыя ўжо ад вільгаці пні з пацеркамі смалы. Паміж пнёў стаялі печаніцы хвой. Лес высякаўся на будаўнічы тавар, а гэтыя не падышлі пад вызначаную меру: каторая хвоя была крывая, каторая не вельмі выносістая, а ў якой і хапала цягласці, дык стромкасць зрабіла яе тонкай, і спрактыкаваны прамысловец на яе не паквапіў. На кі-

ламетраў шэсць цягнуўся гэты рэдкі лес, у якім хвоя ад хвої стаяла на метраў пяцьдзесят ці часам сто і ў якім было больш пнёў, як дрэваў. Паміж пнёў буяў верас і купчасціўся ядловец. Скрозь паўз край гэтага хвойніку стракацілася і вузейшымі і шырэйшымі палосамі поле. Жыта менавалася з бульбаю, ямень з грэчкаю, і пры аўсе ліцела палоска льну. Так тут уроскідку стаялі і забудовы. Стаялі добрыя дамкі і з імі дробныя хаціны. Былі павейшыя, былі і зляжалыя гнілым бяревеннем. Усё гэта цягнулася на кіламетраў два. Гэта не была вуліца. Вялікае селішча мела падабенства да сабраных разам дробных хутарцоў ці да зборных выселак. Сяло было крыху далей, за ўзгоркам. Адтуль тхнула пажарышчам, і там яшчэ ўсё куронымелі асмалкі: ужо другія суткі пажар не мог аніяк суняцца. Там якраз і было тое вялікае сяло, што служыла за арыенцір артылерыйскай часці, калі яна займала сваю пазіцыю. Артылерыйскія разрывы ў часе бою і падпалілі сяло.

Сяліба, куды прывезла жанчына Кастуся Прыбыткоўскага, стаяла ў суседстве двух малых і вельмі падобных адна на адну хацін, у якіх артылерыйскі бой вытрас усё шыбы з вокан. У сялібнай хаце таксама не было шкла ў вокнах. Хата — вялікая, з дробнымі прыбудоўкамі, з садам, у якім яблыні былі яшчэ ў самай сіле. Свіронак трухлявы, пуныя з праваленаю страхою і навожанае па нейкую будоўлю адборнае дрэва, папрэлае і сцінелае пад карою. Гаспадар не меў сілы ці часу яго акарыць і хоць пачаць будоўлю, і яно пайшло па глум пад дажджамі. Такім жа парадкам ужо добра пайшлі ў вільготную трухліну падваліны нейкай дробнай будынінкі, па якіх так і не былі ўзведзены сцены. Відаць, што несамавіты лёс тут як мае быць марнатравіў жыццё. Але Кастусь Прыбыткоўскі ў гэты момант не мог яшчэ акінуць сваёю думкаю і наглядальнасцю ўвесь гэты шырокі малюнак. Як праз туман заўважыў ён, што жанчына спыніла каня пры сенцах вялікай хаты, а пасля доўга адмыкала дзверы і рабіла ўсё вельмі марудна, было падобна, што вялікая стома гняце яе. Нарэшце яна не так увяла, як унесла Кастуся Прыбыткоўскага ў тую вялікую хату. Тут было прасторна і нейк усё як бы да часу. Былі адчынены дзверы ў бакоўку, і там відзёл быў стол, а тут стала не было. Варыстая печ, тапчаны, нацепны гадзінік (стрэлкі паказвалі сем гадзін надвечар), чыстая падлога і вазоны на вокнах: лэска, геранім, альяс і бальзаміц. Жанчына ўвяла свайго госця ў бакоўку, зняла

з яго салдацкую абмундзіроўку, разрэзаўшы дзеля гэтага рукавы ў гімнасцёрцы. Бок быў увесць у закарэмай крыві. Жанчына паківала галавою і прыгатавала пасцель на ложку ў цёмным кутку бакоўкі. Яна паклала дзве падушкі і накрыла хворага лёгкаю коўдраю. Праз колькі хвілін яна паіла свайго госця малаком, а пасля недзе зусім знікла. Ужо як мае быць пачало змяркацца. Прайшло вельмі мала часу, стала бадай-што зусім цёмна, і найшоў дождж. З хаты чуло было, як шуміць вада ў дрэвах за вокнамі.

Можна сказаць, што з гэтых момантаў і ўражанняў і пачалося новае бяспамяцтва ў Кастуся Прыбыткоўскага. Шум дажджу ўжо ледзь даходзіў да яго свядомасці, а пасля і зусім знік. Адно што сухі і пякучы боль у баку быў такі моцны, што калі-нікалі чуўся нават і ў часе вялікага забыцця, хоць і ўспрымаўся ён не як боль, а як нейкая іншая пакута. Праз такія ж самыя з'іначаныя формы адчувалася і яшчэ адна пакута: пачалася, узнікла аднекуль цяжкая валтузня. Яго пераварочвалі на другі бок, перакладалі на іншае месца, корпаліся ў балючым месцы, свяцілі ў самыя вочы, а то раптам рабілі цемь, пасля чаго зноў усё загарвалася агнямі і зіхацела. Яны хадзілі, шапталіся, і невядома як гэта ўсё і калі скончылася. Зноў пачалося забыццё. Калі ён дайшоў да памяці, то перш за ўсё падумаў, што прайшло ўсяго некалькі хвілін ад таго, як трапіў у гэтую хату і лёг на гэтую пасцель. Бо ўсё так жа сама змрочна, быццам змяркаецца добрым адвячоркам, і ўсё ідзе дождж: ён шуміць недзе ў дрэвах, і нават у шыбы засякаюць кроплі. Ён доўга прыходзіў да памяці, пакуль думкі яго сталі ясныя як мае быць. Тады ён пачаў заўважаць, што недзе зусім блізка гавораць людзі: жаночы і мужчынскі галасы. Трэба думаць, што яны даўно ўжо гавораць, але гаворка іхняя не даходзіла яшчэ да яго свядомасці. Бо заўважыў ён іх гаворку з паўслова. Не чуўшы пачатку, ён з канца здагадаўся, што гэта мужчына даводзіць жанчыне, што малы хлопец не загінуў, у кожным разе тут поблізу:

— Сёння ўжо трэці дзень пачаўся, як я ўсё шнырыў на ўсіх дарогах і, дзе льга было, у полі і ў лесе. Я ўсюды быў, дзе аставаліся сляды якога-небудзь чалавечага прыпынку або ваенных сутычак ці цямецкага палёту звверху. І так па ўсёй акрузе кіламетраў пятнаццаць ушыркі. Нідзе ніякага следу. І ў людзей усюды распытваў. Нідзе не чуваць было, каб хлапчук такі загінуў. Крыві-то многа пра-

лілося. На шашы, яшчэ на захад ад таго месца, на якім біла наша артылерыя, ратаваліся з нейкага мястэчка жанкі і дзеці, то наляцеў зверху немец і абстраляў гэты патоўн з кулямёта. Больш палавіны ўсіх і перастраляў. Я сам быў на тым месцы і сядзеў там на прыдарожным каменні з даволі-такі ўжо стараватым чалавекам, які знайшоў там труп сваёй семнаццацігадовай дачкі. Ён быў пры тым і ўсё мне як мае быць расказаў. Усе былі пабеглі і рассыпаліся былі на полі, а немец, як бы сказаць, ганяўся за імі і страляў зверху. Я сам палічыў там трыццаць два трупы. Ты думаеш, гэта я так сабе такі цікаўны? Я ж усё яго шукаў, жывога ці мёртвага. Ёсць яшчэ надзея, што яго маглі падхапіць на сваю машыну чырвонаармейцы. Гэта часта здаралася ў той дзень.

— А што дзе робіцца? Ці ідуць дзе баі і дзе ўжо немцы? На Старынскай забудове нямецкія салдаты прыходзілі на малако і казалі, што вайна гэтая скончыцца праз дзён пятнаццаць.

— Хто ведае. А на мінскім гасцінцы сеў вялікі нямецкі дэсант, нават людзі ведаюць месца тое: гэта якраз там, дзе з аднаго боку два бярозавыя гаі перад вёскай Дабрынёй. На другі бок гасцінца жыта ўсё здрасована і патаптана ўшчэнт на тры кіламетры. З бярозавых гаёў уночы ўчора людзі чулі кулямётную стральбу. Той дэсант, можа, там і даўно сядзеў. Але тут немцам не пашапцавала. Не памог і дэсант. Тут стала артылерыйская часць і змятушыла на шашы нямецкі тапкавы клін. На шашы немцам ходу не было. Дык яны ішлі абходам, кіламетраў за трыццаць пяць адсюль. Я тое месца на шашы бачыў, дзе біла артылерыя. А пасля яшчэ тая самая артылерыйская часць заняла другую пазіцыю і там другі нямецкі клін пакрыла. А тут на ячменным полі аставалася некалькі чалавек, дык яны дакончылі і рэшткі нямецкага кліна. Яны ўміралі, а трымаліся. Так што немцы абышлі ўсю нашу мясцовасць вельмі далёкім кругам, так мы асталіся ўжо ў нямецкім тыле, немцы ўжо далёка на ўсходзе. Мы на занятай немцамі зямлі. А тут яшчэ бродзяць раненыя, нашы і немцы. Учора я сустрэў двух лейтэнантаў, адзін ранены ў руку, а другі — у галаву. Пабраліся на ўсход, каб выйсці на той бок фронту. Хочуць ваяваць, не вераць, што немец возьме верх. Яшчэ бачыў я і чырвонаармейца, раненага ў шыю. І той браўся на ўсход. Бачыў я і немца: ці ён які хворы, ці ранены, але валокся полем, азіраўся і кульгаў, угпуўшы-

ся сабе ў жылот. А на шашы ўсё завалена забітымі немцамі. А то яшчэ аднаго немца я ўбачыў вась тут ужо зусім блізка, за нашым лясным выцерабам, на той бок старога сьляніку на самай Какорышкай дарозе. Даволі яшчэ малады чалавек, афіцэр з жалезным крыжам на грудзях. Ляжыць ботамі на дарожнай каляіне і галавою ў ядлоўцавы куст. Пагавіцы яго на сцёгнах у крыві, і рот як бы залеплен чым. Ён вельмі часта міргаў вачыма, калі я праходзіў паўз яго. Я ўбачыў, што ён жывы, і мяне ў першы момант пацягло было сарваць з яго падручную зброю і прыстрэліць яго: чаго ён тут, хто яго прасіў сюды? Я ўжо нават быў памкнуўся, але адумаўся ў апошні момант: браць на сябе ганьбу, страляючы ў ляжачага раненага. Я адварнуўся і пайшоў. Ён наглядаў за мною. Можна, ён думаў, што я памкнуўся быў, каб памагчы яму. У апошні момант, калі я ўжо адыходзіў, ён штосьці прамармытаў. Я па-нямецку добра магу, але ён, відаць ад слабасці, ясней не мог выгаварыць. Калі я азірнуўся, ён ужо ляжаў з заплюшчанымі вачыма. Я пайшоў. Праз крокаў дзесяць я знайшоў на дарозе вась гэтае пісьмо, адрасаванае ў Германію. Напэўна, што гэта ён прыгатаваў яго і не паспеў адаслаць і згубіў, валтузячыся апошнімі хвіліцамі, пакуль упасці ад раны. Бач, якое пісьмо змятае. От зараз я яго прачытаю, я па-нямецку добра магу. Слухай, я буду гаварыць табе, што напісана, па-беларуску: «Мілая Міна! Ты сабе і ўявіць не можаш, што мы ўсе перажываем. Ідзе няты дзень, як пачалася вайна, а мы ўжо забралі многа іхняй тэрыторыі. Нямецкая зброя робіць цуды. Цяпер нам усім ясна, што вайну мы закончым за бліжэйшыя тыдні. Тут адбываецца тое самае, што і ў Заходняй Еўропе. Я сам там бачыў, бачу і тут. Перад намі ўжо ўвесь свет адкрыты. Праз некалькі тыдняў убачыш мяне дома. Тады наша радасць будзе большая за ўсе радасці свету. Мы лёгка пераносім маленькія цяжкасці гэтай вайны: гарачыню і пыл на тутэйшых дарогах. Мы ўсе ў захапленні ад саміх сябе. Нашы душы на ўздыме. Мы ідзем наперад так шпарка, як успыхвае іскра малаккі. Я перажываю радасць вайны і шчасце нашай будучыні. Праз некалькі дзён я напішу табе новае пісьмо ўжо з якога-небудзь тутэйшага вялікага горада. Уся гэтая зямля на тысячы кіламетраў ужо наша. Тут цудоўныя сады. Я заўсёды быў аптымістам і цяпер бачу, як правільна я разумеў свет. Мы ідзем вась ужо пяць дзён, і ніхто нам яшчэ не стаў на дарозе. Праўда, я не

на першай ліпіі, а на другім эшалоне. Але ж і перад намі таксама ідуць. За ўвесь час я ўбачыў толькі аднаго нашага рапенага. Ён стагнаў, але ў нас выдатныя медыкі. Мы прысягнулі адпомсціць за пакуты нашага салдата. Капчаю. Сігнал рушыць далей. Цалую. Твой Фрыдрых. Дваццаць сёмага чэрвеня дзевяцьсот сорок першага года».

— Ну, чула? Якім шчасцем і захапленнем дыша гэтае пісьмо? Яшчэ і прозвішча яго стаіць тут збоку. Нейкі Фрыдрых Гаузэ. Яму здаецца, што ён будзе жыць на свеце яшчэ дзвесце год. Ён прывалокся сюды і яшчэ хоча помсціць за свайго рапенага салдата. Увесь свет яму здаецца ружовым ад яснага шчасця, якое належыць толькі яму аднаму. Ён напісаў гэтае пісьмо дваццаць сёмага і ў той жа самы дзень, можа, нават праз некалькі хвілін, уцаў абязвечаны ўпоперак Какорыцкай дарогі. І цяпер яшчэ там ляжыць, і ніякага шчасця і захаплення на яго твары не напісана. Пакута сціснула яму зубы, і ён глядзіць на мяне, як перацягнены кіем сабака на гаспадара. Твар яго белы, і губы сцінелі і ўсё нешта мыляюць, нібы што ён шэпча. Вось цана яго аптымізму і самахвальству.

Пасля гэтых слоў чалавек сціх, і Кастусь Прыбыткоўскі быццам бы пачуў, што плача жанчына. Праўдзівей сказаць, самога яе плачу ён не чуў. Пачуў толькі, як жанчына заўважыў ёй:

— Няўжо ты яшчэ і цяпер можаш так горна плакаць, як бы табе не сорок, а дваццаць год!

— Гэта таму, — адказала жанчына, — што праз усе гэтыя пятнаццаць год я ні разу не заплакала. Я сохла і душой і целаю, але ад усіх сіл старалася, каб мне асталася прага чакаць і каб не згаснуць душой.

— Ну, але ж апошнія шэсць год ты ўжо не чакала ўсяго, чаго прагла раней? Ты і сама мне казалася.

— Мы, здаецца, пра гэта ніколі і не гаварылі.

— А ў тую восень трыццаць дзевятага года!

— Мала мы тады гаварылі. Дык вось. У гэтыя шэсць год я не была без спадзявання.

— На што ж ты ўжо спадзявалася?

— Ні на што. Але ў мяне ўжо сталася прывычка на век думаць, што рапа ці позна прыйдзе поўнае і яснае шчасце.

— І цяпер таксама?

— Цяпер не.

І тут Кастусь Прыбыткоўскі пачуў ужо сапраўды і як

мае быць, што жанчына такі плача. Рантам ірвануўся яе плач. Моцным пошпкам яна прыгаварвала, быццам гэта было галошанне: «Ты ж толькі адзіп і аставаўся ў мяне! Можка, ты дзе бадзешся па чужых і далёкіх дарогах! А можка, сканаў дзе на ветры ў адзіноце і пакуце!»

Гэта сапраўды было галошанне пошпкам. Заплюшчыўшы вочы, льга было ўявіць сабе сялянку ў горы. Уяўленне ўжо нарысавала Кастусю Прыбыткоўскаму поўны яе вобраз. Але тут не толькі мела месца гэтае галошанне. У яго памяці аставалася ўражанне таго, як яна пад'язджала па драбінах, як заварочвала і паганяла каця, як упраўлялася з возам, як выкіроўвалася каляшністымі і карчакаватымі дарогамі ў лесе і паўз яго. Рукі ў яе былі моцныя і агрубелыя ад працы, твар загарэлы і абветраны, хада разманная, голас на высокіх нотах і гаворка павучая, з націскам на галосных гуках. Такі спосаб гаварыць выпрацоўваецца ў сялянак, якім трэба голасам і словамі перамагаць прастору ў полі, вецер і рэха ў лесе. Росту яна была даволі высокага. Рысы твару былі такія, што, убачыўшы яе, не хацелася думаць, што ў маладосці яна была вялікай прыгожая. Неўзабаве пасля свайго плачу, хвілін, можка, праз дзве, жанчына адчыніла дзверы з большай хаты ў бакоўку і ўвайшла. Ніякіх слёз ад плачу на яе твары ўжо не было. Гэта зноў быў як бы нават і халодны, суровы і затурбаваны твар. Ціха падышла яна да Кастуся Прыбыткоўскага і пільна паглядзела на яго. Ён увесь час глядзеў на яе, яшчэ ўсё не ведаючы, вечар гэта ці поч, ці світанне, ці дзесяць хвілін прайшло, ці дваццаць ад таго, як яго паклалі на гэтую пасцель.

— А, ты ўжо глядзіш, але вочы твае ўсё яшчэ каламутныя, — праспявала жанчына. — Можка ты хацеў бы, каб святла больш было, дык я з акна прасцірадла здыму. Я тады была завесіла, каб табе ад мух цямней было, дык так і вісіць ужо два дні. Хто цябе ведае, ці ты гэтулькі часу спаў, ці без памяці быў. Я падыду, зірну, бачу — ляжыць сабе і не пацягнецца. Што ж турбаваць цябе. Я і адыдуся. Баліць табе што? Хочаш чаго? Зараз я цябе накармлю. Ці здалёк жа ты хаця родам, адкуль ты?

Яна адвесіла акно, і дождж знадворку зашумеў мацней. Быў дзень, хмурны і мокры. Але ўжо недзе блізка хадзіла сонца, напроці акна раслі дрэвы, і пад імі пачынала яснець неба. Хмары рассмяктваліся, і дзень мог выбіцца на

яснасць. І першыя адзнакі яснасці на небе абудзілі ў Кастуся Прыбыткоўскага думкі аб ясным небе над лесам у Скіп'ёўскім Пераброддзі, і зноў пачаўся смутак і прага знайсці цвёрдую надзею і ўпэўненасць. Жанчына доўга карміла яго. Хоць яна і падгапяла яго, быццам ёй трэба было кудысьці спяшацца, аднак жа сама марудзіла. Але гэта магло быць уласцівасцю яе натуры. Выпрацоўваюцца такія натуры, у якіх ніколі рука не ўздрыганецца, каб зрабіць што трэба хутчэй нават і пры вялікім спяшанні. Тут ёсць свосасаблівая прывычка бачыць горкую праўду таго, што як не старайся і не рвіся, а адзін, сам сабою, хады справаў не з'іначыш. Гэта кладзе свой след нават на самыя дробныя справы чалавека і пайдрабнейшыя яго ўчынкі. Тады самы порсткі чалавек можа здавацца вялікай марудай. Можа, і тут было тое самас. Як бы там ні было, але можна здагадацца ці адчуць, што тут жыццё ішлося нейк насуперак жаданняў і прагі чалавека і прывяло яго калі і не да трагічнай развязкі, то да горкай прыкрасці. У кожным разе, першыя адзнакі думак пра гэта пачалі ўжо з'яўляцца ў Кастуся Прыбыткоўскага.

Два дні ў пасцелі пад добрым доглядам і спакоем памаглі Прыбыткоўскаму. Ужо і цяпер пачынала яснай працаваць яго думка і было лягчэй трымаць вочы расплюшчаныя. Жанчына вельмі шпарка выйшла і недзе зікла. Тады ў бакоўку ўвайшоў мужчына. Кастусь Прыбыткоўскі ўбачыў яго і здагадаўся, што гэта той самы, пра якога тады на полі пыталася ў яго жанчына. Ён быў у чорным піпжаку па белаі рубашцы. Чорныя нагавіцы навыпуск і росту не вялікага, але і не малога. Галава яго была чыста выгалена, і ён здаваўся лысы. Быў бледнаваты тварам, і гэта заўважалася нават і праз загар ад сонца. Здавалася, што ён рухавы і нават порсткі. Таксама, як і ў жанчыны, і на яго твары ляжала пячаць вялікай турботы, хоць тут было многа рухавых рыс, твар гэты зменьваўся, па ім праходзілі адзнакі таго песпакою, якім поўнілася душа. Тут шпарка маглі ісці думкі і будзіць утрапненне ўпартых пошукаў. Жанчынаю ж як быццам апанавала адна думка і адну рысу трымала на твары. Быстрыя і глыбокія вочы гэтага чалавека спаткаліся з запалым і ціхім позіркам Кастуся Прыбыткоўскага, і так, можа, хвілін тры яны глядзелі адзін на аднаго.

— Скажыце вы мне, як вы пачувасцеся? — сказаў чалавек.

— Часам мне здаецца, што леші, як тады на полі, часам, што горш,— прашантаў Кастусь Прыбыткоўскі.

— Колькі вам гадоў?

— Ідзе дваццаць пяты, пятаўна пачаўся.

— Дык вы ведайце, што вашу рану перавязаў і давёў да парадку доктар. Усё пройдзе добра і следу не пакіне, рана так сабе, глупства. Як бачыш зажыве, а кантузія можа патрымаць вас яшчэ ў пасцелі. Да гэтага будзьце гатовы. Гаспадыня мне раскажвала пра доктара, якога яна вам знайшла тут. Вам пашанцавала патрапіцца на вочы гэтай жанчыне, гэта вялікая душа... А я толькі прыйшоў, мяне ўвесь час не было. Я тут таксама госць. Але хто сёння разбярэ, хто дзе госць, а хто гаспадар. А пакуль што ваша справа ціха ляжаць і правіцца. Гэта вы з тых некалькіх чалавек, што бадай-што ўсе паляглі, а не далі ходу немцам з іх танкамі і да канца давялі смяртэльны канец нямецкага кліна? Пра гэта перадавала ўжо радыё з Масквы, у аднаго яшчэ захаваўся быў радыёпрыёмнік. Ужо ходзіць погаласка. Вас трэба на руках пасіць. На героях трымаецца жыццё народа. На вялікі жаль, чалавецтва яшчэ на такім стане свайго развіцця, што лепшым людзям трэба ісці на ахвяру сваім жыццём за агульнае шчасце. Прыйдзе час, што з'яўленне Гітлера будзе немагчымым... Ляжыце спакойна і праўцеся.

Чалавек гэты адагнаў з твару Кастуся Прыбыткоўскага муху і выйшаў. Пачалася цішыня ў доме і за вокнамі. Хмарнасць сышла з неба, і перад вечарам з'явілася сонца. Адно з гэтай бакоўкі было якраз на захад, і хворы бачыў, як разаслаліся на небе пад дрэвамі ружовыя палосы. Гэтае вечнае хараство ўціхамірыла яго душу. Ён перасіліў боль і свой неспакой і, калі ўжо зусім змеркла, сцішыўся ў сне ці ў глыбокай дрымоце. Ён не заўважыў і не чуў, як чалавек у чорным пінжаку два разы папацёмку заглядваў у бакоўку, бачыў, што хворы ляжыць ціха, і адразу выходзіў. Каб Кастусь Прыбыткоўскі быў здаровы і як мае быць мог наглядаць усё каля сябе, ён, маючы прыродную наглядальнасць, напэўна, заўважыў бы, што невядомы яму чалавек у чорным пінжаку не можа аніяк утаймаваць свайго неспакою, трывогі, узбуджання. Не можа перамагчы сваіх думак. Гэты чалавек папацёмку сядзеў доўга ў большым пакоі пры вакне, многа курыў, выходзіў на двор і стаяў падоўгу пры хаце ў одуме, пасля зноў вярочаўся ў хату. Нічога гэтага Кастусь Прыбыткоўскі не

КАМЕНТАРЫ І ВАРЫЯНТЫ

Тэксты раманаў «Пошукі будучыні», «Млечны Шлях» і каментарыі да іх падрыхтаваны А. Ф. Харкевіч; раман «Вялікі дзень» і апавесць «Скіп'ёўскі лес» — У. М. Ларчанкам.

ПОШУКІ БУДУЧЫНІ (стар. 5)

Раман не быў надрукаваны пры жыцці К. Чорнага. Упершыню — час. «Польмя», 1950, № 11 і № 12; затым у Зборы твораў у 6-ці тамах (1954—1955). Урывак пад назваю «Пошукі будучыні» — газ. «Літаратура і мастацтва», 1945, № 5, 10 мая; урывак пад назваю «Вялікае скрыжаванне» — час. «Беларусь», 1945, № 6; урывак пад назваю «Пошукі будучыні» — час. «Беларусь», 1950, № 6.

Друкуецца на аўтографу, які ўяўляе сабой рукапіс у двух агульных сшытках, пранумараваных з 2 па 128 стар. (сшытак першы) і з 129 па 304 стар. (сшытак другі). Аўтограф другой часткі рамана працягваецца ў бланкоце (стар. 305—348). На вокладцы яго — загаловак «Пошукі будучыні» і аўтарскі малюнак — два дрэвы на першым плане і трэцяе ўдалечыні. Часткова аўтограф другой часткі напісаны на асобных лістах, пранумараваных з 349 па 408 стар.

У першым сшытку пасля вокладкі на першым лісце тоўстай паперы аўтар чарнілам намалюваў высокае дрэва і будынак, падобны да хлева або гумна; без вокан, коміна, замест дзвярэй — шырокія вароты. Каля будынка — кавалачак плота.

На 1-ай старонцы сшытка напісана і падкрэслена:

Кузьма Чорны.

Пошукі будучыні

(Раман у дзвюх частках).

На 2-ой старонцы прыведзены дзейныя асобы рамана ў наступным парадку:

Фельчар Максім Грынюк.

Волечка.

Нявада.

Кастусь Лукашэвіч.

Граф Паліводскі.

Густаў Шрэдэр (бацька).

Фрыдрых Шрэдэр (сын).
Сымон Ракуцька (бацька).
Тамаш Ракуцька (сын).

У другім сшытку на 2-ой старонцы вылісаны і падкрэслены дзейныя асобы ў іншым парадку:

1. Волечка.
2. Кастусь Лукашэвіч.
3. Пявада.
4. Сымон Ракуцька.
5. Тамаш.
6. Лізавета.
7. Паліводскі.
8. Густаў Шрэдэр (бацька).
9. Густаў Шрэдэр (сын).
10. Ракуцькава жонка.
11. Фельчар.
12. Шымха (карчмар).
Люцыян Акаловіч. (Не падкрэслена).

У канцы аўтографу аўтарская паметка:
Канец.

Кузьма Чорны

7 гадзін вечара, 18-га верасня 1943 г.

Масква. Гасцініца «Якорь».

Акрамя гэтага першага, закончанага аўтографу, прынятага за асноўны тэкст, ёсць яшчэ два аўтографы першага раздзела першай часткі рамана (умоўна абазначым іх «другі» і «трэці»).

Другі аўтограф, змешчаны ў агульным сшытку, мае 120 стар. Аднак сшытак пранумараваны з 2 па 192 стар. (стар. 121—192—чыстыя). Гэта рукапіс першага і пачатку другога раздзелаў першай часткі рамана. Апошні сказ аўтографу застаўся недапісаны. Ён абрываецца на словах: «...роўнай хадой...»

Трэці аўтограф уяўляе сабой рукапіс на асобных вялікіх лістах, пранумараваных з 2 па 64 стар., і з'яўляецца аўтографам толькі першага раздзела першай часткі рамана.

Аўтографы напісаны розным чарнілам: сінім, фіялетавым, чорным.

Параўнальны аналіз другога і трэцяга аўтографу дае магчымасць меркаваць аб паслядоўнасці ў іх напісанні. Абодва яны ўяўляюць сабой далейшую працу пісьменніка па ўдасканалванню зместу, мовы, вобразаў. У асобных месцах тэкст другога і трэцяга аўтографу супадае з першым, і яны маюць агульныя праўкі. Аднак большасць правак унесена толькі ў трэці аўтограф. І менавіта ў трэцім аўтографу даецца больш разгорнутая характарыстыка вобразаў фельчара і яго сям'і, дапісаны новыя сцэны, якіх няма ні ў першым, ні ў другім аўтографу.

Усё гэта дае магчымасць меркаваць, што трэці аўтограф — гэта канчатковая, але незавершаная дапрацоўка твора.

Тое, што К. Чорны перапісваў раман, дакладна вядома з яго «Дзённіка».

Цяжка хворы пісьменнік, калі яму стала трохі лепш, 2 ліпеня 1944 года запісаў: «А яшчэ шэсць месяцаў таму, калі пачынаў

перапісваць «Пошукі будучыні», мне была пакута выпісваць роўна загаловак і першы радок».

Такім чынам, раман «Пошукі будучыні» К. Чорны пачаў перапрацоўваць у студзені 1944 года. А гэта значыць, што другі і трэці аўтографы ўяўляюць сабой далейшую, на жаль, нясконачную працу над ім.

У адпаведнасці з прынцыпамі тэксталогіі мы павінны былі б узяць за асноўны тэкст «апошні па часу слой аўтарскай праўкі тэксту»¹⁾, або апошні рукапіс. У дадзеным выпадку — трэці аўтограф. Аднак паколькі праца над перапрацоўкай рамана не была даведзена аўтарам да канца, і ў выніку гэтага змены, унесеныя ім у змест твора, не атрымалі свайго лагічнага завяршэння ў наступных раздзелах рамана, — за асноўны тэкст бяром першы, закончаны аўтограф. А другі і трэці разглядаем як далейшыя рэдакцыі твора.

Аўтографы рамана захоўваюцца ў сям'і пісьменніка. Машынапісныя копіі — у рукапісным архіве Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР.

Разначытанні і варыянты другога і трэцяга аўтографу прыведзены ў каментарыях і ўмоўна абазначаны рымскімі лічбамі II, III.

У выпадку супадзення варыянты адзначаюцца двюма лічбамі. Калі ж у варыянтах маюцца адрозненні, апошнія прыводзяцца ў дужках з адпаведнай лічбай.

ВАРЫЯНТЫ ДРУГОГА АЎТОГРАФА:

Стар. 7

¹⁸ Замест: Шаснаццацігоднія // Шаснаццацігадовыя (II, III)

¹⁹ Замест: семнаццацігоднія // семнаццацігадовыя (II, III)

²⁴ Замест: не шле // ўжо не слаў

²⁶ Пасля: яна // была тады ўжо (II, III)

³¹ Замест: якая // што

Стар. 7—8

³¹⁻¹ Замест: па фоне ∞ ад яго, // паміж снім (снімі — III) засцілам лясоў (ляснымі засціламі — III) і памі, (II, III)

Стар. 8

¹ Пасля: здавалася // пам (II, III)

³ Дзень бадай-што ўжо канчаўся.— адсутнічае (II, III)

⁴ засцілах — адсутнічае (II, III).

⁵ роўная — адсутнічае.

¹⁰ Замест: віленцы // віленчапе.

і вілейчане.— адсутнічае.

Замест: гэтай // вялікай (II, III)

¹¹ Пасля: крыжоў // над імі (II, III)

¹⁵ Нявадавых — адсутнічае (II, III).

Замест: кончыла // скончыла

¹⁹ Замест: бачыць // бачыла (II, III)

²⁰ Пасля: постаці // і (II, III)

²⁸ рушыць — адсутнічае.

¹ Е. И. Прохоров. Текстология (Принципы издания классической литературы). Москва, 1966, стар. 49.

³⁰ Замест: растрэсенай // растрыбушанай
³⁵ Замест: к каню // да каня (II, III)

Стар. 9

⁴⁻⁵ Замест: ўсе хорам // разам усе (II, III)
¹² Пасля: яго //, або самому кладзіся (II, III)
¹⁸ Замест: к каню // да каня (II, III)
²⁰ Замест: вазіся з ім і // цераз вас (II, III)
²⁷ Пасля: мястэчка. //
— Не.
³¹ Пасля: памагай // жа! (II, III)
³⁵ Замест: к вечару // перад вечарам
³⁹ Замест: закруціў // пачаў круціць (II, III)
⁴⁰ яго — адсутнічае (II, III).
⁴¹ Пасля: скурай // у яго (II, III)
Пасля: ён // цяжка (II, III)
⁴³ які цягнуў — адсутнічае (II, III).
Замест: плуг // з плугам (II, III)

Стар. 10

¹¹ Замест: паслухаць // выканаць
¹² Пасля: на вайне! // На нашых плячах было многа ўсялякага
кляпату (ўсяго іншага — III), апроч тых рыдлёвак. (II, III)
¹⁵⁻¹⁶ Замест: разышліся // пачалі разыходзіцца (II, III) // ставіць
нанач свае коні. (III)
¹⁶ ужо — адсутнічае (II, III).
²⁹ Пасля: ратуецца // гэтак
³⁴⁻³⁵ Трэба было падаіць карову, — адсутнічае (II, III).
⁴⁰ Замест: самаробнага // саматканага
вядома ў дарозе. — адсутнічае.
⁴¹ Пасля: шыі, // як злямцаваныя (злямцованыя — III) тран-
ты. (II, III)
⁴¹⁻⁴² Замест: ў жакетку // так (II, III)
⁴² Замест: да гэтага // назад (II, III).
⁴³ Замест: так // гэтак (II, III)

Стар. 11

⁹ Гэта ж ужо — адсутнічае (II, III).
з усім гэтым — адсутнічае (II, III).
¹⁷ Пасля: падацца // напроці ночы (II, III)
³⁵ Замест: свету // на свеце (II, III)

Стар. 12

⁸⁻⁹ Замест: Каля ∞ хаце // У адным вакне Вольчынай (Волеччы-
най — III) хаты (II, III)
¹¹ Замест: з лыжкі // з кварты (II, III)
¹⁷ шпарка — адсутнічае (II, III).
²⁴ Замест: сілуэты // абрысы (II, III)
²⁵ Замест: вырысоўваліся ∞ дзесьці // стаялі (II, III)
²⁶ пахучымі — адсутнічае (II, III).
²⁷⁻²⁸ Замест: І такая ∞ здавалася // Быццам бы (II, III)
²⁸ Замест: сочыць // сачыла (II, III)
³¹ Замест: галіны // дрэва (II, III)
³⁵ Замест: Скура // Неўзабаве (II, III)
³⁷ Замест: загінула // згінула (II, III).
³⁹ Пасля: клапатны // дзень (II, III)
⁴² ночы і — адсутнічае (II, III).

Пасля: душы. // Страшны смутак пыў і калаціўся ў ім. (Страшным смуткам поўнілася яго душа.— III). Вялікая адзінота гняла яго і душыла. Ён ужо як ёсць адзін. Бацька з гэтага вечара быў (ляжаў — III) у магіле. Самым сапраўдным чынам, бадай-што фізічна, ён адчуваў, як цяжар душыць і гняце (адсутнічае — III) яго. (II, III)

42-43 Ён ∞ святло.— адсутнічае.

Стар. 13

² Пасля: попелам. // Ратунак яго прыйшоў з таго, што стукнулі сенечныя дзверы, і ён заўважыў, што ў адным хатным (хатнім — III) вакне гарыць святло. (II, III)

²⁻³ І раптам ∞ дзверы.— адсутнічае.

⁹ Замест: для іх абаіх // ім абаім (кожнаму з іх — III)

⁹⁻¹⁰ Замест: такім бязлітасным // такі (гэтакі — III) бязлітасны (II, III)

¹³ Замест: хоча // просіць (II, III)

¹⁴ пакуль — адсутнічае (II, III).

¹⁸ Замест: мець // на (II, III)

¹⁸⁻¹⁹ і ісці за ім.— адсутнічае (II, III).

²² Замест: Волька // Волечка (II, III)

³¹⁻³² Замест: пахаваць // хаваць (II, III)

⁴⁰ Замест: ён ∞ паправіцца // гэты немец і так (сам — III) ачуняе (II, III)

⁴¹ Замест: і паправіцца. // і ачуняе. (II, III)

Стар. 14

²⁻³ Замест: і прывязем // паедзем па (II, III)

⁹ Замест: сталі // пачалі (II, III)

²⁰ Замест: ў беспрытульным // ў беспрытульнасці на

³⁰ Замест: адказала // сказала

³¹ Замест: ён // мой (II, III)

³² Замест: спакой // не прыціскаць лішне з работаю (II, III)

³²⁻³³ Пасля: вырабіў бы. //

Разам з гэтай фразай скончылася і сьнеданне, і пайшлі садзіцца на воз. (II, III)

³⁴ Яму — адсутнічае (II, III).

³⁷ Замест: выконваў свае абавязкі // пільнаваўся сваіх абавязкаў (II, III)

чалавека — адсутнічае.

³⁸ Замест: які // як

⁴⁰ Замест: здабылі // дасталі (знайшлі — III)

Стар. 15

¹ Замест: мясцовы. // і (адсутнічае — III) родам тутэйшы. (II, III)

Замест: пры доктару // пры дактарох (II, III)

³ Пасля: а што, // а хто. (II, III)

⁴ Пасля: весялей, // і часу хапала, (II, III)

¹¹ Пасля: усё //, што толькі ёсць, (II, III)

¹³⁻¹⁴ Патузваючы лейцы,— адсутнічае (II, III).

²⁶ Пасля: тым жа // самым (II, III)

²⁷ з лыжкі — адсутнічае (II, III).

Пасля: малаком //, і поўна хата (а ў хаце поўна — III) людзей, не прабіцца. Сумлічан найшло ў хату гэтулькі, колькі яна магла (магла яна — III) ўмясціць у сабе. Насмходзіліся не толь-

кі суседзі, але і з самых далёкіх (іншых — III) вуліц, (.—III) хто меў час. (//, той і прыйшоў.— III) Хто (Адзін — III) разглядаў немца, а хто (другі — III) даваў парады, чым яго лячыць, хто (трэці — III) ўспамінаў, як раз «у Танежычах старога Брапавіцкага было так скруціла, (// што — III) таксама як гэтага, што (адсутнічае — III) ледзьве адхаялі. Спірытусам церлі». Сумлічанкі ўздыхалі, божкалі, некаторыя выціралі вочы, і ўсе з вялікім спачуваннем глядзелі на немца. Адна жанчына стаяла сярод усіх як аслупяпелая і ўсё гаварыла:

— Небарак гэты чалавек. Гэта ж падумаць! У чужой старане, (! — III) адзін сярод незнаёмых людзей, ды яшчэ ў палоне, узяў ды і захварэў. Каб бог даў ён хаця ачуняў. (II, III)

Замест: сядзіць // сядзеў (II, III)

²⁸ Замест: прыглядаецца // прыглядаўся (II, III) Пасля: да немца //, але спаміж гэтым сваім медыцынскім заняткам, (гэтага свайго медыцынскага занятку,— III) ён (адсутнічае — III) кідаў вачыма (вокам — III) туды, дзе было густа людзей, і (адсутнічае — III) відно было, што ён тут усіх ведае. Пакуль Волечка паіла немца малаком, ён зачэпаў (чапаў — III) то аднаго, то другога з сумлічан:

— Ці няма тут Магдалены (Марылі — III) Парыбчыхі? А Ева Кахановічыха (Галена Каханоўская — III) тут? А сам Уладзя Кахановіч? (адсутнічае — III) А Аляксандар Хрысцініч? (!— III) А Сымон (!—III) Крыстынчык? (адсутнічае — III) А Светлік, (Святловіч? — III) а Грысюк, а Рудзік, а Раман Габрыельчык? (адсутнічае — III) А чаму тут няма Андрэя Ветрыка? (Залядзелага? — III) Падайце мне сюды Віктара Даменю, Тодзію Рамануўчыка, Міхала (Юзіка Целяфуна і двух Міхалаў: Будрыка і — III) Пранцішчыка, (//. А ты, Пятрок Махорка, можа ўжо ажаніўся? Не?! Дык жа ты сорак тры гады, не сціхаючы, усё сватаўся да Марцінюковай Агаты. Яна не пайшла, ці ты яе не ўзяў. Што? У яе і без цябе васьмёра дзяцей радзілася, а з жыватом на дзевятае ты браць яе не захацеў? А чаму гэта я тут не бачу Ярмаліншчыка, Міхала Раманоўскага, Тофіля Казлоўшчыка, Каятана Сварбіцкага, Пракопа Вяндзілу, Паўлюка Вальчэню, Змітра Арловіча? А дзе Фэлька Жыбурт і два Галляшы Булаты? А Мікалай Даменя і Віктар Міхалковіч? — III) Зэнака Ярмалінскага і Базыля Андруковіча. (адсутнічае — III). Усіх сюды збірайце. (///! Трэба, каб усе сумлічане сышліся.— III). Гуртам будзем лячыць (// гэтага — III) немца. (! — III). На лекі будзеце зносіць (// сюды — III) усё, што я скажу. Хто малако, а хто спірытус. (! — III). Набраліся ж пэўна (напэўна,— III) спірытусу, нахапалі, (адсутнічае — III) калі яго на пачатку вайны з бравароў у рэчку выпускалі. Без жартаў кажу! Дзе лёгкі на ногі (// і на язык — III) Костуць (Косцік — III) Кедыш? А (адсутнічае — III) дзе рухавы Рыгор (Зміцер — III) Малыўка? Дзе далікатны Міхал Аляксейчык? А (адсутнічае — III) дзе забіяцкі Мікалай (Антось — III) Сарафінчык? Усе (Дзе — III) казёны спірытус (///? — III) з лужы хлянталі, (// Дзе той, што хлябтаў яго з лужы? — III) а (А — III) каб прынесці гэтаму хвораму ваяку, (// з мокрым носам і сухімі мазгамі,— III) дык ніхто і не зварухнецца! (наварушыцца. Усе хвастом накрыліся. Скажыце вы мне, ці гэта вы кожны сваім хвастом накрываўся, ці ў вас знайшоўся адзін вялікі на ўсё мястэчка хвост? — III).

Фэльчар крычаў на ўсіх, а ўсе давалі рогату на ўсю хату. (Фэльчар крычаў і размахваў рукамі, а ўсе, хто быў у хаце, давалі такога гуртавога рогату, што немец з нейкім неспадзяваным яму самому жахам вадзіў вачыма па хаце і пачаў выходзіць з свае хворае замкнутасці і паглыбленасці самога ў сябе.— III).

²⁹ Замест: к // да

³¹ Замест: некалькі // колькі (II, III)

³³ Пасля: Дык жа // дарма (II, III)

³⁴ Замест: напалохалі. // палохалі!

Замест: зараз // неўзабаве (II, III)

пешкам — адсутнічае.

³⁵ Замест: і // яно (II, III)

Замест: шкодзіла б // пашкодзіла б (II, III)

³⁶ Пасля: ўсе // з сваім нарадам

Пасля: папруцянолі // Каб вам гэтыя сквапныя вочы навек зямля прысынала. (накрыла — III) (II, III)

а то — адсутнічае.

Пасля: неспакою // і гора

³⁷ Пасля: Павошта? // Што вы тут згубілі?! (II, III)

⁴⁰ Пасля: ўсё роўна? // — адказаў фэльчар. (II, III)

⁴¹ Пасля: сам // здаровы (II, III)

⁴² заваліць мне хату.— адсутнічае.

з ім — адсутнічае.

Стар. 16

⁷ Замест: церабіць // перабіраць (II, III)

¹⁶ Замест: якія // што

²⁷ Пасля: фэльчар //, і ўсе, хто быў (што былі — III) у хаце, загулі і заварушыліся. Праз агульны шум (тлум — III) прарэзваўся востры голас нейкага сталага сумлічаніна:

— Дурань ты! Не можна быць такім недавяркам! Калі не верыць людзям, дык лепш (// тады ўжо — III) на свеце не жыць. (II, III)

Пасля: запаветраў! // — крычаў (сказаў — III) фэльчар.— Што ж ты думаеш, тут табе зброд які? (//, ці навалач з усяго свету? — III) Тут усё (усе — III) самыя сталыя людзі. (// Сумлічане! — III) Справядлівыя, добрыя, з праўдаю ў сэрцы і з розумам у галаве. Гэта ж сумлічане! (Адсутнічае — III). А (адсутнічае — III) ў Сумлічах ніхто ніколі дзвярэй не замыкае і сам чужога не зачэпіць. Гэта ж не тое што як некаторыя, раззвіўшы горла на чужое, аж пад Баранавічы з Берліна дапялі ў чужое! (//... — III) (II, III)

²⁸ Пасля: кажы, // дык (II, III)

³⁰ сваёй — адсутнічае (II, III).

⁴¹ сам — адсутнічае (II, III).

Стар. 17

² Замест: пачаў гаварыць // павольна сказаў (адсутнічае — III) (II, III)

²⁻⁵ Замест: які ∞ немца. // той адразу зразумеў, усміхнуўся і, на агульнае здзіўленне, сказаў (адсутнічае — III) штосьці кратка (// адказаў — III) немцу па-нямецку. (II, III)

⁶ Пасля: яго // нямецкая (II, III)

па-нямецку — адсутнічае (II, III).

⁷ Замест: на вусны // да вуснаў (II, III)

⁸ Замест: ён ∞ пемца: // немец сумным пакіўваннем галавы даў ведаць (паказаў — III) фэльчару, што той зразумеў (// яго — III), чаго ён хоча. (II, III)

Замест: той // Немец (II, III)

Пасля: прасіў // фэльчара (II, III)

¹³ Замест: на паперы // паперу (II, III) ўсім — адсутнічае.

¹⁴ Пасля: што // гэты (II, III)

¹⁵⁻¹⁸ Замест: Вольцы ∞ з-пад Вілейкі». // таму, хто хоча. (// — Першы распісваюся я, — сказаў фэльчар і, распісваючыся, павольна выгаварыў сваё імя і прозвішча, расцягнуўшы гаворку ў тую меру, у якой выпісваліся літары:

— Пунктавы фэльчар Максім Грынюк. — III)

Следам за фэльчарскім (фэльчарам — III) подпісам (адсутнічае — III) распісаўся малады выгнанец: (адсутнічае — III) Костусь Лукашэвіч. Пасля малая гаспадыня (// гэтай хаты — III): Вольга Нявада. А пасля, (потым — III) у цішыні, з глыбокай павагай да справы, быццам (// бы — III) ратуючы (// гэтым — III) увесь свет не менш як ад касмічнай катастрофы, як на ўрачыстай царкоўнай адправе, пачалі падыходзіць і распісвацца сумлічана. Хоць гэта і (адсутнічае — III) было ўжо лішняе, хоць гэтых сведак (// можа — III) і зусім можа (адсутнічае — III) не трэба было, але яны падыходзілі і распісваліся, ахвотна, на добрую справу, робячы, як яны думалі, дабро хвораму немцу, ці (або — III) салдату пры ім. Васпаваты чалавек з абкусанымі вусамі распісаўся: Юзік Вальчэня. За ім падышоў высокі, плячысты, вусаты і здаровы і (I // як — III) быццам у судзе якім перад суддзямі растлумачыў фэльчару, салдату і немцу:

— Гэта ён мой родны брат, (// гэты — III) што распісаўся. Дык ці добра будзе, што два браты адзін за адным адразу распісваюцца. (? — III) Ён за мяне маладзейшы на тры (чатыры — III) гады. Пішамся мы «Вальчэні», так і ў мэтрыках, а (.А — III) пісар у воласці, трасца (ліха — III) яму, узяў ды запісаў «Валькоўскія». («Вальковічы» — III). Дык блытаніна пайшла, і ўжо назад не адпішаш.

— Распісвайся, — сказаў фэльчар. (адсутнічае — III). (// Дык як распісвацца?..

— Юзік, як ты распісаўся?

— Вальчэня, — абазваўся Юзік.

— Ну, дык і я так распішуся. Добра? — I ён уставіўся вачыма ў фэльчара.

— Добра, распісвайся, толькі рукавом у чарніла не мачай.

— Не, няхай лепш наш вораг носам у гарачую смалу мачае.

I ён распісаўся. — III) Пасля чалавек малога росту распісаўся: Уладзімер Кахановіч. (адсутнічае — III). (// падышоў да стала і сказаў:

— Тут, відзі-пан, гэтакая справа, што я не паспеў яшчэ сёння гарэлі пасцёбацца, дык не ведаю, ці літары ў мяне роўна пойдучь.

Ён узяў пяро і раўнотка, з добрым капцылярскім расчыркам, распісаўся: Якуб Фенюк.

— Добра, — сказаў фэльчар. — Роўна, як уліта.

— Не, не уліта, але я стараўся, каб немец не разніс па ўсёй Еўропе, што ў нас гарэлі пяма. — III) Пасля (// яго — III) хударлявы чалавек з добрым тварам, (// і — III) яснымі вачыма і шчы-

рай уемешкай (адсутнічае — III) напісаў (распісаўся — III): Костусь Цераховіч (Мікалайскі.— III) і (I—III) сказаў салдату (// і немцу — III): — Я муляр. Следам распісаўся (// прыемны голасам і душой — III): мельнік Іван (Уладзімір — III) Даменя, (// і добрыя вочы яго абвялі ласкава ўсіх. Распісаліся: сальнік Антось Міхалевіч, стальмах Рыгор Ціхановіч — III) каляенік Міхал Лушчыцкі, цясляр Лонгін Даменяк, Антось Карпейчук, Андрэй Ціхановіч, Павал Рудзік, Лізавета Фенюк, (адсутнічае — III) Марфа Янушчык, Міхаліна Макарэвіч, а Матруна Гарашчэня сказала салдату: — Я распісаўца не ўмею. (//: — Я ўдава.— III)

— Годзе,— сказаў фэльчар, і (// сумлічане адзін за адным — III) ўсе (адсутнічае — III) пачалі разыходзіцца. (// Але тут фэльчар раптам адумаўся:

— Куды ж вы? Чакайце. Я думаў расказаць вам пра аднаго пісара, які за самую важную справу жыцця лічыў тое, каб смачна і многа з'есці.

— От жа добра было б паслухаць, але ў мяне дома карова нарыхтавалася цяліцца, дык трэба быць пры ёй,— сказаў адзін сумлічанін.

— Што там карова! — сказаў фэльчар тонам вялікага расчаравання, што мусіць такі не ўдасца расказаць яму пра абжорыстага пісара.— Карова ацеліцца і без цябе. У мяне дык была ўчора большая бяда: жонка гусі заганыла, а яны з яе спадніцу сцягнулі. Ну, дык ідзіце, а пагаворым іншым разам.

Усе пачалі выходзіць з хаты. Тут фэльчар раптам аж устрапянуўся:

— Чакайце! Забыўся! У каго тут ёсць добрыя парасята на продаж?

— У многіх ёсць, і ўсе добрыя,— пачуліся галасы.

— Мне каб у парасюка быў хвост абаранкам і каб вушы цяляпаліся па-свінску. Бо калі ў яго вушы, як у каня, тырчаць, то гэта не свінок, а недавярак з сабачаю натурай.

Так затрымаўшы ўсіх у парозе, ён выказаў свае погляды на гатункі і пароду парасюкоў і падсвінкаў, старгаваў у чалавека двое малых парасят, пачаставаў усіх папяросамі, запрасіў кожнага заходзіць да яго ў госці, сам закурыў, і Волеччына хата апусцела.— III). Раптам Костусь Лукашэвіч нешта адумаўся (надумаўся — III) і сказаў фэльчару, што ён мае паправіць свой подпіс.

— Папраў, (Праў,— III), але не вельмі пэцкай,— сказаў (адказаў — III) фэльчар. (// I — III) Той да свайго подпісу «Костусь Лукашэвіч» прыпісаў збоку: «выгнанец з-пад Вілейкі». (адсутнічае — III). (II, III)

¹⁸ Замест: апошнія // гэтыя прыпісанія (гэта прыпісанне — III) подпісу — адсутнічае.

²⁷ Замест: паўсутак // паўсуткі (II, III)

²⁵ Замест: паклаў // запячатаў (заклеіў — III) заклеіў — адсутнічае.

³⁷ Пасля: фэльчару // ён (II, III)

³⁹ Замест: к вечару // на вечар (II, III)

⁴⁰ стала ніжэй і — адсутнічае (II, III).

⁴¹ Замест: прастарней // прасторней (II, III)

3-4 казаў ёп.— адсутнічае (II, III).

5 Замест: жыў ∞ дадому // і (адсутнічае — III) жывым і здаровым (II, III)

6 Замест: памалу // пакрысе (II, III)

11 Пасля: дык // яшчэ вельмі многа часу, каб (II, III)

Замест: выветрацца і высахнуць, // выветрыліся і высахлі. (II, III)

24 Пасля: яго // не труцяць, (II, III)

29 Пасля: галяў // аж

Пасля: у // другое

Пасля: мястэчка //, блізкі свет.

32 Пасля: фэльчар // да

33 Замест: хлопцу // хлопца

35 Замест: хлопец // Костусь (II, III)

Стар. 19

7 Замест: лом // лому

8 Замест: запалі // падпалі (II, III)

9 ўсё — адсутнічае (II, III).

9-10 Замест: з кожнай хвілінай // ўсё (II, III)

16 Замест: на другога // да аднаго

17 Замест: аднаго // другога

і прывычкамі, і звычаймі,— адсутнічае (II, III).

37 Стары — адсутнічае (II, III).

39 Пасля: Ён // сумысля (II, III)

40 Замест: «чаго ў цябе слёзы?» // пра слёзы. (II, III)

43 Пасля: Няма,— // голасам (II, III)

Замест: сказала // адказала (II, III)

Стар. 20

2 Пасля: дзень //, як (II, III)

7 Замест: новы // другі (II, III)

16 Замест: к возу // да воза (II, III)

19 Замест: двое коней // два кані (II, III)

20 Замест: бесперапынна // безупынна (II, III)

21 Пасля: будзе. // Я чуў, як ты з фэльчарам гаварыла. Адно ж (II, III)

22 Пасля: даў // сала (II, III)

23 Замест: усімі // кожным (II, III)

31 салам.— адсутнічае (II, III).

39 быць — адсутнічае (II, III).

40 Пасля: Еў // і хваліў (II, III)

42 Замест: медыцынскую дарожную // лекарскую

Стар. 21

2 Замест: Аж ∞ ўзяў. // Аж яго гэтая малая малачком (малачком — III) вылечыла, (адпаіла — III) няхай ёй бог дасць самой здароўе. (здароўя — III) Дык дзе ж цяпер гэтыя кроплі дзець? (// Яны хвораму добра, а здароваму яшчэ лепш.— III) (II, III)

4 Пасля: ўтрох: // сам (II, III)

5 гэтай — адсутнічае (II, III).

Замест: заглядаючы // заглядваючы (II, III)

8 Замест: яго // таго (// добрыя і — III) (II, III)

9 Замест: ён скажа // я скажу (II, III)

якую ён — адсутнічае (II, III).

10 Пасля: з-за // самага

11 Замест: апомніўся, // апамятаўся, (// што ён не дарэчы

прыткнуў сваю капусту да салдацкага замілавання да дзяцей,
і — III)

¹³ Пасля: нашто //, кажаш, (II, III)

¹⁴ Пасля: хаце // сабе

¹⁵ Замест: важна // трэба (II, III)

¹⁷ Замест: на ∞ Вілейшчыну // ў свой бок, у роднае месца.
(II, III)

²⁰ Цяжкі — адсутнічае (II, III).

²² стары — адсутнічае (II, III).

²³ Пасля: Як жа // і навошта (нашто — III)

²⁶ Пасля: сена. // Яму стала лягчэй ад гэтай разрыўкі. (II, III)

Пасля: увайшоў // ён (II, III)

²⁸ Пасля: хто //, фельчар, (II, III)

³⁰ Замест: Яна // Ноч (II, III)

³⁰⁻³¹ І вядома — адсутнічае (II, III).

³¹ Пасля: ночы // і сапраўды (II, III)

³² Замест: Яно // Сонца (II, III)

³⁹ Замест: Ружовенькі і свежы // Ружовы і пасвяжэлы (II, III)

Стар. 22

⁵ Замест: Ён ∞ Шрэдр? // Ён завецца Фрыдрых? Фрыдрых
Шрэдр? (II, III)

⁸ Пасля: Волька. // А гэты ж таксама табе дабро зрабіў, што вёз
цябе хворага на труне свайго бацькі, як сам казаў. Бачыш, ён
мёртвага хаваў, а жывому ратунак даваў. (II, III)

І фэльчар пачаў устаўляць у сваю мову нямецкія словы.

¹⁹⁻²⁰ Замест: рукі Волечцы // Волеччыны рукі (II, III)

²⁵ Замест: Густаў // Фрыдрых (II, III)

³² Пасля: бацьку. //

Вочы яго былі ясныя, і (II, III)

²⁶ яго — адсутнічае (II, III).

³⁰ перад самім жыццём.— адсутнічае (II, III).

³⁹ Замест: — Густаў, Густаў... // — Фрыдрых, Фрыдрых...
(II, III)

⁴³ Замест: — І тут жа ∞ усменшкі. // Пара знімаць антонаўкі...
Стар. 23

¹ Замест: — Густаў... Густаў... // — Фрыдрых... Фрыдрых,—
(II, III)

² Пасля: душу. //

Здавалася, што ўсё стала ясна перад гэтымі людзьмі (імі ўсі-
мі і паміж імі,— III) і нічога (// ўжо — III) пяма паміж імі
(адсутнічае — III) нявыказанага, і (адсутнічае — III) ўпалі
(// паміж імі — III) навек (адсутнічае — III) усе перагародкі
паміж імі. (адсутнічае — III) І што не мае на свеце ніякага месца
тое, што адзін з іх не тутэйшы, а (адсутнічае — III) з далёкай
чужой (// і варожай — III) дзяржавы і да таго ж варожай (адсут-
нічае — III). Другі толькі нядаўна прыблытаўся сюды, трэці нідзе
ніколі не быў (мала калі бываў дзе — III) далёка, апроч (ад — III)
гэтых мясцін. (II, III)

¹³ Замест: выйшаў // рушыў (II, III)

следам — адсутнічае.

¹³⁻¹⁴ Пасля: абавязак. // У дзвярах немец азірнуўся на Волечку
і прагаварыў да яе нейкую доўгую фразу. А пасля гэтага ён і
салдат (//, абодва хмурныя і папурны,— III) рушылі з хаты
(адсутнічае — III) ў сваю дарогу. Фэльчар сказаў да Волечкі:

— Ведаеш, што ён табе сказаў па развітанне? Ён сказаў, што жадае табе добрай будучыні, такой, якой жадае і свайму Фрыдрыху, і што самае важнае на свеце, гэта шукаць шчаслівай будучыні і дбаць аб дзецях, бо яны і ёсць чалавечая будучыня. (II, III)

¹⁴ Пасля: Фельчар // памаўчаў, (II, III)

Замест: якія // што (II, III)

¹⁶ Замест: сукін сын // чорт лазаты (Набажыцца магу, што ён — III)

¹⁷ тое — адсутнічае (II, III).

²¹ Замест: Густавам // Фрыдрыхам (II, III)

²³ Пасля: трэба? // Ці каб я паслаў яго куды напісана?

²⁴ туды,— адсутнічае (II, III).

¹⁷ Замест: Густава // Фрыдрыха (II, III)

²⁵ Замест: хата апусцела // фэльчар пакінуў хату (II, III)

²⁹ маладых — адсутнічае (II, III).

³⁰ Замест: якія // што (II, III)

³⁶ Замест: даіць і карміць // паіць (//, карміць — III) і даіць (II, III)

⁴¹ Замест: рвануўся // выбухнуў (II, III)

⁴³ Пасля: ідзе // сабе (II, III)

Стар. 24

¹ устрапянуўшыся,— адсутнічае (II, III).

¹⁻² Пасля: Кастусь //, устрапянуўшыся і поўны жадання, вялікага, як смага, зачапіцца за якую-небудзь справу. (II, III)

³ Пасля: ўмееш // сеяць (II, III)

⁵ Пасля: думаеш // сеяць (II, III)

¹² Замест: намалачу // памалачу (II, III)

¹⁷ Пасля: шчасце // мець (II, III)

¹⁹ Пасля: доктар // ад (II, III)

²⁰ Пасля: вечнага // і вернага (II, III)

Замест: дапаможніка // памагатага (II, III)

³⁴ Замест: век ∞ ёй. //, у меншай меры, пражыў на свеце год семдзсят, а (сорак, калі, як той казаў, не ўсе пяцьдзсят. І яшчэ можна было падумаць, што ён — III) да Волечкі вельмі блізак і век яе ведае. (II, III)

³⁵ Замест: на топ // да тону (II, III)

³⁸ Замест: ў хаце // з хаты (II, III)

⁴⁰ Замест: асеннімі // восеннымі (II, III)

Стар. 25

¹⁴ Замест: чужым людзям // на стол чужому чалавеку (II, III)

¹⁵ Што ж,— адсутнічае (II, III).

Пасля: ён // хіба (II, III)

²⁶ Замест: дзве // тры (II, III)

Стар. 26

⁵ з ім — адсутнічае (II, III).

⁷ Замест: забыла // забылася (II, III)

²⁵ Каб ён быў згарэў! — адсутнічае (II, III).

³⁴ Пасля: каўбасу //, яго не пачакаўшы? (II, III)

³⁷ Замест: яна працуе // ходзяць яе пальцы (II, III)

Стар. 27

⁷⁻⁸ Пасля: панач. // За гэтыя (тыя — III) дажджыстыя дні з палавіну (добрая палавіна — III) сумлічан пабывала на Волечкіным двары. Цягнуў іх сюды стук дэна. Хто малоціць у Волечкі, так

цягавіта і нільна. З гэтых (тых — III) дзён Кастусь пачаў уведваць сумлічан — (//, кожнага, — III) хто ён такі і (адсутнічае — III) як завецца. Волечка прыбгала да яго ў пуно і казала (// яму — III), хто гэта (адсутнічае — III) прыходзіў. Першы прыйшоў Ян Кастэцкі. (Марцін Базылькевіч. — III) Ён паглядзеў (зазірнуў — III) у пуно праз прычыненыя дзверы (адсутнічае — III) і (// спавагу — III) сказаў:

— А я думаю сабе — хто гэта тут малоціць так у Волечкі?

Пасля прыйшоў Мікалай (Мікола — III) Зазюк. Гэты такі (адсутнічае — III) доўга курыў і глядзеў, і адразу (// пасля яго — III) пайшла па Сумлічах погаласка, што ў Пявадавай Волечкі малоціць той выгнанскі падлетак, што хаваў памерлага ў дарозе бацьку. Тады прыйшлі ўтрох, і не так, а з цапамі. Кастусю надакучыла гэтае нагляданне, і ён выйшаў з пуні і ўвайшоў у хату, пакуль яны (// не — III) пойдучь. А яны раптам (адсутнічае — III) сталі па яго мейсца і пачалі малаціць у тры цапы. Волечка сказала яму:

— Гэта Пятро (Янук — III) Парыбак, (// каторы — III) вуцаты, (//. А — III) Юстын Міхалевіч (Адамовіч — III), стрыжаны, і Змітро. (А Змітрок — III) Калацкі, кульгавы (топкі і высокі — III). Кастусь пачуў стук трох цапоў і збянтэжыўся. З трывогай увайшоў ён у пуно і стаў у дзвярах, сам не свой. Яны (// ўтрох малацілі. — III) па (Па — III) момант (// яны — III) спыніліся, і вуцаты Пятро (высокі Змітрок — III) сказаў:

— Гэта што мы людзі такія нездагадлівыя! Нам трэба было адразу прыйсці і памалаціць ёй усё жыта і ярыпу. Дык ты, хлопца, не рвіся з цапам. Адпачні. Мы зробім.

Спусціўшы галаву, ён выйшаў на сярэдзіну двара і стаў, як аслупнячелы (у одуме. — III). Горкая прыкрасць мучыла яго. А як жа! Ён (// ужо — III) тут не патрэбен! Яго адахнулі ад работы! Такі мусіць прыйдзеца выбірацца ў тую страшную дарогу, якое ён так баяўся. Цяпер яму трэба старацца як-небудзь самому пасеяць жыта, пакуль яны не агледзяцца. Гэта (гэтая — III) была адзіная (адсутнічае — III) думка, якая (адсутнічае — III) давала яму нейкае прасвятленне. (II, III)

¹⁰ Замест: пачаліся дні // наступны дзель пачаўся (II, III)

¹¹ Пасля: дрэвамi. // Спяшаючыся, каб хутчэй выпхнуцца з двара (узяцца за сяўбу — III), ён пасхаў сяць (падняўся яшчэ да святла — III). Ён трымаўся за гэтую сяўбу, як бы гэта была адзіная мэта ўсяго яго жыцця. І зусім (адсутнічае — III) з лёгкім сэрцам ён схаў (варочаўся — III) з поля, калі ўжо зусім (адсутнічае — III) сцямцела. (II, III)

¹³ Замест: лёгка // добра (II, III)

¹⁴ Замест: скопчыў // зрабіў (II, III)

²⁵ Замест: астацца // пабыць (II, III)

³⁸ Замест: гэтым // новым (II, III)

душа — адсутнічае (II, III).

Замест: знойдзе // знойдзеца (II, III)

³⁸⁻³⁹ быць у сваёй радасці. — адсутнічае (II, III).

⁴¹ Замест: Гэта // Тут (II, III)

Стар. 28

¹⁷ Замест: дасынаць // дасынаць

¹⁸ Пасля: разоў // да дня.

²⁷⁻²⁸ Пасля: рыхтаваліся // да таго, каб (II, III)

³¹ Замест: тата // бацька (II, III)

³⁶ Замест: галлём // голлем (II, III)

⁴⁰ Пасля: перавязу //,— сказаў ён.— (II, III)

Стар. 29

¹ Пасля: пачуе. //? — сказала Волечка ўжо загадзя з трывогай, што яны трапяць у бяду з гэтай хвойй. (II, III)

² Пасля: пачуе // ляснік (II, III)

⁴ Пасля: будзе //, адно піла (// будзе — III) глуха шастаць будзе. (адсутнічае — III) (II, III)

Пасля: Толькі // што (II, III)

⁵ Замест: воп // вось (II, III)

⁶ Замест: старым // кароткім (// і — III) (II, III)

¹⁰⁻¹¹ Пасля: абьякавая да // нейкіх там (II, III)

¹⁵ Замест: Гэтая гаворка // Гаворка пра спілаванне ўночы сухое хвоі (II, III)

²⁰ Замест: некалькі // колькі (II, III)

²² Пасля: ён // добра (II, III)
як найлепш — адсутнічае (II, III).

²⁹ Замест: задаволення // задавалення (II, III)
аб тым — адсутнічае (II, III).

³⁸ Пасля: сёння? //

— Добра,— адказаў ён, чуючы, як радасны парыў гняцецца трывогай. (II, III)

³⁹ Замест: адзін // адно (II, III)

Замест: адзетыя // апраненыя (II, III)

Стар. 30

⁵ Замест: світу // світку (II, III)

⁶ Замест: світай // світкай (II, III)

⁷ Пасля: перацягнуў // поверху (II, III)

¹⁴ Замест: світай // світкай (II, III)

Замест: скамандаваў // сказаў (II, III)

Пасля: ён //, проста такі скамандаваў. (II, III)

¹⁷ Пасля: села // на воз. (II, III)

²⁰ Замест: ціхенька // ціха (II, III)

²³⁻²⁴ Замест: якой-небудзь злой прыгоды //, што ён можа патрапіўся на лесніка (II, III)

³⁰ Замест: рассвітанне // світанне (II, III)

³³ Замест: нылі // цяжэлі (II, III)

³³⁻³⁴ Замест: цяжэла галава // вадзіла ў галаве (II, III)

³⁶ Замест: чырвоны // ўшчырвонены (II, III)

³⁷ Замест: раскрыла // расплюшчыла (II, III)

⁴⁰ — Волечка, што з табою? — адсутнічае (II, III).

Стар. 31

⁴ Пасля: нідзе //, толькі ў вадным (адным — III) вуху (II, III)

⁷ Пасля: яго // адразу адхадзіў і (II, III)

¹⁰ Замест: акрыў // укрыў (II, III)

¹² Замест: паказаў // парад і загадаў (II, III)

¹⁶ Замест: заплюшчыліся // жмурыліся (II, III)

¹⁸ увесь уздрыгануўшыся — адсутнічае (II, III).

¹⁹ Замест: ледзьве // ён ледзь (II, III)

²⁴ Пасля: Кастусь // гнаў яго, як толькі мог. Ён (II, III)

²⁵ Замест: над неглыбокаю рэчкай // цераз неглыбокую рэчку (II, III)

- Замест: і // Кастусь (Ёп — III)
 29 Замест: бярвеннямі. Ёп // па бярвяну і збілася ля берага.
 Кастусь (II, III)
 Замест: навярнуў // завярнуў (II, III)
 31 Замест: адліга // адлега (II, III)
 32 Замест: замакрэў // спацеў (II, III)
 33 Замест: ён // Кастусь (II, III)
 Божа мой,— адсутнічае (II, III).
 Пасля: спазнюся!» // — думаў ён. (// і гатоў быў упасці ў
 адчай.— III) (II, III)
 36 пасля — адсутнічае (II, III).
 37 усё — адсутнічае (II, III).
 38 ў яго — адсутнічае (II, III).
 41 Замест: пачаў // стаў (II, III)

Стар. 32

- 1 Замест: калёс // колаў (II, III)
 6 Замест: фэльчаравага дома // фэльчарскага дому (II, III)
 11 Замест: такі // гэтакі
 21–22 Замест: прывыклы // прывычны (звыклы — III)
 29 Замест: сын // хлопец (II, III)
 38 Пасля: яе // мову адабрала, яна не можа паварушыць рукамі
 і нагамі, не можа адцягнуць голасу, (II, III)
 Пасля: грудзі. //
 — Э, калі так, дык (II, III)
 40 Замест: расчысціць // расчысціцца
 41 Пасля: — Не, // а дзядзечка, а (! А дзядзюхна, а — III)
 мой — адсутнічае (II, III).
 Пасля: роднёнькі //, а

Стар. 33

- 2 нічога не адказаў і — адсутнічае.
 стаў — адсутнічае.
 Замест: корпацца // корпаўся (II, III)
 18 Пасля: шыю. // Ах, ліха на яго, забыўся ўзяць шыла, напра-
 колваць табе дзірак на спіне, (пакалоць цябе трохі,— III) а на-
 верх банькі. І банькі забыўся, прыйдзецца гаршчок (гаршкі замест
 банек — III) ставіць. (// Але ж у цябе, мусіць, і гаршкоў гэтуль-
 кі не знойдзецца. Мне трэба дваццаць тры гаршкі.— III)
 — Не трэба ні банек, ні гаршка (гаршкоў — III),— ледзьве
 адцягнула голас Волечка.
 — Ну, добра, але (II, III)
 21 Замест: табе // бяры (II, III)
 22 Замест: кажухок // кажух (II, III)
 26 Замест: маеш // будзеш мець (II, III)
 27 Замест: сыдзе // выйдзе (II, III)
 28–29 ледзьве адцягнуў голас Кастусь.— адсутнічае (II, III).

Стар. 34

- 6 Пасля: Трыбуховіча //, таго самага, што з індыком (на другі
 дзень каляд быў з канём — III) пасварыўся, я (II, III)
 Замест: парсюка // парасюка
 8 Замест: парсюком // парасюком (індыком — III)
 16 усялякія — адсутнічае.
 19 Пасля: парашком. // Кастусь (Ёп — III) быў рад, што фэль-
 чар выйшаў з хаты. Ён злез з печы і надзеў шапку. Добрая пара,
 (адсутнічае — III) ніхто не падглядае, што ён робіць. Трэба за-

раз жа паставіць у хлеў каня, бо бедная жывёліна перадрывыць на холадзе. Апрапаючыся, Кастусь зазірнуў у вакно і ўбачыў: ласярод двара фэльчар абціраў саломую каня, паставіў яго ў хлеў і панёс туды пярэбірак сена з воза. Кастусь пайшоў (падышоў — ІІІ) да Волечкі. (ІІ, ІІІ)

²⁰ Замест: Волечка // Яна (ІІ, ІІІ)

²²⁻²³ Замест: думаў ∞ чакаў, // Кастусь зноў палез на печ. Пасядзеў і лёг, укрыўшыся. Можка і многа прайшло часу, а ён усё чакаў. (ІІ, ІІІ)

²³ Пасля: поту // ён так і (ІІ, ІІІ)

²⁴ Замест: пачаў // стаў (ІІ, ІІІ)

²⁸ Замест: Трыбуховіча // Трыбухоўскага

³⁰ Хутка — адсутнічае (ІІ, ІІІ).

Замест: Трыбуховіч // Трыбухоўскі

³⁶ Замест: што // як (ІІ, ІІІ)

Стар. 35

³ Пасля: выцягнуў // з стала (ІІ, ІІІ)

³⁻⁴ ў стане.— адсутнічае (ІІ, ІІІ).

⁸ Пасля: жыць? // Дурні вы, жаўтаротыя! (ІІ, ІІІ)

¹⁰ Замест: лячыўся // падлячыўся (ІІ, ІІІ)

¹¹ Замест: багацце. // золата. Тут яшчэ каменне дарагое зіхаціць на ім! І гэта не так сабе багацце. (ІІ, ІІІ)

¹³ Замест: чужую душу // іншыя душы (ІІ, ІІІ)

²⁴ Пасля: зямля // чужая, і вядуць немаведама куды — усё гэта (ІІ, ІІІ)

Замест: наганялі // наганяла (ІІ, ІІІ)

на яго — адсутнічае.

²⁶ Замест: Густава // Фрыдрыха (ІІ, ІІІ)

Пасля: ныў // душой (ІІ, ІІІ)

²⁷ Замест: Густаў // Фрыдрых (ІІ, ІІІ)

²⁹ Замест: Густаву // Фрыдрыху (ІІ, ІІІ)

³⁰⁻³¹ Замест: слоўнічак // слоўнік (ІІ, ІІІ)

³¹ Замест: пералажыў // ператлумачыў (ІІ, ІІІ)

³² Замест: Густаў // Фрыдрых (ІІ, ІІІ)

Замест: Анна // Ганна (ІІ, ІІІ)

Пасля: Берта, і // Гертруда, (// і — ІІІ) (ІІ, ІІІ)

³⁵ Пасля: палоне. // Яны, чужыя, ходзяць каля мяне, і твары іх злыя. (ІІ, ІІІ)

³⁶ Замест: Густаў // Фрыдрых (ІІ, ІІІ)

³⁹ Замест: аграмаднага // магнатамі (ІІ, ІІІ)

⁴⁰ Пасля: але // ўласнікамі (ІІ, ІІІ)

Замест: памешчыкам, // маёнткавым панам. (ІІ, ІІІ)

а не араццатарам.— адсутнічае (ІІ, ІІІ).

Стар. 36

² Замест: быць // здарыцца (ІІ, ІІІ)

³ Замест: сюды // ў гэтыя месцы (ІІ, ІІІ)

Пасля: будуць // ляжаць (ІІ, ІІІ)

⁵ Замест: Густаў // Фрыдрых (ІІ, ІІІ)

Пасля: вайне //, за што я купіў бы табе маёнтак (ІІ, ІІІ)

⁶ Замест: падышоў. // падблізіўся... (ІІ, ІІІ)

⁷ Пасля: яго // той (ІІ, ІІІ)

⁷⁻⁸ Замест: Густаў // Фрыдрых (ІІ, ІІІ)

⁸ Замест: памешчыкам // панам (ІІ, ІІІ)

¹⁰ Пасля: адным // толькі (ІІ, ІІІ)

- 11 Пасля: пярэцёнку // колькі (II, III)
 Замест: дарагое каменне // дарагіх каменняў (II, III)
- 12 Пасля: няўжо //?! Божа! Граф Паліводскі! Яго маёнткі па ўсе паветы чутны. Няўжо (II, III)
 Пасля: граф // Паліводскі (II, III)
- 15 Замест: Густаў // Фрыдрых Шрэдэр (II, III)
- 17 Пасля: карову // капуснікам (II, III)
- 27 Пасля: часам, // той (II, III)
- 28 Пасля: трэба // было
- 29 Пасля: трэба // было
- 30 Замест: як // калі (II, III)
- 41 нешта — адсутнічае (II, III).
- 42 Замест: запячатаў // заклеіў (//, паклаўшы — III) (II, III)

Стар. 37

- 4 Замест: Густаў // Фрыдрых (II, III)
 Замест: Анна // Ганна (II, III)
- 5 Пасля: Берта //, Гертруда (II, III)
- 16 Замест: Густаў // Фрыдрых (II, III)
- 19 Пасля: гэта //, каб ты зразумеў і не асудзіў і не пракляў мяне. (II, III)
- 21 Замест: Густаў // Фрыдрых (II, III)
- 24 Пасля: мяне // за тое,
- 31 Замест: От-бо ∞ душа! // Вось-бо якая душа! Нямецкая душа. (II, III)
- 32 Пасля: вылічана: // на (II, III)
 Замест: аршыні // аршынаў (II, III)
 Пасля: радасці, // на (II, III)
- 33 Пасля: ўдзячнасці, // на
- 34 Замест: лішне // залішне
- 35 Замест: знімаў // здымаў (II, III)
- 41 Замест: гаворачы // кажучы (II, III)
- 42 Замест: немцаў // іх (II, III)

Стар. 38

- 5 Пасля: унь // Трыбухоўскі, ці, праўда,
- 10 Пасля: паставіць //, толькі старайся ў рэчку з галавой не лезці.
- 14 Замест: павісла // вісела (II, III)
 Пасля: конь // немаведама як там. (адсутнічае — III)
 Не (// ён — III) сам жа ён (адсутнічае — III) каля ставіў!
 А можа (// там — III) коць ужо (адсутнічае — III) якім-не-будзь парадкам зноў (II, III)
- 21 Замест: дакранацца // дакрануцца (II, III)
- 22 Замест: ляжаў // і (II, III)
- 23 Замест: сышоў // злез (II, III)
- 31 Замест: вывесці ∞ у хлеў. // паглядзець каля. (II, III)
- 34 падтрымаў — адсутнічае (II, III).
- 36–37 Пасля: засну. // Тут якраз і ўвайшлі ў хату дзве сумлічанкі. Кастусь ужо ведаў, што (іх.— III) адна з іх (адсутнічае — III) Варвара (Барбара — III), глухаватая сястра Тодара Хлябчука, а другая Марыля Валькоўская. (Матылёўская.— III) Стаўшы поплеч у парозе, яны абедзве разам уздыхнулі і, перашкаджаючы адна адной, сталі гаварыць:
 — Ляжыць Волечка, божа мой, божа. Я гляджу, нешта

фэльтчар гэты, Максім Грынюк каля хаты ходзіць. Ці ела хоць яна што?

— Піла і ела,— (// нецярпліва і неспакойна — III) адказаў (сказаў — III) Кастусь.

— Пайсці карову ёй (адсутнічае — III) падаіць.

— Карова падоепа.

— Можа ёй хлеб спячы.

— Хлеб ёсць. І ўсё ёсць, і (адсутнічае — III) нічога не трэба.

Жапчыны ўздыхнулі, паглядзелі на Волечку і выйшлі з хаты. Праз хвілін пяць увайшло не менш як дзесяць жапчын. Кастусь уныў душой. Ён ледзьве спраўляўся растлумачваць жапчынам, што ў хаце поўны парадак:

— І карова падоепа, і хлеб ёсць, і Волечка правіцца, і куры пясуцца, і дровы ёсць...

Пакуль ён тлумачыў, дык і не заўважыў, а толькі пасля агледзеўся, што ўжо і мужчыны былі (адсутнічае — III) ў хаце, і ўжо больш (адсутнічае — III) жапчын. (// пабольшала.— III) Гэтыя прыйшлі з збанкамі малака, з сушанымі ігрушамі і тварагом. Кастусь маўчаў, спусціўшы галаву і жадаючы толькі аднаго: каб (// усе — III) яны хутчэй павыходзілі з хаты, або хоць каб усе праз зямлю праваліліся. (адсутнічае — III) Чаго ім усім тут трэба? Яны тады памалацілі (малацілі — III) ўсё (адсутнічае — III) жыта, але ж ён сам і (і сам — III) без іх гэта зрабіў бы. Добра, што хоць ён справіўся без іх пасеяць і дроў навазіць. Яго мучыла рэўнасць: чаго яны так распытваюць пра Волечку: а што з ёю, а з (адсутнічае — III) чаго яна захварэла, (// а дзе яна так захаладзілася,— III) а як, а што... (// Паспрабуй сказаць, дзе і як захаладзілася Волечка! — III) Ён жа (адсутнічае — III) і без іх ласкі прывёз фэльтчара!

Тут сумлічанін Клеманс Хрысцініч (Цвірка — III) запытаў:

— Жыта гэта ты сам сеяў?

— Сам,— панура адказаў Кастусь.

— Маладзец. Вельмі добра ўзышло.

— А сухастоінку таксама сам?

Збянтэжаны Кастусь аж сумеўся.

— Добра, (// сынку,— III) толькі прыхавай (// дзе — III) лепш, а то ў пуні з-пад саломы відаць,— разважліва сказаў Зэнак Ярмаліцкі. (Сцяпан Васілюк.— III)

Божа! (адсутнічае — III) Яны (// ўжо — III) і ў пуню глянулі! Ходзяць сабе дзе хочуць. Яго гаспадарання тут яны не бяруць на ўвагу. Ну, добра ж, ён давядзе тут усё да такога парадку, што яны аж здзівяцца ўсе. А тады хоць (няхай — III) сабе (// хоць — III) і ў тую невядомую беспрытульпасць ехаць! Ледзьве прычакаў ён, пакуль яны, надаваўшы Волечцы сотні парадаў — ляжаць, грэцца, піць малако,— пачалі разыходзіцца. Клеманс Хрысцініч (Цвірка — III) на адыход зноў пахваліў яго, (Кастуся,— III) што ён (добра жыта пасеяў і — III) прывёз да Волечкі фэльтчара. Хата стала пустая. Парэшце! Зноў ніхто не лезе ў яго справы! Якое пчасце быць самастойным! Вельмі можа быць, што ў гэтыя моманты якраз (адсутнічае — III) і заканчвалася фармаваннем гэтай рыса яго натуры. Пасля, ужо ў сталыя годы, яна заўсёды была вельмі моцная ў ім. Заўсёды ён любіў рабіць усё сам і без

чужых парад. І каб яго няшчасце не клалася цяжарам на плечы каго іншага. Некаторыя пасля казалі, што ён замкнуты ў сабе чалавек. Але трэба было бліжэй ведаць яго, і тады ясна было, што ў яго замкнутасці няма анізвання змрочнай панурасці. (II, III)

³⁷ Тады — адсутнічае.

⁴⁰ Пасля: лягчэй // і лепш. (II, III)

Замест: Ён выцер саломая // Яшчэ раз ён паглядзеў (II, III)

⁴¹ Замест: вокам // вачыма (II, III)

Замест: ўвайшоў // вярнуўся (II, III)

⁴² Замест: выйшаў // рушыў (II, III)

Стар. 39

¹ Замест: спіць // паспіць

⁷ Волечкі не мог убачыць, а — адсутнічае (II, III).

⁸ Пасля: спіць //,— думаў ён. (II, III)

⁹ Пасля: добра // і прыемна (II, III)

¹¹⁻¹² дарагой вадкасці, або — адсутнічае.

¹⁴ спіць. Але яна — адсутнічае (II, III).

¹⁷ Пасля: Нейк // мне (II, III)

²¹ Пасля: — Не, // нікуды (II, III)

²⁸ Замест: спала // звалілася (II, III)

³⁷ Пасля: падабраўшы // зручную

³⁹ Замест: к раціцы // перад раціцай (II, III)

Стар. 40

¹ Замест: але // і (II, III)

⁵ Замест: абазваўся // устрапянуўся (II, III)

¹⁷ Пасля: — О так, // — сказаў ён, бачачы яе ўсмішку,— (II, III)

¹⁸ І па яе твары — адсутнічае (II, III).

³⁰ Замест: Адноўчы // Раз (II, III)

³² акрайцам — адсутнічае (II, III).

Замест: хлеба // хлебам (II, III)

Замест: руках // ў руках (цераз плячо — III)

³⁷ Замест: Галоўнае — // Трэба (II, III)

³⁸ Замест: павераць // паверыць

⁴¹ Замест: чалавеча // хлопча (II, III)

Стар. 41

⁸ Замест: асеннюю // восеннюю

¹⁰ Замест: бабу // жанчыну (II, III)

¹¹ Замест: пытаўся // запытаў (II, III)

¹² Замест: бабы // жанчыны (II, III)

¹³ Замест: баба // жанчына (II, III)

¹⁴⁻¹⁵ Пасля: танцаваць //, а ні тое што. (II, III)

¹⁷ Пасля: Няхай // сабе (II, III)

Замест: Вольцы // ёй (II, III)

²¹ Замест: Волькай // Волечкай (II, III)

Замест: аддаў // прадаў (II, III)

Пасля: задарма // каня (II, III)

²⁷ Пасля: ім. // І не вытрымаў, каб не пайсці ў пулю глянуць на леўня. (II, III)

²⁹ А можа — адсутнічае.

Замест: Волька // Волечка (II, III)

³⁵ Замест: сцінела // вісела, і сцінець пачала (II, III)

⁴³ Пасля: скваннасць, // і ні хцівасць, і (а — III) (II, III)

Стар. 42

- ⁴ Замест: хваёвага бярвеньчука // бярвяна (II, III)
Замест: душы // з душой (II, III)
Замест: за // як (II, III)
⁵ Замест: куфарным // куфэрным (II, III)
¹³ Пасля: яшчэ // было
¹⁵ Пасля: ціхманы // і недарослы (II, III)
²² Замест: гаварыў // казаў (II, III)
Замест: Вольцы // Волечцы
²³ Замест: ведзьме // да ведзьмы (II, III)
²⁷ Замест: Для іх // Ім (II, III)
іхняй — адсутнічае (II, III).
³⁸ Замест: Ззяе // Чарнесца (II, III)
⁴⁰ Замест: ёй // зямлі (II, III)
⁴¹ для чалавецтва — адсутнічае.
⁴² Замест: дзеля // для
⁴³ Замест: прабітыя // выбітыя

Стар. 43

- ¹⁻² і жывёлу — адсутнічае.
¹⁶ Замест: прынамсі // у кожным разе (II, III)
⁴² Пасля: золатам. // Хоць работы ў Кастуся было і многа, але ён часта абглядаў усе куткі на двары і думаў, дзе б што якое тут яшчэ зрабіць? І вось ён, той першай вясной, пасадзіў у двары клён. (II, III)
⁴³ Пасля: лесу //, а (II, III)

Стар. 44

- ² Замест: яна // Волечка (II, III)
⁹ Замест: плацце // сукенку (II, III)
¹¹ Замест: яе // Волечку (II, III)
¹⁴ Замест: яе // Волечку (II, III)
¹⁸ Пасля: прыйдзецца? // А (I — III) каб браць яе грошы?
(II, III)
³⁰ Замест: падзеі // справы (II, III)
³¹ Замест: згінулі // выехалі (II, III)
³⁴ Замест: яго // дрэва (II, III)
Замест: к лету // да лета (II, III)
³⁵ Замест: навалена было // ляжала (II, III)
³⁹⁻⁴¹ Замест: пасаджаны ∞ сюды, // на двары ля хаты (II, III)
⁴¹ Пасля: ўкараняўся // і рабіўся клёнам. (II, III)

Стар. 45

- ⁴ Замест: каля бацькаўскай хаты // пры бацькавай хаце (II, III)
⁷ Замест: тае // той (II, III)
⁹ Пасля: ноч // падобна (II, III)
²² Замест: пачарнелае // счарнелае
²⁴⁻²⁵ Дзіўная ∞ месцах. — адсутнічае.
²⁷ Замест: былі голыя палявыя // было голае поле прасторы — адсутнічае.
³¹ Замест: будзіў // абуджваў
³³ дробны — адсутнічае.
³⁵⁻³⁶ Замест: і апошняе ∞ Пяевіжам // На гэтым гасцінцы, за трынаццаць кіламетраў ад Пяевіжа,
³⁹ Замест: ўездзе // паваротцы палявой дарогі з-над гасцінца
⁴⁰ Замест: міру // замірэння

Стар. 46

³ Замест: была // служыла

⁵⁻⁷ Замест: Калі ∞ Тады // Карчма глядзела двума вокнамі ў Польшкую дзяржаву, і прызда пад гэтымі вокнамі была за тры крокі ад той капусты, што расла ўжо на польскай тэрыторыі. У тых месяцы

⁸ Замест: пагранічнікаў // пагранічных знакаў

Пасля: ні // сталых

Замест: пагранічных заставаў // пагранічнікаў

Пасля: нават // тады яшчэ і не было

¹¹ Замест: пачыналі думаць // яшчэ думалі

¹² Пасля: факты //, як той казаў,

¹⁴ ў гэтай мясцовасці — адсутнічае.

¹⁶⁻¹⁷ Замест: пекары // хлебапёкі

¹⁸ Пасля: дадому, // з вайны

²³ Пасля: твару // свае

²⁸ Замест: нават // хоць бы сабе

³⁵ Пасля: гэтых // месцах

³⁶⁻³⁷ Можна ∞ стане! — адсутнічае.

³⁹ Пасля: радасці // аб тым

⁴⁰ Пасля: варочаецца // ён

⁴¹ Замест: пайшлі // пачалі

Стар. 47

⁵ Замест: змятаў // зганяў

⁷ Замест: страцілася // трацілася

ВАР'ЯНТЫ ТРЭЦЬГА АЎТОГРАФА:

Стар. 7

³ Замест: былі на вайне // ваявалі

¹²⁻¹³ Замест: дзесяцігоднія // дзесяцігадовыя

¹³ Замест: дванаццацігоднія // дванаццацігадовыя

¹⁴ Замест: пятнаццацігоднія // пятнаццацігадовыя

¹⁴⁻¹⁵ Пасля: гаспадарку // і

¹⁵ Пасля: рук // Яны

¹⁹ пачыналі — адсутнічае.

Замест: пераймаць // пераймалі

²³ Замест: чатырнаццацігодняя // чатырнаццацігадовая

³⁰ Замест: разасланай // пасланай

³¹ Замест: Каржакаватая ∞ расла // Вялікае дрэва, што ўзні-
малася ў самае неба

Стар. 8

¹ Замест: рухавай // рухавым

Замест: яна // яно

Замест: ішла // ішло

⁷ Замест: ён ∞ пусты // гэтая дарога пустая

¹⁰ віленцы — адсутнічае.

Пасля: вілейчанае. // Мільёны людзей, ратуючыся ад вайны,
пакінулі роднае месца і выехалі на ўсход.

¹³⁻¹⁴ трывогу і няясныя — адсутнічае.

¹⁴ Замест: чакапіі // чаканне

¹⁶ яснай — адсутнічае.

¹⁷ Пасля: мястэчкам. // Надвечар дзень паяснеў і захад зазі-
хацеў.

¹⁷⁻¹⁸ Замест: тварам на захад // ў апошніх праменнях сонца

- 19 пейкі — адсутнічае.
 Пасля: рух // людзей
 20 Замест: тою ∞ хвойй // тым вялікім дрэвам
 22 Замест: шашы // дарозе
 23 Замест: шашы да хвої // той вялікай дарогі да дрэва
 Пасля: недалёка. // Там скрыжаванне вялікіх дарог і дрэва
 расце на самым скрыжаванні.
 Замест: бачылі // ўбачылі
 25 Замест: Нешта // Штосьці
 28 Замест: рушыць // схаць
 30 Замест: старой ∞ фурманцы // старым раз'езджаным возе
 31 Замест: непадалёку // поблізу
 32 ад — адсутнічае.
 33—34 Замест: пазвязваным // пазмацоўваным
 34 Пасля: труна // і
 36 Замест: з непаразуменнем // і дзівіліся
 40 Ззаду — адсутнічае.
 Замест: прыйшоў і // ішоў
 41 Пасля: стаяў // ля воза
 Пасля: з // сваей
 пры кані — адсутнічае.
 43 Пасля: лагчыне? //
 — Гэта

Стар. 9

- 9 Замест: каля дарогі // на зямлю
 Замест: Унь ∞ хваінай // Пад тым унь вялікім дрэвам
 10 гэты — адсутнічае.
 11 на дарозе.— адсутнічае.
 18 у руках — адсутнічае.
 26 Замест: падвязём // павязём
 28 яго! — адсутнічае.
 Замест: бацькі // бацьку,
 29 Замест: той хваінай // тым дрэвам на скрыжаванні
 31 Пасля: памагай. // Што гэта за мода — гаварыць, а пасля
 хвастом накрыцца?!
 33 растрыбушанага — адсутнічае.
 35 Пасля: расчысцілася // як мае быць
 37 Замест: — Могілки // — Могільнік
 39 Замест: канцамі // канцом
 40 раней — адсутнічае.

Стар. 10

- 3 Замест: дзесяць // пятнаццаць
 10—11 Замест: але ∞ паслухаць? // але ж трэба было і рабіць тое,
 што ён камаандаваў.
 13 Замест: госцю // хлапцу
 14 Замест: вырваў // узяў
 мне — адсутнічае.
 Пасля: каня // камусьці іншаму:
 19 Пасля: злезці // з воза
 на зямлю — адсутнічае.
 Замест: траве // зямлю каля нечае ўдзірванелае магілы
 23 Пасля: труны, // а з адным толькі немцам на возе,
 24 Пасля: Мы // ўсе
 26 Пасля: закурыць // па-людску.

29 Пасля: ён // так заўзята

32 Пасля: вядзі // ўжо

40 Замест: жакетка з самаробнага // вопратка з рудога саматка-нага

42 Замест: апошніх дзён // сваё

43 Замест: раздзеючыся // распранаючыся

Стар. 11

9 Пасля: — Пайду. // І

11 Замест: гадка // брыдка

17 Замест: чужая // незнаёмая

21 як — адсутнічае.

была — адсутнічае.

22 Пасля: мне. //

Сталым тонам яна ўсё тлумачыла з самага пачатку, і яму было прыемна слухаць: яму тут расказваюць пра сябе, яму спавядаюцца, і гэта было падобна, што ён пачынае адчуваць тут сабе апірышча, каб хоць і пра сябе расказаць і паскардзіцца.

23 Замест: пайшла // выйшла з хаты

Замест: за ёю // следам

24 Замест: накарміць // пакарміць

26 хворага — адсутнічае.

27 Замест: яго // немца

Замест: немца // яго

31 Замест: даіла // пайшла даіць

31—32 Пасля: выгнанец // зноў выйшаў за ёю,

35 Замест: усіх // самых сталых

40—41 Замест: з хаты // у свет

41 Пасля: выганялі. // — Адзнакі азлобленасці былі ў яго тоне.

42 Пасля: Волечку. // Яна сказала:

— Калі ўбачаць, дык вельмі ж брыдка будзе.

43 Пасля: паеду, // — быццам і не чуў ён яе,—

Стар. 12

4 Замест: быццам // як бы

6 Замест: зірнулі ∞ ў вочы // паглядзелі кожны ў вочы другому

9 Ён увайшоў.— адсутнічае.

10 Замест: ля // каля

12 Замест: працяў // прайшоў праз

22 сваім — адсутнічае.

34 шырокай — адсутнічае.

35 Замест: лажыўся // клаўся яму

яго — адсутнічае.

39 далёка адсюль.— адсутнічае.

40 Замест: а гэта // і

Стар. 13

2 Замест: высыпаў // абсыпаў

4 Замест: быццам // так, нібыта

13 Пасля: салдат // нават і падумаць

здагадацца — адсутнічае.

Пасля: мокам //, чаго ён хоча.

20—21 Пасля: печаканай // і

21 пейк — адсутнічае.

22 шпарка — адсутнічае.

23 Пасля: і // стараўся

26 Пасля: ніхто // пічога

29 Пасля: — А // я

37 калі хто захварэе — адсутнічае.

39 Замест: — Дык // — А

41 Замест: роўна // адно

43 Пасля: і // я

Пасля: таму // не мог у тэрмін яго сканваіраваць і

Стар 14

5 Замест: нечаму // нечага

7 Замест: хутка //, каб не марудзіць

8 Замест: — Дай ∞ Волькі. // — Тут салдат павярнуўся да

Волечкі,— дай яму чаго паесці.

9 Замест: Волька // Волечка

12 Замест: пакормім // пакармлю

15 Пасля: абладжу. //

У іх абаіх пачыналася адна справа. І гэта, як учарашняя змова наконт таго сена, яднала іх. Зноў ішло іх збліжэнне. Яна сказала:

18 Замест: Ён ∞ справы, // Ён пры нейкай справе.

Замест: падалей // далей

20 беспрытульным — адсутнічае.

Пасля: воз: // воз быў

21 Замест: ён быў, // і

паламаны — адсутнічае.

23—24 Пасля: выглядам // сталага

24 гэтай — адсутнічае.

25 Замест: агледзеў // абгледзеў

Пасля: зубы. // А потым

27 Замест: Волькаю // Волечкаю

30 Пасля: — І твой // конь

32—33 Замест: я ∞ вырабіў бы // ён у мясе аж блішчэў бы

34 Замест: Волька // Волечка

37 Пасля: з // такой

38 Замест: які ∞ есць // што як бы ён з гэтага хлеб еў

41 Замест: з амбулаторыі, // амбулаторнага, з барадою, запушчанаю драбнюткім кліночкам,

Стар. 15

1 за ∞ гады — адсутнічае.

2 вялікую — адсутнічае.

3 Пасля: а што, // а хто. Гэтаму фэльчару, здаецца, не было цяпер больш як сорок год. Але ёсць такія твары, на якіх сталасці больш, як пражытых год. Такі быў твар гэтага фэльчара. І разам з тым многа было на яго твары як бы дзіцячых, найўных рысаў. Ён гаварыў больш, чым вымагала першае знаёмства з салдатам.

10 Замест: пустым // голым

12 Замест: вісіць ∞ ласкаваець // тоіць у сабе вялікі сэнс

13 Замест: пладамі // ягадамі

17 Замест: дарогай // за дарогу

19 Замест: што // І

21 Пасля: роднымі // так яшчэ нядаўна

22 Замест: З ∞ станам // у ∞ стане

28 нільна — адсутнічае.

29 Пасля: к нечы, // фэльчар сказаў:

— Ну, а цяпер пакіньце рагатаць. Рогатам і вясёлай разва-

гай я заўсёды падлечваю сваіх хворых, бо калі ў хворага цёмны настрой, то ніякія парашкі яму не памогуць. Калі на душы ў яго ляжыць магільны камень, то ніякі магнэзіум-сульфурыкум не дасць рады, нават калі яго змяшаць з рыцынай і пасаліць. Маўчыце, бо рогат, так як і іншае кожнае лякарства, не павінен перавышаць свае дозы.

Усе змоўклі, а

³⁴ Пасля: паналохалі. // Дарэмна я бедаваў, што — як мы тады жыць будзем, калі адным немцам на свеце стане менш!

³⁴⁻³⁵ Замест: пешкам зробіш // прасцібаеш і адразу да дзевак надасіся

³⁶ Замест: ўсе // там у сябе дома, з усім вашым нарадам, гэтулькі ∞ вас.— адсутнічае.

³⁷ Пасля: даперлі. // А Павошта? — адсутнічае.

³⁸ Замест: паправіцца // ачуняе Замест: сказала// абазвалася

⁴²⁻⁴³ Замест: мёртвы ∞ буду // яго мёртвага несіці

Стар. 16

¹ Пасля: — Чуеш? // Праўся!
Праўся — адсутнічае.

² Пасля: заваліш // сабою. І тады яшчэ скажаш, што гэтая хата твая, раз ты ў ёй ляжаў. Ваша ж пацыя па гэтым век жыве. Мы вашу натуру ведаем. Раз немец украў быў у нашага Дарахвея порткі, паклаў іх сабе ў шафу, паказваў іх усім і выхваляўся перад усім светам, што ён порткі выдумаў і што каб не ён, дык увесь свет хадзіў бы без портак. Чуеш ты? Праўся!

³ Пасля: мог // яго

³⁻⁴ Замест: у тэрмін // да тэрміну

⁴ яго — адсутнічае.

Пасля: салдат //, як бы пабойваючыся, што фэльчар не сціхне да вечара, і немец за гэты час так ачуняе, што ўжо нядобра будзе складаць акт аб яго хваробе.

— Без акта не будзем,— адказаў салдату фэльчар.

¹⁰ Замест: было // рабілася

¹¹ Нейкі — адсутнічае.

¹⁶ і да ∞ яго.— адсутнічае.

¹⁸ нейк — адсутнічае.

¹⁹ Замест: немцу // да немца

²³ Замест: нічога // досціпу

²⁸ навек — адсутнічае.

²⁹⁻³⁰ што ∞ пятае.— адсутнічае.

³³ Пасля: рукамі. // Пешта ён такое гаварыў, што фэльчар, прыслухаўшыся, зразумеў.

³⁴ Замест: Практычны ∞ і // Ён

³⁸ Пасля: наблеклым // тварам і на лаве,— адсутнічае.

⁴¹ Пасля: выводзіць // алоўкам

⁴² Замест: нядобра // нязручна

Стар. 17

⁶ Пасля: была // не зусім Замест: нясмелая // смелая

⁸ Але — адсутнічае.

⁹ Замест: прадыхтаваў // назваў

¹⁰ адрас на мястэчка — адсутнічае.

Пасля: Сумлічы // і ўсё, што трэба

¹¹ Пасля: свету. //

Фэльчар пачаў нешта гаварыць немцу па-нямецку, і немец, штосьці вяла прагаварыўшы, кіўнуў галавой. Фэльчар сказаў да Волечкі:

— Я здагадаўся, і немец сказаў, што гэта так: ён піша дадому, што цяжка хварэе ў Сумлічах. Ён баіцца, што не паправіцца, і хоча, каб дома ведалі, дзе з ім такое няшчасце здарылася. А я яму кажу, што няхай ён напіша, хто яго тут хворага малаком поіць. Можна там хто з яго блізкіх за гэта цябе добрым словам успомніць, малая. Кажы, як ты завешся.

— Волька Нявада,— сказала Волечка.

— Давай, хіба я табе напішу,— сказаў фэльчар да немца, бачачы, што той глядзіць на Волечку і не піша. Фэльчар узяў з рук немца спісаную паперу, сказаў немцу колькі слоў, паказаў па Волечку і напісаў на нямецкім пісьме імя і прозвішча Волечкі. І павярнуўся тварам да маладога выгнанца:

— Кажы, як і ты завешся. Ты тут таксама палажыў клонату. Няхай і цябе там добрым словам успомняць.

— Я завуся Кастусь Лукашэвіч,— сказаў малады выгнанец і зірнуў на Волечку

І яна глядзела на яго. Вось як гэтая справа іх з'яднала! Не дзе ў далёкай Германіі іх абаіх разам будуць успамінаць добрым словам. Фэльчар напісаў у нямецкім пісьме імя і Кастуся Лукашэвіча, а потым склаў

¹¹⁻¹² Пасля ∞ напісаў — адсутнічае.

¹⁵ Замест: ў акце // пад актамі

²⁰⁻²¹ Замест: на ∞ Вілейшчыне // там, у роднай мясціне

²⁵ Пасля: падмецены // А цяпер,

²⁵⁻²⁶ так ∞ перуна.— адсутнічае.

²⁶ хворы — адсутнічае.

²⁷ Пасля: спі // сабе

²⁷⁻²⁸ Замест: каб ∞ бычок. // А заўтра ў дарогу.

³⁰ Замест: зляцела // сышла

³⁷ Замест: мог // хацеў

⁴³ Замест: жанчын // гаспадынь

Стар. 18

¹ Замест: ядуць // елі

² пасля — адсутнічае.

³ Замест: горка // цяжка

⁴ Замест: пісем // пісьмаў

¹⁵ Замест: прагаварыў // сказаў

²⁰ ўсе — адсутнічае.

Замест: чулі // чутно было

Пасля: ён // гаварыў

²⁰⁻²¹ Замест: маладым выгнанцам // Кастусём

²³ Замест: той, // ён

²⁴ Замест: убачыўшы // упэўніўшыся

²⁶ Замест: хлопец // Кастусь

²⁹ Замест: то ∞ ганяў // но ганяць мяне.

³⁰ Добры ∞ мае! — адсутнічае.

³² Замест: сказаў // паказаў

³³ Замест: хлопцу, ∞ Вольку // на Вольку і глянуў на Кастуся

42-43 Замест: — Кожная ∞ прорву. // — Навучыся выбраць тую дарогу, што не вядзе ў бяду.

Стар. 19

⁶ ў голасе, і — адсутнічае.

Замест: ён // Кастусь

⁸ Пасля: сляшваюся //,— сказала Волечка.

¹² І тут — адсутнічае.

¹⁶ так ∞ людзі,— адсутнічае.

¹⁸ і жаданнямі,— адсутнічае.

Пасля: натурай // людзі.

²⁴ Замест: сочачы ∞ Волечкай // паглядаючы на рухавую Волечку

²⁷ злёгка — адсутнічае.

³⁰ Замест: загарэўся ∞ колерам // зачырвоніўся

³¹ Пасля: — Малаком // буду закрашваць

⁴¹ Замест: ля // каля

⁴³ Замест: яна // Волечка

Стар. 20

⁶ Замест: а галубка //! Птушанё

Замест: мая // маё

¹⁰ бадай-што — адсутнічае.

¹⁰⁻¹¹ Замест: зашмальцованай // забруджанай

¹²⁻¹³ як малакка,— адсутнічае.

¹³ Пасля: моцным // і

¹⁸ Пасля: хадой // зноў

¹⁹ сталі — адсутнічае.

Пасля: яны // сталі

Замест: ля воза // пры возе

²⁷ Замест: ля // каля

³⁰ Пасля: добра // будзе

³¹ Пасля: закрасіла //,— паважна адказала Волечка.

³⁸ Замест: іх // ўсіх

⁴² медыцынскую дарожную — адсутнічае.

Стар. 21

¹ Пасля: мікстурку //,— сказаў фэльчар,—

² Замест: ею // вельмі заўзята

⁴ Пасля: немец. // І было ў гэты момант падобна, што тут няма ні хворых, ні палонных, няма і вайны, няма і нянавісці чалавека да чалавека.

⁴⁻⁵ Замест: Пасля ∞ неўзабаве // І адразу

⁷ Пасля: як // у

Замест: далёка адсюль // дома ў вёсцы Ямшчыне пад горадам Дарагабужам

¹⁴ Пасля: Жыві // сабе

Пасля: і // гэтай малой

¹⁸ Замест: раптам // адразу

²¹ па Вілейшчыне — адсутнічае.

²² Замест: звязваліся // з'ядналіся

²³ Замест: бацькам // вобразам бацькі

²⁴ Пасля: цяпер //, без бацькі,

Пасля: гэта // будзе

²⁴⁻²⁵ Замест: не тое будзе // не поўная радасць

²⁵ Замест: Ён // Кастусь

³⁴ Замест: напоўненай прадай // местачковай

35 Замест: Ён // Кастусь

36 Пасля: важнае // (так ён адчуў сябе ў першы момант),

38 той — адсутнічае.

Стар. 22

8 Пасля: дык // я ж напісаў у тваім пісьме яе імя.

9—10 Замест: Вядома ∞ слухаючы, //

Фэльчар усё больш і больш перасыпаў сваю гаворку нямецкімі словамі, але немец наўрад ці разумеў тут што. Немец, не разумеючы, не слухаючы і не чуючы,

13 Замест: шнырыць // шукаць у сябе

15 ці можа і тры — адсутнічае.

16 Замест: крыжык // крыж, вялікі,

21 Пасля: дарагі // і незвычайны

24 Замест: гаварыў ён // перакладаў адразу фэльчар яго словы

29 Замест: свеце // зямлі

29—30 Замест: нікчэмная // нічога нявартая

31 Замест: ідзе // ліецца

33 чамусьці — адсутнічае.

40—41 і сам сабе ўсміхаючыся — адсутнічае.

42 забегчы — адсутнічае.

Пасля: сад... //

І да салдата:

— Каб ты ведаў: проста выказаць не магу. Як я толькі быў ажаніўся, дык на памятку аб сваім вяселлі пасадзіў яблыню антонаўку. Дык што ж ты думаеш! Мы з жонкай пастарэлі, у мяне ўжо сын у войску, і пісьмо было, што на фронт яго адправяць, і жонка мая стала нездараўчаная, усё хварэе пакрысе, а яблыня антонаўка і нібыта што. З году ў год і аж дагэтуль гэтулькі дае яблык! А ў гэтую восень вельмі ж урадзіла. Аж гнецца ад яблык. Пара ўжо іх пазнімаць.

Стар. 23

3 Пасля: выгнанства, // ні п'янавісці чалавека да чалавека,

4 Пасля: а // ёсць

15 Замест: панура прамармытаў // сказаў

16 Эйш,— адсутнічае.

Пасля: паздзіраў // іх

Пасля: або // з

18 Замест: Ён стаў яго //, тое самае, што пісаў немец. Ён адразу стаў задумёны, нейкі паглыблены сам у сябе, ён пачаў разважаць сам з сабою наконт таго, ці гэта немец проста нейк вытрас гэтае пісьмо з адзежы, або з рук, ці забыўся, ці сумысля пакінуў? «А ён жа прасіў, каб я адаслаў!» Пісьмо ўжо было змятае за час усёй апошняй мітрэнгі і з адарваным рогам у канверце і расклеілася. Як бы там ні было, фэльчар стаяў нерухома і ў задуменні і пачаў

Пасля: разбіраць // пісьмо

19 Пасля: ён // адарваў вочы ад пісьма і

Пасля: сказаў: //

— А можа яму мінулася патрэба пасылаць гэтае пісьмо, і ён яго кінуў? Патрэбы-то ўжо і сапраўды няма, калі ён стаў здаровы.

22 Замест: гэта // можа

Замест: даваў // ў рукі мне соўваў

23 Замест: яно ∞ не // можа паслаць

23-24 Замест: ліха яго бяры // пяхай сабе як там хоча
24 Пасля: Густава. // Няхай Фрыдрых ведае, у які жах хвароба ў чужой старане і сярод чужых людзей увагнала яго бацьку. Няхай ведае, што бацька развітваўся з ім голасам як з магілы. «Фрыдрых, жыві і любі сонца і траву над нагамі і благаслаўляй увесь свет за тое, што ты жывеш у ім. Праз усё жыццё ўспамінай свайго бацьку, мяне, божа, Фрыдрых...» Пякельны смутак мучыў гэтага чалавека!

26 Пасля: якія // да тых дзён
27 на гэты момант — адсутнічае.
28 хто куды, — адсутнічае.
Пасля: бок. //

II

29 Замест: крыжык // крыж
30 яшчэ — адсутнічае.
34 трэба сказаць — адсутнічае.
35 ёй — адсутнічае.
42 Яна, — адсутнічае.
Пасля: сталая, // яна

Стар. 24

7 Замест: выбрацца // выбірацца
14 Пасля: якім //-небудзь
23-24 Замест: пуно з снапамі // снапы ў пуні
24 Замест: ён // Кастусь
25 Пасля: Відаць, // што
26 Замест: шчыльныя // шчыгульныя.
27 Замест: цэлыя // доўгія
39 Замест: нагадаў ёй яе // будзіў у яе ўяўленні
Замест: нядаўняе // нядаўнага яе
Замест: восень // восені
40 Пасля: вайны //, бацька быў дома
Замест: жыва // жывая

Стар. 25

11-12 Цяпер ∞ ацеслівы.— адсутнічае.
12 Пасля: быў // ужо
18 Замест: што ∞ ацеслівы // ацеслівасці хлеба
22-23 Замест: брадзячую беспрытульнасць // бадзячую непрытульнасць
38-39 Замест: Усю ∞ цэп // Да самай ночы Кастусь стукаў цэпам
40 Замест: бралася на змярканне // змяркалася

Стар. 26

4 Замест: неўзабаве // адразу
14 Пасля: каўбасы //, што гэта проста была пакута.
Замест: еў // бачыў
15 Пасля: можа // гэта
24 раптам — адсутнічае.
25 Замест: нямецкае // немцава
34 Замест: увесь // цэлы
38 Пасля: ўзараў? // — ціха запытаў ён.
39 Замест: — Я сама. // — Пачала я сама, а кончылі людзі, нашы сумлічане. Прыійноў адзіп дзядзька, Міхал з Клецкай вуліцы, аданхнуў мяне ад плуга і сам араў да цёмнага. А назаўтра я сама яшчэ арала, а на самы канец зноў прыійшлі. От я і ўправілася.

40 Замест: надумаў // думаў
42 Замест: прыйшлі // ўвайшлі

Стар. 27

1 Пасля: дзень //,— казала яна.
3 Пасля: асталася // ляжаць
9 Замест: угару // вышэй
10 Замест: ціхім // ясным
10—11 Замест: дрэвах // бярозах
11 Замест: дрэвамі // імі
13 Замест: Так ∞ ён. // Ён разважаў сам з сабою, едучы з поля.
14 можа — адсутнічае.
15 Пасля: куды-небудзь // далей.
Пасля: узяўся // выкормліваць і
16 свайго — адсутнічае.
28—29 Замест: прымаразкі // замаразкі
29 Замест: прымярзаць // прамярзаць
30 Замест: дно ∞ ёй // ўжо прасвечвалася
32 Замест: з'яўляўся ў // апаноўваў
35 Замест: надзей // падзеі
36 Замест: ападаў // падаў
42 Замест: даляглядах // даляглядзе

Стар. 28

2 Замест: тырчэла // вытыркала
3 Замест: прыбярэжнага // узбярэжнага
5 Замест: імхом // мохам
10 Замест: руплівая ўзбуджанасць // руплівасць
11 Замест: гэтыя // тыя
14 Замест: слухаць // глядзець
18 каб — адсутнічае.
Пасля: аднак жа // ён
Замест: яшчэ ∞ разоў // уставаў яшчэ колькі разоў да дня
22 Замест: голым // толькі
24 Пасля: маладую // і ўражлівую
25 Пасля: натуру //, што прайшла без пары праз агонь цяжкіх
выпрабаванняў.
29 Замест: ніяк // аніяк
30 Замест: худнеў // схуднеў
была — адсутнічае.
36 Замест: завалены // закладзены
41 Замест: і // Або
42 самага — адсутнічае.

Стар. 29

6 Замест: велікаватым кажушку // вялікім кажуху
Пасля: хіба // ён
9 Пасля: Яна // высока
10 Замест: пра // аб
11 Пасля: было // за
14 Замест: гэтае // тое
15 нейкімі — адсутнічае.
20—21 Пасля: глядзець // таго
31 Пасля: чарга // да
34 самім — адсутнічае.
37 Пасля: ведер, // і
43 Замест: патрэбнае // тое

Стар. 30

- ³ Пасля: звiнiць, // абы хутчэй,—
⁵ Пасля: Скіпуў // і
¹⁰ Пасля: ён // ледзьве
¹⁶ Замест: пайду // дайду
¹⁷ Замест: паслушна // паслухмяна
²² ціха — адсутнічае.
²³ Замест: якой-небудзь // ўсялякай
²⁶ ставіць капя і — адсутнічае.
³⁵ Замест: лучыну // святло

Стар. 31

- ⁶⁻⁷ Пасля: практык. // Ён знаецца на хваробах.
⁸ Замест: хутка // неўзабаве
¹⁴ адразу — адсутнічае.
²¹ Пасля: яго // не быў
²³ Замест: злом // зламанне
²⁶ былых — адсутнічае.
³⁰ Замест: пачыналася // пачалася
³⁴⁻³⁵ Замест: падаючыся // уязджаючы
³⁷ ў халявах — адсутнічае.
³⁷⁻³⁸ Замест: яго разрывала // распірала яму
⁴⁰ Замест: ледзь // ледзьве
назад — адсутнічае.

Стар. 32

- ¹ нават — адсутнічае.
⁵ Замест: дрыжаў // калаціўся
⁶ ён — адсутнічае.
⁹ сiвым — адсутнічае.
²² ідучы — адсутнічае.
²⁴ Замест: адкуль? //, здэцца, з Сумліч.
²⁹ Пасля: дык // гэта
з Сумліч? — адсутнічае.
Ну,— адсутнічае.
³⁸ Пасля: грудзі // і ў вуху.

Стар. 33

¹ Пасля: памёр! //
Фэльчар нічога на гэта не адказаў і ўвёў Кастуся ў хату. Гэта быў прыемны і вялікі пакой з маляванаю падлогаю і вазонамі на вокнах, і дзвярыма ў бакоўку. З бакоўкі выйшла высокая і тонкая жанчына і ад добрасці свае пачала гаварыць з Кастусём.

— Хворы хто ў вас? Такім надвор'ем дзіва што захварэць можна. Я гэта на сабе ведаю. Я ўжо многа год хварэю. Калі добрае надвор'е, дык мне і добра. Калі ж так, як сёння, дык кашаль горш і ў вачах цёмна.

- ² Замест: нічога не адказаў // адчыніў шафу
²⁻³ Замест: шафе // ёй. Жанчына пакашляла і выйшла ў бакоўку.
³ так жа — адсутнічае.
⁴ Замест: меры // межаў
⁸ Пасля: распагодзіцца. // Так што ты, Анэта,— ён гаварыў у бакоўку да жанчыны,— як толькі стане ясна і макрата абвясе,— не сядзі ў хаце, а выходзь на двор. Ідзі ў сад на чыстае наветра, адно адзявайся цёпла...

З бледнай усмешкай жапчына выглянула з бакоўкі і адказала яму:

— Дадому ты не спянайся, калі зноў раздажджыцца. Не моцні. Так што я і абед табе прыгатую к канцу дня. Я яшчэ звару навідла з антонавак і схаджу на пошту, а можа сёння якраз будзе пісьмо ад Яся.

Праз хвілін тры Кастусь з фэльчарам выехалі.

⁹ Пасля: сіл. // Пейк адразу зноў зацяглося неба, і пашоў

Пасля: дождж // і

¹¹ Замест: пакрыкваць // пагукваць

¹³ Замест: апомніцца // апамятацца

²⁸ Замест: тыя // гэтыя

³³ Пасля: і // на свежым паветры

³⁵ Пасля: няхай // вецерынар

Стар. 34

² Замест: чысцейшы // найчысцейшы

⁷ Пасля: палезеш //, а

⁸ Пасля: Хэ-хэ! // Я закуру папяросу, а індык люльку. І паедзем. Хэ!

¹² Пасля: Волечку. // Яна ціха ляжала.

¹²⁻¹⁹ Гэта ж ∞ парашком.— адсутнічае.

²⁶ Замест: вясёлы // падвяселены

²⁸ Замест: старгаваў // купіў

Замест: япрука // індыка. «Дастану яшчэ індычку і развяду індыкоў. Няхай будуць. Я люблю, каб у мяне ўсё было».

³³ Замест: той // тады

³⁶ Пасля: можаце // вялікі

Пасля: калі // вы

⁴²⁻⁴³ Замест: апошнія // ў апошнія

Стар. 35

¹⁻² Замест: высмаглы воду // сасмаглы ваду

⁶ Пасля: паўтыканымі // ў іх

⁸ Замест: каб жыць? // да жыцця?!

¹¹ Замест: простае // чыстае

¹⁴ Замест: крыжык // ўсё

¹⁸ Замест: дарагія // залатыя

Пасля: рэчы, // ці так сабе дарагія,

²⁸ Замест: пасылаў // слаў

³¹ Пасля: граматыку //, калі вы ведаеце, што гэта такое,

Стар. 36

² Пасля: яго // Сумлічы.

¹² Замест: выпісана // выбіта літарамі

¹⁴ брудную — адсутнічае.

Пасля: душу //, чыстую ці брудную,

²² Замест: парасюком // індыком

²⁸ Замест: трэба // належала

³¹ Замест: спадарожнага // падарожнага

⁴¹ Замест: алавічок // алавок

Стар. 37

¹ Пасля: думаеш, // што

⁹ стары — адсутнічае.

Пасля: доктар //, немалады чалавек,

Пасля: яму // самому

12 датуль — адсутнічае.
14 Замест: ўстаў // стаў
15 Пасля: ўсімі // Я астаўся жыць дзеля вас і калі-небудзь вас убачу.

18 Замест: тое // ўсё
19 Замест: доўга-доўга // доўга
21 Замест: Выбачай мяне // Выбач мяне
23 Пасля: людзі // вярнулі
24 Пасля: што // я вярнуўся з вайны з пустымі рукамі і
26 Замест: згладзіць // загладзіць нашу прыкрасць усё — адсутнічае.
перада мной — адсутнічае.
26–27 Пасля: паставіць // перада мной
29 Пасля: ўчынак... // Я заўсёды быў вытрыманы і практычны і не даваў волі пустым парыванням...»
33 колькі сяброўства — адсутнічае.
35 Пасля: здымаў // тое золата?
36 тое золата! — адсутнічае.
Замест: тады ∞ было // не было пры ім пісара
37 Замест: запісваць // запісаць
Пасля: немец // з чалавека
Замест: дзярэ. // дзярэ!
38 Замест: зварухнулася // варухнулася
39–40 Замест: душы таго // сабе
43 Пасля: служыў // я
Пасля: ён // браў

Стар. 38

1 Пасля: ездзіў // туды
2 Пасля: як // вырэзваць
5 Пасля: Трыбуховіч // з індыком
6 Пасля: выбілася // Мне і самому не церпіцца, каб дадому лутчэй. А можа там пісьмо ад Яся, сына з вайны. Так кожны дзень чакаю, і не піша нешта ўжо два месяцы. Жонка штодзень на пошту ходзіць, і сама яна хварэе.

8 Пасля: гукнуў // у вакно:
10 Пасля: паставіць //, толькі не лішне скачы ў рэчку з галавой. Старайся, каб галава наверху была! Бо было раз так. Ехаў цыган на кірмаш з коньмі!..

Тут фэльчар раптам змоўк і адышоўся ад вакна, мусіць здагадаўшыся, што не вельмі добра крычаць праз шыбу пра цыгана з коньмі.

14 на двары — адсутнічае.
21 Пасля: іх // і
23 Замест: збрыкнуў // збрыкаў
24–25 але ∞ здараецца — адсутнічае.
25 Замест: прайшоў // прайшоўся
26 Замест: рубашку // кашулю
26–27 Замест: «Дзякуй ∞ патоў». // «Абышлося і без патоў, дзякуй богу».
33 ўсё — адсутнічае.
38 Замест: жакетку // вопратку

Стар. 39

1 няхай спіць, — адсутнічае.
2 Замест: буду // трэба

- 5 Замест: салому // саломай
 8 Пасля: спіць // сабо
 9 Пасля: а // ў хату
 11 вады, не вады, а — адсутнічае.
 13 Замест: Якая // Вялікая
 Замест: яго // яму
 21 Замест: толькі // адно
 24 Замест: хай // пяхай
 25 а то... — адсутнічае.
 37 падабраўшы ноч, — адсутнічае.
 38 Пасля: жыта // завесці
 змалоць — адсутнічае.
 41 Замест: саснілі // снілі
- Стар. 40
- 4 «ой, ой, божачка!» — адсутнічае.
 6 тут — адсутнічае.
 7 Замест: крыкнуў // гукнуў
 12 Замест: раніцамі // зранку
 15 Пасля: сон // з думак,
 29 Замест: Вольцы // Волечцы
 31 Замест: зверху // на каня
 35 Пасля: каня, // не дазваляў часта глядзець яму ў зубы,
 36–37 Замест: паглядзець // глядзець
 40 мусіць — адсутнічае.
 Пасля: старэйшага // і худзейшага
- Стар. 41
- 8 асеннюю — адсутнічае.
 17 Пасля: спадабаецца — // дык
 23 зіма — адсутнічае.
 24 я — адсутнічае.
 27 і ∞ ім. — адсутнічае.
 Замест: Цадзіўся // Пачынаўся
 28–29 «Волечка ∞ хату?» — адсутнічае.
 39 Замест: бязлісты // бязлістны
 бэзу — адсутнічае.
 40 бесперапынная // безупынная
 41 дзень за днём — адсутнічае.
 42 Пасля: малым // і штодзённым,
- Стар. 42
- 1 Замест: ўсё // ўсяго
 Пасля: і // што
 Пасля: трэба // ўсё
 Пасля: больш, // цэлага паўсвету гарнуць да сябе,
 2 Замест: вышэйшы // больш
 3 немаведама куды — адсутнічае.
 5 Пасля: невядомым // ім
 8 Замест: Зіма за восенню. // Была зіма.
 18 Пасля: свяціў // поўны
 і даўгавечны — адсутнічае.
 19 Пасля: кажучь // у людзях,
 25 дзіцячай — адсутнічае.
 26 Замест: Мала // Не вельмі многа
 30–31 Пасля: падумаць, // гледзячы на яе,
 31 Пасля: пават // можа

- 35 Пасля: яго // жывога
 38 Замест: ямінамі разварочаная // яміпа разварочанай
 38-39 Замест: рыдлёўкамі // і прабітай узрываю
 39 Замест: зямля // зямлі. Чорныя пакіды зямлі на краёх лмы аб'язджаюць і асыпаюцца.

Стар. 42—43

42-2 Або ∞ рапы.— адсутнічае.

Стар. 43

- 3 Пасля: дажджы // і
 4 Замест: I ∞ травой, // Рана зямлі заростае травой.
 6 Замест: здалёк // далёка
 12 Пасля: мінулым //, поўным бяды.
 21 Замест: што ∞ чалавек // які ён дужы
 Тая ж — адсутнічае.
 21-22 Пасля: Волечка // ж
 22 быццам бы — адсутнічае.
 25-27 Замест: Лепш ∞ будзе. // Ідзі паглядзі, можа ўжо карове цяліца пара?
 34 Замест: іхняя // іх
 36 Замест: і // ў
 Замест: мець не будуць, // сваей убачаць заўчасную сталасць і
 40 Замест: узараў усё // заараў зямлю
 42 Замест: Прышло // Прайшло
 Замест: Волькаю // Волечкай

Стар. 44

- 1 Пасля: ржышча // ў поле
 Пасля: лісток. // Волечка
 5 Замест: была // стаяла
 10 такі — адсутнічае.
 14 Пасля: акідаў // вачыма
 16 Замест: старым // сваім ранейшым
 Пасля: адзенні. // Але вось прыйшоў момант: як у гарачыню піць, ёй хацелася быць пры ім толькі ў той новай сукенцы. Нейкім патаемным пачуццём яна чула на сабе яго вочы.
 16-17 Пасля: пасля // яна
 17 Замест: набраць // каб ён
 Замест: новай // набраў
 19 Замест: адчуў // чуў
 23 Замест: глянуць // глядзець
 27 Замест: іхнім // іх
 32 Замест: Нявадаўскай // Нявадавай
 33 Замест: будаваць // ставіць
 41-42 Пасля: юнацтва і // станавілася
 43 Замест: называў // зваў

Стар. 45

- 2 Замест: саромлівасць // сарамлівасць
 10 Замест: на тую // да той
 11 свае — адсутнічае.
Блучковая (влучковая — польск.) — гарусная, шарсцяная.

МЛЕЧНЫ ШЛЯХ (стар. 167)

Пры жыцці К. Чорнага не быў падрукаваны.
 Друкуецца па аўтографу, які ўяўляе сабой рукапіс на асоб-

ных лістах, прапумараваных з 1 па 99 стар. На пернай старонцы — загаловак: «Млечны Шлях». У канцы аўтографу — аўтарская паметка:

Кузьма Чорны. 12 студзеня 1944 года.

Аўтограф захоўваецца ў сям'і пісьменніка. Машынапісная копія — у рукапісным архіве Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР.

ВЯЛІКІ ДЗЕНЬ (стар. 228)

Раман, над якім пісьменнік працаваў на працягу 1941—1944 гг., застаўся няскончаным.

Пры жыцці К. Чорнага быў надрукаваны толькі адзін урывак з твора пад назвай «Баявое хрышчэнне» — «Савецкая Беларусь», 1943, № 4, жнівень.

Урывак пад загалоўкам «Навала» быў апублікаваны ў часоп. «Беларусь», 1946, № 11—12. Поўнаасцю напісаная частка няскончанага рамана друкавалася: часоп. «Полымя», 1947, № 4, 5, 6; «Выбраныя творы», Мінск, ДВБ, 1947; «Раманы і аповесці», Мінск, ДВБ, 1951 і ў Зборы твораў у 6-ці тамах (1954—1955).

Друкуецца па аўтографу, які ўяўляе сабой рукапіс у агульным сшытку па лістах белай нелінованай паперы з прапумараванымі старонкамі. На вокладцы сшытка загаловак: «Вялікі дзень». Раман. Вайна 1941—1942 гг.»

Раман меў тры варыянты загалоўка: спачатку «Навальпіца», потым «Навала з захаду» і, нарэшце, «Вялікі дзень».

Аўтограф рамана захоўваецца ў сям'і пісьменніка. Машынапісныя копіі — у рукапісным архіве Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР.

СКІП'ЕЎСКІ ЛЕС (стар. 413)

Аповесць, над якой пісьменнік працаваў на працягу 1941—1944 гг. засталася няскончанай і пры жыцці К. Чорнага не друкавалася.

Упершыню ўрывак з аповесці — газ. «Звязда», 1944, № 126, 26 лістапада, пад назвай «Бой з варожым танкам».

Урывак пад загалоўкам «Пасля бою» быў апублікаваны ў часоп. «Беларусь», 1945, № 1. Поўнаасцю напісаная частка няскончанай аповесці друкавалася: часоп. «Полымя», 1946, № 5; «Выбраныя творы», Мінск, ДВБ, 1947; «Беларуская савецкая проза і драматургія», Мінск, ДВБ, 1948; «Раманы і аповесці», Мінск, ДВБ, 1951 і ў Зборы твораў у 6-ці тамах (1954—1955).

Друкуецца па аўтографу, які ўяўляе сабой рукапіс на лістах нелінованай паперы з прапумараванымі старонкамі. Рукапіс абрываецца на сярэдзіне сказа; гэта — апошняе, што паспеў напісаць з прычыны цяжкай хваробы К. Чорны.

Аўтограф аповесці захоўваецца ў сям'і пісьменніка. Машынапісныя копіі — у рукапісным архіве Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР.

Варыянт пачатку IV раздзела аўтографу. У гэтым месцы ў рукапісу заўвага К. Чорнага: «Гэты тэкст касуецца і пачынаецца пацава...»

Перад яго вачыма была шана, і ён глядзеў туды. Адкос узвышаўся намнога ад шаны, і Кастусь Прыбыткоўскі ўглядаўся ў дарогу зверху ўніз. Там было ўсё змешана, згрувашчана, паразварочвана і апачварана. На сярэдзіне дарогі стаяў пахілены набок і абкуродымлены пажарам танк. Пізка над танкам схіліўся звіслы на правадах тэлеграфны слуп. Погі нямецкага салдата ў вялікіх ботах тырчэлі ўгару, ужо добра ўпруцянелыя. Салдат сканаў на адкосе галавою ўніз. Шейка гнутая жалезіна ўзнімалася побач танка, і на ёй матлялася крысо з нямецкага мундзіра, а сам немец, укарчанелы і скурчаны як бы сядзеў збоку, з угнутым у грудзі тварам. Гэты немец трымаўся на самым краі ямы, выверненай на шаны артылерыйскім разрывам. Здалечыні тхпула асмалкамі. Крокаў за колькі ад танка відна была яшчэ шапка нямецкага афіцэра, а ў сябе пад нагамі, на самым дне адкосу, Кастусь Прыбыткоўскі ўбачыў доўгага нежывога немца. Ён ляжаў жыватом угару, прыкусіўшы ніжнюю губу і сціснуўшы пальцы ў кулак. На правай скроні яго засохла кроў. Трэба думаць, што смерць застала яго ў той момант, калі ён стараўся згасіць смагу, бо каля яго ляжала яшчэ зашрубаваная пляшка з пейкім пітвом. Кастусь Прыбыткоўскі адчуваў і смагу, і пясок у роце, і цемень уваччу, і боль, і слабасць, але тут усё ж білася ўжо наверх праз усё новае пачуццё: штосьці зроблена ўжо, каб мінулася няшчасце. Няхай гэтыя прышэльцы ўсюды енчаць і карчанаюць канаючы, каб усюды было так, як тут на шаны. Будзе шчасце ад іх смерці і пакут.

Аднак жа гэта была слабая ўцеха гэтаму маладому, бадай-што яшчэ зялёнаму хлопцу, што сядзеў тут на адкосе. Пад ім панавала вялікае няшчасце. Яго тачыў смутак. У яго не было здароўя, ён не ведаў, што дзе рабілася навокал яго, ён апынуўся на адзіноце і адарваны ад усяго таго, чым жыла яго душа датуль. Яму хацелася сказаць слова: «мама». Яму здалося ўжо нават, што ён сказаў гэтае вялікае слова, і спазма здушыла яму грудзі. Дзе яна цяпер, тая мілая істота? Якія новыя турботы цяпер ужо не даюць ёй спакою? Кастусь Прыбыткоўскі змагаўся з слабасцю свае душы ў гэты момант. Ён адарваў вочы ад таго, на што дагэтуль глядзеў, і ўбачыў, як ішла полем жанчына. Яна ўжо была даволі блізка ад шаны і кіравалася проста сюды. Там, дзе яна ішла, не было ні сцежкі, ні дарогі. Гэта быў роўны папар з дробнаю травою і рэдкімі калівамі рыжага шчаўлюку. Кастусю Прыбыткоўскаму гэтая жанчына здавалася даволі-такі высокай і з шырокім размахам рук пры хадзе. Твар у яе быў худы і вельмі загарэлы. Напэўна што ёю апанавала нейкая вялікая турбота. Здавалася, што яе есць адна думка, ад якое няма ратунку. Кастусь Прыбыткоўскі не зводзіў з яе вачэй. Гэта была адзіная тут жывая істота, якая з'явілася сярод страшнай адзіноты. З поля яна ўзышла на шану, і з твару яе не сышла ранейшая турботнасць, але ўся яна стала як бы рухавейшая. Трымаючы над вачыма далопю ад сонца, яна ўглядалася ў дарогу, і на ўсход і на захад. Нічога мусіць сабе патрэбнага жанчына не ўбачыла. Шана не мела на сабе аніякага руху. Тады жанчына пачала разглядаць усё каля сябе. Яна акінула вачыма нежывых немцаў, гнутае жалеза, закарэлюю кроў на зямлі, нейкую паперыну, прыбітую ветрам да ствала перавёрнутай гарматы, і ўбачыла Кастуся Прыбыткоўскага. Яна як бы

здзівілася ці ўзрадвалася: рухавая рыса прайшла па яе твары. Яна адразу шпарка падышла да яго і сказала:

— Ты тут адзін? Жывы? Сядзіш? — (быў яе голас мяккі і нявучы, здавалася, што голас гэты гучыць там, дзе пануе шчасце) — Ці даўно ты тут сядзіш? А ці не бачыў ты тут на дарозе: можа ішло куды ці бадзьялася дзе тут дзіцячэ ў сінняй сукеначцы і белай хусцінцы, дзяўчынка гадоу тры. А то можа праходзіў мужчына, ну вось так, не вельмі з выгляду рослы, з голеным тварам, без вусоў, у чорным пінжаку па белай рубашцы?

Кастусю Прыбыткоўскаму здавалася, што ён зараз памрэ ад слабасці і смагі, і аднак жа была яму вялікая асалода чуць каля сябе чалавечы голас. Яго ўскрыляла надзея не прапасці тут і вярнуцца ў абсягі таго, з чаго яго раптоўна выбіла нечаканая катастрофа.

— Нікога тут не бачыў,— адказаў Кастусь Прыбыткоўскі, і тут выявілася, што ён цяпер не ўладаў сваім голасам. Ён гаварыў пошанкам і ледзьве адцягваў дух, каб выгаварыць слова. Жанчына падышла да яго бліжэй. Дзеля гэтага яна спусцілася з шашы ў роў пад адкосам і паднялася наверх. Калі яна апынулася на дне рова, то была зусім блізка ля нежывога немца. Магло здавацца, што яе душа аніяк не закранулася тым, што яна ўбачыла каля сябе на дне рова. Усё тая ж адзіная пячаць вялікай турботы ляжала на яе твары і забівала ўсё іншае, што магло лажыцца на гэты твар. Жанчына можа хвіліну ўглядалася ў Кастуся Прыбыткоўскага. І зноў яна пачала гаварыць:

— Ты ранены? Кроў на табе закарэла. А маладзенькі ж які! Недзе ж ў цябе і маці ёсць, а можа і ў цябе самога ўжо ёсць дзеці. Як жа гэта ты тут адзін? Нікога ж ужо і няма тут нідзе. Гэта ты тут гэтак абязвечыўся ці здалёку адкуль бярэшся? Тут?! Ну добра. Не старайся ты мне нічога тлумачыць, я і так магу ведаць ці здагадацца. Яно і так відно. Ведаеш што, хадзем са мною. Можа мне больш на свеце нічога і не асталася, каб яно ўсё было затапула навек з народамі сваімі. Я ж бачу, што ісці табе будзе не лёгка. Паспрабуем. Нам абы дайсці да вялікай мяжы. Там усё лепей будзе. Божа, якія ў цябе губы аж да крыві пасмяглыя! О так, трымайся за мяне, пакуль разгойдаешся ў хадзе. Пасля табе лягчэй будзе ісці. А ці далёкі ты родам, адкуль? Але ўсё роўна, калі табе цяжка гаварыць, дык ты маўчы. Хадзем, о так.

Ён за яе трымаўся мала. Найбольш яна яго падтрымлівала і вяла. Можа яно так і было, або яна была вышэйшая за яго ростам. Яна была рослая, і постаць яе выдавалася як хударлявая. Здавалася, што клопат аб гэтым раненым маладым салдаце пачаў адрываць яе ад той яе ранейшай усеабдымнай думкі. Яна вяла яго і гаварыла:

— Ты не думай пра сваю бяду, а думай пра тое, што ты жывы. Жывому ўсё прабудзецца. Ужо як мне на свеце ўсё ішлося і прыйшлося, дык, здаецца, і жыць немаведама нашто. А мне ўсё здаецца, што гэтакая дабрыва, калі я чакацьму, што зноў буду радавацца... А небарака ж ты мой. Вось мы і да тае мяжы, што яказала, дайшлі. Бачыш, колькі мы ўжо з табою поля перайшлі. Гэтая шырокая мяжа даходзіць унз аж да таго лесу. Бачыш? Ты тут садзіся, або я памагу табе прылегчы і чакай мяне. Я па цябе зараз прыеду. Я не забаўлюся, тут блізка, кіламетраў шэсць, і ўсё, там дзе вялікае сяло гарыць, раз ты тут ваяваў, то ты павінен

ведаць. Нічога не бойся і чакай мяне. А калі чалавек кірпаты, з голай галавой, павыпуск у пагавіцах і ў белай рубашцы пад чорным пінжаком прыходзіцьме тут каля цябе, то добра прыглядайся да яго, дык і пазнаеш, што гэта той самы, пра каго я кажу. Але ён і сам каля цябе прыпыніцца і пытацца будзе, ці не праходзіла тут я. Дык ты скажы яму, што пошукі былі марныя. Дзіця згінула без следу. То няхай ён тут каля цябе мяне пачакае, я прыеду, і няхай не бяжыць у пошукі, не пагаварыўшы са мною.

Жанчына шпарка пайшла, і Кастусь Прыбыткоўскі ў апошні момант убачыў, як перасмыкнуўся яе твар і вочы зачырвоніліся. Неўзабаве і хада яе заціхла, а ён ляжаў на шырокай мякы адзін. Было падобна да таго, што дзень як бы пачынаў хмурнець і гарачыня зменшвацца. Папавала цішыня. Востры пах травы, недаспелай збажыны і нагрэтай зямлі перамешваўся з тонкім струменем хвойнага лесу, якога тут Кастусь Прыбыткоўскі аднак жа падзе яшчэ не заўважыў дагэтуль. Ён ляжаў на ўзбуялай траве і зеллі, і яму цяжка было да чаго прыглядацца. Ён не ўбачыў, а ўявіў сабе, і не памыліўся, што тут расце чабор і барконнік і цвітуць каштані і тур з малачайнікам. Так ён ляжаў можа гадзіну, а можа і дзве ці тры: аніяк не мог ён вызначыць часу. Ён пачуў печую вельмі шпаркую хаду каля сябе і прыўзняў галаву. Можна напэўна сказаць, што з таго моманту, калі з ім пагаварыла жанчына і сказала, што прыедзе па яго, з яго зусім сплыла ранейшая слабавольнасць, яго апаноўвала адчуванне, што няма ў яго адзіпаты і ён не адзін на свеце, а таму не марныя яго будучы патугі да ратунку. Яму цяпер здавалася, што можа ён перамагчы ўсялякую гібель. У галаве яго было цяжка і стукнула болем у патыліцу, калі ён цяпер прыўзняў галаву. Таму ён адразу зноў застаўся ляжаць нерухома. Але ён ужо ўбачыў, што за чалавек падышоў да яго. Гэта і сапраўды быў чалавек у чорным пінжаку па белай рубашцы і кірпаты. Каб тая жанчына не назвала яго кірпатым, Кастусь Прыбыткоўскі і не думаў бы так пра яго. Сапраўды, такі кірпатым ён не быў, аднак жа твар яго быў ні то круглы, ні то кароткі. Але сказаць, што напэўна такое ўражанне было ад яго ў першы момант таму, што галава яго была выстрыжана так нізка, што здавалася лысаю. Ён быў без шапкі і росту — каб яшчэ крыху, дык ніжэй сярэдняга. У кожным разе, каб паставіць яго попеч з той жанчынай, то ён здаваўся б нізкі, а яна высокая. Такі быў склад у кожнага з іх, хоць сапраўды яны маглі быць і роўныя ростам.

Гэты чалавек стаў над Канстанцінам Прыбыткоўскім і разглядаў яго з хвіліну. Ён яшчэ аддыхаўся ад шпаркай хады. Ён сказаў:

— Вы адзін тут?

— Адзін, — прашаптаў Прыбыткоўскі.

— А тут не праходзіла жанчына?

— Была. Казала, каб вы без яе больш у пошукі не ішлі.

Яна зараз па мяне прыедзе.

Чалавек сеў на мякку і моўчкі сядзеў, праходзілі хвіліны за хвілінай, пакуль чалавек аддыхаўся і ціха пачаў гаварыць.

— Гэта вы ў гэтым баі былі, што тут гэтулькі цягнуўся? Нічога, калі іх усюды будучы так біць, як па гэтым ячменным полі, то ў іх духу не хопіць надоўга. Я нядаўна бачыў шашу. Гэта ўжо

не шаша, а жвірыстая ямішча ўсюды. Вы чалавек малады зусім, у вас усё шпарка пойдзе на папраўку.

— А што робіцца на свеце, дзе вайна, як і што? — моцным і ўзбуджаным шэптам абазваўся Кастусь, ужо як мае быць ускрыленыя словамі невядомага дабрадумца.

Як бы там не было, а кашмар яго мінуўся, і ўжо як мае быць ён вярнуўся думкамі да рэальнасці свету. Сваю пакуту ён цягнуў цяпер з думкамі аб ёй, як аб чорнай непажаданасці, ад якога трэба выратавацца. Можна сказаць, што яго думкі гатовы былі мець за верагоднасць самую ясную надзею: збітыя ўсюды немцы ўжо адышлі на сваю зямлю, і злы факт мінуўся назаўсёды.

— Мы ўжо ў нямецкім тыле, — сказаў чалавек. — Немцы ўвайшлі на ўсход, але не тут. Тут так было. Яшчэ ўчора і пазаўчора ўпачы яны шашою рваліся на ўсход, але тут была артылерыйская часць. Увесь гэты іхні клін яна змяшала з зямлёй. А пасля новы клін рушыў і пусціў сюды сваю танкавую разведку. А тут аставалася ўсяго некалькі чалавек чырвонаармейцаў. Яны ўсе мусіць і ляглі касцямі, але ад гэтае разведкі і попелу не пакінулі. Дык немцы больш сюды і не пасунуліся. Шаша вольная ад іх. Ад учарашняга дня я прайшоў на шашы на ўсход сорак кіламетраў і назад сюды, і нідзе немцаў не чуцію, апроч нежывых тут на дарозе. Але немцы пайшлі віламі паабанал шашы і зводдалеку ад яе. На поўнач адгэтуль яны ішлі кіламетраў за дваццаць пяць. Яны абышлі гэтую дарогу, а як яны ўжо там наперадзе, нічога ў нас невядома яшчэ. Але ясна адно: наша мясцовасць ужо адрэзана, немцы ўжо на ўсходзе ад нас і шпарка далей ірвуцца, усё гэта так раптоўна сталася і чым гэта ўсё скончыцца. Але вы чалавек малады, і няма чаго дрэнна думаць. Збярэце разам усю волю душы... Але трэба ведаць, што адбылася катастрофа. Што ж, можа нам прыйдзецца пачынаць усё спачатку і з малога, каб праз доўгія гады вытрымліваць змаганне, тачыць і раскалоўваць ярмо на шыі. Хто ведае, як усё павернецца? Можа быць, што толькі нашым дзецям прыйдзецца дакончыць гэтае скіданне ярма. Мы будзем гатовы да доўгага змагання.

Кастусь Прыбыткоўскі паварушыўся. Было падобна, што рвануўся з месца на ўсе свае сілы. Голас яго быў страшны, калі ён, перамогшы хрыпатасць і шэпт, бадай-што выгукнуў:

— Якім дзецям! Якое ярмо! Армія ж б'ецца!

На душы ў яго стала прыкра, і не тое што безнадзейнасць апанавала яго, але душа яго стала як прыгнечаная. Яго стаіць лямпа зразумець: ён не меў ніякіх дзяцей, бацькоўскага пачуцця ён не ведаў. Ён сам яшчэ нядаўна дарос да юнацтва і не паспеў яшчэ пажыць на ўсю сваю радасць. З усеабдымнай сілай ён прагнуў жыць так, як сам хацеў, і ўсімі яго помысламі ўладала прага як найхутчэй дарвацца зноў да жыцця. У гэтым якраз моманце і пачыналася яго пагатаванасць ісці на ўсялякія пакуты і самаахвярнасць, каб хоць праз гэта дайсці да ўсяго таго, чым жыло яго маленства, і з чаго пачалося юнацтва, і што ўжо страцілася так раптоўна.

— Не, я не думаю так, што немцы нас заваююць, але я, каб самога сябе больш нагартываць на доўгія выпрабаванні, узяў самае горшае, што магло б быць. Усё, што я сказаў, мае дачыненне найбольш да мяне, а не да вас. Вы малады зусім, а мне ўжо сорак два гады. Гэта не старасць, але ж гэта і не маладосць. Але сіл у

мяне многа. За маё жыццё я іх не патраціў, хоць толькі і ведаў, што з году ў год ірваў з шыі ярмо. Будзь смелы і прыўзняты душой, малады браце! Мы цябе паставім на ногі здаровага.

Так сказаў гэты дзіўны чалавек, і Кастусь Прыбыткоўскі адчуў да яго як бы прыхільнасць, бо быў шчаўна момант, што ў яго была толькі адна варожасць да гэтага невядомца. Немаведама што гэта за чалавек і што тая за жанчына, але хіба гэта важнасць вялікая? Самае важнае цяпер, гэта стаць хутчэй на здаровыя ногі, і ўсё іншае павінна служыць гэтай мэце. Напэўна, што за апошнія дзён два і за апошнюю паўгадзіну, Кастусь Прыбыткоўскі пасталеў і думкамі, і намерамі, і практыкай на некалькі год. Думкі яго ніколі не былі такія цвёрдыя і ўпэўненыя, як у гэтыя хвіліны. Ён ляжаў на цвёрдай траве і бачыў, як неба пачынае цмець — ці то на блізкі вечар, ці то на хмурае надвор'е. Невядомы чалавек сядзеў паблізу яго ў глыбокім одуме. У яго душы ішла нейкая вялікая работа, гэта льга было б заўважыць, каб хто наглядальны добра прыгледзеўся цяпер у яго твар. На гэтым твары рысы як бы мелі свой рух, на іх ляжалі сляды перажытага, і нячаць вялікіх турботаў не сыходзіла з іх. У гэтым сэнсе тут было пэўнае падабенства да той жанчыны. Адно што ў тае твар мог змяніцца ад прыходу шчасця, а гэты ўжо, відаць, навек з'яднаўся з сваімі думкамі. Чулы чалавек мог бы так падумаць, гледзячы на яго і на тую жанчыну. Больш гэты чалавек не пачынаў свае ранейшае гаворкі. Магло быць падобна, што ён ужо саромеецца перад Прыбыткоўскім нейкай той свае ўспышкі думак і паных настрояў. Напэўна, што і сапраўды была ўспышка. У кожным разе, гэты чалавек жыў нейкім сваім жыццём нават і цяпер, калі, здавалася, грозныя падзеі і справы пачалі зводзіць усіх у адну меру.

— Калі жанчына казалася, што прыедзе па вас, то гэта неўзабаве будзе: тут недалёка, і яна заўсёды ўсё шпарка робіць.— (Ён зноў маўчаў.) — Можна вам што трэба, пакуль яна прыедзе? — (Ён казаў так, як бы Прыбыткоўскі даўно ведаў і яго, і жанчыну. Гэта была мілая рыса ў яго, гэтая простая дабрата.)

— Вяды,— сказаў Кастусь Прыбыткоўскі.

— Я не здагадаўся, а вы не казалі,— затрапятаўся чалавек.— А тут зусім блізка рачулка цячэ. Зараз я вам вяды прынясу.— Ён шпарка ўзняўся на ногі.— Тут забітыя немцы былі, і шмат каля іх, я сам бачыў. Тут многа немцаў бадзялася параненых і пакантужаных, яны выйшлі былі з бою і разбрыліся па ўсёй мясцовасці. Але тут і здаровыя немцы даходзілі былі. Тут паблізу праходзіць вялікі гасцінец на Мінск, дык па той дарозе яшчэ за дзень да бою тут, сеў нямецкі дэсант. Яны заўладалі дарогай, і яшчэ ў той дзень чутна была адтуль кулямётная стрэльба, яны, тыя дэсантнікі, удвух, абязвечылі і тую жанчыну.

Здавалася, што гэта ён гаворыць сам сабе. Ён шпарка пайшоў і адразу знік. Каб Кастусь Прыбыткоўскі мог разгледзець яго бліжэй і падумаць пра яго, то мог бы падумаць, што ў гэтага чалавека штосьці было ў жыцці такое, што навяло яго ў адмысловую дарогу. У кожным разе, ён быў выбіты з звычайнага жыццёвага каляіны. Здавалася, што думка моцна точыць яго.

Не больш як праз хвілін дзесяць ён вярнуўся з двума пляскамі пляшчымі пляшчымі, якія тырчалі ў яго з пінжачных ніжніх кішэняў....

З М Е С Т

Пошукі будучыні. <i>Раман</i>	5
Млечны Шлях. <i>Раман</i>	167
Вялікі дзень. <i>Раман</i>	229
Скіп'ёўскі лес. <i>Аповесць</i>	413
Каментарыі і варыянты	471

На беларусском языке
Кузьма Чорный
(Николай Карлович Романовский)
Собрание сочинений в восьми томах
ТОМ ШЕСТОЙ

Романы «Поиски будущего», «Млечный Путь», «Великий день». Повесть «Скипьевский лес»

Издательство «Мастацкая літаратура» Государственного комитета Совета Министров БССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Минск, Советская, 19.

Рэдактар А. Д. Куліш
Мастак Ю. К. Зайцаў
Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін
Тэхнічны рэдактар З. Г. Сень
Карэктар Я. Ф. Харко.

АТ 04116. Здадзена ў набор 21/І 1974 г. Падап. да друку 20/VIII 1974 г. Тыраж 14 700 экз. Фармат 84×108^{1/32}. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 27,3. Ул.-выд. арк. 30,11. Зак. 743. Цана 1 руб. 21 кап.

Надрукавана з матрыц ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарні выдавецтва ЦК КП Беларусі, Мінск, Ленінскі праспект, 79, паліграфкамбінатам імя Я. Коласа Дзяржкамтэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.

Чорны К.

Ч 75 Збор твораў у васьмі тамах. Том 6. Мн., «Маст. літ.», 1974.
520 с. з іл.

У шосты том Збору твораў уключаны раманы: «Пошукі будучыні», «Млечны Шлях», «Вялікі дзень» і аповесць «Скіп'ёўскі лес».

Ч $\frac{0733-153}{M 302(05)-74}$ 102-74

Бел 2